

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Proffessor Hamidov Hojiakbar Hamidovich
Ernazarov Shermuxammat Eshbekovich
Raxmonov Bahodir Mirzaevich

O`ZBEKISTON TARIXI

Oliy o`quv yurtlarining nomutaxassis ta'lim
yo`nalishlari talabalari uchun

O`QUV QO`LLANMA

Toshkent – 2019

Annotatsiya

Mazkur o`quv qo`llanmada xalqimizning eng qadimgi zamonlardan hozirgi kungacha bosib o`tgan murakkab tarixiy yo`li bayon qilingan. Shuningdek, qo`llanmada O`zbekiston tarixi fanining predmeti, maqsad va vazifalari, o`zbek davlatchiligi tarixi, fan va madaniyat rivoji, o`zbeklarning xalq, millat bo`lib shakllanish jarayoni, xalqimizning chet el bosqinchilariga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun mardonavor kurashi, xalq qahramonlari va davlat arboblarning faoliyati, o`zbek xalqining o`z mustaqilligini qo`lga kiritishi hamda mustaqillik yillaridagi ulkan yutuqlari yoritilgan.

Qo`llanma Toshkent irrigatsiya va qishloq xo`jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti bakalavrlari uchun mo`ljallangan. Undan magistratura va bshqa ta`lim muassasalarining talabalari ham foydalanishlari mumkin.

Annotatsiya

V etom uchebnoy posobii opisyyaetsya slojnyy istoricheskiy puty nashogo naroda s drevneyshix vremen do nashix dney. V nyom takje osveщayutsya predmet, cel i zadachi nauka istorii Uzbekistana, istoriya uzbekskoy gosudarstvennosti, razvitie nauchnoy kul'tury, process formirovaniya uzbekov kak natsii i narodnosti, mujestvennaya bor'ba za nezavisimosty i svobodu protiv inostrannyx захватчиков, deyatelnost natsionalnyx geroev i glav gosudarstva, priobretenie nezavisimosti uzbekskogo naroda i velikie dostizheniya v godi nezavisimosti.

Posobie prednaznachenno dlya studentov bakalavriata Tashkentskogo instituta inzhenerov irrigatsii i mexanizatsii sel'skogo xozaystva. Ego takje mogut ispol'zovat' magistratury i studenty drugix uchebnyx zavedeniy.

Annotation

This guide describes the complex historical path of our people from ancient times to the present day. It also highlights the subject, goals and objectives of the history of Uzbekistan, the history of Uzbek sttehood, the development of scientific culture, the process forming Uzbeks as a nation, the bold struggle for independence and freedom against foreign invaders, the activities of national heroes, independence and the great achievements of the years of independence.

The manual is intended for undergraduates of the Tashkent Institute of irrigation and agricultural mechanization engineers. It can also be used by graduate students and other educational institutions.

Taqrizchilar:

TMI "Ijtimoiy fanlar" kafedrası professori

t.f.d. N.Oblamurodov

O`zMU Tarix fakulteti "O`zbekiston tarixi" kafedrası professor v.b.

t.f.n. N.Polvonov

KIRISH

Vatan tarixini chuqur o`rganish, tadqiq etish, uning boy va sarmazmun sahifalariga bugungi kun nuqtai nazaridan atroflicha, xolisona baho berish davr talabidir. Chunki tarixni o`rganmay, barkamol avlodni shakllantirib bo`lmaydi. Vatan tushunchasi tarixiy xotira, tarixiy ong zamirida shakllanadi. Vatan tuyg`usining takomili o`rta va oliy ta`lim muassasalaridagi gumanitar ta`lim, eng avvalo, Vatan tarixini o`rganish orqali mustahkamlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: “Buyuk tarixda hech narsa izziz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo`ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o`rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo`nalishlaridan biridir. Buyuk ajdodlarimiz bo`lgan islom olamining mutafakkirlari asarlarini, ularning butunjahon sivilizatsiyasi rivojiga qo`shgan bebaho hissasini chuqur o`rganish, teran anglash va keng ommalashtirish alohida ahamiyatga ega”<sup>1</sup>, – deb ta`kidlaydi.

O`zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov Vatan tarixining barkamol insonni shakllantirishdagi o`rniga yuksak baho berib: “Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo`lmaganidek, o`z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo`lmaydi”², – degan edi.

Islom Karimov asarlarida O`zbekiston tarixini xolisona va haqqoniy o`rganish, o`zbek xalqi davlatchiligi tarixidagi boy an`analarni tadqiq etish masalasi dolzarb muammo tarzida ta`kidlanadi<sup>3</sup>. 2012 yil 27 yanvarda “O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi huzurida O`zbekistonning eng yangi tarixi bo`yicha jamoatchilik kengashini tashkil etish to`g`risida” qaror qabul qilindi⁴.

¹ Mirziyoev Sh.M. Tinchlik, ma`rifat va bunyodkorlik yo`lida hamkorlik. / ”Xalq so`zi”, 2016 yil 19 oktyabr.

² Karimov I.A. O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li. – T., 1992, – B. 71.

³ Karimov I.A. O`zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T., 2011.– B. 165-166.

⁴ O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami. – 2012. – 5-son.

O'zbekiston tarixi dolg'ali va sharaflı voqea-hodisalar hamda jarayonlarga boy kechgan. Mamlakatimizni g'oyat murakkab va mashaqqatli sinovlariga dosh berib, bugungi istiqlolga erishuvida yuz minglab Vatandoshlarimizning ulkan hissasi borligini e'tirof etmoq joizdir. Qolaversa, eng qadimgi davrlardan boshlab jahon sivilizasiyasi o'choqlaridan biri hisoblangan yurtimizda mahalliy xalqlarga xos noyob tarixiy-madaniy jarayonlar bo'lib o'tgan. O'lkamiz hududlari dunyo tamadduni tarixiy taraqqiyotida o'chmas iz qoldirgan olimu fuzalolar, davlat arboblari, buyuk sarkardalar bilan haqli ravishda faxrlansak arziydi. Chunki O'zbekiston tarixi kelajagimiz bunyodkorlari bo'lgan yosh avlodni tarbiyalashda, ularga Vatan tuyg'usini yanada teranroq anglashda, milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik tuyg'ularini singdirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchi prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek, "o'z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo'q"¹.

Ushbu o'quv qo'llanmasi Vatanimiz tarixining qadimgi davridan boshlab, hozirgi kunigacha bo'lgan ulkan davrni o'z ichiga oladi. Mavzularni yoritish jarayonida muammolarning tub mohiyati, tarixiy-madaniy jarayonlarning asoslari, omillari va rivojlanishi, sabablari, oqibatlari va natijalari sharhiga e'tibor beriladi. SHuningdek, mualliflar Vatanimiz hududida bo'lib o'tgan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar haqida xolisona xulosalar chiqarishga intilganlar.

Mualliflar tarixiy manbalar, ilmiy tadqiqotlar va tariximizga oid adabiyotlarni o'rganish asosida, boy va sarmazmun tariximizni sodda va tushunarli tarzda etkazishga harakat qildilar. Albatta, ushbu qo'llanmada bayon qilingan tarixiy davrlar, voqealar, bosqichlar hamda sanalar hozirgi mustaqillik davri nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan va xolis baho berilgan. Biroq ularni yoritishda o'quvchi-kitobxonlarda muayyan takliflar, fikr-mulohazalar tug'ilishi mumkin. Kitobni yanada mukammallashtirish, to'ldirish hamda takomillashtirish yuzasidan fikrlar va takliflar bo'lsa, albatta inobatga olamiz.

¹ Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T., 2008. – B.4.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2017 yil 14 yanvar kuni Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida: "Kitoblarni chop etish va tarqatishdagi muammolarni hal qilishda gap, eng avvalo, yoshlar va aholi o'rtasida *mamlakatimizning boy tarixini, uning betakror madaniyati va milliy qadriyatlarini* keng targ'ib qilish, jahon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini etkazish uchun zarur muhit va shart-sharoit yaratish haqida bormoqda. Bu borada zamonaviy komp'yuter texnologiyalari va, ayniqsa, internet tizimi bizdan ancha ildamlab ketganini ham inobatga olish zarur. Ana shu vazifani hal etishda turli darsliklarni yaratish, ularni chop etish va moliyalashtirish masalalarida idoralar o'rtasidagi o'zaro kelishmovchilik, afsuski, jiddiy to'siq bo'lmoqda", - deb ta'kidlagan edi.

Prezidentimiz qo'ygan vazifalarni e'tiborga olgan holda hamda mamlakatimizning boy tarixini, uning betakror madaniyati va milliy qadriyatlarini avvalo o'rganish, tadqiq qilish, shuningdek keng targ'ib qilish maqsadida mazkur o'quv qo'llanma tayyorlandi. Ushbu o'quv qo'llanmada O'zbekiston tarixi fanining nazariy-metologik muammolari, xalqimizning eng qadimgi zamonlardan hozirgi kungacha bosib o'tgan tarixiy yo'li, o'zbek davlatchiligi va madaniyati rivoji, o'zbeklar xalqining shakllanish jarayoni, mustaqillik va ozodlik uchun mardonavor kurashi, o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi hamda mustaqillik yillaridagi ulkan yutuqlari yoritilgan.

O`zbekiston tarixi fanining nazariy-metodologik asoslari.

1-§. O`zbekiston tarixi fanining predmeti va vazifalari

Har qanday fanning tadqiqot maydoni, o`rganish manbai bo`ladi. Shu jumladan tarix fanining ham. Tarix faning predmetini belgilash tarixiy bilim nazariyasidagi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Uning echimini to`g`ri, ilmiy asoslangan, nazariy va amaliy jihatdan asosli qilib yaratish fan taraqqiyotini belgilaydi. Bu esa tarixiy bilim tabiatini, uning o`ziga xosligini belgilashdan iborat. Ana shu ilmiy mezon va me`yor tarixiy ma`lumotga erishish yullari va vositalarini aniq belgilashni taqozo etadi. Tarix tushunchasi haqida 30 ga yaqin yondoshuv va tadqiq etish usullari mavjud.

O`zbekiston tarixini o`rganish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish vazifasini faqat o`z Vatani tarixini yaxshi bilgan, qalbida unga xizmat qilishni muqaddas burch ekanligini his qilgan, ijtimoiy faol fuqarolarni tarbiyalash orqali hal etish mumkin. Shuning uchun ham, O`zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Vatanimiz tarixi va madaniyatini ta`lim-tarbiya tizimining barcha muassasalarida o`rganish muhim siyosiy vazifa sifatida belgilangan edi¹.

“Tarix” so`zining lug`aviy ma`nosi, aslida, arabcha bo`lib, o`zbek tilida “voqealar, o`tmish haqida hikoya qilish” ma`nosini anglatadi. O`zbekiston tarixi jahon tarixining tarkibiy qismi bo`lib, o`z predmeti va vazifalariga ega. O`zbekiston tarixi fanining predmeti eng qadimgi zamonlardan bugungi kungacha xalqimiz hayotida kechayotgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma`naviy jarayonlarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va inqirozga uchrashi qonuniyatlarini o`rganishdan iborat. Boshqacha aytganda, O`zbekiston tarixi ajdodlarimiz hayoti

¹ Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. – T., 1996. – B. 38.

bilan bog'liq voqealar rivojining mantig'i, sabab va oqibatlarini, asrlar davomida to'plangan tajriba hamda saboqlarni o'rganadi.

O'zbekiston tarixini o'rganish zarurati quyidagilardan kelib chiqadi:

Birinchidan, bugungi kunda O'zbekiston hududida istiqomat qilayotgan xalqlarning tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Tarixiy manbalar, xalq og'zaki ijodi namunalari yurtimiz jahon tamadduni beshiklaridan biri bo'lganini ko'rsatadi. Bu qadimiy va tabarruk zamindan buyuk allomalar, fozilu fuzalolar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar etishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlar yaratilgan va sayqal topgan. Miloddan avvalgi va undan keyingi davrlarda bunyod etilgan inshootlar, osori-atiqalar, bu zaminda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me'morchilik va shaharsozlik san'ati rivoj topganidan dalolat beradi.

Mustaqillik sharofati bilan ajdodlarimizning ilmiy, axloqiy va diniy bilimlari, asrlar davomida turli sohalarda to'plagan boy tajribasi, qarashlari, milliy qadriyatlarini to'liq o'rganish, ularni O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash, demokratik huquqiy davlat qurish, mamlakatimizni buyuk davlatlar qatoriga ko'tarish, xalq farovonligini yuksaltirishdek olijanob maqsadga xizmat qildirish muqaddas burchimizdir.

Ikkinchidan, O'zbekiston tarixini fan sifatida o'qitib, ijtimoiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish orqali rivojlanish qonuniyatlari, sabab va oqibatlarini aniqlash va tushuntirib berish bilan yoshlarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, intellektual qobiliyatini yuksaltirish maqsadlariga erishiladi. Tarixiy jarayonlarning tasodifiy, o'zaro bog'lanmagan emas, aksincha, muayyan rivojlanish qonuniyatiga, mantig'iga ega hodisalar ekanligini tushunib etgan ongli inson aldanmaydi. Zero, u har bir narsani aql va mantiq tarozisiga solib ko'radi va to'g'ri xulosa chiqara oladi.

Uchinchidan, O'zbekiston tarixi millatimizning o'zligini anglashga salmoqli hissa qo'shadi. Aynan O'zbekiston tarixini o'rganish jarayonida xalqimizning o'zligini anglashga bo'lgan ehtiyoji to'laroq ta'minlanadi. Prezident Islom Karimov ta'kidlagan ediki: "YUrtimizni yangi bosqichga, yangi yuksak marraga olib chiqmoqchi ekanmiz, bunda bizga yorug' g'oya kerak. Bu g'oyaning zamirida

xalqimizning o`zligini anglash yotadi. Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o`zlikni anglash mumkin emas”¹.

To`rtinchidan, mustaqil davlatimizning kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotida o`zini oqlagan insonparvar demokratik rivojlanish yo`lini tanlashi, turli siyosiy partiyalar, harakatlar va birlashmalar faoliyatida ishtirok etayotgan fuqarolarning davlatimizning barqaror rivojlanishi uchun siyosiy ongi va madaniyati yuksak darajada bo`lishi talab etiladi. O`zbekiston tarixi fani jahondagi ilg`or demokratik kuchlarning, davlatlarning tajribalarini umumlashtirish asosida fuqarolarning siyosiy madaniyatni shakllantirish orqali, ularni boshqarish ishlarida ishtirok etishida xatoga yo`l qo`ymaslik uchun yo`l-yo`riqlarini ko`rsatib berish kabi bir qator siyosiy-amaliy vazifalarni ham bajaradi.

Beshinchidan, tarix ijtimoiy fan sifatida barkamol avlodni tarbiyalashda dolzarb ahamiyatga ega. Islom Karimov ta`kidlaganidek, “Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmoqda”².

Tarixni ilmiy tahlil qilish, uni idrok etish, yuz bergan jarayonlar orqali muayyan davrni baholash, har bir davr kishilari munosabatini o`rganish va uni idrok etish tarix nazariyasi tushunchasining mazmunini belgilaydi. Tarixni idrok etish va o`rganish jarayonida tarix nazariyasining yirik oqimlari vujudga keldi.

Tarix nazariyasini *teologik* (ilohiyat) nuqtai nazaridan idrok etish, o`tmishni Alloh idorasi orqali tushunish va anglash hisoblanadi. *Metofizik* tarix nazariyasi hech qanday chegaralarsiz turli shakllarga kiradigan tushunchalar tizimidir. *Ideolistik* tarix nazariyasi asosan g`oyalar, axloqiy tushunchalar, ma`naviy ruhiy kechinmalar asosida tarixga munosabat bildiriladi. Tarixga *tabiiy* (naturalistik) yondashish - tarix nazariyasining yirik oqimi bo`lib, unda hissiyot va tuyg`u orqali inson tabiatiga baho beriladi. Hissiyot va tuyg`u orqali olamni anglash, o`tmishni baholash bu oqimning mohiyatini belgilaydi. *Materialistik* tarix nazariyasida –

¹ Karimov I. A. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. T. 7. – T., 1999. – B. 137–153.

² Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo`lida. T.6. – T., 1998. – B.127.

asosan iqtisodiy omillarga e'tibor beriladi. Unda tarixni yo'naltiruvchi kuch sifatida tarix haqiqati va mohiyatini moddiy ehtiyoj orqali tushunishga undaydi. Insonning tarixda tutgan o'rmini aniqlashning *individualistik*, ya'ni alohida shaxs misolida va jamoatchilik, fuqarolar uyushmasi jihatlaridan qarab fikr qiluvchi tarix nazariyasi yo'nalishlari ham bor.

Taraqqiyot bevosita tarix nazariyasining asosi hisoblanib, tarix nazariyasi Gerodot va Fukididning antik davrdagi tarixiy harakat kuchi haqidagi tadqiqotlaridan boshlanadi. Ulardan farqli Avgustin xristian cherkovi mohiyatidan kelib chiqib, ilohiy davlat tarix nazariyasini yaratdi. Avgustin va uning izdoshlari tarixni ilohiylashtirishga, tarix falsafasini ilohiy tafakkur orqali idrok etishga da'vat etgan. Bu nazariya uzoqroq yashadi va ommalashdi.

Ilmiy tarixshunoslik shakillanganga qadar fol'klor yoki epik tarixshunoslik (germenevtika) voqealarni ifodalash usuli hisoblangan. Qadimiy epik tarixshunoslikning asosini tarixiylik va badiiylik tashkil etib, hozirgi vaqtda epos va tarixshunoslik ilmda ikki xil mazmunga ega. Tarix - fan hisoblanadi, epos esa - san'at. Fan va san'at turli metodlarga va o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Qadimgi tarixchilarning asarlari epik tarixshunoslik shaklida shakllandi. Eng qadimgi tarixiy manba Gerodotning (mil. av. V asr) «Tarix» kitobi hisoblansada, birinchi ilmiy tarix Fukididning (mil. av. V-IV) asaridir. Polibiyning (mil. av. II asr) «Umumjahon tarixi» esa eng muhim davlatlarni o'zaro bog'liqlikda tasvirlagan birinchi asardir. Unda birinchi marta amaliy (pragmatik) tarix iborasi uchraydi. Sharq tarixchilaridan birinchi bo'lib At-Tabariy tarixiy voqealarni aniq tarixiy dalillar asosida («Tavorixi Tabariy») yoza boshlagan. Natijada Narshaxiy va Beruniy dastlab mahalliy tarixshunoslikda daliliy ilmiy tarix yaratdilar.

XVIII asrda tarix nazariyasida yangi ta'limot paydo bo'ldi. Yangi g'oya - tarixda yakka shaxslar, individualizm orqali hayotni anglash, hayot qonuniyatlari ana shular ta'sirida amalga oshishini istaydigan, jamiyatni ruhlantirishga moyil bo'lgan g'oyalar Avgustin nazariyasini sindirdi. Hegel dunyoviy aql, umuminsoniy tafakkur, insoniyat foaliyati va idroki uyg'unligi asosida vujudga kelgan, ong va

tafakur hukmron bo'lgan yaxlit borliqni tarix deb tushunadi. Gegelning tarixga munosabati tarix falsafasining yangi davrini ochib berdi.

XIX asr va XX asr boshida vujudga kelgan tarix nazariyasi XVIII asr tarix nazariyasi bilan ma'lum darajada yaqinlashdi va ayrim xollarda u bilan bahs ham yuritadi. Bu davlardagi tarix nazariyasi ayrim paytlarda tarixiylikka, tarixiy haqiqatga, Artur SHopengauer, Osvald Shpengler misolida tushkunlikka, pessimizmga moyil, ba'zida esa Arnold Toynbi kabi optimizm va baland ruhdagi mushohadalar oqimiga og'ib turadi. Ayni paytda ilohiy tarix nazariyasi ko'proq yoyilmoqda.

Marksizm asoschilarining tarixiy materializm g'oyasi tarixni nazariy umumlashtirish, uning asosiy qonuniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan o'zlariga xos «ilmiy» g'oyani ilgari surdilar. Kommunistik mafkura nazariyotchilarining turli «izm»lari kishilik tarixining hayot haqiqatini to'la qamrab ololmadi. Marksistik mafkura insoning tarixiy tafakkuri va qarshlari xolis, erkin rivojlanishiga shaxsning ozod yashashiga imkon bermadi. Bir g'oyani, konsepsiyani ilgari surganlar. O'z maqsadlari doirasidan kelib chiqib tarixga yondashdilar. Natijada tarixga noxolis qarash, bir yoqlamalik tendensiyasi vujudga kelib, tarix soxtalashtirildi.

O'tmishni baholashning xolisona yo'li unga hayot haqiqati, shaxs va jamiyat o'rtasidagi bog'liklik, uyg'unlik, jamiyat taraqqiyotidagi munosabatlar, manfaatlar orqali baho berishdir. Haqiqiy tarix fani - bu inson va tarix, inson taqdiri va tarixiy jarayon, insoniyat taraqqiyoti va voqealar o'rtasidagi aniq bog'liqlik mahsuli sifatida dunyoga keladi. Gegel iborasi bilan aytganda tarix fani bu - dunyoqarashlar, tarixiy tafakkur va tarix xotirasi haqidagi fandır. U ma'naviyat fenomeni sifatida inson va tarixiy tafakkur o'rtasidagi bog'liklikni o'rganadi. Tarix davlatchiligidan boshlanadi, «xalq davlat qurilishisiz hech qanday tarixga ega emas», - deydi alloma.

Tarix fanining ob'ekti va metodologiyasi. Tarix nazariyasi real tarixiy jarayonni tafakkur orqali anglash, tarixga inson aqli va fe'l atvorining mahsuli,

manfaatlar natijasi sifatida yondoshish tarixiy jarayonning nazariy interpretatsiyasidir.

Tarix nazariyasi inson va tabiat, inson va jamiyat, odam va olam haqidagi nazariy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda asosan insoniyat tarixi asoslari, tarixiy jarayon va uning mohiyati kishilik jamiyati taraqqiyoti bosqichlari haqida so'z yuritiladi, ular ilmiy-nazariy tadqiq etiladi.

Tarix nazariyasi turli yo'nalishlarda tadqiq etiladi: teologik, metafizik, idealistik, naturalistik, materialistik, individualistik va kollektivchilik yo'nalishlar.

Tarix nazariyasining ildizlari Geradot va Fukidid qarashlaridan boshlanib Polibiy, Plutarx qarashlarida shakllana boshladi. Avgustin ilohiy davlat tarixi nazariyasini yaratdi. XVIII asrda jahon tarixi nazariyasining yo'nalishlari tubdan o'zgardi. Leybnis tarixda metafizika – ya'ni kuchlar va g'oyalar ustivor deb tushunsa, Gegel tarixda inson aqli va tafakkurini ustun qo'yadi.

XIX-XX asrlarda tarixni anglashda mavhum mantiq va tarixni bilish nazariyasi bilan bir qatorda A.Shopengauer, Ya. Burgxardt, O.Shpengler tarixni tushkunlik orqali anglash, A.Toynbi optimizm, marksizm asoschilari tarixiy materializm g'oyalarini ilgari surdi.

Olimlar tarixiy taffakkur Yunonistondan Evropaga ko'chganini, G'arb taffakkuri qadimiy Yunon falsafasi tasirida dunyoga kelganini, keyinchalik Sharqqa ko'chganini ta'kidlaydi.

Sharqda tarixni nazariy anglashning yo'nalishlari: tarixshunoslik, tarixnavislik, manbashunoslik, falsafa va boshqa sohalar kabi aniq bir yo'nalish sifatida shakllanmagan bo'lsada, ana shu sohalar bilan birga demokratiya, madaniyatshunoslik, aholishunoslik, sosiologiya, ruhshunoslik va boshqa ijtimoiy fanlarning yaxlit, ularning barcha talablarini o'zida mujassam etgan tarixiy-badiiy, falsafiy-mantiqiy tadqiqot sifatida yuzaga keldi. Buni Beruniyning «Aljavohir», «Tavdid», Mirxoidning «Ravzat-us-safo» va boshqalarning asarlari misolida kurish mumkin.

Sharqda tarix tushunchasi o'ziga xos jihatlariga ega. Farobiy qarashlariga ko'ra jamiyat taraqqiyotini ilohiy qonunlar boshqaradi. U Arestotelning jamiyat

haqidagi ta'limotini boyitdi. Beruniy tarixiy taraqqiyot bosqichlarini tabiat, astrologiya, astronomiya; kecha va kunduz, fasllar almashuvi orqali o'rganadi. «Hindiston», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarlarida insoniyat tarixini anglashda yangicha yondashadi. Beruniy dunyo tarixshunosligida asotrlardan ilmiy bilish va dunyoviy ta'limotga o'tishda muhim hissa qo'shdi.

SHarq tarix falsafasi bir necha yo'nashlarda ko'zga tashlanadi: jumladan, podsholiklar tarixi badiiy ifoda va obrazlar orqali ochib beriladi. Voqealar tahlili ibratli axloqiy me'yorlar bilan mushtarak holda olib boriladi. Ayrim hollarda tarixga geografik-hududiy jihatdan yondashiladi. Sayohatnomalar orqali jamiyat tarixi yaratiladi. Podsholiklarning boshqaruv usuli, siyosati ochib beriladi.

Vaqt o'tgan sari taffakkurning yangi qirralari o'zining imkoniyatlarini namoyon etadi. Natijada odam va olam, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar takomillashib boradi. Natijada tarix nazariyasi tushunchasi kengaydi. Ijtimoiy fanlarning muhim yo'nalishi sifatida uning predmeti va tadqiqot ob'ektiga aniqlik kiritildi. Okibatda u bugungi kungacha bo'lgan taraqqiyot yo'lini o'tdi. Hozirgi zamon tarix nazariyasi oldida turgan eng muhim vazifalar quyidagilardan iborat:

1. insoniyat tarixi rivojlanish qonuniyatlarining manbalari va mohiyatini o'rganish;
2. insoniyat tarixini, jumladan milliy tarixni kommunistik mafkura asosidagi ilmiy metodologiya tamoyillaridan voz kechib, milliy g'oya asosida o'rganish hamda davrlashtirish muammosini xal etish;
3. sivilizasiyalar va madaniyatlar yuzaga kelishining yaxlit tizimini ishlab chiqish, inqirozi sabablarini tahlil etish;
4. tarixiy jarayonning umumiy shaklini tahlil etish, ularni o'tmish, bugun va kelajak tizimida mantiqan o'rganish hamda insoniyat istiqboli haqida tassavvurlarga aniqlik kiritish;
5. tarixiy taraqqiyotni diniy va dunyoviy qonuniyatlar asosida o'rganish, nazariy-ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan xulosalarni ishlab chiqish;
6. qadriyatlar tizimini hozirgi zamon talablari nuqtai nazaridan tadqiq etish va baholash;

7. insoniyat tarixida to'plangan moddiy, ma'naviy va madaniy qadriyatlarining tarixiy tahlil orqali mantiqiy va falsafiy asoslarini o'rganish;
8. tarixni anglashning yangi yo'nalishlarini hozirgi zamon falsafiy taffakkur mezonlari asosida belgilash, tarixning murabbiylik rolini oshirish;
9. yaxlit insoniyat taraqqiyoti omillari va manbaalarini o'rganish, shu asosda jahon tarixiy taraqqiyot istiqbollarini belgilash;
10. tarix fani predmeti va metodologiyasini hozirgi zamon talablari asosida qayta ishlab chiqish, tarixni tadqiq etishning turli yo'nalishlarini, jumladan, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, san'at, din tarixi va etnogenezis yo'nalishlari bilan mushtarak holda insoniyat tarixi mohiyatini ochib berish;
11. huquq va davlatchilik tarixi, sosiologiya, antropologiya insonshunoslik, inson sosiogenezi kabi fanlar bilan bog'liq holda yaxlit tarixini idrok etish.

2-§. O'zbekiston tarixini o'rganishning ilmiy-nazariy va uslubiy asoslari

Tarixni o'rganishning ilmiy-nazariy va metodologik asoslari deganda voqea, hodisa, jarayonlarni, tarixiy shaxslarning faoliyatini to'g'ri, haqqoniy yoritish, xolisona tahlil qilishning umume'tirof etilgan, shuningdek xususiy qonun-qoidalar va uslublari majmui tushuniladi.

O'zbekiston tarixining ilmiy-nazariy va metodik asoslari quyidagi hujjatlarda o'z aksini topgan:

- O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi va qonunlari;
- Oliy Majlis, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va boshqa hujjatlar;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlaridagi ilmiy xulosalar va metodologik ko'rsatmalar;
- Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari, Ichki ishlar vazirligining qaror va ko'rsatmalari;

- jahon va O'zbekiston tarixiga oid ilmiy adabiyotlardagi xulosalar.

Qayd etilgan hujjatlar tarkibiga kirgan uchta manbani alohida ko'rsatish lozim deb hisoblaymiz. Bular birinchi prezident Islom Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston tarixini yaratish va nashr qilish to'g'risida» (1996 y.) va «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi (1998y.) qarorlaridir. Ushbu hujjatlarda O'zbekiston tarixini yaratish va o'rganish muammolari, konsepsiyasi, ilmiy-nazariy asoslari batafsil yoritilgan.

O'zbekiston tarixi fani boshqa ijtimoiy fanlar kabi o'zining muayyan qonun-qoidalariga ega. Ular umumiy va maxsus usullarga bo'linadi. Jumladan, umumiylariga, dialektik metod, ob'ektivlik (xolislik), tarixiylik va boshqa bir qancha qoidalarni kiritish mumkin. Tarixiy hodisalarni chuqurroq o'rganish uchun maxsus usullardan foydalaniladi. Ularga: statistik, matematik, sosiologik tadqiqot usullarini kiritish mumkin. Aynan shu jihatlar tarixiy hodisalarning miqdor va sifat o'zgarishlarini tahlil qilish asosida ilmiy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Dialektik metod - olamning yagona va yaxlit ekanligi, unda sodir bo'layotgan hodisalar, voqealarning umumiy va o'zaro bog'liqligi, uzluksiz harakatda ekanligi, ziddiyatli rivojlanishi haqidagi ta'limotdir.

Dialektik metodologiya O'zbekiston tarixini jahon, shuningdek Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi. Haqiqatan ham, Markaziy Osiyo ushbu hududda yashovchi xalqlar uchun yagona iqtisodiy va ma'naviy makon bo'lib kelgan. Mazkur ulkan hududda yashovchi urug', qabila, qavm, elatlar etnik jihatdan o'zaro ta'sir va aloqada bo'lgan. SHu sababli, O'zbekiston tarixini qo'shni mamlakatlar tarixi bilan bog'liq va bir xalqni ikkinchisiga qarama-qarshi qo'ymagan holda o'rganish kerak.

Ob'ektivlik. Tarixiy voqealarni o'rganishning ushbu asosiy qoidasi butun borliqning, har bir tarixiy hodisaning inson xohish-irodasiga bog'liq emasligini ta'kidlagan holda, ularni qanday bo'lsa shundayligicha, xolisona, hech qanday o'zgartirishlarsiz, aniq hujjatlar, ishonchli dalillar asosida, ularning ko'p qirrali,

qarama-qarshi salbiy va ijobiy tomonlarini bir butun yaxlit holda, bir qutbga jamlangan hodisa sifatida o'rganish demakdir. Ob'ektivlik tarixiy hodisalar va shaxslarni siyosiy va mafkuraviy qarashlardan xoli tahlil etilishini taqozo etadi.

Tarixiylik. Tarixiy voqealarga aniq bir tarixiy davr ichida birin-ketin paydo bo'lgan tarixiy jarayon sifatida qarashni talab qiladi hamda ularning bir zaruriy bosqichdan ikkinchi zaruriy bosqichga o'tish izchilligini ochib beruvchi kalit hisoblanadi. Bu qoida har bir hodisani, eng avvalo, uning kelib chiqishidagi tarixiy shart-sharoitlarni o'rganishni, so'ngra jahondagi boshqa voqealar rivojiga qanday ta'sir o'tkazganligini, ular bilan o'zaro aloqasini tahlil etib, ilmiy xulosalar chiqarish zarurligini e'tirof etadi. Boshqacha aytganda, tarixiy hodisalar va shaxslar faoliyatini tahlil qilishda har bir davrning o'z mantig'idan kelib chiqishi zarur. Aks holda, noto'g'ri xulosa chiqarilishi muqarrardir.

Milliy va mahalliy xususiyatlarni hisobga olish. Millat va elatlar o'zaro teng huquqli bo'lib, o'z taqdirini o'zi hal qilish huquqiga ega. SHu bois, tarixiy voqea va hodisani o'rganishda milliy va mahalliy xususiyatlarni, ya'ni har bir millat va elatning tili, dini, hududi va ishlab chiqarish usuli, ruhiyati, urf-odatlarini, rasm-rusmlari, an'analari va marosimlarini to'laligicha, har tomonlama hisobga olgan holda o'rganish va ish yuritish muhim. Mazkur qoidaga rioya qilish o'tmish zamonlardagi kabi qabih niyatlar yashiringan mustamlakachilik siyosatining «progressiv» natijalari haqida xayoliy xulosalar chiqarishga imkon bermaydi.

Darhaqiqat, o'sha davrga chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish uchun qurilgan temir yo'l, telegraf yoki sanoat korxonalariga qarab emas, balki 1917 yilgacha Markaziy Osiyoda umumiy aholining 95 foizidan ortiqrog'ini tashkil qilgan mahalliy xalqning turmush darajasi qanday o'zgarganligi, siyosiy, iqtisodiy huquqlari qanday ro'yobga chiqarilgani, milliy va ma'naviy ehtiyojlari qay darajada qondirilgani, turmush tarzi, e'tiqodi ixtiyoriy yoki majburiy ravishda o'zgartirilganiga qarab baho berish ilmiy jihatdan to'g'ri bo'ladi.

Ijodiy yondashuv. Ob'ektivlik va tarixiylik omillarini to'ldirib turuvchi omillardan biridir. Ilm-fan bir joyda to'xtab qolmaydi, ya'ni yangi manbalar

ochiladi, izlanishlar orqali yangi ilmiy xulosalar chiqariiladi. Ulardan tarixiy jarayonlar, shaxslarni baholashda foydalanish ob'ektiv haqiqatni tiklashga yordam beradi.

Bundan tashqari, ijodiy yondashuv har bir manbaning asl nusxa yoki soxta ekanligini qayta-qayta tekshirib ko'rishni, ularni muayyan sharoitlarda hisobga olish va qiyoslashni talab etadi.

Tarixni o'rganishda ijtimoiy yondashuv qoidasi. Tarixda hech bir jamiyat bir xil aholi qatlamidan iborat bo'lmagan. Barcha davrlarda turli jamiyatlarda ayni vaqtning o'zida har xil ijtimoiy toifalar, sinflar, tabaqalar yashab, hamkorlik qilganlar. Manfaatlar turlicha bo'lgani bois ular o'rtasida ziddiyatlar paydo bo'lgan, lekin aynan shu ziddiyatlar jamiyatni taraqqiyotga etaklagan. Ijtimoiy yondashuv tarixiy jarayonlarni, aholining barcha tabaqalari manfaatlarini, turli ta'sir etuvchi omillarini hisobga olib, birini ikkinchisidan ustun qo'ymagan holda o'rganishni taqozo etadi.

Insoniyat tarixini hozirgi sivilizasiya talablari nuqtai nazaridan baholash, o'tmishga bugungi kun ehtiyoji bilan qarash zaruratga aylandi. A.Toynbi «XX asrda yalpi jahon tarixi boshlanadi», degan edi. Darhaqiqat bugungi dunyo «umumiy makon» taqdiri bilan bog'liq holda insoniyat kelajagiga daxldor bo'lgan intilishlar va maqsadlar integrasiyasini vujudga keltirmoqda. Har qanday millat yoki makon tarixiy taqdiri global mohiyat kasb etmoqda.

G'arb dunyoqarashida ikki yo'nalish mavjud: 1) olamni anglash va uni tushuntirishda tafakkur imkoniyatlaridan foydalanish, dunyoni rasional talqin etish va u haqdagi tasavvurlarni ilgari surish; 2) inson, uning irodasi mavjudligi va boshqa fazilatlarini o'zida mujassam etgan qadriyatlar tizimi haqidagi qarashlar.

Sharqda tarixni o'rganishning asosan ikki yo'nalishi mavjud. Bu bevosita tabiat, tabiiy hodisalar, olamning yaralishi bilan bog'liq bo'lgan yo'nalishlar, ikkinchisi esa insonning dunyoga kelishi, insoniyat tarixi bilan bog'liq bo'lgan kishilik hayotining vujudga kelishi, insoniyat tarixiy-tadrijiy rivojining bosqichlari, mohiyati, mazmunini qamrab olgan tarixiy-falsafiy, ma'naviy-axloqiy hamda bularning barchasini o'ziga mujassam etgan mantiqiy tahlil va tadqiq tashkil etadi.

Har bir tarixchi o'z davri ijtimoiy tuzumi, uning mazmuni va qadriyatlari nuqtai nazaridan o'tmishga yondashadi va ana shu qarashlar hamda ehtiyojlar asosida tarixiy taraqqiyotga baho beradi. Biroq tarixiy jarayonlarga, ma'lum voqea-hodisalarga ichki va tashqi ta'sir - jamiyat ma'naviy, ijtimoiy, yqtisodiy asoslari va tabiiy hodisalar mohiyati, ular ta'sirida kelib chiqqan real voqelik o'zaro bog'liqlikka tadqiq etilmog'i lozim. Chunki uning zamirida tabiiy va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning butun mohiyati har ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi.

Shuning uchun ham atoqli tarixshunos Ahmad Zaki Validiy o'zining «Tarixda usul» nomli kitobida «o'z hayotimizni tadqiq etar ekanmiz, ko'ramizki, bizning butun borlig'imiz asosan ikki narsaga bog'liqdir. Bir tomondan ehtiyojlarimizga muvofiq keluvchi yoki ularga ters keluvchi tashqi ahvol, shart-sharoitlar, boshqa tomondan esa shaxsiy xohish-istaklarimiz mavjud. Jamiyat ham xuddi shunday mavjuddir. Umumiy shart-sharoit, masalan, zilzilalar, osmondan yog'iladigan har xil ofatlar, urushlar va vabolar, iqlimning o'zgarib ketishi kabi tabiiy hodisalar bilan birga alohida individual guruhiiy istak insoniyatning ichki ta'sir quvvatlari insonlar borlig'ida qat'iy ta'sir ko'rsatuvchi omillar vazifasini o'taydi», deb yozadi.

Ahmad Zaki Validiy To'g'on insoniyat tarixini o'rganish va tarix falsafasining nazariy-metodologik jihatlarini ishlab chiqar ekan, quyidagi tamoyillarni ilgari suradi:

- tarixning teokratik va dualistik talqini;
- tarixni materialistik tushunish;
- tarixning pozitivistik talqini;
- tarixni idealistik tushunish;
- tarixni ekspressionistik talqini;
- tarixning gumanistik talqini va hokazolar.

Shuni alohida e'tiborga olish kerakki, Sharq nazariy tafakkuri G'arb falsafiy tafakkuridan tubdan farq qiladi. Bu bevosita diniy va dunyoviy qarashlarning uyg'un holda vujudga kelgani, jumladan, islom ta'limoti, inson, tabiat va butun

borliq o`rtasidagi daxldorlikni, ularning o`zaro bog`liq jihatlarining mavjudligiga qaratilganligi bo`lsa, ikkinchi muhim jihati - inson hayot gultoji sifatida qalb va tuyg`u olami, pokiza ruh va axloq timsoli sifatida ko`rinishidir. Bu bevosita turmush tarzi, urf-odatlar orqali yaxlit jamiyat ma`naviy qiyofasini, tarixiy-taraqqiyot mohiyatini belgilaydi.

3-§.O`zbekiston tarixini o`rganishning asosiy manbalari va uni davrlashtirish.

O`tmishni o`rganishda tarixiy manbalar nihoyatda muhim hisoblanadi. Ular shartli ravishda moddiy va yozma manbalarga bo`linadi. Moddiy manbalarga mehnat qurollari, harbiy aslahalar, tanga pul, uy-joy, qabr, idish-tovoq, devoriy tasvir, qal'a, shahar kabilar kiradi. O`zbekiston tarixiga tegishli moddiy manba namunalari respublikamiz muzey va ko`rgazmalarida o`z aksini topgan. Qadimiy Samarqand, Buxoro, Xiva, Qarshi, Termiz, Toshkent, Marg`ilon kabi shaharlarning o`zi haqiqiy tarixiy ma`lumotlar manbalaridir. Ular yozma ma`lumotlar bo`lmagan yoki yo`qotilgan qadimiy davrlarni o`rganishda ayniqsa katta yordam beradi.

Yozma manbalarga tosh, daraxt po`stlog`i, teri, suyaklarga yozilgan bitiklar; kitob va qo`lyozmalar, davlat boshliqlari, boshqaruv organlari, siyosiy va jamoat tashkilotlarining hujjatlari; turli mulkiy munosabatlar aks ettirilgan qog`ozlar va shu kabilar kiradi.

Respublikamiz Konstitusiyasi, umumiy va oliy ta`limga oid qonunlari, hukumat qarorlari hamda O`zbekiston Prezidentining farmonlari tinglovchi va talabalar uchun asosiy tarixiy manba bo`lib xizmat qiladi. Bu borada Birinchi Prezident Islom Karimovning asarlarini alohida qayd etish zarur. Ularda o`tmishni o`rganishning mohiyati va metodologiyasi, yuksak ma`naviyatni shakllantirish, o`zlikni anglashning ma`naviy taraqqiyot uchun ahamiyati, tarixiy, milliy qadriyatlar, diniy e`tiqodlarni tiklash kabi muammolar bayon etilgan bo`lib, ularni bilish va amalda qo`llash o`sib kelayotgan yosh avlod uchun nihoyatda muhim

vazifadir. Bundan tashqari, ular o'tmishga va bugungi kunimizga taalluqli boy tarixiy ma'lumotlar keltirilgan manba hisoblanadi. Misol tariqasida Islom Karimovning tarixni o'rganishga oid ba'zi g'oyalarini eslatib o'tish maqsadga muvofiqdir: "Tarix bu bizlarniki, achchiq bo'lsa ham, chuchuk bo'lsa ham, u biz uchun hayotdan saboq va xulosalar chiqarish uchun xizmat qiladi"¹. "...Xalq bosib o'tgan yo'l o'zining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo'qotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy o'rganilgan taqdirdagina chinakam tarix bo'ladi"².

Hozirgi kunda O'zbekiston kutubxonalarida tarixga va ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga bag'ishlangan 25 mingdan ortiq qo'lyozma, 28 ming toshbosma nodir asarlar saqlanadi. Respublikamiz kutubxonalarida tarixning turli jabhalari yoritilgan minglab ilmiy, publisistik, badiy adabiyotlar, davriy matbuot materiallari mavjud bo'lib, har kim ularni o'rganish orqali O'zbekiston tarixi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi mumkin.

Tarixiy tadqiqot uchun hujjat, qo'lyozma, adabiyot, san'at, badiiy yoki madaniy yodgorliklar manba bo'lishi mumkin. Tarixchi o'tmishni o'rganishni va tarixiy voqelikka baho bera olishi uchun bir necha sohalarini bilishi lozim. Jumladan: poleografiya, sfragistika va geral'dika, diplomatika, epigrafika, numizmatika, xronologiya va metrologi, arxeografiya va boshq.

O'zbekiston tarixini o'rganishda uni to'g'ri davrlashtirish katta ahamiyatga ega. Bugun tarixni davrlashtirishga turlicha yondashuvlar yuzaga kelgan. Masalan, sobiq sovetlar davrida kishilik jamiyatining rivojlanishi formasiyalarga, ya'ni ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik tuzumi, feodalizm, kapitalizm, sosializm va uning yuqori bosqichi kommunizmga bo'lib o'rganilgan.

XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi voqealar bu usul o'zini oqlamaganini, zero bir formasiyaning, ya'ni davrlar almashinuvining ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishidagi nomutanosibliklar bilan izohlash o'zining nomukammalligini ko'rsatdi. Materiya birlamchi, ong

¹ Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T. 7. – T., 1999. – B. 45.

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T., 2008. – B. 97 .

ikkilamchi ekanligi to'g'risidagi materialistik falsafiy g'oyalar jamiyat rivojlanishida ma'naviyatning ahamiyati kamsitilishi va ijtimoiy hayotning tanazzulga yuz tutishiga sabab bo'ldi.

Tarix fanida davrlashtirishga boshqacha yondashuvlar ham mavjud. Masalan, arxeolog olimlar tarixni mehnat qurollari yasalgan xomashyoga, sanoat rivojlanishining darajasi, madaniyatning past yoki yuksakligi kabi omillarga qarab davrlashtiradilar. Bu har gal tadqiqotchilarning qanday mavzuni tanlagani, qanday maqsadni o'z oldiga quyaniga qarab amalga oshirilgan.

Bugun olimlar O'zbekiston tarixiy taraqqiyotini quyidagi yirik davrlarga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

- ibtidoiy jamoa tuzumi;
- qadimgi davr: davlatchilikning shakllanishi va rivojlanishi;
- O'rta asrlar davri;
- Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davri;
- mustabid sovet hokimiyati hukmronligi davri;
- milliy istiqlol davri.

Mazkur davrlashtirish ham kamchilikdan xoli emas, shu bois olimlarimiz bu masala ustida ishlab, uni takomillashtirishi maqsadga muvofiq.

Jamiyat tarixi voqelik sifatida tabiat tarixidan farq qiladi. Chunki jamiyat tarixini odamlar yaratadi, tabiat esa o'z qonuniyatlari doirasida rivojlanadi. Ob'ektiv tarixiy sharoitda vujudga kelgan jamiyat o'sha davr odamlarining taffakkuri va irodasidan kelib chiqqan ijtimoiy hodisadir.

Insoniyat tarixi - ming yillar davomida shakllangan, xalqlar, millatlar, davlatlar tarixini qamrab oladi. Jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganish uchta asosiy, o'zaro aloqada bo'lgan yo'nalishdan iborat:

- tarixiy bilimlar insoniyat real tarixi, uning rivojlanish boskichlari bilan bog'liq bo'lgan uzluksiz jarayon.
- ijtimoiy hayotning alohida sohalari yoki boqeliklarini tahlil qiladigan, uni tushuntirib beradigan ijtimoiy gumanitar fanlar tizimi;

-jamiyatning umumiy nazariy qonuniyatlarini, jamiyat haqidagi tasavvurlarni, ijtimoiy-tarixiy bosqichlarini o`rganadigan tarixiy va aniq ijtimoiy fanlar metodologik asoslariga xizmat qiladigan siyosiy va falsafiy-sosiologik bilim.

Anna shu uch yo`nalish kishilik jamiyati haqidagi an'anaviy tasavvurlarni fan shaklidagi bilimlarga aylantirdi.

Jamiyat, tabiat taraqqiyotidan farqli holda cheklangan vaqt va fazo mutanosibligi mahsuli sifatida ham yuzaga keladi. Tabiat tabiiy o`zgarishlar va yangilanishlar hodisasi bo`lsa, jamiyat ilmiy amaliy, doimo o`zgarib turadigan, zamon va makon ehtiyojlari asosida quriladigan, ma'lum ijtimoiy guruh, xalq, mamlakat manfaatlari ustivorligining mahsuli sifatida vujudga keladi.

Tarixni anglash tushunchasi turli davlarda turlicha talqin etilgan. Natijada tarixiy bilim va tarixning anglashning xilma xil shakllari yuzaga keldi. Xususan, tarixiy jarayonni tarixiy-xronologik tarzda o`rganish; ma'lum bir davrda yuz bergan tarixiy jarayon va hodisalarni tarixiy-nazariy o`rganish.

4-§. O`zbekiston tarixini o`rganishning talabalar faoliyatidagi o`rni

Ma'lumki, tarix fanini o`rganish masalasi respublikamizda davlat siyosati darajasiga ko`tarildi. Chunki tarix insonning o`zligini anglashi, o`zida yuksak ma'naviyatni shakllantirishida muhim o`rin tutadi. Birinchi Prezident Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, "tarixiy xotirasiz kelajak yo`q". O`zbekiston tarixini chuqur o`rganish jarayonida quyidagi bilim va ko`nikmalarga ega bo`linadi:

- yurtimiz zaminida etishib chiqqan buyuk allomalar, davlat arboblari, sarkardalarning mamlakatni adolatli boshqarish, jamiyatda tinchlik va osoyishtalikni saqlash, insonlarda yuksak ma'naviyatni shakllantirish borasidagi ulkan va qimmatli ilmiy va adabiy merosini o`z ongiga singdirish va undan mamlakat mustaqilligini mustahkamlash, yurt farovonligini oshirish, fuqarolarning

huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilishda foydalanish talabalarining muqaddas burchidir;

- tarixni o`rganish jarayonida jamiyatda amalga oshirilayotgan xayrli tadbirlar tufayli yurtda tinchlik va farovonlik ta'minlanishi, aksincha, har qanday chuqur o`ylanmay ko`rilgan choralar mamlakatning siyosiy, iqtisodiy beqarorligi va tanazzuliga sabab bo`lishini anglaydilar;

- tarixiy bilimlarni o`zlashtirish jarayonida ular ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tahlil qilish va mustaqil xulosalar chiqarishni o`rganadilar, ularga asoslangan holda voqea-hodisalar oqibatini va kelajakni bashorat qilish ko`nikmasiga ega bo`ladilar. Bu pirovardida, talabalar va irrigasiya xodimlarining tarixiy tafakkurini shakllantirishda muhim omil bo`ladi. Tarixiy tafakkur, o`z navbatida, o`zlikni anglashning muhim vositasidir;

- tarix xalqlarning ozodlik, Vatan mustaqilligi uchun olib borgan keskin kurashlari jarayonida yuzaga kelgan. Ajdodlarimiz Vatan ozodligi yo`lida jonlarini fido qilganlar. Ushbu misollar orqali talabalar faqat mustaqil yurtda inson huquqlari va erkinliklari himoya qilinishiga, ular taraqqiyot, farovonlik, adolat qaror topgan sharoitda yuzaga chiqishiga ishonch hosil qiladilar. Bu esa pirovardida vatanparvarlik, insonparvarlik, adolatparvarlik kabi tuyg`ularni shakllantiradi;

- kishilik jamiyatining kelajagini nafaqat yuksak iqtisodiy taraqqiyot, ilg`or texnologiyalar, balki yuksak ma`naviyat ham belgilab berishi tarixiy haqiqatdir. Birinchi prezident Islom Karimov bu borada shunday fikr bildirgan edi: "...Insonga xos orzu-intilishlarni ro`yobga chiqarish, uning ongli hayot kechirishi uchun zarur bo`lgan moddiy va ma`naviy olamni bamisoli parvoz qilayotgan qushning ikki qanotiga qiyoslasak, o`ylaymanki o`rinli bo`ladi"¹;

- tarix yurtda osoyishtalik, jamiyatda barqarorlikni ta'minlash, aholining qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish jarayonidir. Ushbu tarixiy tajribani o`zlashtirish, jamiyatda ishlab chiqarish va boshqaruv o`rtasidagi muvofiqlikni bilish talabalarining bugungi amaliy faoliyati uchun ahamiyatlidir.

¹ Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. – T., 2008. – B. 67.

Darhaqiqat, talabalarning O`zbekiston tarixi fanini bilishi nafaqat ularning ilmiy dunyoqarashi va tarixiy tafakkurini boyitadi, balki ularning amaliy faoliyati uchun ham zarurdir. Prezident Sh.Mirziyoev “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida so`zlagan nutqida: “Ma’lumki, tarixda xalqimiz orasidan ko`plab buyuk sarkardalar etishib chiqqan. Ana shunday mard va fidoyi ajdodlarimizning harbiy sohadagi boy merosi, mardlik va jasurlik fazilatlari yoshlarimiz uchun ibrat maktabi bo`lib xizmat qiladi,”¹ - deb ta’kidladi.

*Tayanch so`zlar:* tarix, nazariya, metodologiya, metod, uslub, davrlashtirish: ibtidoiy jamiyat, o`rta asrlar, yangi davr, eng yangi davr.

¹ Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo`limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko`taramiz. -T.: “O`zbekiston” NMIU, 2017. –B.534.

I bo`lim. Qadimgi dunyo.

(Mil. avv. 1 million yillikdan – milodiy III asrgacha)

I-bob. Qadimgi tarix - taraqqiyotning boshlanishi.

1-§. Qadimgi tuzum. Eng qadimgi odamlar. Urug'chilik jamiyati

Qadimda odamlar yaratgan ko`p narsalardan bugun ham foydalanayapmiz, bular: mehnat qurollari, sopol buyumlar, g'ildirak, sopol suv quvurlari, gazlamalar, yozuvlardir. Qadimgi zamon mualliflari yozib qoldirgan asarlar hozir ham kishilarga saboq va tarbiya bermoqda. Olimlar qadimgi shaharlarni topib, qazishmalardan charm, sopol, tosh, va tangalarga bitilgan sirli yozuvlarni o`qishdi. Bular arxeologik topilmalardir. Qadimgi bitiklarni o`rganish bilan epigrafika, tangalarni o`rganish bilan numizmatika fanlari shug'ullanadi.

Insoniyat sodda mehnat qurollari yasashdan to hunarmandchilik durdonalari yaratishga qadar, eng oddiy uy-joylar qurishdan to shaharlar bunyod etishga qadar uzoq yo`lni bosib o`tdi. Eng qadimgi shaharlar, yozuv, davlatlar tashkil topishi va rivojlanishi davrini olimlar **sivilizasiya** deb ataydilar. Dastlabki sivilizasiyalar tarixi Qadimgi Sharqda, so`ngra Yunonistondagi Krit orolida boshlangan edi, jumladan O`zbekiston hududida ham vujudga kelgan¹.

Qadimgi dunyo tarixi - er yuzida odam paydo bo`lganidan to milodiy 476-yilda G'arbiy Rim imperiyasi qulaganiga qadar kechgan voqealardir. Bu tarix turli arxeologik va yozma manbalar asosida o`rganiladi. Qadimgi dunyo tarixi Qadimgi SHarq, YUnoniston va Rim a'yonlari va podsholarining yilnomalari, qonunlari va biografiyalarida aks ettirilgan. Ularda janglar, ibodatxona, saroy va qal'alar qurilishi, hunarmandchilik va dehqonchilik, va qadimgi fanlar va san'at haqida hikoya qilinadi.

Olimlar o`qigan qadimgi matnlar «Piramidalar matnlari» va «Marhumlar kitobi» - misrliklar tarixi haqida, «Rigveda» - hindlar, «Avesto» - O`rta Osiyo xalqlari tarixidan hikoya qiladi. Nil vodiysidagi Misr piramidalari, Dajla va Frot oralig'idagi Bobil, Hind vodiysidagi Moxenjodaro, Erondagi Persepol, shuningdek

¹ Sa'dullaev A. Qadimgi O`rta Osiyo tarixi. O`quv qo`llanma -T.: Universitet, 2004. – B. 6.

Yunoniston, Rim va O`rta Osiyoning qadimiy shaharlari butun jahonga mashhur. Tarix ko`p narsalarni o`rgatadi, shuning uchun uni «Buyuk o`qituvchi» deb atashadi.

Insoniyatning qadimgi tarixini arxeolog, antropolog, etnograf olimlar o`rganadi. Arxeologlar - qadimda odamlar yashagan manzilgohlarda qazishma ishlarini amalga oshiradilar. Antropologlar - qadimgi odamlarning suyak qoldiqlarini tekshirib, tashqi qiyofasini tiklaydi va rivojlanishini o`rganadilar. Etnograflar - qadimgi odamlarning udumlari, hozirda mavjud qabilalar va elatlarning saqlab qolgan xo`jalik va madaniy an`analarini o`rganadilar.

O`lkamiz eng qadimgi tarixining keng o`rganilgan manbalari - arxeologlar topgan *moddiy* manbalardir. Moddiy (ashyoviy) manbalar: mehnat qurollari, sopol idishlar, qurol-aslahalar, zeb-ziynat buyumlari (taqinchoqlar), xullas qadimda inson qo`li bilan yaratilgan hamma narsalardir. *Yozma manbalar* topilishi bilan olimlarga qadimgi mingyilliklar tarixini tiklash osonlashdi.

O`rta Osiyo tarixi bo`yicha eng qadimgi *yozma manba* - zardushtiylarning muqaddas kitobi «**Avesto**»dir. Unda yurtimizning qadimgi tarixiy viloyatlari - Baqtriya, So`g`d, Xorazm aholisi madaniyati to`g`risida hikoya qilinadi. Qadimgi davr tarixiga doir yana bir yozma manba - Erondagi Kirmonshoh shahri yaqinida joylashgan Behistun qoyasiidagi yozuvlardir. Fors shohi Doro I buyrug`i bilan qoyaga o`yib yozilgan yozuvlarda Xorazm, So`g`d, Baqtriya sanab o`tiladi.

Miloddan avvalgi (mil. avv.) V asrda qadimgi yunon tarixchisi Gerodot turli mamlakatlarga sayohat qilib yozgan, 9 kitobdan iborat «Tarix» asarida o`lkamizning qadimgi aholisi to`g`risida ma`lumot beriladi. Mil.av. I asr oxirida qadimgi yunon tarixchisi va geografi Strabon «Geografiya» asarida O`rta Osiyo xalqlari madaniyati haqida ma`lumotlar keltiradi.

Milodiy (mil.) I asrda qadimgi Rim tarixchisi Kvint Kursiy Ruf «Makedoniyalik Aleksandr tarixi» nomli asarni yozib, makedoniyalik Aleksandrning O`rta Osiyoga harbiy yurishlari haqida ma`lumotlar keltirgan. Milodiy II asrda yunon tarixchisi Arrian «Aleksandrning harbiy yurishlari» (Aleksandr anabasisi) degan asar yozgan. asarida Ushbu manbalar va keyinchalik

yaratilgan ilmiy ishlar tufayli olimlar yurtimizning qadimgi tarixini o`rganishga muvaffaq bo`ldi.

Geografik jihatdan O`zbekiston katta hududni egallaydi. Amudaryo va Sirdaryo oralig`i, Farg`ona, Zarafshon vodiylari va Surxandaryo vohasi serhossilligi va iliq iqlimi tufayli qadimda obod bo`lgan. Qulay geografik joylashuvga ega bu zamin Sharq va G`arbni bog`lagan, bunda qadimgi shaharlar orqali o`tgan Buyuk Ipak yo`li katta ahamiyatga ega bo`lgan.

O`zbekiston kishilik madaniyati tarixining eng qadimgi maskanlaridan biri. Bu erda mahalliy aholi qadimdan yashagan. Daryo vohalari bo`ylab savdo yo`llari o`tgan. O`tmishda O`rta Osiyoning qadimgi aholisi bilan Qadimgi Sharq elatlari o`rtasida keng madaniy aloqalar boshlangan. Arxeologlar ko`hna qadamjolarini qazib Hindiston, Eron va Mesopotamiya hunarmandlari tayyorlagan sopol va metal idishlar, zargarlik buyumlarini topishgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumidan barcha xalqlar tarixi boshlangan. Ibtidoiy jamoa tuzumi - insoniyat tarixining boshlang`ich davri bo`lib, barcha mehnat qurollari umumiy bo`lgan va hamma birgalikda mehnat qilgan. Insoniyat rivojidadagi birinchi bosqich kishilarning ibtidoiy to`daga birlashuvi bo`lib, bu to`da o`zida eng qadimgi odamlarning katta jamoasini mujassam etgan.

Ibtidoiy to`da - turmush va mehnat umumiyligi negizida birlashgan eng qadimgi odamlar jamoasi. Ibtidoiy to`da asta-sekin qarindoshlarning alohida uyushmasiga - urug` jamoasiga aylana bordi. Urug` bu - birga yashagan va mehnat qilgan, umumiy mehnat qurollari va qurol-yarog`larga ega bo`lgan qarindoshlar jamoasi.

Dastlabki urug` jamoalari ayol - ona tevaragida jipslasha boshlagan. Insoniyat tarixidagi bu bosqich ona urug`i davri - matriarxat deb ataladi. Ancha keyinroq, mehnat qurollari va xo`jalik yuritish shakllari takomillashgani sayin jamoadagi etakchilik mavqei erkakka o`ta boshladi, u urug`ga sardor bo`ldi. Olimlar insoniyat tarixidagi bu davrni patriarxat – ota urug`i deb atashadi. Patriarxat bilan eng qadimgi urug`chilik tuzumi ham yakunlanadi.

Eng qadimgi odamlar dastlabki mehnat qurollarini toshdan yasagani tufayli arxeologlar insoniyat tarixi boshlanishini «Tosh davri» deb atashadi. Tosh davri ancha uzoq davom etgani uchun ham uni quyidagi bosqichlarga ajratishadi: 1) qadimgi tosh davri - paleolit (yunon. paleos - qadimgi, litos - tosh); 2) o`rta tosh davri - mezolit (mezos - o`rta); 3) yangi tosh davri - neolit (neos - yangi); 4) mis-tosh davri – eneolit (lot. eneus – mis, yunon. litos - tosh).

Tosh davri 4 bosqichga bo`linadi: paleolit, mezolit, neolit, eneolit. Paleolit (qadimgi tosh) davri 3 ta bosqichdan iborat: 1) ilk paleolit - mil. av. 1 mln. - 100 ming yil; 2) o`rta paleolit – mil. av. 100 - 40 ming yil; 3) so`nggi paleolit – mil. av. 40 - 12 ming yil.

Odam paydo bo`lishi haqida: ilmiy, diniy, afsonaviy, dunyoviy naqlar bo`lib, biz bu masalani ilmiy – antropologiya va arxeologiya ma`lumotlari asosida o`rganamiz. Er yuzidagi dastlabki odamlar qaddini tik tutib yurgani, mehnat qurollarini yasash va ularni ishlatishni bilgani uchun hayvondan farq qilgan.

O`ta sodda mehnat qurollari yasashni biladigan eng qadimgi odam suyaklari qoldiqlari turli mintaqalardan topib o`rganilgan: Janubiy Afrikadan – *avstralopitek*, Sharqiy Afrikadagi Zinj vodiysidan – *zinjanthrop*, Yava orolidan (Indoneziya) – *pitekanthrop*, Xitoydan - *sinanthrop*; Germaniyadan – *neandertal*; Fransiyadagi Kromanyon g`oridan - hozirgi qiyofadagi odam - *kromanyon* suyaklari topilgan.

Ilk paleolit (mil. av. 1 mln. - 100 ming yil)da, er yuzida iqlim iliq bo`lgan davrlarda odamlarning (*Ferganthrop*) makonlari kichik daryolar yoki buloqlar yaqinidagi tepaliklarda joylashgan. Ilk paleolitning oxirlarida *Buyuk muzlik* davri boshlangach, bu hol odamlarni yangicha turmush sharoitiga moslashishga undadi. Bunday paytda kuchlilargina yashab qolgan. Eng qadimgi odamlar – *ibtidoiy odamlar* deb ataladi. Ularning makonlari Afrika, Osiyo va Evropaning ko`pgina hududlaridan topilgan.

O`rta Osiyoda toshdan yasalgan qadimiy mehnat qurollari Farg`ona vodiysidagi *Selungur* makoni va Toshkent vohasidagi *Ko`lbuloq* manzilgohidan topilgan. Bular qo`pol tosh qurollar bo`lib, ularning bir tomoni urib o`tkirlangan. Arxeologiya fanida bu tosh qurollar *chopper*lar deb nomlangan. Mehnat qurollari

odamlarga egulik topish uchun kerak bo'lgan. Dastabki mehnat qurollari sodda bo'lib, odamlar uchi o'tkirlangan tosh va tayoq bilan hayvonlarni ovlagan, uchi o'tkir tayoq bilan o'simliklarning ildizlari va ildizmevalarini kovlab olgan. Kishilarning eng qadimgi mashg'uloti termachilik va ovchilik bo'lib, bu *o'zlashtiruvchi xo'jalik* deb ataladi.

O'rta paleolit (mil. av. 100 - 40 ming yil) davri madaniyatining jahonga mashhur yodgorligi Boysun tog'laridan topilgan Teshiktosh g'ori hisoblanadi. Teshiktosh g'oridan tosh qurollar va parchalari, tog' echkisi, kiyik, yovoyi ot, qoplon, quyon, mayda kemiruvchilar, qushlarning suyaklari topilgan. Teshiktosh g'oridan topilgan tosh asriga mansub 8-9 yashar *neandertal* bolaning suyak qoldiqlari eng mashhur topilmadir. Bola jasadi qabrga ko'milgan, jasad atrofiga tog' echkisi shoxlari qadab chiqilgan. Murdaning dafn etilishi dastlabki diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan.

Mehnat faoliyati, olam haqida to'plangan bilimlar insonning fikrlashi va tafakkurini o'zgartirib bordi. Odamlar o'zlariga tushunarsiz bo'lgan hodisalar: kun bilan tun, yil fasllari almashishi, vulqonlar otilishi, er qimirlashi va boshqa tabiat hodisalari haqida o'ylay boshladi. Ana shu hodisalarning sabablarini tushuna omagan inson momaqaldiraq, yashin, shamol, yomg'ir kabi *tabiat kuchlariga* sig'ina boshladi. Ovchilik va termachilik rivojlangan bu davrda inson o'zini tabiatdan ajratmagan. Tabiatni jonli deb, hodisalarda g'ayritabiiy kuchlar yashiringan deb hisoblagan va shu kuchlarga e'tiqod qilishgan.

Odamlarning hayvon yoki o'simlik bilan qarindoshlik aloqasiga ishonish *totemizm* deb ataladi. Odamnini o'rab turgan muhitda jonlar va ruhlarning mavjudligiga e'tiqod *animizm* deyilgan. Qadimgi odamlar buyumlar omad keltirishiga yoki baloni bartaraf etishiga e'tiqod qilishi *fetishizm* deyilgan.

So'nggi paleolitga oid g'orlar devoridagi *rasmlarning* (tasviriylar) san'at) topilishi ham qadimgi odamlarda diniy tasavvurlari to'g'risida hikoya qiladi. Bunday rasmlaridan eng qadimiylari Ispaniyadagi Altamir, Fransiyadagi Lasko va Boshqirdistondagi Kapova g'orlaridan topilgan. Odamlar rasmlar ovda yordam

beradi deb ishongan. Rasmlar qarshisida hayvonlar harakatiga taqlid qilib, raqsga tushgan, ov manzaralarini tasavvur qilgan, nayza uloqtirishni mashq qilgan.

Qadimgi rasmlar qimmatli *tarixiy manbalardir*, ular inson o`ylarini, dunyoni tasavvur etgani, qaysi hayvonni ovlagani, qaysi hayvonlarni ovlagani, qanday mehnat qurollari va qurol-yarog`dan foydalanganini bilib olishga yordam beradi. Odam o`zini qurshab turgan dunyoni tushunishga intilishi eng qadimgi tasviriy san`at rivojlanishi uchun asos bo`lib xizmat qildi.

Urug`chilik jamiyati

**So`nggi paleolit** davri (mil. avv. 40 - 12 ming yilliklar)da toshga ishlov berish texnikasi va mehnat qurollari yasash usullari o`zgardi. Odamning aqliy qobiliyati va tashqi qiyofasi ham o`zgarib borib, bu davrda hozirgi qiyofadagi odam - *kromonyon* odami yashagan. So`nggi paleolit manzilgohlari Samarqand shahridan, Toshkent viloyati Ohangaron vodiysidagi Ko`lbuloq makonidan, Farg`ona vodiysidan topilgan. So`nggi paleolitda odamlar ancha takomillashgan *kesuvchi va arralovchi* mehnat qurollari; hamda *taqinchoqlar* - munchoq, tumor va uzuklar ham yasay boshlagan.

So`nggi paleolitda insoniyat o`z rivojida yana bir pog`onaga yuksaldi, odamlar qarindoshlardan tarkib topgan ixcham guruhlariga - **urug` jamoalariga** birlashdi. Urug` a`zolari bitta manzilgohda yashagan, bir joyda yashagan bir qancha urug`lar qabilani tashkil etgan. So`nggi paleolit davri odamlarining muhim ixtiroi - turar joylar qurilishi bo`ldi. Hayvon terisidan kiyim tayyorlagan. So`nggi paleolitda inson sun`iy tarzda olov hosil qilishni ham o`rganib oldi (yog`ochni bir-biriga ishqalash, chaqmoqtoshni bir-biriga urish orqali).

Mezolit (o`rta tosh) davri – mil. avv. 12 - 7 ming yilliklarni o`z ichiga oladi. Mezolit davri boshlanishi bilan *muzlik davri tugadi*, iqlim isidi va odamlar turmushida o`zgarishlar bo`ldi. Mezolit davrida inson **o`q-yoy** yasashni o`rganib oldi, natijada chopqir hayvonlar va qushlarni ovlash imkoniyati vujudga keldi. Mezolit davri oxirida inson hayvonlarni qo`lga o`rgata boshladi, ovchilar itni

qo'lga o'rgatdi, endi ov qilganda o'lja mo'l bo'ldi. Tiriklay tutib olingan qo'zichoq, uloqcha, to'ng'izchalarni endi o'ldirmasdan zaxira sifati saqlab qo'yadigan bo'ldi. Mezolit davri oxirida Old Osiyoda xo'jalikning yangi tarmoqlari - ibtidoiy *ziroatchilik* va *chorvachilik* vujudga keldi.

O'rta Osiyoda mezolit davriga oid 100 dan ziyod manzilgohlar ochilgan. Bunday manzilgohlar Farg'ona vodiysining tog' va tog'oldi tumanlarida, Toshkent vohasida hamda O'zbekiston janubida ko'plab uchraydi. Obishir, Qo'shilish, Machay manzilgohlari va Zarautsoy darasidagi *qoyatosh rasmlari* mufassal o'rganilgan. Amudaryo va Sirdaryo qirg'oqlari, O'zbekistondagi ko'llar va daryolar sohili mezolit davri ovchilari va baliqchilari ko'chib kelib o'rtnashgan maskanlarga aylandi.

Neolit - yangi tosh davrida Qadimgi SHarqning turli viloyatlarida *ishlab chiqaruvchi xo'jalik* - dehqonchilik va chorvachilikka o'ta boshlaydi. CHorvachilik va dehqonchilik neolit davrining eng katta ixtirosidir. O'rta Osiyoda neolit davri mil. av. 6 – 4 ming yilliklar hisoblanadi. Arxeologlar neolit davri boshlanishini sopol idishlar yasashning kashf etilishi bilan belgilaydi. Neolit davrida odamlar Mezolit davrida kashf qilingan mayda tosh qurollari – *mikrolit*dan foydalanib, toshga ishlov berishning oldin ma'lum bo'lmagan: silliqlash va parmalashni usullarini kashf qilishgan.

Neolit davrida qabilalar o'troq turmush tarziga o'tib, doimiy turar joylar - paxsadan uylar qura boshlagan, urug' jamoalarining manzilgohlari shakllanib borgan. O'troq turmush tarzi va mehnat qurollarining yanada takomillashishi jamoalarning dehqonchilikka o'tishiga imkon yaratadi. Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi hunarmandchilikning shakllanishiga olib keldi. Loydan yasalgan va olovda pishirilgan idishlar yasash – *kulolchilik*, tola va jundan kiyim tayyorlash – *to'quvchilik* sohalari neolit davrining muhim kashfiyot va ixtirolaridir.

Eneolit - mis-tosh asri (mil. av. 4 m. y. - 3 m. y. o'rtalari) - mis qurollar tosh qurollar bilan birgalikda ishlatilgan davr. Neolit davri oxirida odamlar misdan

foydalanishga, undan mehnat qurollari yasashga o'tishdi. Metallurgiya rivoji kishilarning moddiy va ma'naviy madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Qadimgi Sharqda mil. av. 4 ming yillikda ilk shaharlar va davlatlar vujudga kela boshladi. O'rta Osiyo janubida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik vujudga keldi, xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurildi, idishlarni pishirish uchun kulolchilik xumdonlaridan foydalanishga kirishildi. Sopol idishlar hayvon, qush, o'simlik (yaproq, gul) naqshlari bilan bezatildi. Odamlar misni qalayi, qo'rg'oshin yoki rux bilan qo'shib, bronza olishni o'rganganlar.

Bronza (davri mil. av. 3-mingyillik o'rtalari – 2-mingyillik) misdan ko'ra ancha qattiqligi tufayli mil. av. 3 ming yillik o'rtalaridan boshlab mehnat qurollari, qurol-yarog'lar va zeb-ziynatlar tayyorlandi asosiy ashyoga aylanib qoldi. Bronza mehnat qurollariga ega bo'lgan odamlar endi dalalarga ancha durust ishlov berish va ekin maydonlarini kengaytirish imkonini qo'lga kiritdi. Natijada ortiqcha miqdorda qishloq xo'jalik mahsulotlari vujudga keldi. Chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqib boshladi.

Ko'p davrlar davomida urug' jamoasidagi muhim ishlar ayollar zimmasida bo'lib (bolalarni tarbiyalash, ovqat tayyorlash, hayvon terilarini tozalash, kiyimbosh tayyorlash), jamoada ayniqsa yoshi katta ayollarning mavqei erkaklarnikidan baland bo'lgan. Omoch bilan er haydab ziroatchilik qilish, chorvachilik, hunarmandchilikning vujudga kelishi bilan urug'ni etarli mahsulotlar bilan ta'minlash erkaklar qo'lga o'tdi. Uy xo'jaligi yumushlari ayollar zimmasida qoldi. Endi urug'chilik oilasida erkaklar muhim o'rin tuta boshladi. Qarindoshchilik erkaklar tomonidan belgilanadigan bo'ldi va patriarxat davri boshlandi. Oila ota tomonidan yaqin qarindoshlarning bir necha avlodlaridan tashkil topadigan bo'ldi. Patriarxal oila - ota tomonidan yaqin qarindoshlarning bir necha avlodlaridan tashkil topgan oila.

Bronza davri manzilgohlaridan biri Zarafshon daryosi havzasidagi Zamonbobo ko'li (Buxoro viloyati Qorako'l tumani) yaqinidan topilgan bo'lib, mil. avv. 3 ming yillik oxiri – 2 ming yillikka oid. Zamonbobo manzilgohidan mis ko'zgular topilgan. Xorazm vohasida ham manzilgohlar o'rganilgan. Surxandaryo

vodiysidan (Muzrabod tumani) qadimgi ziroatchilarning Sopollitepa manzilgohi topilgan. Sopollitepadan xom g'ishtdan qurilgan uy-joy, sopol buyumlar, bronza mehnat qurollari va zeb-ziynat yasalgan ustaxona qoldiqlari, yirik xumlarda saqlangan bug'doy va arpa doni topilgan. Jarqo`ton manzilgohi Surxon vohasida (hozirgi Sherobod yaqinida) vujudga kelgan. Jarqo`ton qurilishi tarxida ilk shahar alomatlari ko`zga tashlanadi. U 2 qismdan iborat bo`lgan: qal'a va uning atrofida jamoa a'zolari - hunarmand va dehqonlar uylari joylashgan. Jarqo`tonda ibodatxona (ilk) qoldig'i topilgan.

Bronza davri manzilgohlari aholisi har xil hunarmandchiliklar, to`quvchilik, kulolchilikni rivoj toptirishda, zeb-ziynat buyumlari yasash, qurilish sohasida katta yutuqlarga erishgan. Bronza davrida odamlar kulolchilik charxi va g'ildirakni kashf etdilar, shu tariqa dastlabki aravalar vujudga kelgan.

Temir davriga o'tishda O`rta Osiyoning rivojlanishi. Temirdan buyum yasash sarmashaqqat bo`lgan, chunki temir misdan ko`ra ancha yuqori haroratda (1500<sup>0</sup>S) eriydi, ammo temir mis va bronzaga nisbatan qattiqroq edi. Temirdan birinchi bo`lib mil. av. XIV-XIII asrlarda Kichik Osiyodagi xetlar, so`ng Mesopotamiya, Eron, Kavkazorti xalqlari foydalana boshlagan. Temir buyumlarning tarqalishi sekinlik bilan borgan. Sof temir kamyob metall bo`lgani uchun undan dastlab zeb-ziynat buyumlari yasalgan. Temirdan yasalgan buyumlar Misr fir'avni Tutanxamon maqbarasidan va Kavkazdagi Maykop qo`rg'onidan topilgan.

Mehnat qurollari temirdan yasalishi eng avvalo, dehqonchilik rivojiga ta'sir qildi. Temir omoch va boltalar paydo bo`ldi. Bu mehnat qurollari katta maydonlarda dehqonchilikning rivojlantirishga imkon yaratib berdi. **O`rta Osiyodan** ham mil. avv. **IX-VIII** asrlarda **temirdan** yasalgan *ilk mehnat qurollari* topilgan. Temir qurollar keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi va ishlab chiqarishning yanada rivojlanishiga zamin yaratdi.

Qabila-urug' oqsoqollarining ta'siri tobora kuchaya borgan. Doimiy harbiy to`qnashuvlar sharoitida *qabilalar ittifoqlari* paydo bo`ldi. Bu ittifoqlarga harbiy sardorlardan saylangan kishilar rahbarlik qilgan. Jamiyat harbiy demokratiya

tamoyillari asosida yashay boshladi. *Harbiy demokratiya* - ilk davlatchilikka o'tish davrida qabilalar ittifoqlariga saylab qo'yilgan harbiy sardorlar boshchilik qilgan boshqaruv shakli.

O'rta Osiyo aholisi temir asri boshlarida 4 guruhga bo'lindi: kohinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar. O'rta Osiyoda jamiyati asosini tashkil etgan «nmana» - katta patriarxal oilasi haqida «Avesto»dan bilamiz. Bir nechta «nmana»lar urug' jamoasi -»vis»ni tashkil etgan. Hududiy qo'shniçilik jamoasi «varzana» deb nomlangan. Bunday jamoalar qabila - «zantu»ga birlashgan. O'z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa - «dax'yu»ga uyushgan. O'rta Osiyoda Temir asriga o'tish davrida jamiyatning tuzilishi shunday bo'lgan. Ijtimoiy tizim taraqqiyoti: ibtidoiy to'da - urug' - qabila - qabilalar ittifoqi shaklida bo'lgan.

Tayanch so'zlar: Odam evolyusiyasi: pitekanthrop, sinantrop, neandertal, kromanyon. Paleolit: Teshiktosh, Selungur, Kapova g'ori. Ilk paleolit: chopper, o'zlashtiruvchi xo'jalik. O'rta paleolit: neandertal, totemizm, animizm, fetishizm. So'nggi paleolit: kromanyon, sun'iy olov; urug' jamoa, matriarxat, patriarxat. Mezolit: o'q-yoy. Neolit: ishlab chiqaruvchi xo'jalik; mikrolit. Eneolit: mis qurollar; sug'orma dehqonchilik (sun'iy sug'orish); ko'p xonali uylar. Bronza: Zamonbobo, Sopollitepa, Jarqo'ton. Temir asri. Avesto, Gerodot, Strabon, Kvint Kursiy Ruf, Arrian.

2-§. O'zbekiston hududidagi ilk davlatlar.

Zardushtiylik

O'zbekiston va qo'shni hududlarda mil. avv. VII-VI asrlarda *so'g'diylar*, *baqtriyaliklar*, *xorazmliklar*, *sak va massaget* qabilalari yashagan. Zarafshon va Qashqadaryo vohasida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi so'g'diylar yashagan. Bu hudud yunon yozma manbalarda *So'g'diyona* deb nomlangan. So'g'diylarning eng yaqin qo'shnilari baqtriyaliklar bo'lib, ular Surxon vohasi, Afg'onistonning

shimoliy, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan. U ularni yunon-rim mualliflari Baqtriana yoki Baqtriya *Baqtriya* deb atagan. Amudaryoning quyi oqimida o'troq dehqon elatlar - xorazmliklar yashagan. Bu yurt yunon manbalarda *Xorasmiya* deyilgan.

Massaget qabilalari - cho'llar va Amudaryo (Oks) bo'ylarida yashagan. *Saklar* - O'rta Osiyoning tog'lik, dasht va cho'l erlarida istiqomot qilgan, asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. Qadimgi yunon-rim tarixchilari yozishicha saklar 3 guruhga bo'lingan: 1) ularning ko'pchilik qismi Saka-tigraxauda, ya'ni o'tkir uchli kiygiz qalpoq kiyib yuruvchi saklar deb atalgan. Ular Toshkent viloyati va Janubiy Qozog'iston erlarida yashagan. 2) Saka-tiay-taradarayya, ya'ni daryoning nargi tomonida yashovchi saklar deb atalgan, ular Orol bo'ylari va Sirdaryo (Yaksart)ning quyi oqimida yashagan. 3) Saka-xaumovarka – muqaddas ichimlikka sig'inuvchi saklar Pomirning tog'li tumanlari va Farg'onada yashagan.

Mil. avv. VII-VI asrlarda Xorazm, So'g'diyona va Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti sun'iy sug'orishga asoslangan *dehqonchilik* bo'lib, hunarmandchilik va savdo ham ancha rivoj topgan. Manzilgohlardan sifatli kulolchilik idishlari, temir va bronza buyumlar topilgan. Ko'chmanchi sak va massaget qabilalarining asosiy mashg'uloti *chorvachilik* bo'lib, tuya, ot, qo'y-echkilarni boqqan. Ular hayvon terisidan poyabzal, kiyim, chodir tikib, g'alla va mevaga ayirboshlagan.

Qadimgi shaharlar hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi natijasida mil. avv. VII-VI asrlarda rivojlangan. Ular hunarmandchilik va savdo markazlari edi. O'zbekistonning qadimiy shaharlari: Afrasiyob (Samarqand), Erqo'rg'on va Uzunqir (Qashqadaryo), Qiziltepa (Surxondaryo), Ko'zaliqir (Xorazm).

Qadimgi shaharlar mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Shaharda hokim yashaydigan qal'a va qala'da xom g'ishtdan qurilgan katta saroy joylashgan. Devorning burjlari va o'q otish uchun maxsus shinaklari ham bo'lgan. Shahar ichkarisida turur joylar va hunarmandchilik ustaxonalari joylashgan. Shaharlarning bir guruhi savdo-hunarmandchilik markazi, boshqalari alohida tuman va viloyatlar

markazlari hisoblangan. Afrasiyob - Samarqandning sharqiy chegarasida mil. avv. VIII-VII asrlarda asos solingan qadimiy shahar xarobalari.

Qadimgi Baqtriya davlati mil. avv. VII asrda tashkil topgan O`rta Osiyodagi qadimgi davlatlardan biri sanaladi. Marg`iyona va So`g`d Baqtriyaning siyosiy va madaniy ta`sirida bo`lgan. Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vohalarida qadimgi shaharlar rivojlangan. Qiziltepa, Uzunqir, Erqo`rg`on, Afrasiyob o`rnida Baqtriya va So`g`dning markaziy shaharlari joylashgan. Bu qadimgi shaharlarning yoshi 2700 yildan kam emas. Bu shaharlar O`zbekistondagi eng qadimgilari bo`lib, ular shuning uchun Baqtriya qarindosh bo`lgan elatlarning davlat birlashmasi deyilgan. Mil. avv. VII-VI asrlarda va O`zbekistonga chegaradosh viloyatlar Qadimgi Baqtriya davlati ta`sirida bo`lgan.

Xorazm hududida yana bir qadimiy davlat tashkil topgan, bu davlat Xorazmdan tashqarida bo`lgan erlarni ham birlashtirgan. Qadimgi Xorazm vohasi markazlaridan biri Ko`zaliqir qal`asi edi. U qalin mudofaa devorlari bilan o`ralgan. Voha aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug`ullangan. Qadimgi Xorazmda hunarmandchilik, binokorlik va savdo-sotiq yuksak darajada rivojlangan. Mahalliy kulolchilik, qurlsozlik, zargarlik buyumlarining dovrug`i o`zga yurtlarga ham tarqalgan edi. Xorazmliklar mohir quruvchi va hunarmand bo`lganlar.

Zardushtiylik

O`rta Osiyoda mil. av. 1-mingyillikda zardushtiylik dini keng tarqaladi, bu din hali odamlar tabiatni ilohiylashtirgan kezlarda kurtak yoza boshlagan edi. Zardushtiylar *olov, tuproq, suv va yulduzlarga* sig`ingan, ularni muqaddas hisoblashgan. «Zardushtiylik» so`zi **Zardusht** (Zaratushtra, Zoroastr) ismidan kelib chiqqan, u mil. av. 1 ming yillikning 1-yarmida yashagan tarixiy shaxs. Keyinroq Yunonistonda Zardusht ismi «Zoroastr» shaklida jaranglaydi (yunoncha “astron” - yulduz), chunki uni birinchi galda donishmand, munajjim sifatida bilishgan.

Zardushtiylik paydo bo'lishi haqidagi afsonada shunday deyiladi: Zardusht tongda suv olish uchun daryoga boribdi, suvda Ahuramazda elchilaridan birining siymosini ko'rib qoladi, siymo nur bilan qaysi tomonga borishga yo'l ko'rsatibdi. Zardusht sehrli nurga ergashib oliy iloh - *Ahuramazda* qarshisiga borib qolibdi. Ahuramazda xudosi uning ezgu amallari haqidagi bilimlarni tarqatish uchun Zardushtni tanlaganini ma'lum qilibdi. Zardusht 30 yoshida yangi diniy ta'limot payg'ambariga aylangan. «Payg'ambar» so'zi «ezgu amallar haqida xabar beruvchi» ma'nosini anglatadi.

Zardushtiylik tarqala boshlagan paytlarda ibodatxonalar, odamlar duo matnlarini o'rganishi uchun maxsus kitoblar bo'lmagan. Diniy marosimlar ochiq osmon ostida, gulxan yonida yoki uydagi o'choq olovi atrofida o'tkazilgan. Avval turli qabilalarni istilochilarga qarshi kurashga birlashtirish uchun Zardusht ularni birlikka da'vat qilgan.

Zardushtning so'nggi va'zlarini kohinlar yozib olgan, ular diniy matnlarni yod olib, dindorlarga o'qib bergan. Zardusht vafotidan keyin bir necha asrlar o'tgach diniy marosim, madhiya va duolar kitobga jamlandi. Bu kitob «**Avesto**» - «qat'iy belgilangan qonun-qoidalar» degan ma'noni anglatadi. «Avesto»ning ilk qismi mil. av. IX-VIII asrlarda paydo bo'lgan. Zardusht va'zlari matnlarining hammasi mil. av. III asrda 21 ta kitobga jamlangan, bu kitoblar «Avesto» asosini tashkil etgan edi. «Avesto» matnlariga sharh esa «Zand» deb yuritiladi. Fransuz olimi A.Dyuperron ilk marotaba «Avesto»ning alohida qismlarini tarjima qilgan.

Zardushtiylikning ehtiromga sazovor xudolari *Ahuramazda*, *Mitra*, *Anaxita*, *Ahuramazda* - zardushtiylarning ulug' va donishmand oliy xudosi. *Mitra* - quyosh va yorug'lik xudosi. Mitra o'tli chaqmoqlar yordamida yovuzlik va o'lim xudosi - Ahriman bilan jang qiladi. *Anaxita* - hosildorlik va suv ilohasi. Zardushtiylik ta'limoti insoniyatning Ezgulik va YOvuzlik haqidagi qarashlari takomiliga katta ta'sir ko'rsatdi. Zardushtiylar umrining tub ma'nosi *ezgu fikr*, *ezgu so'z*, *ezgu amaldan* iborat bo'lgan. Insonning asosiy burchi eng avvalo *adolatli turmush tarzi* hisoblangan. Zardushtiylar e'tiqodiga ko'ra: *yolg'on so'zlamaslik*, *aldamaslik*, *va'daga vafo qilish*, *faqat ezgu ishlarni amalga oshirish* lozim edi.

Zardushtiylarda inson vafot etganida marhumning jasadini erga ko`mish, olovda kuydirish, suvga tashlash ta`qiqlangan. Murdani qushlar va hayvonlar eb ketishi uchun toshli va qumli tepalikda qoldirgan. YOmg`irda yuvilgan va oftob qoqlagan suyaklarni maxsus sopol tobutchalar - *ossuariy* (suyakdon)larda dafn etishgan.

*Tyanch so`zlar*: so`g`diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, sak va massagetlar. Qadimgi shaharlar: Afrasiyob, Erqo`rg`on va Uzunqir, Qiziltepa, Ko`zaliqir. Davlat: Qadimgi Baqtriya, Qadimgi Xorazm Zardushtiylik: Avesto, Ahuramazda.

Avesto	Behistun (fors) yozuvlari	Yunon-rim tarixchilari
So`g`da, (Gava)	So`g`uda	So`g`diyona
Baxdi	Baqtrish	Baqtriana, Baqtriya
Xvarizam	Xvarazmish	Xorasmiya

II-bob. Miloddan avvalgi VI – milodiy III asrlarda O`rta Osiyo.

1-§. O`rta Osiyoda Ahamoniylar va Yunon-makedonlar hukmronligi.

Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlati

Kir II O`rta Osiyoni bosib olishga harakat qilib ko`rgan dastlabki fors podshosi bo`lgan. U Parfiya, Marg`iyona va Baqtriyani bosib oldi. Mil. avv. 530 yil Kir II massagetlar ustiga yurish qildi. Bu yurish haqida «tarix otasi» Gerodot hikoya qilib bergan. Forslar bostirib kirganda massagetlar malikasi **To`maris** forslarga tinch-omon qaytib ketishni taklif qiladi, ammo fors shohi bu taklifni rad etadi va Amudaryodan o`tishga farmon beradi.

Gerodot massagatlarning asosiy kuchlari bilan forslarning jangi to`g`risida hikoya qiladi: «bu jang... barcha janglardan ham dahshatlirog`i edi. Avval har ikki tomon bir-biriga kamondan o`q yog`dirishdi, o`qlari tugagach, xanjar va nayzalar bilan jang qildilar, ..massagatlarning qo`li baland keldi, ..Kir II halok bo`ldi» -

deydi. Ko`plab davlatlarni bosib olgan ahamoniylar sulolasi vakili Kir II mil. avv. 530 yil massagetlar (To`maris) bilan bo`lgan jangda halok bo`ldi.

Doro I hukmronligining birinchi yili (522) Marg'iyonada forslarga qarshi xalq qo`zg'oloni ko`tarildi. Qo`zg'olonga Frada rahbarlik qildi, hal qiluvchi jang mil. avv. 522 yilda bo`ldi. Frada asilikka olinadi va qatl etiladi (521). Bu voqea Behistun yozuvida qayd etilgan. Doro I hukmronligining uchinchi yilida (519) saklar ustiga yurish qiladi. Bu yurish haqida ham Behistun bitiklarida shunday deyilgan: «Doro ayturki: ..uchi o`tkir kuloh kiyib yuruvchi saklar jangga kirdi, ..men daryodan o`tkach saklarni tor-mor keltirdim, **Skunxa** degan sardorini huzurimga keltirdi, ularga boshqa sardor tayinladim, bu mamlakat tobe bo`ldi».

Bu yurish haqida tarixchi Polien (mil. avv. II asr) keltirgan rivoyat ham mavjud. Saklar rivoyatiga asoslanib hikoya qilinishicha, sak cho`poni **SHiroq** forslarni orqa tomondan boshlab borishini aytadi. CHo`l bo`ylab 7 kun yo`l bosishgach forslar aldanganliklarini sezib cho`ponni o`ldiradilar. Doro I ning saklar ustiga yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi.

Ahamoniylar bosib olingan mamlakatlarni itoatda tutish uchun yagona davlatni alohida viloyat - satrapliklarga bo`lib tashlaydi. «Satrap» so`zi forscha «xshatra–viloyat» so`zidan kelib chiqqan. Viloyat boshlig'i - satrapga cheklanmagan hokimiyat berilgan edi. Satraplarning ko`pchiligi ahamoniylar sulolasi vakillari bo`lgan. O`rta Osiyo viloyatlari 3 ta satraplikka bo`linadi, har bir satraplik yillik soliq to`lagan. Bundan tashqari, qaram xalqlar saroy va ibodatxona qurilishiga ham safarbar etilgan. Soliqni kumush, chorva mollari (ot, tuya, qo`y), hunarmandchilik buyumlari (sopol idish, qurol-yarog', zeb-ziynat), kiyim-kechak, hayvonlar terisi bilan to`lashgan.

Kserks Doro I ning vorisi hukmronligi davrida (486-465) O`rta Osiyo xalqlari yunon-fors urushlarida ham qatnashgan. Marafon jangida (mil. avv. 490 y.) fors qo`shinlari markazida bo`lgan saklar muvaffaqiyatli jang qilgan. Kserks boshchiligida yunonlarga yurish qilgan O`rta Osiyolik jangchilar qurol-yarog'larini Gerodot tasvirlagan: baqtriyaliklar kamon va nayzalar bilan; saklar xanjar va jangovar boltalar bilan; xorazmiylar va sug'diylar baqtriyaliklarniki kabi qurollar

bilan jangga kirgan. Kserks qo`shinida sak va baqtriya suvoriylari eng yaxshi jangchilardan hisoblangan.

Mil. avv. VI-IV asrlar madaniyati yozma va arxeologik manbalar asosida o`rganilgan. Ular O`rta Osiyo xalqlarining hunarmandchilik, zargarlik, tikuvchilik, kulolchilik va binokorlik sohalarida yuksak darajaga erishganlaridan dalolat beradi. Qiziltepa, Uzunqir, Erqo`rg`on, Afrasiyob kabi yirik qadimiy shahar-qal`alar rivojlangan. Yozma manbalarda oltin, kumush, la`l, firuza ma`danlari qazib olingani, hunarmandchilik rivojlangani, O`rta Osiyoning Sharq mamlakatlari bilan olib borgan savdo ishlari haqida xabar beriladi.

Mil. avv. V-IV asrlarda O`rta Osiyoda dastlabki tanga pullar tarqalgan. Zargarlik san`ati yuksak rivojlanganiga hozirda Britaniya muzeyida saqlanayotgan 1877 yil Amudaryo xazinasidan topilgan oltin va kumush buyumlar yorqin misol bo`la oladi. Har bir shaharda ichki qal`a (ark) bo`lgan. Shahar atofidagi dehqon xo`jaliklarida ota urug`iga mansub katta oilalar kun kechirishgan. Dehqonlar qo`rg`onlari uy-joy va xo`jalik xonalaridan iborat bo`lgan. Arxeologlar shahar va uy-qo`rg`onlar atrofida dalalarga suv olib kelgan anhor va ariqlar izlarini topgan.

Yunon-makedon istilochilariga qarshi kurash. O`rta Osiyo jangchilari mil. avv. VII-IV asrlarda sovut va dubulg`a kiyib, xanjar, jangovar oybolta va nayza bilan qurollangan. Kamon o`qi va xanjar temir va bronzadan yasalgan. Jangchilar otda ham piyoda ham jang qila olgan. Xanjar - *aqinak*, jangovar oybolta – *sagaris* deyilgan. Uzoq masofaga kamondan foydalangan, otlar ustiga temirdan yasalgan *bargustvon* yopilgan.

Hujumni suvoriylar boshlab bergan, ular ot choptirib o`q-yoy, nayza yoki xanjar bilan dushmanga hamla qilgan. Qal`a va shaharlar himoyasida o`q-yoy, palaxmon foydalangan. Mudofaada tosh va pishirilgan loy to`p o`qlari qo`llanilgan. Shaharlar burj va shinakli devor bilan o`rab olingan, devorlar tepasida kamonchilar uchun yo`laklar qurilgan. Tashqi devorlar bo`ylab joylashgan dumaloq burjlar ichida ham kamonchilar joylashgan. Suv to`latilgan xandaq qal`aga kiradigan yo`lni to`sib turgan.

Aleksandr mil. avv. 336 yil 20 yoshida Makedoniya podshosi bo'ldi. U g'ayrioddiy kuch-g'ayrat va jasorat sohibi bo'lib, safdoshlari va qo'shinlari sadoqatli edi. Aleksandr mil. av. 334 yil Sharqqa yurish boshladi, bu yurish 10 yil davom etdi, bu yurishida u Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron, Hindistonni bosib oldi. Makedoniyalik Aleksandr ulkan hududda o'z hukmronligini mustahkamlash maqsadida bosib olingan shaharlarga yunonlarni joylashtirdi.

Makedoniyalik Aleksandr mil. avv. 330 yil Fors davlatining Ahamoniylar sulolasidan bo'lgan oxirgi shoh **Doro III** qo'shinini tor-mor keltirdi. Aleksandr Hindistonga yurish qilishdan oldin qo'shinining orqa tomonini xavfsizlantirish maqsadida Amudaryoning nargi tomonidagi elatlarni bo'ysundirishga qaror qildi. Aleksandrning yo'lini birinchi bo'lib to'sgan shahar Baqtriya poytaxti Baqtra (Zariaspa) bo'ldi. Ahamoniylar sulolasi vakili **Bess** Baqtriya satrapi bo'lgan, u Amudaryoning nargi tomoniga qochib ketadi. Aleksandr o'z ustozini, yunon faylasufi Aristotelning Amudaryo (Oks)dan ikki podsho - Kir II va Doro I o'tib, ikkisi ham mag'lubiyatga uchragani, shu bois So'g'diyona yurishiga yaxshi tayyorgarlik ko'rish lozimligi to'g'risidagi maslahatini yodda tutar edi.

Aleksandar qo'shini mil. avv. 329 yil Amudaryo (Oks)dan o'tdi, qo'shin yo'nalishida Nautaka (Qashqadaryoning sharqiy qismi) va Maroqanda (Samarqand) shahri turar edi. Mil. avv. 329 yil yunon-makedonlar Maroqandani egallaydi. Aleksandar qo'shinining bir qismini qoldirib, o'zi Kurushkat (Kiropolis) shahrini bosib olish uchun asosiy kuchlar bilan Sirdaryo qirg'oqlari sari yurdi. Rivoyatga ko'ra bu shaharga Kir II asos solgan ekan.

So'g'diyona xalqi bosqinchilarga qarshi kurashga chiqadi. So'g'diylarga baqtriyaliklar va saklar qo'shildi, qo'zg'olonga **Spitamen** boshchilik qiladi. Spitamen Maroqandani qamal qilgach, Aleksandar qamalda qolganlarga yordamga 3000 ga yaqin jangchi jo'natadi. Spitamen Zarafshon (Politimet) daryosi bo'yida dushman guruhini qirib tashlaydi. Aleksandarning o'zi qo'zg'olonni bostirishga otlanadi, Spitamen qamalni to'xtatib qo'shini bilan sahroga ketadi. Aleksandar saklarga qarshi kurashda Sirdaryo bo'yida, Xo'jand yaqinida qal'a qurdiradi, bu qal'a Aleksandriya Esxata (Chekka Aleksandriya) deb ataldi.

Aleksandar Maroqandada maxsus qo`shin qoldirib, asosiy qo`shini bilan qishlash uchun Zariaspa (Baqtra)ga jo`nadi. U o`sha yilning bahorida qo`zg`olonni bostirish uchun lashkarini 3 qismga bo`lib So`g`diyonani kezb chiqadi va tinch aholini qirib tashlaydi. Spitamenning Aleksandar bilan hal qiluvchi jangi mil. avv. 328 yil kuzida bo`ladi. Spitamen engilib, yana cho`lga chekinadi, u o`sha erda xoinlarcha o`ldiriladi.

Aleksandar So`g`d zodagonlari - Xorien va Oksiartning Hisor tog`idagi qal`alarini qo`lga kiritib, Oksiartning qizi Ravshanakka uylanadi. Aleksandar O`rta Osiyoni bosib olish uchun deyarli uch yil urindi, biroq uncha katta bo`lmagan hududni: Marg`iyona, Baqtriya, So`g`diyona, Bekobod va Xo`jand orasida Sirdaryo bo`ylarini bo`ysundirdi. Xorazm, Toshkent vohasi va Farg`ona mustaqilligicha qoldi.

Yunon-makedonlar bosqini O`rta Osiyoni xarobozorga aylantirdi, aholining katta qismi qirilib ketdi, ko`plab shaharlar vayron etildi. Yunon tarixchilari yozishicha, Aleksandar O`rta Osiyoda bir nechta shahar qurdirgan, shaharlar uning nomi bilan Oksdagi Aleksandriya, Aleksandriya Esxata, Marg`iyona Aleksandriyasi deb atalgan. Ularning ba`zilari vayron etilgan So`g`diyona va Baqtriya shaharlari o`rnida, boshqalari tayanch qal`alar sifatida yangidan qurilgan. Bu shaharlarda yunon-makedon piyoda va otliq askarlari joylashgan. Bu askarlarning siyraklashgan safi Makedoniya tartibida qurollantirilgan Baqtriya va So`g`diyona yoshlari hisobiga to`ldiriladi. Bora-bora hunarmandchilik va savdo qayta tiklandi. Mahalliy va yunon madaniyatlari an`analari qo`shilishi yuz berdi. SHu asosda Salavkiylar, Yunon-Baqtriya va Parfiya singari antik davlatlar vujudga keldi.

Salavkiylar davlati. Makedoniyalik Aleksandar mil. avv. 323 yil vafot etdi, uning davlati 3 qismga: Makedoniya, Misr, Suriyaga bo`linib ketdi. O`rta Osiyo Suriya davlati tarkibida bo`lgan. Bu davlatlarni Aleksandarning eng yaqin lashkarboshilari boshqargan. Uzoq o`zaro urushlardan keyin mil. avv. 312 yil kichik Makedoniyalik Aleksandarning lashkarboshilaridan biri **Salavk** Bobil

(Suriya davlati) hukmdori bo'ldi. Salavka davlati tarkibiga Mesopotamiya, Eron, Parfiya, Baqtriya, Sug'diyona Marg'iyona kirar edi.

Salavk o'z davlati tarkibiga kirgan O'rta Osiyoni alohida viloyatlar - satrapliklarga ajratdi, ularning har biriga boshliq - satrap hukmronlik qilar edi. Davlat mudofaasi va qo'shinni tashkil etish bilan sobiq lashkarboshilardan tayinlangan strateg shug'ullanar edi. Salavk o'z o'g'li **Antiox**ni Sharqiy viloyatlar: Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, Sug'diyonaga noib etib tayinladi. Antiox (280) ulkan davlat boshida turib, uni 20 yilga yaqin boshqardi.

Sug'diyona, Baqtriya, Marg'iyonada asta-sekin tinch hayot tiklanib, manzilgoh va shaharlar bunyod etildi, savdo, dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlandi. Baqtra, Maroqanda, Marg'iyona Antioxiysi (Marv), Termiz Salavkiylar davlatining yirik shahar va madaniyat markaziga aylandi. Yunon-makedon istilosidan keyin O'rta Osiyo tarixida antik davri boshlandi. Sharq va G'arb o'rtasida madaniy munosabatlar kengaydi. Baqtriyada yunon yozuvi, og'irlik o'lchovi, pul munosabatlari, hunarmandchilik va san'at buyumlari tarqaldi. Yunonlar ham Baqtriyaning binokorlik va hunarmandchilik an'analarini o'zlashtirdi.

Yunon-Baqtriya davlati tarixi mil. av. 250 yildan, ya'ni Baqtriya Salavkiylar davlatidan ajralib chiqqan davrdan boshlanadi. Mingta Baqtriya shahri hukmdori bo'lmish **Diodot** o'zini podsho deb e'lon qiladi. Mil. avv. 250 yil Salavkiylar davlatidan ajralib chiqqan Parfiya Baqtriyaning raqibiga aylanadi. Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibiga Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona kirgan.

Diodotdan keyin Yunon-Baqtriyada hukmronlik davlat tarixida sezilarli iz qoldirmagan **Evtidem**ga o'tadi. Evtidemning o'g'li **Demetriy** davrida (199-167) Yunon-Baqtriya podsholigi eng katta sarhadlarga ega bo'ldi, Hindistonning bir qismi qo'shib olindi. Parfiyada hokimiyat **Mitridat I** qo'lga o'tishi bilan Baqtriyaga harbiy tazyiqni kuchaytiradi. Yunon-Baqtriya tinimsiz urushlar olib borishga majbur bo'ldi, bu hol uning kuchsizlanishiga sabab bo'ldi. Bundan foydalangan ko'chmanchi yuechji qabilalari mil. av. 140-130 yy. Yunon-Baqtriyani bosib oladi.

Tayanch soʻzlar: Aqinak, sagaris, bargustvon; Ahamoniylar: Satrap, Amudaryo xazinasi; Yunon-makedonlar: Aleksandr Makedonskiy, Spitamen, Aleksandriya Esxata. Salavkiylar (312-250), Antiox; Yunon-Baqtriya (250-130), Diodot, Demetriy (199-167); Parfiya, Mitridat.

2-§. Qadimgi Xorazm, Qangʻ, Davan, Kushon davlatlari.

Buyuk Ipak yoʻli.

Xorazm mil. av. IV asrda Ahamoniylar davlatidan mustaqil boʻldi. Aleksandar va Salavkiylar davrida Xorazm davlati mustaqil edi. Xorazm aholisi xoʻjaligining asosini dehqonchilik tashkil qilgan. Xorazmda shaharsozlik boshlanishi mil. avv. VII asrga borib taqaladi (Koʻzaliqir shahri). Mahalliy hukmdorning qarorgohi boʻlgan ulkan qalʼa (Qalʼaliqir shahari) qurilgan. Mil. avv. III-II asrlarda Jonbosqalʼa Xorazmning qadimgi shahari boʻlgan. Qoʻyqirilganqalʼa xarobalari ostidan aylana shaklida qurilgan ibodatxona qoldiqlari topilgan.

Milodiy II-III asrda Tuproqqalʼa shahrida bundan ham ulugʻvor va mustahkam qurilish ishlari amalga oshirilgan. Tuproqqalʼa shahri mudofaa devori bilan oʻralgan, devor burchaklarida burjlar qurilgan. Markazdan oʻtgan koʻcha shaharni ikkiga boʻlgan, undan atrofga koʻchalar ketgan, mahallalar bir-biridan ajralib turgan. Markaziy maydonda saroy va ibodatxonalar joylashgan. Tuproqqalʼa qasridagi saroy devori shoh, lashkar, sozanda, hayvon va qushlar tasviri bilan bezalgan. Zallardan biridagi tokchalarda devor boʻylab 20 dan ortiq boʻyalgan loy haykallar oʻrnatilgan.

Xorazmda ayniqsa hunarmandchilik yuksak darajada rivoj topgan: kulolchilik, temir, mis asboblari, qurollar, zargarlik buyumlariga talab katta boʻlgan. Xorazm aholisi Soʻgʻdiyona, Margʻiyona, Baqtriya va dasht koʻchmanchilar bilan savdo oʻrnatgan. Xorazmdan mil. avv. I asrda va milodiy dastlabki asrlarda kumush va mis tangalar zarb qilingan.

O`rta Osiyodagi eng qadimgi yozuv Xorazm hududidan topilgan, bular: Oybuyirqal`adan (mil. avv. V-IV asrlar) xum sirtiga bitilgan yozuv va Qo`yqirilganqal`adan (mil. av. III-II asrlar) topilgan ayrim mahalliy yozuvlardir. Xorazmda milodiy I asrda ishlab chiqilgan mahalliy taqvimdan VIII asrgacha foydalangan.

Qang`** davlati Xitoy manbalarida Qang`yuy deyilgan, unga mil. avv. III asrda saklar asos solgan. Toshkent vohasida mil. avv. III asrda asos solingan Qanqa-Qang`xa shahar-qal`asi saklarning o`sha davrdagi poytaxti **Qang`dez bo`lgan. Xitoy manbalarida bu shahar Bityan deb atalgan. Qang` davlatining asosiy shaharlari Sirdaryo sohillari bo`ylab joylashgan. Mil. avv. II asr oxirida Qang` qudratli davlat birlashmasiga aylanadi, uning hukmdorlari o`z nomidan tanga zarb qildirgan. Qang` davlatida istehkomlar, ibodatxonalar, savdo va hunarmandchilik mahallalari barpo etilgan.

Davlatning madaniy markazlaridan biri Toshkent vohasi edi. Toshkent vohasida o`troq ziroatchilik va hunarmandchilik madaniyati vujudga kelgan. Uning hududidan Buyuk Ipak yo`lining shimoliy tarmog`i o`tganligi davlat iqtisodiy gullab-yashnashiga imkon yaratdi. Bu hol ko`chmanchi qabilalar bilan urushlarga sabab bo`ldi. Bu urushlarda qang`arlar ko`pincha g`olib chiqar edi. Qang` davlati aholisini qang`arlar deb atashgan. Qang` davlati milodiy III asrda parchalanib ketdi.

Davan davlati (Xitoy manbalarida shunday nomlangan) taxminan mil. avv. III asrda paydo bo`lib, Farg`ona vodiysida joylashgan. Xitoy hukmdorlarining Dovonni bir necha bor bosib olishga urinishi behuda ketdi. Harbiy yurishlarning birida ular Davan davlatining poytaxti **Ershini** qo`lga kiritdi, biroq aholisining tovon evaziga uni tashlab chiqishgan. Davan davlati Xitoy va SHarqning boshqa mamlakatlari bilan bo`lgan xalqaro savdoda muhim o`rin tutgan.

Xitoy hukmdorlarini ko`proq Farg`onaning zotli otlari qiziqtirardi. Ular otlar naslining biriga hatto «Samoviy» deb nom bergan. «Samoviy otlar» baquvvat va chopqir bo`lgan. Ko`p sonli aholiga, yaxshi qurollangan va mashq ko`rgan qurolli kuchlarga ega bo`lgan Davan mil. avv. II-I asrlarda yuksak taraqqiy etgan davlatga

aylangan. Davan davlatining Sho`rabashat, Uchqo`rg`on kabi shaharlari atrofida aholi erni ishlash, sholi va bug`doy etishtirish, bog`dorchilik va uzum etishtirishda katta yutuqqa erishgan. Davan davlati milodiy III asrda barham topgan.

Kushon davlati. Mil. avv. 140-130 yy. ko`chmanchi yuechji qabilalari Yunon-Baqtriya davlatini bosib olib Baqtriyaga kelib o`rnashdilar. Milodiy I asrda *Guyshtuan* (Kushon) xonadonining boshlig`i barcha yuechji mulklarini o`z hokimiyatiga birlashtirib, Kushon davlatiga asos soladi. Birlashgan yuechji mulklarning birinchi hukmdori bo`lgan **Kudzula Kadfiz** davrida Kushon davlatiga Afg`oniston va Kashmir qo`shib olingan. Kudzulaning vorisi **Vima Kadfiz** hukmronligi davrida Kushon davlati hududi yanada kengaydi.

Podsho **Kanishka** (78-123 yy.) davrida poytaxt Baqtriyadan Peshovar (Pokiston)ga ko`chiriladi, Kushon podsholigi ulkan davlatga aylanadi. Kushon davlati hududiga: Hindiston, Xo`tan, Afg`oniston va O`zbekistonning janubigacha bo`lgan erlar kirgan. Rim, Parfiya, Xitoy kabi Kushon davlati ham ulkan podsholiklardan biriga aylangan. Kushon davlati to`xtovsiz urushlar oqibatida inqirozga yuz tutdi va parchalanib (III asr) ketdi.

Vima Kadfiz davridan Kushon podsholigida hukmdor nomi ko`rsatilgan tanga zarb qilish boshlandi. Hukmdor pul islohati o`tkazadi, tangalar qadri ortadi. Tangalar oltin, kumush, misdan zarb qilingan. Kanishka davrida (78-123) Kushon davlati o`z taraqqiyotining cho`qqisiga erishadi. Yangi shaharlar qurildi, Hindiston, Xitoy va Rim imperiyasi bilan savdo-elchilik o`rnatildi.

Hunarmandchilik ham yuksak darajada taraqqiy etgan. Surxon vohasidagi Kushon davlati yodgorliklari: Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Zartepa, Qoratepa kabi topilmalar buni tasdiqlaydi. Kushon davlati iqtisodiyotining asosini sug`orma dehqonchilik, savdo va hunarmandchilik tashkil qilgan. Kushon davlati davrida suv tegirmoni, chig`ir turlaridan keng foydalanildi, erga ishlov berish qurollari takomillashtirildi.

Oromiy yozuvi G`arbiy Osiyoda paydo bo`lib, alifboga asoslangani tufayli o`zlashtirish oson bo`lgan. Kushon davlatida yashagan xalqlarning o`zaro madaniy va savdo aloqalari tufayli O`rta Osiyoda qadimgi oromiy yozuvi keng tarqaladi.

Qadimgi Termiz yodgorliklaridan oromiy yozuvi asosidagi *kushon-baqtriya alifbosidagi yozuv* namunalari topilgan. Kushon mamlakatida yana *kushon shaklli* yozuvi boʻlgan, bunda harflar burchakli, toʻrtburchak va aylana shaklida yozilgan.

Kushon podsholigida yozuv qadimdan mavjudligini Surxkoʻtal (Afgʻonistondagi Qunduz shahri yaqinida) yodgorligidan topilgan yunon alfbosidagi *kushon bitiklari* ham tasdiqlaydi. Amudaryo quyi oqimida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida oromiy alifbosi asosidagi *xorazmiy va soʻgʻdiy yozuvlar* ham keng tarqalgan edi. Yozuvning turli koʻrinishlariga oid topilmalar Kushon podsholigining jahondagi koʻplab davlatlar bilan keng koʻlamli aloqalaridan guvohlik beradi.

Kushon davlati tashkil topayotganda Baqtriya va Soʻgʻdiyoning asosiy aholisi *zardushtiylik* dinida edi. Kanishka Hindistonning bir qismini qoʻshib olgach Kushon hududiga kirib kelgan *buddaviylik* dini zardushtiylik bilan birga VIII asrgacha Oʻrta Osiyoda saqlanib qoldi. Surxon vohasi orqali buddaviylik Oʻrta Osiyo boʻylab tarqala boshladi.

Kushonlar davrida *binokorlik va meʼmorchilik* yuksak darajada taraqqiy etgan. Dalvarzin va Eski Termiz shaharlari xom gʻishtdan qurilgan mustahkam istehkom devorlari bilan oʻralgan edi. Shaharlar hunarmandlar mahallalariga va turar joy mavzellariga ajratilgan.

Xolchayondagi Kushon hukmdorlari saroyi, Eski Termiz (Qoratepa, Fayoztepa) va Dalvarzintepadagi buddaviylik ibodatxonalarida devoriy tasvir va haykaltaroshlikning yuksak sanʼat namunalari oʻrganilgan. Bular: Buddha haykali, shahzodalar, saroy aʼyonlari, jangchilar tasviri va Ayritomda topilgan doʻmbirachi va ud chalayotgan musiqachilar tasviridir. Kandakorlik yuqori rivojlangan. Dalvarzintepadan fil suyagidan yasalgan shaxmat donalari topilgan. Kushon sanʼatida mahalliy anʼanalar, Qadimgi Sharq va Qadimgi Yunoniston ellinistik sanʼati uslublari muvofiqlashgan.

Buyuk Ipak yoʻli

Mil. avv. II asrdan - milodiy XVI asrga qadar Sharq va Gʻarb xalqlari oʻrtasidagi tarixiy-madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida Buyuk Ipak yoʻli

muhim o`rin tutgan. Bu yo`l mil. avv. II asrda vujudga kelgan va «Buyuk meridional yo`l» deb atalgan. «Ipak yo`li» degan nom 1877 yil nemis geografi F.Rixtgoften tomonidan bergan.

Buyuk Ipak yo`li vujudga kelgunicha qadimgi “La`l yo`li” va “Shoh yo`li” mavjud bo`lgan: “La`l yo`li” mil. avv. 3-2 mingyillikda vujudga kelgan eng qadimgi yo`llardan biridir. U Pomir tog`laridan boshlanib, Eron, Old Osiyo va Misr orqali o`tgan. Pomirdan olinadigan yarim nodir La`l toshi (lojuvard) Qadimgi Sharq mamlakatlari zargarlari tomonidan yuksak baholangan. Badaxshon la`li ishlatilgan buyumlar Misr fir`avnlari maqbaralaridan ham topilgan.

“Shoh yo`li” Eron Ahamoniylari sulolasining karvon yo`li bo`lib, u mil. avv. VI-IV asrlarda O`rtaer dengizi bo`yidagi Efes shaharini qadimgi Fors davlati poytaxtlari - Suza va Persepol bilan bog`lab turgan. Yana bir yo`l (tarmog`i) Eron, Baqtriya orqali Sug`diyona, Toshkent vohasi va Qozog`iston hududidan o`tib Oltoygacha borgan.

“Buyuk Ipak yo`li”ning uzunligi 12 ming km. bo`lgan, u Sariq dengizdan boshlanib, SHarqiy Turkiston, O`rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O`rta Er dengizigacha borgan. Bu yo`lda qadimiy shaharlar: Sian, Dunxuan, Yorkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv joylashgan. Xitoyga So`g`diyonadan jun gazlama, gilam, zeb-ziynat buyumlari va qimmatbaho toshlar olib borilgan; Baqtriyadan - tuyalar, Farg`onadan - zotli otlar, Badaxshondan - la`l olib borilgan. O`rta Osiyoga Hindistondan - paxta chigiti va ip-gazlama, Xitoydan - guruch keltirilgan. O`rta Osiyodan Xitoyga uzum, yong`oq, anor, dehqonchilik mahsulotlari tashilgan.

Xitoy imperatori U-Di mil. avv. 138 y. elchi **Chjan Syanni** ko`chmanchi xunn qabilalariga qarshi kurashda ittifoqchi va hamkorlar topish uchun jo`natadi. Xitoyning shimoliy tumanlarini Xunlar talon-taroj qilar edi. Elchi xunnlarga asir tushib o`n yilcha hibsda yotadi. U asirlikdan qochib Markaziy Tyan-Shan dovoni orqali Issiqko`lga chiqadi va Norin daryosi bo`ylab Farg`onaga keladi.

Chjan Syan o`zi uchun vodiydagi shaharlarni kashf qiladi, bu shaharlar Farg`ona davlatiga qarashli ekanligini bilib oladi. Farg`ona hukmdori elchining

harbiy yordam haqidagi taklifiga faqat savdo aloqalarini o`rnatish istagini bildiradi. Chjan Szyan janub sari sayohatini davom ettiradi. Oloy vodiysidan o`tib, yana xunlar qo`liga tushib qoladi, u bir yildan keyin Xitoyga qaytadi. Elchi Xitoyga Fag`ona otlaridan birini va beda urug`ini olib boradi, bu otni xitoyliklar «samoviy» deb atagan. Imperator U-Di o`z saroyi yaqinida beda ektiradi, keyinchalik Xitoyning butun shimoli bo`ylab beda ekiladigan bo`ladi. Xitoyliklar anor, uzum, bodring, yong`oq ekishni ham yo`lga qo`yadilar.

Chjan Syan yurgan yo`l bo`ylab mil. avv. II-I asrlarda Xitoyni Markaziy va G`arbiy Osiyo bilan bog`lovchi Buyuk Ipak yo`li deb ataluvchi karvon yo`li o`tadigan bo`ldi. Farg`ona vodiysida Ipak yo`li ikki tarmoqqa bo`lingan: 1) O`zgandan Axxi shahri, Qamchiq dovoni orqali (yozda) Eloq vohasi va Toshkentga kelgan; 2) janubiy tarmoq bo`lib, O`zgandan O`sh, Quva, Marg`ilon, Qo`qon orqali Xo`jand, Samarqand, Buxoro orqali o`tgan.

O`rta Osiyo xalqlari Buyuk Ipak yo`li tufayli Sharq va G`arb iqtisodi va madaniyati bilan oshno bo`lgan. G`arb xalqlari esa O`rta Osiyoning rivojlangan madaniyatini kashf qildilar. O`rta Osiyo aholisi Xitoy shoyisini qadrlasa, Xitoyda O`rta Osiyo gilamlari, jun gazlamalari, hunarmandchilik buyumlariga talab katta bo`lgan.

Buyuk Ipak yo`li Sharq va G`arb xalqlarini o`zaro madaniy aloqalaridan bahramand bo`lish imkonini berdi. O`rta Osiyo Buyuk Ipak yo`lining asosiy yo`nalishlari kesib o`tadigan markazida joylashgan. Bu erga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va musiqachilar tashrif buyurar edi. Buyuk Ipak yo`li tufayli O`rta Osiyo xalqlari SHarq va G`arb iqtisodi va madaniyati bilan tanishdilar.

*Tayanch so`zlar:* Xorazm: Ko`zaliqir, Jonbosqal'a, Qo`yqirilganqal'a, Tuproqqal'a. Qang': Qang'yuy, Qanqa-Qang'xa, Qang'dez, Bityan. Davan (Farg`ona), Ershi, Samoviy otlar. Kushon: Guyshuan, Kudzula Kadfiz, Vima Kadfiz, Kanishka, Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom. Buyuk Ipak yo`li.

II bo`lim. O`RTA ASRLAR

(IV asrdan XVI asr boshlarigacha).

III-bob. O`rta asrlarda erga egalik munosabatlari.

1-§. Ilk o`rta asrlar davlatlari. Ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlar

Qadimgi Turon diyorida Qang' va Kushon davlatlari ravnaq topgan davrda yuksalish boshlangan edi. Bu o`zgarishlar ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotda o`zgarishlarga olib keldi. Shaharlar soni ko`payib, shaharlar hunarmandchilik, savdo va madaniyat markaziga aylandi.

Sug'orma dehqonchilik vohalarda kengayib, suv inshootlari: suv tegirmoni, chig'ir va charxpalak kashf etildi. Ziroatchilikda g'allakorlik, sholikorlik va polizchilik bilan bir qatorda paxtachilik va bog'dorchilik maydonlari kengaydi. Ekin maydonlarini sug'orish va ishlov berishning takomillashuvi tufayli aholi dehqonchilikdan mo'l hosil oladigan bo'ldi. Shaharlarda aholining gavjumlashuvi, hunarmandchilik va savdoning rivoj topishi bilan qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj ortib bordi. Xomashyo etkazuvchi qishloqlarning nufuzi ko'tarilgach: 1) ziroatkor erga munosabat, ularga egalik qilish shakli o'zgara boshladi. 2) o'troq ziroatkor aholi bilan chorvador qabilalar o'rtasidagi aloqalar rivojlandi.

Dasht va tog' oldida yashovchi *ko'chmanchi* va *yarim ko'chmanchi* aholining o'troq hayotga o'tishi kuchaygach dehqonchilik uchun yaroqli obikor erlarga bo'lgan ehtiyoj oshdi, natijada qo'riq va bo'z erlarga suv chiqarilib katta ekin maydonlari barpo etildi. Obodonchilik ishlarini amalga oshirishda mulkdor tabaqa vakillari, qishloq oqsoqollari, qabila boshliqlari sarkor-ishboshi sifatida faol qatnashdi. Qo'riqlarda ochilgan yangi erlarning ma'lum bir ulushi sarkor-ishboshilarning qo'liga o'tadi va merosiy mulkiga aylanadi. Shu tariqa katta er egaligiga asoslangan mulkdorlar tabaqasi shakllanadi.

Dehqonlar xo'jaligi. Sarkorlar o'zlariga tegishli er maydonlarini sug'orish tarmoqlarining yuqori qismidan, to'g'on boshidan ajratib oladi. Bu yo'l bilan sarkorlar suvdan bemaolol foydalanish, suv taqsimotini nazoratga olib, qishloq

aholisi ustidan o'z ta'sirini o'tkazish imkoniyatga ega bo'ladi. Sarkorlar ziroatkor aholi ustidan hukmronlik qila boshlaydi va ular **dehqonlar** deb atalgan. Dehqonlar shaharlarda qasr va saroylarga, savdo va hunarmandchilik do'konu rastalaridan iborat kattagina xo'jalikka ham ega edilar. Dehqonlarning qishloqlarda ekinzor paykallardan tashqari yana ko'shk va istehkomli qo'rg'onlari, objuvoz, moyjuvoz va tegirmonlari bo'lgan. Katta er egasining 30-40, 50-100 va undan ortiq *chokarlari* bo'lib, chokarlar baquvvat, abjir, o'z xojasiga sadoqatli o'spirinlardan tanlab olingan, hatto xojasi vafot etgan chokarlar birga ko'milgan. Dehqonlar bunday sodiq va jangovor chokarlari bilan urush paytida dushmanga qarshi harbiy yurishlarda qatnashgan, tinchlik paytda chokarlarga suyanib qishloqning ziroatkor ahli ustidan hukmlarini o'tkazgan.

Qishloq jamoalari tabaqalanishi. Avvalda o'z qaramog'idagi xizmatkorlari mehnatidan foydalanib kelgan dehqonlar keyinchalik qishloq jamoalari ustidan hukmronlik qiladigan, bora-bora ular kuchidan foydalanadigan bo'ladilar. Erga egalik qilish munosabatlarining shakllanishi bilan qishloq jamoalari ichida yirik er egalari bo'lmish dehqonlar bilan bir qatorda kadivarlar tabaqasi paydo bo'ldi. Er-suv mulkchiligining xususiyligi ortib borishi bilan kadivarlarning soni ko'payib, dehqonchilik xo'jaligining asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlaridan biriga aylangan.

V asr o'rtalarida ekin erlarining ma'lum bir qismi mulkdor dehqonlar qo'l ostidagi mulkdan iborat bo'lsa ham, ziroatkor vohalardagi obikor erlarning asosiy qismi hali ham qishloq jamoalarining qaramog'ida edi. Qishloq jamoalari ijtimoiy erli mulkdor dehqon va unga qaram bo'lgan ersiz va erksiz *kadivarlarga* ajralib bordi. *Koshovarzlar* - qishloq jamoasi erlarida yashab, er va suvdan iborat umumiy mulkka ega bo'lgan erkin ziroatchilar tabaqasi. Kashovarzlarning ma'lum bir qismi jamoa erlaridan mahrum bo'lib kadivarlarga aylangan. Ayrim dehqonchilik vohalarining katta erlarga ega bo'lgan dehqonlari o'z *viloyatlarida* hatto mustaqil **hokim** bo'lib oladilar.

Ilk o`rta asrlar davlatlari

Birinchi bo`lib **Xorazm** Qang' davlatidan ajralib chiqadi, uni mahalliy *Afrig'iylar* sulolasiga mansub Xorazmshohlar idora qila boshlaydi. III asr o`rtalarida dastlab Xorazm davlatining poytaxti hozirgi Qoraqalpog'istonning Ellikqal'a tumanida joylashgan Tuproqqal'a shahar xarobasi o`rnida bo`lgan. SHaharning mustahkam darvozaxonasi bo`lgan. Darvoza qarshisida shahar markazini kesib o`tgan ko`chaning har ikki tomoni bo`ylab tutar joylar joylashgan. SHahar markazidan yuqorida ibodatxona majmuasi, uning yonida 25 metrli 3 minorali Xorazmshohlar qasri qad ko`targan.

Xorazmshoh **Afrig'** o`z qarorgohini 305 yil Xorazmning qadimgi *Kat* shahriga ko`chiradi. Kat qayta tiklanib Al-Fir qasri ichida Shoh o`ziga yangi saroy qurdiradi. Afrig'iy shohlar oldiga shoh surati va orqasiga suvoriy tasviri tushirilgan kumush tangalar zarb etib, ichki va tashqi savdo munosabatlarini mustahkam o`rnatib olgan. Beruniy dastlab Xorazmshohlar unvoni dastlab *siyovushlar* sulolasi tomonidan qabul qilingani haqida: «Siyovush ibn Kayxusravning Xorazmga kelishidan.. tarix oldilar. SHu vaqtdan Kayxusrav.. turk podsholari ustidan hukmronligini yurgizgan edi» deb yozgan. O`sha zamonda «Xorazmshoh» unvoniga Kayxusrav, Saksafar, Farasman, Xusrav sazavor bo`lgan.

III asrda Xorazmda bir nechta mayda hokimliklar tarkib topgan. Tuproqqal'adan qo`lida burgut qo`ndirilgan tojdor hukmdor yoki Anqaqal'a yaqinidan qo`lida lochin tutgan tojdor tasviri so`qilgan tanganing topilishi hukmronlik ramzidan dalolat beradi. Xorazm III asrda Qang' davlatidan ajralib mustaqillikka erishadi va Afrig'iylar sulolasi hukmronligiga asos solinadi. Xioniylar, kidariylar, eftallar, Turk xoqonligi davrida ham Xorazm mustaqilligini saqlab qoladi. Vizantiyalik tarixchi Menandr Xorazm VI asrning 60-yillarida Vizantiya va turklar bilan diplomatik aloqalar olib borganligini qayd etgan.

Xorazmshoh – Xorazm hukmdorlarining unvoni. Beruniy yozishicha dastlab Xorazmshoh unvoni bilan Xorazmni Kayxusrav idora etgan. 4 ta sulola hukmdorlari “Xorazmshoh” unvoniga ega bo`lgan: afrig'iylar, ma'muniylar,

oltintoshlar, anushteginlar. Xorazmning hukmronlik ramzlari burgut va lochin boʻlgan.

Xiyoniylar davlati. Oʻrta Osiyoga IV asr oʻrtalarida Ettisuv va SHarqiy Turkistondan *xiyon qabilalari* xujum boshlagan. **Sugʻdga** xiyoniylar 353 yil oʻz hukmdori **Grumbat** boshchiligida bostirib kiradi. Xiyoniylar Eronda tashkil topgan va kuchayib borayotgan Sosoniylar davlati bilan toʻqnashadi, dastlabki jangda Sosoniylar shohi Shopur II (309-379) xiyoniylardan engiladi. Soʻng sulhga kelishib, ular oʻrtasida ittifoq yuzaga keladi. Ittifoq goh buzilib, goh tiklanib turgan. Oʻrta Osiyoda xiyoniylar xukmronligi IV asrning 70-yillarida oʻrnatildi. Sirdaryo boʻylaridan to Amudaryo havzasigacha Xiyoniylarning kuchli davlati qaror topdi. Xiyoniylar davlati 120 yildan oshiqroq hukmronlik qildi.

Kidariylar davlati. Sharqdan V asrning 20-yillarida Sirdaryo va Orol boʻylari orqali Xorazm va Amudaryo xavzasiga koʻchmanchi chorvador *toxarlar* kirib kelgan. Toxarlar *kushonlarning* avlodlari boʻlib, **Kidar** ismli hukmdor ularga yoʻlboshchi edi. SHuning uchun ular Kidariylar deyilgan. Kidariylar Amudaryo havzasi hamda gʻarbiy va janubiy Sugʻd erlarini ishgʻol qildilar. Kidariylar xioniylar davlatining janubiy qismida oʻz hukmronligini oʻrnatdilar. *Balx* shahrini poytaxtga aylantirdi.

Kidariylar va sosoniylar oʻrtasida V asrning 30-50-yillarida ziddiyat kuchaydi, ular bir-biriga dushman boʻlib qolgan. Kidariylar va Sosoniylar oʻrtasidagi 456 yil boʻlgan jangda sosoniylardan qaqshatqich zarbaga uchragan kidariylar oʻzini qayta oʻnglab ololmaydi. Kidariylar tez orada yana shimoldan janubga siljigan koʻchmanchi chorvador eftaliylar bilan toʻqnashadilar. Natijada Kidariylar Oʻrta Osiyoni tark etib, janubga - Shimoliy Hindistonga chekinib, u erlarda 75 yil hukmronlik qiladilar.

Eftallar davlati. Eftallarning ilk ajdodlari Xitoyning shimoli-gʻarbida (Xesi) yashagan turkiy Xun qabilalari ittifoqi tarkibida boʻlgan. III asrda ular Turonning janubiy va Xarkon (Kaspiy) dengizi shimolidagi yaylovlarga oʻrnashib boshqa turkiy elatlar bilan aralashib ketadi. Eftallar avval xioniylarni, soʻng

boshqalarni tobe etib, davlat barpo etgan, V asrda Kidariylar davlatini mag'lub etib, Xurosonning talay qismini egalab, sosoniylar bilan to'qnashadi.

O'rta Osiyoga V asr o'rtalarida kirib kelgan eftallar yozma manbalarda eftal, xaftal, xaytal degan nomlar bilan tilga olinadi. «Eftal» degan nom ilk bor «Xeptal» shaklida V asr arman manbalarida uchraydi. «Eftal» degan nom aslida «**Eftalon**» deb yuritilgan shoh nomidan olingan, uni *Vaxshunvar* deb ham ataganlar, u eftaliylar yurishiga boshchilik qilgan. Eftallar qisqa vaqtda Chag'oniylar, Toxariston, Badaxshonni bo'ysundirib, Sug'dda ham o'z hukmronligini o'rnatadi. Eftallar davlati nihoyatda kuchayib 456 yil Xitoyga o'zaro aloqa o'rnatish maqsadida elchi yuboradilar.

Sosoniylar eftallarning tajovuzidan xavfsirab, ularga qarshi yurish qiladi. Ikki davlat o'rtasidagi jang sosoniylar shohi Pero'z (459-484) davrida ayniqsa avjiga chiqadi. Sosoniylar uch marta eftallarga yurish qiladi, dastlabki janglarda Pero'z mag'lubiyatga uchrab, asir tushadi. Pero'z Vizantiya imperatori Zenon yuborgan o'lpon evaziga asirlikdan ozod etiladi. Pero'zning ikkinchi marta eftallarga qarshi yurishi ham muvaffaqiyatsiz tugaydi. Peruz o'g'li Kubodni eftallarga garov tariqasida yuborib tutqunlikdan ozod etiladi.

Pero'z 484 yil eftallarga qarshi uchinchi marta yurishga o'tlanadi, jang Peruzning halokati bilan tugaydi. Marv ishg'ol qilinib, Eronga og'ir o'lpon yuklanadi, Eron siyosiy qaram bo'lib qoldi. Pero'z vorislari Kubod (488-531), Anushervon (531-579) davrida Eftallar bilan munosabat ancha yumshab, tinchlik tusini olgan. Sosoniylar kumush hisobida belgilangan bojni uzluksiz to'lab turgan. Eftallar keyinchalik Kobul, Panjob, Urumchi, Qorashar, Xo'tan, Koshg'ar shaharlarini ham o'z tasarrufiga kiritadilar.

Kuchli suvoriy (otliq)lardan iborat qo'shinga ega bo'lgan eftallar bir qancha yarim mustaqil mulkdorlarning uyushmasidan iborat ulkan davlat barpo etdi. Bu mulklar hukmdor - Sho (shoh)ga tobe sulolalar tomonidan boshqarilgan. Ularning har biri kumush yoki mis tanga zarb qilgan.

V asr ikkinchi yarmi va VI asr boshlarida O'rta Osiyo, Sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkistonni birlashtirgan ilk o'rta asrlarning

qudratli davlati - Eftallar davlati tashkil topadi. (Boj – o`lpon, soliq. Bir davlat ikkinchi davlatga to`laydigan yoki bozorda savdogarlardan olinadigan maxsus to`lov.)

**Xo`jalik hayoti.** Eftallar davlatiga birlashgan aholining etnik tarkibi xilma-xil bo`lib, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti biri ikkinchisidan keskin farq qilgan. Eftallar kelib chiqishiga ko`ra ko`chmanchi qabilalarga mansubligi tufayli, chorvachilik bilan shug`ullanib, yaylovlarda o`tov qurib yashagan. Eftallar zabt etgan erlarida savdo rivojlandi. Yillar o`tib omilkor mahalliy aholi bilan qorishib ketadi.

Toxariston va Sug`d dehqonchilik va bog`dorchilik rivoj topgan markaz hisoblangan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g`alladan tashqari sholi ham etishtirilardi. Xitoy manbalarida qayd etilishicha Sharqiy Turkiston va O`rta Osiyoda V-VI asrlarda paxta ekilgan. Paxta tolasidan to`qilgan oppoq va mayin matoga Xitoy bozorlarida talab katta bo`lgan, chunki o`sha davrlarda Xitoyda paxta hali ekilmas edi. Dashtlarda yashovchi yarim ko`chmanchi aholi chorvachilik, xususan qoramol va qo`y-echkilar boqish, tuyachilik bilan; tog`li va tog`oldi mintaqalarida yilqichilik bilan shug`ullanardi. Farg`ona vodiysi hamon zotli argumoblari bilan mashhur edi.

Er egaligi. Ziroatkor erlarning kattagina qismi hali ham qishloq jamoalari tasarrufida bo`lsada, urning ma`lum bir qismi dehqonlar va ibodatxonalar ixtiyorida bo`lgan. Natijada qishloq jamoasining kashovarz-erkin qo`shchilari ma`lum darajada dehqonlarga tobe bo`lib, ularga qaram kadivarlarga aylana borgan. Yaylovlarning asosiy qismi qabila va urug` jamoalari hamda ularning oqsoqollari - **xvabulari** tasarrufida edi.

V asrda Toshkent vohasi va Janubiy Qozog`istonning bir qismini suv bilan ta`minlovchi Zog`ariq (Zovariq) va Bo`zsuv, Samarqand viloyati janubiy tumanlarining asosiy suv manbai Darg`om kanallari barpo qilingan. Shu davrda CHog`oniyon (Surxondaryo), Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz), Naxshab (Qarshi) va Toshkent atroflari to`la o`zlashtirilib, alohida dehqonchilik vohalari shakllanadi. Bu vohalarda keyinchalik erdor dehqonlarning siyosiy mavqei oshib, ular etakchilik qilgankichik hududga ega voha hokimliklari vujudga keladi.

Savdo va pul muomalasi. Tashqi savdo boʻjidan manfaatdor boʻlgan eftallar «Ipak yoʻli»ni oʻz nazoratlari ostida tutib turishga harakat qilgan. Eftallar Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya bilan xalqaro savdoda faol qatnashardi. Ipak yoʻli savdosida sosoniy savdogarlari bilan raqobatda asosan sugʻdiylar vositachilik rolini oʻynardi.

Xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi bilan mamlakatda tanga pul muomalasi tartibga solinadi. Ichki va tashqi savdoda eftallar dastavval Sosoniy hukmdorlarning kumush tangalaridan keng foydalangan. Buxoro, Poykand, Vardona, Naxshab, Samarqand va Xorazmda mahalliy hokimlar chiqargan chaqa tangalar ichki savdoda keng muomalada boʻlgan. Bu mahalliy voʻha hokimlari katta nufuzga ega ekanidan dalolat beradi.

Eftallar davrida aholining tabaqalanishi, mulkiy tengsizlik kuchayib borishi sababli davlat boshqaruvida qonun-qoidalar paydo boʻlgan. Davlat harbiy kuchga tayangan, jinoyat uchun qattiq jazo belgilangan.

Hayotiy oʻzgarishlar. Koʻchmanchi qabilalarning dehqonchilik vohalari atrofiga kelib oʻtroqlashishi bilan maʼlum darajada dasht udumlari va eʼtiqodiy tasavvurlari oʻtroq aholining hayotiga kirib bordi. Asriy madaniy anaʼnalari kuchli boʻlgan Toxoriston va Sharqiy Sugʻd vohalarida koʻchmanchilar tez orada oʻtroqlashdi. Samarqand, Buxoro, Naxshab, Choch (Toshkent) kabi dehqonchilik vohalarida baland poydevor ustiga bino qilingan istehkomli qasrlar va qoʻrgʻonlar qad koʻtardi. Ularning ayrimlari ikki qavatli boʻlib, yuqorisiga pandus (qiya koʻtarma yoʻlak) orqali chiqilgan.

Til va madaniy aloqalar. Oʻrta Osiyo aholisi turli tillarda soʻzlashgan. Chorvador aholi oʻrtasida turkiy til muhiti hukmron edi. Oʻtroq aholining bir qismi sugʻd tilida, ikkinchi qismi turkiy tilda soʻzlashgan. Bu davrda sugʻd tili xalqaro savdo tili sifatida Fargʻona va Ertis orqali Sharqiy Turkiston va Xitoyga etib borgan. V-VI asrlarda Sugʻd, Xorazm va Eftal yozuvlari tarqalgan edi. Eftallar xati Baqtriya yozuvi asosida paydo boʻlgan. Eftallar yozuvi 25 harfdan iborat boʻlgan, xat chapdan oʻngga tomon koʻndalangiga yozilgan.

Eftallar o't (olov) va quyoshga sig'inuvchi otashparast bo'lgan. Markaziy Osiyodagi boshqa xalqlar budda, nasroniy va zardusht dinlariga e'tiqod qilgan. Ularning so'nggi avlodlari o'zbek, turkman va turk elatlari tarkibiga singgib ketgan. Zamonamizgacha turkman va anatoliyalik turklar tarkibida «abdal» nomli etnik guruh saqlangan. Turkiy dunyo Evroosiyoda muqim o'rin egallagan.

Bu davrda iqtisodiy va madaniy aloqalar Xitoy, Hindiston va Eron bilan kengayib boradi. O'rta Osiyo shishasozlari V asrda Xitoy hunarmandlarga rangli shisha va shisha buyumlar yasashni o'rgatadi. O'rta Osiyo shishasi rangdorligi, yarqiroqligi, tiniqligi jihatidan Vizantiya shishasidan ustun turgan. Xitoy imperatorlari o'z saroylarini bezashda O'rta Osiyodan keltirilgan rangli shishadan foydalangan. O'rta Osiyoning madaniy an'analari qo'shni mamlakatlar, xususan Hindiston va Eron tasviriy uslublari bilan uyg'unlashib shakllandi.

(Eftallar hukmdori *Mihirakula* tanga zarb qilgan. Chag'oniyon jez tangasida qo'sh tasviri bo'lgan.)

Tayanch so'zlar va atamalar: Afrig', Kidar, Grumbat. Vaxshunvar; Shopur, Pero'z, Kubod, Anushervon; Xarkon (Kaspiy), Zog'ariq (Zovariq), Bo'zsuv, Darg'om.

Charxpalak - sug'orish inshooti. Obikor – sug'oriladigan er maydoni. Dehqon (qishloq hokimi) - ilk o'rta asrlarda mulkdor tabaqa. Koshavarz - ziroatchi oddiy qo'shchilar. Kadivar - qishloqning dehqonlarga qaram ahlisi. CHokar - dehqon mulkini qo'riqlovchi, harbiy posbon. Objuvoz – suv kuchi bilan yuradigan, sholi oqlaydigan qurilma. Moyjuvoz – o'simlik urug'idan moy oladigan qurilma.

2-§. Turk xoqonligi. Mahalliy hokimliklar.

VI-VII asrlarda madaniyat

Turk xoqonligi tashkil topishi. VI asr o'rtalarida Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalarni birlashtirgan yangi davlat vujudga keldi. Bu davlat

tarixga Turk xoqonligi (552) nomi bilan kirgan. Uning asoschisi **Bumin** edi, u 552 yil «xoqon» deb e'lon qilindi. **Oltoy** xoqonlikning markazi qilib belgilandi.

Turklarning g'arbga tomon yurishlariga Istami boshchilik qiladi, unga «YAbg'u xoqon» degan unvon beriladi. Turklar tez orada Ettisuv va Sharqiy Turkistonga tutashgan yurtlarda yashovchi turkiy qabilalarni bo'ysundirdi. Turklar 555 yildayoq Sirdaryo va Orol dengizi bo'ylarigacha cho'zilgan keng o'lkalarni egalladi. Xoqonlik chegarasi Eftallar davlatiga tutashib ketgan. Turklar 558 yil Yoyiq (Ural) va Itil (Volga) bo'ylarini zabt etadi.

Turklar 575-576 yillarda Shimoliy Kavkazni egallab, Qrim yarim oroliga kirib bordi. Eftallar davlatining shimoliy hududlari xavf ostida qoladi. Eron sosoniylari bu vaziyatdan foydalanib Toxariston va Chog'aniyonni eftallardan tortib oldi.

Eftallar davlati qulashi. Turklarning eftallar bilan to'qnashuvi muqarrar edi, bu siyosiy vaziyat Turklarni Eron va Vizantiya bilan yaqinlashtirgan. Uzoq vaqt eftallar tazyiqida yashagan sosoniylar eftallarning tamomila barbod bo'lishidan manfaatdor edi. Xusrav I Anushervon (531-579) tashabbusi tufayli turklar bilan yuzaga kelgan harbiy ittifoq Eron shohining Istamiga kuyov bo'lishi bilan yanada mustahkamlanadi.

Eronning Balxga hujumi ko'magida Turklar 563 yil Eftallar davlatiga bostirib kiradi. Parak (Chirchiq) vodiysi va uning markazi Choch shahri ishg'ol qilinadi. Turklar Sirdaryodan o'tib Zarafshon vodiysiga kirib boradilar: Samarqand, Kesh va Naxshabni egallab, Buxoroga yaqinlashadilar, 8 kun davom etgan jangda eftallar engiladi. Janubdan Eron sosoniylaridan, shimoldan Turk xoqonligidan 563-567 yy. zarbaga uchragan **Eftallar davlati** barbod bo'ladi.

Eftallar davlati bo'lib olindi: Amudaryoning janubiy qirg'oqlarigacha bo'lgan viloyatlar Eron; Amudaryo sohillaridan Kaspiy dengizigacha Turk xoqonligi tasarrufiga o'tadi. Eftallar davlati qulagach vaziyat tubdan o'zgarib, o'z chegarasini shimoli-sharqqa kengaytirgan Eron Amudaryodan to Suriyaga qadar Ipak yo'li ustida haqiqiy sarbon bo'lib oladi. Uzoq Sharqdan Erongacha bo'lgan

karvon yo`li nazoratini o`z homiyligiga olgan Turklar Eron orqali Vizantiya bilan savdo qiladigan bo`ldi.

Turk hoqonligi boshqaruvi. Turk hoqonligi ulkan davlat bo`lsa ham, siyosiy jihatdan chinakam markazlashgan davlat emas edi. Davlatning asosi turkiy tilda so`zlashuvchi qabilalar ittifoqidan iborat bo`lgan, bu ittifoqni Xoqon boshqargan. Hukmdorning hokimiyati - Urug'-aymoq udumlariga tayangan harbiy-ma'muriy boshqaruvga asoslangan.

Mamlakat ko`chmanchi chorvador va o`troq dehqon aholiga bo`lingan. Ko`chmanchi chorvador aholi Budun yoki Qora budun nomlari bilan yuritilgan. Budun o`z navbatida qabilalar ittifoqi birlashmasini tashkil etib, O`n o`q budun yoki Elning hokimi Yabg'u yoki Jabg'u deyilgan. Yabg'u darajasiga faqat hoqon urug'iga qarindosh bo`lganlargina ko`tarilardi. O`n o`q el sardori bir tuman (10 ming) suvoriyni safga tortar edi; bunday harbiy bo`linmaning tumanboshisi «shod» deb yuritilgan.

VI asrda Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Amudaryo havzalarida **10 dan ortiq voha hokimliklari** mavjud edi, ularning boshqaruvi mahalliy sulola hukmdorlari qo`lida qoldirilib, turklar ulardan faqat boj va yasoq undirib olish bilan cheklanadi.

**Xoqonlik bo`linishi.** Turk xoqonligining mustahkam markazlashgan davlatga aylanishiga ko`p omillar imkon bermagan: 1) katta-katta qabilalar yoki qabilalar ittifoqi markaziy hokimiyatga bo`ysunmaslikka intilganlar. 2) Turk xoqonligi tasarrufida bo`lgan hududlardagi hokimlar mustaqil bo`lishni istar edilar. Turk hoqonligi VI asr 80-yillar oxirida 2 ga: - Sharqiy va G'arbiy turk hoqonliklariga bo`linib ketdi. Turk xoqonligi bo`linib ketishiga sabab: 1) bo`ysundirilgan hududlarni mahalliy hokimlar orqali boshqaruv tartibi xoqonlikni zaiflashtirgan; 2) Vizantiya, Xitoy va Eron bilan doimiy raqobat Xoqonlik ahvolini yanada og'irlashtirgan.

Buyuk Turk xoqonligi barpo etilgan el-yurt: Oloy tog'i sharqidan to Uzoq Sharqqacha bo`lgan hudud, ya'ni Janubiy Sibir, Urxun havzasi (Mo`g'uliston),

Shimoliy Xitoy **Sharqiy xoqonlik** tasarrufida bo'lgan. Bu xoqonlikning poytaxti O'tikan vodiysi (Mo'g'uliston) da qaror topgan.

Oloy tog'ining g'arbidagi o'lkalar: Ettisuv, Sharqiy Turkiston, Sirdaryo va Amudaryo havzalari hamda ularga tutash hudud **G'arbiy xoqonlik** tomonidan idora etilgan, qarorgohi Ettisuvda joylashgan. G'arbiy xoqonlik o'troq voha va viloyatlarni boshqarishda mahalliy sulolarni saqlab qolgan, muhim ahamiyatga molik ayrim o'lkalarda turkiy hokimiyatni tashkil etish maqsadida xoqon xonadoniga tegishli mansabdorlar tayinlangan.

G'arbiy Turk xoqonligi boshqaruvi. G'arbiy turk hoqonligi tasarrufiga O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning bir qismi kirgan, uning markazi **Ettisuv** edi. SHarqiy xoqonlik aholisining asosiy qismi chorvador ko'chmanchi edi. G'arbiy hoqonlik aholisining katta qismi dehqonchilik, chorvachilik va savdo bilan mashg'ul edi.

G'arbiy xoqonlik VII asrning birinchi choragida kuchaygan. Uning sharqiy chegarasi Oltoyga, janubda Sind daryosigacha bo'lgan. Xoqon **To'ng yabg'u** (618-630) davrida boshqaruv tartiblari isloh qilinadi. Viloyat hokimlarini xoqonlik ma'muriyati bilan bog'lash va ularning ustidan nazoratni kuchaytirish uchun mahalliy hukmdorlarga xoqonlikning «yabg'u» unvoni beriladi, natijada ular xoqonning noibi (vakili)ga aylanadi. O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston va Toxaristonning deyarli mustaqil hokimliklari ustidan siyosiy nazorat kuchaytiriladi, ular huzuriga xoqonlikning noiblari - tudunlar yuboriladi. G'arbiy Turk hoqonligi ichki kurash oqibatida zaiflashib boradi.

Ijtimoiy hayot. Turk xoqonligi aholisining hayoti va xo'jaligi turlicha edi. Kuchmanchilarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. G'arbiy xoqonlikning o'troq aholisi madaniy jihatdan ilg'or bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy turmushda etakchi rol o'ynagan. Xoqonlikda shahar va qishloqlar ko'p bo'lib, aholisi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullangan. Turk hunarmandlari yasagan buyumlar, zeb-ziynatlar va qurol-yarog'lar xilma-xilligi va puxtaligi bilan ayniqsa ajralib turardi. Farg'ona va Sug'dda oltin, mis, temir va simob; Eloqda qo'rg'oshin, kumush va oltin qazib olinardi.

Shahar aholisining asosiy mashg'ulotlaridan yana biri ichki va tashqi savdo edi. Sug'd savdogarlarining mavqei baland edi. VII asrning birinchi yarmida G'arbiy turk hoqonligi va Xitoy o'rtasida iqtisodiy aloqalar faollashdi. Xitoyga 9 marta savdo elchiligi yuborildi. 627 yil Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Ustrushona (Jizzax va O'ratepa)dan birlashgan savdo karvoni Xitoyga etib borgan.

O'rta Osiya VI-VII asrlarda dehqonlar tomonidan erlarni egallash jarayoni avj olib, zulm kuchayadi. Er va suvdan ajralib qashshoqlashgan ozod ziroatkor - kashovarlar mulkdor dehqonlar asoratiga tushib, qaram kadivarlarga aylanadi. Qashshoqlik, zulm va dehqonlar asoratiga qarshi 585-586 yy. Buxoroda xalq qo'zg'olon ko'tardi. Qo'zg'olonga xoqon xonadoniga mansub Abruy boshchilik qilgan. Vahimaga tushgan mulkdor dehqonlar va boy savdogarlar Turkiston va Tarozi atrofiga borib o'rtnashadi. Ular turk xoqonidan yordam so'raydilar. Turk hoqoni Qoracho'rin o'g'li Sheri Kishvar (El Arslon) boshliq qo'shin yuboradi. Abro'y o'ldirildi va qo'zg'olon bostirildi, kadivar va xizmatkorlar dehqonlarga qaytariladi.

Mahalliy hokimliklar

V-VII asrlarda mamlakat bir qancha hokimliklarga bo'linib ketadi. Viloyat va yirik shaharlardan iborat 15 dan ortiq mustaqil hokimliklar tashkil topadi. Bu viloyat hokimliklari avval eftallar, so'ngra Turk xoqonligiga bo'ysungan. Ammo eftallar ham, turk xoqonlari ham ularning ichki hayotiga aralashmaydi. Hokimliklar markaziy hokimiyatga boj to'lab turish bilan o'z mustaqilliklarini ma'lum darajada saqlab qoladi.

Sug'd. Mustaqil hokimliklar orasida eng yirigi Sug'd **ixshidlari** - voha hukmdorlari edi. O'rta asr davlatlari ittifoqida Sug'd ixshidlari katta siyosiy nufuzga ega edi. Bu ittifoqda Samarqand, Buxoro, Kesh vohalarining 11 ta yirik mulklari birlashgan edi. Ularning har biri o'z hokimi, harbiy chokarlari va mis puliga ega edi. Samarqand ixshidi saroyida ajdodlar ruhi xotirasi ibodatxonasi bino

qilingan. Har yili unda o'tkaziladigan xotira marosimida viloyat hukmdorlarining barchasi ishtirok etardi.

Sug'dda aholi gavjum yashagan. Sug'diylar dehqonchilik va bog'dorchilik, ayniqsa uzumchilikda nihoyatda sohibkor edi. Chorvachilikda Sug'dning xisori qo'ylari va tulporlari juda mashhur edi. Sug'd shaharlari bu davrda hunarmandchilik markaziga aylanadi. 718 yil hadya tariqasida Samarqanddan yuborilgan dubulg'adan nusxa olib, Xitoy qurolsozlari qo'shinini temir qalpoq (dubulg'a) bilan ta'minlagan. Sug'd tog'laridan oltin, jez, novshadil va yalama tuz kovlab olinardi.

Toxaristonda nisbatan mustaqil hokimliklarning bir nechitasi joylashgan. Ular 27 tog' va tog'oldi viloyatlaridan iborat edi. Toxariston poytaxti **Balx** shahri bo'lgan. Toxariston avval eftallar, so'ngra Turk xoqonligi tomonidan bo'sundiriladi. Tohariston aholisi budda diniga e'tiqod qilgan, 25 harfli yozuv bo'lgan. Aholisining asosiy qismi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan, ayniqsa qurolsozlik yuksalgan.

Hozirgi janubiy O'zbekiston va Tojikiston, Shimoliy Afg'onistonni o'z ichiga olgan bu viloyat shimolda Hisor tog'lari, janubda Hindikush, g'arbda Murg'ob va Xerurud vodiysi, sharqda Pomir bilan chegaralangan. Toxariston nomi mil. avv. II asrda Yunon-Baqtriya davlatini qulatgan chorvador qabila - yuechjilar nomidan olingan. Toxariston Hindiston, Yaqin va Uzoq Sharq mamlakatlari bilan savdo-madaniy aloqalar o'rnatgan, o'z chaqa-tangalari ichki savdo muomalasida yurgan. Toxariston Markaziy Osiyoda budda va moniylik dinlari tarqalishida muhim rol o'ynagan.

Farg'ona hukmdorlari **ishxid** deyilgan, erlari juda hosildor bo'lib, aholisi dehqonchilik bilan kun kechirgan, paxta va sholi ekkan. Koson, Axsikat (Xushkat), Quva (Qubo) kabi yirik markaziy shaharlarida hunarmandchilikning turli sohalari rivoj topgan; hunarmandchilik mahsulotlari ichki va tashqi bozorda xaridorgir bo'lgan. Farg'onadan qo'shni mamlakatlarga bo'yoq, rangli shisha buyumlar va dori-darmonlar chiqarilgan. Qadimdan chorvador aholi Farg'onaning Qurama va

Qoramosor tog'lari yonbag'irlarida yilqichilik bilan shug'ullangan. Tulpor otlarining dong'i jahonga taralgan.

Choch va Eloq hokimliklari Chirchiq va Ohangaron vodiylarida mavjud bo'lgan. Chochning markazi **Choch** shahri bo'lib, hukmdori «**tudun**» deyilgan. Eloqning markazi **Tunkat**, hokimlari «**dehqon**» deyilgan. Ular V asrda Eftallarga, VI asrda G'arbiy turk xoqonligiga bo'ysunar edi.

VII asrning dastlabki choragida G'arbiy Turk xoqonligi qarorgohini Choch viloyatiga ko'chiradi. Hukmdor va malika uchun Yabg'ukat va Xotunkat kabi qarorgohlar barpo qilindi. Choch tuduni va Choch tegini yozuvlari chekilgan tangalar zarb etildi. Tangalarning old betiga hukmdor surati, orqasida ot, gajak dumli bars yoki qoplon tasviri, ba'zan sulolaviy ayri tamg'a tushirilgan. Ayrim tangalarda hukmronga yonma-yon malika tasviri ham chekilgan. Bunday qo'shaloq tasvir qadimgi turkiy davlatchiligida hukmdorning malikasi - xvatun (xotun) vazirlik darajasiga ega bo'lib, davlat boshqaruvida ishtirok etganligidan dalolat beradi. Saroyda u xoqondan keyingi o'rinni egallagan. G'arbiy turk xoqonligining yirik o'troq viloyatlaridan biri - Choch o'lkasi o'z tanga pullari tizimiga ega bo'lgan. (Hukmdor surati tushirilgan Choch tangasi VII asrga oid).

Choch va Eloq sertarmoq xo'jalikka ega bo'lib, sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, konchilik, ichki va tashqi savdo yuksak darajada edi. Choch va Eloq tog'lari oltin, kumush, rangli ma'danlar, temir va jilvador chaqmoq toshlarga boy edi. Choch va Eloqda ichki va tashqi savdo kengayib, shaharlar gavjumlashuviga karvon yo'lining o'lka orqali o'tishi imkon bergan.

O'rta Osiyo hokimliklarida ilk o'rta asrlarda tashkil topgan boshqaruv ma'muriyatining vazifasi: fuqarolardan boj, soliq va yasoqlarni o'z vaqtida yig'ib olish, ularni jamoat ishlariga safarbar etish edi. Kirim-chiqimlar aniq qayd etilib, hujjatlashtirilgan, ularga barmoq bosilib, muhr bilan tasdiqlab qo'yilgan.

Shahar me'morchiligi. O'rta Osiyoda V-VII asrlarda shahar va qishloqlarning qiyofasiga, aholisining turmush tarzi va ahvoliga: 1) erga egalik qilish munosabatlarining o'rnatilishi va mustahkamlanib borishi; 2) ko'chmanchi chorvadorlarning kirib kelishi va o'troqlashuvi, jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Buning

oqibatida ziroatkor erlar kengayib, dehqonchilik vohalarining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Tog'oldi erlarga suv chiqarilib, yangi erlar o'zlashtirildi, shaharlar gavjumlashdi.

Qishloqlarda Ko'shk, Qasr, Qo'rg'on va Qo'rg'oncha kabi istehkomli turar joylar qad ko'tardi. Istehkomli qasr, qo'rg'on va ko'shklar asosan tashqi dushman hujumiga qarshi mudofaa inshooti, chokarlar to'planadigan joy, ma'muriy markaz, oziq-ovqat va qurol-yarog' saqlanadigan ombor vazifasini o'tagan. O'rta asrlarda shaharlar 3 qismdan iborat bo'lib, ular ko'handiz, shaxriston, rabod deb yuritilgan. Uchala qism ham alohida devor bilan o'ralgan va bir nechta darvozasi bo'lgan. Shahar devorlari bo'ylab oqib o'tgan anhor xandaq vazifasini bajargan. O'rta asr arab mualliflari (Ibn Xavqal, Ishtaxriy) Binkat (Toshkent)ning 22 ta darvozasi bo'lganini qayd etadi.

VI-VII asrlarda madaniyat. Yozuv. Bu davrda Sug'd, Xorazm va Toxariston aholisining alohida-alohida yozuvlari bo'lgan. Sug'd va Xorazm yozuvchilari oromiy yozuvi asosida yuzaga kelgan. Toxar yozuvi baqtriya yozuvi asosida shakllangan. Xat, hujjat va axborotlar kabi maktubotlar asosan charm, yog'och, sopolga va kamdan-kam qog'ozga bitilgan. Qog'oz nixoyatda qimmatbaho bo'lganligi uchun kam ishlatilgan. Ayrim bitiklar podsho saroylari va ibodatxona devorlariga ham yozilgan. Ular orasida elchilik maktublari, xo'jalik kirim-chiqimlari, yuridik shartnomalar, astranomik hujjat, tarixiy yodnomalar, diniy aqidalar bitilgan qo'lyozmalar bor.

Sug'd yozuvlari Panjikent yaqinidagi Mug' qal'asida, Sharqiy Turkistondagi Turfan shahri yaqinida va Afrosiyobda saqlanib qolgan. Ularda Sug'dning siyosiy tarixi, huquq va qonunlari, iqtisodiy va diniy e'tiqodi xususida ma'lumot keltirilgan. Sug'dda o'g'il bolaga 5 yoshdan yozuv va hisob o'rgatilgan, 20 yoshdan savdoni o'rganish uchun boshqa mamlakatga jo'natilgan. (VIII asrga oid Sug'diy qo'lyozma parchasi topilgan.)

Uyg'ur va Turk yozuvlari Sug'd xati asosida shakllangan. Uyg'ur yozuvidan keyinchalik mo'g'ul va manjur xatlari paydo bo'lgan. Sug'diylarning kattagina guruhi doimo turk xoqonlarining qarargohida yashagan, ularning ayrimlari saroy

a'yonlari va ma'murlari qatoridan o`rin egallab, maslahatchi, elchi, xat va savodga o`rgatuvchi ustoz vazifasini bajarganlar.

*Turkiy run (ko`kturk) xati* ham keng qo`llanilgan, bu yozuv biri ikkinchisiga tutashib ketadigan 38-40 harfdan iborat bo`lib, u tosh va yog`ochga o`yib yozishga qulay edi. Ko`kturk bitiklari (Kultegin va Bilga xoqon bitiklari) Oltoy, Sharqiy Turkiston, Ettisuv, Farg`ona va Zarafshon vodiylaridan topilgan. Ular qabrtoshlari, sopol va metal buyumlar, yog`och hamda tanga pullarga bitilgan. Ilk o`rta asrlarda yurtimizda sug`d, xorazm, tozar, turkiy run (ko`kturk) yozuvlari mavjud bo`lgan.

Diniy e'tiqodlar. O`rta Osiyoda VI-VII asrlarda Zardo`shtiylik, Buddaviylik, Xristianlik, Moniylik va Qam (shamoniylilik) dinlari mavjud edi. Aholining ko`pchiligi zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan. Samarqand viloyatining Urgut tumani nafaqat Sug`dda, balki butun O`rta Osiyoda nasroniylik markazi hisoblangan. Ilk o`rta asrlarda O`rta Osiyo xalqlarining mafkuraviy hayotida Moniy dini ham ancha chuqur ildiz otgan edi. Moniy dini ta'limoti bo'yicha olamning ibtidosi ikki qarama-qarshi yaratuvchi: yorug`lik va ezgulik hamda zulmat va yovuzlikdan iborat. Moniy dinining arkoni: ibodat, ro`za, sadaqa hisoblangan. Arkon - dindagi eng muhim vazifa, suyanchiq, ma'muriyat.

Turk xoqonligining chorvador aholisi qadimdan SHomonlik diniga e'tiqod qilgan. Bu din jon va ruhlarga, ota-bobolar ruhiga sig`inish e'tiqodini tarbiyalagan. Qadimgi turklar o`z dinini «qam» deb yuritganlar, chunki ularda «shomon» degan so`z bo`lmagan, bu din koinotni yo`qlikdan bor qilgan Ko`k Tangriga e'tiqod qiluvchi yakka xudolik dini hisoblanadi. Chorvador ko`chmanchi aholi Tangriga bag`ishlangan marosimlar o`tkazib, qurbonlikka qora qashqa ot so`yilgan. Qam-shomon - Ko`k Tangriga sig`inuvchi yakka xudolik dini. (Turkiy balbal mozortosh haykali topilgan.)

San'at. Tasviriy san'atda - *rassomlik* va xaykaltaroshlik ravnaq topadi. Surxon vohasida Bolaliktepa, Zarafshon vodiysida Panjikent, Afrosiyob va Varaxsha, Farg`onada Quva kabi yodgorliklardan devoriy suratlar, haykallar va ganchkori naqshlar topib o`rganilgan. Devoriy tasvirlar o`sha zamonning murakkab hayoti, diniy e'tiqodi va tashqi mamlakatlar bilan aloqalar haqida hikoya

qiluvchi manbadir. Afrosiyob va Varaxshadan devoriy tasvirlar topilgan. (Zardushtiylarning VI-VII asrlarga oid ossuariylarida peshtoq ostida turgan shakllar tasvirlangan. Ayritomda arfa (chiltor) chalayotgan qiz tasvirlangan.)

Xaykaltaroshlik rivojiga ayniqsa budda dini kuchli ta'sir ko'rsatgan. Buddaning bahaybat haykallari: Farg'ona vodiysida Quvadan, Qo'rg'ontepa yaqinida Ajinatepadan 12 metrli budda haykali topilgan. (Quvadagi buddaviylik ibodatxonasidan haykalning bosh qismi topilgan, Kofirqal'adan VII-VIII asrlarga oid odam boshi tasvirlangan sopol ko'za topilgan). Badiiy *yog'och o'ymakorligi* san'ati ham bu davrda yuqori darajada rivojlangan. Ilk o'rta asr ganchkorlik san'ati namunalari Buxoro hukmdorlari Varaxsha qarorgohida tadqiq etilgan, saroy devorlarini turli geometrik shakllar, mevali daraxt va o'simliklarning o'ymakor naqshlari, ov manzarasi bezab turgan. (Varaxshadan VI-VII asrlarga oid ganchkor Humo qushi tasviri, Olqor (tog' echkisi) ovining ganchkor bo'rtma tasviri topilgan.)

Musiq. O'rta Osiyoda san'atning: musiqa, raqs, qo'shiqchilik, qiziqchilik, dorbozlik kabi sohalari ham rivojlangan edi. San'at sohasida Buxoro qiziqchilari, Samarqand naychilari, Toshkent raqqoslari shuhrat topgan edi. Choch raqqoslari ijro etgan «Choch raqsi» va o'ynoqi «Doira raqsi» Xitoy a'yonlarini hayratga solgan. Buxoroda usta hunarmandlar 10 turdagi cholg'u asboblari yasagan.

Tayanch so'zlar va atamalar: Xoqon, Bumin, Istami, To'ng yabg'u, Sheri Kishvar, Abro'y, Budun; So'g'd, Toxariston, Farg'ona, Choch, Eloq, Ishtixon, Ustrushona; Bolaliktepa, Panjikent, Varaxsha.

Mustahkam markazlashgan davlat - bu barcha hududlari yagona hukmdor hokimiyati tomonidan idora qilinuvchi davlatdir.

Budun - chorvador aholi.

Xoqon - buyuk hukmdor, podshoh, imperator.

Yabg'u xoqon - xoqon urug'idan bo'lgan yurt hokimi.

Shad - 10 ming qo'shin qo'mondoni.

Yasoq - dehqonlar va chorvadorlardan olinadigan soliq.

Ixshid - viloyat hokimi.

Kuhandiz (ark) - shaharning hokim qasri joylashgan qismi.

Shahriston - shaharning ichki qismi.

Rabod - shaharning tashqi mavzesi.

3-§. Arab xalifaligi O`rta Osiyoni fath etishi.

Xalq qo`zg`olonlari (VII-VIII asrlar)

Islom dini vujudga kelishi. Arabiston yarim orolidagi arablar qadimdan tarqoq holda yashagan. VII asr boshlarida Arabistonda yagona e`tiqod asosida mamlakatni birlashtirish harakati boshlanadi. Bu e`tiqod yakka xudolikka asoslangan islom dini edi. Bu harakatga Allohning rasuli (elchisi) Makka shahrida tug`ilgan Muhammad (s.a.v.) binni Abdulloh (570-632) rahnamolik qiladi. Islomni qabul qilib, rasulullohga ergashgan uning izdoshlari «muslim» (musulmonlar) deb atalgan. Musulmonlar insonlar Xudo oldida teng ekani, rizq-ro`zini barchaga Yaratguvchining o`zi etkazib berishi hamda jamiyatdagi adolatsizlik barham topishi haq ekanini targ`ib etadilar. «Islom» - «bo`ysunish», «itoat etish», «o`zini Alloh irodasiga topshirish» degan ma`nolarni anglatadi.

Islom bayrog`i ostida Makka shahrida boshlangan islom dini targ`iboti (622 y. 16 iyul) Madinaga ko`chadi. 622 yil 16 iyuldan Xijriy qamariy yil hisobi boshlandi. Muhammad (s.a.v.) 630 yil arablarni yagona davlatga birlashtiradi. Muhammad (s.a.v.) vafot etgach uning eng yaqin safdoshi Abu Bakr (632-634) xalifa deb e`lon qilinadi. Qur`oni Karim o`z ichiga islom aqidalari, huquqiy va axloqiy me`yorlarini qamrab olgan. Arablar islomni qabul qilib, siyosiy jihatdan yagona hokimiyatga birlashuvida, islom jahon diniga aylanishida Qur`onning ahamiyati buyuk bo`ldi. Arab xalifaligi - barcha hokimiyat Muhammad (s.a.v.)ning o`rinbosari (xalifalar) qo`lida to`plangan davlat.

Arab xalifaligi Misr, Suriya, Falastin, Iroq va Eronni bo`ysundirib, behisob o`ljalarga ega bo`lgach harbiy yurishlarni O`rta Osiyoga qaratdi. Arablar 651 yil

Marv shahrini jangsiz egalladilar (O`rta Osiyoga ilk yurishi). So`ng Afg`onistonning shimoli, Eronning shimoliy–sharqi, janubiy Turkmanistondan Amudaryogacha bo`lgan hududlar istilo qilindi. Arablar bu hududlarni Xuroson deb atagan. Xurosonning markazi Marv shahri edi. Xuroson viloyatini boshqarish uchun maxsus noib tayinlaydi, noib Marvda turgan. Arablar Xurosonga o`rnashib olgach Amudaryodan shimolda joylashgan boy viloyatlarni zabt etishga tayyorgarlik ko`radi. Amudaryoning shimolidagi erlarni arablar Movarounnahr «daryoning nargi tomoni» deb atagan.

Movarounnahrğa yurishlar. Arablar Movarounnahrğa dastlab bosib olish uchun emas, balki Islom dinini yoyish jihatdan tayyorgarlik ko`rish, mahalliy hukmdorlarni sinash maqsadida yurish qiladi. Movarounnahrğa ilk hujum 654 yil Maymurg` va 667 yil Chog`oniyondan boshlanadi. Xorazm arablar tomonidan ikki marta talon-taroj etilgan. Narshaxiyning yozishicha 673 yil kuzida xalifa **Muoviya I** (661-680) farmoni bilan *Ubaydulloh ibn Ziyod* Amudaryodan o`tib Buxoro hududiga bostirib kiradi. U Poykand va Romitonna egallaydi. Buxoro hukmorini engib, o`z foydasiga sulh tuzadi. 1 lak (100 ming) dirham tovon undiradi, 4 ming asir, qurol, kiyim, oltin va kumush buyumlar bilan Marvga qaytadi. Arablar qaytishda Termiz shaharni egallaydi.

Movarounnahr zabt etilishi. Arablar VIII asr boshida Movarounnahrni to`liq bosib olishga kirishadi. Xurosonga 704 yil **Qutayba ibn Muslim** noib etib taynlandi. Qutayba harbiy yurishni 705 yil Balx viloyati atroflarini zabt etishdan boshlaydi; tez orada Chag`oniyon hokimi jangsiz taslim bo`ladi. Qutayba 707 yil Poykand shaharini 50 kun qamal qiladi, shahar vayron etiladi va erkak zoti qirib tashlanadi. So`ng Qutayba Buxoroga yo`l oladi.

Buxorxudotlar hududi 12 ta yirik qo`rg`on va shaharlaridan iborat edi. Vohada hukmdor xonadonining tojdor tasviri ostida «Buxorxudot» degan yozuv bilan zarb etilgan kumush dirham muomalada bo`lgan. Davlatni **Tug`shoda** (692-724) boshqargan. Buxoroliklar har yili xalifalikka boj to`lash, uylarining yarmini arablarga bo`shatib berishga majbur etiladi. Qutayba Buxoro shahri markazida joylashgan zardushtiylar ibodatxonasini jome masjidiga aylantirdi, Sug`diy

yozuvda bitilgan asarlarni yo`qotdi. Mahalliy aholini islom diniga kiritish maqsadida masjidga kelib ibodat qiluvchilar uchun 2 dirhamdan pul hadya etishni joriy etdi.

Qutayba 710 yil Naxshab va Keshni bosib oldi. Samarqandga hujum boshlash uchun tayyorgarlik ko`radi. Qutayba Sug`d yurishini kechiktirishiga sabab Xorazmda ichki ziddiyatlar oqibatida yuzaga kelgan qulay fursat tufayli 711 y. Xorazmga qo`shin tortadi. Xorazm shohi **Chag`on** ukasi Hurzod boshchiligida qo`zg`olonni bostirish uchun 711 yil Qutaybadan yordam so`radi. Hurzod o`ldirilsada Xorazmshoh Chag`on hech narsa yutmaydi, aksincha mustaqilligini yo`qotib, arablarga boj to`lashga, qo`shini esa Qutaybaning harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur etiladi. Xorazm shimoliy va janubiy qismga ajralib ketgan, shimoli Gurganj (Ko`hna Urganch) miri, janubini Xorazmshoh boshqargan. Ikkala qismi ham xalifalikka alohida xiroj to`lagan.

Qutayba 712 yil Samarqandga yurish boshladi, bu davrda ixshid Tarxun o`rniga G`urak (710-738) Sug`dga podsho edi. Kuchlar teng bo`lmaganligi oqibatida Samarqand (712) taslim bo`ladi. G`urak va Qutayba o`rtasida sulh tuzilib, G`urak arablarga bir yo`la 2 ming, yiligi 200 ming dirham boj to`lash, 30 ming odam berish, shaharda askar saqlamaslik, ichki shaharni arablarga bo`shatib berish, masjid bino qilish kabi shartlarni bajarishga majbur etiladi. Qutayba buning evaziga G`urakni Samarqand, Kesh va Naxshabga hokim etib tayinlaydi, oqibatda G`urak arablarga qaram bo`lib qoladi.

**Choch va Farg`ona zabt etilishi.** Qutayba 713 yil qo`shinining bir qismi Choch viloyatiga, o`zi asosiy kuch bilan Farg`ona vodiysiga yurish qildi. Choch vohasi bosib olinib bosh shahri Madinat ash-Shosh, ko`p qal`a, qo`rg`onlar va qishloqlarga o`t qo`yilib vayron qilinadi. Arablar 715 yil boshida Farg`ona vodisini uzil-kesil egallab, Qoshg`argacha kirib bordi, hamma viloyatlarga arablardan amirlar tayinlanadi. Qutayba xalifa Sulaymonga qarshi isyon ko`targach Farg`onada arab arkarlari tomonidan o`ldiriladi. Arablar Movarounnahrni 10 yil davomida olib borilgan janglar oqibatida egallab oldilar.

Iqtisodiy oqibatlari. Buxoro, Poykand, Sug'd hukmdorlari sulh tuzishga majbur bo'lgan, ulardan katta miqdorda boj va tovon undirib olindi. Arablar qo'shiniga minglab mahalliy yigitlarni jalb etdilar. Arablar harbiy kuchga tayanib aholidan turli soliqlar undirib, aholini jamoa ishlariga safar etadi. Marv, Poykand, Buxoro, Samarqand shaharlarida shahriston yoki undagi xonadonlarning qoq yarmi arablar va ajam (eronlik)larga bo'shatib berildi. Xiroj, ushr, zakot, jiz'ya soliqlari joriy etiladi.

Islomlashtirish. Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni mustahkamlash uchun arablar aholi o'rtasida islomni yoyishga ahamiyat berdi. Movarounnahr aholisining asosiy dini hisoblangan otashparastlik va boshqa dinlarga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Ibodatxonalar vayron etilib, o'rniga jome masjidleri barpo qilinadi. Islomni qabul qilganlar dastlabki yillarda xiroj va jiz'ya soliqlaridan ozod qilingan. Islomni qabul qilmaganlardan jon solig'i - jiz'ya undirilgan. Soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan kishilarning bo'yinlariga «qarzdor» deb yozilgan taxtacha osib qo'yilgan.

Bunday choralar Movarounnahrda islomning tarqalishiga yordam beradi. Biroq ko'pchilik nomigagina musulmon bo'lib, uzoq vaqt pinhona o'z dinlariga sodiq qoladi. Xalifalik tomonidan mahalliy urf-odat, din va madaniyat poymol etildi. Sug'd yozuvidagi kitoblarni, hujjatlarni va sanamlarni gulxanda yoqdilar. Quvadagi budda ibodatxonsi haykallarini, Afrasiyob devoridagi suratlarni vayron qilgan.

Xalifalikka qarshi xalq harakatlari

Qo'zg'olon sabablari. Mahalliy xalq orasida norozilik kuchayib, qo'zg'olon ko'tarishiga: xalifalikning talonchilik siyosati mahalliy xalqni huquqlardan mahrum etishi, madaniyatini oyoq osti qilishi, arab tili va yozuvi, xalifalik qonun-qoidalarining zo'rlik bilan joriy etilishi sabab bo'ldi. Xalifa Umar ibn Abdulaziz (717-719) kelishish siyosatini amalga oshirib, bosqinchilikni to'xtatish va moliyaviy islohat o'tkazish haqida farmon berdi. Farmonga binoan musulmon

arablar bilan bir qatorda islomni yangi qabul qilgan mahalliy xalqlardan xiroj va jiz'ya soliqlarini olish bekor qilindi. Movarounnahr zodagonlari o'zlarini haqiqiy musulmon deb hisoblab soliq to'lamay qo'ygach Xalifalik ma'muriyati bir yo'la hammadan jiz'ya olish haqida buyruq beradi. Yana jiz'ya olinishi natijasida Movarounnahrda yoppasiga islomdan chiqish va eski dinlarga qaytish boshlangach mahalliy mulkdorlar va arab ma'muriyati o'rtasida ziddiyat keskinlashib, xalq qo'zg'olon ko'taradi.

Qo'zg'olonlar boshlanishi. Bunday qo'zg'olonlardan biri 720 yil Sug'dda boshlandi. Qo'zg'olonga Sug'd ixshidi **G'urak** va Panjikent hokimi **Divashtich** rahbarlik qilgan. Sug'dliklarga Ettisuvdan turk lashkarlari yordamga keladi, birlashgan kuchlar arablarga qattiq zarba beradilar. SHahar va qal'alar ichida qurshovda qolgan arablar katta o'lpon va e'tiborli vakillarini qo'zg'olonchilarga garovga berish bilan jon saqlaydilar. Xurosonga 721 yil **Said Xaroshiy** noib etib tayinlandi. Unga qo'zg'olonni bostirish va sug'dliklarni islomga qaytarish vazifasi topshiriladi. Xo'jandda bo'lgan jangda qo'zg'olonchilar engiladi. Said Xarashiy Movarounnahr shahar va qishloqlarida jazo choralarini kuchaytiradi. Biroq qo'zg'olnni to'la bostiraolmaydi.

Qo'zg'olonchilarga yon berilishi. Xuroson noibi **Ashros** aholini tinchlantirish va arablar hokimiyatini mustahkamlash maqsadida islom dinini qabul qilganlardan xiroj va jiz'ya soliqlarini olmaslikka qaror qildi. Bu aholini tinchlantirishga qaratilgan vaqtinchalik tadbir bo'lsada, zodagon dehqonlar o'z chokarlari va kadivarlari bilan islomni qaytadan qabul qilib, arablar tomoniga o'tadi.

Xurosonning yangi noibi **Nasr ibn Sayyor** (738-748) o'z mavqeini mustahkamlash maqsadida *moliya islohati* o'tkazadi: islomni yangi qabul qilganlar jiz'yadan ozod etildi; barcha musulmonlar huquq jihatidan tenglashtiriladi; er egasining e'tiqodidan qat'i nazar xiroj to'lashi shart qilib qo'yiladi. Oliy martabali arab lashkarboshilari bilan mulkdor dehqonlar o'rtasidagi qardoshlik aloqalari o'rnatiladi, Nasr ham Buxorxudotning qiziga uylanadi, bunday siyosat natijasida arablar bilan mahalliy zodagonlar o'rtasida ittifoq yuzaga keldi. Birq,

Movarounnahr baribir xalifalikdagi eng notinch va isyonkor o'lkalardan biri bo'lib qolaverdi.

VIII asrning 40-yillarida Xalifalikda taxt uchun kurash kuchayadi va Muhammad payg'ambarning amakisi Abbosning evarasi *Muhammad ibn Ali* xalifalik uchun kurash boshlaydi. Ummaviylar Muhammad (s.a.v.) avlodini qirib tashlashda ayblandi va Xalifalikda ummaviylarni ag'darish uchun harakat boshlandi.

Abbosiylar davrida norozilik kuchayishi. Ummavilarga qarshi norozilik xalifa **Marvon II** (744-750) davrida kuchaydi. Bunga xiroj solig'i miqdorining oshib ketishi va majburiy xashar ishlari sabab bo'ladi. Ummaviylarga qarshi targ'ibot qilish uchun abbosiylar turli viloyatlarga targ'ibotchilar yuboradi. Abbosiylar targ'ibotiga rahbarlik qilish uchun kufalik Abu Muslim 746 yil Xurosonga keladi va aholini payg'ambar avlodlarini quvvatlashga chaqiradi.

Abu Muslim qo'zg'oloni

Abu Muslimni dastlab arab zodagonlari, so'ng mahalliy dehqonlar qo'lab-quvatlaydi. Ummaviylarga qarshi tashviqot Xuroson, Movarounnahr va Toxariston viloyatlariga tarqaladi. Qo'shin avval Abu Muslim qarorgohi Moxuvon qal'asiga to'planadi. Abu Muslim qo'shiniga qo'shilgan kishilarga avval 3, so'ng 5 dirhamdan maosh to'lagan. Ro'yxatdan o'tgan kishilarning katta qismi har tomondan kelgan qullar edi. Qullar past tabaqa bo'lib, qullar bilan bir safda turish boshqa tabaqa vakillariga or tuyulganligini hisobga olgan Abu Muslim qullar uchun Shavval qishlog'ida maxsus joy tashkil ettiradi va qullarga Dovud ismli targ'ibotchini boshliq qilib tayinlaydi.

Qo'zg'olonchilarning maqsadi. Qo'zg'olonchilar safida arab zodagonlari, Movarounnahr va Xurosonning mahalliy mulkdor dehqonlari, xalifalik Sharqidagi mazlum aholi, shahar hunarmandlari va qishloq kadivarlari, qullar bor edi. Ularning maqsadlari ham har xil edi: arab zodagonlari hokimiyatni abbosiylarga olib berib, mamlakatda o'z mavqelarini ko'tarmoqchi edi; mahalliy mulkdorlar

siyosiy jihatdan arablar bilan tenglashish va iloji topilsa mamlakatni xalifalikdan ajratib, mustaqil idora qilishni maqsad qilgan edi; mehnat ahli ummaviylarning zulmi, og'ir soliqlar va majburiy hasharlardan, qullar qullikdan qutilish orzusiida edi. Qo'zg'olonchilar qora libosda edi, qora kiyim motam ramzi, qolaversa, zabardast kuch bayrog'i, jangda ummaviy harbiylardan ajratib turadigan belgini anglatgan.

Abbosiylar davrida Movarounnahr. Abu Muslim 747 yil aholini ummaviylarga qarshi kurashga da'vat etadi. 748 yil boshida Xuroson poytaxti Marv shahrini egallaydi. 749 yil xalifa Marvon II taxtdan ag'darildi. Abbosiylar sulolasi vakili **Abul Abbas Saffox** (750-754) xalifalik taxtiga chiqdi. Biroq xalqqa berilgan va'dalar bajarilmadi.

Abu Muslim Bag'dodda davlat va harbiy kuchlarning yuqori lavozimiga tayinlanadi. Abbosiylar Abu Muslimning obro'yi oshib borayotganidan xavfsirab, uni Xuroson va Movarounnahrda noib qilib yuboradi. Abbosiylarga qarshi qo'zg'olonlardan biri 750 yil Buxoroda bo'ldi. Abu Muslim mahalliy kuchlar yordami bilan qo'zg'olonni bostirdi. Movarounnahrda ichki ziddiyatdan foydalanib Xitoy Turkistonga bostirib kiradi. Abu Muslim tomonidan Ziyod ibn Solih boshchiligida yuborilgan arab, sug'd, turklardan iborat harbiy kuch 751 yil Talosda Xitoyliklarga zarba beradi.

Abu Muslim sidqidildan xizmat qilsada, ammo Abbosiylar unga ishonmas edi. Xalifa buyrug'iga binoan Abu Muslim 755 yil o'ldiriladi. Abu Muslimning o'ldirilishi xalifalik sharqida, ayniqsa Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakati avj olishiga bahona bo'ldi. Abu Muslim qo'zg'oloni 747-749 yy. Xuroson va Movarounnahrda bo'ldi, natijada Ummaviylar (661-750) o'rniga Abbosiylar (750-1258) sulolasi hokimiyatga keldi.

«Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni

Movarounnahrda 769-783 yy. juda katta xalq qo'zg'oloni bo'lgan. Qo'zg'olonchilar oq libos kiyganlari uchun tarixda «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni

nomi bilan tilga olinadi. Bu harakatning rahbari **Muqanna - Niqobdor** deb atalgan Marvlik hunarmand **Xoshim ibn Hakim** edi. Muqanna Marv shahri yaqinidagi Koza qishlog'ida tug'ilgan; u yuziga ko'k parda tutib yurgani uchun «Muqanna» ya'ni «Niqobdor» laqabi bilan atalgan.

Muqanna yoshligida kudungarlik (matoga ohor beruvchi) kasbi bilan shug'ullangan, u savodli, aqilli va tadbirkor bo'lgan. Muqanna Xurosonda sarxang (kichik lashkarboshi)likdan vazirlik darajasigacha ko'tarilgan. Muqanna Mazdak g'oyalariga asoslangan ijtimoiy tenglik va erkin hayotga da'vat etuvchi ta'limotni targ'ib etgan. U Xuroson amirining isyonida qatnashib, payg'ambarlik da'vo qilgani uchun zindonga tashlangan. Muqanna qochib Marvga kelgach o'z tarafdorlarini to'plab ajnabiylar hukmronligi va zulmiga qarshi qo'zg'alishga da'vat qiladi. U o'z targ'ibotchlarini Movarounnahr viloyatlariga yuborgan: uning targ'iboti Naxshab va Kesh shaharlarida yaxshi samara beradi.

Qo'zg'olon boshlanishi. Qo'zg'olonga rahbarlik qilish uchun Muqanna Marvdan Sug'dga yo'l oladi va Amudaryoning o'ng qirg'og'iga o'tib, Naxshab va Kesh shahriga etib boradi. U Kesh yaqinida tog' tepasidagi Som qal'asini o'z qarorgohiga aylantirdi. Muqannaga ko'pgina qishloqlarning kadivarlari, shahar hunarmandlari va ayrim mulkdor dehqonlar ergashadi. Tez orada butun Qashqadaryo vohasi Muqanna tarafdorlari qo'liga o'tadi. «Oq kiyimlilar» harakati kengayib xalq qo'zg'oloniga aylanadi. Qo'zg'olon ayniqsa Movarounnahrning markazi Sug'dda avj oladi. Qo'zg'olon Eloq (Ohongaron) vodiysi va Shoshga ham o'z tasirini o'tkazadi.

Qo'zg'olonga zarba berish uchun xalifa **Mansur** 775 yil *Jabroil ibn Yahyo* boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrarga safarbar qiladi. U katta talofat berib zo'rg'a Samarqanddagi arab qo'shinlariga kelib qo'shiladi. Qo'zg'olonchilar yordamga kelayotgan arab qo'shinlarini Termiz yaqinida tor-mor qiladi. Naxshob va Chag'oniyo vohalari qo'zg'olonchilar qo'liga o'tadi. «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni 776 yildan boshlab Buxoro vohasida kuchayib ketadi. Narshax qal'asi qarorgohga aylantirildi, unda qo'zg'olonchilarning katta qismi to'plangan. Qo'zg'olonchilar 4 oy davom etgan kurashdan so'ng mag'lubiyatga uchraydi.

Arablar endi asosiy kuchni Samarqand va Keshga tashlaydi. «Oq kiyimlilar» va turkiy qabilalar Samarqandda arablarga qarshi ikki yil jang qildi. Qo`zg`olonchilar engilib, Samarqand taslim bo`ldi. Narshax va Samarqandda «Oq kiyimlilar» engilgach, arablarga mahalliy mulkdor tabaqa vakillari yordam bera boshlaydi. Kurashning oxirgi bosqichi Kesh vodiysida bo`lib o`tadi. Muqannaning Som qal`asidagi qarorgohi 783 yil qamalga olinadi, uzoq davom etgan qamaldan so`ng muqannachilar taslim bo`ladi. Arablarga taslim bo`lishni istamagan Muqanna o`zini yonib turgan tandirga tashlab halok bo`ladi.

Qo`zg`olonning engilish sabablari: 1) «Oq kiyimliklar» uyushqoqlik bilan harakat qila olmaganligi bo`ldi. 2) xalq harakatining ommalashib ketishidan cho`chigan mahalliy mulkdorlar arablar tomoniga o`tib ketgan. 3) qo`zg`olonning uzoq davom etishi mehnatkashlarni holdan toydirgan. Muqanna boshchiligida «Oq kiyimlilar» qo`zg`oloni 769-783 yy. bo`lib o`tadi.

Samarqandda 806 yil **Rofe ibn Lays** boshchiligida (806-810) Xalifalikka qarshi yana qo`zg`olon ko`tarildi. Qo`zg`olon Samarqanddan boshlanib SHosh, Farg`ona, Buxoro, Naxshab, Xorazm viloyatlariga tarqalgan, tez orada bu viloyatlar xalifalik qo`lidan ketadi. Xuroson noibi **Ma'mun** dehqonlardan bo`lgan **Somonxudot**ning nabiralari *Nuh, Ahmad va Yahyodan* yordam so`raydi. Ular Rofe ibn Laysni qo`lga olib, xalifaga taslim bo`lishga majbur qiladilar.

Tayanch so`zlar va atamalar: Islom, Arab xalifaligi, Qutayba, Xuroson, Movarounnahr, Abbosiylar, Ummaviylar, Abu Muslim, Muqanna, Rofe ibn Lays, Somonxudot.

Narshaxiy (899-959) – tarixchi olim, Buxoroning Narshax qishlog`ida tug`ilgan, “Buxoro tarixi” asarini yozgan.

Amir (arab. – amr qiluvchi, boshliq, hokim) – lashkarboshi, hokim, bek; dastlabki Xalifalar va Ummaviylar davrida alohida qo`shin qo`mondonlari amir deb atalib, zabt etilgan viloyatlarga noib etib tayinlangan.

Fath (arab.) – egallash, zabt etish, bosib olish ma`nosini beradi.

Jiz`ya - islomni qabul qilmagan aholidan olinadigan jon solig`i.

Zakot - mol-mulkning 1/40 qismi hajmida olingan soliq.

Xiroj - hosilning 1/3 qismi hajmida olinadigan er solig'i.

Ushr - idora ishlari uchun daromadning 1/10 hajmi hisobida olinadigan soliq.

Farmon - qonun kuchiga ega bo'lgan buyruq.

Islohat - mavjud tartibni o'zgartirish.

Mazdak ibn Hamdodon (470-529) - Eronning bosh kohini, u dunyo boyliklari odamlarga teng taqsimlanishi tarafdori bo'lib, buni zo'rlik bilan amalga oshirishni yoqlab chiqqan.

IV-bob. Movarounnahrda mustaqil davlatlarning tashkil topishi.

1-§. Mustaqil davlatlar shakllanishi.

Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazm davlati

Xalifalik zaiflashuvi. VIII asr oxiri – IX asr boshlarida Arab xalifaligi og'ir siyosiy tanglikka uchradi, xalqlarni itoatda tutib turish arablar uchun qiyin bo'lib qoldi. Movarounnahr va Xurosonda tez-tez qo'zg'olon bo'lib turishi, o'zaro urush va ichki ziddiyatlar Arab xalifaligini zaiflashtirdi va mustaqil davlatlar paydo bo'lishiga olib keldi. Movarounnahrning shimoli va shimoli-sharqida, xalifalikka bo'ysundirilmagan chegaradosh erlarda bir nechta davlatlar tashkil topdi.

Qarluqlar turkiy qabila hisoblanib, qadimda Oltoyning g'arbida, so'ngra Irtishning o'rta oqimida yashagan. Ular VI-VII asrlarda Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. Ettisuv o'lkasida VIII asr o'rtalarida Qorluqlar davlati tashkil topdi; poytaxti CHu daryosining shimolda joylashgan Suyob shahri edi. Qarluqlar davlati hukmdori yabg'u yoki jabg'u deb nomlangan. X asr o'ratalarida qarluqlarning katta qismi musulmon bo'lgan, bir qancha shaharlarida jome masjidi bino qilingan.

Qarluqlar **davlati**: shimol va sharqdan Elsuvi daryosi vodiysidagi chig'il qabilasi yaylovlarigacha; g'arbdan o'g'uz yurti va Farg'ona vodiysi; janubda yag'molar vohasi va SHarqiy Turkiston bilan chegaralangan. Suyob, Jo'l, Navkat,

Karmankat, Yor kabi shaharlari bo'lgan. Aholi qo'ychilik, tog'oldida dehqonchilik bilan shug'ullangan. Sharqiy Turkiston va Movarounnahr bilan savdo qilgan. Chetga jun va jun mahsulotlar: gilam, sholcha, namat chiqargan. Qarluqlar X asrda Movarounnahrning shimolini egallab, Shosh atrofi, Farg'ona, Zarafshonga kelib o'rnamashgan va o'troq mahalliy aholiga singib ketgan.

O'g'uzlar Turk xoqonligi tarkibida edi. Turk xoqonligi emirilgach o'g'izlarning katta qismi Sirdaryo xavzasi va Orol bo'ylarida o'rnamashib, IX asr oxiri va X asr boshida O'g'uzlar davlatiga asos soldi. Poytaxti Sirdaryo bo'yidagi Yangikent shahri bo'lgan. O'g'izlar X asrdan islom dinini qabul qiladi. X asr birinchi choragida shimoli-sharqdan kelgan qipchoqlar zarbasi tufayli O'g'uzlar ikkiga bo'linib ketadi. Bir qismi g'arbga - SHimoliy Kavkaz dashtlariga borib o'rnamashdi. Ularning ikkinchi qismi avval Movarounnahrda kirib boradi va undan janubi-g'arbga siljib, yangi sulola - Saljuqlar boshchiligida Old Osiyo mamlakatlarini istilo qilishga kirishadi.

Bu ikki turkiy (Qarluq va O'g'uz) davlat Movarounnahr, O'rta Sharq va Old Osiyo xalqlarining siyosiy va etnik tarixiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Qarluqlar o'zbeklar va tojiklarning, O'g'uzlar Turkman, Ozarbayjon, Qoraqalpoqlarning etnogenezida muhim rol o'ynagan.

Tohiriylar. VIII asr oxiri – IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og'ir siyosiy vaziyat Abbosiylarni Movarounnahr va Xurosonda olib borilayotgan siyosatni o'zgartirishga majbur etdi. Mahalliy zodagonlar Movarounnahr va Xurosonni o'z tasarrufiga o'tkazib, hatto Xalifalik markazida ham hokimiyatni boshqarishda ko'proq rol o'ynaydigan bo'lib qoldi. Xalifa **Xorun-ar Rashid** (786-809) vafot etgach, o'g'illari **Ma'mun va Amin** o'rtasida 809-813 yy. taxt uchun kurashi bunga katta yo'l ochib berdi. Xalifalik markazidagi arablar Aminni xalifalik taxtiga ko'targach, norozi bo'lgan Ma'mun ukasi Aminga qarshi kurash boshlaydi.

Ma'mun 813 yil taxtni egallashida unga Hirot viloyatining zodagonlaridan **Toxir ibn Xusayn** boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdorlari yordam berdi. Xalifa Ma'mun Xuroson va Movarounnahrda 821 yil Tohir ibn Husaynni noib etib

tayinlaydi (Tohiriylar hukmronligi). Ma'mun **Somonxudot**ning nabiralarini shahar va viloyatlarga noib qilib tayinlaydi: Nuhga Samarqand, Ahmadga Farg'ona, Yahyoga Shosh va Ustrushona, Ilyosga Hirot tegadi. Buning evaziga somoniylar Movarounnahrning yillik xirojidan katta mablag'ni tohiriylar orqali xalifa xazinasiga yuborib turadi.

Tohir mustaqillikka intilib 822 yil xalifa nomini xutbadan chiqarib yuboradi. Tohir to'satdan vafot etgach, uning o'g'illari **Talxa** va Abul Abbos Abdulloh Xuronga birin-ketin noiblik qiladi. **Abul Abbos Abdulloh** (830-844) poytaxtni Marvdan Nishopurga ko'chirdi. Somonxudot avlodlarining mahalliy noibligi tohiriylar tomonidan tan olinadi va tohiriylarga tobe sifatida Movarounnahrni idora etadi. Bu Xuroson va Movarounnahrda bir asrdan oshiqroq hukm surgan xalifalik hukmronligining tugaganligini bildiradi.

Safforiylar. Tohiriylar zamonida ham mehnatkashlar ahvoli og'ir bo'lib, mulkdor dehqonlar zulmidan, davlatning og'ir soliqlaridan bezor bo'lgan xalq qo'zg'olon ko'taradi, ularga «g'oziylar» ham qo'shiladi. Qo'zg'olonga safforiylar - aka-uka **Yaqub** va **Amr ibn Lays** boshchilik qiladi. Ular 873 yil Xuroson poytaxti Nishopurni egallaydi, natijada Tohiriylar (821-873) hukmronligi tugatilib, hokimiyat Safforiylar (873-900)ga o'tadi.

Tayanch tushunchalar: Qarluqlar - turkiy qabilalardan biri, dastlab Oltoyning g'arbida, so'ng Irtysh daryosi o'rta oqimida yashagan.

O'g'uzlar - O'rta Osiyoda yashagan turkiy qabila.

Tohiriylar – Xurosondagi Tohiriylar davlatida hukmronlik qilgan sulola (821-873), rasman abbosiylarga qaram bo'lgan. Sulolaga 821 yil Tohir ibn Husayn asos solgan.

Safforiylar – Safforiylar davlatida hukmronlik qilgan sulola (873-900). Safforiylar nomi uning asoschisi Yaqub ibn Lays as-Saffor nomidan olingan, yirik hukmdorlari: Yaqub ibn Lays (873-879), Amr ibn Lays (879-900).

Xutba - juma namozida hukmdor nomini aytib, haqiga duo o'qish.

G'oziy - Haq din uchun kurashuvchi jangchi.

Somoniylar davlati

Somoniylar hukmronligi. IX asrda Movarounnahrning siyosiy hayotida o`zgarishlar yuz berib, yurtga avval **Nuh**, so`ngra **Ahmad** boshchilik qildi, ular o`z nomidan mis chaqa zarb etadi. Ahmad vafotidan (865) so`ng o`g`li **Nasr** Samarqandni markazga aylantiradi. U Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va Xurosondan ajratib olish choralarini ko`radi. Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari IX asr oxirgi choragida somoniylar tasarrufiga o`tadi. Nasr butun Movarounnahrning hukmdoriga aylanadi va kumush dirham zarb etadi. Aka-uka Nasr va Ismoil o`rtasida taxt uchun kurash boshlanib Ismoil g`olib chiqadi. Ismoil 888 yil butun Movarounnahrni birlashtirdi.

Ismoil Somoniy o`rta asrlarning qobiliyatli, serg`aryrat va zukko davlat arbobi edi. U Movarounnahrni birlashtirib, mustahkam davlat tuzishga intildi. U shimoli-sharqiy hududlarga yurish qilib, 893 yil Tarozi shahrini zabt etdi va dashtliklarga zarba berdi. Movarounnahrning mustaqillikka erishishi Arab xalifaligiga yoqmas edi. Bir tomondan undirib olinadigan boylikdan mahrum bo`lishi ranjitsa, ikkinchi tomondan cho`chitar ham edi. Xalifalik bu boy viloyatlarga o`z ta`sirini qayta tiklashga urinib, safforiylar bilan somoniylarni to`qnashtirib, ikkisini ham zaiflashtirishga harakat qildi.

Xalifa **Mu`tazid** (892-902) Safforiylar hukmdori Amir ibn Laysga Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi berilgani haqida farmon chiqaradi va uni Ismoilga qarshi gijgijlaydi. Safforiylar va Somoniylar o`rtasida 900 yil bo`lgan jangda Ismoil g`alaba qildi. Xuroson somoniylar qo`l ostiga o`tadi, xalifa Ismoilga hukmdorlik yorlig`ini yuborishga majbur bo`ladi.

Ismoil Somoniy butun Movarounnahr va Xurosonni birlashtirdi, **Buxoro** shahri poytaxt bo`ldi. Somoniylar mamlakat boshqaruvida dastlab ixcham boshqaruv ma`muriyatini tashkil etdi: u amir dargohi va devon (vazirlik)lardan iborat edi. Dargohda amir qarorgohi va harami, saroy a`yonlari, navkar va xizmatkorlarining turar joylari bo`lgan.

Narshaxiyning yozishicha Somoniylar boshqaruvi asosan vazir, mustovfiy, amid ul-mulk, sohibi shurat kabi 10 ta devon orqali idora etilgan. Vazir devoni bosh boshqaruv mahkamasi hisoblangan. **Nasr II** (914-943) davrida Buxoroning Registon maydonida amir qasri qarshisida devonlar uchun saroy qurilgan, mahkama mana shu maxsus binoda joylashgan edi. Mahkama xizmatchilari arab, fors tillarini puxta egallagan, Qur'on va shariatning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan, turli fanlardan xabardor bo'lgan savodli aslzodalardan tanlab olingan.

Islom dini ruhoniylarining Movarounnahr ravnaqiga hissasi katta bo'ldi. Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda jome masjid, xonaqoh va namozgohlar qurildi. Musulmon Sharqidagi ilk madrasa Buxoroning kavushdo'zlar mahallasi yaqinida X asrda qurilgan *Farjak* madrasasi edi.

Ma'naviy hayotning asosi bo'lgan Islom mafkurasiga «ustod» deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilgan. Bu nom keyinchalik «shayx ul islom» deyilgan, ustoddan keyin xatiblar turgan. Masjid, madrasa, xonaqoh qurilishi uchun maxsus joylar va xarajatlar ajratilgan. Islom dini aholining mustaqil xalq bo'lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Mudofaa ishlari. Ismoil Somoniy saroyning maxsus muntazam sarbozlaridan iborat yaxshi qurollangan harbiy qo'shin tuzgan. Yaxshi va uzoq xizmat qilgan sarbozlar «hojib» lavozimiga ko'tarilgan. Xojiblarning boshlig'i «hojib ul-hujob» yoki «hojibi buzruk» deb yuritilar edi, bunday unvon Somoniylar saroyida oliy unvon hisoblangan.

Somoniylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Sug'orma dehqonchilik bilan IX-X asrlarda Movarounnahr va Xorazm aholisining asosiy qismi shug'ullanar edi. Sug'orma dehqonchilikda g'alokorlik, sholikorlik, paxtachilik, sabzovotchilik, polizchilik, bog'dorchilik yuqori darajada rivojlangan. Vahalarda paxtachilik katta o'rinni egallagan. *Bog'dorchilik* madaniyati keng ravnaq topgan. Movarounnahr va Xorazmda sabzavot va poliz

ekinlari serob bo`lib, qovunlari shirali bo`lgan. Dehqonchilik solig'i - xirojdan xazinaga tushadigan daromad davlat kirim-chiqimining katta qismini qoplagani uchun Somoniylar dehqonchilikni rivojlantirishga katta e'tibor berdilar.

Chorvachilik Movarounnahr va Xurosonda IX -X asrlarda yuksak darajada rivojlanib, dasht va tog'oldi yaylovlarida qo'y-echkilar, yilqi va tuyalar boqilgan, qishloqlarda qoramollar behisob bo`lgan. Chorvachilik aholini chorva mahsulotlari bilan ta'minlab, yana xo`jalikning hamma sohalari, ayniqsa qo`shin uchun ot-uloqlar etkazib bergan.

Hunarmandchilikning to`qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, miskarlik, zargarlik, shishasozlik, duradgorlik kabi turlari Movarounnahr va Xorazm shaharlarida rivojlangan. Shaharlarning umumiy qiyofasi tubdan o`zgarib katta oliy imoratlar, ustaxonalar, masjid, madrasa, maqbara, xonaqoh va karvonsaroylar qad ko`tardi. Endilikda shaharlar 10 dan ortiq darvozali kattagina hunarmandchilik markaziga aylandi. Shaharning do`nglik erida joylashgan arkda podsho qarorgohi - dargoh, xazina, chaqa-tanga chiqaradigan zarbxona va qamoqxona bo`lardi. SHahar markazida: registon maydoni, devonlar, mahkama saroyi; amirzodalar, saroy a'yonlari, ruhoniylar, mulkdor dehqonzodalar va davlatmand savdogarlarning qasrlari; qurol, asbob, egar-jabduq yasaydigan ustaxonalar; hunarmandchilik do`konlari va savdo rastalari joylashgan.

Samarqandda yuqori navli qog'oz ishlab chiqilar edi. Shosh - ko`nchilik mahsulotlari va charim mollari bilan, Iloq - kumush va qo`rg'oshin konlari, kumush tanga chiqaradigan zarbxonasi bilan mashhur edi. Xorazmda - qayiqsozlik taraqqiy qiladi (Termizda ham yasalgan). Buxoroning Zandana qishlog'ida to`qilgan mallarang bo`z «Zandanachi», Samarqandning Vador qishlog'ida to`qilgan «Vadoriy» matolar SHarqda mashhur bo`lgan.

Konchilik IX-X asrlarda taraqqiy qilib, Zarafshon va Farg'ona vodiysi tog'laridan temir, qo`rg'oshin, kumush, simob, mis, qalay, feruza, novshadil qazib chiqarilgan. Farg'onadan toshko`mir va neft' topib ishlatilgan. Eloq viloyati kumush va qo`rg'oshin qazib olish markazlardan biri edi.

Ichki va tashqi savdo IX-X asrlarda kengayib, qadimgi karvon yo`li bo`ylab quduqlar qazilib, har bir bekatda rabotlar bino qilinadi. Karvonlar o`tdigan shahar va qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan. Shimoliy yo`l orqali Janubiy Sibir va Mo`g`ilistonga Movarounnahrda bo`z, kiyim, egar-jabduq, qilich, idish, zargarlik buyumlari, dori, quruq meva, kunjut, zig`ir moyi olib borilgan. Sibirdan turli qimmatbaho mo`ynalar, chorva mollari va chorvachilik mahsulotlari keltirilgan. Itil, Xazar va Bulg`orga Movarounnahr va Xorazmdan guruch, quruq mevalar shirinliklar, tuzlangan baliq, paxta, shoyi matolar, movut, kimxob, gilamlar olib borib sotilgan; Bulg`or va Xazardan mo`yna, sham, cho`qqi qalpoqlar keltirilgan.

Olimlar aytishicha VII-IX asrlarda Xitoy bilan savdoda choy, ipak mato, tuz va ot asosiy o`rinda turgan. Har bir ot Xitoy bozorida (to`pi 12,8 m.) 50 o`ram ipak matoga ayirbosh (barter) qilingan. Har bir otning narxi 56 kg. oliy navli choyga teng bo`lgan. Bir necha «jin» (600 g) choyga bir bosh qo`y almashtirilgan. Xitoyga shisha va shisha buyumlar chiqargan. VII-VIII asrlarda choy asosiy import mahsulotlaridan biriga aylangan. Xitoycha «cha», «ming» deyilgan xushbo`y choy o`simligi va seleksiyasi Sharqiy Turkiston orqali Turkiston va boshqa mamlakatlarga tarqalib chanqoqbosdi ichimlikka aylangan.

Pul. Ichki bozorda «fals» deb atalgan mis chaqa, Xalqaro savdoda kumush tanga - dirham ishlatilgan. Mis chaqalarni markaziy hokimiyat ham, shuningdek sulola a`zolaridan bo`lgan ba`zi mahalliy viloyat hokimlari ham chiqarar edi. Kumush tangalar faqat hukumat boshlig`i nomidan Marv, Samarqand, Buxoro va Shoshda davlat zarbxonalarida so`qilar edi. Somoniylar «ismoiliy», «muhammadiy» nomli kumush dirhamlar chiqargan. Yuqori sifatli sof kumushdan zarb etilgan «Ismoiliy» tangasi asosan xalqaro savdoda ishlatilgan. Somoniy Abdumalik bin Nuh 961-962 yy. Samarqandda tanga zarb qilgan.

IX-X asrlarda er-mulk munosabatlari.

Somoniylar inqirozi. G'aznaviylar davlati

Er egaligining Somoniylar davrida 5 turi: 1) mulki sultoniy. 2) mulk erlari. 3) vaqf erlari. 4) mulki xos. 5) jamoa erlari majud bo'lgan. «Mulki xos» - oliy ruhoniy va sayidlarga qarashli erlar bo'lgan. Bunday imtiyozga ega mulkdorlar hosilning 1/10 hisobida «ushr» solig'i to'lagan. Mulki iqto - hukmron sulola yoki oliy tabaqa vakillariga davlat oldidagi xizmatlari uchun hadya qilingan erlar.

Iqto mulki. Yirik mansabdorlarning davlat oldidagi xizmati uchun X asrda er va suvdan iborat katta mulklar in'om qilina boshlaydi. Bunday mulk «iqto», unga ega bo'lgan mulkdorlar «muqto» yoki «iqtodor» deb yuritilardi. Iqto tarzida ayrim viloyat, shahar va tumanlar hadya etilgan. Iqto dastavval asosan oliy tabaqa zodagonlar: sulola a'zolari - amirzodalar va yirik mansabdorlarga in'om etilgan. Iqto mulklari avvalda bir umrga emas, balki ma'lum muddatga berilib, nasldan naslga o'tkazilmagan. Iqtodorlar o'ziga in'om qilingan hududlarda yashovchi aholidan olinadigan soliqlarning ma'lum qismini yig'ib olish huquqiga ega bo'lganlar. «*Jamoa erlari*» - qishloq jamoalari tassarrufidagi erlar bo'lib, asosan lalmikor va tog'oldi erlaridan iborat bo'lgan.

Barzikor-qo'shchilar. IX-X asrlarda katta er egalari kadivarlarni ishlatishdan ko'ra o'z erlarini qishloq jamoalarining kam erli a'zolariga ijaraga berishni afzal ko'radilar. O'sha zamonda ijarachilar barzikor yoki qo'shchilar, deb atalardi. Barzikor-qo'shchilarning sheriklikka ekan erlardan oladigan hissasi turlicha bo'lib: 1) agar barzikor o'z urug'i va qo'shi bilan dehqonchilik qilsa, uning hissasi hosilning 1/3, 1/4, 1/5 miqdorida belgilangan. 2) qo'sh va urug' er egasini bo'lsa qo'shchi hosilning 1/10 yoki 1/12 ulushiga ega bo'lgan. Davlat soliqlari (xiroj va ushr) er egasidan ham, qo'shchilardan ham alohida-alohida olinar edi.

Somoniylar inqirozi. Somoniylar harbiy yurishlari, hukmron sulolaning ichki nizolari, mahalliy hokimlarning boshboshdoqligi avj olgach iqtisodiy tanglik sodir bo'ldi. Hatto harbiylarga, shu jumladan amirning muntazam turk sarbozlari

qo`shiniga maosh to`lash uchun mablag' topilmaydi. Bunday og'ir ahvoldan chiqish uchun 942 yil aholidan ikki marta soliq undirib olindi. Behad tartibsizlik vaziyatni keskinlashtirib turli tabaqalarning qo`zg'alishiga sabab bo`ladi.

Siyosiy vaziyat **Nuh** (943-954) va uning nabirasi **Nux II** (976-997) davrida nihoyatda keskin tus oldi. Nuh ibn Nasrning amakisi *Ibrohim* 947 yil isyon ko`tardi. Ibrohim saroy sarbozlari va Chag'oniyonning yirik er-mulk egasi *Abu Ali Chag'oni*y yordamida Buxoroni egalladi. Ko`p o`tmay Chag'oni y ham isyon ko`taradi. Nuh uni 952 yil Chag'oni yonga, so`ngra Xurosonga hokim qilib tayinlashga majbur bo`ldi. Buxoro harbiy askarlari 961 yil g'alayon ko`tarib, saroyni talaydi va yoqib yuboradi. Bu voqealar markaziy hokimiyatning zaiflashib qolganidan dalolat berardi.

Tayanch tushunchalar: Somoniylar - Buxoro vohasining yirik mulkdor hukmdorlarining sulolaviy nomi. Somoniylar davlati (865 - 999) – Movarounnahr va Xurosondagi o`rta asr davlati, uning tashkil topishi Arab xalifaligining qulashi hamda Movarounnahr va Xurosonni bosib olgan Somoniylarning davlat tepasiga chiqishi bilan bog'liq, ravnaq topgan davrda Movarounnahr, Xuroson, Shimoliy va Sharqiy Eronni o`z ichiga olgan.

Vazir - devonxona boshlig'i, bosh vazir.

Amid ul-mulk - davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri.

Mustovfiy - moliya vaziri.

Sohibi shurat - harbiy ishlar vaziri.

Ulamo - din olimlari.

Xonaqoh - g'aribxona, musofirxona.

Hojib – harbiy unvon.

G'aznaviylar davlati

Og'ir davrda turk hojiblari saroy gvardiyasining siyosiy nufuzi kuchayadi, chunki harbiy va mudofaa ishlari ular qo`lida edi. Turkiy sarkardalarning

xizmatlari evaziga somoniy amirlar iqtidorli lashkarboshilarni Hojib-ul-xojib yoki Hojib-ul-buzruk kabi oliy harbiy mansablarga tayinlab, ularga ayrim viloyatlarni boshqarish huquqini berganlar. G'azna viloyatini 962-963 yy. **Alptegin** noib va lashkar amiri sifatida boshqargan. U G'azna va Kobul viloyatlarini mustaqil idora etishga intilib, G'aznaviylar davlatiga asos solgan. Bu turkiy davlatning poytaxti G'azna shahrida qaror topgan.

G'aznaviylarning nufuzi **Sobuqtegin** (977-997) davrida ortib somoniylar e'tirof etgan. **Mahmud G'aznaviy** (997-1030) davrida uning hududi kengayib, Sharqning qudratli davlatiga aylangan: chegarasi g'arbda Ray va Isfahon, Kaspiy dengizi; shimoli g'arbda Xorazm va Orol dengizigacha; sharqda Shimoliy Hindistonning katta qismi va Janubiy Balujistongacha etgan. Somoniylar barham topgach Mahmud G'aznaviy Xuroson hududini, so'ng Xorazmni (1017) egallaydi. **Mas'ud G'aznaviy** (1030-1040) davrida viloyatlar qo'ldan ketib, tanazzulga yuz tutgan. G'aznaviylar davlati 1186 yil butunlay tugatilgan.

Davlat boshqaruvi. Vazir tizimida harbiy, elchilik va rasmiy tadbirlar, moliya va xabar-pochta devonlar bo'lgan. Viloyat hukmdori voliy, shahar hokimi rais deyilgan. Viloyatda boshqaruv ishlari amid, shaharlarda kutvol amalga oshirgan. Bosh qo'mondon - sipohsolor, lashkarboshi - solor, harbiy qismlar boshlig'i - sarxang deb atalgan. Qo'shinda harbiy kemalar ham bo'lgan.

Ilm-fan, madaniyat. G'aznaviylar davlatida ilm-fan, madaniyat, adabiyot rivojlangan. Mahmud G'aznaviy turkiy ona tili bilan birga fors, arab, pahlaviy tillarni ham bilgan, she'r bitgan. Saroyda 400 dan ortiq olim, shoir, san'atkorlar ijod qilgan. Beruniy, Nosir Xusrav, Gardiziy, Bayhaqiy kabi mutafakkirlar G'aznada yashagan. Beruniy «Qonuni Mas'udiy», Bayhaqiy «Tarixi Mas'udiy» asarlarini sulton Mas'udga bag'ishlagan. Firdavsiy «Shohnoma» dostonini Mahmudga taqdim etgan. G'azna, Balx, Nishopur, Lohur shaharlarida madrasa, masjid, xonoqo, saroylar qurilgan, kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan.

Qoraxoniylar davlati va Movarounnahr

Qarluqlar X asr o`rtalarida Issiqko`l janubi va Qashg`arda yashagan yag`mo qabilasi va shimoli sharqda yashagan chigil qabilasi, sharqroqda qaror topgan o`g`uz va boshqa qabilalar bilan yagona ittifoqqa birlashgan. Bu hududda dastlab «Xoqoniya o`lkasi» deb yuritilgan davlat tashkil topadi. Bu davlat hukmdorlari «jabg`u» unvoni o`rniga o`zlarini «Qoraxon», ya`ni «buyukxon» deb ataydilar. «Xoqoniya» XI-XII asrlarda kuchaygach «Qarluq-Qoraxoniylar» davlati nomini olgan.

Bu davlat bir nechta qabilalar ittifoqi asosida tashkil topgani uchun hukmdorlari «arslonxon», «bug`raxon» «tavg`achxon» unvonlari bilan yuritilgan. Bu uch so`z oliy darajali hukmdor ma`nosini anglatgan. Qadimda turkiy xalqlarda buyuklik yoki ulug`lik «qora» so`zi bilan sifatlangan. Taxta o`tirgan Arslonxon, Bug`roxon va tavg`achxonlar «Qoraxon» deya e`tirof etilgan. Davlati ramziy ravishda Qoraxoniylar davlati nomi bilan shuhrat topgan.

Qoraxoniylarning Movarounnahrda hujumi 992 yil **Horun Bug`raxon** boshchiligida boshlanadi. Somoniylarda ichki ziddiyat kuchaygani uchun Qoraxoniylar Buxoroni qarshiliksiz ishg`ol qiladilar. Somoniylar hukmdori **Nuh ibn Mansur** G`aznadagi noibi *Sabuqtegin*ni yordamga chaqiradi. U 20 minglik qo`shin bilan Nuhga qo`shiladi va qoraxoniylarni tor-mor qiladi. Nuh buning evaziga Sabukteginni Xurosonga noib etib tayinlaydi. G`azna va Xurosonda Sobuqtakin va o`g`li Mahmudning siyosiy hukmronligi mustahkamlanadi.

Qoraxoniylar 996 yil Movarounnahrda yana hujum boshlaydi. Sabuqtegin xiyonat qilib Buxoroni egallaydi va qoraxoniylar bilan muzokara olib boradi. Sabuktegin va qoraxoniylar shartnoma tuzadi: Sirdaryo havzasi qoraxoniylarga o`tadi; Sabuktegin Amudaryo janubidagi erlarga - Xurosonga hukmdor bo`ladi; Somoniylarga Movarounnahrning markaziy qismigina beriladi xolos. **Nasr Eloqxon** Buxoroni 999 yil zabt etgach Somoniylar hukmronligi barham topdi.

**Qoraxoniylar davlatining bo`linishi.** Qoraxoniylar endi Xurosonni ham qo`shib olish uchun 1006 va 1008 yy. Xurosonga 2 marta hujum qildi, biroq

Mahmud G'aznaviy Xurosonni saqlab qoladi. Bu davrda saljuqiylar g'aznaviylarga xavf sola boshlaydi. Bundan foydalangan Qoraxoniylarning mahalliy hukmdori **Ibrohim Buritegin** «bug'roxon» unvonini olgan va 1038 yil Amudaryo bo'yi viloyatlari - Xuttalon, Vaxsh, CHag'oniyonni g'aznaviylardan tortib oladi. Ibrohim Movarounnahr va Farg'onani ham bo'sundirgach mustaqil siyosat yurita boshlaydi, natijada Qoraxoniylar ikki mustaqil davlatga ajralib ketadi: 1) Sharqiy Qoraxoniylar davlatining poytaxti Bolasog'unda, 2) Movarounnahrdagi Qoraxoniylar davlatining markazi Samarqandda bo'lgan.

Davlat boshqaruvi. Qoraxoniylar davlatni viloyatlarga bo'lib idora qilganlar, ularni *Eloqxon* yoki *Takin* (tegin)lar boshqargan. Hokimlar faqat qoraxoniylar xonadoning eloqxon unvoniga sazovor bo'lgan a'zolaridan saylangan. Eloqxonlar o'z nomlari bilan chaqa-tangalar zarb qilar va viloyatlarning mustaqilligi uchun intilar edi. Qoraxoniy eloqxonlari orasida Movarounnahr eloqxoni katta obro'ga ega edi, u Samarqandda taxtga o'tirgan.

Viloyat boshqaruv ma'muriyatida somoniylar davridagidek vazirlar, sohibbaridlar, mustovfiylar xizmat qilardi. Shaharlar shahar hokimi, raislar tomonidan boshqarilardi. Qoraxoniylar mamlakatda o'z hukmronligini mustahkamlab olishda musulmon ruhoniylari bilan do'stona munosabat o'rnatdi. Bu davrlarda imomlar, sayidlar, shayxlar va sadrlarning obro'-e'tibori kuchaydi. Qoraxoniy hukmdorlar hali o'troq hayotga ko'chmagan bo'lsalar ham dehqonchilik vohalari va shaharlarning madaniy ahamiyatini yaxshi anglar edi. Ular Bolasog'un, Koshg'ar, Taroz, O'zgan, Samarqand, Buxoro shaharlarini davlat yoki viloyat poytaxtiga aylantirib, shaharlar bilan aloqa bog'lashga harakat qilgan.

Qoraxitoylar hujumi. Qoraxoniylar davlati zaiflashib saljuqiylarga qaram bo'lib qoladi. Qoraxoniylar davlati XII asrning 30 yillari oxirida sharqdan kelgan ko'chmanchi qoraxitoylar (mo'g'ullarga mansub qabila) hujumiga duchor bo'ldi. Qoraxitoylar davlatining hukmdori **Go'rxon** Bolasog'un shahrini poytaxtiga aylantirgan.

Ettisuvda joylashib olgan qoraxitoylar Sirdaryoning o'rta oqimiga tomon yurish boshlaydi. Ular dastlab Shosh va Farg'onaga, so'ng Zarfshon va

Qashqadaryoga bostirib kirib, 1137 yil Xo`jand yaqinida Qoraxoniylar eloqxoni **Mahmud**ga zarba beradi. Sulh tuzilib qoraxoniylardan katta tovon olgan qoraxitoylar o`z yurtiga qaytib ketadi. Qoraxitoylar 4 yil o`tgach - 1141 yil yana Movarounnahrga yurish qiladilar, qoraxitoylar g'alaba qozonadi va Qoraxoniylar davlati tugatiladi.

Xorazm davlati

Xorazmshoh Ma'muniylar davri. Xorazmshohlar davlati IX-X asrlarda tohiriylar, safforiylar va somoniylar qo`l ostida bo`lgan. Xorazm X asr oxirida iqtisodiy jihatdan tez rivojlana boshlagan. VIII asr boshida mavjud 3 ta shaharlarning soni 32 taga etgan. Xorazm IX-X asrlarda yirik savdo markaziga aylangan. Xorazm savdogarlari chorvadorlar (Qozog'iston, Turkmaniston), Itil (Volga) bo'yidagi Xazar va Bulg'or podsholiklari, Sharqiy Evropaning slavyan aholisi bilan savdo qilgan. Savdo aloqalari kengayishida Gurganch (Urganch) shahri muhim rol o`ynagan, uning hokimi «Gurganch miri» nomi bilan ulug'langan. Gurganch miri **Ma'mun ibn Muhammad** 995 yil Kat shahrini ishg'ol qilib Xorazmning ikkala qismni birlashtirdi va Xorazmshoh unvoniga sazovor bo`ldi. **Afrig'iylar** sulolasi barham topib **Ma'muniylar** sulolasi hukmronligi boshlandi. Ko`hna Urganch Xorazmshohlar poytaxtiga aylandi.

Xorazm qisqa vaqtda rivojlandi. Mamlakat viloyat, shahar va qishloq (qal'a)larga ajratilib boshqarildi. Xorazmshoh davlatning oliy va mutlaq hokimi hisoblangan. Gurganchda shoh qarorgohi, markaziy boshqarma - devonxona tashkil etiladi, uning tarkibida ziroat, savdo, moliya, soliq, osoyishtalikni saqlash, harbiy ishlar bilan shug'ullanuvchi mahkamalar bo`lgan. Eng yuqori lavozimlardan biri vazirlik - xo`jai buzruk unvoniga ega bo`lgan. U devonxona ishlariga mas'ul bo`lgan, harbiy safarlar vaqtida hukmdor nomidan davlatni idora etgan. Ma'muniylar davrida Ma'mun akademiyasi - "Dorul hikma va ma'orif" (Bilimdonlik va ma'orif uyi) tashkil etiladi.

Mustaqillik uchun kurash. Xorazmni 1017 yil **Mahmud G'aznaviy** zabt etgach, Xorazm o'z mustaqilligidan mahrum bo'lgan. Xorazm 1040 yil Saljuqiylar davlatiga qaram bo'lib qoladi. Saljuqiylar hukmdori **Malikshoh** o'z ma'murlaridan **Anushteginni** (1076-1097) Xorazmga noib qilib tayinlaydi. Anushtegin vafotidan so'ng, uning vorisi **Qutbiddin Muhammad** (1097-1127) Xorazmda noiblik qiladi, u garchi «Xorazmshoh» unvonini tiklasada, biroq saljuqiylarga tobe edi.

Xorazmning mustaqilligi Qutbiddin Muhammadning o'g'li **Otsiz** (1127-1156) nomi bilan bog'liq. U dastlab turkman va qipchoqlarni bo'ysundiradi. Xorazm bilan iqtisodiy jihatdan bog'liq bo'lgan Sirdaryo etaklari va Mang'ishloq yarim orolini egalladi. Otsiz Kaspiy dengizidan to Sirdaryoning o'rta oqimiga qadar bo'lgan erlarda Xorazmshohlar davlatining poydevorini barpo etadi.

Xorazmshoh Anushteginlar davlati. Otsizning siyosatini unin vorislari **Elarslon** (1156-1172), **Sultonshoh Mahmud** (1172) va **Takash** (1172-1200) davom ettirdi. XII asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr va Xurosonda siyosiy vaziyat yanada keskinlashadi. Saljuqiy **Sulton Sanjarga** qarshi ko'chmanchi o'g'uzlar 1153 yil isyon ko'targach, Saljuqiylar davlati zaiflashdi. Saljuqiylardan dastlab Kichik Osiyo va Kerman ajralib ketadi, so'ngra Fors, Ozarboyjon, Xuroson viloyatlari mustaqil bo'ladi. Xorazm davlati ayniqsa Otsizning nabirasi **Takash** davrida juda kengayib, u 1187-1193 yy. Nishopur, Ray va Marv shaharlarini bosib oladi. U 1194 yil saljuqiy **To'g'ulga** zarba berib Eronni bosib oldi.

Xorazmni kengaytirish siyosatini Takashdan so'ng uning o'g'li **Alovuddin Muhammad** (1200-1220) ham davom ettiradi. U 1206 yildan boshlab Movarounnahrni qoraxitoylarning qaramligidan ozod etishga kirishadi. 1210 yil Talos vodiysida qoraxitoylar mag'lubiyatga uchradi va Ettisuvga qadarli erlar Xorazm tasarrufiga olindi. XIII asr boshida Xorazmning shimoli g'arbiy va g'arbiy chegaralari Orol va Kaspiy dengiz sohillaridan janubiy-g'arbda Iroqqa qadar bo'lgan. Janubi-sharqiy hududlari G'azna viloyatidan, shimoli-sharqiy chegarasi Ettisuv va Dashti Qipchoqdan o'tar edi. Xorazm davlatining poytaxti Urganch shahri edi. Muhammad Xorazmshoh «Iskandari soniy» deb ulug'langan, uning saroyida 27 hukmdor va ularning vakillari itoatda bo'lgan.

Ichki ziddiyatlar. Mehnatkash aholi qoraxitoylar zulmidan qutilsada, xorazmshohlarning harbiy yurishlari, soliq siyosatidagi beboshlik, amir va ma'murlar zulmi moddiy ahvolni og'irlashtirib, xalq xo'jaligini zaiflashtirishi, xorazmshohlarga qarshi noroziligini oshirdi. Xorazmshohga qarshi 1210 yil O'trorda, 1212 yil Samarqandda qo'zg'olon ko'tarildi. Muhammad Xorazmshoh qo'zg'olonlarni shafqatsizlik bilan bostirdi. Davlat emirilishiga viloyat hukmdorlari isyoni, ko'p tabaqalar noroziligi, saroy va qo'shinda fitnaning avj olishi sabab bo'ldi va bu davlat ko'p yashamadi.

Tayanch so'zlar: G'aznaviylar, sipohsolor, solor, sarxang; Qoraxoniylar, arslonxon, bug'raxon, tavg'achxon; Ma'muniylar, Gurganch miri, Kat, Dorul hikma va ma'orif; Saljuqiylar; Xorazmshoh Anushteginlar, Qutbiddin Muhammad, Otsiz, Elarslon, Takash.

2-§. XI-XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

O'zbek xalqining shakllanishi

Qishloq xo'jaligi. Movarounnahrda XI asrda kirib kelgan ko'chmanchi chorvadorlar dehqonchilik maydonlarini toptab, oyoqosti qiladilar. O'tloq va yaylovga aylantirilgan ekinzorlar qoraxoniylar xonadonining tayanchi hisoblangan qabilalarning asosiy mulkiga aylantirildi. Mahalliy mulkdor dehqonlar bilan chorvador ko'chmanchilar o'rtasida ziddiyat kuchayadi; dehqonlarga qarshi kurash keskin tus oldi. Qoraxoniylarning tazyiqi oqibatida mulkdor dehqonlar jon saqlash maqsadida o'z erlarini tashlab ketishga majbur bo'ladi, mahalliy mulkdor dehqonlar er-suv mulklaridan, siyosiy mavqelaridan ajralib, ilgarigi o'zni va ahamiyatini yo'qotadi.

XI-XII asrlarda "dehqon" degan tushuncha o'zining "qishloq hokimi"ni anglatuvchi asl ma'nosini yo'qotdi.

Iqto erlari kengayishi. Erdan foydalanishda iqto tartiboti XI asrdan boshlab juda keng yoyiladi. Qoraxoniylar tomonidan hukmron sulola namoyondalaridan

tashqari oliy darajali harbiylar, davlat ma'murlari va mahalliy zodagonlarga ham katta er maydonlari iqto tarzida hadya qilinadi. Qoraxoniylar uchun iqto tartibi bo'ysundirilgan mamlakatlardan tegishli soliqlarni undirish boshqarishning eng qulay shakli hisoblangan. XI-XII asrlarda Movarounnahr va Xurosonda iqto erlari kengayib, mulkchilikning asosiy shakllaridan biriga aylandi.

Bu davrda musulmon ruhoniylarning siyosiy ta'sirining ortib borishi bilan vaqf erlari ham ancha ko'paydi. Bu davrda bazikorlar ilk o'rta asrlardagi kadivarlarga nisbatan ozod hisoblansalarda, ammo ularning zimmasiga davlat tomonidan turli soliq va har xil majburiyatlar yuklangan. Sug'orish tarmoqlari, to'g'onlar, yo'l va qal'alar qurish va ularni ta'mirlashda barzikorlarning ishtiroki shart edi.

Shaharlar XI-XII asrlarda kengaydi va aholisining soni ko'payib yanada gavjumlashdi. Samarqand, Buxoro, Termiz, O'zgan, Toshkent shaharlari ichki va tashqi savdo uchun turli hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaradigan hamda chaqa-tangalar vositasi bilan olib boriladigan bozor tijoratining markaziga aylandi. Shaharlar markazida saroylar, masjid, madrasa, minora, hammom qad ko'taradi. XI-XII asrning sirli koshinkor va qabartma naqshli sopol tovoqlari, rangdor shisha buyumlari, naqshinkor mis idishlari xilma-xilligi va nafisligi bilan ajralib turadi.

Hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning taraqqiy etishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi, natijada kumush va misdan chaqa-tangalar zarb qiladi. Bolasog'un, Taroz, O'zgan, Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlarida pul chiqaradigan zarbxonalar bo'lgan.

O'rta Osiyolik mutafakkirlar. Ilm-fan

«**Bayt ul-hikma**». IX-XII asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi o'zgarishlar madaniyatga ham kuchli ta'sir qildi. Arablar istilo qilgach islom dini, arab tili va imlosi joriy etildi. Arab tili xalifalikning davlat va fan tili edi. SHarqning yirik ilm va madaniyat markazi Bag'dod shahri edi. IX asrda Bog'dodda «Bayt ul-hikma» tashkil etilgan, unda katta kutubxona, Bag'dodda va

Damashqda astronomik rasadxona mavjud edi. Olimlar unda tadqiqotlar bilan birga qadimgi hind, yunon olimlari ilmiy merosini o'rganish va asarlarini arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullangan. Movarounnahr va xurosonlik olimlar Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Ahmad al-Marvaziy, al-Abbos Javhariy, YAhyoo bin Abu Mansur «Bayt ul-hikma»da ijod qilgan.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) turli sohadagi bilimlarini Xorazm va Movarunnahr shaharlarida ko'p ustozlardan oladi. Xalifa Ma'mun (813-833) davrida «Bayt ul-hikmat»da mudir sifatida faoliyat ko'rsatadi. Xorazmiy matematik, astronom, geograf olim sifatida 20 dan ortiq asarlar yozgan, faqat 10 ta asari saqlangan. Xorazmiy matematikaga doir «Al-jabr val-muqobala», «Hind hisobi haqida», geografiyaga oid «Kitob surat ul-arz» (Er surati), astranomiya o'ld «Zij» va «Usturlub bilan ishlash haqida kitob», tarixga oid «Kitob at-tarix», «Yahudiylarning taqvimini va bayramlarini aniqlash haqida risola» kabi asarlari bor.

Al-Xorazmiy «Al-jabr val-muqobala» kitobi bilan matematika tarixida birinchi bo'lib Algebra faniga asos soldi. «Algebra» atamasi ushbu asarning qisqacha «al-jabr» deb atalishidir. Xorazmiy nomi matematika fanida «Algoritmi» atamasi shaklida o'z ifodasini topgan. «Al-jabr» asari asrlar davomida er o'lchash, ariq chiqarish, bino qilish, merosni taqsimlash, hisob va o'lchov ishlarida dasturulamal bo'lib xizmat qildi. Xorazmning bu risolasi XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o'nlik hisoblash tizimining Evropa va dunyoda tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Xorazmiy al-jabrni mustaqil fan darajasiga ko'tarib, algebra faniga asos soldi.

Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniy (797-865) «Bayt ul-hikmat»da faoliyat ko'rsatgan astronom, matematik va geograf olim. U Farg'ona vodiysining Quva shahrida tug'ilgani uchun Sharqda Al-Farg'oniy, Evropada Alfraganus, nomi bilan shuhrat topgan. Farg'oniy Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o'rnini aniqlash, yangicha «Zich» (astronomik jadval) yaratish ishlariga rahbarlik qildi. 832-833 yy. Suriya shimolida Sinjor dashtida va Ar-Raqqa oralig'ida er meridiani 1 darajasining uzunligini o'lchashda qatnashdi.

Farg'oniy rahbarligida 861 yil Nil sohilida qurilgan qadimgi gidrometr – daryo oqimi sathini o'lchaydigan «Miqyos an-Nil» inshooti qayta tiklandi.

Al-Farg'oniyni 8 ta asari bizgacha etib kelgan; ular orasida «Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum» kitobi ham bor, bu kitob XII asrda lotin va ibroniy tillarga tarjima qilinib, nafaqat Sharqda, balki Evropada ham astronomiya ilmi rivojini boshlab berdi va alloma nomi XVI asrda Oydagi kraterlardan biriga berilgan. Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi 1998 yil oktyabrda nishonlandi va Farg'ona shahrida uning nomi bilan bog' yaratilib, haykali o'rnatildi.

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy - Imom al-Buxoriy (810-870) muhaddis ulamo, islom ta'limotiga oid 20 dan ortiq asr yozgan. Imom al-Buxoriyning «Al-Jomi' as-Sahih» asarga 7275 ta hadis kiritilgan. Imom al-Buxoriy tavalludining 1225 yilligi 1998 yil oktyabrda nishonlandi. Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida «Yodgorlik majmui» barpo etildi, 4 jildlik «Al-jomi' as-sahih» kitobi ilk bor o'zbek tilida nashr etildi.

Abu Iso Muhammad at-Termiziy (824-894) Movarounnahrlik muhaddis ulamolardan biri, Imom al-Buxoriyning zamondoshi va shogirdi. Hadis (arab. rivoyat, naql) - Qur'ondan keyingi muqaddas manba, Muhammad (s.a.v.)ning faoliyati va ko'rsatmalari haqida ma'lumotlar yig'indisi.

Abu Mansur al-Moturidiy (870-944) kalom ilmiga hissa qo'shgan alloma. U 870 yil Samarqand yaqinidagi Moturid qishlog'ida tug'ilib, 944 yil Samarqandda vafot etgan. Al-Moturidiy islomiy odob qoidalari, ma'naviy-axloqiy kamolot sirlariga oid asarlar yozgan. Uning «Kitob at-Tavhid» (Allohning birligi) va «Ta'vilot ahl as-sunna» (Sunnilylik an'analari sharhi) asarlari saqlanib qolgan. Ularda diniy ta'limot, islomiy urf-odatlar insonning kamol topishida, dunyoqarashi shakllanishi mohiyati talqin etilgan.

Imom al-Moturidiy tavalludining 1130 yilligi 2000 yil noyabrda nishonlandi. Samarqandda yodgorlik majmui barpo etildi, asarlari o'zbek tilida nashr etildi. Alloma haqida I.Karimov “Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch” asarida: “Islom olamida “Musulmonlarning e'tiqdini tuzatuvchi” degan sharafiga sazovor bo'lishi

bu nodir shaxs (Moturudiy)ning ulkan aql-zakovati va matonatidan dalolat beradi” – degan edi.

Movarounnahr va Xorazm madaniyatida yangi davr

(IX - XIII asr boshlari)

Madaniy va ma'naviy uyg'onish. IX asrning 2-yarmida xalifalik hukmronligi tugab, Somoniylar davrida Madaniyat rivoji uchun keng yo'l ochiladi. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Nishopur shaharlari ilmiy va madaniy markaz sifatida taraqqiy qila boshlaydi. Movarounnahrning madaniy hayotida uyg'onish davri boshlandi. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Balx, Nishopur kabi markaziy shaharlarda kutubxonalar, kitob do'konlari qurilgan.

1004 yil shakllangan «Dorul hikma va maorif» (Bilimdonlik va maorif uyi) - «*Ma'mun akademiyasi*» asosini Nasr ibn Iroq (X asr-1034), Hammor (991-1048), Masihiy (970-1011), Beruniy (973 –1048), ibn Sino (980-1037) tashkil etgan. Mahmud G'aznaviy 1017 yil Xorazmga bostirib kirib, olimlarning ko'pchiligini G'azna shahriga olib ketgach «Dorul hikma va maorif» faoliyati tugatilgan. 1997 yil 11 noyabrda Prezidentning «Xorazm Ma'mun akademiyasini qaytadan tashkil etish to'g'risida»gi farmoni chiqdi. 2006 yil kuzida «Xorazm Ma'mun akademiyasi»ning 1000 yilligi nishonlandi.

Abu Nasr Forobiy (873-950) Aris suvining Sirdaryoga quyilishida joylashgan Farob shahrida tug'ilgan. U avval Forobda, so'ngra Samarqand, Buxoro va Bag'dodda bilim olgan, umrining oxirida Xalab va Damashqda yashagan. Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik, tarbiyashunoslik, adabiyot sohalarida ijod qilgan. U 160 dan ortiq asar yozgan, jumladan Arastuning «Metafizika» asariga sharh», Musiqa kitobi», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Tirik mavjudot a'zolari haqida», «Fozil odamlar shahri». Forobiy Sharqda Arastu (Aristotel)dan keyin - «Muallimus Soniy» nomi bilan shuhrat topdi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida mahalliy amaldor oilasida tug'ilgan. Maktabni bitirgach ustozi Abu Abdullohdan mantiq, falsafa, riyoziyot va fiqh ilmlarini o'rganadi. 16 yoshidan boshlab turli fanlar bo'yicha Sharq va G'arb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil o'rganadi. Ayniqsa tabobat ilmi bo'yicha qadimgi allomalar Gippokrat va Galen, o'rta asr Sharq hakami Abu Bakr ar-Roziy (865-925) asarlarini puxta o'rganadi. Ibn Sino 17 yoshida e'tiborli hakim va olim bo'lib etishdi. U amir Nuh ibn Mansurni da'volab somoniylar saroy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat oladi. Ibn Sino Gurganch (Urganch)dagi Xorazm Ma'mun akademiyasida ijod qiladi, u 1037 yil Hamadonda vafot etgan.

Ibn Sino 450 dan ortiq, tibbiyotga doir 43 ta asar yozgan. Uning 5 jildlik «Al-qonun fit-tib» (Tib qonunlari) asarida kasallik sabablari, tashxis, muolaja usullari, dorivor o'simliklar va dorilarning xususiyatlari, parhez, salomatlik uchun jismoniy tarbiyaning ahamiyati kabi masalalarga e'tibor berilgan. Uning «Al-qonun fit-tib» asari XII asrda lotinchaga tarjima bo'lib XVII asrgacha Evropa tabobatida asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan. Ibn Sino Sharqda «Shayx ur-ra'is», G'arbda «Avisenna» nomi bilan mashhur bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) Kat shahrida tug'ilib, Urganchda ta'lim olgan. Abul Abbos Ma'mun II saroyida olimlar bilan «Ma'mun akademiyasi»da ijod qilgan. Beruniy 1017 yil Mahmud G'aznaviyning talabi bilan G'azna shahriga boradi va umrining oxirigacha G'aznada yashagan. Beruniy falakiyot, geografiya, matematika, tarix fanlari bo'yicha 160 dan ortiq asar yozgan. Yirik asarlari «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya».

Beruniy astranomiya oid asarlarida Kopernikdan besh asr oldin ernaing quyosh atrofida aylanishini 1-bo'lib ilgari surdi; ernaing dumaloq shaklda ekanini asoslab berdi. U 1029 ta yulduzning koordinatlari va kattaliklari qayd etilgan jadval va dunyoning geografik kartasini tuzgan. Beruniy nomiga shaharlar, Sharqshunoslik instituti, Texnika universiteti, Beruniy nomida Davlat mukofoti tasis etilgan.

Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144) Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan. U Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag'dod, Hirot, Makkada shaharlarida yashab arab tili, adabiyoti, maqollari, urf-odatlarini; diniy ilmlarni, xattotlik san'atini chuqur o'rgandi, u mintaqa geografiyasiga oid ma'lumotlar to'playdi.

Zamaxshariy 50 dan ortiq asarlar yozgan bo'lib, u «Arab va g'ayriarablar ustozi», «Xorazm faxri» nomlari bilan ulug'langan. Uning ayniqsa arab tili fonetikasi va morfologiyasiga oid «Al-mufasssal», Qur'on tafsiriga oid «Al-kashshof» asarlari musulmon olamida mashhurdir. Qohiradagi Al-Azhar dorilfununi Qur'on tafsirini «Al-kashshof» asosida o'rganadi.

Burhoniddin al-Marg'inoniy (1123-1197) Rishtonda (Farg'ona) tug'ilgan, u 4 jildlik «Hidoya» asarini yozgan mashhur faqih (huquqshunos) olimi. Al-Marg'inoniyning bir qancha tillarga tarjima qilingan «Hidoya» asari bir necha asrlar davomida islom huquqshunosligi bo'yicha nazariy va amaliy qo'llanma bo'lib kelmoqda, 2000 yil uning 910 yilligi nishonlandi.

Turkiy yozma adabiyot. Bu davrda Movarounnahr va SHarqiy Turkistonda turkiy xalqlarning qadimdan davom etib kelayotgan og'zaki adabiyoti bilan bir qatorda *yoзма adabiyoti* yuzaga keldi.

Turkiy yozma adabiyotning nodir va yirik asarlari: Yusuf Xos Xojibning (XI asr) «Qutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmat» asarlaridir. Bu davr turkiy adabiy tili *eski o'zbek va uyg'ur* tillarining vujudga kelishida muhim bosqich bo'ldi. Mahmud Qoshg'ariy «Dunyo xaritasi»ni yaratdi.

Me'morchilik, san'at, musiqa va din

Me'morchilik va san'at sohasiga o'rta asr jamiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi va islom dini kuchli ta'sir qildi. Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv shaharlarida saroy, masjid, madrasa, minora, maqbara, tim va karvonsaroylar qurildi. Buxoro shahridagi Ismoil Somoniy maqbarasi, Namozgoh

masjidi, Minorayi Kalon hamda Vobkent va Jarqo'rg'ondagi minoralar o'sha davr me'morchiligining namunalari.

Suv inshootlari: suv omborlari, bandlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar - yo'nilgan tosh, pishiq g'isht va suvga chidamli qurilish qorishmalaridan barpo etildi. Nurota tizmasidagi past tog' darasi to'silib X asrda Xonbandi suv ombori barpo etilgan. Unga 1,5 mln. metr kub suv to'plangan, to'g'on granit toshi va suvga chidamli qurilish qorishmasidan qurilgan. Xonbandi suv omborini qurishda suvning vertikal va gorizontal bosim kuchi va zilzila hisobga olingan. Bu XVII asr fransuz fizigi Blez Paskal tomonidan suvning bosim kuchi to'g'risida yaratilgan qonun kashfiyotidan 7 asr muqaddam movarounnahrlik muhandislarga ma'lum ekanligidan dalolat beradi.

Binokorlikda X asrdan boshlab sinchkori imoratlar keng tarqaladi. Yakkasinch va qo'shsinchli binolarning tagsinchlari, ustunlari, sarrovlari va to'sinlari yog'ochlarni biriktirish usubida qurilib, sinchlarning orasi xom g'isht yoki guvala bilan urib chiqilgan, bu hozirgacha saqlanib keladi. Afrasiyob, Varaxsha, Buxoro va Poykand shahar xarobalaridagi turar joy qoliqlari X-XI asrlarda ham paxsa va xom g'ishtdan qurilgan imoratlar shahar me'morchiligida asosiy o'rin tutganini bildiradi. *Naqqoshlik va o'ymakorlik* san'ati IX-XII asr boshlarida ancha rivoj topadi; imoratning peshtoqi, eshigi va devorining ayrim qismlari turli mazmundagi bitiklar bilan qoplanar edi.

Xattotlik xalq san'atining muhim vakeng tarqalgan sahalaridan bo'lib, bu davrda hali kitob bosish kashf etilmaganligi, qo'lyozma kitoblardan nusxalari faqat qo'lda ko'chirilishi tufayli xattotlik rivoj topdi. Turli uslubda husnixat bilan bitilgan xattotlik namunalari me'moriy naqshlarda ham hayotiy mazmun va estetik zavq beruvchi bezak sifatida ishlatildi.

Musiqqa san'ati ham IX-XIII asr boshlarida taraqqiy qilib, sozandalar ud, tanbur, qo'biz, rubob, nay, surnay, karnay, qo'shnay, qonun kabi torli, zarbli va puflab chalinadigan cholg'ulardan keng foydalangan. Xalq kuylari asosida keyinchalik tojik va o'zbek xalqining kuyi Shashmaqomga asos bo'lgan Rost, Xusravoniy, Boda, Ushshoq, Buslik, Zerafkanda, Sipohon, Navo, Basta, Tarona

kabi mumtoz kuylari ijod etilgan. Musiqa san'ati she'riyat va musiqashunoslik ilmi bilan uzviy bog'langan holda taraqqiy etadi.

Islom dini va shariat musulmon Sharqida keng tarqalib, IX-XIII asrda jahon dini darajasiga ko'tarildi. XII asrda Buxoroning Darvozi Mansur mahallasida qonunshunoslar uchun maxsus «Faqihlar madrasasi» qurilgan. Bunday oliy dorilfununda Qur'on, Hadis va arab tili mukammal o'rgatilgan. Shariat ahkomlarini o'rganishda «Tafsir» - Qur'onning sharhlari boy manba hisoblangan. Fiqh fani (islom huquqshunosligi) axloq va shariat ahkomlari borasida mukammal ma'lumot beradi. Islom ta'limoti va targ'ibotining kengayishida Buxoro shahri markazga aylandi. Buxoro madrasalaridan fiqhshunos olimlar, qozilar, imomlar etishib chiqadi. Shu boisdan Buxoro islom olamida IX asrdan boshlab «Qubbat ul-islom» (islom dinining gumbazi) nomini oldi.

Tasavvuf ta'limoti dastlab VIII asr o'rtalarida Iroqda yuzaga keldi; tasavvuf ta'limoti asosida inson faoliyati va kamolati yotadi. Turkistonda XII asrda Yassaviya, XII asr oxirida Xorazmda Kubraviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya tariqatlari yuzaga keldi. *Ahmad Yassaviy* asos solgan *Yassaviya* tariqati Movarounnahrda keng yoyilgan, uning asoslari Yassaviyning «Hikmat» asarida bayon qilinadi. Ahmad Yassaviy fikricha shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat bo'lmaydi, ularning biri ikkinchisini to'ldiradi. Yassaviya tariqatining asosida kamolatga uzlat va tarkidunyochilik orqali etishish g'oyasi olg'a suriladi. Kamolatga bu dunyo rohatidan voz kechib, uzlatda ibodat yo'lida zahmat chekib, mashaqqatli mehnat qila olgan kishi etib boradi. Yassaviya tariqatida mashaqqatli mehnat va aziyat shariat yo'lida bo'lmog'i ta'kidlanadi, unda tarkidunyochilik targ'ib etilsada, inson molu davlatdan ustun turishi ta'kidlanadi.

Najmiddin Kubro (1145-1221) Xorazmda asos solgan «*Kubroviya*» tariqatining Yassaviyadan farqi, u tarkidunyochilikni rad etadi. Kamolat yo'lida bu dunyo ne'matidan bahramand bo'lish g'oyasi ilgari suriladi. Kubroviya tariqatida Xalqqa va Vatanga muhabbat tuyg'usi kuchli. Og'ir damda omma bilan birga bo'lishga va Vatanni mudofaa qilishga da'vat etadi.

Naqshbandiya tariqatiga asos solgan *Bahouddin Naqshband* 1318 yil Buxoro yaqinidagi Qasri Hinduvon qishlog'ida matoga naqsh beruvchi hunarmand oilasida tug'ilgan. Bahouddin yoshligida ta'lim olish bilan birga kimxob matoga gul bosishni o'rganib, ota kasbi naqqoshlikni egallagan. Xoja Bahouddin "Hayotnoma" va "Dalil al-oshiqin" asarlarini yozgan. Naqshbandiya tariqati Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaldi. Naqshbandiya tariqati odamlarni halol, pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga; muhtojlarga ehson berishga; sofdil, kamtar bo'lishga chaqiradi. «*Dil ba yoru, dast ba kor*» (ko'ngil Allohda bo'lsinu, qo'l ish bilan band bo'lsin) hikmati Naqshbandiya tariqatining mohiyatini ifodalaydi. Naqshbandiya tariqati tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ'ib etadi. Naqshbandiya ta'limoti taraqqiyotiga keyingi asrlarda Navoiy, Jomiy, Xo'ja Ahror katta hissa qo'shdilar.

Etnik jarayon va O'zbek xalqining shakllanishi

Etnik jarayon - kelib chiqishi yaqin bo'lgan turli qabila va elatlarning asrlar davomida qo'shilib borishi. O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib Movarounnahr, Xorazm, Ettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini O'zbekistonda qadimdan o'troq yashab, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullangan mahalliy sug'diy, baxtariylar, xorazmiylar, farg'onaliklar, shoshliklar, yarim chorvador qang'lar, ko'chmanchi sak-massaget kabi etnik guruhlar tashkil etgan.

Janubiy Sibir, Oltoy, Ettisuv, Sharqiy Turkiston, Volga va Ural bo'ylaridan turli davrda Movarounnahrda kirib kelgan etnik guruh ham o'zbek xalqi etnogenezida ishtirok etganlar. Bu etnoslar asosan turkiy va sharqiy eroniy tillarda so'zlashgan. Bu qabila va elatlarning Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida etnik aralashuvi natijasida o'troq hayotga moslashgan *turkiy hududiy maydon*, o'zbek xalqiga xos *antropologik qiyofa* shakllandi.

Mil. avv. III asrda Sirdaryo o'rta oqimidagi tashkil topgan Qang' davlati davrida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, uyg'unlashgan madaniyat

shakllanadi, bu madaniyat «Qovunchi madaniyati» deb ataldi. Antropologlar ta'kidlashicha, shu davrda O'rta Osiyo aholisining tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbek va voha tojiklariga xos antropologik qiyofasi to'liq shakllandi.

O'zbeklar etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik guruhlar kushonlar hamda IV-V asrlarda O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga kirib kelgan xioniyalar, kidariylar va eftallardir. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyoning markaziy mintaqalari va Xorazmga kelib o'troqlashgan turkiy qabilalar o'zbeklarning etnogeneziga faol ta'sir ko'rsatdi. Turkiy elatlar va mahalliy aholi o'rtasidagi etnik-madaniy munosabatlar rivoji natijasida turkiy qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analari bilan jadal uyg'unlashuvi yuz berdi. Bu o'lka VII asrdan «**Turkiston**» (turkiy aholi o'rtnashgan o'lka) nomi bilan atala boshlagan.

O'zbek xalqining tashkil topishi. O'rta Osiyoga VIII asrdan arab va ajam xalqlari kirib kelishi etnik jarayonlarga katta ta'sir etmagan bo'lsada, Movarounnahrda o'troq va yarim o'troq turkiyzabon aholi, sug'diylar va Xorazmliklar o'z hududlarida qolib, arablar hukmronligi ostida yagona islom birligi uyg'unlashdi. IX asrda Movarounnahrda yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi, sug'diylar va boshqa mahalliy etnoslarda ham turkiylashish jarayoni jadallashgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo'lib, bu qatlam asosining aksariyatini o'troqlashgan turg'un turkiy etnoslar tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi bilan sodir bo'lgan etnik jarayonlar o'zbek xalqining shakllanishida yakuniy bosqich bo'ldi. Bu davrda o'zbek xalqiga xos etnik omillar shakllangan; o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. **O'zbek xalqi IX-XII asrlarda shakllandi.** Uning o'q ildizini o'lkada muqim yashab kelgan o'troq ziroatkor, mirishkor chorvador tub erli aholi tashkil etdi. Bu ikki turli turmush tarzidagi - o'troq va ko'chmanchi chorvador aholi qadimdan ikki tilda: sug'd va turk tillarda so'zlashgan.

Tayanch tushunchalar va atamalar: Tasavvuf (sufiylik) - musulmonlarni halollikka, poklikka, tenglikka, inson qadr-qimmatini erga urmaslikka chorlovchi, har kimni o'zining halol mehnati bilan yashashga, boshqalarning kuchidan foydalanmaslikka da'vat etuvchi ta'limot.

Tariqat - tasavvuf qoidalariga amal qilib yashash, ya'ni komil inson darajasiga erishishni ko'rsatuvchi yo'l.

Turkiston, O'zbek xalqi, Etnik jarayon, Ma'mun akademiyasi, Xonbandi, Dil ba yoru, dast ba kor, Bayt ul-hikmat, Al-jabr.

V-bob. Chingizxon istilosiga qarshi ozodlik kurashi.

1-§. Xorazmshohlar davlati. Mo'g'ullar bosqini

Mo'g'ullar davlati. XI asrda mo'g'il qabilalarida hali urug'-aymoqchilik kuchli edi. Ular asosan ko'chmanchi chorvachilik, ovchilik va o'zaro mahsulot ayirbosh qilish bilan shug'ullanar edi. Urug' boshliqlari ichki kurashida *Timuchin* (1155-1227) g'olib chiqadi. Onon daryosi bo'yida **1206** yil mo'g'ul urug' va qabila boshliqlari qurultoyida Timuchin Ulug' xon (qoon) deb e'lon qilinib, «Chingiz» laqabi beriladi va **Mo'g'illar davlatiga** asos solinadi.

Chingizxon yaxshi qurollangan, intizomli qo'shin hamda 10 ming nafar turk azamatlaridan *kezik* (keshik) - xos soqchilar qismini tuzgach istilochilik urushlariga kirishadi. Dastlab 1206 yil naymanlar, 1207-1208 yy. Enasoy havzasi, so'ngra Ettisuv viloyatining shimoli va uyg'urlar bo'ysundirildi. Chingizxon 1211-1215 yy. bir necha bor Xitoyga hujum qilib, Shimoliy Xitoyning markazi *Szindi* (Pekin) shahrini ishg'ol qildi. *Szin* sulolasini taxtdan qulatdi va Shimoliy Xitoy Mo'g'ilistonga qo'shib olindi. Chingizxon Xitoydan harbiy qurol yasaydigan va ularni ishlata oladigan hunarmandlarni Mo'g'ilistonga olib borgach o'z qo'shinini zamonasining eng yaxshi harbiy qurollar bilan ta'minlaydi.

Chingizxon 1218-1219 yy. Sharqiy Turkiston va Ettisuv viloyatlarini talofatsiz qo'lga kiritdi va bu erdagi Kuchluk davlatini tugatdi. Mo'g'ullar davlatiga Go'bi sahrosining sharqidan to Tangritog' (Tyanshan)ning g'arbigacha

bo'lgan viloyatlar birlashtirilib, G'arbiy hududlari Xorazmshoh saltanatining chegarasiga bevosita tutashib ketgdi.

O'zaro elchilik aloqalari. Chingizxon va Xorazmshoh bir-birining kuchini bilib olish va ma'lumot to'plash uchun elchilik aloqalari o'rnatadi. Dastavval Xorazmshoh 1216 yil *Bahouddin Roziy* boshchiligida o'z elchilarini Chingizxon huzuriga yuboradi. Chingizxon elchilarni iltifot bilan qabul qilib, Sulton Muhammadni G'arbning sohibqironi (G'arb mamlakatlarining sultoni), o'zini Sharqning podshosi deb hisoblashini Xorazmshohga etkazishlarini so'raydi.

Chingizxon ham Xorazmga yuborgan elchilariga Xorazmlik savdogar *Mahmud Yalavoch* boshchilik qildi. Chingizxon elchilarini Xorazmshoh **Sulton Muhammad** 1218 yil bahorida Buxoro shahrida qabul qildi. Elchilar Chingizxon Sulton Muhammadni qudratli podshoh sifatida bilib, uni eng ardoqli o'g'illari qatorida ko'rishi va u bilan do'stona shartnoma tuzishga roziligini aytishadi. Eng ardoqli o'g'illari qatorida ko'rish «iltifoti» Sharq ustamonligida “Chingizxon Xorazmshohni o'ziga qaram qilib olish niyati bor” degan ma'noni anglatardi. O'zini Iskandari soniy (Ikkinchi Iskandar) deb hisoblagan Xorazmshohga bunday “istiqlol” yoqmas edi, Mahmudni tunda xufyona chaqirtirib, Chingizxonga emas o'ziga xizmat qilishini, josus bo'lishini talab qildi.

Munosabatlar keskinlashuvi. Chingizxon o'z elchilarining ish natijalaridan mamnun bo'ladi, chunki Mahmud Yalavoch mo'g'ullar to'g'risida Xorazmshohga aytgan ma'lumotlarga qarganda Xorazm haqida ko'proq axborot to'plab qaytgan edi. Sulton Muhammadga minnatdorchilik izhor etish va ikki davlat o'rtasida shartnoma tuzish uchun Chingizxon 1218 yilning o'zida Xorazmga yana juda katta savdo karvoni va elchilarini jo'natadi. Chingizxon yuborgan savdo karvonida 450 musulmon savdogarlari, 500 tuyada oltin, kumush buyumlar, xitoy ipak matolari, suvsar va qunduz mo'ynalari bor edi. Urganchga borayotgan Chingizxonning savdo karvoni chegara shahar O'trorda, shahar noibi *G'oirxon* (Inolchiq) tomonidan talanib, savdogarlar qirib tashlanadi, faqat bir tuyakash omon qoladi.

Chingizxon O'tror noibidan nihoyatda g'azablansada, biroq g'azabini bosib Xorazmshoh huzuriga elchi qilib *Ibn Kafroj Bug'roni* va ikkita mulozimini

yuboradi. Chingizxon Sulton Muhammaddan aybdorlarni jazolashni va Inolchiqni tuttirib, uning ixtiyoriga jo`natishni talab qiladi. Xorazmshoh Chingizxonning talabiga javoban elchini o`ldirishni va ikki mulozimning soqol-mo`ylovini qirib, sharmanda qilib qaytarib yuborishni buyuradi. Bu voqealar ikki davlat o`rtasida savdo va elchilik munosabatlar uzilganini bildirar edi. Xorazmshoh uyushtirgan bu voqea ikki davlat o`rtasida urush boshlashiga bahona bo`ldi.

Xorazmshohlar inqirozi. Xorazmshoh qo`shinining umumiy soni XIII asr boshlarida Chingizxon harbiy kuchiga nisbatan birmuncha oshiqroq edi. Xorazmshoh hokimiyati mustahkam bo`lmagan, chunki mansabdorlar davlat tang ahvolga tushib qolsa o`z vazifalarini tashlab ketar, podshoga itoatsizlik qilar, o`z bilganlaricha yo`l tutar edi, ayrim viloyat hokimlari amalda deyarli mustaqil edi. Sulton oliy dargohi ichida kuchli nizo hukm surardi.

Ayniqsa Sulton Muhammadning onasi **Turkan xotun** (turklar onasi) qo`shinning oliy sarkardalari bo`lgan qipchoq oqsuyaklari bilan urug'-qabila aloqalari orqali mahkam bog`langan edi. Turkon xotun o`z qabiladoshlari manfaati yo`lida saroyda ko`tarilgan barcha fitnalarga boshchilik qilar, shohga qarshi adovat ruhini uyg'unlashtirib qo`ygan edi. Ichki nizo, boshboshdoqlik, fuqarolar noroziligi kuchayib, siyosiy hayot inqirozga yuz tutgan edi. Bu xavfli vaziyatni bartaraf etish uchun Sulton Muhammad «Davlat Kengashi»ni ta'sis etilib, 6 ta bilimdon vakillar jalb etiladi, biroq u amalda ijobiy natija bermaydi.

Chingizxon bosqini

Xorazmshohning mudofaa rejasi. Chingizxon Movarounnahr yurishiga katta ahamiyat berib, puxta tayyorgarlik ko`rgan edi. Yurish boshlanmasdan savdogarlar orqali ma'lumotlarni o`rgangan. Chingizxon Xorazmshohlar davlatining ichki ahvolidan to`la xabardor edi. Xorazmshoh bilan sarkardalar o`rtasidagi ixtilof ustunlikdan foydalanish imkonini bermadi. Xorazmshoh qo`shinlarini bir joyga to`plamasligining sababi lashkarboshilar uni taxtdan

ag'darishidan qo'r qar edi. Xorazmshoh harbiy kengashda urushda mudofaa taktikasini qo'llash haqida qaror qabul qildi.

O'tror qamali. Chingizxon 1219 yil kuzida Xorazmshohga qarshi yurish boshladi, askari 200 mingga yaqin edi. Chingizxon Sirdaryo bo'yida joylashgan O'tror shahriga yurish qildi, u O'tror yaqinida Movarounnahrni qisqa muddatda zabt etish uchun qo'shinini 4 qismga bo'ldi. Qo'shinning birinchi qismini *Chig'atoy va O'qtoy* boshchiligida O'trojni qamal qilish uchun qoldirdi. *Jo'ji* boshchiligidagi ikkinchi qismga Sirdaryo etagidagi *Sig'noq*, *O'zgan*, *Jand*, *Yangikent* shaharlarini bosib olish buyurildi. Sirdaryo yuqori oqimidagi *Binokat* va *Xo'jand* shaharlariga *Oloqnuyon va Suketu Cherbi* qo'mondonligida 5 ming kishilik uchinchi qo'shin yuborildi. Chingizxon asosiy kuchlari bilan Buxoroga askar tortdi.

O'trorda 20 ming suvoriy bor edi, qamal arafasida *Qoracha Hojib*ning 10 minglik qo'shini kelib qo'shiladi. Juvayniy aytishicha Sulton Muhammad ham «Lashkar Birun» deb atalgan 50 ming askar yuborgan. Qamal boshlanishi bilan shahar hokimiyatining vakili *Badriddin Amid*, *Safiy Aqra Hojib* boshliq Sulton qatl etgan O'tror qozisining avlodlari mo'g'ullar tomonga o'tib ketadi. O'tror qamali 5 oy davom etgan. *Qoracha Hojib* mo'g'ullarga taslim bo'lgan, mo'g'ullar uni va askarlarni qatl etgan. G'oyirxon O'tror arkiga joylashib mudofaani yana 1 oy davom ettiradi, biroq asirga olinib Samarqandga olib borilib o'ldiriladi.

Buxoro fojeasi va Samarqand jangi. Chingizxon Buxoroga 1220 yil fevralda etib boradi. Buxoro dushmanni qaytarishga tayyor emas edi. Buxoro qozisi *Badriddin Qozixon* oqsoqollar bilan Chingizxon oldiga shavqat so'rab chiqadi. Buxoroni mo'g'ullar 1220 yil 16 fevralda egallaydi. Buxoro talanib, Chingizxon amri bilan yoqib yuboriladi.

Chingizxon 1220 yil martda Samarqandga etib keladi. U shahar tashqarisidagi *Ko'ksaroy* qasridan turib Samarqand qamaliga boshchilik qiladi. Samarqand qamali 5 kun davom etadi. Samarqandning bosh suv inshooti «*Qo'rg'oshin nova*»ni buzib tashlab, shaharni suvsiz qoldiradi. Mo'g'ullar Samarqandga *Namozgoh* darvozasidan bostirib kiradi. Muhammad Xorazmshoh 30

minglik mo'g'il qo'shinidan zo'rg'a qutilib, Eronga qochadi. So'ngra Kaspiy dengizi janubidagi Ashura oroliga borib o'g'li Jaloliddin Maguberdini taxt vorisi etib tayinlaydi va orolda vafot etadi.

Sirdaryo bo'yidagi janglar. Bu davrda Jo'ji Sirdaryo etaklaridagi aholisi zich, boy savdo shahri *Sig'noqqa* avval hujum boshlaydi. Aholi 7 kun shaharni mudofaa qiladi, 8-kuni taslim bo'ladi, aholi qirib tashlanadi. Mo'g'ullar 1220 yil aprelda *Jandni* egallaydi, aholisining qurollangan qismi qatl etiladi. Mo'g'ullar 5 ming askarli kichik qo'shin bilan Sayxun (Sirdaryo) bo'yida joylashgan *Binokatga* yurish qiladi. Shahar 4 kunlik mudofaadan so'ng taslim bo'ladi.

Temur Malik jasorati. Sirdaryo ikkiga ayrilgan erda *Xo'jand* shahri joylashgan bo'lib, hokimi Temur Malik (1219-1221) edi. Uning qahramonligi bilan xo'jandliklar kutilmagan qarshilik ko'rsatadi. Kuchlar teng bo'lmaganligi uchun Temur Malik shaharni tashlab chiqib 1000 kishilik lashkari bilan Sirdaryo o'rtasidagi orollardan biriga joylashib oldi. 12 ta qayiq yasattirib, o'q teshib o'tmasligi va yonib ketmasligi uchun qayiqalar usti namat bilan o'ralib, sirkali loy bilan suvab chiqiladi. Temur Malik 70 ta kemada Sirdaryo quyi oqimi bo'ylab suzib *Jand* shahriga keladi. *Barchinlig'kent* va Jand yaqinida Xo'jandliklar daryo sohiliga tushib so'nggi jangga kirdilar. Temur Malik xorazmliklar bilan Sayhun (Sirdaryo) daryosining quyi oqimidagi YAngikent shahrini Jo'jidan qaytarib oladi.

Chingizxon 1220 yil yozda *Naxshob* (Qarshi)ni, kuzda *Termizni* 11 kun qamaldan so'ng bosib oladi. Sirdaryo havzasi, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, Amudaryo o'rta oqimining o'ng sohili viloyatlari zabt etilgach, Chingizxon asosiy kuchni Xorazmshohlar davlatining markaziy qismi - Xorazmga tashlaydi.

Xorazmshohlar davlatining halokati

Urganch qamali. Chingizxon qo'shinlarining Urganchga hujumi 1221 yil boshlarida boshlandi. Xorazm Sultoni deb Jaloliddin Manguberdi (1199-1231) e'lon qilindi, biroq Jaloliddin hokimiyatini Turkon Xotun tan olmadi. Jand noibi

qochqin *Qutlug'xon* boshliq qipchoq lashkarboshilari uyushtirayotgan fitnadan xabar topgan Jaloliddin Manguberdi va Temur Malik Xurosonga chiqib ketdi. Shahzodalar **O'zloqshoh** va **Oqshoh** ham Urganchni tark etadi. Poytaxt Urganch taqdiri o'ta qo'rqqoq va amalparast amir *Xumortakin* qo'lida qoladi.

Urganchni mo'g'illar 1221 yil qishida 50 ming askar bilan hujum boshlab, qamal qiladi, kurash 7 oy davom etdi. Shayx *Najmiddin Kubro* (Ahmad ibn Umar Xivaqiy) «YO vatan, yo sharofatli o'lim» - deb jangga kiradi. Chingizxon Najmiddin Kubroga o'z a'yonlari bilan shahardan chiqib jon saqlashni taklif qiladi, biroq u rad etadi. Najmiddin Kubro tug' tutgan mo'ng'ul askariga tashlanib shahid bo'ladi. Urganch taslim bo'lgach, mo'g'illar shaharni talab, bosh to'g'onini buzib yubordi, Urganchni suv bosib vayron bo'ldi.

Jaloliddin jasorati. Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo'g'ullarning yurishlari Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari bo'lgan Balx, Hirot, Marv, G'azna shaharlariga yo'naltiriladi, ular bu viloyatda kuchli lashkar to'plagan Jaloliddin Manguberdining qarshiligiga uchraydi. Jaloliddin ancha yillar ilgari G'azna, Bomiyon, va Hindistongacha bo'lgan hududlarga hokim etib tayinlangan edi. Shu bois u G'azna tomon boradi. Jaloliddin Niso, Qandahorshaharlari yonida mo'g'ullarga zarba berib, G'aznaga etib keldi, uning qo'shiniga yangi kuchlar qo'shiladi. Valiyon qal'asini qamal qilayotgan mo'g'illarga qarshi hujum qilib, tor-mor etishi Jaloliddinning mo'g'ullar ustudan qozongan dastlabki yirik g'alabasi edi.

Jaloliddin *Parvon* dashtida *Shiki Xutuxi no'yon* boshliq 45 ming mo'g'ul qo'shinini engdi. Biroq lashkarboshlar Sayfutdin Ag'roq, A'zam Malik va Muzaffar Malik o'lja taqsimlashda kelishmovchilik tufayli Jaloliddindan ajralib ketadi. Chingizxon ularni alohida-alohida tor-mor etadi. Sind (Hind) daryosi bo'yida 1221 yil 25 noyabrda qattiq jang bo'ladi, Jaloliddin Chingizxon qo'shining ilg'or qismini engadi. Pistirmada turgan 10 ming nafar mo'g'ul askari jangni yakunlaydi. Jaloliddin 4 ming askari bilan Sind daryosining nargi qirg'og'iga o'tib oladi. Hozirda ham Sind daryosining bir tomoni «Ot sakrash», narigi tomoni «Cho'li Jaloliy» deb ataladi. Jaloliddin jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon o'z

o`g`illariga qarab «Ota o`g`il shunday bo`lishi lozim» degan ekan. Jaloliddin yana 11 yil Eron va Ozarbayjonda mo`g`ullarga qarshi kurashni davom ettiradi. Xorazmshohning hukmdorligi 1231 yil tugaydi.

1999 yil Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi nishonlandi. Xorazmda unga haykal o`rnatildi, uning nomi ko`cha va maydonlarga qo`yildi, videofil`m, p`esa va dostonlar yaratildi. 2000 yil 30 avgustda «Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta`sis etilgan.

Mo`g`illar Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo`jand shaharlarini xarobozorga aylantirdi. Samarqand aholisi shaharni tark etib chiqib ketadi. Marv vohasidagi bosh to`g`on - Sultonband bo`zib tashlandi. Marv aholisi suvsizlikdan qishloqlarni tashlab, o`zga erlarga borib joylashadi. Urganch suvga bostirilib vayron etildi. Xorazm va Movarounnahrning ziroatchi aholisi sonining keskin kamayib ketishi oqibatida ekin maydonlari qisqarib, dehqonchilik inqirozga uchraydi. Hunarmandlar majburan Mo`g`ilistonga yuborilgach butun SHarqda shuhrat topgan qurol-aslaha yasash, nafis ipak matolar to`qish, naqshli shishasozlik hunarmandchiligi barham topdi. Mo`g`illar davrida Turkiston orqali o`tgan Ipak yo`li butunlay harakatsiz qoldi. Ilm-fanga katta ziyon etkazildi.

*Tayanch so`zlarlar:* Mo`g`ullar, Chingizxon, Jo`ji, Chig`atoy, O`qtoy, Tuli, Shiki Xutuxi; Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Turkon Xotun, O`zloqshoh, Oqshoh, G`azna, Bomiyon, Parvon, Sind.

2-§. Chig`atoy ulusi. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot

O`lkalarning taqsimlanishi.** Chingizxon hayotlik chog`ida zabt etilgan o`lkalarni o`g`illariga taqsimlab berdi: Sharqiy Turkiston, Ettisuv va Movarounnahrga **Chig`atoy ega bo`ldi. Mo`g`ullar bosib olingan viloyatlarni uluslarga taqsimlash asosida boshqardi. Uluslarning hukmdorlari «Xon» deb yuritilardi. Chingizxon vafotidan (1227) so`ng **O`qtoy** mo`g`ullar davlatining

ulug' xoqoni qilib tayinlandi. Ulug' Xoqonning qarorgohi **Qoraqurum** shahrida bo'lgan, u erdan turib xonlarni nazorat qilib borar edi. Chingizxon vafotidan keyin ham mo'g'ullarning G'arbga yurishi davom etdi. Rus davlati 1236-1240 yy. zabt etilib, **Oltin O'rda** davlati tashkil topadi. Eron 1256 yil bosib olinib **Hulokiylar** davlati vujudga keladi. Huloku 1258 yil Abbosiylar Xalifaligiga xotima beradi.

Chig'atoy Ulusi XIII asrning 20-yillarida Chig'atoy tasarrufiga berilgan Movarounnahr, Ettisuv va Sharqiy Turkistonda tashkil topdi. Keyinchalik Chig'atoy davlatiga aylandi, uning o'rdasi **Elsuvi** (Ili) daryosi bo'yida edi. Chig'atoy viloyatlar va hunarmandchilik shaharlarini boshqarishda bo'ysundirilgan xalqlarning yuqori tabaqa vakillari xizmatidan foydalanadi. Movarounnaxrni idora etish, hali zabt etilmasdan ilgari xorazmlik savdogar **Mahmud Yalovichga** beriladi, u **Xo'jandni** qarorgoh qildi. Harbiy hokimiyat, aholini ro'yxatdan o'tkazish, soliq yig'ish dorug'achi va tavg'ach deyilgan mo'g'ul amaldorlari qo'lida bo'lgan. Mahmud Yalavoch mo'g'ul *bosqoqlari* (mahalliy hokim) ixtiyoridagi askarlarga suyanib mo'g'ul xonlari talabini ijro qilar edi.

Soliq turlari. Ziroatchi dehqonlardan olinadigan er solig'i - kalon deb yuritilgan, kolon solig'i - hosilning 1/10 qismi hajmida olingan. Chorvadorlarga qopchur solig'i solingan, qopchur solig'i - chorva mollari bosh sonining 2,5% miqdorida olingan. Davlat xazinasini uchun oziq-ovqat solig'i shulen undirilgan, shulen - har bir podadan 2 yashar qo'y, qimiz uchun har 1000 otdan 1 biya hisobida olingan. Hunarman va savdogarlardan targ'u solig'i undirilgan, targ'u - ishlab chiqilgan mahsulot yoki sotilgan molning 1/30 qismi hajmida undirilgan. Yana alohida tuz solig'i, jun va kumush solig'i solingan. Soliqlar mahalliy amaldorlar tomonidan *barot* (ijara) tartibida avvaldan bir yo'la to'lab yuborilardi, sungra aholidan miqdoridan oshirib undirib olinardi.

Mahmud Tarobiy qo'zg'oloni. Mo'g'ullar va mahalliy mulkdorlar zulmiga qarshi qo'zg'olon 1238 yil Buxoroning Tarob qishlog'ida bo'ldi. Qo'zg'olonga g'alvir yasovchi hunarmand Mahmud boshchilik qildi. Mahmud Tarobiyning yaqin safdoshi Shamsuddin Mahbubiy edi. Mahmud Torobiy o'z tarafdorlari bilan Buxoroga kirgach shahar ichidagi Robiya saroyini qarorgoh qildi. Mahmud

Buxoroning sadrlari, badavlat a'yonlari, yirik er egalarini chaqirib, o'zini Buxoro va atrof viloyatlarning xalifasi, ya'ni hukmdori deb rasmiy ravishda e'lon qilishga majbur etadi. Shamsuddin Mahbubiy sadr deb e'lon qilinadi.

Mahmud Buxoroda o'z hukmronligini o'rnatgach mahalliy amaldorlar Buxorodan qochib ketib Mahmud Yalavoch yordamida Karmana yaqinida kuch to'playdi va Buxoroga yurish qiladi. Jangda mo'g'ullar engilib Karmana tomonga qochadi. Mahmud Torobiy va Shamsuddin Mahbubiy ham bu jangda shahid bo'lgach, Torobiyning ukalari Muhammad va Alini boshliq qilib saylaydilar. Bir hafta o'tmay yana mo'g'ullar qilgan hujumda qo'zg'olonchilar tor-mor qilinadi. Mahmud Torobiyning ikki ukasi halok bo'ladi, mo'g'ullar yana Buxoroni bosib oladi.

Chig'atoy soliqlarni tartibga solish islohatida 1238 yil Mahmud Yalavochni noiblikdan chetlatdi, o'rniga Maxmud Yalavochning o'g'li **Mas'udbek** tayinlandi. Ulug' xoqon O'qtoy Yalavochni Pekin shahriga hokim etib tayinladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotning jonlanishi

Ulug' xoqon farmoni. XIII asr o'rtalarida Chig'atoy ulusining mo'g'ul amaldorlari doirasida o'troqlikka ko'chish, shahar hayotiga yaqinlashish, mahalliy o'troq aholining boy madaniyatidan foydalanish jarayoni kuchayadi. Mo'g'ulistonning ulug' hoqoni **Munke** soliq va hashar ishlarini tartibga solish to'g'risida maxsus farmon - yorliq chiqaradi. Yomlar bo'ylab pochta xizmati uchun ajratilgan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot talab qilish man etiladi. Elchilarga qo'llarida bevosita topshiriqlari bo'lmasa shahar yoki qishloqlarga kirmasligi, aholidan belgilanganidan ortiqcha em-xashak va oziq-ovqat olmasligi uqtiriladi. Shu tariqa aholi hisobsiz to'lovlardan ozod bo'ladi. *Yomlar* – yo'l bekatlari. Choparlar, yo'lovchilar ot almashtiradigan joy. Yomda doimo otlar ulovga tayyor turgan.

Mas'udbek **pul islohotini** 1271 yil amalga oshirgan. Bu Movarounnahrda shahar hayoti, hunarmandchilik, savdo va pul munosabatlari tiklanishida muhim

ahamiyatga ega bo`ladi. Mas'udbek Movarounnahrning 16 ta shahar va viloyatlarida: Samarqand, Buxoro, Tarozi, O`tror, Xo`jandda bir xil vazn va yuqori qiymatli sof kumush tangalar zarb ettirib, muomalaga chiqaradi.

Kebekxon islohotlari. XIV asrning birinchi yarmida Chig'atoy ulusining ijtimoiy hayotda jiddiy o`zgarishlar sodir bo`la boshladi, mo`g'ullarning o`troqlikka o`tish jarayoni kuchaydi. Movarounnahr bilan mustahkam aloqa o`rnatishga va o`troq hayot kechirishga intilgan Chig'atoy ulusi xoni **Kebekxon** (1318-1326) birinchi bo`lib o`z qarorgohini Movarounnahrda ko`chiradi va qadimgi Nasaf shahri yonida saroy qurdiradi. Saroy mo`g'ul tilida «Qarshi» deb yuritiladi, Saroy atrofida binolar qurilib Nasaf bilan qo`shilib ketadi va *Qarshi* deb ataldi.

Kebekxon davlatni idora etish va iqtisodni tartibga solish maqsadida **ma'muriy va pul islohoti** o`tkazdi, mamlakatda yagona pul joriy qilinadi. Kebek davrida Erondagi Hulakuiylar davlati va Oltin O`rda xonligining kumush tangalari namunasida 2 xil pul zarb etilgan: 1) 8 gr. katta kumush tanga - dinor; 2) 1 gr. kichik tanga - dirham deb atalgan. «*Kepaki*» deb nom olgan bu tangalar Samarqand va Buxoroda zarb etilgan. Urganch va Buxoro shaharlari qayta tiklanadi, qadimgi Samarqand vayronalari yonida yangi shahar qad ko`taradi.

Er egaligining 4 xil shakli mo`g'ullar davrida O`rta Osiyoda mavjud edi: mulki devon - davlat eri, mulki inju - hukmdor va noiblariga qarashli erlar, mulki vaqf – masjid va madrasa erlari, mulk - xususiy erlar. Mulklarning kattagina qismi harbiy ma'murlarga xizmatlari uchun xadya qilingan erlar bo`lib, ular suyurg'ol erlari deyilib, barcha soliq va to`lovlardan ozod etilgan va avloddan avlodga meros tariqasida o`tardi.

Mo`g'ul hukmdorlari orasida bosib olingan xalqlarga 2 xil qarash mavjud edi: 1) ba'zilar mahalliy zodagonlar va savdogarlar bilan yaqinlashish, hunarmandchilik va dehqonchilikni rivojlantirish, islom dinini qabul qilish tarafdorlari edi. 2) boshqalari esa o`troqlik va shahar hayotiga qarshi bo`lib, shaharlarni buzib tashlash, bog' va ekinzorlarni o`tlovlarga aylantirishni istardilar.

Movarounnahrga ko`chib kelgan mo`g`ullarni Ettisuvlik mo`g`ullar «Qoraunas» (duragay) deb atardi. Movarounnaxr mo`g`ullari Ettisuvlik mo`ng`ullarni «jete» (qaroqchi, talonchi) deb atashardi. Chig`atoy ulusi XIV asrning 40 yillarida 2 ga bo`linib ketdi: 1) Sharqiy Turkiston va Ettisuv qismi Mo`g`uliston deb ataldi. Chig`atoy naslidan bo`lgan **Tug`luq Temur** 1348 yil Mo`g`uliston xoni bo`ldi. 2) ulusning g`arbiy qismi - Movarounnahr mustaqil idora qilinadigan bo`ldi.

Madaniy hayot jonlanib shaharsozlik bilan bog`liq bo`lgan binokorlik va me`morchilik yo`lga qo`yildi: koshinpazlik, ganchkorlik, parchinsozlik, me`moriy g`isht o`ymakorligi, me`moriy xattatlik asriy an`ana va tajribalar asosida tiklanib, birmuncha taraqqiy qiladi. Buxoroda Boxarziy va Bayonqulixon maqbaralari, Samarqandda Qusam ibn Abbos maqbarasining ziyoratxonasi, Ko`hna Urganchda 62 metrli minora, Najmiddin Kubro va To`rabekxonim maqbaralari bunyod etilgan. Buxoroda XIII asr o`rtalarida Ma`sudiya va Xoniya madrasalari bino qilinadi, har birida mintagacha talaba tahsil olgan.

**She`riyatning** buyuk siymolari Jaloliddin Rumiy, Sa`diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy XIII asr ikkinchi yarmi va XIV asr boshida ijod qilgan. Tasavvuf shoiri *Jaloliddin Rumiy* (1207-1273) 36 ming baytdan iborat «Masnaviy ma`naviy» asarida tasavvuf falsafasining asoslarini talqin etadi. *Sa`diy Sheroziy* (1219-1293) «Guliston» va «Bo`ston» asarlari muallifi, u asarlarida ona erga muhabbat va insonparvarlik g`oyalarini bayon etadi. Shoir va musiqashunos *Amir Xusrav Dehlaviy* (1253-1325) Nizomiydan so`ng «Xamsa» yozgan hamda «Zafarlar kaliti», «Falakning 9 gumbazi» asarlarini yozgan.

Tarixnavislik ham XIII asr ikkinchi yarmida taraqqiy qilib *Juzjoni* «Tabaqoti Nosiriy» (Nosir turkumlari), *Juvayniy* «Tarixi Jahonkushoy» (Jaxon fotixi tarixi), *Rashiduddin Fazlulloh* «Jome at-tavorix» (Tarixlar to`plami) asarini yozgan. Bu davrda turkiy tildagi adabiyot ham rivoj topib, keyinchalik Chig`otay tili va Chig`atoy adabiyoti nomini oladi. (Mahmud Qoshg`ariy «Dunyo xaritasini yaratgan edi).

Tayanch soʻzlarlar: Qoraqurum, Chigʻotoy Ulusi, Elsuvi (Ili), Oltin Oʻrda, Hulokiylar, Tugʻluq Temur, Munke, Kebekxon, Mahmud Yalovich, Masʻudbek, Maxmud Torobiy, kalon, qopchur, shulen.

VI-bob. Amir Temur va temuriylar davlati.

1-§. Amir Temur - markazlashgan davlat asoschisi, uning harbiy yurishlari

Siyosiy tarqoqlik. XIV asrning 50-60-yillarida Movarounnahr 10 ga yaqin mustaqil bekliklarga boʻlinib ketadi: Samarqand viloyatida Amir Bayon Sulduz, Balxda Oʻljaytu Sulduz, Keshda Amir Hoji Barlos, Xoʻjandda Amir Boyazid Jaloir, Hitori Shodmon chegarasida Amir Husayn va Amir Yasovuriylar oʻzlarini hokimi mutlaq deb eʼlon qiladilar. Sharqiy Turkiston va Movarounnahrda tashkil topgan Moʻgʻiliston xonlari bir necha bor Movarounnahrda yurish qilib, uni talaydilar. Ularga qarshi xalq harakati boshlanadi.

Amir Temur (1336-1405) Kesh viloyatidagi Xoʻja Ilgʻor qishlogʻi (Yakkabogʻ tumani)da 1336 yil 9 aprelda tugʻilgan. Uning toʻliq ismi **Amir Temur ibn Amir Taragʻay ibn Amir Barqul**. Temurning onasi **Takina xotun** - Keshning obroʻli beka (bek ogʻo)laridan boʻlgan. Otasi **Amir Taragʻay** - barlos urugʻining oqsoqoli boʻlib, ajdodlari Kesh va Nasaf viloyatida hokimlik qilgan. Temurni 7 yoshida otasi oʻqishga beradi. Temurning piri Shayx Shamsiddin Kulol boʻlgan. Temur yoshligida chavondazlik, ov, kamondan oʻq uzish, ot choptirish va harbiy oʻyinlar bilan mashgʻul boʻlishini yoqtirar edi.

Temurning yoshligidagi doʻstlari: Abbas Bahodir, Jahonshohbek, Qimori Inoq, Sulaymonshohbek, Sayfuddinbek keyinchalik lashkarboshi darajasiga koʻtarilgan. Temur ilk harbiy faoliyatini qoʻl ostidagi navkarlari bilan ayrim viloyat amirlariga xizmat qilishdan boshlagan. Temurni avval 1352 yil Amir Joku Barlosning qizi **Turmush Ogʻoga** uylantiradi. Temur 1355 yil Qazogʻonning nabirasi, Husaynning singlisi **Uljoy Turkon Ogʻoni** nikohiga olishi tufayli Balx hokimi Amir Husayn va Temur oʻrtasida ittifoq yuzaga keladi.

Amir Temurning siyosiy kurashga kirishi. Movarounnahrda XIV asr 50-yillari oxirida amirlarning o'zaro kurashi kuchayib, siyosiy parokandalik avjiga chiqadi. Movarounnahrda og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib Mo'g'uliston xonlari o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qiladi. Mo'g'uliston xoni **Tug'luq Temur** 1360-1361 yy. ikki marta Movarounnahrda bostirib kiradi. Movarounnahr beklari birlasha olmay xalqni tashlab ketadi. Temurning amakisi Kesh viloyati hukmdori Amir Hoji Barlos Xurosonga qochadi.

Temur 24 yoshda bo'lib, boshqacha yo'l tutadi, u Tug'luq Temur huzuriga boradi va Tug'luq Temur yorlig'i bilan Kesh viloyatining **dorug'asi** (hokimi) etib tayinlanadi. Temur siyosiy kurash maydoniga kirib keldi. U keyinchalik bu harakatini mo'g'ullardan aholini himoya qilishda 100 ming kishilik qo'shindan kuchli reja edi deb, izohlaydi.

Dorug'a – mo'g'ulcha “nazoratchi”, “shahar boshlig'i” degani. Mahalliy hokimlar huzuridagi Ulug' qoon vakili, noibi. Dorug'a zimmasiga: aholini ro'yxatga olish, mahalliy xalqdan qo'shin to'plash, pochta aloqalarini yo'lga qo'yish, soliqlar yig'ish, soliq-to'lovlarni Ulug' qoon saroyiga etkazish vazifasi yuklatilgan.

Tug'luq Temur Movarounnahrda hukmdor qilib qoldirgan o'g'li Ilyosxo'ja bilan Temurning murosasi to'g'ri kelmaydi. Shundan so'ng Temur Balx hokimi **Amir Xusayn** bilan ittifoq tuzib, mo'g'ullarga qarshi kurash olib boradi. Temur va Husayn 1363 yil Amudaryoning chap sohilida Qunduz shahri yonida mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonadilar. Ular 1364 yil oxirida mo'g'ullarni Mavoraunnaxrdan quvib chiqardi.

Movarounnahrni qo'ldan chiqarishni istamagan Ilyosxo'ja 1365 yil bahorida yana hujum qiladi. Jang 1365 y. 22 mayda Toshkent va Chinoz o'rtasidagi Chirchiq daryosi bo'yida bo'ladi, u tarixda «Loy jangi» nomi bilan mashhur. Temur jangda dushmanning o'ng qanotiga zarba bersada chekinishga majbur bo'ladi, chunki Husayn dushmanning so'l qanotiga hujum qilmay, jangni tark etadi. Ilyosxo'ja bu g'alabadan so'ng hech qarshilikka uchramay Xo'jand va Jizzax

shaharlarini egallaydi; keyin Samarqandga yuradi. Ilyosxo`jaga qarshi Samarqanddagi xalq harakati Sarbadorlar harakati deb nomlanadi.

Samarqand sarbadorlari. Movarounnahrda Sarbadorlar harakati XIV asrning 60-yillarida mo`g`ul xonlarining hujumi munosabati bilan vujudga keldi. Samarqand sarbadorlariga mudarris Mavlonzoda Samarqandiy, hunarmand Abu Bakr Kalaviy va mahalla oqsoqoli, mergan Xurdaki Buxoriylar boshchilik qiladilar.

Samarqandda sarbadorlar mo`g`illarga zarba beradi, shuningdek o`lat tarqalib Ilyosxo`janing otlari qiriladi. Ilyosxo`ja avval Samarqandni, keyin Movarounnahrni tashlab ketadi. Sarbadorlar amaldorlar mulkini bir qismini musodara etib kambag'allarga taqsimlab bergan. Bu hukmdor tabaqalarning noroziligiga sabab bo`lgan. Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" kitobida: "Yo Oллоh! Kambag'alni badavlat kishiga aylantirding", - deb yozadi.

Samarqandda vujudga kelgan beqarorlikdan xabar topgan Temur va Husayn 1366 yil bahorida Samarqandga etib keladi, shahar yaqinidagi Konigil mavzeyida sarbadorlarning etakchilari bilan muzokara olib boradilar. Uchrashuvning birinchi kunida ularga izzat-ikrom ko`rsatildi, ertasi kuni Abu Bakr Kalaviy va Xurdakiy Buxoriy Amir Husayn buyrug`ig`i bilan dorga tortiladi. Bundan kech xabar topgan Temur faqat Mavlonzodani qutqarib qoladi. Sarbadorlar harakati bostirilgach Movarounnaxrda Amir Husaynning hukmronligi o`rnatiladi. Ko`p o`tmay Husayn va Temur o`rtasida munosabat keskinlashib, 1366-1370 yy. bir necha bor o`zaro to`qnashuvlar bo`ladi.

Amir Temur - markazlashgan davlat asoschisi

Amir Temurning hokimiyatga kelishi. Movarounnahrda XIV asr 60-yillaridagi og`ir siyosiy-iqtisodiy vaziyat mamlakatni birlashtirib, kuchli davlat tashkil etishni talab qilmoqda edi. Buni tushungan Temur markazlashgan davlat tuzishga kirishdi. Temur bu maqsadni amalga oshirishda oqsoqollar, harbiylar,

savdogarlar va shahar hunarmandlari tabaqalariga suyanadi. Bu ulkan maqsadni amalga oshirish ishini avvalo ichki g'animlarga qarshi kurashdan boshlaydi.

Temur 1370 yil bahorida Balx hukmdori Husaynga qarshi yo'lga chiqdi. Termiz yaqinidagi Biyo qishlog'iga etganda Temur huzuriga Sayyid Baraka tashrif buyuradi. Sayyid Baraka Temurga Oliy hokimiyat ramzi tabl bilan yalovbayroq tortiq qiladi, u saltanat ramzi edi. Temur 1370 yil 10 aprelda Husaynni engib, Balx shahrini egallaydi, Husayn qatl etiladi. 1370 yil 11 aprelda bo'lgan qurultoyda **Temur Movarounnahr Amiri** deb e'lon qilindi.

Markazlashgan davlat tuzilishi. Amir Temur 1370 yil iyulda Samarqandda qurultoy chaqirdi. Unda SHibirg'on hokimi amir Zinda Chashmdan boshqa Movarounnahrning barcha amir va qabila boshliqlari qatnashib, Temur hokimiyatini tan oladi. Samarqand poytaxt deb e'lon qilindi. Temur harbiy bo'linmalarning boshliqlari etib Ardasher Qavchin, Usmon Abbos, Iskandar A'lam Shayx, Joku va Sayfuddin Barloslarni tayinladi. Temur 1370 yil Shiburg'onni bo'ysundirdi, Zinda Chashm Temur xizmatiga o'tadi.

Amir Temur sharqiy hududlarni mo'g'ullardan ozod qilish uchun Sharqiy Turkiston tomon bir necha marta yurish qildi va Mo'g'uliston xonlariga zarba berib Farg'ona vodiysi, O'tror, Yassi (Turkiston), Sayramni o'z tasarrufiga oldi. Hisor, Badaxshon, Qunduz viloyati amirlari Temur hokimiyatini tan olib, unga bo'ysundilar. Temur 1381 yil Hirot, Seyston, Mozandaronni egallab, Saraxs, Jom va Qavsiya, Sabzavor shaharlarini jangsiz bo'ysundirgach butun Movarounnahr va Xuroson birlashtirildi.

Amir Temur saltanati bilan Oltin O'rda xonligi oralig'ida bu davrga kelib mustaqil bo'lib olgan Xorazm davlati qaror topgan edi. Xorazm mo'g'ullar davrida ikki qismga ajratilgan bo'lib: 1) markazi Urganch shahri bo'lgan Shimoliy Xorazm Oltin O'rdaga. 2) markazi Kat qal'asi bo'lgan Janubiy Xorazm Chig'atoy ulusiga bo'ysungan. Oltin O'rdada 14 asr 60-yillari oxirida yuz bergan g'alayonlar vaqtida Qo'ng'irot sufilari Shimoliy Xorazmda yangi sulolaning mustaqil hukmronligini tiklab oladilar, so'ngra Kat va Xiva shaharlarini egallab, Shimoliy Xorazm bilan Janubiy Xorazmni birlashtiradi.

Amir Temur butun Xorazmni Chig'atoy ulusining ajralmas qismi deb hisoblagani uchun Xorazmni qo'shib olish siyosatini tutdi. Temur 1372 yil Xorazmga yurish qilib, uni egallaydi, biroq 5 marta yurishdan so'ng 1388 yil Xorazm uzil-kesil bo'ysundirildi. Temur Movarounnahr, Xuroson va Xorazmni birlashtirib, yirik markazlashgan davlat tuzdi.

Amir Temurning harbiy yurishlari

Mamlakat xavfsizligi yo'lida. Amir Temur saltanatiga hali bartaraf etilmagan kuchlar: bir tomondan Mo'g'uliston xonlari Chig'atoy ulusini birlashtirishga intilib tinchlik bermas edi; ikkinchi tomondan Oltin O'rda va Oq O'rdaga bo'linib ketgan Jo'ji ulusi xonlari shimol va Xorazm tomondan xavf solib turardi. Temur davlati uchun eng kuchli xavf Oq O'rda va Oltin O'rdalar tomonidan edi.

Temur Oltin O'rdani kuchsizlantirishga harakat qiladi, lekin Jo'ji ulusini o'z davlatiga qo'shib olish niyatida emas edi. Temur Oltin O'rdaning Movarounnahrda tutashgan sharqiy qismini o'z ta'siri ostiga olishni, uning poytaxti Saroy Berka orqali o'tadigan karvon yo'lini Movarounnahr tomon burib yuborishni ko'zlaydi.

Amir Temur o'z maqsadini amalga oshirish uchun Oltin O'rda taxti uchun Jo'ji ulusidagi o'zaro ichki kurashdan foydalanadi. Chingiziylardan bo'lgan To'xtamish Oq O'rdadan qochib Samarqandga keldi, u Temur yordamida Oltin O'rda taxtini egalladi.

Amir Temur va To'xtamish. Keyinchalik To'xtamish xoinlik qilib, Amir Temurga qarshi ochiq kurashga o'tgach Temur To'xtamishga qarshi 3 marta qo'shin tortadi. Temur va To'xtamish o'rtasida so'nggi jang 1395 yil 15 aprelda Shimoliy Kavkazda Tarak (Terek) daryosi bo'yida bo'ldi va 3 kun davom etdi. Temur qo'shini bu jangda dushmanga qarshi otdan tushib, kamondan o'qqa tutish usulini qo'lladi, o'q va qilich zarbidan To'xtamish qo'shini tarqalib ketdi.

Rossiya tarixchilari Grekov va Yakubovskiy ta'kidlashicha Temurning bu g'alabasi faqat O'rta Osiyo uchun emas, balki butun Sharqiy Evropa va Rus knyazliklarining birlashishi uchun buyuk ahamiyat kasb etgan.

Eron, Iroq, Shom, Hindistonga yurish. Temur o'z saltanatining janubiy chegaralarini mustahkamlash va kengaytirish maqsadida Eron, Ozarbayjon, Iroq, va Shom (Suriya)ga 3 marta: 3-5-7 - yillik urushlar qilgan. Temur *3 yillik* (1386-1388) yurishida Eron (Fors), Janubiy Ozarboyjon, Iroq shimolini, Gurjiston va Armanistonni (Van ko'li atrofi) bo'ysindirdi.

Erondagi Muzaffariylar, Jaloyiriylar sulolasining ayirmachilik harakatlari, Mozandaron, Janubiy Erondagi qo'zg'olonlar tufayli Temur Eronga yana yurish qildi. Temur bu *5 yillik* (1392-1396) yurishida G'arbiy Eron, Iroqi Ajam va Kavkazni egallaydi. Temur 1398-1399 yy. Hindistonga yurish qilib Dehlini egallaydi.

Eron, Old va Kichik Osiyoga 1399-1404 yillarda bir necha marta yurish qilindi. Bu yurish tarixga *7 yillik* urush nomi bilan kirgan. Harbiy yurishlar natijasida Temur saltanatining chegarasi Usmonli turklar davlati chegarasiga borib taqaldi. Amir Temur Usmonli turk sultoni **Boyazid Yildirim** bilan munosabatni yaxshilash tarafdori bo'lgan.

Amir Temur ziddiyatlarni diplomatik yo'l bilan hal qilish maqsadida ikki tomon o'rtasida 4 marta xat almashish tashabbuskori bo'lgan. Boyazid har safar manmanlik qilib Temur nomiga nomaqbul so'zlarni yozgan. Qoraqo'yunlilar, muzaffariylar, jaloyiriylarning Temurga qarshi harakatlarini Boyazid qo'llab-quvvatlagani uchun Temur va Sulton Boyazid o'rtasida to'qnashuv bo'lishi muqarrar bo'lib qoldi.

Anqara jangi. Temur va Boyazid Yildirim o'rtasida hal qiluvchi jang 1402 yil 20 iyulda Anqara yaqinida Chubuq mavzeida bo'ldi. 3 kun davom etgan bu jang tarixda «Anqara jangi» deb ataladi. Bu jangda har ikki tomondan jami 360 ming nafar askar: Temurning 200 ming askari, Boyazidning 160 ming askari qatnashdi. Temur qo'shinining markaziy qismiga qo'mondonlik qiladi; turk qo'shini tor-mor etilib, Boyazid va o'g'li Muso Chalabiy asirga olinadi. Temur

rumlik askarlarni ta'qib etib Bursa va Izmir shahrini zabt etadi va salibchilarning Yaqin Sharqdagi oxirgi qarorgohiga barham beradi. Misr Temurga o'z itoatkorligini izhor etadi. Vizantiya va xristian olamidan Boyazidga beriladigan bojlar endi Temurga to'lanadi.

Boyazid ustidan qozongan g'alaba bilan Fransiya qiroli Karl VI (1380-1422), Angliya qiroli Genrix IV (1399-1413), Kastiliya va Leon qiroli Genrix III (1390-1407) Temurni tabriklab, muboraknomalarini yuboradi. Chunki Temur endigina uyg'onayotgan Evropaga xavf solib turgan Turklarga zarba berib Evropaning xaloskoriga aylangan edi. Amir Temur 1404 yil 27 noyabrda Xitoy yurishiga 200 ming qo'shin bilan chiqdi. Amir Temurning vafoti tufayli (1405, 18 fevral) yurish amalga oshmadi.

Amir Temurning tarixda tutgan o'rni. Amir Temur 35 yil mamlakatni boshqardi. Uning saltanati Hindiston va Xitoydan Qora dengizgacha, Orol dengizidan Fors qo'ltig'iga qadar hududlarni qamrab olgan edi. Temur yana Kichik Osiyo, Suriya, Misr va Quyi Volga, Don bo'ylari, Balxash ko'li va Elisuv daryosi, Shimoliy Hindistongacha bo'lgan mamlakatlarni ham bo'ysundirdi.

Amir Temur Movarounnahr va Turkistondan tashqari Bag'dod, Darband, Baylakon shaharlarini ham obod qilib, qayta qurdirdi. Eng muhimi Eron, Ozarbayjon va Iroqdagi tarqoqlikka barham berib, Sharq bilan G'arbni bog'lovchi qadimiy karvon yo'llarini tikladi.

Amir Temur Evropaning Fransiya, Angliya va Kastiliya kabi yirik qirolliklari bilan savdo va diplomatik aloqalar o'rnatdi. Temur tarixiy manbalarda «Sohibqiron» nomi bilan bir qatorda «Sohibi jahon» hamda «Sohibi adl» (adolat sohibi) kabi nomlar bilan ulug'lanadi. YUNESKO tashabbusi bilan 1996 yil «Amir Temur yili» deb e'lon qilindi.

Tayanch so'zlar: Amir Tarag'ay, Takina xotun, Turmush Og'o, Uljoy Turkon Og'o, Amir Husayn, Ilyosxo'ja, To'xtamish, Boyazid Yildirim, Muso CHalabiy, Fransiya, Angliya, Kastiliya, dorug'a, qoraqo'yunlilar, muzaffariylar, jaloyiriylar.

2-§. Amir Temur saltanatining ma'muriy va harbiy tuzilishi. G'arbiy Evropa davlatlari bilan aloqalar

Saltanat boshqaruvi. Amir Temur davlatining tarkibiy tuzilishi harbiy-siyosiy tartiblarga asoslanib, davlat boshqaruvi ikki idoradan: Dargoh va Vazirlik (devon)dan iborat bo'lgan, Dargohni Oliy hukmdorning o'zi boshqargan. Ijroiya hokimiyat - Devonni devonbegi (bosh vazir) boshqargan. Devonda: harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri faoliyat yuritgan; shuningdek, sarhadlar va tobe mamlakatlar boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi yana 3 vazir bo'lib, ular devonbegiga hisobot berib turgan.

Markaziy hokimiyat tizimida: shayxulislom, qozikalon, sadri a'zam, dodxoh, muhtasib, muhassil, yasovul, tavochi kabi amaldorlar xizmat qilgan. Dargohda: bosh hojib, xazinabon, xonsolar, qo'shchi, bakovul, kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozandalar, dasturxonchilar xizmatda bo'lgan.

Xonsolar – dasturxonchi. Hukmdor huzurida ovqat tortish ishlarini boshqaruvchi. Bakovul – hukmdorga va lashkarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat qiluvchi harbiy mansabdor, uning zimmasiga lashkarga maosh va oziq-ovqat taqsimlash ham yuklatilgan. Bitikchilar – xon va mahalliy hokimlarning barcha yozuv ishlarini olib boruvchi mansabdor.

Suyurg'ol erlar. Amir Temur Movarounnahrda tashqari, saltanat tasarrufidagi o'lkalarni suyurg'ol tarzida o'g'il va nabiralari, xizmat ko'rsatgan amirlarga in'om qilib, ular orqali boshqardi. **Mirzo Umar** ibn Mironshohga - Ozarboyjon, G'arbiy Eron, Iroq, Gurjiston va Armanistonni; **Pirmuhammad** ibn Umar SHayxga - Forsni; **Pirmuhammad** Jaxongirga - Mahmud G'aznaviy mulki Kobul va Qandahordan Sind daryosi havzasi bilan birga Shimoliy Hindistongacha; **Shoxruh Mirzoga** - Xuroson, Mozandoron, Ray va Seyistonni; **Ulug'bekka** - Toshkent, Sayram, O'tror va Ashparadan to Xitoy chegarasigacha; **Ibrohim**

Sultonga - Farg'ona, Taroزدan to Xo'tangacha, ya'ni Sharqiy Turkistonning janubi-g'arbini berdi.

Uluslar markaziy hukumatga itoat etsada, ammo ma'lum mustaqillikka ega edilar. Ulus hukmdorlarining alohida davlat devonxonasi, qo'shini mavjud edi. Ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlarida o'z qo'shini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Qo'shin tuzilishi. Amir Temur davlat mustaqilligi va muhofaza yo'lidagi ichki va tashqi siyosatda asosan qo'shinga suyanar edi; shuning uchun u qo'shin boshliqlarini tanlash, harbiy qismlarning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanishi hamda ichki intizomga katta ahamiyat beradi.

Temur qo'shini o'ntalik askariy birikmalar asosida tuzilgan harbiy qismlardan iborat edi. Lashkar: tuman - 10 minglik, hazora - minglik, qo'shun - yuzlik, ayl - o'nlik birikmalariga bo'lingan. Amir Temur lashkar birikmalarini boqarish uchun: 10 minglik askarni boshqarish uchun - tuman og'asi, minglik bo'linmalar uchun - mirihazora, yuzliklar uchun - qo'shunboshi, o'nliklar uchun - aylboshi harbiy mansablarni ta'sis etadi.

Biror qo'shinni engan, biror mamlakat yoki viloyatni zabt etgan amir bahodirlik martabasi, davlat kengashlariga bemalol kirish huquqi va biror shaharning noibligi bilan siylangan. Tavochi mansabidagi amaldorlar viloyatlardan askariy qismlarni to'plash bilan shug'ullanar edi.

Jangga kirish usuli. Harbiy yurish paytida oldinda xabarchilar, ular orasidan yasovul bo'linmasi, undan keyinroqda manglay - avangard qism borardi. Manglay bilan qo'shinning asosiy qismlari oralig'ida qo'mondonning qarargohi va uning yon-atrofida zaxira (rezerv) - izofa qismlar joylashgan.

Temur qo'shinining asosiy jangavor qismlari: markaz, o'ng - burong'or, so'l - juvong'or qanotlardan iborat bo'lgan. Har bir qanotning oldida bittadan qo'shimcha qo'riqchi manglay - avangardi, yon tomonida bittadan qo'riqchi askariy qo'shilmalar - qanbullar bo'lgan. Sharafiddin Ali Yazdiy yozishicha Amir Temur birinchi bo'lib qo'shinni 7 qism - qo'llarga bo'lib joylashtirish tartibini

joriy qilgan. Qo'llar jangda mustaqil harakat qilib, faqat qo'shin qo'mondoniga bo'ysungan

«**Temur tuzuklari**». Amir Temurning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asari - «Temur tuzuklari»dir. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, taxt egalarining vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini tayinlash tartiblari belgilab berilgan. Amir Temurning «davlat ishlarining 9 ulushini kengash, tadbir va mashvarat, 1 ulushini qilich bilan amalga oshirdim», «Kuch-adolatdadir» degan so'zlari, davlatni adolat bilan boshqarganidan guvohlik beradi.

Amir Temurning obodonchilik ishlari

Shahar obodonchiligi. Temur har bir zafarli voqeani, sevinchli hodisani m'morchilik obidasini barpo etish bilan nishonlash odati bo'lgan. Imoratlarni Hindistondan olib kelingan g'isht teruvchilar, Sheroz, Isfahon va Damashqning usta-hunarmandlari, mahalliy ustalar bino qildilar. Temur Tabrizda masjid, Sherozda saroy, Bag'dodda madrasa, Turkistonda Ahmad Yassaviy maqbarasini qurdirdi. Shahrisabzda otasi va o'g'li **Jahongirga** maqbara, jome masjidi, Oqsaroyni qurdi. Oqsaroy peshtoqiga «Agar bizning quvvat va qudratimizga ishonmasang, bizning imoratlarimizga boq» degan xitobnoma bitilgan. Turkistonda YAssaviy maqbarasini bino qilishda ham shunday maqsad nazarda tutilgan.

Samarqand – poytaxt sifatida Temur davrida qadimgi o'rnidan biroz janubroqda qayta quriladi. Samarqand atrofida 6 ta darvoza: Oxanin, Shayxzoda, Chorsu, Korizgoh, Suzangaron va Feruza bunyod etilgan. Samarqand arkida Temurning qarorgohlari Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy bino qilindi.

Ko'ksaroy 4 qavatli bo'lib, gumbaz va devorlari zangori koshinlar, naqshlar bilan qoplangani uchun shunday nomlangan. Ko'ksaroyga xonlarni taxtga o'tkazish marosimida ishlatiladigan tosh taxt kursi - Ko'ktosh qo'yilgan. Samarqand arkida yana davlat devonxonasi, qurol-yarog' ustaxonasi va

aslahaxona, zarbxona va qamoqxona joylashgan edi. Samarqandda 1403-1404 yy. boʻlgan Ispaniya elchisi Klavixo Temurning binokorlik ishlaridan hayratda qolgan edi. Shu davrda Shohizindadagi baʼzi maqbaralar, Bibixonim Jome masjidi quriladi.

Amir Temur bogʻlari. Temur Samarqand atrofida Bogʻi Dilkusho, Bogʻi Chinor, Bogʻi Bihisht, Bogʻi Baland, Davlatobod, Bogʻi Nav, Bogʻi Shamol, Bogʻi Jahonnamo, Bogʻi Maydon kabi chorbogʻlar va ularda koʻshklar qurdirdi. Bogʻlar tuzilishiga koʻra 2 turga boʻlingan: 1) har tomoni 1 km. 4 burchak shakldagi chorbogʻlar. 2) tabiiy daraxtzor va chakalakzorlarda barpo etilgan ovloqlar, ular shikor (ov) uchun moʻljallangan.

Samarqand shahrining sharq tomonida Bogʻi Dilkusho joylashgan. Uning tashqi hovlisidagi saroyda qurollangan askarlar turgan, ichki hovlisida tugʻlar bilan bezatilgan 6 ta fil haykali oʻrnatilgan. uchinchi hovli Temurning mehmonlarni qabul qiladigan oltin taxtli qarorgohi boʻlgan. Temur shu bogʻda Klavixoni qabul qilgan.

Dehqonchilik maydonlari Zarafshon vodiysida kengaytirildi, oʻnlab sugʻorish tarmoqlari qurildi, yangi qishloqlar barpo etildi. Temur oʻz poytaxti Samarqand atrofidagi yangi qishloqlarni Sharqning Damashq, Misr, Bagʻdod, Sultoniya, Sheroz shaharlari nomlari bilan atadi. Chunki Samarqand kattaligi jihatidan dunyodagi eng yirik shaharlardan ham ustunroq turmogʻi lozim edi.

Ichki va tashqi savdoda katta oʻrin tutgan Samarqandga Xurosondan maʼdanlar, Hind va Sinddan yoqut, olmos, Xitoydan atlas, choy, mushk, boshqa mamlakatlardan oltin va kumush olib kelingan. Klavixo oʻz kundaliklarida Samarqandga Xitoy poytaxti Xonbaliqdan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini qayd etgan.

Gʻarbiy Evropa davlatlari bilan aloqalar

Xalqaro siyosiy vaziyat. Bu davrda: 1) sulton Boyazidning Bolqon davlatlariga tazyiqi kuchayib, butun Evropaga xavf solayotgan edi. 2) Boyazidning

o'zi g'arbga shiddat bilan borayotgan xavfli raqib – Temurning tazyiqiga duchor bo'lgan edi. Boyaziddan engilgan Kichik Osiyo mamlakatlarining hukmdorlari Temurning Qorabog'dagi o'rdugohiga borib qaror topadilar.

Genuya hokimining Vizantiya va G'alatadagi noibi, Fransiya va Sultoniya shahrining katolik missionerlari Temurdan yordam so'rab murojaat qiladilar. Ular buning evaziga harbiy yurish vaqtida Temurga yordam berish hamda Konstantinopol va Peraning Boyazidga to'layotgan bojini endi Temurga to'lashga va'da qiladilar. Temurga ularning taklifi maqbul tushadi, chunki Turkiyaning dengiz sohilidagi tayanchidan ajratish uchun Temurga dengizdan madad zarur edi.

Davlatlararo yozishmalar. Amir Temur Boyazid bilan o'zaro diplomatik yozishmalar olib borish bilan birga, bo'lajak to'qnashuvda Trapezund va Konstantinopol kemalaridan foydalanishga harakat qiladi. Shu maqsadda Genuya va Venesiyaga sovg'a va maktublar bilan elchilar yuboradi. Temur 1402 yil 15 mayda o'zaro yordam to'g'risida Konstantinopol noibi Ioann VII Paleolog nomiga yo'llagan xat mazmuniga ko'ra, Konstantinopol noibi va Genuyaning Peradagi hokimi Boyazidga qarshi kurashda Temurga xizmat qilish bilan yordam berish majburiyatini oladi.

Amir Temur bu davrda Karl VI (Fransiya), Genrix IV (Angliya), Genrix III de Trastamara (Ispaniya) bilan diplomatik aloqa o'rnatadi. Fransiya qiroli Karl VI Fransiya fuqarolari hisoblangan Genuyaliklarning (Italiya) er va mulklarini, ayniqsa G'alatadagi mustamlakalarini himoya qilish uchun Temurdan madad kutar va diplomatik aloqalar o'rnatishga urinar edi.

Amir Temur va Karl VI yozishmalarida qayd etilishicha Temur qirolni qo'llaydi. Anqara yaqinida turklarning 160 minglik qo'shini ustidan qozongan g'alabadan so'ng Temurning G'arbiy Evropa bilan aloqalari tubdan o'zgaradi. Temur G'arbiy Evropa bilan munosabatlarni mustahkamlash va o'zaro savdo aloqalarini yo'lga qo'yish masalalariga ahamiyat beradi.

Elchilik aloqalari. Amir Temur 1402 yil yozida maxsus elchilar orqali Fransiya va Angliyaga – Karl VI va Genrix IV nomlariga maktublar yo'llaydi. Temur elchilari Parijga 1403 yil mayda etib borib, ikki mamlakat savdogarlari

uchun erkin savdoni ta'minlash, agar qirol va gersoglar rozi bo'lsalar bu erkin savdoni bitim yoki shartnoma bilan mustahkamlashni taklif qiladilar. Fransiya qiroli Karl VI Amir Temurga 1403 yil 15 iyunda javob maktubini yo'llagan. Unda Temur taklifini Fransiya mamnuniyat bilan qabul qilganligi ma'lum qilinadi.

Amir Temurning Angliya qiroli Genrix IV bilan diplomatik munosabatlarda G'arbiy viloyatlar - G'arbiy Eron, Iroq, Ozarboyjon, Armaniston mulklari hokimi Mironshoh faol qatnashdi, u G'arbda Katolik oqimining homiyi sifatida shuhrat qozondi.

Kastiliya (Ispaniya) qiroli Genrix III Sharq bilan juda qiziqib qolgan edi. Dastlab Ispaniya elchilari 1402 yil bahorda Amir Temurning Kichik Osiyodagi qarorgohiga yuboriladi. Elchilarga Temur va Boyazidning kuchi, boyligi va qo'shini sonini bilish hamda ular qo'l ostida yashayotgan xalqlarning urf-odati, dini va qonunlari haqida aniq ma'lumotlar to'plash topshiriladi. Temur Ispaniyalik elchilariga qo'shib, o'z vakili Muhammadqozini Ispaniyaga elchi qilib yuboradi.

Genrix III 1403 yil Amir Temur huzuriga ikki marta maxsus elchilarni yuboradi. Unga Klavixo boshliq qilib tayinlanadi. 1403 yil 21 mayda Ispaniyadan jo'nab ketgan elchilar Samarqandga keladi. Klavixo boshliq Ispaniya elchilari 1404 yil sentyabr-noyabrda Samarqandda bo'ladi. Temurning Xitoyga yurishi munosabati bilan Ispaniya va boshqa davlatlarning elchilari 1404 yil 21 noyabrda Samarqanddan jo'natib yuboriladi. Klavixo Ispaniyaga 1406 yil martda qaytib boradi. Klavixoning safar taasurotlari «Buyuk Temur tarixi», «Temur qarorgohi», «Samarqandga sayohat kundaligi» nomi bilan ispan tilida ko'p bor nashr qilinadi.

Tayanch so'zlar: tuman, hazora, qo'shun, ayl; tuman og'asi, mirihazora, qo'shunboshi, ayloboshi; Suyurg'ol, Ulus, Oqsaroy, Ko'ksaroy, Muhammadqozi, Karl VI, Genrix III de Trastamara, Genrix IV, Klavixo, Ioann VII Paleolog.

3-§. Temuriylar o`rtasida taxt uchun kurash.

Ulug`bek - ma`rifatparvar davlat arbobi

Taxt uchun kurash. Amir Temur 1405 yil 18 fevralda Xitoyga yurishi vaqtida O`trorda vafot etgach yirik saltanat parchalana boshladi. Buning asosiy sababi: saltanat tasarrufidagi yurtlar va ellar xilma-xil, uzoq masofalarga cho`zilgan bo`lib, ularni yagona markazdan turib boshqarish murakkab edi, shuningdek ulardagi muxolifatchi kuchlar ajralish uchun payt kutardi. Saltanatning parchalanishida Amir Temurning vorislari o`rtasida taxt uchun uzoq yillar davom etgan urushlar ham sabab bo`ldi.

Amir Temur vafoti oldidan taxt vorisi etib Kobul, Qandahor va Hindiston viloyatlari hukmdori, nabirasi **Pirmuhammad**ni tayinlagan edi. Mironshohning o`g`li **Xalil Sulton Mirzo** 1405 yil 18 mart kuni Samarqandni egallab, o`zini Movarounnahrning oliy hukmdori deb e`lon qiladi. Xalil Sulton Pirmuhammadning yo`lini to`sib, uning rejalarini buzish niyatida hatto Amudaryoning o`ng tomonidagi erlarni o`z hokimiyatiga qo`shib oladi.

Xalil Sultonga qarshi birinchi bo`lib Turkiston hamda Farg`onaning hokimi *Amir Xudoydod* bilan *Shayx Nuriddin* isyon ko`taradi. Xalil Sultonning o`z ukasi Sulton Husayn Mirzo Amudaryoning chap sohilidagi viloyatlarda o`z hokimiyatini o`rnatish niyatida akasiga qarshi bosh ko`taradi. Temur taxtining qonuniy valiahdi Pirmuhammad Amudaryodan o`tib Xalil Sultonga qarshi Nasaf tomonga askar tortadi.

Xurosonda **Shohrux**, Balx, G`azna va Qandahorda **Pirmuhammad**, G`arbiy Eron va Ozarbayjonda Mironshohning o`g`illari **Umarshayx** va **Abu Bakr Mirzolar** hokimi mutlaq bo`lib oladilar. Sirdaryo shimolidagi viloyatlar: Turkiston, Sabron, O`tror, Sayram amir *Berdibek*ning tasarrufida qoladi. O`ratepa bilan Farg`onani amir *Xudoydod Husayniy* egallab oladi. Oltin O`rda amiri *Idiku* Xorazmni bosib oladi.

Pirmuhammad 1407 yil 22 fevralda vaziri *Pir Ali Toz* boshliq fitnachilar qo`lida halok bo`ladi. Mironshoh 1408 yil 22 aprelda Qoraqo`yyunli

turkmanlarning qabila boshlig'i *Qora Yusuf* bilan bo'lgan jangda halok bo'ladi. Iroq va Ozarbayjon viloyatlari temuriylar qo'lidan ketadi.

Movarounnahrda 1409 yil bahorida vaziyat yanada keskinlashadi. Amir Xudoydod O'ratepa va Shohruxiyani qo'lga kiritib, Samarqandga askar tortadi. Xalil Sulton 1409 yil Sheroz yaqinida Zarafshon bo'yida Amir Xudoydod bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchrab, asirga olinadi.

Shohrux hokimiyati. Shohrux Xurosondagi amirlar isyonini bostirib, 1409 yil 25 aprelda Amudaryodan o'tib Samarqandga yurish qiladi. U Movarounnahr va Xurosonda o'z hukmronligini o'rnatadi. Shohrux davrida Temur saltanatining asosiy qismi saqlanib qolsada, mamlakat ikki davlatga bo'lingan edi: 1) Amudaryodan janubda joylashgan Shohrux davlati bo'lib, markazi Hirot edi. 2) Amudaryodan shimolda - Movarounnahr va Turkiston hududida Ulug'bek davlati bo'lib, poytaxti Samarqand edi.

Ulug'bek – Movarounnahr hukmdori. Shohrux 1409 yil Samarqandan Hirotga qaytish oldidan 15 yoshli Mirzo Ulug'bekni Movarounnahr va Turkistonga hokim qilib tayinlaydi. Ulug'bek (1394-1449) Movarounnahr va Turkiston hokimi deyilsada, aslida hokimiyati dastlab faqat Samarqand, Buxoro va Nasaf viloyatlari bilangina cheklandi. Chunki, Shohrux avval Farg'onadan to O'zgandgacha Amirak Ahmadga, Hitori Shodmonni **Muhammad Jahongirga** bergan edi.

Shayx Nuriddin Turkiston bilan qanoatlanmay 1410 yil Muhammad Jahongir, Yaangi va Sayram viloyatlari hokimi *Amir Abdulxoliq*, Oq O'rdalik xonzodalardan *Chingiz* o'g'lonlar bilan ittifoq tuzib temuriylarga qarshi isyon ko'taradi. Ulug'bek va isyonkor ittifoqchilar o'rtasida jang 1410 yil 20 aprelda Samarqand yaqinida Qizilravot mavzeyida bo'ladi. Ulug'bek engilib Kalifga chekinadi, Shohrux kelib Shayx Nuriddin isyonini bostiradi. 1412 yildan Movarounnahr va Turkistonni boshqarish to'liq 18 yashar Ulug'bek qo'lga o'tadi. Ulug'bek 1414 yil Farg'onaga va Koshg'arni egallaydi

Shohrux Xorazmni 1413 yil Oltin O'rdadan qaytarib oladi. Natijada Ulug'bek davlatining g'arbiy va janubiy chegaralari barqarorlashgan bo'lsada, Ulug'bek davlatining shimoli-g'arbiy va shimoli-sharqiy tomonlari hali xavotirli

bo'lgani uchun Dashti Qipchoq va Mo'g'ulistondagi ichki kurashlarga aralashishga majbur bo'ladi.

Mirzo Ulug'bek 1425 yil bahorda Mo'g'ulistonga yurish qilib, Issiqko'l yaqinida mo'g'ullar ustidan g'alaba qildi va sharqiy chegarani mustahkamlaydi. Ikki bo'lak nefrit toshni qo'lga kiritib Temur uchun qabr toshi yasattiradi. Ulug'bek Mo'g'uliston ustidan g'alabasi haqida o'ziga xos «zafarnomani» xijriy 828 (1425) yil Jizzax yaqinidagi Ilono'tti darasi ichida yozdiradi. Mirzo Ulug'bekning Dashti Qipchoqqa yurishida omadi kelmaydi, otasi Shohrux etib kelib Ulug'bekni halokatdan saqlab qolgan.

Taxt uchun kurash. Shohrux Ray viloyatida nevarasi **Sulton Muhammad** isyonini bostirish vaqtida o'rniga voris belgilashga ulgurmay 1447 yil 12 martda olamdan o'tadi. Shohruhning to'ng'ich o'g'li Ulug'bek taxtga o'tirishi kerak edi, ammo Shohruxning nevarasi, Boysung'urning o'g'li **Alouddavla** taxtni egalladi. U 1447 yil bahorida Ulug'bekning katta o'g'li **Abdulatif**ni asirga oladi.

Mirzo Ulug'bek Alouddavla bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. Sulhga ko'ra Abdulatif ozod qilinadi, Ulug'bek Hirot va Xurosonga bo'lgan da'vosidan voz kechadi, biroq sulh buziladi. Ulug'bek va Alouddavla o'rtasidagi jang 1448 yil bahorda Tarnob yaqinida bo'ladi. Ulug'bek va Abdulatifning 90 minglik birlashgan qo'shini Alouddavlani tor-mor qilib, Hirotni qo'lga kiritadi. Movarounnahrda Ulug'bekka qarshi isyon boshlangan edi, Ulug'bek Xurosonda Abdulatifni qoldirib o'zi Samarqandga qaytadi.

Mirzo Ulug'bek va o'g'li Abdullatif o'rtasidagi nizoning sababi, Tarnob g'alabasidagi fatxnomada Abdullatifning nomi inisi **Abdulaziz**dan keyin tilga olinishi hamda Ixtiyoriddin qal'asidagi xazinani Ulug'bek olib qo'yishi Abdulatif uchun bahona bo'ladi. Abdulatif Hirotida 15 kun hokimlik qiladi. U **Abulqosim Bobur** kelayotganini eshitib Movarounnahrda qochadi. Ulug'bek Abdulatifni Balxga noib qilib tayinlagach, u «tamg'a» solig'ini bekor qilib savdogarlarni o'ziga og'dirib oladi. Otasidan norozi bo'lgan amirlarni to'playdi, hatto Abulqosim Boburni Ulug'bekka qarshi kurashga undaydi.

Ulug'bek fojiasi. Mirzo Ulug'bek Hirotdan Samarqandga qaytar ekan Dashti Qipchoq ko'chmanchilari hujumiga duchor bo'ladi. **Abulxayrxon** Toshkent, Shohruxiya, Samarqand, Buxoro atrofini talaydi. Ulug'bek shu vaqtda Samarqandda vaqtinchalik noib qilib qoldirilgan Ulug'bekning kichik o'g'li Abdulazizga qarshi amirlar noroziligini bartaraf qilishga majbur bo'ladi.

Abdulatif qulay fursatdan foydalanib Amudaryodan o'tib Termiz, Shahrisabz va Huzorni osongina zabt etadi, so'ng Samarqandga yo'l oladi. Ulug'bek va Abdulatif o'rtasidagi jang 1449 yil oktyabrda Damashq qishlog'i yaqinida bo'ladi. Ulug'bek engiladi, Samarqand amiri Mironshoh Qavchin shahar darvozasidan Ulug'bekni kiritmaydi. Mirzo Ulug'bek Shohruxiyaga ham kirolmay Abdulatifga taslim bo'ladi. Shahar qozisi Shamsiddin Muhammad Miskinning qarshiligiga qaramasdan, Abdulatif jaholatparast ulamolarning yashirin fatvosini chiqartirib otasini o'ldiradi. Movarounnahrni 40 yil idora qilgan Mirzo Ulug'bek 1449 yil 27 oktyabrda 55 yoshida fojiali halok bo'lgan.

Temuriylar saltanatining inqirozi

Siyosiy beqarorlik. Abdulatif o'z inisi Abdulazizni hamda otasiga sodiq bo'lgan amirlarni o'ldirtirdi. «Padarkush» (ota qotili) deb la'natlangan Abdullatif 6 yarim oy o'tgach saroy fitnasida o'ldirilib, kallasi Ulug'bek madrasasi peshtoqiga osib qo'yildi. Muxolifatchi kuchlar Samarqandda Shohruxning nabirasi **Mirzo Abdulloni**, Buxoroda Mironshohning nabirasi **Abu Said**ni hukmdor qilib ko'tarishadi. Ular o'rtasida taxt uchun yana kurash boshlanadi.

Movarounnahr va Xurosondagi o'zaro kurashlar Dashti Qipchoq hukmdorlari uchun juda qo'l keladi. Abulxayrxon 1451 yil Abu Said ishtirokida Toshkent, Chinoz, Jizzax orqali Samarqandga Mirzo Abdulloga qarshi yurish qiladi. Sheroz qishlog'i yaqinida Bulung'ur anhuri yoqasida bo'lgan jangda Mirzo Abdullo halok bo'ladi. Abu Said Samarqandni (1451) Abulxayrxon yordamida egallab Movarounnahrni hokim bo'ladi.

Xuroson bu davrda Shohruhning nabirasi Abulqosim Bobur tasarrufida edi. Siyosiy tarqoqlik avj olib Xuroson 11 bo'lakka ajralib ketadi. Abulqosim Bobur 1457 yil vafot etgach, Xurosonda vaziyat yana mushkullashadi. Xurosonda va Hirotida da'vogarlar ko'p bo'lsada, ularning birortasi ham davlatni idora qiladigan kuchga ega emas edi. Abu Said bu vaziyatdan foydalanib 1457 yil Hirotni egallaydi, saltanatning har ikki qismini (Movarounnahr va Xurosonni) birlashtiradi.

Viloyat hokimlarining mustaqilikka intilishi, ayniqsa Abulqosim Bobur vafotidan so'ng Xorazmni egallagan Umarshayx Mirzo avlodi **Sulton Husaynning** isyonlari Abu Saidni tashvishlantirdi. Abu Said 1469 yil bahorida Ozarbayjon, G'arbiy Eron, Iroqqacha bo'lgan viloyatlarni egallab turgan turkmanlarga qarshi jangda halok bo'ladi. Abu Saidning vorislari Sulton Husayn bilan to'qnashishga jur'at etaolmay Movarounnahrqa qaytadilar. **Sulton Husayn Boyqaro** 1469 yil 24 martda Xurosonning hokimi sifatida Hirotga kirib boradi. Temuriylar saltanati yana 2 qismga: 1) Sulton Husayn hukmronligidagi Xurosonga. 2) Abu Saidning o'g'li Sulton Ahmad hukmronligidagi Movarounnahrqa bo'linib ketadi.

Parokandalik. Movarounnaxrda 1469-1501 yy. Abu Saidning vorislari: **Sulton Axmad** (1469-1494), **Sulton Maxmud** (1494-1495), Sulton Mahmudning o'g'li **Sulton Ali** (1498-1500) hukmronlik qilgan. Biroq tarqoqlik avj olib Movarounnahr ko'p viloyatlarga bo'linib ketadi. YUrt boshiga tashvishlar tushganda so'fiy Xoja Ubaydulloh Ahror jonbozlik ko'rsatgan. Hirot hokimi Abulqosim Bobur 1454 yil Samarqandni qamal qilganda Xoja Ahror raqiblarni yarashtirdi.

Sulton Husayn va Navoiy. Sulton Husayn Boyqaro Amudaryoning janubidagi erlarga hukmron bo'lib Xuroson, Xorazm, sharqiy va shimoliy Eron viloyatlarini birlashtirgan edi. Sulton Husayn davrida temuriy shahzodalarning boshboshdoqligiga qaramay u Temuriylarning so'nggi yirik hukmdori bo'lib, 40 yil hukmronligi davrida xo'jalik va madaniyat yuksaldi. Xurosonning ravnaq topishida Sulton Husayn bilan birga Alisher Navoiyning ham xizmati katta bo'ldi. Alisher Navoiy 1441 yil Hirotida tug'ilgan, ota-bobosi temuriylar saroyida xizmat

qilgan. Husayn va Alisher bir maktabda o`qib, Abulqosim Bobur xizmatida bo`lgan.

Abulqosim Bobur vafotidan so`ng Husayn va Alisher 12 yil boshqa-boshqa shaharlarda yashaydi. Husayn avval Xorazmda, so`ng Xurosonning Obivard, Niso, Mashhad viloyatlarida kuch to`plab Abu Saidga qarshi isyonlar ko`taradi. Alisher Navoiy bu yillarda Mashhad va Hirotida o`qiydi, shoir sifatida shuhrat qozonadi.

Navoi va Husaynning yaqin munosabati sababli Abu Saidga Navoiyga nisbatan adovat kuchaygach Navoiy Samarqandga ko`chadi. U Samarqandda falsafa, mantiq, huquq, arab tili, adabiyot va poetika bilimdoni Fazlulloh Abulays Samarqandiydan saboq oladi. Sulton Husayn 1469 yil Hirotni egallagach, Navoiy dastlab muhrdorlik lavozimiga, keyin vazir etib tayinlaydi.

Bosh vazir Navoiyning saroydan, hatto poytaxtdan uzoqlashishiga: suyg`ol tartibiga asoslangan bu davlatda: 1) viloyat hukmdorlari, hatto valiahdlar Badiuzzamon va Muzaffar Husayn Mirzo isyonlari. 2) zulm tufayli Hirot va viloyatlarda xalq qo`zg`olonlari ko`tarilishi. 3) saroy ma`murlari fitnasi avj olishi edi. Temuriylar davlati XV asrning 2-yarmidagi beqaror siyosiy vaziyat tufayli inqirozga yuz tutdi.

Tayanch so`zlar: Xalil Sulton, Pirmuhammad, Abdullatif, Abu Said, Sulton Axmad, Sulton Maxmud, Sulton Ali, Abulqosim Bobur, Husayn Boyqaro, Badiuzzamon, Muzaffar Husayn, Xoja Ahror. Alisher Navoiy.

4-§. Dehqonchilik, er egaligi munosabatlari.

Ilm-fan va madaniyat

Dehqonchilik va chorvachilik. Temuriylar dashtlarni o`zlashtirib, tashlandiq erlarni obod qilgan xususiy sohibkorlarni qo`llagan, ular 1,2 yil hamma soliq va to`lovlardan ozod etilgan. Temuriylar davrida Samarqand vohasida eng yirik sug`orish tarmog`i bo`lgan Zarafshon daryosidan bosh olgan Darg`om

anhoridan chiqarilgan qadimgi Angor kanali tiklandi. Natijada Qashqadaryo vohasiga qo`shimcha suv chiqariladi.

Mirzo Ulug`bek davrida Buxoro vohasining Somonchuq dashtiga suv chiqarilib, yangi erlar o`zlashtirildi. Shohrux tomonidan Murg`ob daryosining bosh to`g`oni - Sultonband tiklanib, sug`orish tarmoqlari loyqadan tozalanadi. Natijada Marv shahri va Murg`ob vohasining suv ta`minoti tubdan yaxshilanadi.

Sulton Husayn Mirzo tashabbusi bilan Marviruddan yangi kanal chiqarilib, katta er maydoni sug`orildi. Navoiy tashabbusi bilan Tus viloyatida Turuqband suv ombori qurdiriladi. Undan 10 farsax (60-70 km) kanal qazilib Mashhadga suv olib kelinadi.

Xo`jalikning iqtisodiy hayotida ayniqsa yaylov chorvachiligi: yilqichilik, tuyachilik, qoramolchilik muhim o`rin tutgan.

Er va mulkchilikning XV asrda Movarounnahr va Xurosonda 4 shakli: mulki devoniy - davlat erlari, mulk - xususiy erlar, mulki vaqf - madrasa, masjid erlari, jamoa erlari bo`lgan. Sug`oriladigan erlarning eng katta qismi davlat mulki hisoblangan, bu erlarga sulton yoki amirlar egalik qilardi.

Temuriylar davrida davlat erlarini «suyurg`ol» tarzda in`om qilish keng tarqaladi. Suyurg`ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba`zan ularning er maydonlarini qisqartirar yoki haq-huquqlarini cheklab, bo`ysunmagan taqdirda, suyurg`ol huquqidan mahrum etilar va boshqa shaxsga berilar edi.

Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariga yaxshi xizmati uchun tarxonlik yorlig`i berish an`anaga aylanadi, uni olgan mulkdorlar soliq, to`lov, majburiyatdan ozod bo`lgan. Tarxon yorlig`i odatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari, saidlar va yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliq olgan mulkdor ismiga «tarxon» martabasi qo`shib aytilgan.

«Mulki vaqf» XV asrda ham avvalgidek juda ko`p er va suvdan iborat edi. Yana do`kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor rastalari, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, tabiblar uyi, xonaxohlar jihozi va ta`miri uchun hamda mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan

nafaqalar, langarxona (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik xarjlari uchun sarf etilgan.

Soliq turlari. Sug'orma dehqonchilik erlaridan olinadigan asosiy soliq - xiroj deb atalgan. Xiroj mahsulot yoki pul bilan to'langan, u hosilga va erning unumdorligiga qarab belgilangan. Daryo va buloq suvlari bilan sug'oriladigan obikor erlardan xiroj hosilning 1/3 qismi (33 %) miqdorida olingan. Lalmikor erlardan hosilning 1/6, 1/8, ya'ni 16,5 %, 12,5 % miqdorida soliq undirilgan.

Mulk erlarining bir qismidan hosilning 1/10 qismi (10 %) miqdorida «ushr» olingan, bunday erlar ulamolar va mashoyixlar tasarrufida bo'lgan. CHorva mollaridan 1/40, ya'ni 2,5 % miqdorda «zakot» olingan.

Asosiy soliqlardan tashqari mahalliy aholi begor ishlarida ham qatnashgan. Begorda qatnashgan kishi asbob-uskunasi va ovqatini o'zi bilan olib kelishi lozim bo'lgan. «Begor»- mahalliy aholiga yuklatilgan saroy, jamoat binolari, mudofaa va sug'orish inshootlarini, yo'l qurish ishlarida ommaviy ishlab berish majburiyati.

Hunarmandchilik va savdo

Hunarmandchilik markazlari Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruxiya, Termiz, Shahrisabz, Qarshi shaharlari edi. Shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, kasb-hunar bilan bog'liq yangi guzar va ko'chalar paydo bo'ladi. Ko'pgina shaharlarda zargarlik, miskarlik, ignasozlik, sovutsozlik, toshtarashlovchilar, shishasozlar, ko'ncilik kabi hunarmandchilik mahallalari bo'lgan.

Shaharlarda ip, ipak, jun, kanop tolasidan turli guldor hamda nafis va dag'al gazmollar ko'plab to'qilar edi. XV asrda temir buyum, qurol-yarog' va asboblari yasash yuqori darajaga ko'tariladi. Chilangarlarning aksariyatiro'zg'or buyumlari, qurol va asboblari yasovchi temirchilardan iborat edi. Ular orasida mix yasovchilar, taqachilar, sim cho'zuvchilar, pichoqchi ustalar bo'lgan. Samarqand va Hirot shaharlarida zargarlik va qurilish rivoj topadi.

Binokorlik, yog'och o'ymakorligi. o'rta asr hunarmandchiligida kulolsozlik eng rivoj topgan sertarmoq sohaga aylanadi. Kulolsozlik: kosagarlar, xumchasozlar va tandirsozlar kabi bir necha tarmoqqa bo'linadi. Bu davrda tosh yo'nish, unga sayqal berib, o'ymakor naqshlar va xushxat yozuvlar bitish san'ati kamolatga etadi. Bibixonim jome masjidida Qur'on uchun o'rnatilgan katta tosh lavh, Go'ri Amirdagi nefrit qabr toshi, Shohizinda (Shayhizinda)dagi sag'analarga jimjimador naqshlar chizilgan, o'ymakor oyatlar, marsiya va tarixlar yozilgan.

Samarqand, Hirot va yirik shaharlarda qurilish avj olib, binokorlarning roli oshadi. G'isht terib imorat qaddini bino qiluvchilar «banno» deb; peshtoq, ravoq, toqilarga parchin va girixlar qoplab imoratga pardoz beruvchilar «ustod» deb yuritilgan.

Shishasozlik ham XV asrda taraqqiy qilib, Samarqandda shishasozlar mahallasi bo'lgan. Yog'och o'ymakorligi san'atining XV asrga oid eng nodir namunalari Go'ri Amir va Shohizindaning oyatlar bitilgan naqshinkor eshiklari hisoblanadi. Samarqand hunarmandchiligida ayniqsa qog'oz ishlab chiqarish alohida o'rin tutadi. Samarqand qog'ozi Sharq xattotligida mashhur bo'lib, ma'lum qismi chetga chiqarilgan.

Hunarmandchilikning teri oshlash, charm-mo'yna mahsulotlari: mahsido'zlik, po'stindo'zlik, telpakdo'zlik, kavushdo'zlik, etikdo'zlik sohalari rivojlangan. Samarqand bozorida shirmoyi, sedana payvand, noni zargaron, noni osiyoi kabi nonlar, ziravorlar, attorlik mollari sotilar edi.

Savdo aloqalari. Temuriylar XV asrda qo'shni mamlakatlar Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rus, Volgabo'yi va Sibir bilan savdo-sotiq qilardi. Xitoydan ipak, shoyi matolar, atlas va parchalar, choy, chinini, la'l, gavhar va mushk; Hindistondan nafis oq rangli ip matolar, nil bo'yoqlar, xushbo'y ziravorlar; Erondan surp, marvarid, durlar keltirilgan. Rus, Tatariston va Sibirdan qimmatbaho mo'yna, teri va mum olib kelinar edi.

Evropa mamlakatlaridan Samarqandga farang gazmollari, movuti, cherkas pichog'i olib kelingan. Samarqanddan Rus, Tatariston va Sibirga ip matolar, bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, quruq meva, guruch, paxta, kalava chiqarilgan.

Shoxrux elchilari 1418 yil Ardasher boshchiligida Xitoyga borgan. Samarqand va Xirotda 1419 yil Xitoy elchilari Li-Do va Jong-fu keladi. Shohrux va Ulug'bek 1420 yil Xitoyga 530 nafardan iborat elchilik karvonini jo'natadi, ular 1422 yil Xitoydan qaytib keladi.

Ulug'bek davrida Buxoro va Samarqandga 1421 yil Tibetdan elchilar keladi. Shohrux 1441-1442 yy. Hindistonga Vijayanagar saroyiga tarixchi Abdurazzoq Samarqanday boshchiligida elchilar yuboradi. U Kermon, Xurmuzd, Fors qo'ltig'i orqali Hindistonga boradi.

Pul muomalasi. Mirzo Ulug'bek 1428 yil muomaladagi fulsiy pullar islohatini o'tkazadi. U engil vaznli muomaladagi chaqa pullarni ayirboshlashni man etib, eski chaqalarni yangisiga almashtiradi. Ulug'bek bir vaqtda Buxoro, Samarqand, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruxiya, Andijonda zarbxonalar tashkil etib, bir xil vazndagi fuluslar zarb ettirdi.

Ulug'bekning yangi fuluslari xalq o'rtasida «Fulusi adliya» ya'ni «adolatli chaqa» deb ataldi va ichki savdoga keng yo'l ochdi. Ulug'bek tashqi savdodan davlat xazinasiga tushadigan daramodni ko'paytirish maqsadida «tamg'a» solig'ini birmuncha oshirdi.

Tayanch so'zlar: Abdurazzoq Samarqanday, Ardasher, Li-Do, Jong-fu, Vijayanagar, Darg'om, Somonchuq, Sultonband, Turuqband, Fulusi adliya, begor, banno.

Ilm-fan

Ilm-fan markazlari. XV asrda Samarqand va Hirotida ijodkorlarning katta guruhi to'plandi. Ulug'bek o'tmishdoshlari: Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Muhammad Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino asarlarini batafsil o'rganadi. Ularning asarlari orqali qadimgi yunon olimlari: Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptolemey asarlari bilan tanishadi. Mirzo Ulug'bek farmoni bilan 1417 yil Buxoroda, 1420 yil Samarqandda, 1433 yil G'ijduvonda madrasalar quriladi.

Buxoro madrasasining darvozasiga «Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir» degan xitobnoma yozilgan. Madrasalarda Qur'on, hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonun-qoidalari), shuningdek, riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot, tarix, jo'g'rofiya, ilmi aruz (nazm), arab tili va morfologiyasi (qofiya) kabi dunyoviy fanlar o'qitilgan.

Ulug'bek madrasasi. 1420 yil ochilgan Samarqand madrasasi zamonasining dorulfunini edi. U 2 qavatli, 50 hujrali bo'lib, har bir hujra 3 xonaga: qaznoq (omborxona), yotoqxona va darsxonaga bo'lingan. Samarqand madrasasi ochilgan kuni birinchi darsni iqtidorli olim, etakchi mudarris SHamsuddin Muhammad Havofiy o'qigan, 90 nafar talaba qatnashgan.

Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, Ulug'bek va uning shogirdi Alouddin Ali Qushchi turli fanlardan dars berganlar. Madrasada ilmi hay'at (astronomiya)dan Qozizoda Rumiy dars bergan. Madrasasida tolibi ilimlar kamida 15-16 yil o'qigan. Fanlarni o'zlashtirib, imtihon topshirganlarga «sanad» (shahodatnoma) yozib berilgan.

Ulug'bek rasadxonasi. Mirzo Ulug'bek 1424-1429 yy. Samarqandda Obirahmat anhuri bo'yida rasodxona qurdirgan, balandligi 31 m. bo'lgan. G'iyosiddin Jamshid boshchiligida rasadxonaning asosiy o'lchov asbobi - sekstant o'rnatilgan. U Sharqdagi sekstantlarning eng kattasi hisoblangan.

Ulug'bek rasadxona qoshida tashkil etgan kutubxonada 15 ming jild kitob saqlangan. Rasadxona tevaragida xujralar, 2 ta chorbog': Bog'i Maydon va CHinnixona barpo etiladi. Rasadxona joylashgan bu mavze «Naqshi jahon» degan nom bilan mashhur bo'lgan.

Rasadxonada Mirzo Ulug'bek bilan birga matematik va astronomlardan «Aflotuni zamon» deb nomi olgan Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshoniy, «o'z davrining Ptolmey» nomi bilan shuhrat qozongan Ali Qushchi tadqiqot olib boradi. Ulug'bek rasadxonasida 1018 qo'zg'almas yulduzning o'rni aniqlanib, astronomik jadvali tuziladi.

Ulug'bekning shoh asari «Ziji jadidi Ko'ragoniy» (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) 2 qismdan: keng muqaddima va 1018 qo'zg'almas yulduzlar

o`rni va holati aniqlab berilgan jadvaldan iborat. Ulug`bekning yil hisobi hozirgi hisobdan 1 minut 2 sekundga farq qiladi.

Ulug`bek «Tarixi arba` ulus» (4 ulus tarixi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag`ishlangan 5 ta risola yozgan.

Mirzo Ulug`bekning astronomiya maktabi o`z davrining akademiyasi (oliy ilmiy tashkilot) edi. Fransuz faylasufi, yozuvchi va tarixchi olim Vol`ter (1694-1778): «Ulug`bek Samarqandda bo`lib Akademiyaga asos soldi, er sharini o`lchashga buyurdi va astronomiya jadvallarini tuzishda ishtirok etdi» - deb yozgan edi.

Xorazmda 1004 yil tashkil etilgan «Donishmandlar uyi» (Ma`mun akademiyasi)dan keyingi ikkinchi - «Dor ul-ilm», ya`ni «Samarqand akademiyasi» edi.

I.Karimov “Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch” asarida: “Ulug`bekning hayoti va ilmiy faoliyati xalqimiz ma`naviyatining poydevoriga qo`yilgan tamal toshlaridan biri bo`lib, yurtimizda bundan necha zamonlar oldin fundamental fanlarni rivojlantirishga qanchalik katta ahamiyat berganini ko`rsatadi” - degan edi.

Madaniyat

**Kitobat san`ati** – qo`lyozmka asarlarni ko`chirish va u bilan bog`liq bo`lgan xattotlik, musavvirlik, lavvohlik va sahhoflik san`ati bo`lib, bu san`at ham XV asrda taraqqiy etdi. Nasta`liq deb nomlangan yangi uslubdagi xatni xattot Mirali Tabriziy (1330-1404) kashf qiladi. Xattot Sultonali Mashhadiy (1432-1520) Nizomiy, Attor, Hofiz, Sa`diy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoiy, Husayn Boyqaro asarlarini ko`chirgan.

Sultonali Mashhadiy ko`chirgan 50 dan ziyod kitob va qit`alar hozirgacha etib kelgan. U xattotlik san`ati turlari haqida maxsus asar ham yozgan. Sultonali Mashhadiy o`ymakorlik san`atida ham mohir bo`lib, u tomonidan Husayn Bayqaroning «Bog`i Jahonaro» bog`idagi saroy devoridagi bitiklar hamda uning

qabr toshidagi lavxa bitilgan. Sultonali Mashhadiy «Qiblat ul-quttob» (Kotiblar qiblasi) va «Sulton ul-xattotin» (Xattotlar sultoni) degan nom bilan shuhrat topgan.

Samarqand va Hirotida tashkil etilgan maxsus saroy kutubxonalari ishiga kitobxona dorug'asi yoki kitobdor boshchilik qilgan. U erda xattotlar, naqqoshlar, musavvirlar, lavvohlar, sahhoflar ishlagan. Hirotida Mirzo Ulug'bekning ukasi **Boysung'ur** kutobxonasida 40 ta xattot va naqqoshlar ishlagan. Bu kutubxonada 1429 yil Abdulqosim Firdavsiyning «Shohnoma» poemasi ko'chiriladi, u 20 ta rangdor miniatyuralar bilan bezatilgan.

Tasviriy san'at XV asrda ulkan yutuqlarga erishgan: portretlar, hayotiy lavhalar, tabiat manzaralari, bino va badiiy asarlarga ishlangan tasvirlardan iborat bo'lgan. Bu davrda chizilgan Jomiy, Navoiy, Abdullo Xotfiy, Husayn Boyqaro, Bobur, Behzod tasvirlari bizgacha etib kelgan. Navoiy tasvirini rassom Mahmud Muzahhib chizgan.

Kamoliddin Behzod XV asr tasviriy san'atining ulug' namoyandasidir. Behzod musavvirlikda «Hirot maktabi» deb nomlangan yangi uslubning asoschisi bo'ldi. U o'z davrida Moniyi Soniy (ikkinchi Moniy) deb ulug'lagan. U O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon tasviriy san'atining taraqqiyotiga samarali ta'sir etdi. Behzod ijodi xilma-xil mazmunga ega bo'lib, tarixiy siymolar: Husayn Boyqaro, SHayboniyxon, Navoiy portretlarini, saroydagi qabul marosimlari va jang manzaralarini tasvirlagan. Behzod Dehlaviyning «Layli va Majnun» dostoniga chizgan lirik manzaralari va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asariga chizilgan jang tasvir etilgan miniatyuralari jozibador va ta'sirchandır.

Musiqa sohasida XIV-XV asrlarda Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad SHayxiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy, Qosim Rabboniy kabi sozanda, mashshoq, bastakor va hofizlar etishdi. Ulug'bek, Navoiy, Jomiy, Binoiy musiqa bilan shug'ullanib, uning rivojiga hissa qo'shgan. Ulug'bek «bulujiy», «axloqiy», «tabriziy», «shodiyona», «usuli ravon», «usuli otlig'» kuylarini. Navoiy «Isfahoniy» kuyini ijod qiladi. Jomiy va Binoiy musiqa nazariyasiga doir asar yaratgan.

Adabiyot sohasida Qutb va Haydar Xorazmiylar, Sayfi Saroiy, Durbek, Amiriy, YAqiniy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih kabi shoir va adiblar ijod qildi. Durbek qayta ishlagan «Yusuf va Zulayho» dostoni, toshkentlik shoir Atoiyning devoni shu davr badiiy adabiyotining nodir durdonalaridir. Bu davr o`zbek shoirlari ichida Lutfiy (1366-1465) alohida o`rin tutadi. Alisher Navoiyga qadar o`zbek she`riyatida Lutfiyga etadigan shoir bo`lmagan.

Alisher Navoiy 30 dan ortiq badiiy asar yozdi, ular ichida «Xamsa», «Xazoyin ul-maoniy», «Mahbub ul-qulb», «Lison ut-tayr» kabi yirik asarlar bor. Navoiy odamlarni tarixni o`rganishga da`vat etadi.

I.Karimov “Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch” asarida Alisher Navoiy haqida: “Agar bu ulug’ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak shoirlarning sultonidir” - deb ataydi.

*Tayanch so`zlar va atamalar:* Dor ul-ilm, Boysung’ur kutobxonasi, Shamsuddin Muhammad Havofiy o`qigan, Qozizoda Rumiy, G’iyosiddin Jamshid Koshoniy, Ulug’bek, Qutb, Haydar Xorazmiylar, Sayfi Saroiy, Durbek, Amiriy, Yaqiniy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih, Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib.

Tamg’a - savdo boji, savdogarlardan olinadigan soliq.

Fulus - misdan yasalgan mayda chaqa pul.

Rasadxona (observatoriya) - osmon jismlari tadqiqoti uchun maxsus jihozlangan ilmiy muassasa joylashgan bino.

Sekstant - osmon yoritqichlari balandligini belgilash uchun mo`ljallangan ko`zgu-qaytargichli asbob.

III bo`lim. O`ZBEK XONLIKLARI

(XVI – XIX asrning birinchi yarmi)

VII-bob. Buxoro xonligi.

1-§. Movarounnahrda Shayboniylar hukmronligi.

Buxoro xonligi tashkil topishi

Siyosiy ahvol. Xuroson hukmdori *Shohrux Mirzo* 1447 yil vafot etgach, taxt uchun kurash kuchaydi. Xuroson bir necha qismga bo`linib, har biri o`zini mustaqil davlat deb hisoblar edi. Xuroson taxtini 1469 yil *Sulton Husayn Boyqaro* egalladi, u Temurning ikkinchi o`g`li *Umarshayx*ning nabirasi edi. Boyqaroning 40 yillik hukmronlik davrida Xurosonda to`la osoyishtalik o`rnatilmagan bo`lsada, obodonchilik, xo`jalik va madaniyat ancha rivojlanishida Husayn Boyqaroning hukmronlik salohiyati hamda Alisher Navoiyning ham xizmati katta bo`ldi.

Husayn Boyqaro 1506 yil vafot etgach qo`shhokimiyatchilik vujudga kelib, uning ikkinchi o`g`li - *Badiuzzamon* va *Muzaffar Husayn* bir vaqtda hukmdor deb e`lon qilindi. Bu Xuroson davlatini to`la porakondalikka olib kelib, shayboniylar hujumi arafasida davlat kuchsiz edi. (rassom Behzod ishlagan miniaturada Husayn Boyqaro tasvirlangan).

Mavorounnahr Mirzo Ulug`bek vafot etgach boshlangan taxt uchun kurash oqibatida tanazzulga yuz tutdi. Mironshohning nabirasi *Abu Said ibn Sulton Muhammad* (1451-1469) kurashda g`alaba qozondi. U 1469 yil halok bo`lgach Movarounnahrni birin-ketin ikki o`g`ili - *Sulton Ahmad* va *Sulton Mahmud*, keyin nabiralari - *Boysung`ur* va *Sulton Ali Mirzolar* boshqargan.

Bobur Mirzo. XVI asr bo`sag`asida Temuriylar taxti uchun kurashga Temurning uchinchi o`g`li *Mironshoh*ning chevarasi Bobur Mirzo chiqdi. Bobur 1483 yil 14 fevralda Andijon shahrida tug`ilgan, bolaligi Andijon va Axsi shaharlarida o`tgan. Bobur o`z davriga yarasha barcha zarur bilimlarni otasi *Umarshayx Mirzo* (1455-1494) saroyida egallagan.

Umarshayx otasi Abu Said Mirzo davrida dastlab Kobul viloyatiga, so`ng Farg`ona viloyatiga hukmdor etib tayinlangan. Umarshayxga akasi *Sulton Ahmad* davrida Toshkent va Sayram ham berilgan. O`zaro ichki kurashlar natijasida Umarshayx qo`l ostida faqat Farg`ona, Xo`jand va O`ratepa qolgan. Umarshayx Mirzo 1494 yil baxtsiz hodisa tufayli halok bo`lgach, hokimiyat 12 yoshili Bobur Mirzo qo`liga o`tdi. Bobur yosh bo`lgani uchun davlatni ishonchli beklardan Hojiqozi va onasi Qutlug` Nigorxonim yordamida boshqargan.

Bobur Mirzoning siyosiy kurash maydoniga chiqishi Temuriylar saltanatida harbiy-siyosiy vaziyat og`irlashgan sharoitga to`g`ri keldi. Bu davrda Samarqandda - *Boysung`ur*, Toshkentda - Boburning tog`asi *Sulton Mahmudxon*, Hirotida - *Husayn Boyqaro* hukmronlik qilardi.

Boburning ham orzusi bobosi Amir Temur saltanatining markazi - Samarqand taxtini egallash edi. Boysung`ur va ukasi Sulton Ali taxt uchun kurash boshlaganidan xabar topgan Bobur 1496 yil Samarqand qamal qildi. Biroq qish yaqinlashib qolgani uchun qamalini to`xtatib Andijonga qaytadi.

Bobur 1497 yil yana Samarqandga yurish boshlab, qamal qildi, qamal 7 oydan ortiq davom etdi. SHahar ichida oziq-ovqat tanqisligi tufayli Boysung`ur askarlari orasida parokandalik ro`y beradi. Boysung`ur Qunduz hukmdori *Xusravshoh* huzuriga qochdi. Bobur 1497 yil noyabr oxirida Samarqand taxtini egallashga muvaffaq bo`ldi.

Biroq bu hol uzoqqa bormadi. Boburning Andijondagi dushmanlari ukasi *Jahongir Mirzoni* Andijon taxtiga o`tqazadi. Bobur Andijonni saqlab qolishga qaror qiladi va Samarqandni 100 kun idora etgach tark etishga majbur bo`ldi. Samarqand taxtini Sulton Ali Mirzo egalladi.

Bobur va Jahongir Mirzolar o`rtasida 1500 yil sulh tuzildi. Unga ko`ra Sirdaryoning shimoli va Axsi shahri Jahongirga, daryoning janubi va Andijon shahri Boburga berildi.

Temuriylar saltanatining boshqa qismlarida ham Farg`onadagi kabi taxt uchun kurash davom etayotgani haqida o`sha davr tarixchisi Muhammad Solih «hamma bir-biridan qo`rqar edi, o`zlaricha shohlik talab qilib mamlakatda ig`vo

urug'ini sochardilar» - deb yozgan. *Muhammad Shayboniyxon* Movarounnahr va Xurosonni egallashi uchun qulay sharoit vujudga keldi.

Dashti Qipchoqdagi siyosiy ahvol. Muhammad Shayboniyxon

«Dashti Qipchoq» deb ataluvchi geografik hudud XI asrdan boshlab arab va fors manbalarida tilga olinadi. Bu atama - Sirdaryoning yuqori oqimi va Tyanshanning g'arbidan Dnepr daryosining quyi oqimiga qadar cho'zilgan dashtlarga nisbatan ishlatilgan. Ural (Yoyiq) daryosi Dashti Qipchoqni sharqiy va g'arbiy qismlarga ajratib turgan.

Bu hududlar rus manbalarida «Poloveslar eri» deb qayd etilgan, chunki ruslar Dashti Qipchoq aholisini poloveslar deb atashgan. Vizantiya manbalarida ular kumanlar, sharq manbalarida qipchoqlar deyilgan. Dashti Qipchoqning sharqiy qismi aholisi o'zbeklar deb atalgan.

SHarqiy Dashti Qipchoqni Jo'jining beshinchi o'g'li Shaybon naslidan bo'lgan *Abulxayrxon* (1412-1468) egallab, 1428 yil davlatga asos soldi. Bu davlat «O'zbek ulusi» (XV asr 20-yillarida, o'zbeklar mamlakati) deb ham ataladi. U dastlab temuriylarga rasman qaram bo'lgan Xorazmga hujm qiladi. Abulxayrxon 1446 yil Sirdaryo o'rta oqimida joylashgan Sig'noq, Oqqo'rg'on, Arquq, O'zgan va Suzoq shaharlarini bosib oldi. Poytaxtini Turadan Sig'noqqa ko'chirdi. Bu temuriylarga qashi kurashga kirganligining tasdig'i edi.

Samarqand taxti uchun kurash kuchaygan paytda Abulxayrxon bu vaziyatdan foydalandi. 1451 yil undan yordam so'ragan temuriy **Abu Said**ga Samarqand taxtini egallashda yordam berish bahonasida yurish boshladi. Abulxayrxon yordami evaziga katta o'ljalar bilan o'z yurtiga qaytadi. Abu Said Ulug'bekning qizi *Robiya Sultonbegimni* Abulxayrxonga xotnlikka beradi. Abulxayrxon keyin ham bir necha bor Movarounnahr ishlariga aralashib Movarounnahrda borgan sari o'z nufuzining ortishiga erisha olgan. Abulxayrxon 1468 yil vafot etgach, u tuzgan davlat parchalanib ketdi.

Muhammad Shayboniyxon Abulxayrxonning nabirasi bo'lib, uning SHohbudog' Sulton ismli o'g'lining farzandi edi. Shohbudog'ning ikki o'g'li bo'lgan: Muhammad Shayboniy va Mahmud Sulton. Muhammad Shayboniy 1451 yil tug'ilgan. Abulxayrxon saroyida ham turkiylar odatiga ko'ra go'dakka 2 ta ism: islomiy (arab), turkiy ism qo'yish urf bo'lgan. Tug'ilganda Muhammad deb nom olgan Shayboniy o'zining ikkinchi nomi (Shayboniy) bilan mashhur bo'lgan. «Boburnoma»da Shayboniyning ismi Shoyboqxon deyilgan, bu nom «kuch-qudrat» degan ma'noni anglatadi.

Yosh etim qolgan Muhammad Shayboniyni otasiga otaliq qilgan amir *Boyshayx* tarbiyalagan. Unga keyinchalik temuriy amirlardan bo'lgan Turkiston va O'tror hukmdori *Muhammad Mazid Tarxon* homiylik qildi. Shayboniy va ukasi Turkistonda uzoq yashamadi, keyin aka-uka Buxoroda yashab ilm-fan va shariatni o'rgandilar. Shayboniy balog'atga etgach ko'nglida bobosi Abulxayrxon davlatini tiklash orzusi jo'sh ura boshladi. U Dashti Qipchoqqa qaytib borib lashkar to'pladi.

Shayboniy bobosi davlatini tiklash yo'lida haraktni o'z qo'shini bilan temuriylarga yollanma qo'shin lashkarboshisi sifatida xizmat qilishdan boshlagan. SHayboniyning xizmatidan Mo'g'uliston, Movarounnahr, Xuroson hukmdorlari qo'shnilariga va ichki raqiblariga qarshi kurashda foydalanganlar.

Shayboniy turli hukmdorlarga xizmat qilishi tufayli Temuriylar davlatidagi vaziyatni bilib oldi. Shayboniy XV asrning 80-yillarida bobosi Abulxayrxon davlatini qayta tikladi. Shayboyiy egallagan Sirdaryo bo'ylaridagi qo'rg'onlar Movarounnahrni istilo qilishida tayanch vazifasini o'tadi.

Movarounnahrda Shayboniylar hukmronligi o'rnatilishi

Shayboniyxon hokimiyati kuchayishi. Dashti Qipchoq qabilalarining rahnamolari Muhammad SHayboniyxon timsolida Abulxayrxon vafotidan so'ng boshlangan qirg'inlarning yana takrorlanishiga yo'l qo'ymaslikka qodir shaxsni ko'rdilar. Shuningdek Dashti Qipchoq qabilalari ko'pdan buyon o'troq hayot

tarzida yashashni orzu qilib kelardilar, bu orzuning ushalishi unumdor erlarni bosib olish hisobiga ro'yobga chiqishi mumkin edi. Kuchli yollanma qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniyxonni Dashti Qipchoq qabilalarining rahnomalari va ruhoniylar qo'llab-quvvatlaydilar, chunki ular Muhammad Shayboniyxonni o'z orzularini ro'yobga chiqarishga qodir shaxs deb hisoblardilar.

Qabilalar rahnomalari va ruhoniylar erlari unumdor, hunarmandchiligi rivojlangan o'lkalarda, birinchi navbatda Movarounnahrda Shayboniyxon hokimiyati o'rnatilishi o'troq hayotga o'tish imkonini berishini ham yaxshi bilganlar. Bu omillar Shayboniyxon hokimiyati kuchayishiga yordam berdi. Movarounnahrdagi ichki siyosiy vaziyatni yaxshi bilganligi ham Shayboniyxonning nufuzini yanada oshirdi. Temuriylarning taxt uchun kurashidan charchagan Movarounnahr zadogonlari, ruhoniylar va oddiy aholining ma'lum qismi ham Shayboniyxon timsolida Movarounnahrda tinchlik o'rnatishga qodir yagona shaxsni ko'rganlar. Shu sababli Shayboniyxonni qo'llab-quvvatlaganlar.

Shayboniyxonning asosiy maqsadi Temuriylar saltanatiga barham berish edi. U 1499 yil Mavorunnahrga yurish boshladi, bunda u raqiblarni sarosimaga solib qo'ygan jang usuli - to'lg'amani qo'lladi. Shayboniyxon Samarqandni dastlab 1500 yil qisqa muddatga bo'lsa-da egalladi va yangi o'zbek davlati – Shayboniylar davlatiga asos soldi. U 1501 yil Samarqandni uzil-kesil egallagach, *Sulton Ali Mirzo* qatl etildi. Shayboniyxon endi butun Movarounnahrnı egallashga kirishdi. *To'lg'ama* - jangda dushman qo'shinini qanotlaridan aylanib o'tib, qurshab olib zarba berish usuli.

1503 yil Toshkent va Shohruhiyani egallandi. Shayboniyxon bu shaharlarga Ulug'bekning Abulxayrxonga uzatilgan qizi Robiya Sultonbegimning o'g'illari *Ko'chkunchixon* va *Suyunchxo'jani* hokim etib tayinladi. Buxoro viloyatiga o'zining ukasi Mahmud Sultonni hokim etib tayinladi. 1504 yil Farg'ona egallandi, harbiy yurishlarda faol qatnashgan amakisining o'g'li *Jonibek Sultonga* Axsi va Andijonni tortiq qildi. U Abulxayrxonning o'g'li *Xo'ja Mahmud Sultonning* o'g'li edi. Shu tariqa butun Movarounnahrda shayboniylar hukmronligi o'rnatildi.

Samarqand poytaxt etib belgilandi, Shayboniyxon Movarounnahrda mustahkamlanib olgach 1505 yil Xorazmni bosib oldi.

Shayboniyxon 1507 yil kuzida Xurossonga yurish boshladi. Xuroson davlatini egallash qiyin bo'lmadi, 1506 yil Balx, 1507 yil Xuroson poytaxti Hirot zabt etildi. Shundan so'ng Hirot o'zining iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz sifatidagi nufuzini yo'qotdi. Xurosonning bo'sundirilishi bilan amalda Shayboniyxon butun mintaqani yagona bir markaz - Samarqand qo'l ostida birlashtira oldi. U temuriylar amalga oshira olmagan ishni bajardi, bu uning davlatchiligimiz oldidagi xizmatidir. Shayboniyxon Mavorunnahr, Xorazm va Xurosonni yagona davlatga birlashtira oldi, shu tariqa Shayboniylar hukmronligi davri boshlandi.

Eronda bu vaqta *Ismoil Safaviy* katta va qudratli qo'shin tuzib hukmdorlik qilayotgan edi, u tuzgan davlat tarixda Safaviylar davlati nomi bilan mashhur. Shoh Ismoil davlati katta hududlarni o'z ichiga olib, bir sarhadi Xuroson bilan, ikkinchi sarhadi Usmonli turklar davlati bilan tutashgan edi. Eron Safaviylarining Xurosonga tazyiqi kuchaydi, nihoyat 1510 yil Marv yaqinida ikki hukmdor o'rtasida bo'lgan jangda Shayboniyxon halok bo'ldi. Shoh Ismoil butun Xurosonni egalladi.

Etnik jarayonlar. Movarounnahr va Xorazmda O'zbek xalqi IX–XII asrlarda shakllangan, lekin ular XVI asrgacha o'zbeklar deb atalmagan. Qadimdan turkiy etnik guruhlar nafaqat O'zbekiston zaminida, jumladan Dashti Qipchoqda ham yashab kelganlar. Dashti Qipchoqni XIII asr boshida zabt etgan mo'g'ullar turkiy qabilalar tarkibiga singib, o'z milliyligini yo'qotgan.

Shayboniylar Movarounnahrni egallagach: 1) XVI asrdan Dashti Qipchoqda yashovchi turli o'zbek qabilalari Movarounnahr va Xorazmga ko'chib keldi va Etnik jarayonga ta'sir ko'rsatdi, O'zbek xalqining tarkibi kengaydi. 2) ko'chib kelgan turli o'zbek qabilalari taraqqiyoti ustun bo'lgan mahalliy qardoshlari bilan yaqinlashdi. 3) ular o'troq hayotga moslashib asta-sekin Movarounnahr va Xorazmdagi qardoshlari tarkibiga singib ketgan, faqat hukmron qabiladan mahalliy aholiga "o'zbek" degan nom o'tgan, xalos. XVI asrdan Movarounnahr va

Xorazmning mahalliy aholisi ham o'zbek deb atala boshlagan. Bundan o'zbek xalqi XVI asrda shakllangan, degan xulosa chiqmasligi lozim.

Zahiriddin Muhammad Bobur

Boburning Shayboniyga qarshi kurashi. Shayboniyxon 1500 yil Samarqandni egallagach, Bobur unga qashi yurish boshladi. Shayboniyxon bu paytda Samarqanddan tashqarida edi. Bobur Shayboniy qoldirgan 600 ta askarni qirib tashladi va Samarqand taxtini *ikkinchi* marta egalladi. Shayboniyxon chekindi va bo'lajak hal qiluvchi janga tayyorgarlik ko'rdi.

Zarafshon bo'yida 1501 yil aprelda bo'lgan og'ir jangda Bobur engilib Samarqandga chekinadi. Samarqandni qamal qilgan Shayboniyxon Boburga taklif qilgan haqoratli sulhga binoan Bobur Samarqandni tark etib, o'zga yurtlarga ketishga majbur bo'ldi. Bobur Kobulga borib 1504 yil hokimiyatni qo'lga kiritdi.

Shayboniyxon 1510 yil halok bo'lgach, Bobur shoh Ismoil yordamida Movarounnahrni shayboniylardan qaytarib olish uchun kurash boshladi va 1511 yil kuzida Samarqandni *uchinchi* marta qo'lga kiritdi. Bobur Samarqandni egallagach noiloj islomning shia' yo'nalishiga e'tiqod qiluvchi shoh Ismoilni oliy hukmdor deb e'lon qildi, bu Samarqand xalqining Boburdan yuz o'girishiga sabab bo'ldi. Chunki, Movarounnahr aholisi, Bobur va Shayboniylar ham islomning sunniylik yo'nalishiga e'tiqod qilganlar.

1512 yil aprel va noyabrda Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li Ubaydulla Sulton bilan bo'lgan har ikki jangda Bobur mag'lub bo'ldi. Shoh Ismoilning Boburga yordam berish uchun yuborgan qo'shinini ham Shayboniylar noyabrda bo'lgan jangda mag'lub etdi. Bobur endi Movarounnahrdan tamoman umidini uzib yana Kobulga qaytib 1526 yilgacha idora qildi, so'ng Kobulni ikkinchi o'g'li *Komronga* qoldirib, o'zi Hindistonga yurish boshladi.

Boburiylar saltanati. Bobur 1526 yil 21 aprelda Dehli hukmdori Ibrohim Lodiy qo'shinlarini tor-mor keltirdi; natijada Bobur Shimoliy Hindistonni egalladi. Dehli shahrida 1526 yil 27 aprelda Bobur nomiga xutba o'qildi, shu tariqa

Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solindi. Bobur podshoh Hindistonda bir-biriga dushman bo'lgan mayda mustaqil rojalarni qilich va siyosat yo'li bilan birlashtirdi va markazlashgan yirik saltanatni barpo etdi. Boburiylar saltanati 1858 yil Buyuk Britaniya Hindistonni to'liq bosib olguniga qadar hukm surdi. Rojalar - Hindistondagi mahalliy hukmdorlar.

Hindistonda va chet ellarda boburiylarni «buyuk mo'g'ullar» deb atashgan, bu mutlaqo xato, Boburiylar yurtdoshimiz, temuriyzoda Boburning avlodlaridir. Boburiylar tarixiy hujjatlarda o'zlarini «boburiy mirzolar» deb yuritishgan. Boburiylarning mo'g'ullar deb xato aytilishiga evropaliklar Temuriylarni mo'g'ullardan tarqalgan deb noto'g'ri hisoblashlari sabab bo'lgan. So'nggi yillarda «buyuk mo'g'ullar» deb atalgan ibora o'rniga «boburiylar» iborasi qo'llanilishi bilan tarixiy haqiqat tiklandi.

Bobur 1530 yil 26 dekabrda, 47 yoshida vafot etdi. U Agra shahrida, Jamna daryosi yonidagi «Bog'i Orom»ga dafn etilgan. Boburning vasiyatiga ko'ra uning jasadi Boburning o'zi obod qilgan Kobuldagi «Bog'i Kalon»ga ko'chiriladi, keyinchalik bu bog' «Bog'i Bobur» deb ataldi. Bobur Temurdek bunyodkorlik ishlariga katta e'tibor bilan qaragan davlat arbobi edi. U dovyurakligi va jasurligi uchun yoshligidan «Bobur» (Sher) laqabini oladi. Bobir davlat ishlarini adolat bilan yuritgan, turli din va urf-odatlarini hurmat qilgan. Safdosh arboblardan kimki o'z vataniga qaytishni istasa ruxsat bergan va muruvvat ko'rsatgan.

Bobur – mutafakkir. Bobur bilimga chanqoq davlat arbobi bo'lgani uchun ham bilim olishga intilganlarga otalarcha g'amxo'rlik qilgan. U olim, Alisher Navoiydan keyin turadigan shoir va bastakor edi. Bobur «Boburnoma», «Mubayyin» (bayon etilgan), «Turkiy devon» kabi asarlar yozgan. «Boburnoma» - Movarounnahr, Xuroson va Hindiston tarixini to'g'ri aks ettirgan asardir. «Boburnoma» xotira asarlar sirasiga kirib, 1493-1529 yillarda bo'lgan tarixiy voqealar haqida yilma-yil hikoya qiladi. Asarda ba'zi temuriyzodalarning birgalashib umumiy dushmanga qarshi kurashish o'rniga o'z dushmanlari bilan o'z manfaatlari yo'lida kelishishga qilgan harakatlari tanqid qilinadi. Bobur «Boburnoma»da Hindiston haqida: «Hindiston bizning viloyatlardan o'zgacha

olamdir. Tog' va daryosi, jangal va sahrosi, eli va tili o'zgachadir. Aksar viloyati tuz erdan bo'libtur. Hindistonning bir aybi, oqar suvi yo'qtur» - deb yozgan.

Boburning «Mubayyin» asari islom huquqshunosligi va islom dinining asoslari: namoz, zakot va haj ziyoratining mezonlariga bag'ishlangan. U «Xatti Boburiy» deb ataluvchi alifbo ham yaratgan. Bobur Mirzo - davlat arbobi, sarkarda, shoir va tarixchi olim edi. Bobur tavalludining 510 yilligi munosabati bilan 1993 yil Andijonda Bobur haykali o'rnatildi, ramziy qabr maqbarasi qurildi, «Bobur milliy bog'i» va «Bobur va jahon adabiyoti» muzeyi tashkil etildi.

Buxoro xonligi tashkil topishi

Xonlikning tashkil topishi. Shayboniylar urf-odatiga ko'ra taxtga yoshi kattasi o'tqazilgan. Shayboniixon halok bo'lgach taxtga amakisi Ko'chkinchi Sulton o'tqazilgan, bu urf-odatiga XVI asr 40-yillaridan so'ng rioya etilmay qo'yilgan. Ko'chkinchixonidan so'ng o'g'li *Abu Said* (1530-1533) taxtga o'tirdi. Undan keyin Shayboniixonning ukasi Mahmud Sultonning o'g'li *Ubaydullaxon* (1533-1540) hukmronlik qildi.

Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirdi. U Buxoroga otameros mulk deb qarar edi, chunki Shayboniixon Buxoro hokimligini Ubaydullaxonning otasi Mahmud Sultonga bergan edi. Shayboniylarning Movarounnahrda tashkil etgan davlati (Ubaydullaxon davrida) endi rasmiy ravishda Buxoro xonligi deb ataladigan bo'ldi.

Ubaydullaxon Ismoil Safaviyning hujumini bartaraf etib Movarounnahrni harbiy-siyosiy tazyiqdan saqlab qoldi, bu davrda Buxoroning markaz sifatidagi nufuzi oshdi. Ubaydullaxon Buxoro davlatining chegaralarini Shayboniixon davridagi sarhadlarda qayta tiklashga harakat qildi, u Hirotni ishg'ol etgan Eron qo'shinini bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan edi, mamlakat ichkarisidagi o'zaro kurash va tarqoqlikka barham berdi.

Ubaydullaxon vafot etgach ichki ziddiyatlar yana kuchayib, hokimiyat uchun kurash boshlandi. Shayboniixon avlodlarining har biri o'z ota meros

bo'lgan hududda mustaqillikka intilar, taxtga da'vogar edi. Ko'chkinchixonning o'g'li *Abdullaxon I* ning qisqa hukmronligidan so'ng qo'sh hokimiyatchilik vujudga kelib, bir davlatda ikki hukmdor paydo bo'ldi: 1) Buxoroda Ubaydullaxonning o'g'li *Abdulazizxon*. 2) Samarqandda Ko'chkinchixonning o'g'li *Abdulatifxon* hukmdorlik qila boshladi.

Abdullaxon II hukmronligi. Mamlakat bir necha mustaqil hokimliklarga bo'linib ketgan sharoitda parokandalikka chek qo'yish va markaziy hokimiyatni tiklash uchun Miyonqol hokimi *Iskandar Sulton*ning o'g'li Abdullaxon II (1534-1598) kurash maydoniga chiqdi. U Shayboniylarning yorqin vakillaridan biri, *Jonibek Sulton*ning nabirasi bo'lgan. Iskandarxon xonadoniga Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'ida yashovchi shayx *Muhammad Islom*ning ixlosi katta bo'lganligi Abdullaxonga ham bu kurashda katta madad bo'ldi.

Muhammad Islomning oq fotihasi va ko'magi bilan Abdullaxon 1556 yil Buxoro taxtini amalda egalladi. U Xorazm va Xurosonni Movarounnahrda birlashtirish uchun ko'p janglar olib bordi. 1574-1595 yy. Balx, Samarqand, Toshkent va Farg'onani, Badaxshon va Xorazmni zabt etdi va o'z davlatiga qo'shib oldi. Abdullaxon davlati sarhadlari janubda - Hirotdan Mashhadgacha, shimolda - Orol dengizigacha, Kaspiy dengizidan Issiqko'lgacha etdi. Movarounnahr, Xorazm, Xuroson yana yagona hukmdor qo'li ostida birlashtirildi. Buxoro xonligi XVI asr oxiriga kelib nisbatan markazlashgan ulkan davlatga aylandi. Rossiyada bu davlatni "Velikaya Buxariya" (Buyuk Buxoro) deb atagan.

Shayboniylar XVI asrda etakchi sulola bo'ldi. SHayboniylarning eng qudratli vakili Abdullaxon II davrida o'zbek davlatchiligi o'z tarixida yana bir bor yuksak darajaga ko'tarila oldi.

Shayboniylar hukmronligi tugashi. Abdullaxon II mamlakatni birlashtirish yo'lida shayboniy sultonlarning markaziy hokimiyatni kuchsizlantirishga urinishlariga qarshi shafqatsiz kurashdi, hatto qarindoshlariga ham shafqat qilmadi. Abdullaxon II yirik markazlashgan davlat barpo etgan bo'lsada, davlatdagi ichki nizolarga to'la barham bera olmadi.

1598 yil Abdullaxon II vafot etgach, taxtga o'tirgan o'g'li *Abdulmo'minni* o'sha yili fitnachilar o'ldirdi. Undan qolgan 2 yashar o'g'lining xonlik huquqini hech kim tan olmadi. Taxt uchun kurash boshlanib Buxoroning bir guruh amaldorlari Ibodulla Sultonning o'g'li *Abdulaminni* taxtga o'tqazishga urindi. Shayboniylarning boshqa guruhi Abdullaxon II ning amakivachchasi - Balx hokimi *Pirmuhammad*ni taxtga o'tqazdi.

Buxorodagi ichki nizolar tufayli og'ir vaziyatdan foydalanib: 1) Eron shohi *Abbos* bostirib kirdi, u Nishopur, Sabzavor, Mashhad, Hirotni egallaydi. 2) Xorazm Buxorodan chiqib mustaqilligini tikladi. 3) Qozoq xoni *Tavakkal* Axsi, Andijon, Toshkent, Samarqandni egallab, Buxoroga yurish qildi. *Pirmuhammadxon* 1599 yil Tavakkalni tor-mor qildi va Movarounnahrni ozod qildi. Qozoqlar qo'shini Dashti Qipchoqqa chekindi.

Pirmuhammad Buxoro xonligini yana 2 yilcha idora qildi. Pirmuhammad va Samarqand hokimi ashtarxoniy *Boqi Muhammadxon* o'rtasida 1601 yil bo'lgan jangda Pirmuhammad engiladi va o'ldirildi. Abdullaxon II vafotidan 3 yil o'tib bir asr yashagan shayboniylar hukmronligi 1601 yil barham topdi.

Tayanch so'zlar: Dashti Qipchoq, O'zbek ulusi, Shayboniylar, Buxoro xonligi.

XVI asrda Buxoro xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Shayboniylar islohati. Shayboniyxon davlatni iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustahkamlash yo'lida islohatlar o'tkazdi:

1) u davlat boshqaruvida suyurg'ol tizimini joriy etdi, ya'ni hududlarni boshqarishni farzandlari, qarindosh-urug'lari, birodarlariga topshirdi. Movarounnahrni shayboniylar 1512 yil tamoman egallagach, viloyatlarni qayta taqsimlashni nufuzli vakili *Jonibek Sultonga* topshirdilar. U Samarqandni *Ko'chkinchixonga*, Toshkent viloyatini *Suyunchxo*jaga, Buxoro va atrofini

Ubaydulla Sultonga doimiy merosiy mulk qilib berdi. Lekin suyurg'ol mulklar markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga intilgan.

2) Er-suv qaytadan taqsim qilinib, ko'chmanchi qabila zodagonlari o'z mulklarini engilgan mahalliy mulkdorlar mol-mulkini musodara qilish, sotish, egasiz qolgan erlarni o'zlariniki qilib olish yo'li bilan ko'paytirib oldilar.

3) Mamlakat ichida ijtimoiy hayotni tartibga solishga imkon beruvchi islohat o'tkazildi. Keyingi 10 yil ichida soliqlar og'irligidan va mulkdorlar zulmidan er-suvlarini tashlab ketgan xo'jaliklar erlarini ishga tushirish masalasi ko'rib chiqildi.

4) Shayboniyxon 1507 yil pul islohati o'tkazdi va katta shaharlarda vazni bir xil 5,2 gr. kumush tangalar va mis chaqa pullar zarb qilinib, muomalaga chiqarildi. Pul islohati-iqtisodiyotni tartibga solish va savdo-sotiqni jonlantirish maqsadida o'tkazilgan edi. Pul islohati dehqonlarning soliq to'lash imkoniyatini oshirishga, davlat va xon mulkini ko'paytirishga imkon berdi.

Shayboniyxon amalga oshirgan bu tadbirlar markaziy hokimiyatni mustahkamlashga xizmat qilishi zarur edi. Shayboniy vafotidan so'ng o'zaro taxt uchun kurashlar va Eron bosqinchilariga qarshi kurash iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu hol pul qadrsizlanishiga olib kelgan. Oliy hukmdor *Ko'chkinchixon* navbatdagi pul islohatini o'tkazishga majbur bo'lgan, shu yo'l bilan ahvol bir maromga tushishiga erishilgan.

Abdullaxon II o'tkazgan pul islohati Buxoro tarixida muhim ahamiyatga ega voqea bo'lgan, u oltin pul zarb etib, uning tarkibiga qiymati past bo'lgan boshqa ma'danlar aralashtirmasligini qattiq nazoratga olgan. Oltin pullar xonlikning butun hududida muomalaga kiritilishi hokimiyatning yanada markazlashuviga, xazinaga katta daromad tushishiga va savdo yanada jonlanishiga olib keldi.

Iqtisodiyotda Shayboniylar davrida ham sun'iy sug'orish bilan bog'liq muammolarni hal etish ishiga jiddiy e'tibor bilan qaralgan. Shayboniylar sulolasi vakillari Sangzor, Chirchiq, Sirdaryo, Amudaryo, Vaxsh va Murg'ob daryolaridan unumli foydalanish choralari ko'rganlar. Shayboniyxon avlodlari keyinchalik

Qashqadaryoning irmoqlaridan Kesh viloyatini sug'orish uchun 10 dan ortiq kanallar qazdirgan.

Sug'orish ishlari ayniqsa Abdullaxon II davrida keng rivojlangan bo'lib, 1556-1585 yillarda Zarafshon daryosida Karmana, Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor suv ayirg'ichlari; Murg'ob vohasida Sangzor, Hovuzixon suv ombarlari; Jizzax vohasida Sangzor daryosidan Tuyatortar kanali; Somonjuq dashtida Xo'ja Ka'ab, Afshona kanallari; Amudaryodan Chorjo'yga; Murg'obdan Marvga; Vaxshdan uning atroflariga kanallar qazilgan. Abdullaxon Nurota tumanidagi Oqchob yaqinida Beklarsoy darasida joylashgan qadimgi to'g'on qoldiqlari o'rnida ulkan band qurirdi. Abdullaxon bandi uning ravoqlarini to'g'on tepasida turib ochishi yoki bekitishi mumkin edi.

Abdullaxon II karvon yo'llarini jonlantirish, sardobalar, karvonsaroylar qurish va ta'mirlashga ahamiyat berdi. Yirik usti berk savdo rastasi 1577 yil Buxoroda qurildi, u Abdullaxon timi deyiladi. Shayboniylar davrida tikuvchilik, kulolchilik, temirchilik, qurolsozlik, zargarlik, qog'oz va qurilish ashyolari ishlab chiqarish rivojlandi.

Davlat boshqaruvi. Buxoro xonligi ma'muriy jihatdan viloyatlar va tumanlarga bo'lingan. SHayboniylar davrida ham temuriylar davridagidek Oliy davlat idorasi - dargoh deyilgan, uning tepasida Xon turgan. Ijro etuvchi hokimiyat ham devon (vazirlik) deb atalgan, unga devonbegi (bosh vazir) rahbarlik qilgan. Katta nufuzga ega bo'lgan devonbegi moliya va xo'jalik ishlarini ham boshqargan. Devon temuriylar davridagidek nufuzga ega bo'lmagan, sababi dargohdagi mansablar mavqeyining kuchli bo'lmaganligi edi.

Xon siyosatining viloyatlardagi ta'siri katta davlat mansabi bo'lgan Otaliqning nufuzi bilan belgilangan. Xon viloyatlarni shahzodalarga taqsimlagach, ularga rahnoma etib tayinlangan nazoratchi, ishonchli shaxs otaliq deb atalgan. Shahzodalar ulg'ayib, balog'atga etib, mustaqil faoliyat yuritgunlariga qadar viloyatlardagi davlat ishlarini shahzodalar nomidan otaliqlar boshqargan.

Parvonachining vazifasi xon farmonlarini, rasmiy hujjatlarni mas'ul shaxslarga, ijrochilarga etkazishdan iborat bo'lgan. Dodxoh mansabida ishlagan

amaldor dargohga tushgan arizalarni qabul qilib, javob qaytargan, u adolat mezonlariga amal qilinishini ham nazorat qilgan. Ko`kaldosh mansabiga xon sulolasiga eng yaqin shaxslar tayinlangan, u xon siyosatiga fuqarolarning munosabatini o`rganib, bu siyosatning daxlsizligini ta'minlagan.

Xon yasovuli - xon va shahzodalar o`rtasidagi ichki munosabatlar masalasi bilan shug`ullangan. Eshikog`aboshi - dargoh xavfsizligi, tartibi va kelgan-ketganlardan xabardor bo`lib turish masalalari bilan shug`ullangan. Shayxulislom - shariat qonunlari bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirgan. Qozikolon - sud ishlariga etakchilik qilgan. Muhtasib (rais) – mamlakatda jamot tartibini, diniy marosimlarga rioya qilinishini, bozorlarda narx va tarozining to`g`riligini nazorat qilgan. Mehtar - zakot va boshqa tushumlardan tushadigan mablag`larni zarur o`rinlarda ishlatishni nazorat qilgan.

Naqib davlat mansabdori hisoblanmasada, saroyda nufuzi baland bo`lgan, u xonning eng yaqin va ishonchli kishisi sanalgan, ichki va tashqi siyosat masalalarida xonning maslahatchisi hisoblangan, zarur bo`lganda elchilik vazifasini ham bajargan. Naqib – o`zlarini Muhmmad (s.a.v.) payg`ambarning avlodlari deb hisoblovchilar (sayidlar) jamoasi etakchisining unvoni.

Ichki ziddiyatlar Shayboniylar davlatida markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o`rtasidagi ziddiyatlarda namoyon bo`lgan. Er egaligining iqto, suyurg`ol, tanho, jogir turlari Shayboniylar davlatida bo`lgan. Davlat kichik-kichik mulklarga (suyurg`olga) bo`lib idora qilinardi, bu hol suyurg`ol egalarining hokimiyatdan ajralib chiqishga sharoit yaratar edi. Shayboniyyon bu xatoni tuzatishga intilib bo`ysunishni istamagan mahalliy hukmdorlar mustaqilligini tugatishga, ayrim hukmdorlarni almashtirishga harakat qildi, bu mahalliy hukmdor va zamindorlarning keskin noroziligiga sabab bo`ldi.

Shayboniylar davrida mehnatkashlarning iqtisodiy ahvoli nochor edi, ko`pchilik ersiz bo`lib, ijaraga er olib ishlagan. Asosiy soliq - sug`oriladigan erdan olinadigan xiroj bo`lib, daromadning 30-40 %ini tashkil qilardi. Ixrojat - davlat muassasalari, qo`shin va xon xonadoni xarajatlarini qoplash uchun to`lanadigan soliq. Davlat pulga muhtoj bo`lganida Favqulodda soliqlar joriy etilgan.

Aholi mehnat majburiyatini ham o'tagan, bu majburiyatlar: aholini kanal va zovurlar qazishga, yo'l va ko'priklar qurishga, em-xashak yig'ishga jalb etish. Samarqand poytaxt sifatida xon taxtiga o'tqaziladigan joy hisoblangan, u erda xon sharafiga xutba o'qitilgan va pul zarb etilgan.

Buxoro xonligining tashqi siyosati

Buxoro bilan Boburiylar munosabatlari o'rnatilishi *Bobur* va *Ko'chkinchixon*lar nomi bilan bog'liq. Ko'chkinchixon davrida Buxoro xonligi Boburiylar davlatini tan oldi va savdo-elchilik munosabatlarini o'rnatdi. Ko'chkinchixon o'z elchisi orqali Boburga Movarounnahr mayizi, o'rigi va boshqa ne'matlardan 7 tuyada sovg'a va 200 ta ot tortiq qilgan. Bobur ham Buxoroga elchilar yuborgan. Humoyun davrida ham savdo-elchilik davom etgan

Abdullaxon II Safaviylarga qarshi kurashda boburiylar bilan birga harakat qilishga intiladi. U 1572 yil Boburiy *Akbarshoh* huzuriga o'z elchilarini yubordi, elchilar sovg'a va maktub olib bordi. Abdullaxon o'z maktubida ikki davlat o'rtasida do'stlik munosabatlarini mustahkamlashni bayon qilgan edi. Bundan maqsad boshqa davlatlar hujumiga qarshi ittifoq tuzish edi.

Abdullaxon II Hindistonga ikkinchi marta 1577 yil elchi yuborgan. Bu elchilikdan siyosiy maqsad ko'zlangan edi: Abdullaxon II Eronni o'zaro taqsimlab olishni taklif qildi. Akbarshoh bunga rozi bo'lmadi, chunki u turli dinga etiqod qiluvchilar tarafdori bo'lib, diniy bag'rikenglikni davlat siyosati darajasiga ko'targan edi. Eron bilan ham yaxshi munosabatda edi.

Akbarshoh Hindiston shimolidagi Sind va Kashmirni bosib oldi, Buxoro xonligi bu hodisani shayboniylar davlatining janubiy chegaralariga yaqinlashuvi deb hisobladi. Chunki Hindistonda ham Movarounnahrda ham Akbarshohni Movarounnahrni bosib olishga undovchi kuchlar bor edi. Abdullaxon II esa 1584 yil Badaxshonni egalladi. Abdullaxon 1585 yil Akbarshoh huzuriga uchinchi marta elchi yuborib, Badaxshon orqali Makka va Madinaga boradigan yo'lni g'ayridinlardan tozalash maqsadida Badaxshonni bosib olish sababini izohlaydi.

Akbarshoh 1586 yil o'z elchilarini Abdullaxon huzuriga yuborib Turkiya Eronning bir qismini bosib olganini, Buxoro va Hindiston Eronga yordam berish zarurligini ma'lum qiladi. Eron shayboniylarni o'zining asosiy raqibi deb hisoblagani uchun Abdullaxon Akbarshohning taklifiga rozi bo'lmaydi. Bu davrda *Abbos I* Eronni birlashtirib, mustahkamladi.

Shunday sharoitda Badaxshonda Abdullaxonga qarshi isyon ko'tarildi. Buxoroda bu isyonda Akbarshohning qo'li bor degan gumon paydo bo'ldi. Badaxshon hukmdori Abdullaxonning o'g'li *Abdulmo'min* Akbarshohdan boshpana berilgan badaxshonlik isyonchilarni Buxoroga yuborishni talab qildi. Shu tufayli Buxoro va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarga sovuqchilik tushadi. Abdullaxon Akbarshoh huzuriga o'z elchisini yuborib, o'g'lining xatti-harakati uchun Akbarshohdan uzr so'ragan.

Turkiya va Buxoro o'rtasidagi shartnomani sulton *Boyazid II* va Shayboniyyon Eron safaviylariga qarshi kurash to'g'risida tuzgan. SHayboniylar elchisi 1515 yil *Sulton Salim* huzuriga bordi. Sulton Salimning elchisi o'sha yili (1515) Buxoroga sultonning maktubini olib keladi, sulton o'z maktubida Ubaydullaxonni Eronga qarshi kurashga chaqiradi. Bunda Turkiyaning manfaati yotar edi. Turkiya Buxoroning ichki ishlariga ham aralashdi.

Turkiya shayboniylarning Movarounnahr taxti uchun kurashida Toshkent hokimi *Baroqxon* - Navro'z Ahmadxon ibn Suyunchxo'jaga harbiy kuch jo'natgan. Baroqxonning Toshkentdagi qarorgohida 300 nafar turk askari xizmatda bo'lgan. Turkiya safaviylarga qarshi kurashda shayboniylardan foydalanibgina qolmay, Buxoro xonligida o'z siyosiy ta'sirini kuchaytirish maqsadida ham bu ichki kurashida faol qatnashdi.

Eron va Buxoro manfaatlari to'qnashgan nuqta Xuroson bo'lib, buning sababi Xurosonning harbiy-siyosiy, savdo-iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligida bo'lib, Xuroson Eron, Buxoro va Hindiston yo'nalishida darvoza vazifasini ham o'tar edi. Xuroson nazorati masalasida shayboniylar va safaviylar o'rtasida kurash ketgan. Shayboniylar Xuroson masalasida SHayboniyyon,

Ubaydullaxon, Abdullaxon II davrida ustunlik qilgan. Abdullaxon II Xurosonning Marv, Nishopur, Mashhad kabi yirik shaharlarini egallagan.

Rossiya-Buxoro munosabatlari XVI asrning ikkinchi yarmidan rivojlana bordi. Abdullaxon II Rossiya bilan savdo aloqalarini yaxshilashga harakat qildi, bu orqali o'z davlatining siyosiy ahvolni mustahkamlashga erishmoqchi edi. Chunki *Ivan Grozniy* (1533-1584) davrida Rossiyaning mavqei kuchaya bordi. Ivan Grozniy davrida Qozon (1552), Hojitarxon (1556) xonliklari, Volga bo'yi va G'arbiy Sibir bosib olinishi Rossiyaga savdo yo'llarini nazorat qilish imkonini berdi. Volga atrofidagi viloyatlarda savdo qilish Buxoro savdogarlari uchun qulay edi, chunki Rossiya yaqin qo'shni bo'lib, Qozon tatarlari va boshqardlar bilan din va tili ham yaqin edi.

Abdullaxon II Moskvaga 1557-1558 yy. elchilar yubordi, elchilar Astraxan orqali Moskvaga borib Ivan Grozniy huzurida bo'ladi. Elchilar o'z xonlari nomidan Grozniydan savdogarlarning Volga bo'ylab erkin o'tishlariga ijozat so'raydi. Moskvadan elchilar o'q-dori, ov qushlari va matolar olib kelgan.

Rossiya ham Buxoro xonligi bilan savdoni rivojlantirishdan manfaatdor edi: 1) Rossiya o'z tovarlarini sotishi uchun Buxoro qulay bozor edi. 2) Rossiya Buxoro orqali Osiyo davlatlariga, 1-o'rinda Hindistonga chiqish imkoniga ega bo'lardi.

Moskvada 1555 yil tashkil etilgan «*Moskva savdo kompaniyasi*» vakili Antoniy Jenkinson boshliq elchilar rus podshosining guvohnomasi bilan 1558 yil Buxoroga yuborildi. Jenkinsonni Buxoroda Abdullaxon II qabul qildi. Jenkinson Buxoroning xalqaro va ichki savdo imkoniyatlarini «Rossiyadagi Moskva shahridan Baqtriyadagi Buxoro shahrigacha 1558 yilgi sayohat» nomli esdaliklarida bayon qilgan. A.Jenkinson elchiligi natijasida Rossiya-Buxoro o'rtasida yaxshi savdo-diplomatik aloqalar yo'lga qo'yildi.

XVI asrda Buxoro xonligida madaniy hayot

Ta'lim islohatlari. Shayboniylar temuriylar davrida yaratilgan yuksak madaniyatga munosib voris bo'la olmaganlar. SHunday bo'lsada SHayboniylar davrida fan va madaniyat baholi qudrat rivoj topishiga ushbu sulola hukmdorlari orasidan etuk ilm-fan arboblari etishib chiqqanligi ham ta'sir ko'rsatgan. Chunonchi Shayboniyxon, Ko'chkunchixon va Ubaydullaxon nihoyatda o'qimishli kishilar bo'lishgan. Shayboniyxon, Abdulazizxon va Abdullaxonlar kutubxonalarida ajoyib kitob xazinalari bo'lgan. Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II ilm-fan, ma'rifat homiylari edi. Shayboniyxon temuriylardan so'ng Samarqand va Buxoroni fan, madaniyat va san'at markazlari sifatida rivojlantirishga harakat qildi.

Ta'lim sohasida ham Shayboniylar islohat o'tkazishiga amaldorlar guruhini vujudga keltirish va ularni jamiyatning asosiy tayanchiga aylantirish zarurati sabab bo'ldi. Islohatga ko'ra ko'p bosqichli o'qitish tizimi joriy etildi: har bir mahallada maktab ochildi, ba'zi xonadonlarda uy ta'limi joriy etildi, 6 yoshdan ta'lim beriladigan bo'ldi, maktabda 2 yil o'qigach, madrasaga o'tkazilardi. XVI asrda Samarqandda Shayboniyxon, Buxoroda Abdullaxon, Toshkentda Baroqxon va Ko'kaldosh madrasalari qurildi va faoliyat yuritdi. Madrasada 3 bosqichli ta'lim joriy etildi: har bir bosqichda 7 yildan, 21 yil davom etardi. O'quvchilar: ilohiyat, hisob, handasa, fiqh, mantiq, musiqa, she'riyat san'atidan ilm olardilar. Ta'lim olishga hammaning ham imkoni bo'lmas edi.

Ilm-fanning shayboniylar davrida ma'lum darajada rivojlangan sohalari: tibbiyot, matematika va astronomiya edi, ayniqsa tarix va tibbiyot boshqa sohalarga qaraganda ildamroq rivojlandi. Tibbiyot sohasida Muhammad Mazid "tabiblar iftixori" deb sharaflangan, jarroh mavlono Baqo, ko'z kasalliklarini davolashda SHohali ibn Sulaymon, "Davolash bo'yicha dastur" asari muallifi Sultonali Samarqandiy, "Ko'z kasalligiga doir asosiy kitob" degan asar yozgan Ubaydulloh Qahhol mashhur bo'lgan. Matematika ilmiga Muhammad Amin, Bobokalon Samarqandiy, mavlono Kavkabi; Astronomiya ilmiga Muhammad

Husayni Buxoriy “Qibla tomonni topish ma’rifati”, Ahmad Fariziy “Oy fazolarining tengligi haqida risola” kabi asari bilan hissa qo’shdi.

Tarix fani sohasida Shayboniylar davrida yirik tarixiy asarlar yaratilgan: Kamoliddin Binoiy “Shayboniynoma”, Muhammad Solih “Shayboniynoma”, Muhammad Haydar «Tarixi Rashidiy», Fazlulloh ibn Ro’zbexon “Mehmonnamayi Buxoro”, Hofiz Tanish Buxoriy «Abdullanoma», “Sharhnomayi shohiy”, Sulton Muhammad Hofiz Toshkandiy «Tarixi jadidayi Toshkand» asarini yozgan.

Kamoliddin Binoiyning “Shayboniynoma” asari Dashti Qipchoq va Movarounnahrning XV asr o’rtalaridan XVI asr boshlarigacha bo’lgan voqealarni o’z ichiga oladi. Shuningdek, shayboniylar bilan Eron safaviylari o’rtasidagi munosabatlar haqida ma’lumot beradi. M.Solihning “Shayboniynoma” asari o’zbek tilida yozilgan bo’lib, Shayboniynonning harbiy yurishlariga bag’ishlangan. Hofiz Tanish Buxoriy «Abdullanoma» asarini Chingizxonning Movarounnahr, Chingiziylar hukmronligining o’rnatilishi, Dashti Qipchoqda Abulxayrxon davlatining tashkil etilishi, Shayboniynonning harbiy yurishlari, uning o’limidan so’ng Movarounnahrda ahvol, Abdullaxon II ning mamlakatni birlashtirish yo’lidagi kurashi tarixiga bag’ishlangan.

Adabiyot ham shayboniylar davrida rivojlanib, bu davr adabiyotida M.Shayboniynon, uning jiyani Ubaydullaxon, K.Binoiy, M.Solih va Mushfiqiylar alohida o’rin tutadi. Umrini jangda o’tkazgan M.Shayboniynon she’riyat bilan shug’ullanib, yuqori saviyali badiiy asar qoldirgan. Uning asarlari turli mamlakatlarga olib ketilgan, she’rlari to’plami bo’lmish “Devon”i Istambul kutubxonasida saqlanadi. Shayboniynon she’rlarida Samarqandga, Buxoroni Ka’baga qiyoslaydi.

M.Shayboniynonning jiyani Ubaydullaxon g’azal, ruboiy, qit’a va tuyuqlari bilan she’riyatga katta hissa qo’shgan. U «Ubaydiy», «Ubaydullo», «Qul Ubaydiy» taxalluslari bilan ijod qilgan. Ubaydullaxon fors va arab tillarini yaxshi bilgan va shu tillarda ijod qilgan o’zbek, fors va arab tillaridagi she’rlari 3 devonda to’plangan, keyinchalik ular bitta muqovaga jamlanib “Kulliyot” deb nomlangan.

Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asari ayni paytda adabiy doston ham hisoblanib, yuksak badiiy saviyasi va tilining soddaligi bilan ajralib turadi. Abdullaxon II saroyida xizmat qilgan va “Malik ush-shuaro” unvoniga sazovor boʻlgan shoir Mushfiqiy oʻz sheʼrlarida yuqori tabaqa vakillari adolatsizligini fosh etgan.

Memorchilikda shayboniylar poytaxt Buxoro va uning atroflarini obod qilishga harakat qildi. XVI asrda shu davr muhandisligi, maʼnaviyati va madaniyatiga mos binolar qurildi. Buxorodagi Mir Arab, Abdullaxon, Samarqandda qurilgan Shayboniixon, Toshkentda qurilgan Baroqxon va Koʻkaldosh madrasalari meʼmorchilikning yorqin namunalaridir. Baroqxon madrasasini Suyunchxoʻjaxonning oʻgʻli Baroqxon qurdirgan, gumbazining balandligi 22 metr, mustaqillik yillarida taʼmirlandi.

Mir Arab madrasasi 1530-1536 yillarda *Shayx Abdulla* (Mir Arab) tomonidan qurilgan, xarajatlarni Buxoro xoni Ubaydullaxon bergan. Madrasa ulkan peshtoqli, ikki yonida gumbazli darsxona, masjid va goʻrxona bor. Goʻrxonada Ubaydullaxon sagʻanasi va Mir Arab hamda uning qarindoshlarining qabrlari bor. Madrasa bugungi kunda ham islom oliy diniy oʻquv muassasasidir.

Buxoroga kelgan Rossiya elchisi *Antoni Jenkinson*: «Buxoro katta shahar, gʻishtlik va serhasham binolar koʻp. Hammomlar mohirlik bilan qurilgan, ularning misli dunyoda yoʻqdir» deb yozgan. Abdullaxonning yurt obodonchiligi yoʻlidagi saʼy-harakatlarini tarixchilar yuksak baholagan. Abdullaxon davrida markaziy hokimiyat kuchayishi tufayli katta qurilish ishlari amalga oshirilgan. 1000 dan ortiq: rabot va sardoba, madrasa, masjid, koʻprik, savdo markazlari va suv omborlari qurilgan.

Tayanch soʻzlar: Shayboniixon, Koʻchkinchixon, Mahmud Sulton, Abdullaxon.

2-§. Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi.

Siyosiy tarqoqlik

Buxoroda hokimiyat ashtarxoniylarga o'tishi. Shayboniylarga amakivachcha Ashtarxoniylar *Jo'jixon* naslidan bo'lib, XIV asr 80-yillaridan Ashtarxon xonligida (Hoji Tarxon, Astraxan) hukmronlik qilgan. Ruslar bu xonlikni Astraxan deb atagan.

Rossiya 1556 yil Astraxanni bosib olgach, Ashtarxon hukmdori *Yormuhammadxon* oilasi bilan Buxoroga keladi. Ularni Buxoro xoni *Iskandarxon* (Abdullaxon II ning otasi) hurmat bilan kutib oladi. Iskandarxon qizi Zuhrobegimni Yormuhammadxonning o'g'li *Jonibek Sultonga* beradi. Jonibek Sulton Zuhrobegimdan 3 ta o'g'il (Din Muhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammad) ko'radi. Jonibek sulton va uning o'g'illari Buxoro xonligi viloyatlariga hokim vazifasida faoliyat yuritadilar.

Shayboniylar sulolasidan munosib voris qolmagach, Jonibek Sulton munosib nomzod bo'lib qoldi va nufuzli kishilar unga taxtni egallashni taklif qilgan. U o'g'li *Din Muhammad* foydasiga taxtdan voz kechadi, bu orada Din Muhammad vafot etadi. Natijada 1601 yil Jonibek Sultonning ikkinchi o'g'li, Samarqand hokimi *Boqi Muhammad* (1601-1605) Buxoro taxtiga o'tqazildi va Buxoro xonligi tarixida yangi sulola - ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi boshlandi. Ashtarxoniylar sulolasi Buxoro xonligini 1,5 asrcha boshqardi.

Markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun kurash. Boqi Muhammad mamlakat sarhadlari jipsligini mustahkamlash, boshqaruv tizimini izga solish uchun ko'p urindi. Eron safaviylariga 1602 yil zarba berib, Balxni kuch bilan bo'ysundirdi va ukasi *Vali Muhammadni* hokim etib tayinladi. 1603 yil Balxga hujum qilgan Eron safaviylari qo'shinini mag'lubiyatga uchratdi. Boqi Muhammad Toshkent uchun qozoq sultonlariga qarshi kurashdi. Qozoq xoni *Kelimuhammad* qo'shinini mamlakatdan haydab chiqarib, qator hududlarni Buxoro xonligiga bo'ysundirdi.

Boqi Muhammad 1605 yil vafot etgach, ukasi *Vali Muhammad* (1605-1611) taxtga o'tqazildi. Ichki kurash yanada avj oldi, qabila beklari xon hokimiyatiga bo'ysunmay muxolifatchilikni kuchaytirdi. Buxorolik amirlar xonga qarshi isyon uyushtirayotganidan xabar topgan Vali Muhammad Eronga qochadi. Amirlar taxtga Boqi Muhammadning o'g'li *Imomqulixon*ni (1611-1642) o'tqazdilar. U Vali Muhammad boshlab kelgan Eron qo'shinini tor-mor keltirib, mamlakat mustaqilligini saqlab qoldi va Vali Muhammad qatl etildi.

Imomqulixon Toshkent va xonlikning shimoliy-sharqiy chegaralari uchun qozoqlar, jung'or (oyrot)lar, qalmoqlarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bordi. 1613 yil Toshkentni egallagan qozoqlarga hujum qilib Toshkentni o'z tasarrufiga kiritdi. Imomqulixon davrida markaziy davlat hokimiyati nisbatan mustahkamlandi.

Siyosiy tarqoqlik Imomqulixonidan keyin *Nodir Muhammad* (1642-1645) davrida yana kuchaydi. Nodir Muhammad asosiy viloyatlarni mulk qilib 12 ta o'g'li, 2 ta jiyan va nabirasiga taqsimlab berdi, bu hodisa davlatchilik asoslarini zaiflashtirdi. Movarounnahrda qozoqlar 1645 yil yana hujum qilib Xo'jandgacha etib keldilar. Qozoqlarni quvib chiqarish uchun Nodir Muhammad o'g'li Abdulazizni safarbar etadi. Qozoqlarga yurish davrida xondan norozi bo'lgan bir guruh amirlar Abdulazizni xon deb e'lon qiladilar.

Nodir Muhammad Balxga qochib ketadi va taxtni qaytarib olish uchun Hindiston podshosi temuriyzoda *Shoh Jahon*dan yordam so'raydi. Shoh Jahon Balx viloyatini o'ziga bo'ysundirish maqsadida o'g'illari *Murodbaxsh* va *Avrangzeb*ni yuboradi. Nodir Muhammad Shoh Jahonning o'g'illariga qarshi chiqadi, chunki ular yordamga emas, Balxni egallash uchun kelayotganini Nodir Muhammad bilib qoladi.

Nodir Muhammad Maymana yo'lida bo'lgan jangda engilib, Eronga qochadi va *shoh Abbos* huzurida panoh topadi. Shoh Jahonning o'g'illari 1647 yil Balxni egallaydi. Nodir Muhammad shoh Abbos yordamida Balxni qayta egallagach, tashvishga tushgan Abdulazizxon Balxga ukasi Subhonqulini yubordi. Subhonquli

1651 yil Balxni egallagach hokim etib tayinlanadi. Nodir Muhammad Makkaga hajga borayotib yo`lda vafot etadi.

Buxoro-Xiva munosabatlari. Buxoroga Xivaning talonchilik yurishlari *Abdulazizxon* (1645-1681) davrida kuchaydi. Xiva xoni *Abulg'ozixon* 1655 yil Buxoro atroflarini ikki bor talon-taroj qiladi. Qorako`l aholisining bir qismini asir olib, Karmanani vayron qiladi. 1658 yil Vardonzeni talab, 1662 yil Buxoro shahrigacha etib boradi. Urushlar va ichki ziddiyatlar Buxoroning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy ahvolini izdan chiqargach keksayib qolgan Abdulazizxon 1681 yil taxtdan voz kechadi.

Taxtga o`tirgan ukasi *Subhonqulixon* (1681-1702) davrida ham ahvol o`nglanmadi. Chunki u: 1) Balx viloyatlarida hokimlik qilayotgan o`g`illariga 2) Movarounnahr viloyatlaridagi amir va beklarga 3) Xiva xoni *Anushaxon* qo`shinlariga qarshi kurashdi.

Xiva qo`shinlari Buxoro, Karmana va Vardonzeni egalladi, hatto Samarqandni ham ishg`ol qildi. Samarqandda Anushaxon nomiga xutba o`qitilib, uning nomidan tanga pullar zarb etiladi. Subxonqulixon qatag'on urug'idan bo`lgan Badaxshon hokimi *Mahmudbiy otaliq* yordamida Xiva qo`shinlarini Samarqanddan quvib chiqardi.

Subhonqulixon Xiva hujumiga chek qo`yish uchun fitna tayyorlaydi va Xiva xoni Anushaxon taxtdan tushiriladi. Subhonqulixon Xivadagi tarafdorlaridan foydalanib 1688 yil Xiva xonligini Buxoro xonligi tasarrufiga oladi. Urushlar, ichki nizolar iqtisodiyotni tanazzulga tushiradi.

I.Karimov "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" (2008) asarida: "XVII asrdan XX asr boshigacha Turkiston siyosiy parokandalik va qoloqlikka yuz tutdi... YUrt hukmdorlari jaholatga berilib ketishi oqibatida mintaqada taraqqiyot orqada qolib ketdi" – degan edi.

XVIII asr birinchi yarmida Buxoro xonligida siyosiy tarqoqlik

Buxoro xonligi Ubaydullaxon II davrida. Subhonqulixon 1702 yil vafot etgach, taxtni o'g'li Ubaydullaxon II (1702-1711) egallaydi. U isyonkor qabilalarga, bo'ysunmas mahalliy hukmdorlarga va bostirib kirgan ko'chmanchilarga qarshi urush olib boradi. Ubaydullaxonning asosiy maqsadi siyosiy tarqoqlikni tugatishdan iborat edi, u ana shu maqsad yo'lida harakat qildi.

Ubaydullaxon dastlab Balxni bo'ysundirish yo'lini izladi. Subhonqulixon Balxni qatag'on qabilasi boshlig'i, Badaxshon hokimi Mahmudbiy otaliqqa alohida xizmatlari uchun tortiq qilgan edi. Mahbudbiy Balxda hokimiyatni to'la o'z qo'liga oladi va o'zini **1706** yil **Xon** deb e'lon qilib, tez orada Termizni ham egallaydi. Ubaydullaxon aval Termizni, 1707 yil Balxni egallagach, Mahmudbiy qochib ketadi. Ubaydullaxon Buxoroga qaytgach Balxni yana Mahmudbiy egallaydi. Ubaydullaxon uning mustaqilligini tan olishga majbur bo'ladi. Ubaydullaxon II davrida ichki ziddiyatlar yanada keskinlashdi.

Buxoro tasarrufida bo'lgan Farg'ona vodiysi ham XVIII asr boshida ajralib chiqib, hokimiyat avval Chust yaqinidagi Chodak xo'jalari qo'liga o'tadi. 1710 yil ming urug'i boshlig'i *Shohruhbiy* hokimiyatni egallab, mustaqil **Qo'qon xonligiga** asos soladi. Mustaqillikka intilayotgan viloyat hokimlari Ubaydullaxonga qashi fitna uyushtiradi va u 1711 yil o'ldirildi. Parokandalikka qarshi, oliy hokimiyatni kuchaytirish va mamlakat birligini ta'minlash uchun kurashgan Ubaydullaxonning hukmronligi fojiali yakunlandi.

Ubaydullaxonning inisi *Abulfayzxon* (1711-1747) taxtga o'tqizildi. U fitna ishtirokchilarining hammasini mukofatladi va katta lavozimlar berdi. Ubaydullaxonning amaldorlari va yaqinlarining mol-mulki talandi va qatl etildi.

Parokandalik kuchayishi. Abulfayzxon kuchayib borayotgan amirlar va zodagonlar qo'lida qo'g'irchoq hukmdor edi. Abulfayzxonning farmonlari saroy ostonasidan nariga o'tmay qolganidan u «Registon (saroyning oldi) tinch bo'lsa bo'lgani» degan gapni doimo takrorlagan. Xon hokimiyati kuchsizlanishiga

muntazam qo`shinning yo`qligi ham sabab bo`lgan, muntazam qo`shin tuzishga mablag' etmagan, chunki iqtisodiyot nochor bo`lgan. Xon zarur bo`lganda viloyatlardan qo`shin so`ragan, biroq viloyat hokimlari har doim ham buyruqqa itoat etmagan.

Abulfayzxon davrida mang'it qabilasidan *Muhammad Hakimbiy* katta nufuzga ega bo`lib, barcha shahzodalar otaliqlarining boshlig'i deb tan olinishi boshqa qabilalar aslzodalarining qat'iy noroziligiga sabab bo`lgan. Shahrisabz hokimi, kenagas qabilasidan *Ibrohimbiy* Urgut va Miyonqol hokimlari bilan til biriktirib Buxorodan mustaqil, poytaxti **Samarqand** bo`lgan **davlat** tuzishga qaror qildi. Ibrohimbiy Kenagas 1723 yil Samarqandni egallab, kuyovi **Rajab Sultonni** taxtga o`tgazdi. Ibrohimbiy o`ziga «amir-ul umaro» (ulug' amir) unvonini oldi.

Ibrohimbiyning navbatdagi maqsadi Buxoro taxtini egallash, Rajab Sultonni Buxoro taxtiga o`tgazish va shu yo`l bilan xonlikning eng nufuzli kishisi bo`lish edi. Abulfayzxon siyosatidan norozi bo`lgan beklar Ibrohimbiyga qo`shildilar. Ibrohimbiy va Rajab Sultonlar kimki ularga qo`shilsa, g'alabadan so`ng boylik va amal ulashishni va'da qildilar. Ibrohimbiy katta qo`shin bilan Buxoroga yurish boshlaydi va jangda Muhammad Hakimbiy otaliq boshchiligidagi Buxoro qo`shinlari mag'lubiyatga uchraydi. Biroq Rajab Sulton Buxoro shahrini egallay olmaydi.

Ibrohimbiy va Rajab Sulton oqibatini o`ylamay, katta o`ljalar va'da qilib ko`chmanchi qozoqlardan yordam so`raydi. Jung'or qalmoq ko`chmanchilaridan talofat ko`rib, ocharchilikka duchor bo`lgan qozoqlar bu taklifga rozi bo`ladilar. Qozoqlar 7 yil mobaynida Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga yurishlar qilib, talab, xonavayron qiladilar. Buxoroda ham Samarqandda ham qozoqlarni to`xtatishga kuch topilmadi.

Ichki nizolar avj olib, aholining noroziligi kuchaygach Abulfayzxon yaqinlarining talabi bilan Muhammad Hakimbiyni Buxorodan chiqarib yuborishga qaror qiladi. Muhammad Hakimbiy Qarshiga ketadi, biroq u Buxoroda hokimiyatni yana olish niyatidan qaytmagan edi. Abulfayzxon ko`ngilxushlikka berilib, davlat ishlarini nazorat qilmay qo`ydi. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi

siyosiy tarqoqlikni kuchaytirib Samarqand, Qarshi, Balx, Farg'ona, Badaxshon amalda **mustaqil** bo'lib oldi. Eng asosiy viloyatlar va shaharlar *mustaqil hokimliklarga* ajralib ketdi.

Buxorodagi parokandalik oqibati Eronning Buxoroga hujum qilishiga sharoit yaratdi. Eron shohi *Nodirshoh* Kavkaz, Hindiston, Usmonli turklar va Afg'onistonga zafarli yurishlardan so'ng, 1736 yil Buxoro xonligiga bostirib kirdi. Nodirshohning o'g'li *Rizoqul* qo'shinlari Amudaryodan o'tib ko'pgina hududlarni bosib oladi. Buxoro xoni Xiva xonidan yordam so'rashga majbur bo'ladi. Xiva xoni *Elbarsxonning* yordamga kelayotganidan xabar topgan Rizoqul qo'shini Nodirshoh buyrug'iga binoan qaytib ketadi.

Nodirshoh 1740 yil Buxoroga ikkinchi marta hujum qildi. Buxoro xonligida muntazam qo'shinning yo'qligi, ichki nizolarni bartaraf etish bilan band bo'lgan Xiva xoni ham Buxoroga yordam bera olmaganligi Nodirshohning g'alabasini ta'minladi.

Tayanch so'zlar: Parokandalik - mamlakat viloyatlarining markaziy hokimiyatga bo'ysunmasligi, siyosiy tarqoqlik. Miyonqol - Samarqand atrofidagi Qoradaryo va Oqdaryo oralig'idagi hudud, keyinchalik Samarqand va Xatirchi oralig'idagi erlar.

Ashtarxoniylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Davlat tizimi va boshqaruvi jihatidan Ashtarxoniylar davrida o'z tuzilishi va mohiyatiga ko'ra shayboniylar davridan deyarli farq qilmas edi. Davlatning ichki va tashqi siyosatiga doir masalalar rasman oliy hokimiyat boshlig'i Xon ixtiyori bilan hal qilinardi. Markaziy va mahalliy hokimiyat boshqaruvida ham shayboniylar davrida amalda bo'lgan lavozimlar saqlanib qolsada, ayrim o'zgarishlar ham bo'lgan. Chunonchi, shayboniylar davrida devonbegi xondan keyingi shaxs bo'lgan bo'lsa, endi otaliq bunday martabaga ega bo'lgan. SHuningdek Ashtarxoniylar davrida *saroy qutvoli* davlat lavozimi joriy etilgan. U

davlat mablag'i hisobiga amalga oshiriladigan qurilish, suv inshootlari barpo etish va obodonchilik ishlarini boshqargan.

Ma'muriy jihatdan Buxoro xonligi viloyatlarga, viloyatlar tumanlarga bo'lib boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Eng yuqori davlat lavozimlariga qudratli qabilalarning boshliqlari tayinlangan. Bu esa mazkur qabilalarning mavqeini yanada kuchaytirgan. Harbiy sohada doimiy qudratli harbiy qo'shin va markaziy harbiy qo'mondonlikning yo'qligi, qo'shin zamonaviy qurol bilan ta'minlanmaganligi Buxoro xonligining harbiy jihatdan o'ta zaiflashuviga olib keldi.

Erga egalik qilishning ilgarigi asrlarda bo'lganidek Ashtarxoniylar davrida ham mulki sultoniy, xususiy mulk, mulki hurri xolis, vaqf erlari shakllari mavjud edi. Mulki sultoniy - davlat erlari hisoblanib, undan keladigan daromad xon xazinasiga tushgan. Davlat erlaridan o'sha joylarda yashagan dehqonlar foydalangan, ular erni ishlatib, olingan hosildan xiroj solig'i to'laganlar.

Xon davlat tasarrufidagi erlarni, aholi yashaydigan qishloqlarni shahzodalar, yirik din peshvolari va sayyidlarga suyurg'ol shaklida in'om qilardi. Suyurg'ol qilingan katta er egalari xon xazinasiga soliq to'lamas edi. Harbiy qism boshliqlari, saroy amaldorlariga tanho shaklida in'om qilardi, bunday erlar tanhodorning xususiy mulki bo'lmagan, tanhodor o'sha erlarda ishlayotgan dehqonlardan soliq yig'ib olish huquqiga ega bo'lgan.

«Mulki hurri xolis» - soliqlardan ozod qilingan mulklar bo'lib, Xon ayrim shaxslarga hukmdorga ko'rsatgan alohida xizmatlari uchun in'om etgan er-mulklardir. Vaqf mulklari - mulki sultoniy hisobidan diniy mahkamalarga berilgan bo'lib, bu erlar masjid, xonaqoh, qabristonlar mulki hisoblangan; vaqf mulkidan ham soliq olinmas edi. Barcha mulk shakllariga xos xususiyat - ularda ersiz kambag'al dehqonlar ijara hisobiga mehnat qilganlar.

Dehqonchilik va chorvachilik. Qabila boshliqlari va amirlar o'rtasidagi ichki kurashlar mamlakat iqtisodiy hayotini, aholining moddiy turmushini ayanchli ahvolga tushirdi. Sug'oriladigan erlarda bug'doy, arpa, jo'xori, loviya, mosh, sholi, paxta, sabzavot va poliz ekinlari ekilgan. Dasht va tog'oldi lalmi erlarda boshqoli

ekinlar, kunjut, tarvuz, qovun ekilgan. Dehqonchilik mamlakat iqtisodini butunlay inqirozga tushib qolishidan saqlab turgan asosiy omil bo'lgan.

Ashtarxoniylar davrida suv inshootlari qurishga etarli e'tibor berilmasada, Imomqulixon 1614-1615 yy. Qashqadaryodan Qarshi cho'liga, 1633-1634 yy. Qo'shqo'rg'onda kanal qazdirgan. Chorvachilik qishloq xo'jaligining etakchi tarmog'i bo'lib, aholi go'sht, sut mahsulotlari etishtirgan. Katta yaylovlar xon, saroy amaldorlari, din peshvolari, qabila boshliqlariga tegishli bo'lgan.

Hunarmandchilik mahsulotlari asosan shaharlarda, yirik qishloqlarda etishtirilgan. Hunarmandchilikning to'qimachilik tarmog'ida ip yigirish, gazlamalar tayyorlash, tayyor kiyimlar tikish, gilam to'qish, kashtachilik rivojlandi. Hunarmandchilikning kulolchilik tarmog'i ham rivojlanishiga sog' tuproq manbalarining ko'pligi sopol va chinni idishlar, ko'za, kosa tayyorlash imkoniyat berdi.

Metal va yog'ochga ishlov berish orqali uy ro'zg'or buyumlari tayyorlash, binolar qurilishida yog'och va ganch o'ymakorligi ham ancha o'sdi. Buxoro va Samarqandda yuqori sifatli qog'oz ishlab chiqarish; tog'li hududlardan nodir metallar, kaliy qazib olish yo'lga qo'yilgan.

Savdo-sotiq ishlari XVII-XVIII asr birinchi yarmida bir qadar oshib, savdoda Buxoro, Samarqand, Qarshi, Toshkent, Balx kabi yirik shaharlarning mavqei baland edi. Ichki savdoda dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlariga va hunarmandchilik buyumlariga ehtiyoj kattaligi sababli bozorlar gavjum bo'lardi.

Tashqi savdoda Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron, Qashg'ar, Turkiyaga paxta, teri, jun, matolar, qishloq xo'jalik mahsuloti chiqarilar edi. Buxorolik savdogarlarning Sibir shaharlarida o'z savdo rastalari bo'lgan. Buxoroga Xitoydan: shoyi matolar, chinni idishlar, dori-darmon, choy; Hindistondan: qimmatbaho toshlar, matolar, oltin iplar olib kelingan.

Xalq noroziliklari. Ashtarxoniylar davrida daromad alohida shaxslar qo'lida to'planishi natijasida xon xazinasini kambag'allashib, xalq ahvoli og'irlashib bordi. Davlat xazinasini boyitishning yagona vositasi soliq edi. SHu boisdan soliqlar turi va miqdori ko'paytirilgan. Asosiy soliq to'lovchilar - dehqonlar,

chorvadorlar, hunarmandlar, savdogarlar bo'lib, ulardan xiroj, zakot, boj undirilgan.

Aholi kanallar qazish, ariqlarni tozalash va qurilish ishlariga majburan jalb etilgan. Urush yillarida soliq miqdori haddan tashqari oshirilardi. *Subhonqulixon* davrida raiyatdan 7 yillik soliqlarni birdaniga yig'ib olingan.

Ubaydullaxon soliqlar miqdorini 4 baravarga ko'paytirgan. Ubaydullaxon 1708 yil *pul islohati* o'tkazib, tarkibining 35 %ini kumush tashkil etuvchi tangalar o'rniga, tarkibida 9 % kumush bo'lgan tangalarni zarb ettiradi va uning qimmatini oldingi tangalarga teng deb belgilaydi, pulning qadri 4 baravar kamayadi.

Pulning qadri kamayib, norozilikning kuchayishi natijasida do'kondor va hunarmandlar o'z mahsulotlarini sotmay qo'yganlar. Bunga chiday olmagan xalq 1708 yil Buxoroda, keyinchalik Samarqand, Balx, Karmana, Miyonqol, Shahrisabz va boshqa joylarda qo'zg'olon ko'taradi. Bu qo'zg'olonlar tartibsiz, tarqoq holda bo'lganligi uchun bostiriladi. Shuningdek bu qo'zg'olonlar Buxoro xonligini yanada zaiflashtirgan.

Ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayot

Maktab va madrasa ta'limi. Ashtarxoniylar davrida avj olgan ichki ziddiyatlar, tinimsiz urushlar, siyosiy parokandalik ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayotga salbiy ta'sir etdi. Biroq maorif, ilm-fan, madaniyat rivojini to'xtatib qo'ya olmagan. XVII-XVIII asrlarda shahar va qishloqlarda ko'plab maktablar bo'lib (boshlang'ich ta'lim), ularda o'g'il va qizlar alohida-alohida maktablarda o'qitilgan. O'g'il bolalar maktablari madrasa va masjidlarda, ustaxonalar qoshida, xususiy maktabdorlar xonadonlarida tashkil etilgan. O'g'il bolalar maktablarida masjid imomi yoki madrasani tugatgan ziyoli kishilar o'qituvchilik qilgan, ularni domla deyishgan.

Bolalar maktabga 6-7 yoshdan berilgan va ularga 5-8 yil davomida boshlang'ich ta'lim berilgan. O'quvchilarga avval harflar, keyin bo'g'inlar, ularni qo'shib so'z tuzish, «Haftiyak» (Qur'onning 1/7 qismi) kitobini o'qish o'rgatilgan.

Hisob darsida sonlar, ularni qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish amallari o'rgatilgan. O'quvchilar Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Mashrab, Hofiz Sheroziy, So'fi Olloyor asarlarini va «Chor kitob»ni o'qib saboq olganlar.

Qizlar maktablari badavlat kishilar yoki o'qituvchi ayollar uylarida tashkil etilgan, qizlarni otinoyi, otinbibi, bibixalifa, bibiotin deb atalgan ayol o'qituvchilar o'qitishgan. Qizlar maktablarida uy-ro'zg'or tutish, pazandachilik, odob-axloq, pokizalik sirlarini o'rganishga ko'proq o'rin berilgan.

Bolalar o'qishni to'liq o'zlashtirib olganlaridan keyin yozishga o'tganlar. Maktablarni bitirayotganda imtihonlar bo'lmagan, maktabni bitirgani to'g'risida hujjat ham berilmagan. O'quvchilarning ravon o'qishi, to'g'ri yoza olishi, hisob-kitobni bilishi maktabni bitirganligiga guvoh bo'lgan.

Madrasa - o'rta va oliy o'quv yurti hisoblanib, ularga maktablarni tugatganlar qabul qilinib, madrasa ta'limi 7-12 yil davom etgan. Buxoro xonligi hududida XVII asrda 150 dan ortiq madrasa bo'lgan. Madrasada arab, fors tilidagi kitoblar o'qitilgan, ularni mudarris turkiy tilda sharhlab bergan. O'qish fors tilidagi «Avvali ilm» o'quv qo'llanmasini o'zlashtirishdan boshlangan, keyin arab tili grammatikasi o'qitilgan, fiqh (huquq) kursi majburiy hisoblangan.

Ilm-fan ravnaqiga diniy mutaassiblik, xalqdan diniy aqidalarga so'zsiz itoat etish talabi salbiy ta'sir etdi, biroq ilm to'xtab qolmadi. *Mahmud ibn Vali* 1636 yil «Bahrul-asror» (Sirlar dengizi) asarini yozgan, unda Samarqand va Buxorolik 20 nafar olim haqida ma'lumot berilgan. XVII asrda Mir Arab madrasasi mudarrisi *Muhammad Sharif Buxoriy* (1609-1697) falsafa, tasavvuf, tarix, fiqh, tilshunoslik, astronomiya sohasida 20 dan ortiq asarlar yozgan. Uning «Xoqonga foydali maslahatlar» kitobida shariat qonun-qoidalari, ijtimoiy hayot va axloqiy muammolarga oid hamda hukmdorlarga oid ma'lumotlar o'z ifodasini topgan.

Subhonqulixon davrida tibbiyot ilmi rivojlanib, uning tashabbusi bilan Buxoroda «Dor ush-shifo» (shifoxona) qurilib, bemorlar davolangan, tibbiyotga ixtisoslashgan madrasa qurilib, shifokorlar tayyorlangan. Uning tibbiyotga oid kitoblar jamlangan nodir kutubxonasi bo'lgan. Subhonqulixon «Subhoniylar tibbiyoti

bo'yicha davolash» va astronomiyaga oid «Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati» nomli kitoblar yozgan.

Tarixnavislik. XVII-XVIII asr birinchi yarmida Buxoro tarixiga doir qator asarlar yaratildi. Tarixchi va geograf olim *Mahmud ibn Vali* Movarounnahr va Xuroson tarixi, mamlakatlar, shaharlar, okean va dengizlar, hayvonot olami haqida «Oliyjanob insonlar jasorati xususida sirlar dengizi» («Bahrul-asror») degan asar yozgan. *Muhammad Yusuf Munshiy* «Tarixi Muqimxoniy», *Muhammad Amin Buxoriy* «Ubaydullanoma», *Muhammad Zamon Buxoriy* «Tarixlar dengizi», *Abdurahmon Tole* «Abulfayzxon tarixi» degan asarlar yozdi.

Adabiyot XVII-XVIII asr birinchi yarmida rivoj topdi. *Bedil* (ismi Mirzo Abdulqodir, 1644-1721)ning o'rne katta bo'lib, u asli Kesh (Shahrisabz)lik, Dehlida vafot etgan. Uning yirik asari «To'rt unsur» nasrda yozilgan bo'lib havo, suv, er, olov; o'simliklar, hayvonlar va odamning kelib chiqishi haqida. Uning «Irfon» (Bilim) dostonida falsafa, tarix va ilohiyatning xilma-xil masalalari bayon etilgan, uning fikricha dunyo abadiy bo'lib, to'xtovsiz harakat qiladi va o'zgarib turadi. She'rlarida zulm va adolatsizlikni qoralaydi. Bedil Turkistonda «Abulma'oni» (Ma'nolar otasi) degan nom olgan.

Shoir *Sayido Nasafiy* «Buxoro shoirlari taxtida sulton» deb ulug'langan. U Nasaf (Qarshi) shahrida tug'ilgan. Uni mashhur qilgan «Hayvonatnoma» nomli majoziy munozora asarida hayvonlar timsoli orqali er egaligi va amaldorlarning mehnatkashlarga etkazgan zulmini va poraxo'rlikni fosh etadi. Bo'ri va sher timsolida er egalarining yirtqichligini ochadi. Sher barcha hayvonlar ustidan g'alaba qozonsada, mehnatkash xalq vakili – chumolidan engiladi. Bu shoirning mehnatkash xalq ham bir kun kelib zulmdan ozod bo'lishi yo'lidagi orzusi edi.

Turdi Farog'iy jasoratli shoir bo'lib, adolatsizlikni, Subhonqulixonning og'ir soliqlari tufayli xalq tortayotgan azoblarni tanqid qilgan. Turdi xalq tilidan mamlakatni xonavayron qilgan siyosiy tarqoqlik va urushlarni la'natlagan. Urug' va qabilalarni birlashishga va o'zaro hamkorlik qilishga da'vat etgan. Urug' oqsoqollarini va beklarni bir yoqadan bosh chiqarishga chaqirgan. Bu o'rinda uning «Tor ko'ngillik beklar» she'ri alohida ahamiyatga ega.

Me'morchilik ham ancha rivoj topdi. Markaziy Osiyo me'morchiligining noyob tarixiy yodgorligi Samarqand Registon ansambli hisoblanadi, uning hozirgi qiyofasi XVII asrda shakllantirildi. Registoni maydonida Ulug'bek madrasasi qarshisida Samarqand hokimi *Yalangto'sh Bahodir* o'z mablag'i hisobidan Sherdor (1619-1635) madrasasini va Tillakori (1646 -1660) madrasa-masjidini qurdirgan.

Buxoroda yirik me'moriy majmua - Labihovuz ansamblini 1620 yil eng badavlat kishi *Nodir devonbegi* bunyod ettirdi. U bo'yi 45 metr, eni 36 metr, chuqurligi 5 metr hovuz qurdiradi. Hovuz atrofida Nodirdevonbegi madrasasi va xonoqohi, Ko'kaldosh va Ernazar elchi madrasalari bunyod etiladi. Buxoro shahridagi 1652 yil Abdulazizxon qurdirgan qo'sh imoratli madrasa o'z zamonasi me'morchiligining etuk namunasi hisoblanadi. U mustahkam va nafis naqshli koshinlarga boyligi bilan ajralib turgan.

Tayanch so'zlar: Yalangto'sh Bahodir, Nodir devonbegi, Sherdor, Tillakori, Labihovuz, Registon (forscha) - shaharning mayda tosh to'shalgan markaziy maydoni.

3-§. Buxoro Amirliqi tashkil topishi.

Buxoroda mang'itlar sulolasi hukmronligi

Buxoro mustaqilligini yo'qotishi. Buxoro Eron bosqiniga qarshi turolmagach, **Abulfayzxon** taslim bo'lish haqidagi shartnomani imzolash uchun Zarafshon daryosi bo'yiga - **Nodirshoh** huzuriga borishga majbur bo'ladi. Shartnomaga ko'ra Nodirshoh oliy hukmdor, Buxoro xonligi Eronga mute davlat deb tan olingan. Nodirshoh qo'shini uchun 8 yilga etadigan 200 ming *xarvor* bug'doy va arpa to'plab beriladi hamda Buxoro xonligi aholisidan 10 ming nafarli qo'shin to'plab Nodirshoh ixtiyoriga jo'natiladi. Bu qo'shinga Muhammad Hakimbiyning o'g'li **Muhammad Rahim** qo'mondon etib tayinlandi.

Abulfayzxon Eronga qaram qo'g'irchoq hukmdorga aylanib, butun hokimiyat amalda *qo'shbegi* (bosh vazir) lavozimini egallagan **Muhammad**

Hakimbiy qo`lida to`plandi. Endi ashtarxoniylarning barham topishi muqarrar bo`lib qoldi. *Xarvor* - bir eshakka yuk bo`ladigan og`irlik o`lchovi.

Muhammad Rahimbiy. Buxoroda ashtarxoniylar davrida mang`itlarning nufuzi baland edi. Bu qabila ashtarxoniylarga sadoqat bilan xizmat qildi. Muhammad Hakimbiy 1743 yil vafot etgach, uning o`g`li Muhammad Rahimbiy o`zining qo`shinidan foydalanib, otasi kabi alohida mavqega da`vogarlik qildi. So`nggi ashtarxoniy Abulfayzxon uni otasining o`rniga tayinlashga majbur bo`ldi. Nodirshoh 1747 yil o`ldirilgach, Eronda boshlangan ichki kurashlar Muhammad Rahimbiyning Buxoro taxtini egallashiga yo`l ochib berdi. Uning buyrug`i bilan 1747 yil Abulfayzxon ham o`ldirildi.

Muhammad Rahimbiy taxtga Abulfayzxonning o`g`li **Abdulmo`minni** o`tqazdi (soxta xon) va o`ziga kuyov qilib oldi. Rahimbiy ko`p o`tmay – Abdulmo`minni, uning o`rniga o`tqizilgan *soxta xonlarni* ham qatl ettirdi. Aslzoda va ruhoniylarning qo`llab-quvvatlashi bilan **Muhammad Rahimbiy 1753** yil hokimiyatni to`la egalladi. Mang`itlar chingiziylar nasliga mansub bo`lmaganligi uchun o`zlarini Xon deb emas, **Amir** deb ataganlar. Ular ayni paytda mintaqaning diniy hukmdori - *Amir ul-mo`minin* hisoblangan. Buxoroda 1753 yil hokimiyatga yangi sulola - **mang`itlar** sulolasi keldi va 1920 yilgacha hukmronlik qildi. Buxoro xonligi 1753 yildan **Buxoro amirligi** deb ataldi.

Mang`it hukmdori Muhammad Rahimbiy mamlakatda o`zining mutlaq hukmdorligini o`rnatish va ichki boshboshdoqlikni tugatish siyosatini tutdi. Bunday siyosatdan ko`zlangan maqsad-markazlashgan davlatni tiklash edi. Muhammad Rahimbiy bu siyosatni ro`yobga chiqarishga qat`iy kirishib barcha mahalliy hukmdorlarni chorlab, o`zining asl maqsadini, o`z boshqaruv dasturini ma`lum qildi.

Muhammad Rahimbiy mahalliy hukmdorlarga ichki nizo va urushlar mamlakatni xonavayron qilayotganligi, xo`jalik va savdo izdan chiqayotganligi, agar bu holat yana davom etsa davlat halokati muqarrar ekanligini alohida ta`kidladi. Muhammad Rahimbiy qaysi mahalliy hukmdor markaziy hokimiyatga bo`ysunmasa ayovsiz jazoga tortilishini ogohlantirdi.

Muhammad Rahimbiy mustaqillikni da'vo etib yurgan Miyonqol, Nurota, Qo'bodiyon, Boysun, Shahrisabz, Urgut beklklarini 4 yil davomida bo'ysundirdi. Bo'ysunishni istamagan burqut, qipchoq, 7 urug', bahrin, yuz, kenagas, saroy qabilalariga nisbatan ko'chirish siyosati yuritildi. Muhammad Rahimbiy yirik er egalarining davlatni boshqarish ishlarida shu vaqtgacha davom etib kelgan aralashuvlarini keskin kamaytirishga erishdi. Biroq barcha viloyatlarning markaziy hokimiyatni tan olishlariga to'la erisha olmadi.

Doniyolbiy va Shohmurod. Muhammad Rahimbiy vafotidan so'ng uning amakisi **Doniyolbiy** otaliq (1758-1785) hokimiyatni o'z qo'liga oldi, u o'z qo'shinni mustahkamlashga va unga tayanib ish ko'rishga harakat qildi, mang'it beklariga katta er-mulkni tanho qilib berdi, xalqdan olinadigan soliqlarni ko'paytirdi. Doniyolbiy davrida Balx, Hisor, Ko'lob, O'ratepa beklklarining mustaqillikka intilishlari kuchaydi. Doniyolbiy katta er egalarining o'zboshimchaligini sindira olmadi. Doniyolbiy to'ng'ich o'g'li SHohmurodga hokimiyatni topshirdi. SHohmurod darvishona hayot kechirib, bozorda hammollik qilgan, pichoqqa qin yasab sotib ro'zg'or tebratardi, xalq ichida obro'si katta edi.

Amir Shohmurod (1785-1800) yoshligidan xudojo'y, porso bo'lib o'sgan, madrasani bitirib, darvishlik suluki targ'ibotchisi bo'lgan. Xalq unga «Amiri ma'sum» (begunoh amir) unvonini bergan. Shohmurod o'z faoliyatida ommaga tayanib ish tutdi, adolat tamoyillariga qattiq amal qildi. Shohmurodning hayoti nihoyatda kamtorona kechgan: 1 yilda 1 olacha chopon, 1 bo'z ko'ylak kiygan, boshiga 6 gazli bo'z salla, oyog'iga echki terisidan tikilgan saxtiyn mahsi va kovush kiygan.

Shohmurod Samarqand shahrida katta bunyodkorlik ishlarini amalga oshirdi, shahar markazida 6 qirrali chorsu qurilib, «Toqi musaddas» deb atalgan. Shohmurod Samarqanddagi har bir madrasaga imom, muazzin, mudarrislarni o'zi tayinlagan. Talabalar va mudarrislarning maoshi uchun vaqf erlari va mulklar ajratgan. Shohmurod **islohatlar** o'tkazib, davlatni mustahkamlashga erishdi, boj va xirojdan boshqa soliqlarni kamaytirdi. Rais (muhtasib) va qozi askar (harbiy sud) mansablarining nufuzini oshirgan.

Iqtisodni yo`lga qo'yishda Shohmurod o`tkazgan **pul islohati** muhim ahamiyat kasb etdi. Ashtarxoniylar davrida tangalardagi kumush miqdori kamayib ketgan edi. Shohmurod joriy qilgan qonun bo'yicha kim mol-mulkka xiyonat qilsa martabasidan qat'iy nazar qattiq jazolanishi lozim edi, bu xalq manfaatlariga tajovuzning oldini oldi.

Amir Haydar hukmronligi davri. Amir Shohmurod vafot etgach, taxtga amir **Haydar** (1800-1826) o'tirdi. Uning tajribasizligidan foydalangan ayrim viloyat hukmdorlari markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka uringan. Amir Haydar qiyinchilik bilan ularning aksariyatini bo'sundirgan. Aksariyat viloyatlarning mustaqilligi tugatilgach, davlat erlari ko'paygan. Natijada davlat erlarini ijaraga olib ishlovchilar soni oshgan va iqtisodiyot tez o'sgan, ichki va tashqi savdo ham o'sdi.

Amir Haydar eng bilimdon hukmdorlardan bo'lgan, Qur'onni yoddan bilgan. Amir huzurida diniy va ilmiy mulohazalar o'tkazilib turilgan. Buxoro madrasalariga chet davlatlardan o'qishga keluvchilar oshgan. Amir Haydar ham madrasa talabalariga ma'ruzalar o'qigan. Ammo u to'la osoyishtalikni ta'minlay olmagan, bunga jamiyatdagi adolatsizliklar ham sabab bo'lgan. Xalq noroziligidan ayrim viloyat hokimlari va yirik zodagonlar mustaqil bo'lish uchun foydalanishga intilgan.

Haydarning ukasi **Dinnosirbek** hokimlik qilayotgan Marv viloyati aholisi 1804 yil qo'zg'olon ko'targan, Haydarga qarshi kuchlar bundan foydalanib Dinnosirbekni taxtga o'tqazmoqchi bo'lganlar. Haydar ularga qarshi Niyozbek parvonachi boshchiligida qo'shin yuborgan. Niyozbek buyrug'i bilan Marvni suv bilan ta'minlab turgan Sultonband to'g'onini buzib tashlagach, suvsiz qolgan marvliklar jang qilmay boshqa yurtlarga ketishga majbur bo'ldilar. Dinnosirbek Erondan boshpana topgan.

Harbiy harakatlar mehnatkashlarning ahvolini og'irlashtirgan. Shuningdek harbiy harakatlar uchun qoracherikka safarbarlik va er solig'ining muddatidan oldin yig'ib olinishi oqibatda 1821 yil Miyonqolda qo'zg'olon ko'tariladi. Amir

Haydar qo'zg'olonni to'la bostirolmagach, qo'zg'olonchilarga yon bosib, ularning mulki daxlsizligi haqida yorliq berishga majbur bo'ladi.

Amir Nasrullo hukmronligi. Amir Haydar vafot etgach, uning ikki o'g'li qisqa vaqt taxtga o'tirgan. Ular fitna qurboni bo'lgach, Haydarning uchinchi o'g'li **Nasrullo** (1826-1860) taxtni egallagan. U amirlik tarkibiga rasmangina kirgan bekliklarni yagona davlatga birlashtirish yo'lida qat'iyat bilan kurash olib bordi. Nasrulla qanchalik qattiqqo'l bo'lmasin bekliklarning mustaqilligiga chek qo'yaolmadi. Kitob va Shahrisabzni bo'ysundirish 30 yil davom etgan, nihoyat 1856 yil Kitob va Shahrisabzni bo'ysundirgan.

Amirlikning qurolli kuchlari. Amirlik muntazam (doimiy) qo'shinga ega bo'lmagan, mavjud qo'shin nomuntazam bo'lib, qoracherik deyilgan. Bu qo'shin zaruriyat tug'ilganda viloyatlardan to'plangan. Amir **Nasrullo** birinchi bo'lib muntazam qo'shin (navkariya) tuzish maqsadida 1837 yil harbiy islohat o'tkazgan. Muntazam qo'shinga ega bo'lish: 1) davlat yaxlitligini ta'minlashga xizmat qilib, mustaqillikka intilayotgan viloyatlarning imkoniyatini yo'qqa chiqarar edi. 2) qishloq xo'jaligida mehnat qilayotganlardan qoracherikka safarbar etiluvchilar sonini keskin kamaytirar, natijada safarbarlik davrida qishloq xo'jaligi qarovsiz qolishining oldini olar edi. 3) viloyatlar yuborishi lozim bo'lgan qoracherikka umid bog'lashdan amirni xalos etardi, zero barcha viloyatlar ham qoracherikni talab etilgan miqdorda yuboravermas edi.

Harbiy islohatga (1837) ko'ra, dastlab 800 kishilik sarbozlar (piyoda askarlar) va 250 kishilik to'pchilardan iborat muntazam qo'shin tuzilgan. Ular uchun maxsus uy-joy qurilgan. Sarbozlar maxsus kiyim (qizil kamzul, oq shalvar va qalpoq), nayzali miltiq, qilich va to'pponcha bilan ta'minlangan. To'pchilar qismini shakllantirishda chetdan to'p quyishni va otishni o'rgatuvchi mutaxassislar jalb etilgan. Navkariya tarkibida otliq qo'shin (navkar) ham bo'lgan. Muntazam qo'shinning harbiy xizmatchilariga mansab darajasiga qarab maosh to'langan.

Ichki siyosat. Mang'it hukmdorlari ichki siyosatining asosiy maqsadi markaziy hokimiyatni mustahkamlash, xalq ommasini qattiq itoatda tutishdan iborat edi. Mang'it hukmdorlari yirik zodagonlarning nufuzini kamaytirishga

imkon beruvchi tayanch kuchlarni vujudga keltirish siyosatini tutdilar. Bunday ijtimoiy tayanch amaldorlar tabaqasi bo'lishi mumkin edi; amir saroyida xizmat qiluvchi 300 ga yaqin yuqori amaldorlik lavozimi joriy etildi.

Mang'it amirlari markazlashgan mutlaq hokimiyatni barpo etishni o'zlarining bosh vazifalaridan biri deb hisoblaganlar. Ular amir shaxsiga sig'inish siyosatini yuritganlar. Amirlar mang'it qabilasini asosiy tayanchga aylantirganlar; davlat muassasalari asosan ulardan tashkil etilgan. Qabila boshliqlari bilan til topa olish - bu mamlakat xavfsizligining asosiy kafolatidan biri edi, shuning uchun mang'it amirlari boshqa o'zbek qabila boshliqlarini o'z xizmatlariga olar edi.

Amirlik davlat tizimi va ma'muriy boshqaruvi. Buxoro davlat tizimiga ko'ra - monarxiya davlati bo'lib, davlat tepasida amir, ya'ni yakka mustabid hukmdor turgan. Hukmdor rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, butun hokimiyat uning qo'lida to'plangan. Hukmdor davlatni o'zi ishongan eng oliy toifadagi amaldorlar (arkoni davlat)ga tayanib idora qilgan. Hukmdor amalda davlatni boshqarishda eng nufuzli qabilalarning boshliqlari bilan hisoblashib ish tutgan.

Ma'muriy jihatdan Buxoro amirligi: viloyatlarga va tumanlarga bo'lingan. Amirlik 40 viloyat va tumanliklardan iborat edi. Amirlikning er maydoni taxminan 270 ming km², aholisi 2 mln. atrofida bo'lgan. Aholisini o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qolgan qismini qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqa xalqlar tashkil etgan.

Amir tayinlaydigan hokim boshqaradigan hudud *viloyat* deb atalgan. Eng quyi ma'muriy bo'linma - *amlokdorlik* (bir nechta qishloqlar birikmasi) deyilib, uni amlokdor boshqargan. Boshqaruvda qishloq oqsoqollari, amin va mirblarga tayangan. Amlokdor (mulk egasi) – hosilni hisoblash, soliq va tushumlarni muddatida yig'ilishi uchun mas'ul bo'lgan. Amin (ishonchli, halol odam)ning asosiy vazifasi - soliq va tushumlarni yig'ish, aholini nazorat qilish, suvni ekinlarga taqsimlash bo'lgan. Qishloq mirobi – suv inshootlarini ta'mirlanishi, qishloqlarga ajratilgan suvning ariqlar bo'yicha to'g'ri taqsimlanishini ta'minlagan.

YUqori davlat lavozimlari. Poytaxt Buxoro shahri va viloyatini qo`shbegi boshqargan. Xazina amirning mulki bo`lgan. Amirlik davlat muassasalari: ma'muriy, moliya, qozilik, mirshablik va harbiy idoralardan iborat bo`lgan, ularning har biriga tayinlangan amaldor rahbarlik qilgan. Buxoro amirligi saroyida 30 ga yaqin amaldor xizmat qilgan. Mahalliy boshqaruv muassasalarida xizmat qiluvchilarning soni 30 ming atrofida bo`lgan. Vilotlarning beklari (hokimlari) xon tomonidan tayinlangan. Markaziy hokimiyatda yuqori martabali lavozimlar: devonbegi, ko`kaldosh, qo`shbegi, mushrif, mirshab, dodxoh, inoq, miroxur, dasturxonchi, kitobdor, parvonachi, sadr, shayxulislom, qozikolon, muftiy, muxtasib joriy etilgan.

Eng katta davlat lavozimi - qo`shbegi (vaziri buzruk), ya'ni bosh vazir lavozimi edi, u xon Arkida yashagan. Qo`shbegiga davlatning barcha boshqaruv idoralari bo`ysunar edi, ya'ni barcha ijroiya hokimiyat uning qo`lida edi. Viloyat va tuman hokimlari qo`shbegi tavsiyasiga binoan tayinlanar edi.

Devonbegi xonlikning moliya-xazina ishlarini boshqargan, soliqlar undirilishi ustidan nazorat olib borgan. Mushrif - amaldorlar xonga in'om etgan buyumlarni va harbiy anjomlarni ro`yxatga olgan, soliq tushumlarini yozib borgan. Mirshab - tungi shahar soqchilari boshlig'i vazifasini bajargan. Inoqning vazifasi - amir farmoyishlarini beklardan boshqa tabaqaga etkazishdan iborat bo`lgan. Miroxur - amir otxonasining boshlig'i bo`lgan. Dasturxonchi - amir huzurida uyushtiriladigan ziyofatlar uchun mas'ul amaldor. Kitobdor - amir kutubxonasi boshlig'i. Parvonachi - harbiy qo`shin bosh sarkardasi.

Sadr - vaqf mulklarini boshqargan. Poytaxt qozisi (qozikolon) - «shariatpanoh» deb ham atalib, davlatning oliy qozisi (sudyasi), amir aralashmaydigan barcha qozilik ishlariga rahbarlik qiluvchi oliy davlat lavozimi. Muftiy - qozikolon murakkab deb hisoblagan diniy-huquqiy masalalar bo`yicha shariatga asoslanib, fatvo chiqaruvchi shaxs. SHuningdek, ko`kaldosh, dodxoh, otaliq, shayxulislom, muxtasib kabi lavozimlar ham bo`lgan.

Tayanch soʻzlar: Muhammad Hakimbiy, Muhammad Rahimxon, Doniyolbiy, SHohmurod, Amir Haydar, Nasrulloxon.

Amirlikda ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Er-suv mulkchiligining Buxoro davlatida 3 xil shakli boʻlgan: 1) davlat eri (amluk). 2) mulk erlari (xususiy), 3) vaqf erlari. *Davlat erlarining* suvsiz dasht, toʻqayzor qismi *koʻchmanchi* jamoalarga boʻlib berilgan, ular davlatga xiroj toʻlagan. Bunday erlar sotilmagan va ayirboshlanmagan. Davlat erlarining boshqa *bir qismi* davlat oldidagi xizmatlari evaziga hukmron sulola aʼzolariga, yirik davlat mansabdorlariga, lashkarboshilarga *suyurgʻol* shaklida inʼom etilgan; *suyurgʻol* olganlar u erni boshqarish huquqini ham olganlar. *Suyurgʻol* egasi davlatga xiroj toʻlashi lozim edi va oliy hukmdor chaqirigʻiga koʻra oʻz qoʻshini bilan harbiy yurishda ishtirok etgan.

Davlat erlarini XVI asrdan boshlab «*tanho*» shaklida inʼom etish qaror topgan. *Tanho* egasi erga emas, mansabining darajasiga qarab shu erdan olinadigan soliqning maʼlum qismiga egalik qilgan. XIX asrda ham amirlikda tanhodorlar soni ortib borgan, eng kichik *tanho* eri 3-5 gektarni tashkil etgan. Davlat erlarining *yana bir qismi* dehqonlarga *ijaraga* berilgan. Xazinaga eng koʻp soliq shu erlardan tushar edi. (Davlat erlarining bir qismi *suyurgʻol* va *tanho* shaklida inʼom etilgan).

Xususiy (mulk) erlarning bir qismi xususiy shaxslarning erlari boʻlib, bu erlarga egalik qilish davlat xizmati bilan bogʻliq boʻlmagan, ular asosan arablarga qarashli boʻlib, bu erlardan 1/10 qismi miqdorida oʻlpon toʻlagan. Mulk (xususiy) erlarning ikkinchi qismi - (mulki hur yoki mulki hurri xolis) davlat xizmati bilan bogʻliq boʻlib, urushlarda jasorat koʻrsatgan yoki hukmdorning alohida topshiriqlarini bajarishda namuna koʻrsatgan shaxslarga berilgan va maxsus yorliq berilib, barcha soliqdan ozod qilingan.

Vaqf erlari - masjid, mozar, xonaqoh, madrasa va maqbaralar uchun ajratilgan erlar. *Vaqf* erlari musodara etilgan, davlat hamda yirik er egalari tomonidan hadya etilgan erlar hisobiga vujudga keltirilar edi. Masjid, madrasa,

qabristonlarning sarf-xarajatlari; talaba, mudarris, mutavallilarning maoshlari vaqf erlaridan olinadigan daromad hisobidan qoplanar edi. Vaqf mulkini mutavalli tasarruf etishi belgilab qo'yilgan.

Soliq tizimi va majburiyatlar. Amirlikda asosiy soliq xiroj deyilib, u hosil ulushidan, mahsulot bilan to'langan. XIX asrda xirojning bir qismi pul bilan yig'iladigan bo'lgan. Amlokdor o'z odamlari bilan, qishloq oqsoqoli ishtirokida hosilni ko'z bilan chamalab to'lanadigan xiroj miqdorini aniqlagan.

Xirojdan tashqari bog', poliz, ekilgan erlardan tanobona deyilgan soliq olingan, bu soliq miqdori ekinzorning bozorga yaqin-uzoqligiga qarab belgilangan. Keyinchalik polizlarga yangi soliq – qo'sh puli solinadigan bo'ldi, uning miqdori er haydashga yaroqli har bir juft ho'kiz hisobidan kelib chiqib belgilangan. Zakot solig'ining miqdori narsa qiymatining 2,5 %ini tashkil etgan, bu soliqqa chorva mollari egalari va savdogarlar tortilgan. Tanobona, zakot, qo'sh puli soliqlari faqat pul shaklida olingan.

Hashar yo'li bilan kanallar, inshoot, qal'a, ko'priklar, yo'llar ta'miri amalga oshirilgan. Ilgari hasharchilar oziq-ovqat bilan ta'minlangan, XVIII asrdan hasharga keluvchilar oziq-ovqati, ish asbobi, ot-aravasi bilan kelishi lozim bo'lgan.

Qishloq xo'jaligining taqdiri *sun'iy sug'orishning* to'g'ri hal etilganligiga bog'liq edi. Shuning uchun ham XVIII asrda sug'orish tarmoqlarining kengaytirishiga alohida e'tibor berildi. Zarafshon daryosida Xurmo (4 chaqirim) va Sarazm (3 chaqirim) nahr (ariq)lari chiqarilgan. Amir Shohmurod zamonida Urgut tumanida Qozonariq (40 chaqirim), Toyman arig'i (24 chaqirim), To'g'uzariq (24 chaqirim); Qoradaryo va Oqdaryodan ham nahrlar chiqarilgan.

Sug'orish inshootlarini yaroqli holda saqlashning og'ir yuki, mehnatkashlar gardanida edi. Mehnatkashlar suv ayirg'ich to'g'oni qurishda mohir bo'lgan. Eng ko'p ishlatiladigan suv ayirg'ich daryo va kanallarga o'rnatilgan chig'ir bo'lib, ular suvni 4 metrdan balandga ko'tarib bera olgan. Suvni chuqur ariqlardan chiqarib olish uchun tutqichli suv ayirg'ichlar ishlatilib, bunda ot, tuya, eshak, ho'kizdan foydalangan. Bunday inshootlar Buxoro xonligi xo'jaligida katta o'rin tutgan. Har

bir dehqon xonadoni yiliga 60-100 kungacha sug'orish inshootlari qurish, kanal va ariqlarni tazalash, sozlash ishlariga qatnashish.

Asosiy dehqonchilik quroli oddiy dehqon so`qasi (omoch) edi, dehqonning suyanchig'i ot, ho`kiz, sigir, tuya, eshak hisoblangan. Ikki muhim omil: hosildor *tuproq* va qulay *iqlim* oddiy ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan serhosil dehqonchilikni yo`lga qo'yish imkonini berar edi. Amirlik erlarida paxta, bug'doy, jo`xori, tariq, arpa, beda etishtirish dehqonchilikning asosini tashkil etardi. Har bir dehqon xo`jaligida o`z ehtiyoji va sotish uchun paxta etishtirilgan. Ipakchilik, bog'dorchilik, sabzovotchilik, polizchilik keng rivojlangan. Buxoro amirligi qovun va uzumi bilan mashhur edi.

Shaharlarni bog'lar o`rab turgan. 4 qismdan iborat alohida reja asosida qurilgan bog'lar bo`lib, bog' qismlarining har birini ariqlar ajratib turgan. Bunday bog'lar chorbog' deyilgan. Buxorodagi Jo'ybor va Toshkentdagi Kaykavus bog'lari eng mashhuri edi. Amirlikda bo`yoq olish uchun mardona o`stirilgan. Dorivor o`simliklardan dori tayyorlangan. Amirlikda dehqonchilikdan salmog'i pastroq bo`lgan chorvachilik ham rivojlangan. Dumbali va qorako`l qo`ylar, yirik shoxli qoramollar, tuya va otlar boqilgan.

Tanob (chilvir, arqon) - ekin maydonini o`lchash uchun qo`llaniladigan yuza birligi. 1 tanob er maydoni - 8,33 sotix, 1 gektar er –12 tanobni tashkil etgan. 1 chaqirim – 0,9 km.ga teng

Amirlik shaharlari va savdo

Samarqand - “Dunyoning husni” deb ulug'langan va amirlikning eng yirik shaharlaridan biri bo`lgan. Shaharda kulolchilik, cho`yan quyish (degrezlik), teri oshlash, qog'oz, kiyim, qurol ishlab chiqaruvchilar; baxmalboflar, kimxobgarlar, chitgarlar, bo`yoqchilar, po`stindo`zlar, mo`ynado`zlar mahallalari va rastalar bo`lgan. Samarqandda 7 ta: Ulug'bek, Sherdor, Tillakori, Safed (Xoja Ahror), Shayboniyxon, Qozi Soqiy, Xoja Abdulg'ofir madrasalari faoliyat ko`rsatgan.

Samarqand shahri Ashtarxoniylar davrida siyosiy kurashlar va chet elliklar hujumi natijasida talangan va vayronaga aylangan. Amir Shohmurod davrida Samarqand deyarli qayta tiklangan. Samarqand shahri XIX asr boshida baland devor bilan o`rab olingan. Uning 6 ta darvozasi bo`lgan, ular: Buxoro, Paykobod, Shohizinda, Qalandarxona, So`zongaron, Xo`ja Ahror nomlari bilan atalgan. Ko`chalar 6 ta darvozani Registon maydoni bilan bog`lagan. Shaharda 2 ta karvonsaroy, 3 ta hammom bo`lib, aholisi 25-30 ming kishini tashkil qilgan. Hunarmandchilikning shoyi to`qish, qog`oz ishlab chiqarish, kulolchilik, temirchilik, novvoylik, qandolatchilik va kashtachilik sohalari juda rivojlangan. 2007 yil Samarqand shahrining 2750 yilligi nishonlandi.

Buxoroda XIX asr 40-yillarida 38 ta karvonsaroy bo`lib, ularda musofir va mahalliy savdogarlar istiqomat qilgan. Karvonsaroyda ombor, do`kon, ustaxona, mehmonxona bo`lgan. Karvonsaroylar amirga, ayrim shaxslarga va vaqfga tegishli bo`lgan. Buxoro karvonsaroilariga har yili 12-15 ming tuyada mol kelgan. Savdo ishini karvonboshi-amirlikdagi barcha savdo ishlarining boshqaruvchisi boshqargan. Buxoroda ichki va shaharlararo savdo 9 ta tim va chorsuda amalga oshirilgan. Buxoro shahrida 103 ta madrasa, 360 masjid, 83 ta hovuz mavjud edi. 1997 yil Buxoro shahrining 2500 yilligi nishonlandi.

Hunarmandchilik amirlik shaharlarining iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega edi. Hunarmandchilikning asosiy turlaridan biri to`qimachilik bo`lgan. Buxoro olachasi, bo`zi, bo`zga gul bosish yo`li bilan tayyorlanadigan chiti, shoyisi, Samarqandning to`q qizil baxmali mashhur edi. Yigirilgan ipdan ro`mol, choyshab, salla to`qish keng tarqalgan.

Hunarmandchilikning asosiy tarmoqlaridan yana biri temirchilik va miskarlik bo`lib, o`roq, pichoq, qurol yasashgan. Temirchilar oybolta, qilich, xanjar, nayza, qalqon, kamon va uning o`qini, to`plar yasagan. Hunarmandchilikning: zargarlik, kulolchilik, yog`ochsozlik sohalari muhim hisoblangan. Yog`ochdan: eshik, beshik, deraza, arava, sandiq, qayiq yasalgan. Yog`och o`ymakorligi alohida ahamiyatga ega edi, novdalardan savat to`qilgan.

Uy sharoitida namat, gilam to`qish, oshlangan charmdan egar-jabduq, ayllar, pichoq qinlari, hamyonlar tikish keng rivojlangan.

Ichki savdo. Davlat hayotida iste`mol ehtiyojlari ishlab chiqarish ustun bo`lmadi. Bu esa yuqori mehnat unumdorligini ta`minlovchi yirik mashinalashgan ishlab chiqarishdan foydalanish ehtiyojini vujudga keltirmadi. Oddiy hunarmandchilik ishlab chiqarishi manufaktura ishlab chiqarishi darajasiga ko`tarilmadi. Shuning uchun ichki bozorda odatdagi hunarmandchilik va qishloq xo`jaligi mahsulotlari savdosi etakchi o`rin egallagan.

Buxoro bozorida narx va tarozining to`g`riligi qattiq nazorat qilingan. Xaridor haqqiga xiyonat qilganlar qattiq jazolanib, yarim yalong`och holda aravada bozor ahliga sazoyi qilinib «Men shayton yo`liga kirib, xaridorni aldadim» deb jar solishga majbur etilgan. Buxoro bozorlari faqat xo`jalik vazifasini o`tamasdan, jamoat va madaniyat markazi vazifasini ham o`tagan. Xususan, bozorlarda hukmdorning farmonlari o`qib eshittirilgan, aybdorlar jazolangan, bayram kunlari turli tomoshalar ko`rsatilgan.

Tashqi savdo aloqalarini Buxoro: Hindiston, Afg`oniston, Eron, Xitoy bilan olib borgan. Buxoro bu davlatlarga ip gazlamalar, baxmal, qog`oz, egar-jabduqlar, qurollar va mevalar chiqargan. Buxoroda hind savdogarlari va sudxo`rlari yashaydigan alohida mahallalar bo`lgan. Hind savdogarlari hind gazlamalari, bo`yoqlari, shifobaxsh va ziravor o`tlar, dori-darmonlar, qand-shakar bilan savdo qilgan.

Buxoro chorvachilik mahsulotlari, tuyalar va hunarmandchilik buyumlari bilan ta`minlovchi qozoq aholisi bilan keng savdo olib borgan. Buxoro bozorlarida qozoqlarning mashhur bo`lgan xom teri, qo`y terisini turli ranglarga bo`yab tikkan kamzullari eng xaridorgir edi. Qozoqlar bilan savdo aloqalarida qoraqalpoqlar vositachilik qilgan. Buxoro bozorlariga turkmanlar zotdor otlar olib kelib sotganlar.

Buxoro amirligining Rossiya bilan savdo aloqalari o`sib bordi. Orenburgda Buxoro savdogarlarining qarorgohi bo`lib, 1804 yil 20 xonadaon yashagan. 1825 yil 30 xonadon yashagan, ular Rossiya-Buxoro o`rtasidagi savdoda muhim o`rin

tutgan. Orenburgdagi buxoroliklar 1812 yil Napoleonga qarshi jangda ishtirok qilgan. Buxorodan chiqqan karvon 2 oyda Orskka etib borgan, savdo karvoni 5 ming tuyadan iborat bo'lgan. Buxoro xonligining O'rta Osiyo-Rossiya tashqi savdosidagi ulushi 1844 yil 25 % ni tashkil etgan, 1864 yil 42 % ga ko'tarilgan.

Buxoro Amirligida madaniyat

Ashtarxoniylar davridan boshlab ijtimoiy-madaniy hayotga to'siq bo'lgan diniy muttassiblik Mang'itlar davrida yanada kuchaydi va birinchi navbatda aniq tabiiy fanlar rivojiga imkon bermadi. Diniy muttassiblik bu fanlardagi kashfiyotlarni Xudoga shak keltirish deb hisoblardi, shuning uchun uch xonlikda, jumladan Amirlikda ham aniq tabiiy fanlar rivojlanmadi. Bu darda asosan tarix, adabiyot, san'at va me'morchilik rivojlandi.

Tarixchi *Muhammad Ya'qub ibn Doniyol Buxoriy* (1771-1831) XIX asr birinchi yarmida ijod qilib, «Gulshan ul-muluk» (Podshohlar gulshani) asarini yozgan. Bu asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida Buxoroning qadimgi tarixi va hukmdorlari shajarasi. Ikkinchi qismida Markaziy Osiyoning XVIII-XIX asr boshlaridagi tarixi bayon etilgan.

XIX asrda *Mirzo Shams Buxoriyning* «Bayoni ba'zi havodisoti Buxoro, Xo'qand va Qoshg'ar» (Buxoro, Qo'qon va Qashg'arning ayrim voqealari bayoni) kitobi, *Mir Olim Buxoriyning* «Fathnomayi sultoniy», Muhammad Hakimxonning «Yilnomalar to'plami» asarlari muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Adabiyot sohasida XVIII asrda ijod qilgan o'ziga xos iste'dod egasi *Muhammadniyoz Nishotiy* edi. U o'rtacha, ba'zan kambag'al va sargordanlikda yashagan. Nishotiy 1778 yil o'zbek adabiyotining katta yutug'i sanalgan majoziy shaklda ajoyib «Xusni Dil» dostonini yozgan. Doston qahramonlari: Aql, Husn, Yurak, Xayol, Vafo, Nazar, Ishq g'oyat go'zal insoniy fazilatlariga ega. Raqib, Fasod, Nafs obrazlari yomon sifatlar va yovuzliklar timsoli.

Nishotiyning adabiy ijodidagi yana bir o'ziga xoslik adabiyotda munozara janri taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligidir. Nishotiy «Qushlar munozarasi»

majmuasida o'sha davrga xos illatlar majoziy shaklda tanqid qilingan, mehnat ahlining kamtarligi ulug'langan. Asarda laylak, g'oz, bulbul, to'vush, to'ti, xumo kabi 14 ta qush o'rtasida bo'lib o'tgan bahs tasvirlangan. Nishotiy qushlar bahsi orqali takabburlik, xudbinlik, maqtanchoqlik kabi illatlarni qoralagan.

Shoir *Mujrim-Obid* (1748-1818) asarlarida jamiyatdagi nomukammallik, ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, odamlar fe'lidagi illatlar tanqid qilinadi. Buxoroda yana Shavqiy, Joniy, Hiromiy, Vola, Junaydulloh Hoziq kabi iste'dodli shoirlar ham ijod qilgan. O'z she'rlarida xalq boshiga tushgan kulfat va mashaqqatlarni kuylagan shoir Vola (1770-1842) ko'zi tug'ma ojiz, biroq kuchli iroda, aql, xotira, qobiliyat, yoqimli ovoz sohibi bo'lgan. U 2 ta devon tuzgan, 3 ming misra she'rlari etib kelgan.

Xattotlik va miniatyura san'ati Buxoroda yaxshi rivojlanib, rassomlar asosan qo'lyozmalarni naqshli bezash bilan shug'ullanib, ko'proq diniy kitoblarni bezagan. *Amir Haydar* davrida ijod qilgan Mir Mas'um Olamiyon «Axloqi Muhsiniy» kitobini va Sa'diyning she'riy asarlarini rasm bilan bezagan. *Amir Nasrulloxon* davrida Mirzo Sodiq Jondoriy qo'lyozma kitoblarga lavhalar, Sa'diy va Hofiz asarlariga turmush manzaralari tasvirlangan rasmlar ishlagan.

Ahmad Donish (1827-1897) olim, faylasuf, shoir bo'lib, 20 yil Buxoro saroy kutubxonasida xattot va rassom bo'lib ishlagan. U astronomiya, tibbiyot, riyozat, me'morchilik, musiqa ilmini; xattotlik, rassomlik va rang berish san'atini o'rgangan edi. Ahmad Donish «Ajoyib at-tabaqot», «SHohi darvesh» qo'lyozma asarlarni ko'chirgan, bezagan va rasm ishlagan.

Musiqa san'ati markazlaridan biri bo'lgan Buxoroda XVIII asr oxirida Buxoro «Shashmaqomi» vujudga kelgan. U Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq maqomlaridan hamda 250 dan ortiq kuy va ashuladan tashkil topgan. Maqom ashulalarining she'riy matni Rudakiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Bobur, Nodira, Mashrab kabi turkiy va forsiy shoirlarning lirikasidan tuzilgan. SHashmaqom og'zaki tarzda ustoz-shogird an'anasi shaklida avloddan-avlodga o'tib kelmoqda.

Tayanch soʻzlar va atamalar: Ark, Xurmo, Sarazm, Qozonariq, Toyman arigʻi.

Maqom - musiqada bir qismli yoki turkumli cholgʻu va ashula yoʻllari; musiqiy uslub.

VIII-bob: Xiva xonligi XVI – XIX asr birinchi yarmida.

1-§. Xiva xonligining tashkil topishi.

Xiva xonligida Shayboniylar hukmronligi.

Xonlikning tashkil topishi. Shayboniyxon bosqini arafasida Xorazm Xuroson davlati tasarufida edi. Qoʻngʻirot qabilasidan Chin Soʻfi hokim boʻlib, u rasman temuriy **Husayn Boyqaro** noibi hisoblanardi. Xorazmni 1505 yil Shayboniyxon, 1510 yil Eron shohi Ismoil bosib oldi. Xorazmda safaviylar hukmronligiga qarshi kurash boshlanadi. Xorazmning moʻʼtabar zotlari taxtga Shaybon avlodlaridan Berka sultonning oʻgʻli **Elbarsxon**ni oʻtqazishga qaror qildi, u Dashti Qipchoqda edi. Berka Sulton va Shayboniyxon xonadonlari bir shajaradan boʻlsada, dushmanlik munosabatida edi. Muhammad Shayboniyxon 1480 yil taxt uchun kurashda Berka Sultonni oʻldirishi buning sabablaridan biri edi.

Xorazm xalqi Elbarsxon etakchiligida 1512 yil Eron qoʻshinlarini butunlay quvib chiqarishga muvaffaq boʻldi. Xorazm mustaqilligi tiklandi va bu yangi davlat 1512 yil **Xiva xonligi** deb atala boshlandi. Xiva xonligi asoschisi **Elbarsxon** ham **Shayboniylar** (1512-1770) vakili edi. Xiva xonligida Shayboniylar hukmronligi 1770 yilgacha davom etdi. Elbarsxon davrida poytaxt **Vazir** shahridan **Urganch** shahriga koʻchirildi. Elbarsxon Vazir shahrini Eron qoʻshinidan ozod qilgach, bu gʻalaba sharafiga oʻgʻillari nomiga «gʻozi» laqabini qoʻshib aytishni buyurgan. Elbarsxon davrida Dashti Qipchoqdan Xorazmga koʻplab oʻzbek qabilalar koʻchib kelishi natijasida hukmdorlarning ijtimoiy tayanchi mustahkamlandi va xonlik hududini qoʻshni davlatlar hisobiga kengaytirish imkonini ham berdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot. Movarounnahrdagi Shayboniylar davlati kabi Xiva xonligi ham katta-kichik mulklarga bo'lingan. Yirik o'zbek qabilalarining boshliqlari amalda mustaqil mulk egalariga aylanib, ijtimoiy hayotga hal etuvchi ta'sir ko'rsatgan. Ularning markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka, mustaqillika intilishi Xiva xonligida o'zaro nizolarni keltirib chiqargan. Shuningdek, XVI asr 70-yillarida Xiva xonligi iqtisodiy inqirozga duchor bo'lishining asosiy sabablaridan biri - Amudaryo o'zani o'zgarib Orol yo'nalishiga burilishi edi. Erlar cho'lga aylanib, aholi boshqa hududga ko'chib o'tgan. XVI asrda Xiva xonligini ikki marta Buxoro bosib olishi, o'zaro qabilaviy nizolar, og'ir soliqlar hamda turli to'lov va jarimalar aholini xonavayron qilgan. Bu savdo-sotiqqa katta putur etkazgan.

Xiva va Buxoro o'rtasida o'zaro nodo'stona munosabatlari hukm surishining sababi: 1) xonliklar doimo bosqinchilik urushlari hisobiga o'z hududlarini kengaytirishga urinishi. 2) Xiva va Buxoroda hukmron sulolalarning bir-biriga g'anim bo'lib qolgan xonadonlarga mansubligi edi. Ubaydullaxon va Abdullaxon II davrida Xiva xonligi Buxoroga bo'ysundirilgan edi.

Xivani Buxoroga bo'ysundirish harakati **Ubaydullaxon** davrida boshlanib, u 1537-1538 yy. Xivani bo'ysundirdi va o'g'li **Abdulaziz**ni Xorazmga noib etib tayinladi. Xiva xoni **Avaneshxon** (1525-1538) o'ldirildi. Xorazm xalqi Avaneshxon avlodlari boshchiligida mamlakatni ozod qildi. Ubaydullaxon yuborgan qo'shinni tor-mor qildi. Abdulazizxon Urganchdan Buxoroga qochib ketdi. 1595 yil Buxoro xoni **Abdullaxon II** Xiva xonligini bo'ysundirdi. 1598 yil Abdullaxon vafotidan keyin Xiva xonligi mustaqilligi tiklandi.

G'ozi - musulmon haq dini uchun kurashuvchi.

Noib (arabcha-o'rinbosar, yordamchi) - tobe o'lka yoki viloyat hokimi.

XVII-XVIII asr birinchi yarmida

Xiva xonligida siyosiy ahvol

Siyosiy porakandalik. Xiva xonligi siyosiy hayotida XVII asrdan ikki jarayon kuchaya bordi: 1) markaziy hukmron sulola nufuzining pasayishi. 2) qabila boshliqlari ta'sirining kuchayishi. Qabila boshliqlari xonga o'z xohishlarini o'tkaza olganlar, xon ularsiz biror masalani mustaqil hal eta olmas edi, qabila boshliqlari xon taqdirini hal etardilar. Bu holat Xiva xonligida davlat porakandaligi yuz bernaligini anglatar edi.

Arab Muhammadxon (1602-1621) davrida porakandalik yuqori nuqtasiga etdi. Amudaryo o'zanining o'zgarishi bu davrda ham davom etishi natijasida Arab Muhammadxon poytaxtni Urganchdan Xivaga ko'chirishga majbur bo'ldi. Arab Muhammadxon davrida Rossiya chegarasini qo'riqlab turgan Yoyiq kazaklari atamani Nechay, ataman Shamay Xorazmga hujum qildi. Xiva qo'shini ularni tormor qildi.

Arab Muhammadxonning o'g'illari **Habash** va **Elbars** Sultonlar 1616 yil ayrim qabila boshliqlariga tayanib otasiga qarshi isyon ko'tardi. Otasi yon bosib Vazir shahrini ham ularga berdi. Habash va Elbars 1621 yil yana isyon ko'tarishdi. Arab Muhammadning boshqa ikki o'g'li - **Asfandiyorxon** va **Abulg'oziy** Sultonlar otasi tarafida qatnashdi. Habash va Elbars urushda g'olib chiqdi. Otasini asirga olib Xivaga keltirdi va ko'p o'tmay qatl etildi. Abulg'oziy Sulton Buxoro xoni **Imomqulixon** saroyida panoj topdi. Asfandiyorxon Eron shohi **Abbos I** huziriga bordi.

Asfandiyorxon (1623-1643) Abbas I yordamida 1623 yil Xiva taxtini egallagach, Habash va Elbars qatl etildi. Xivaga qaytib kelgan ukasi **Abulg'oziy**ni Urganch hokimi etib tayinladi. Aka-uka o'rtasida munosabat buzilgach Abulg'oziy Sulton Turkiston, Toshkent, Buxoroda qochib yurishga majbur bo'ldi. Asfandiyorxon siyosatidan norozi bo'lgan turkmanlarning chaqiriqi bilan Abulg'oziy yana Xivaga qaytib bordi. Asfandiyorxon unga Xivani topshirishga

majbur bo'ldi. Biroq qulay fursat kelgach Abulg'oziyni 1630 yil Eron shohi huzuriga garov tariqasida jo'natdi.

Abulg'oziy Erondagi 10 yillik tutqunlikdan qochib Orol o'zbeklari qarargohiga keladi. Asfandiyorxon vafot etgach, 1644 yil **Abulg'oziy Bahodirxon** Xiva taxtini egalladi. Abulg'ozi qabila boshliqlari nufuzini oshirib ularning markaziy hokimiyatga qarshi harakatiga barham berish maqsadida 32 qabilani 4 guruhga bo'ldi: qiyot-qo'ng'iroq, uyg'ur-nayman, qang'li-qipchoq, nukuz-mang'it. Xon qabilaga tegishli masalalarni har bir qabilaviy guruhga tayinlangan *inoqlar* orqali hal qilgan.

Buxoro-Xiva munosabatlari. Abulg'ozi 1663 yil hokimiyatni o'g'li **Anushaxonga** topshirdi. Anushaxon davrda Buxoro-Xiva munosabatlari yanada keskinlashdi. Anushaxon qo'shini bir necha marta Buxoro xonligiga yurishlar qilib Samarqandni egalladi, biroq 1685 yil G'ijduvon yaqinidagi jangda Xiva qo'shinlari tor-mor etildi. Buxoro xoni Subhonqulixon Anushaxonga qarshi Xivada fitna uyushtirdi, Anushaxon 1686 yil taxtdan tushiriladi. Subhonqulixon Xivada o'z tarafdorlaridan fitnachi guruh uyushtiradi. Buning oqibatida Xiva xonligining siyosiy hayoti yanada murakkablashdi. Xonlik ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar girdobida qoldi. Qishloqlar va ekinlar xarobaga aylandi.

Sherg'ozixon (1714-1728) davrida Buxoro xoni **Abulfayzxon** Xiva xoniga qarshi orolliklarni qarshi gij-gijlay boshladi. Natijada Orolbo'yi Xivadan ajralib chiqdi. Xiva xonligida boshlangan kurash goh u tomon, goh bu tomonning ustunligi bilan to Sherg'ozixon vafot etguniga qadar davom etdi. Qabilalar o'zaro kelishmagach, taxtga Qozoq xonligidan chingiziy sultonlarni o'tqazish boshlandi. 1728 yil taxtga o'tqazilgan **Elbarsxon** (1728-1740) ularning birinchisi bo'ldi.

Siyosiy beqarorlikdan foydalangan Eron shohi **Nodirshoh** 1740 yil Xivani bosib oldi. Nodirshoh Xivaga o'z odamini hokim etib tayinlab, Eronga qaytadi. Xivada Eron boshqaruv tizimi o'rnatilib, aholiga «moli omon» solig'i solinadi. Biroq ichki nizolar to'xtamagan. Taxt uchun qabilararo kurash boshlandi, taxtga atayin chingiziy xonlarni o'tqazish davom etdi, bu hodisa «xonlar o'yini» deyildi. Xonlar amalda inoqlar qo'lida itoatkor bo'lib qoldi. Xivada o'zaro ichki

kurashlarda ma'lum muddat turkman yovmutlari ustun kelib turdi. Ichki boshboshdoqlik *Qo'ng'iroq qabilasi* hokimiyatga kelgunga qadar davom etdi.

Inoq (turkiycha-ishonch) - Markaziy Osiyoda XI-XVIII asrlarda hukm surgan sulolalar saltanatida «maslahatchi», «amaldor», «vazir» ma'nosini anglatgan.

Xiva xonligining iqtisodiy va madaniy hayoti

Shaharlar. Xiva xonligida Xiva, Ko'hna Urganch, Yangi Urganch, Vazir kabi o'nlab shaharlar bo'lgan. Ulardan eng qadimiysi Xiva shahri bo'lib, u «Ming gumbaz shahri» nomi bilan mashhurdir. XIX asr birinchi yarmida Xiva shahrida 2 ta xon saroyi, 17 ta masjid va 22 ta madrasa bo'lgan. 1997 yil uning 2500 yilligi nishonlandi, bu haqda YUNESKO 1995 yil qaror qabul qilgan edi. Xiva shahri mil. av. V asrda bunyod etilganidan buyon mashhurligi Sharq bilan G'arbni bog'lovchi savdo yo'li o'tganligi bilan izohlanadi. **Xiva** shahri XVII asr birinchi choragi (boshlari)dan - 1920 yil fevralgacha Xiva xonligining **poytaxti** bo'lgan.

Yangi Urganch deb atalgan hozirgi Urganch shahriga 1646 yil Abulg'oziyxon asos soldi. Bu shahar Buyuk ipak yo'lida joylashgani uchun tez rivojlanib, savdo va hunarmandchilik markaziga aylangan. Bunga Amudaryo o'zani o'zgarib Orolga oqishi oqibatida Gurganj (Ko'hna Urganch)ning suvsiz qolganligi sabab bo'lgan. Shundan keyin qadimgi Gurganchning nomi Ko'hna Urganch bo'lib qoldi. Abulg'oziyxon Yangi Urganchga asos solgach, Vazir shahri aholisini ham shu erga ko'chirgan va bu shahar o'z ahamiyatini butunlay yo'qotgan.

Hunarmandchilikning 27 sohasi borligi Xiva xonligi tarixiy manbalarida qayd etilgan, amalda bundan ham ko'p bo'lgan. Hunarmandlar o'z uyushmalariga ega bo'lib, uyushmalar hunarmandlar faoliyatini tartibga solib, ularning manfaatini himoya qilgan. Uyushma boshlig'i xonning xazina siyosatini o'tkazuvchi shaxs hisoblanardi. Xiva ustalarining juda oz qismi xususiy ustaxona - do'koniga ega edi. Hunarmand o'z uyida ham do'kon ochishi mumkin edi. Ko'pchilik hunarmandlar

xonga va badavlat kishilarga tegishli do`konlarni ijaraga olgan. Ayrim hunarmandlar buyurtma asosida ham ishlagan.

**Qishloq xo`jaligining** ikki asosiy sohasi dehqonchilik va u bilan bog`liq bo`lgan chorvachilik edi. Xonlik aholisi asosan qishloq xo`jaligi bilan shug`ullangan. Dehqonchilikda g`alla, paxta va poliz mahsulotlarni etishtirish etakchi o`rin egallagan. Ekinzorlarning yarmidan ortig`ida g`alla etishtirilgan. G`allachilikda kuzgi bug`doy ekish etakchi o`rin egallagan. Dehqonlarning don ekinlaridan mo`l hosil olishlariga chet elliklar ham tan berib, «men Germaniyaning o`zida dalada ishlovchilarning Xivadagidek mirishkorligini ko`rmaganman» degan.

Don ekinlari ichida bug`doydan keyin ikkinchi o`rinda jo`xori ekish turgan. Suv ko`p hududlarda asosan sholi etishtirilgan. Ekinzorlarning 1/5 qismiga paxta ekilgan. Xiva iqtisodiyotida pillachilik ham muayyan ahamiyatga ega bo`lgan. Poliz mahsulotlari ichida Xorazm qovunining dong`i keng yoyilgan. Xivada bog`dorchilik ham dehqonchilikning rivojlangan sohalaridan biri bo`lgan.

Ichki va tashqi savdodan davlat xazinasiga durustgina daramod tushgan. Xivaning usti yopiq bozori ichki savdoda alohida ahamiyatga ega bo`lgan. Bozor yo`lining ikki tarafida ustaxona-do`konlar qurilgan. Bozordagi savdo o`rinlaridan foydalanganlik uchun tagjoy deb ataluvchi alohida soliq olingan.

Xiva xonligidan qorako`l teri, gilam, hunarmandchilik mahsulotlari Eron, Hindiston, Xitoy va Turkiyaga eksport qilingan. Xiva XVI asr oxiridan boshlab Rossiya bilan savdo-sotiqni yo`lga qo`ya boshladi. Xiva elchilari Rossiyaga gazlama va to`qilgan buyumlar olib borishgan. Xiva elchisi 1620 yil Qozon shahrida 670 kiyimlik mato sotganligi manbalarda qayd etilgan. Rossiyaga gilam, qoqi meva, qorako`l teri, o`simlikdan tayyorlangan bo`yoq olib borilgan. Xiva savdogarlari Rossiyaning Nijniy Novgorod yarmarkasida faol qatnasha boshlaganlar.

Ilm-fan taraqqiyotida XVI - XVIII asr birinchi yarmida Xiva xonligida tarix ilmi o`ziga xos o`rinda turadi. Abulg`oziyxon Xiva tarixshunosligi maktabiga asos soldi. **Abulg`oziyxon** fan va madaniyat tarixida 2 asari: «Shajarai turk» va

«Shajarai tarokima» bilan o`chmas nom qoldirdi. «Shajarai turk» asarining 9-bobi Xorazmning 1512-1663 yy. ijtimoiy-siyosiy tarixiga bag'ishlangan, unda aniq tarixiy voqealardan tashqari, turkiy xalqlar an'analari, Xiva-Buxoro munosabatlari, pul muomalasi haqida ma'lumotlar berilgan.

Abulg'ozixonning yana bir katta xizmati u asarlarini oddiy kitobxon uchun turkiy tilda yozgan. Olimlar uning asarlarini yangi o'zbek tili yozma yodgorligi deb hisoblashadi. Vengriyalik sharqshunos A.Vamberi «Abulg'ozining «Shajarai turk»i uchun butun dunyo undan minnatdor» deb yozgan edi. Abulg'ozixonning topshirig'i bilan «Dasturul amal» asari yozilgan, biroq muallifi nomalum. «Dasturul amal» asarida Amir Temurdan tortib Boburga qadar temuriylar shajarasi qisqacha sharhlangan. Har bir hukmdorga bir bo`lim bag'ishlangan.

Xattotlik, husnixat maktabi Xiva xonlari saroy kutubxonalarida XVI asrda shakllandi. *Eshmuhammadxonga* 1556 yil xattot Hamadoniy «Shohnoma»ni miniatyuralar uchun ochiq joy qoldirib ko`chirib berdi. Xivada XVII- XVIII asrlarda Muhammad Yusuyu Rojiiy, Bobojon Sanoiy, Muhammad Rizo Oxund kabi usta xattotlar ijod qilganlar. Har bir kitobni ko`chirishda bir necha soha ustalari: qog'oz qirquvchi, kotib-xattot, muzahhib (oltin suvni yurituvchi), lavvoh (sarlavha yozuvchi), miniatyurachi rassom, sahhof (muqovalovchi)lar ishtirok etganlar.

Tayanch so`zlar: Shayboniylar, Elbarsxon, Arab Muhammadxon, Sherg'ozixon, Abulg'ozixon.

2-§. XVIII asr ikkinchi yarmi - XIX asr birinchi yarmida

Xiva xonligida Qo`ng'irotlar sulolasi hukmronligi.

Iqtisodiy va madaniy hayot

**Qo`ng'irotlar sulolasi hokimiyatga kelishi.** Xiva xonligida kuchli markaziy hokimiyatni barpo etish uchun XVIII asrning 60-yillaridan boshlab qo`ng'irot (yirik o'zbek urug'laridan birining nomi) qabilasi boshliqlari

hokimiyatga kela boshladi. Qo'ng'iro't qabilasi yo'l boshchisi **Muhammad Amin** yirik zodagonlar va ruhoniylar madadiga tayanib 1761 yil **inoqlik** lavozimiga ko'tarildi.

Muhammad Amin turkmanlarning yovmut va chovdur qabilalariga qarshi kurash olib borgan, biroq u dastlab engilib Buxoroga Doniyolbiy otaliq yoniga ketadi. Turkman qabilalari Xorazmni egallab, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Kat, Shohobod shaharlarini xonavayron qiladi. Ocharchilik va vabo tarqalib, o'zbeklar Orolbo'ylari va Buxoroga ketishga majbur bo'ladi.

Muhammad Amin inoq 1770 yil Buxorodan qaytib kelib yovmutlarni Xorazmdan haydab chiqardi. U mahalliy beklarni ham bo'sundirdi va hokimiyatni qo'lga oldi. **1770 yil Qo'ng'iro'tlar sulolasi** hukmronligi o'rnatildi. Bu sulola chingiziylar avlodiga mansub bo'lmaganligi sababli taxtda avvalgi sulola vakillarini saqlab keldi. Ular aslida soxta xonlar bo'lib, amalda hokimiyatga ega bo'lmagan.

Muhammad Amin (1770-1790) o'z qabilasining faol qatlamiga, savdogarlar va ruhoniylar madadiga tayanib hamda turkman qabilalarining o'zaro nizolaridan foydalanib nisbatan siyosiy osoyishtalik va iqtisodning ko'tarilishini ta'minladi. Boshqa yurtga qochib ketganlar qaytib kela boshladi.

Avaz Muhammad inoq (1790-1804) davrida Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan ancha mustahkamlandi. Muhammad Amin va o'g'li Avaz ham hokimiyatni inoq unvonida boshqargan, hokimiyat amalda inoq va maxsus kengash tomonidan boshqarilgan. Avazning o'g'li Eltuzar 1804 yil o'zini xon deb e'lon qildi. Qo'ng'iro'tlar sulolasi Xiva xonligi taxtini **1804 yil rasman** egalladi. Bu sulola 1920 yilga qadar Xiva xonligini idora qildi. **Eltuzarxon** (1804-1806) markazlashgan davlat siyosati yuritish uchun harakat qildi. Biroq u 1806 yil Xiva-Buxoro urushida halok bo'ldi.

Muhammad Rahimxon I (1806-1825) Eltuzarxonning ukasi bo'lib, u halok bo'lgach taxtga o'tirdi. U Xiva xonligini siyosiy jihatdan birlashtirishga kirishdi. Shuningdek turkmanlarni bo'sundirish etakchi o'ringa chiqdi va birin-ketin bo'sundira boshladi. Bo'sunishni istamagan yovmut qabilasi Xurosonga ko'chib

ketdi. Biroq Eron tazyiqi tufayli va yaylov topilmagani uchun yana qaytib keldi. Yovmutlar taqdiri Xiva bilan uzil-kesil bog'lanib, xonlik fuqarolari tarkibiga olindi. Ularga ham soliq to'lash va navkar yuborish majburiyati yuklandi. Yovmutlardan eng jangovar otliq harbiy qism tuzildi.

Muhammad Rahimxon I o'zbek va turkmanlardan tuzilgan "xon navkarlari" deyilgan muntazam qo'shinga tayanib yirik zodagonlar va raqiblarini bo'ysundirdi. Orolbo'yi zodagonlari guruhi Muhammad Rahimxon I ga dushmanlik ruhida bo'lib, qattiq qarshilik ko'rsatdi, ularning qashiligi 1811 yil sindirildi. Xiva xoni qoraqalpoqlarni ham bo'ysunishga majbur etdi.

Muhammad Rahimxon I davrida Xiva xonligi siyosiy jihatdan birlashtirildi, hududlari yanada kengaydi, mamlakatda nisbiy barqarorlik ta'minlandi. U obodonchilikka alohida e'tibor berdi, kanallar qazdirib, ekin maydonlariga suv chiqartirdi, madrasa va masjidlar qurirdi, ichkilik va bangilikni taqiqladi. Ilm ahliga homiylik ko'rsatdi, olim, shoir va donishmandlar bilan suhbatlar o'tkazib turdi.

Navkar – otliq askar.

XIX asr birinchi yarmida Xiva xonligining tashqi siyosati

Xivaning Osiyo davlatlari bilan aloqalari. XIX asr 1-yarmida Xiva xonligining Buxoro, Qo'qon, Afg'oniston, Eron, Hindiston va Turkiya bilan savdo-elchilik aloqalari rivojlandi. Bunga sabab: 1) Xiva xonligi hududi o'rta osiyolik savdogarlar va Hajga boruvchilarning Kaspiy orqali Makka va boshqa shaharlarga o'tish manzilgohiga aylanganligi. 2) chet davlatlar bilan savdoni rivojlantirish xazinaga yaxshi daromad keltirayotganligi edi.

Xiva - Buxoro munosabatlari har doim ham silliq kechmagan. Xiva xoni *Muhammad Rahimxon I* Buxoro amirligi bilan elchilik aloqalarini qayta tiklashga va ikki davlat o'rtasida savdoni rivojlantirishga harakat qilgan. Xivaga 1811-1812 yy. Buxorodan O'rozboy Jo'ra va Avaz Murod yasovulboshi boshchiligida elchilar

kelgan. Muhammad Rahimxon I bunga javoban Buxoroga Hasan Murod otaliq boshchiligida elchilar va savdo karvonlarini yuborgan.

Ayni paytda bu ikki davlat manfaatlari Marv viloyatida to'qnash kelgan. Marv O'rta Osiyo davlatlarini Eron bilan bog'lovchi savdo yo'lida joylashgan edi. XIX asr birinchi yarmida bu ikki davlat o'rtasida bir necha bor o'zaro urushlar yuz bergan. Muhammad Rahimxon I Marvni 1822 yil Buxorodan qaytarib olgan. O'zaro urushlarga qaramay, savdo aloqalari to'xtab qolmagan.

Eron va qozoqlarning O'rta juz xonligidan 1812 yil Xiva xonligiga elchilar kelishgan. Ular bilan chegara xavfsizligi va savdo masalalarida kelishildi. XIX asr boshlarida **Afg'oniston** va Xiva o'rtasida elchilik o'rnatilgan. Muhammad Rahimxon I Afg'onistonda **shoh Mahmud**ning ikkinchi marta hokimiyatga kelishiga yordam bergan. Evaziga Afg'oniston Xiva xonligi savdogarlariga Kobul bozorida erkin savdo qilish huquqini bergan.

Qo'qon xonligi bilan munosabatlarni Xiva xonligi mustahkamlashga harakat qilgan. Xivaga 1843-1844 yy. Qo'qon xonligi elchilari kelishgan. Ikki davlat o'rtasida hamdo'stlik o'rnatishga va o'zaro savdo aloqalarini yanada rivojlantirishga kelishildi.

Xiva xoni **Olloqulixon** (1825-1842) chet el savdogarlariga qulay sharoit yaratish uchun me'moriy obida, Karvonsaroy majmuasini bunyod ettirgan. Bu majmua 14 gumbazli tim (yopiq bozor), karvonsaroy va omborxonadan iborat bo'lgan. Bozorda Hindiston, Xitoy, Eron, Rossiya, Buxoro va Qo'qondan keltirilgan mollar sotilgan. Tim yozda savdo uchun qulay va salqin bo'lgan. Karvonsaroy esa 2 qavatli bo'lib, 105 hujrali edi. Xiva xonligining anori, qovuni, uzumi, nashvatisi, anjiri va o'rigi chet davlatlarda mashhur bo'lgan.

Xiva-Rossiya munosabatlarida muhim jihat - o'zaro savdodan ikki davlat ham birdek manfaatdor edi: Xiva savdogarlari uchun Rossiyaga boradigan savdo yo'llari xavfsiz edi; Rossiyada ishlab chiqarilgan tayyor iste'mol mollariga Xiva xonligida ehtiyoj baland edi. Rossiya Xiva xonligiga o'z mahsulotlarini sotadigan bozor deb qarar edi. Chunki: 1) Rossiya mahsulotlari Evropa tovarlari bilan

raqobat qila olmayotgan bir davrda bu «bozor» juda muhim edi; 2) Xiva xonligi Rossiya sanoati uchun arzon xomashyo etkazib beruvchi o`lka hisoblanardi.

Xivadan Rossiyaga paxta, ipak, bo`z, gilam, hunarmandchilik mahsulotlari, quritilgan meva olib borilgan. Xiva savdogarlari Nijniy Novgorod yarmarkasida qatnashganlar. Rossiyadan Xivaga metall, to`qimachilik mahsulotlari, rangli bo`yoqlar, mo`yna terilari, qurol keltirilgan. Biroq, Xiva-Rossiya o`rtasida yaxshi qo`shnichilik munosabatlariga to`squinlik qilgan *omillar*: savdo karvonlariga hujum xavfining mavjudligi, ikki davlat ham Kichik juz qozoqlarini va qoraqalpoqlarni o`z fuqarolari deb hisoblashlari. Har ikki davlatning o`zaro savdodan olinadigan boj hajmi masalasida uzoq vaqt bir to`xtamga kela olmaganliklari bilan bog`liq edi.

Xiva-Rossiya munosabatlari keskinlashuvi. Rossiyaning maqsadi O`rta Osiyo davlatlarini, xususan Xivani egallash bo`lib, turli bahonalarni ro`kach qilib, bosim o`tkazishni kuchaytirib borgan. Ayni paytda, qozoq juzlarini, qoraqalpoqlarni va turkman qabilalarini Xivaga bo`ysunmaslikka da`vat etgan. Podsho Rossiyasi Xiva xonligi tarkibidagi turkmanlarning yovmut qabilasini Rossiya fuqaroligiga o`tish istiqbollarini hamda savdo karvonlari xavfsizligini ta`minlash bahonasida chegarada iste`hkomlar qurish imkoniyatini o`rganish maqsadida 1819 yil Xivaga zobit *N.Muravyov* boshchiligida ekspedisiya yuborgan.

Rossiyaning tajovuzkorligi 1822 yil O`rta juz, 1824 yil Kichik juz xonliklarini bo`ysundirganida yaqqol ko`rindi. Endi Rossiya chegarasi Xiva xonligi chegarasiga yaqinlashib qoldi. Xiva xonligi qozoq cho`llarining ikki davlatni ajratib turuvchi hudud bo`lib qolishi uchun harakat qildi. Rossiya esa buni istamadi, natijada ikki davlat o`rtasidagi munosabat keskinlasha bordi.

Xiva-Rossiya munosabatlari keskinlashgan sharoitda **Muhammad Rahimxon I** vafot etdi. Taxtga o`tirgan o`g`li **Olloqulixon** Xiva-Rossiya munosabatlaridagi keskinlikni yumshatishga urindi. Eron-Rossiya (1826-1829) va Rossiya-Turkiya (1828-1829) urushlari Rossiyani Xiva bilan munosabatlarini yanada keskinlashtirishdan o`zini *tiyishga* majbur etdi.

Bu orada Markaziy Osiyo xonliklarga Buyuk Britaniya razvedkasi suqilib kira boshladi, shunday sharoitda Buyuk Britaniya tovarlarining xonliklar bozorini

to'ldirish xavfi ham vujudga keldi. Eron bilan urush oqibatida Rossiya-Eron savdo ishlarining yomanlashgani sababli Markaziy Osiyo xonliklari bilan savdoni har qachongidan ko'ra rivojlantirish dolzarb masalaga aylandi.

Rossiya Xivaga nisbatan o'z talablari ko'lamini tobora kengaytirib bordi. Keyinchalik Xivadan Amudaryoda Rossiya savdo kemalarining suzishiga ruxsat berishini talab qila boshladi. Rossiya Xiva bilan munosabatlarni harbiy kuch orqali tartibga solish yo'lini tanladi, shu maqsadda 1839 yil *V.Perovskiy* harbiy ekspedisiyasi tashkil etildi. Perovskiy ixtiyorida 4 ming piyoda askar, 12 ta to'p va yuk ortilgan 10 ming tuya bor edi. Ustyurtning qattiq sovug'i, oziq-ovqat va em-xashak etishmagani uchun ekspedisiya talofat ko'rdi va Perovskiy orqaga qaytishga majbur bo'ldi. Lekin ekspedisiya izsiz ketmadi. Perovskiy ekspedisiyasi Xiva xonini Peterburg bilan kelishuv yo'lini axtarishga majbur etdi.

«**Majburiyatlar akti**». Rossiya zo'r berib Xiva xonligiga o'z hukmini majburan o'tkazishga kirishdi. Bu maqsadga erishish uchun *G.Danilevskiy* boshchiligidagi elchilik missiyasini yubordi. Muzokara davom etayotgan kunlari **Olloqulixon** vafot etib, taxtni o'g'li **Rahimqulixon** (1842-1845) egalladi. Rossiya bosimi ostida 1842 yil 27 dekabrda Xiva-Rossiya o'rtasida «**Majburiyatlar akti**» deyilgan shartnoma imzolandi. Shartnomada Rossiya bilan tinchlik, do'stlik munosabatida bo'lishi e'lon qilindi.

Xiva xoniga: Xivaning Rossiyaga nisbatan dushmanlik harakatlari sodir etmaslik; savdo karvonlarining talanishiga yo'l qo'ymaslik; Rossiya fuqarolarining shaxsiy va mulkiy xavfsizligini ta'minlash kabi majburiyatlar yuklandi. Aslida bu Rossiyaning o'z istaklarini majburan bajartirishdan boshqa narsa emas edi. Shuningdek ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalariga ham katta e'tibor berildi: boj to'lovlari Rossiya tovarlari qiymatining 5% miqdoridan oshmasligi belgilab qo'yildi. Biroq Rossiya shartnomaning anna shu bandini ham amalda bajarmagan. Oqibatda o'zaro munosabatlar keskinlashib borgan.

Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti

Aholisi. XIX asr 20-yillari boshlarida Xiva aholisi 800 ming kishini tashkil etgan. XIX asr o`rtalarida poytaxt Xiva shahrida 20 mingdan ortiq aholi yashagan. Hunarmandchilikning 50 dan ortiq turi rivoj topgan. 700 dan ortiq hunarmandchilik ustaxonasi, 200 dan ortiq savdo do`koni, 3 ta kata va 15 ta kichik bozorlar bo`lgan. Xonlik aholining katta qismini turli qabilalarga mansub o`zbeklar tashkil etgan, undan keyingi o`rinni turkman, qoraqalpoq va qozoqlar egallagan. Qabilalarning har biri o`zlariga ajratilgan erlarda joylashgan, har biri alohida kanalga ega bo`lib, kanali ham shu qabila nomi bilan atalgan, har bir qabila o`zlariga qarashli sug`orish inshootlarini tiklash va ta`mirlashda qatnashgan.

Davlat tuzumi va boshqaruv tizimi. Xiva xonligi ma`muriy jihatdan 15 ta viloyatga: Pitnak, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Qo`shko`pir, G`azovot, Qiyot, Shohabbos, Toshhovuz, Ambar-Manoq, Gurlan, Ko`hna Urganch, Xo`jayli, Chumanoy, Qo`ng`irot va 2 ta noiblikka bo`lingan. Viloyatlar: shahar va masjid qavmlarini (qismlarni) o`z ichiga olgan. Masjid qavmlari obro`li oqsoqollar, qozilar va miroblar tomonidan boshqarilgan. Davlat boshlig`i – xon hokimiyati vakolati nasldan naslga o`tgan, xonlik mutlaq monarxiya edi.

Muhammad Rahimxon I davrida davlat boshqaruv tizimida islohat o`tkazgan. Xon huzurida yuqori ma`muriy organ – **Oliy Kengash** ta`sis etilgan. U qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini bajargan. Oliy Kengashga xon rahbarlik qilgan, uning ishida xonning yaqin qarindoshlari, mehtar, qo`shbegi, devonbegi, naqib, shayxulislom, bosh qozi, inoq, otaliq va biylar qatnashgan. Oliy Kengash majlisi haftada bir marta o`tkazilgan va unda ichki va tashqi siyosatga oid eng muhim masalalar muhokama etilgan. Kundalik masalalarni hal etish uchun **Kichik Kengash** ham ta`sis etilgan. Uning ishida xondan tashqari mehtar, qo`shbegi, devonbegi, naqib va shayxulislom qatnashgan.

Mehtar – bosh vazir hisoblanib, u xon safarda paytida xonlikni idora qilgan. Mehtar va qo`shbegi soliqlar yig`ilishiga javobgar bo`lgan. Xonlikda 3 ta devon (vazirlik): xo`jalik, ijtimoiy-siyosiy, harbiy ishlar bilan shug`ullanuvchi devonlar

faoliyat ko'rsatgan, unga devonbegi rahbarlik qilgan. Qo'shinga yasovulboshi qo'mondonlik qilgan. Xonlik tarkibidagi qozoq va qoraqalpoqlar o'z biylari tomonidan, turkmanlar esa ularning vakili tomonidan boshqarilgan, ularning lavozimi nasldan naslga meros bo'lib o'tsada, nomzodini xon tasdiqlashi shart bo'lgan.

Er egaligi shakllariga ko'ra Xiva xonligi erlari ham 3 ga bo'lingan: 1. Davlat erlari (podshohi). 2. Xususiy mulk (xususiy erlar). 3. Vaqf erlari. Er - xonlikning asosiy boyligi hisoblanib, sug'oriladigan (axya) va sug'orilmaydigan (adra) erlardan iborat edi. Barcha erlarning deyarli yarmiga Xon va uning qarindoshlari, oliy martabali amaldorlar, ruhoniylar, savdo-sotiq tabaqalari egalik qilishgan. Amaldorlarning erlari 2-3 ming tanobni tashkil qilgan, xon va uning qarindoshlari undan ham katta er maydoniga egalik qilgan. Qolgan erlar (vaqf erlaridan tashqari) davlat ixtiyoriga olingan.

Davlat erlarida va xususiy mulk erlarida ijarachi dehqonlar mehnat qilgan. Davlat erini ijaraga oluvchilar bewatan, xususiy erlarni ijaraga oluvchilar koranda, vaqf erlarini ijaraga oluvchilar vaqfchi deb atalgan. Xonning qarindoshlari, ruhoniylar, katta amaldorlar, tarxon er olganlar xususiy eridan soliq to'lamagan yoki davlat solig'idan ozod etilgan. Soliqni bu erlarda ishlovchi ijaradorlar, ya'ni mehnatkashlar to'lashgan.

Shaharlar taraqqiyotdan orqada qolishi, sanoatning yo'qligi oqibatida G'arbiy Evropada ersiz dehqonlar shaharga ish izlab borishdek imkoniyatga ega bo'lmagan. Oqibatda ular qishloqda qolishga majbur bo'lgan. Suv tanqisligi tufayli Amudaryodan suv chiqarishga e'tibor berildi. XVIII asrning 70-yillarida Davkor ko'li yonida kanal, XIX asr boshlarida Lavzan, Qilich Niyozbiy, Katta Xonobod kanallari qazilgach erni sug'orish holati yaxshilandi.

Soliq va majburiyatlar. Xiva xonligida asosiy soliq er solig'i - salg'ut edi. Hunarmandlar, tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi savdogarlar, chorvadorlar zakot to'lagan. Mehnatkashlar bir qancha majburiyatlar ham o'tagan: 1. Begar - rasman 12 kunlik davlat majburiyati, har bir xonadondan 1 kishi har yili kanal qazish, yo'l va saroy qurilishida ishlagan. 2. Qazu – butun qishloq aholisini kanallarni

tozalashga safarbar etish. 3. Ichki va obxo`ra qazu - har yili kanallarning suv taqsimlagichini tozalash majburiyati. 4. Hachi - himoya dambalari qurish va mustahkamlashda qatnashish majburiyati.

Sug`orish inshootlari qurish va ta`mirlash bilan bog`liq majburiyatlar mashaqqatli ish edi. Bu ishlar qo`lda ketmon bilan bajarilar, tuproq zambilda yoki elkada ko`tarib chiqilar edi. To`g`onlar tuproq, yog`och va chimdan qurilar, ular suvning bosimiga bardosh bera olmas va yana qaytadan qurilardi.

Xiva xonligida shaharlar hayoti

Shaharlar hayotida uzoq davom etgan tushkunlik holati XVIII asr oxiriga kelib barham topdi. XVIII asr ikkinchi yarmi - XIX asr boshida katta sug`orish inshootlarining tiklanishi va yangilarining bunyod etilishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning o`lishiga asos bo`ldi. Bu hodisa shaharlarda hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning o`lishiga sabab bo`ldi. Bu davrda G`arbiy Evropa davlatlarida tub sifat o`zgarishlari davom etayotgan edi, B.Britaniyada boshlangan sanoat to`ntarishi Evropa davlatlariga ham yoyilib, XIX asr o`rtalarida nihoyasiga etayotgan edi va kapitalistik munosabatlar gurkirab rivojlanayotgan edi. Markaziy Osiyo xonliklarida, Xiva xonligida ham o`rta asr er egaligi munosabatlari hamon hukmron edi.

**Me`morchilik.** XVIII asr oxirida **Muhammad Amin** davridan boshlab birmuncha *siyosiy barqarorlik* o`rnatildi. Xiva shahrining holatiga bu omil ijobiy ta`sir ko`rsatdi. Natijada Xiva shahrida 1782 yil qayta tiklash ishlari tugallandi. Qayta tiklash ishlaridan tashqari yangi obidalar ham qurildi. 1765 yil Sherg`ozixon va Muhammad Amin madrasalari bunyod etildi. XIX asr boshlarida Xiva xonligi poytaxti yirik qurilish maydoniga aylanib, karvonsaroy, usti yopiq bozor va 1834 yil Olloqulixon madrasasi qurilishi tugallandi. Xiva shahri XIX asrda bir-biridan devor bilan ajralib turadigan ikki qismga bo`lingan. Ulardan biri Dishan qal`a - Tashqi shahar (qal`a) deb, ikkinchisi Ichan qal`a - Ichki shahar (qal`a) deb atalgan.

Sharqda shahrining ichki qismi, ya'ni markazi – Shahrison, tashqi qismi - Rabod deb atalgan.

Ichan qal'a - Markaziy Osiyodagi yirik va noyob me'moriy yodgorlikdir. Ichan qal'a Xiva shahrining ichki qal'a (Shahrison) qismidir. Ichan qal'a Dishan qal'adan devor bilan ajralib turadi, unga 4 ta: Bog'cha, Polvon, Tosh va Ota darvozalari orqali kirilgan. Ichan qal'ada Xorazm me'morchiligining ajoyib obidalari – madrasa, masjid, xon saroyi, ma'muriy binolar, bosh maydon va minoralar joylashgan. *Muhammad Rahimxon, Olloqulixon va Muhammad Aminxon* davrida Ichan qal'ada keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi: saroy, madrasa, maqbaralar qurildi; Ko'hna arkdagi saroy qurilishi tugallandi.

Muhammad Aminxon Ichan qal'aning g'arbidagi Ko'hna ark yonida Kalta Minor minorasini qurirdi. Ichan qal'ani qurishda Xiva me'morlari Markaziy Osiyoda qadimdan davom etib kelayotgan inshootlarni ro'parama-ro'para qurish usulidan foydalandi. Bu usul «qo'sh» deb ataladi. Bundan tashqari, binolarni alohida ansambl holida qurish an'alariga ham amal qilindi, xususan Polvon darvozasi oldidagi bir necha masjid, madrasa, hammom, toqi, karvonsaroy, xon saroyi majmuasi ansamblni tashkil etadi.

Noyob me'morchilik obidasi - Ichan qal'a 1961 yil davlat muhofazasiga olingan va muzey-qo'riqxonaga aylantirilgan. Maydoni 26 ga.ni tashkil etadi, unda 54 ta tarixiy obida joylashgan. 1969 yildan muzey qo'riqxona Xiva "Ichan qal'amuzey-qo'riqxonasi" deb ataladi. Ichan qal'a 1990 yil Butunjahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

Dishan qal'a - Tashqi qal'a Xiva shahrining rabod qismi hisoblanib, unda savdo va hunarmandchilik do'konlari, mahalalar joylashgan. Xiva shahrini dushman hujumidan saqlash maqsadida **Olloqulixon** 1842 yil uzunligi 6250 m., balandligi 7-8 m., qalinligi 5-6 m. devor bilan o'ratgan. Ichan qal'a 4 darvozali bo'lsa, Dishan qal'a 10 darvozali bo'lgan.

Hunarmandchilikning avvalgi asrlarda mavjud bo'lgan har xil turlari XVIII asr ikkinchi yarmi va XIX asr birinchi yarmida ham rivojlandi. Me'morchilikning rivojlanishi kulolchilikda ham o'z ifodasini topdi. Kulollar faqat alohida buyumlar

emas, balki yuzlab lagan, tovoq va kosalardan iborat to'y majmualarini, alohida tantanalar uchun maxsus to'y va podshoyi tovoqlar ham tayyorlagan. XIX asr 30-40-yillariga oid manbalarda Xivadagi etakchi hunar - *zargarlik* tilga olingan. Xivaning bosh taqinchog'i - *jig'a* Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalariga ham keng tarqalgan. Isirg'alar feruza va marjonlar, bilaguzuklar qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan.

XIX asrda Xiva *yog'och o'ymakorligi* maktabi xonlikda oldingi o'rinda turardi va badiiy yuksakligi bilan ajralib turardi. Olloqulixon saroyida Toshhovli ayvon ustunlari majmuyi ko'rkamligi bilan ajralib turadi. XIX asr o'rtalarida o'ymakori eshik va ustunlar ustasi Polvon Abdusattor o'g'lining nomi ayniqsa shuhrat qozondi. Xiva shahri XX asr boshlarigacha xonlikda yagona shoyi to'qish markazi bo'lib qoldi. XIX asrda Xivada matoga gul bosish san'ati kulrang uyg'unligi va mayda gullari bilan Markaziy Osiyoning boshqa gul bosish markazlaridan farq qilgan.

Xiva xonligi tarixi bo'yicha manbalar

Arxiv hujjatlari va mahalliy tarixchilar asarlari. 1873 yil Rossiya bosib olgach Xiva xonlari arxivi hujjatlari Peterburgga olib ketilgan. XVII asrda yashagan *Hasanbek Rumluning* «Eng go'zal tarix» asari XVI asr birinchi yarmidagi Xiva tarixiga bag'ishlangan. Xiva xoni, tarixchi olim **Abulg'oziy Bahodirxonning** (1603-1664) «SHajarayi turk» asari juda ko'p tarixiy dalillar to'plangani bilan katta ahamiyatga ega. «SHajari turk» asarining 1512-1663 yillardagi Xiva ijtimoiy-siyosiy tarixiga, Xiva-Buxoro munosabatlariga oid 9-bobi tarix fani uchun katta ahamiyatga ega. «SHajarai turk» asari turkiy qabilalar shajarasi, xivaliklar, Abulg'ozining davlatni birlashtirish uchun kurashi haqida ma'lumot beradi.

Munisning tarixiy asari «Firdavs ul-iqbol» 1806 yil **Eltuzarxon** topshirig'i bilan yozilgan. Asar Xivaning XVI asrdan 1812 yilgacha bo'lgan tarixini qamrab olgan. Munis vafot etgach xonlik tarixini yozishni *Ogahiy* davom ettirgan. Uning

tarixiy asari «Shohidi iqbol» deyilib 1812-1872 yilgacha boʻlgan tarixni aks ettiradi. *Xudoyberdi Avaz Muhammadning* 1831-1832 yillarda yozilgan «Dili gʻaroyib» asari ham Xiva xonligi, uning shaharlari haqida muhim maʼlumotlar beradi. **Asfandiyorxon** topshirigʻi bilan *YUsufbek Bayoniy* 1912 yil Xiva xonligining 1872-1911 yillardagi tarixini yaratgan.

Rossiyalik mualliflar asarlari. 1725 yil Xivaga kelgan Rossiya elchisi *Florio Benevini* esdaliklarida ilmiy jihatdan muhim maʼlumotlar yozib qoldirilgan. 1793-1794 yy. Orenburgdan Xivaga taklif etilgan oftolmolog vrach *Blankennagel* yozib qoldirgan esdalik maʼlumotlar ham juda muhim. U xonning koʻzi ojiz boʻlib qolgan amakisini davolagan.

Xivaga 1819 yil kelgan Rossiyaning elchisi *Muravyovning* «Esdaliklar»i Xiva toʻgʻrisida qimmatli manbalar qatorida turadi. Unda qadimiy obidalar, davlat boshqaruvi tizimi, savdo va hunarmandchilik toʻgʻrisida batafsil maʼlumotlar bor. «Esdaliklar» fransuz va nemis tillariga tarjima qilingan. Muallif oʻzbek xalqiga «aql-idroki, suhbatlari yoqimli va oʻtkir, matonatli, urf-odati oddiy, yolgʻondan nafratlanuvchi, harbiy ishda tolmaydigan jasur kishilar» - deb taʼrif bergan.

Xiva va Rossiya oʻrtasida 1842 yil «*Majburiyatlar akti*»ni imzolagan *G.Danilevskiy* oʻzi bilan Xivaga kelgan *R.Baziner* bilan birgalikda «Xiva va xonlikning boshqa shaharlari, hishloqlari, savdo va sanoati» nomli asar yozgan. 1858 yil Xiva va Buxoroga yuborilgan diplomatik missiya rahbari *N.Ignatevning* esdaliklari ham Xiva tarixi boʻyicha muhim manba hisoblanadi.

Sharqshunos *N.Vasilevskiyning* «Oʻzbeklar Xorazmda», «Inoqlar hukmdorligi», «Qoʻngʻirotlar sulolasi» kabi asarlari Xiva xonligining XVI asr va undan keyingi asrlar tarixiga bagʻishlangan. Xiva va Rossiyaning XVIII-XIX asrlardagi oʻzaro aloqalari sharqshunos *S.Jukovskiyning* «Rossiyaning keyingi 300 yilda Buxoro va Xiva bilan aloqasi» asarida oʻz ifodasini topgan.

Evropa sayyohlari va olimlari asarlari ichida ingliz savdo va diplomatiya vakili *A.Jenkinsonning* «Jenkinsonning Rossiyadagi Moskva shahridan Baqtriyadagi Buxoro shahrigacha 1558-yilgi sayohati» nomli esdaliklari Xiva xonligining XVI asr tarixi haqida muhim maʼlumot beradi. Venger sharqshunos

olimi, sayyoh *A.Vamberining* «O`rta Osiyo bo`ylab sayohat» asari Xiva tarixi bo`yicha qimmatli manba hisoblanib, o`zbek tilida ham chop etilgan.

**O`zbek olimlari** Xiva xonligi tarixini o`rganish bo`yicha katta hissa qo`shdilar. Akademik *I.Mo`minov* boshchiligida 1976 yil «Xorazmning qadimgi davridan hozirgi kungacha bo`lgan tarixi» yaratildi. Xorazmning eng qadimgi davrdan hozirgi kungacha, jumladan XVI-XIX asr birinchi yarmi tarixi haqida Xiva shahrining 2500 yillik yubileyi munosabati bilan 1997 yil chop etilgan «Xiva - ming gumbaz shahri» kitobi tarixiy dalillarga boy asardir. Xiva xonligi arxivi 1962 yil Toshkentga olib kelingan, hozir O`zbekiston markaziy davlat arxivida saqlanmoqda.

*Tayanch so`zlar:* Qo`ng`irotlar, Muhammad amin, Avaz inoq, Eltuzarxon, Muhammad Rahimxon, Ichan qal`a, Dishan qal`a.

3-§. Qoraqalpoqlar XVI - XIX asrning birinchi yarmida.

Qoraqalpoq xalqining shakllanishi, siyosiy-ijtimoiy hayoti

Qoraqalpoq xalqining shakllanish tarixi. Qoraqalpog`iston hududida odamlar *neolit* davridayoq yashaganligi tarixiy manbalarda qayd etiladi. Orolbo`yi dashtlariga II-VIII asrlarda bir qator turkiy qabilalar kelib joylashgan. Kirib kelgan qabilalar bilan mahalliy aholining qo`shilishi natijasida Orolbo`yida bijanaklar va o`g`izlar shakllangan. Bijanaklar negizida VIII-X asrlarda qoraqalpoqlarning **xalq** sifatida shakllanish jarayoni boshlangan.

Bijanaklarning bir qismi X asr boshida Volga ortiga, Janubiy Rus dashtlariga ko`chishga majbur bo`lgan. Bunga o`g`iz va qipchoqlar tazyiqi sabab bo`lgan. Ular XII asr rus yilnomalarida «*черные клобуки*» (**qoraqalpoq**) deb tilga olingan. Qoraqalpoq xalqining *nomi* shu atamadan olingan. Volga va Ural (YOyiq) daryolari oralig`ida qolgan bijanaklarni Irtish daryosi atrofidan kelgan qipchoqlar

zabt etgan. Ular qipchoqlar bilan aralashib, tilini qabul qilgan. Qipchoqlar tarkibiga kirgan bijanaklar (qoraqalpoqlar) “qora bo`rkli” deb atalgan.

Chingizxon XIII asr boshida Urganchni suvga bostirish uchun Amudaryo to`g`onini buzib tashlagach, Amudaryoning o`zani ham o`zgargan. Suvsiz qolgan Orolbo`yi qoraqalpoqlarining bir qismi Volga va O`ral (YOyiq) bo`ylariga, Sirdaryo vohalariga ko`chib ketadi.

Oltin O`rda ziflashgach mustaqil davlatlar ajralib chiqqan, ulardan biri XIV asr oxirida tashkil topgan **No`g`ay** (Mang`it) **xonligi** edi. Uning chegarasi Volgadan Irtish daryosigacha, Kaspiy va Orol dengizidan Kama daryosigacha bo`lgan hududlar kirgan. Qoraqalpoqlar ko`chib borib joylashgan hududlar XV-XVI asrlarda No`g`ay xonligi hududiga kirgan. No`g`ay va qoraqalpoqlar birga yashagani uchun No`g`ay tili tarkibi, fonetikasi va grammatik qurilishi qoraqalpoq tiliga juda yaqin.

Bir necha urug`lardan iborat qoraqalpoq xalqining shakllanish jarayoni **XVI asrda** nihoyasiga etgan. Ular alohida xalq bo`lgani haqidagi manbalar XVI asr oxirlariga to`g`ri keladi. YA`ni, 1598 y. Buxoro xoni Abdullaxon II ning bir yorlig`ida “qoraqalpoqlar” degan so`z qayd etilgan.

Qoraqalpoq xonligi tashkil topishi. XVII asr boshlarida no`g`oylarni Volga va YOyiq daryolari bo`ylariga bostirib kelgan jung`or (qalmoq)lar tor-mor etgach, No`g`oylar Qrimga ko`chib ketishga majbur bo`lganlar. Qoraqalpoqlar esa Orol va Sirdaryo bo`ylariga kelib o`rnashadi. Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida biylar va botirlar (harbiylar boshlig`i) muhim o`rin tutganlar. Qoraqalpoq urug`lariga Biylar boshchilik qilib, ular qo`shni xalqlar bilan munosabatda o`z urug`i yoki qabilasi nomidan vakil sifatida qatnashgan.

Qoraqalpoqlar XVI - XVII asrlarda goh Buxoro xonligiga, goh Qozoq xonligiga tobe bo`lganlar. Sirdaryo bo`yida yashovchi qoraqalpoqlar XVIII asr boshida birlashishga harakat qilganlar. Birlashish jarayoniga Sig`noq va Jonkent singari qadimiy qo`rg`on-shaharlar tayanch bo`lgan. Qoraqalpoqlarning birlashuvida **Kuchukxon, Taburchak** va **G`oyib Sultonlar** muhim rol o`ynaganlar. Sirdaryobo`yi qoraqalpoqlari **1714** yil **Eshmuhammad** (Eshimxon)

boshchiligida **Qoraqalpoq xonligiga** birlashtirilgan. Bu davlat Sirdaryo quyi oqimi, Volga bo`yi jung'orlari, Boshqird ulusi va Kichik juz qozoq xonliklari bilan chegaradosh bo`lgan.

Jung'orlar 1723 yil bostirib kelib Sirdaryoning o`rta qismini egallagach, qoraqalpoqlar 2 guruhga bo`linib ko`chishga majbur bo`ldi: 1) Sirdaryo yuqori oqimi - Toshkent tomonga; 2) Sirdaryo quyi oqimiga borib joylashdi. Ular shartli ravishda «yuqori qoraqalpoqlar», «quyi qoraqalpoqlar»ga bo`linib ketdi. Quyi qoraqalpoqlar Sirdaryo va Amudaryo orasidagi bo`sh yotgan erlarga ham o`rnashib, Quvondaryodan suv chiqarib, dehqonchilik bilan shug`ullandilar.

Qoraqalpoqlar Rossiya bilan munosabat o`rnatib, yaqinlashishga: 1) Rossiya bilan savdoni yo`lga qo`yishdan manfaatdorlik. 2) jung'orlarning hujumidan himoyalaniş zarurati sabab bo`lgan. Qozoq xoni **Abulxayrxon** Peterburgga 1726 yil jo`natgan elchilari tarkibida qoraqalpoqlar ham bor edi. Rossiya ham bunga javoban Abulxayrxon huziriga 1731 yil o`z elchisi M.Tevkelevni jo`natadi. Muzokaralar natijasida Kichik juz va Quyi qoraqalpoqlar Rossiya fuqaroligiga qabul qilindi. Qoraqalpoqlarning Rossiyaga emas, Kichik juz xonligiga yasoq to`lashi tan olindi. Rossiya fuqaroligiga qabul qilinishi ularni Nodirshoh hujumidan saqlab qoldi.

Qoraqalpoq va Xiva munosabatlari. Qoraqalpoqlarning asosiy qismi notinch og`ir yillarda Xivaga chegara hududlarga, Amu va Sirdaryo oralig`idagi bo`sh erlarga, Yangidaryo va Quvondaryo bo`ylariga ko`chib kelib yashardilar. Tarixchilar Yangidaryoda yaratilgan ajoyib sug`orish inshootlari tizimiga qoraqalpoq xalqi mehnatining ulug`vorligi xotirasidir, deb baho berganlar.

Qoraqalpoqlarning asta-sekin Orolbo`yi o`zbeklari bilan yaqinlashuvi yuz bergan. Orolbo`yi o`zbeklari esa Xiva xonligiga bo`ysunishni istamagan. Xiva xonligi Orolbo`yi o`zbeklari va qoraqalpoqlarni bo`ysundirishni maqsad qilgan va uzoq kurashlardan so`ng 1735 yil Orolbo`yi o`zbeklari va qoraqalpoqlar Xiva xonligini tan olishga majbur etildi.

Ayrim qoraqalpoq qabilalari **Muhammad Amin Inoq** davrida ixtiyoriy Xiva fuqaroligiga o`ta boshlagan. Amudaryo, Quvondaryo va Orol dengizi atrofida

yashovchi qoraqalpoqlar 1809 yil Xiva xonligiga bo`ysundirildi. Yangidaryo (Janadaryo) atrofida yashovchi qoraqalpoqlar ham 1811 yil tobe etilgach, qoraqalpoqlarni Xiva xonligiga bo`ysundirish *nihoyasiga* etkazildi.

Qoraqalpoqlar Orol va Quyi Sirdaryo bo`ylarida yashab kelgan qadimgi xalqlardan biri. Qoraqalpoq **xalqi** bijanaklar negizida **VIII-XVI** asrlarda shakllandi. **Qoraqalpoq xonligi** XVIII asr birinchi choragida **Eshimxon** etakchiligida tashkil topgan.

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti

Ijtimoiy ahvol. Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida urug`chilik, qabilachilik munosabatlari, aholining tabaqalarga bo`linishi ancha kuchli edi. Urug` yoki qabilaga *biylar* boshchilik qilgan. Harbiy qismlarni *botirlar* boshqargan. Aholi orasida ruhoniylar, shayxlar, xo`jalarning o`rni katta edi. **Ovul** - boshlang`ich ma`muriy bo`g`in bo`lib, ularga *Oqsoqollar kengashi* rahbarlik qilgan. Yana yuzboshi, mirobboshi, qozi, rais kabi ma`muriy mansablar ham bor edi. Mirob suv taqsimlovchi hisoblangan. Biylik lavozimiga ilgari urug` yig`inlarida saylangan, qoraqalpoqlar Xivaga bo`ysundirilgach xon tomonidan tayinlanadigan bo`ldi, xon tomonidan tayinlangan biyga boshqa biylar bo`ysungan. *Qo`ngirot* va *Chimboy* shaharlari qoraqalpoqlarning bosh ma`muriy markaziga aylangan.

Mulkiy tabaqalanish kuchayib borib, erga jamoa bo`lib egalik qilish barham topib, katta er egaligi tabaqasi vujudga keldi. Ko`plab chorvaga ega tabaqalar shakllanib, baliq ovlanadigan suv havzalarini ham alohida kishilar egallab olishi natijasida eri va chorvasi yo`q kambag`allar ko`payib, ular boylardan erni ijaraga olib ishlashga, chorva boqib kun kechirishga majbur bo`ldilar. Qoraqalpoqlar qadimdan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug`ullanib kelganlar. «Qirq qiz» dostonida qoraqalpoqlarning erlar o`zlashtirib, suv inshootlari qurib, er haydab g`alla etishtirganligi, bog`lar yaratganligi haqida ma`lumotlar berilgan. Qoraqalpoqlar dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, hunarmandchilik bilan shug`ullanib tirikchilik qilgan..

Dehqonchilik bilan qoraqalpoqlar Orol bo'ylarida, Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi erlarda shug'ullanganlar; bug'doy, arpa, tariq ekib, mo'l hosil olganlar. Yangi (Jana)daryo va Quvondaryo havzalarida qoraqalpoqlar barpo etgan kanal va sug'orish inshootlari xo'jalikda dehqonchilik tarmog'ining etakchi o'rinda turganligidan guvohlik beradi. XVIII asr oxirida Amudaryo quyi tarmoqlarida Qalliko'l, Kegali; XIX asr o'rtalarida Chimboy, Qo'ng'iro't dehqonchilik vohalari vujudga keldi. Dehqonchilikda omoch, mola, ketmon, belkurak, o'roqdan foydalanilgan.

Chorvachilik ham qoraqalpoqlar iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan: qoramol, qo'y, echki, ot, tuya boqilgan. Qoraqalpoq chorvadorlari ho'kiz va tuya qo'shilgan aravalarda poda va otarlari bilan yaylovlarga ko'chib yurganlar; ayniqsa qamishzorlar chorva uchun to'yimli ozuqa bo'lgan. Qoraqalpoqlar iqtisodiy hayotida baliqchilik ham rivojlangan; ovchilik va baliqchilik qo'shimcha tirikchilik manbai hisoblangan.

Hunarmandchilikning: temirchilik, duradgorlik, kigiz bosish, to'quvchilik, bo'yoqchilik, kulolchilik, zargarlik tarmoqlari qoraqalpoqlar hayotida rivojlanib boradi. Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Mang'it, Chimboy shaharlari yirik savdo markazlariga aylangan.

Soliq va majburiyatlar. Dehqonlardan salg'ut (er) solig'i, chorvadorlardan zakot solig'i, aholidan ruhoniylar uchun usur solig'i olingan. Soliq miqdorini xon amaldorlari belgilardi. Er solig'i qabila yoki urug'ga bir yo'la solinardi. Soliqning ko'p qismi kambag'allar bo'yniga tushardi. Biy va amaldorlar o'z xarajatlarini qoplash uchun xalqdan qo'shimcha soliqlar undirgan. Harbiy xavf yuz berganda xalqdan «qozon» (xo'jalik) solig'i undirilgan; yigitlar majburiy harbiy xizmatga chaqirilardi. Soliqlardan tashqari kambag'allar kanal va ariqlar qazish, sug'orish inshootlarini tozalashga majburiy safarbar etilardi.

Oydo'stbiy qo'zg'oloni. Xiva xonligi zulmiga qarshi 1827 yil qoraqalpoqlar ko'targan qo'zg'olonga qoraqalpoqlar biyi Oydo'stbiy boshchilik qildi. Xiva xoni **Olloqulixon** 1827 yil 25 iyulda qo'zg'olonni bostirish uchun Muhammad Nazarbiy inoq qo'mondonligidagi qo'shinni Xo'jayli shahriga jo'natadi.

Oydo`stbiy qoraqalpoq biylarini to`plab Orol dengizi bo`yida maslahat qiladi. Ovullarga choporlar jo`natilib «Hamma bola-chaqasi bilan qo`zg`olonga yig`ilsin. Kim bosh tortsa - u dushman hisoblanadi» - degan buyruq beriladi.

Oydo`stbiy 1827 yil 29 iyulda o`g`illari *Rizo va To`rani* 300 botirga bosh qilib Qo`ng`irot qo`rg`oniga chopovulga yuboradi. Qo`ng`irot hokimi **Muhammad YA`qub Mushrif** qo`rg`on mudofaasini uyushtiradi, Rizo va To`ra engiladi. *Muhammad Nazarbiy* inoq Oydo`stbiyga qarshi sara qo`shin jo`natadi. Qo`zg`olonchilar tor-mor qilingach Oydo`stbiyning boshi tanasidan judo etiladi. Oydo`stbiy o`limiga bag`ishlab Xiva tarixchisi va shoiri **Munis** marsiya yozgan. *Marsiya* – bir shaxsning vafoti munosabati bilan uning xotirasiga bag`ishlab yozilgan motam she`ri.

Qoraqalpoq xalqi madaniyati va adabiyoti

Turmush tarzi. Qoraqalpoqlar uzoq yillar davomida *ko`chmanchi* turmush tarzidan *o`troqlikka* o`tish jarayonini boshidan kechirgan. Aholining asosiy qismi o`tov va paxsa uylardan iborat ovullarda yashardi, keyinchalik qo`rg`on (qal`a) va shaharlar vujudga keladi. Qoraqalpoqlarda bir urug` ichida qiz olish, qiz berish taqiqlangani uchun boshqa urug`dan qiz olib qochish odat bo`lgan.

Qoraqalpoqlar qishlovni dengiz va daryo bo`ylarida o`tkazgan. Arava, qayiq, sol va ot asosiy transport vositasi bo`lgan. Kiyim-kechagida milliylikka e`tibor bergan, bu narsa ayniqsa ayollar va qizlar savkeli (qalin bo`zdan tikilib, kumush va marjon bilan bezatilgan bosh kiyim)da yaqqol namoyon bo`lgan.

SHaharlar. Qoraqalpoqlar *Qo`ng`irot*, *Chimboy*, *Xo`jayli* kabi yirik shaharlarni bunyod etganlar. *Qo`ng`irot* va *Chimboy* ma`muriy markazlari bo`lgan. Bu shaharlar XVII asr oxiri - XVIII asr boshida barpo etilgan. Orol va Xiva orasidagi savdo markazi *Xo`jayli* shahari bo`lib, bojxona shu erda joylashgan va Xivaga qarshi kurashda tayanch shahar bo`lgan.

Qal`a shaklida qurilgan Janaqal`a, Oydo`sqal`a, Ernazarqal`a, Ko`ko`zakqal`a, Eshon qal`a shaharlari me`morchilik yodgorliklari hisoblanadi.

XIX asr boshida shaharlarda 318 ta maktab bo'lgan, madrasalar Qoraqum eshon, Qalila oxun, Egambergan oxun, Oyimbet eshon mavzalarida va Eshon qal'ada bo'lgan. Qoraqalpoq yoshlari Buxoro, Xiva madrasalarida o'qigan. Hunarmandlar 12-13 yoshli bolalarni shogirdlikka qabul qilgan.

Fol'klor. Qoraqalpoq fol'klor namunalarining 20 jildligi nashr etilgan. O'zbeklarning Afandisi kabi qoraqalpoqlarning qiziqchisi O'mirbek laqqi bo'lgan. Qoraqalpoqlarning boy tarixi «Qirqqiz», «Alpomis», «Qublon», «Mastposhsho», «Edigey» kabi qahramonlik dostonlarida kuylanadi. «Edigey» dostonida Temur va To'xtamish faoliyati bayon etiladi.

Xalq qo'shiqlarida el-yurt yo'lboshchilari, qahramonlari - Maman botir, Esangeldi mahram, Oydo'stbiy, Ernazarbiylar ulug'lanadi. Qoraqalpoqlar fol'klor (xalq og'zaki ijodi)ga boy xalq, ularning “Darbadar el”, «Qirqqiz», «Qublon», «Edigey» dostonlari mashhur. Qozoq olimi Cho'qon Valixonov «Qoraqalpoqlar sahrodagi ham birinchi shoir, ham qo'shiqchilardir» - deb aytgan.

«**Qirqqiz**» qoraqalpoq xalq qahramonligi eposi bo'lib, qoraqalpoq adabiyotida alohida o'rin tutadi. Unda XVII-XVIII asrlardagi tarixiy voqealarni badiiy aks ettirgan. Bu doston erksevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan. «Qirqqiz» dostonida qoraqalpoqlarning ozodlik kurashi va Xorazm xalqining Nodirshohga qarshi kurashi o'z ifodasini topgan. Dostonda Guloyim sevgilisi Arslon, o'zining 40 ta dugonasi va safdoshi Oltinoy, O'tbosgan, Sarvinozlar bilan birga yurti jung'or xoni Surtoyshi va Eron shohi Nodirshohdan ozod qiladi. Guloyim Xorazmni ozod qilib qoraqalpoq, turkman, o'zbek va qozoqlarni birlashtirgan davlat tuzadi.

Tasviriy san'atdagi o'ziga xoslik qoraqalpoqlar to'qigan gilam va kashta buyumlarda o'z ifodasini topgan. Ulardagi naqshli bezaklar suv ramzini aks ettiruvchi to'lqin ko'rinishiga ega bo'lgan, chunki qoraqalpoqlar qadimdan daryo va ko'l bo'ylarida yashab kelgan. Tasviriy sana'tidagi yana bir o'ziga xoslik qadama naqshli yog'och o'ymakorligida namoyon bo'ladi.

Musiq. Qoraqalpoq qo'shiqchiligi: xalq, tarixiy va marosim qo'shiqlariga bo'lingan, ular qo'biz, dutor, g'ijjak, surnay, nog'ora kabi cholg'ular yordamida

ijro etilgan. Doston ijrochilari 3 guruhga bo'lingan, ular: jirovlar, baxshilar va qissaxonlar deb atalgan. Jirovlar qahramonlik dostonlarini qo`biz jo`rligida, baxshilar dutor va g`ijjak jo`rligida, qissaxonlar doston qo`lyozmalarini mahorat bilan o`qib yoki yoddan aytib berganlar.

XVIII-XIX asrlarda qoraqalpoq adabiyoti

Yozma adabiyot qoraqalpoqlarda XVIII asrdan boshlab shakllandi va rivojlana bordi. XVIII-XIX asr birinchi yarmida qoraqalpoq adabiyotining ko`plab namoyandalari ijod qildi.

Jiyen Jirov (1730-1784) baxshi va hajvchi shoir edi. U «Hoy yigitlar, yigitlar», “Yuragimda ko`p dog`im» kabi she`rlarida jamiyatdagi nohaqliklarni, hukmron tabaqalar zulmini fosh etadi. Qozoq xoni Abulxayrdan engilan qoraqalpoqlarning ko`chishlari guvohi bo`lgan shoir «Darbadar el» dostonini yozdi, unda qoraqalpoqlarning mashaqqatli davri tarixini bayon etgan. Sirdaryo bo`ylaridagi qoraqalpoqlarning bir qismi Toshkent atrofiga (Chirchiq bo`ylariga); boshqa qismi Qizilqum orqali Xorazmga (Orol janubiga) ko`chib ketganlar. J.Jirov baxshi sifatida «Qirqqiz», «Alpomish» kabi dostonlarni kuylagan.

*Kunxo`ja Ibrohim* (1799-1880) qoraqalpoqlarning ko`zga ko`ringan vakillaridan biri. Shoirning «O`roqchilar», «Cho`ponlar», «El bilan» kabi she`rlarida Xiva xonligiga tobe bo`lib qolgan qoraqalpoqlarning og`ir, erksiz hayotini tasvirlaydi, hukmron tabaqalar kirdikorlarini fosh etadi.

Ajiniyoz Qo`siboy o`g`li (1824-1878) (taxallusi Zevar) qoraqalpoq xalqining atoqli shoirlaridan biri. Mo`ynoqdagi eski maktabda va Xivadagi SHerg`ozixon madrasasida o`qib, ilm oldi. Uning «Bo`zatov» dostoni qoraqalpoqlarning boshqa yurtlarga ko`chishi haqida. Ajiniyozdan 100 dan ortiq she`r va dostonlar meros qolgan. 1999 yil Ajiniyoz tavalludining 175 yilligi munosabati bilan Nukus shahrida Ajiniyoz maydoni barpo etilib, unga haykal o`rnatildi.

Berdaq (1827-1900) (ismi Berdimurod Qarg'aboy o'g'li) qoraqalpoq xalqi adabiyotining asoschisi. Berdaq ovul maktabida va madrasada tahsil ko'rgan, 18-19 yoshidan she'r aytib, 25 yoshida tanilgan. Uning «Bo'lgan emas», «Umrin», «Soliq» kabi she'rlarida xalqning og'ir hayoti, Xiva xoni va amaldorlari zulmiga qarshi norozilik aks etgan. «O'g'limga», «Ahmoq bo'lma», «Xalq uchun» she'rlarida yoshlarni vatanni sevishga, ma'rifatni egallashga, xalq uchun jonni ayamaslikka chaqirdi.

Berdaq xon zulmiga qarshi kurashgan xalq qahramonlari haqida «Omongeldi», «Oydo'stbiy», «Ernazarbiy» kabi tarixiy asarlar yozgan. Uning «Avlodlar» asari tarixiy voqealar solnomasi bo'lib, xalqlarning kelib chiqishi, qoraqalpoqlarning turkiy xalqlar bilan aloqasi, hayotidagi umumiylik bayon etilgan. Berdaqning «Ernazarbiy» dostonida Xiva xonligi zulmiga qarshi ko'tarilgan isyon aks ettirilgan. Berdaq tavalludining 170 yilligi 1998 yil nishonlandi, unga Toshkentda va tug'ilgan joyi - Bo'zatovda byust, Nukusda haykal qo'yildi.

Tayanch so'zlar: Qo'ng'iroq, Xo'jayli, Mang'it, CHimboy, «Qirqqiz», «Omongeldi», «Oydo'stbiy», «Ernazarbiy».

IX-bob. Qo`qon xonligi XVIII - XIX asr birinchi yarmida.

1-§. Qo`qon xonligi tashkil topishi.

Toshkent bekligi (1784-1810)

Shohruhbiy - xonlik asoschisi. Farg'ona vodiysi Buxoro xonligi tasarrufida edi. Buxoro XVIII asr boshlarida ichki kurashlar oqibatida zaiflashadi. Buxorodagi bu vaziyatdan foydalanib jung'arlar Farg'ona vodiysiga tez-tez bostirib kiradi. Vaziyat ichki kuchlarni birlashtirib mustaqil davlat tuzishga undamoqda edi. Farg'ona vodiysida dastlab Chust yaqinidagi **Chodak qishlog'i xojalar** jamoasi o'z mulklarini Buxorodan **mustaqil** deb e'lon qildilar.

Farg'onadagi o'zbeklarning **ming urug'i oqsoqollari** o'z yo'lboshchisi **Shohruhbiy** boshchiligida Buxorodan mustaqil davlat tuzishga qaror qilganlar. Ming urug'i **1710** yil chodaklik din peshvolarini ag'darib Farg'ona vodiysida hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Natijada keyinchalik **Qo`qon xonligi** deyilgan yangi davlat vujudga keldi. Shohruhbiy **Tepaqo`rg'onni** qarargoh qildi. SHohruhbiyning o'g'li **Abdurahimbiy** (1721-1733) davrida Xo`jand, O`ratepa viloyatlari qo`shib olindi. Shahrisabz hokmi bilan Qo`qonga tobelik haqida bitim tuzdi, keyin Samarqand va Jizzaxni egalladi.

Abdurahimbiy Xo`jandda vafot etagach, inisi **Abdulkarimbiy** (1733-1750) taxtga o'tiradi. U poytaxtni Tepaqo`rg'ondan **Qo`qon** shahriga ko`chiradi va shaharni devor bilan o`ratadi. **Erdona** (1751-1762) davrida Qo`qonning qudrati ortdi. U O`sh va O`zganni bo`ysundiradi. Erdona davrida Qo`qon g'arbda Buxoro, sharqda Xitoy bilan teng kurash olib bora olgan davlatga aylandi. Erdona hukmrominlik davrida taxt uchun kurash kuchaydi.

Abdulkarimbiyning nabirasi **Norbo`tabiy** (1763-1798) taxtga o'tirgach, dastlab Chust va Namangan hokimlari isyonini bostirdi, Xo`jandni qayta bo`ysundirdi. Norbo`tabek davrida Qo`qonning qudrati oshdi, mo`l hosil olinib, bozorda narx arzonlashdi. Norbo`tabiyning o'g'li **Olimbek** (1798-1810) davrida Qo`qonning siyosiy mavqei yanada kuchaydi. Olimbek Ohangaron, Toshkent,

Chimkent va Sayramni, Rossiyaga boradigan savdo yo'llarini bo'ysundirgach, Rossiya bilan birinchi marta savdo aloqalari o'rnatilgan.

Olimxon davrida o'tkazilgan **harbiy islohat**ga ko'ra "askariya" deb ataluvchi muntazam qo'shin tuzilgan. Qo'shin: sipoh (otliq), sarboz (piyoda), va to'pchi qismlardan iborat bo'lgan. Ayni paytda, "qilquyruq" deb ataluvchi nomuntazam qo'shından ham foydalanish davom etgan. Muntazam qo'shin: 1) markaziy hokimiyatning tayanchiga aylantirildi; 2) asosiy raqibi – Buxoro amirligiga qarshi tura olishini ta'minladi. Buxoro amirligiga qarshi tura olishiga ishonch hosil qilgach, Olimxon **1805** yil o'z davlatini rasman **Qo'qon xonligi** deb, o'zini esa **Xon** deb e'lon qildi.

Davlat tizimi va boshqaruviga ko'ra Qo'qon xonligi mutlaq monarxiya bo'lib, davlat boshlig'i Xon edi, u rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lgan. Xon davlatni hukmron qabila, ruhoniylar, boshqa qabilalarning hukmron tabaqalari, davlat boshqaruvi amaldorlari va harbiylarga tayanib boshqargan. *Mulla Olim Mahdumxo'ja Toshkandiyning* 1915 yil Toshkentda nashr etilgan «Tarixi Turkiston «asarida Qo'qon xonligidagi mansablarga ta'rif bergan. Bu kitobga ko'ra Xondan keyingi o'rinda mingboshi turgan, u bosh vazir va qo'shinning bosh qo'mondoni sanalgan.

Qo'shbegi xonning maslahatchisi bo'lgan, ayni paytda katta shaharlardan biriga hokim etib tayinlangan. **Toshkent** shahrini ma'lum bir vaqtda **qo'shbegi** boshqargan. Parvonachi mansabi ham o'z nufuzi jihatidan qo'shbegi vakolatiga teng bo'lgan. Qo'qonda yana xon yotog'i posbonboshisi, tunqator (xon topshiriqlarini tunda bajaruvchi), otaliq, dodxoh, bakovulboshi, daftardor kabi mansablar ham joriy etilgan. Islom shariati qoidalarining amal qilishiga ma'sul bo'lgan katta nufuzga ega bo'lgan: shayxulislom, qozikalon, qozi, muftiy lavozimlari ham bo'lgan, bu mansablarga faqat ulamolar vakillari tayinlangan.

Ma'muriy-hududiy jihatdan Qo'qon xonligi viloyatlarga (15 ta), beklik va oqsoqolliklarga bo'lingan.

Bakovulboshi – saroy dasturxonchilari boshlig'i, hukmdorga taom tortishdan oldin uni avval o'zi tatib ko'ruvchi bosh oshpaz.

Daftardor - xonning shaxsiy daramodi hisob-kitobini olib boruvchi amaldor.
Farg'onada o'zbeklarning ming urug'i 1709 y. Qo'qon xonligiga asos soldi.

Toshkent XVIII asr ikkinchi yarmi - XIX asr boshlarida

Toshkent hokimligi tashkil topishi. XVIII asr ikkinchi yarmida Toshkent 4 qismga: Shayxontohur, Beshyog'och, Ko'kcha, Sebzor dahalariga bo'lingan davr Toshkent tarixida **4 hokimlik** deb nom olgan. Shahar hokimlarining o'zaro kurashida Yunusxoja g'olib chiqdi va butun shaharga hokim bo'ldi. Yunusxojaga «Hazrati eshon» unvoni berilgan, u **Xon** deb ham yuritilgan.

Yunusxoja huzurida tuzilgan Xon kengashiga 4 daha mingboshilari kiritilgan, kengashda **Yunusxoja** hokim etib tayinlandi. YAgona siyosiy hokimiyatning vujudga kelishi natijasida 4 hokimlik tugatilib **1784** yil mustaqil **Toshkent hokimligi** tashkil topdi. Anhorning o'ng tomonida devor bilan o'ralgan O'rda - davlat mahkamasi qurilgan, unda xon qarorgohi, devonxona, zarbxona joylashgan. O'rdani harbiy qism qo'riqlagan.

Toshkent hokimligi hududi kengayishi. Yunusxo'ja 1796 yil Chimkent, Sayram va o'nlab shaharlarni, 1799 yil Turkistondan Chu daryosigacha va Qorako'l mavzeini Toshkentga qo'shib oldi. Yunusxo'ja o'ziga tobe bo'lgan Katta qozoq juzi qabilalarini boshqarishni o'sha urug' boshliqlariga topshirib, qozoq biylaridan o'ziga tayanch yaratdi. Yunusxoja qozoqlar, ayniqsa Qorakesak bo'lisi sultoni **Bukey** bilan yaqin aloqada bo'lgan. Chunki Bukey sulton va uning o'g'illari Toshkent va rus karvonlarini qaroqchilardan himoya qilib, kuzatib borgan. Yunusxo'ja qo'shinida Katta juz qabilalari asosiy kuchni tashkil etib, Qo'qonga qarshi urushda jonbozlik ko'rsatgan.

Toshkent davlati Qo'qon va Buxoroni Orenburg va Sibir bilan bog'lovchi karvon yo'llari o'tadigan Turkiston, Chimkent va Sayramni o'z qo'lida tutib, Markaziy Osiyo bilan Rossiya savdosida etakchi bo'lishga intiladi. Bu hol Qo'qon bilan Buxoroning Toshkentga munosabatining keskinlashuviga olib keldi. Katta Qozoq juzi ustidan Toshkent o'z ta'sirini kuchaytirishi Qo'qonning mavqeini

chegaralab qo'ydi. Chunki Farg'onani Rossiya bilan bog'lovchi asosiy savdo yo'li Toshkent orqali o'tar edi. Qo'qon xoni **Olimxon** 1799 yil Toshkentga yurish qildi. Yunusxoja 1799 yil Chirchiq bo'yidagi Qorasuv mavzeida Qo'qon xoni Olimxonga zarba bergach, Sirdaryo o'ng sohilidagi Qurama mavzeini qo'shib oldi.

Toshkent shahrini o'ragan devorning uzunligi 18 chaqirim bo'lib, 10 ming xonadon yashagan. Toshkent Rossiya, Qoshg'ar va Xitoy bilan savdo qilgan. Yunusxoja davrida 2 xil pul: rupiya va tanga zarb qilingan (5 tanga 1 rupiyaga teng bo'lgan). Shahar nazorati va soliq yig'ish *Boshchixojaning* qo'lida edi. Hokimning 4 ta maslahatchisi bo'lib, shahar savdosini qozi va devonbegi nazorat qilishgan. Rais shariat qonunlarini, bozordagi narx va o'lchovlarni nazorat qilgan.

Toshkent - Rossiya savdo munosabatlari XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida rivjlandi. Toshkentlik savdogarlar B.Ismoilov va Azizxoja 1786 yil Irbit yarmarkasiga borishgan. Troiskdan 1787 yil Toshkentga 27773 so'mlik rus va nemis movuti, qizil charm, gazmol, mis, baxmal keltirilgan. 24 kishidan iborat Toshkent savdo karvoni 1795 yil sentyabrda Semipalatinsk shahriga kelgani hujjatlarda qayd etilgan.

XVIII asrning 90-yillarida Rahmatulla karvonboshi rahbarligidagi Toshkent savdogarlari doimo Petropavlovskka qatnab turganlar. Toshkent-Rossiya elchilik munosabatlari rivojlanishiga Toshkentning qulay geografik holati ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Yunusxoja 1792 yil Sibirga borgan Muhammadxoja va Azizxoja boshliq Toshkent savdo karvoni orqali Sibir ma'muriyatiga maktub jo'natadi va bu savdogarlarga Sibir ma'muriyati bilan muzokoralar olib borish vakolatini bergan edi.

Yunusxojaning elchilariga javoban Sibir ma'muriyati 1794 yil Beznosikov va Burnashevlarni Toshkentga jo'natadi, biroq ular Buxorodan qaytib ketadi. Sibir ma'muriyati 1796 yil ikkinchi bor yuborgan elchilarni O'rta qozoq juzi Qorakesak bo'lusi sultoni Bukeyning o'g'li Eshim Sulton Toshkentga kuzatib keladi. Toshkent elchilari 1803 yil Sankt-Peterburgga borib imperator **Aleksandr I** qabulida bo'ladilar.

Toshkent mustaqilligi tugatilishi. Toshkent-Qo`qon o`rtasida kurash muhiti hukm surib, Yunusxo`ja Qo`qon xonligida markaziy hokimiyatga bo`ysunishni istamagan bekliklar va viloyatlar bilan ittifoq tuzishga harakat qilgan. Qo`qon xoni Toshkentni butunlay bo`ysundirish yo`lini tutib, asosiy jang 1800 yil kuzida Sirdaryo bo`yidagi G`urumsaroy (Namangan) yaqinida bo`lgan. Toshkent qo`shini engilgan. Yunusxoja 1803 yil vafot etgach, o`g`li **Sultonxo`ja** taxtga o`tiradi. Qo`qon xoni Olimxon buni eshitgach, Toshkentga qo`shin yuboradi. Toshkent **1810** yil Qo`qonga qo`shib olinadi. Toshkent mustaqilligi butunlay barham topdi.

2-§. XIX asr birinchi yarmida Qo`qon xonligida ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot

Ichki vaziyat keskinlashuvi. Olimxon hokimiyatni markazlashtirish maqsadida **ichki islohatlar** o`tkazdi: diniy rahnamo unvoni - «eshon»ni bekor qildi; kambag'al va qalandarlariga er va chorva berib, mehnatga jalb qildi; diniy arboblarni imtihon qiladi va yolg'onchiligi fosh bo`lganlarni jazolaydi. Olimxonning markazlashgan hokimiyat tuzish harakatlari ayrim qabila boshliqlari noroziligini kuchaytirdi.

Ulamolar va markaziy hokimiyatning kuchayishidan norozi kuchlar Olimxonga qarshi fitna uyushtirdi. Ular 1810 yil Xon Toshkentdagi isyonni bostirish uchun ketganligidan foydalanib «Olimxon Toshkentda o`ldi» degan mish-mish tarqatib, taxtga ukasi Umarxonni o`tgazadi. Olimxon bundan xabar topib, Qo`qonga qaytayotganida otib o`ldiriladi.

Umarxon (1810-1822) akasi Olimxon davrida Farg'ona hokimi edi. U Andijon hokimi *Rahmonqulbiy*ning qizi Mohlaroyim (**Nodira**)ga uylangan. Farg'onalik tarixchi *Muhammad Hakim* Umarxon davrini eng yaxshi podsholik davrlaridan biri sifatida tavsiflagan. Umarxon dastlab Buxoro bilan o`rnatgan do`stona munosabatlar Jizzax va O`ratepa uchun azaliy kurash oqibatida yana uzilib qoldi.

Qo`qon qo`shini qozoq va qirg'izlarga muvaffaqiyatli yurish qilib Katta va qisman Kichik juz o`rdalari bo`ysundirildi. Sirdaryo bo`yidagi YAngiqo`rg'on, Julek, Qamishqo`rg'on, Oqmasjid, Qo`shqo`rg'on istehkomlarini qurildi va Turkiston shahrini o`z tasarrufiga oldi. Ular Markaziy Osiyoni Rossiya bilan bog'lovchi muhim savdo yo`lida joylashgan edi.

Muhammad Alixon (1822-1841, Madalixon) Umarxonning o`g`li bo`lib, uning davrida Qo`qon xonligi hududi ancha kengaydi. U Farg`ona janubida o`troq tojiklar yashaydigan Qorategin, Darboz va Ko`lobni bo`ysundirdi. Madalixon boshqaruvining so`ngi davrida u ko`ngli tusagan ishni qila berdi. Otasi davridagi obro`li a`yonlarni surgun va qatl qildi, ayrimlari Buxoroga qochdi. G`alayonlar kuchayib, qolgan amaldorlar xonni taxtdan ag`darishga tayyorlandi. Ruhoniylar xonni turli axloqsizlikda va shariatga qarshi jinoyatlarda ayblab, unga qarshi ochiq targ`ibot olib borishdi.

Madalixon 1841 yil o`z ukasi **Sulton Mahmudxon** foydasiga taxtdan voz kechdi. Madalidan norozilar xonga qarshi ochiq kurashish uchun etarli kuchga ega bo`lmagani sababli, o`z elchilarini Buxoroga **Amir Nasrullo** huzuriga yuborib, yordam so`radilar. Nasrullo qo`shini 1842 yil Qo`qonni bosib oldi. Madalixon va a`yonlari tutib olindi. Nasrullo buyrug`iga binoan Madalixon va onasi Nodirabegim qatl etildi.

Amir Nasrullo istilosidan keyin siyosiy ahvol. Nasrulloning Qo`qondagi noibi *Ibrohim dodxoh* aholini Qo`qondagi soliqlarga qo`shimcha Buxoroda joriy qilingan soliqlarni ham to`lashga majbur qilishi natijasida 1842 yil qo`zg`olon ko`tarilib, qipchoqlar yordamida Nasrulloning Qo`qondagi hukmronligi tugatildi. Qo`qonning mustaqilligi tiklangach, taxtga Norbo`tabiyning ukasi Hojibekning o`g`li **Sheralixon** (1842-1845) o`tirdi. Qo`qonliklarga yordam bergan qipchoqlar yo`lboshchisi **Musulmonqul** mingboshi lavozimni egalladi. Nasrullo yana yurish qilib Qo`qonni 40 kun qamal qildi. Biroq Xiva xoni Olloqulixonning Buxoroga hujumi tufayli Buxoroga qaytishga majbur bo`ldi.

Sherolixon davrida soliq undirish kuchayishi aholining noroziligini keltirib chiqardi. Muhim lavozimlarni egallab olgan qipchoqlar davlat ishlarida o`z

hukmronligini o'tkazishga; o'zbek, qirg'iz va tojiklarning ta'sirini kamaytirishga urindilar. Qo'qonga ko'plab qipchoqlar ko'chib kelib mahalliy aholining uy-joyini, mol-mulkini ola boshlagach qipchoqlarga nisbatan norozilik kuchaydi.

Musulmonqul 1845 yil soliqlarning og'irligidan O'shda ko'tarilgan qo'zg'ollonni bostirish uchun yuborildi. Isfara hokimi 1845 yil Samarqandda yashayotgan Olimxonning o'g'li **Murodxonni** olib kelib taxtga o'tqazadi va Sheralixon o'ldiriladi. Musulmonqul Namanganga kelib qizini Sheralining o'g'li Namangan hokimi 13 yoshli Xudoyorga nikohlab berib, Murodxonni qatl ettirdi. Musulmonqul kuyovi **Xudoyorni Xon** (1845) qilgach, qipchoqlar hukmronligi boshlandi. Qipchoqlar Qo'qonga yoppasiga ko'chib kelib mahalliy aholini haydab chiqardi va uylariga o'rnashib oldi. Davlat boshqaruvi Musulmonqulning qo'lida edi.

Qipchoqlar sug'orish inshootlarini egallashi va mahalliy aholi suv uchun soliq to'lay boshlashi, mahalliy aholining qattiq noroziligiga sabab bo'ldi. Qo'zg'olon xavfi tug'ilgach Musulmonqul rus qo'mondonligi vakili Vel'yaminov-Zernov bilan maxfiy uchrashdi. Xudoyorxon bundan cho'chib qaynotasi Musulmonqul va qipchoqlar hukmronligiga barham berishga qaror qildi. Xudoyorxon Toshkentdan chaqirilgan qo'shin bilan 1852 yil 9 oktyabrda qipchoqlar qirg'inini uyushtirdi. Musulmonqul qatl etildi, qipchoqlar mulki musodara qilinib, aholiga sotildi.

Qo'qon xonligida iqtisodiy hayot

Sun'iy sug'orish mahoratini Qo'qon xonligida aholi mukammal egallagan edi, suvdan oqilona foydalanardi. Xonlikda asosiy qishloq xo'jaligi ekini bug'doy edi. Shuningdek meva, sabzovot, poliz ekinlarining barcha turi etishtirilgan. Chorvachilikda makkajo'xori va beda etakchi o'rinda turgan.

Xonlikda paxtachilik alohida o'rin egallagan. Farg'ona vodiysida ko'pchilik dehqonlar paxtakor bo'lib, paxtachilik yildan yilga rivojlana bordi. Paxta ekin maydonlarining yanada kengayishiga Rossiyaning Markaziy Osiyodan, avvalo

Qo`qondan paxta sotib ola boshlashi sabab bo`ldi. Qo`qon savdogarlari Rossiyaga serqatnov bo`lib qolishining sababi paxta savdosiga boj bekor qilinishi edi.

Er egaligining: 1) Amlok erlari. 2) Xususiy mulk erlari. 3) Vaqf erlari kabi shakllari mavjud bo`lgan. Xonlikdagi butun er davlatniki bo`lib, xususiy er egalari erga emas, erdan olinadigan mahsulotga va shu erda qurilgan imoratlarga egalik qilgan. Mulklarning ko`pchiligi 30-60 sotix bo`lgan.

Erlar ishlov berish uchun dehqonlarga ijaraga berilar edi. Dehqonlar xon erlarida ham mehnat qilar edi. Xon erlarida ishlash uchun majburan safarbar etilganlar soni 10 mingga etardi, ular mardikor deb atalardi. Chorikorlar - xususiy erlarda hosilning 1/4 qismi uchun yollanib ishlovchi ersiz, ot-ulovsiz tabaqa. Korandalar - hosilning 1/4dan 1/2 qismigacha erlarni ijaraga olib, o`z mehnat qurollari bilan yollanib ishlovchilar.

Soliq va majburiyatlar. Asosiy soliq – xiroj, ekin turi va ekin ekiladigan er maydoniga qarab, hosilning 1/3-1/5 qismigacha belgilanar edi. Ko`chmanchi xalqlardan olinadigan zakotning turi ko`p bo`lib, asosiylari «qo`ra boshi», «tutun haqi», «yig`im soliq» deb atalgan. Ko`chmanchi chorvadorlardan «Qo`ra boshi» zakoti moli boshiga va qo`rasiga qarab qishda mollar qo`ralarda turganda yig`ib olingan. «Tutun haqi» zakoti bahorda yangi o`tloqlarga ko`chishdan oldin xonadon boshiga bittadan qo`y bilan olinadigan soliq (zakot). «Yig`im soliq» - zakot to`lamaydigan boylar va ularning qarindoshlari bekka beradigan 9 buyumdan iborat in`omlari yig`imi.

Mehnatkash xalq deyarli hamma narsa uchun soliq to`lar edi. Chunki hamma qo`riq erlar, chakalakzorlar, to`qaylar, daraxtzorlar, ko`llar, yaylovlar xonning ixtiyorida edi. Aholi qal'a devorlarini ta'mirlash, istehkomlar qurish, kanallar qazish, ariqlarni tozalash, yo`l qurilishiga safarbar etilardi.

Hunarmandchilikning Qo`qon xonligida: miskar, zargar, o`ymakor, kulol, qog`ozgar, to`qimachi, do`ppi tikuvchi, kashtachi, ko`priksoz, temirchi, novvoy, aravaso, boxmalbof, bo`yrachi, dorikash, devorzan, degrez, ko`nchi, miltiqsoz, nayzagar, panjaraso, pillakash, po`stindo`z, taqachi, paranjido`z, chevar, gilamchi kabi turlari bo`lgan.

Oltin ma'dani Kosonsoy (Namangan)dan, Qoratog' shimolidagi Ko'krev daryosidan, Chirchiq va Chotqol daryolari bo'ylaridan olingan. Samarqanddagi kabi qog'oz juvozxonasi Qo`qon shahrining Mo`yi muborak darvozasi orqasida maqbara yonida joylashgan.

Savdo. Qo`qon shahrida yakshanba va chorshanba kunlari bozor bo`lgan. Qo`qon xonligining iqtisodiy hayotida Buxoro, Xiva xonliklari, Qashg'ar, Hindiston, Afg'oniston, Eron va ayniqsa Rossiya bilan savdo qilish katta o`rinni egallagan. Qashg'ar bilan olib borilgan savdo faqat Qo`qon orqali bo`lar edi. Qo`qondan Qashg'argacha yuklangan ot karvoni 14-20 kun yo`l yurib, Qashg'arga temir, qizil charm, ipak va ipdan to`qilgan matolar, oltin olib borilgan. Qo`qon karvonsaroylarida Hindiston, Tibet, Qashg'ar, Buxoro, Afg'oniston, Rossiyadan olib kelingan mollar ayirboshlanardi.

Qo`qon xonligi shaharlari

Qo`qon xonligidagi shaharlar bir-biridan aholisi, madrasa va masjidlarining soni, mahsulotining sifati bilan farq qilardi. U yoki bu shaharning ahamiyati uning strategik mavqei bilan belgilanardi. Katta shaharlarga xonning o`g`illari yoki yaqin qarindoshlari hokim etib tayinlanardi.

**Qo`qon shahriga** oid ma'lumotlar tarixiy manbalarda X asrdan boshlab uchraydi. Qo`qonning yoshi 2000 yildan ortiq bo`lib, ma'lumotlarda «Ho`qand», «Havoqand» degan nomlar bilan qayd etilgan. "Havoqand" - go`zal, yoqimli, xushmanzara, shamol shahri, degan ma'nolarni anglatadi. Qo`qonni mahalliy aholi "Ho`qandi latif" yoki "Qo`qon" deb ataganlar.

Qo`qon shahri XVIII - XIX asr birinchi yarmida Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridan biri edi. Qo`qon shahri devor bilan o`ralib, ma'muriy jihatdan 12 dahaga bo`lingani uchun 12 darvozali bo`lgan, shaharda 30 ming aholi yashagan. XIX asr o`rtalarida 38-100 ta xujrasi bo`lgan Madalixon, Norbo`tabiy, Jome, Hojim Oyim, Xoja dodxoh, Mingoyim madrasalari alohida ajralib turgan.

Marg'ilon (Marg'inon) shahriga bundan 2000 yil avval asos solingan. Marg'ilon nomi taxminan "Maysazor", "O'tzor" degan ma'noni anglatadi. "Boburnoma"da Farg'onadagi 8 ta shahardan biri Marg'ilon ekanligi, uning obodoligi, shirin mevalari, "donoyi kalon" degan anori, "subhoniyy" navli o'rigi maqtalgan. Marg'ilon Buyuk ipak yo'lida joylashgani uchun hunarmandchilik gullab-yashnagan, uning atlas to'qish turi nihoyatda rivojlangan, atlas Marg'ilonni jahonga mashhur qilgan. Marg'ilon ilm-fan markazi ham bo'lib, huquqshunos Burhoniddin Marg'inoniyni etkazib bergan. Marg'ilon Qo'qon xonligi davrida pilla sotiladigan asosiy bozor markazi edi, shaharda ko'plab pillakashlik va shoyi to'qish ustaxonalari bor edi. 2007 yil Marg'ilon shahrining 2000 yilligi nishonlandi.

Andijon Markaziy Osiyoning mashhur shahri bo'lib, «Buyuk Ipak yo'li»da bunyod etilgan. Manbalarda shahar nomi «andi», «adoq» kabi urug' atamalari bilan bog'liqligi aytilgan. Arablar bosqini davrida shahar Andukon deyilgan. Andijon XV asrdan Farg'ona vodiysi markaziga aylanib, Bobur davrida xo'jalik, fan va madaniyat ravnaq topgan. Bobur «Boburnoma»da Andijon haqida «Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. 3 darvozasi bor, 9 tarnov suv kirar» deb yozgan. Qo'qon xonligi tashkil topgach Andijon shahri Andijon bekligining markazi bo'lib, XIX asr o'rtalarida 4 dahaga bo'lingan, har dahaning qozisi, mingboshisi bo'lgan, dahalar oqsoqol boshliq mahalalarga bo'lingan.

Namangan shahri xonlikning yirik shaharlaridan biri bo'lib, uning nomi manbalarda XVII asrdan boshlab uchraydi. 1620 yil Farg'onaning qadimgi poytaxti Axsikant zilzila tufayli vayron bo'lgach aholi Namangan atrofiga ko'chib o'tgan. Namangan tuz koni («namak kon») yaqinida qurilgan bo'lib, XVIII asrda Qo'qon xonligi hududiga kirgan. Namangan beklilik markazi bo'lib, aholisi hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Namanganda 1819-1822 yy. YAngi ariq kanali qazilgan. Namangan shahri 1842-1845 yy. baland devor bilan o'ralgan.

Toshket Markaziy Osiyoning qadimiy shaharlaridan biri bo'lib, 2009 yil 2200 yilligi nishonlangan. U turli davrda Choch, Shosh, Binkat nomlari bilan

atalib, XI asrdan Toshkent deb atala boshladi. Toshkent 1503 yil Shayboniylar davlati tarkibiga kiritildi. XVI asrda shaharda katta bunyodkorlik ishlari amalga oshirilib, Baroqxon va Ko`kaldosh madrasalari bunyod etildi. Toshkent 1723-1758 yy. ko`chmanchi jung'orlarga tobe bo`ldi. So`ng Toshkentda 4 ta mustaqil hokimlik qaror topgan. 1784 yil 4 hokimlik tugatilgach, shahar 1810 yilgacha Yunusxo`ja barpo etgan Toshkent hokimligining markazi bo`ldi.

Toshkent 1810 yil Qo`qon xonligi tarkibiga qo`shib olingach, bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. O`rta asrlarda yashagan Zayniddin bobo uchun yangi maqbara bunyod etildi. Yunusxo`ja qarorgohi Eski O`rda buzilgach, yangi - Qo`qon O`rdasi bunyod etildi. Toshkent xalqaro savdo yo`lida joylashgani uchun hunarmandchilikning turli sohalari yuksak rivojlangan. Chorsu shahar hayotining markazi bo`lgan. Toshkentning xo`jalik hayoti qishloq aholisining faoliyati bilan bog`liq edi.

Qo`qon xonligida madaniy hayot

Umarxon va madaniy muhit. Qo`qon, Marg`ilon, Andijon, Namangan, Toshkent shaharlari Qo`qon xonligining savdo-hunarmandchilik va madaniyat markazlari bo`lgan. Qo`qon shahrida 120 ta maktab, 40 ta madrasa va masjid, Marg`ilonda 80 ta maktab, 10 ta madrasa va masjid faoliyat yuritgan. XVIII - XIX asr birinchi yarmida bu erda ilm-ma`rifatda mashhur ijodkorlar etishib chiqdi.

Qo`qon xoni Umarxon XIX asr boshlarida vujudga kelgan ilmiy-madaniy muhitning asoschisi, ma`rifatparvar hukmdor va shoir edi. Qo`qon ilmiy-madaniy muhitining rivojida Umarxonning umr yo`ldoshi, shoira Nodirabegimning ham hissasi katta bo`ldi. Umarxon Amiriy taxallusi bilan she`rlar yozgan, uning atrofida 70 dan ortiq shoir yig`ilgan. Amiriy o`zbek va fors tillarida ijod qilgan; g`azallar devoni 1882 yil Istambulda, 1905 yil Toshkentda chop etilgan.

Fazliy Namangoniy Umarxon amri bilan 1821 yil 63 shoirning she`rlarini o`z ichiga olgan «Majmuayi shoiron» to`plamini tuzgan. 10 ming misradan ortiq

o`zbek, fors-tojik tilidagi g`azal, muxammas, tuyuq janrlaridagi she`rlar to`plangan devon yaratilgan.

Maxmur (Mahmud, XVIII asr oxiri - 1844) Qo`qondagi Madrasai Mirda o`qigan, keyin qo`shinda sipohilik qilgan. Maxmurning hajviy she`rlar devonida 69 asar (3717 misra) jamlangan. Maxmur ijtimoiy hajviyani yuksak pog`onaga ko`taradi, hajviy asarlarida xalqqa jabr etkazgan amaldorlarni tanqid qiladi. «Hapalak» she`rida Hapalak qishlog`idagi manzarani aks ettirsada, aslida butun xonlikdagi manzarani ifoda etadi.

Gulxaniy (Muhammad Sharif) 1770 y. Tojikistonning Tavildara tumanida tug`ilib, boshlang`ich ta`limni qishlog`ida olgan, u muhtojlik tufayli Namanganga kelib mardikorlik qilgan. Qo`qonda yashab hammomda go`lax (o`t yoquvchi) bo`lib ishlagani uchun «Gulxaniy» taxallusi bilan ijod qilgan. Gulxaniy o`zbek adabiyotida poeziyaga **masal**ni mustaqil janr sifatida birinchi bo`lib kiritgan. Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarida axloqiy-ta`limiy ahamiyatga ega «Maymun va Najjor», «Tuya bilan Bo`taloq», «Toshbaqa bilan Chayon» kabi masallar o`rin olgan. Asardagi Yapoloqqush va Boyo`g`li, Ko`rqush va Hudhud, Kulonkir sulton va Malik shohinlar obrazi orqali jamiyatdagi illatlarni, hukmron tabaqalarning xalqqa zulmini, xalqning og`ir turmushini ochib bergan.

Uvaysiy, Jahon otin (1779-1845) Marg`ilonda ma`rifatli oilada tug`ilgan, otasi o`zbek va tojik tilida ijod qilgan; oiladagi muhit Uvaysiyda ijod qobiliyatini yuzaga chiqardi. Umarxon Marg`ilon hokimi bo`lib turgan yillarda (1806-1807) Uvaysiy el orasida shoir sifatida tanilgan edi. Uning iste`dodi Nodirani rom etgan. Umarxon taxtga o`tirgach, Uvaysiy Qo`qonga taklif etilgan, u yoshlarga murabbiylik qilgan. Uvaysiydan 4 ta lirik devon, 3 doston meros bo`lib qolgan.

Nodira, Mohlaroyim (1792-1842) Andijonda tug`ilgan, otasi Andijon hokimi Rahmonqulibiy bo`lib, Olimxonning tog`asi edi. Umarxon Marg`ilonga hokim etib tayinlangach Nodiraga uylangan. Mohlaroyim o`zbek va tojik tillarida Nodira taxallusida 180 she`r jamlangan devon, Komila taxallusida 19 g`azal, Maknuna taxallusida 333 g`azaldan iborat devon yozgan. Nodira she`riyati asosini lirika tashkil etib, undan 10 ming misraga yaqin lirik adabiy meros qolgan. Nodira

Navoiy, Fuzuliy va Bedil g'azallariga muxammaslar yozgan. (Nodira o'z davrda ishlangan miniaturada tasvirlangan)

Boborahim Mashrab (1640-1711) Namanganda tug'ilgan isyonkor shoir, 7 yoshida savodi chiqqan, 15 yoshidan tasavvufni egallagan, 18 yil dunyoni kezgan. Mashrab asarlari to'plangan devon haqida manba topilmagan bo'lsada, undan «Devonai Mashrab», «Devoni Mashrab», «Eshoni Mashrab» nomli qo'lyozma va toshbosma shakldagi qissalari qolgan. Mashrab dinga shak keltirganlikda ayblanib 1711 yil g'animlarining ig'vosi bilan Balx hokimi *Mahmudbiy Qatog'on* tomonidan o'limga hukm etilgan. (Mashrab rasmini O'zbekiston xalq rassomi D.Imomov chizgan).

Tarixnavislik, san'at va me'morchilik

Tarixiy asarlar Qo'qon xonligida XVIII-XIX asrlarda ko'plab yaratilgan. *Abdulkarim Fazliy Namangoniy* Umarxon topshirig'iga binoan 1822 yil 5000 baytdan iborat tarixiy «Umarnoma» dostonini. Fazliy Namangoniyning «Majmuayi shoiron» tazkirasida uning ijtimoiy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Saroyda qoziaskar lavozimida ishlagan *Mirzo Qalandar Mushrif Isfarangiy* Umarxon maslahati bilan «Shohnomayi nusratpayom» (G'alabadan xabar beruvchi shohnoma) tarixiy asarini yozgan.

Tarixchi *Muhammad Hakimxon To'ra ibn Sayid Ma'sumxon* (1802-1870) ona tomondan Norbo'tabekning nabirasi bo'lib, Muhammad Alixon davrida quvg'inga uchragan. Ma'sumxon Rossiya va SHarq mamlakatlariga sayohat qilib, umrining oxirida Shahrisabzda yashab, «Muntaxab ut-tavorix» (Saralangan tarixlar) asarini yozgan. «Muntaxab ut-tavorix» Buxoro, Qo'qon tarixiga doir muhim manba bo'lib, Markaziy Osiyo xalqlariga oid ma'lumotlar mavjud.

Tarixchi *Mulla Niyoz Muhammad Ho'qandiy* (1802-1872)dan «Tarixi SHohruhiy» asarini yozgan. Asarda 1872 yilgacha olim guvohi bo'lgan voqealarni bayon qiladi. Umarxon davridan 1872 yilgacha bo'lgan voqealar haqida *Junayd Mulla Avaz Muhammad Mulla Ro'zimuhammad o'g'li* «Tarixi jahonomayi» asarini

yozgan. Toshkentlik *Muhammad Solih*ning «Tarixi jadidayi Toshkand» (Toshkentning yangi tarixi) asari XV-XIX asrlar Turkiston, Toshkent, Qo`qon tarixi ilmiy nuqtai nazardan yozilgan qimmatli asardir.

Tarixchi *Mulla Ali qori Qunduziy* 1822-1848 yillar tarixi haqida «Tavorixi manzuma» asarini yozgan. Shoira va tarixchi olim *Dilshodi Barno* «Tarixi muhojiran» (Muhojirlar tarixi), «Sabot ul-bashar ma tarixi muhojiron» (Inson matonati va muhojirlar tarixi) kabi tarixiy asarlar yozgan.

Xattotlik san'ati va me'morchilik ham Qo`qonda rivojlangan. Muhammad Latif, Mirzo Sharif Dabir, Abulg'ozixoja kabi xattotlar kitob ko`chirishda mashhur bo`lgan. Xorijiy shoh va elchilarga nafis ko`chirilgan kitoblarni tortiq qilish odatga aylangan edi. Buxorodan bir guruh *binokorlar* taklif etilib, qurilgan mashhur binolar Madrasayi Mir (Norbo`tabiy madrasasi), Daxmayi Shohon ansambli, Norbo`tabiy daxmasi saqlanib qolgan.

Umarxon Turkiston va Oroidan Ettisuvgacha egallab, Oqmachit (Qizil O`rda), Avliyoota (Jambul), Pishpak (Bishkak) qal'alarni bunyod etdi. Qo`qon xonligida: Norbo`tabiy, Madalixon, Kamol qozi, Tunqotar, Haqquli mingboshi, Miyon hazrat, Mohlaroyim, Hakim To`ra, Xonxoja eshon, Xojabek, Buzrukxo`ja, Pirmuhammad yasovul, Oxund devonbegi, Mingoyim, Jome *madrasalari* qurilgan.

Toshkentda XIX asr birinchi yarmida Baraqxon va Ko`kaldosh madrasalari qayta ta'mirlandi. Shayx Xovond Tohir me'moriy majmuasi hozirgi ko`rinishda shakllantirildi; Zayniddin bobo uchun yangi maqbara qad ko`tardi. Yunusxo`ja qarorgohi bo`lgan Eski O`rda buzilgani sababli yangi markaz - Qo`qon O`rdasi bunyod etildi.

*Tayanch so`zlar:* Chodak, Qo`qon xonligi, Minglar, Tepaqo`rg'on, Shohruxbiy, Erdonabiy, Olimxon Umarxon, Nodirabegim.

X-bob. O`zbek xoliklarining xalqaro munosabatlari.

1-§. XVI – XVIII asrlarda xalqaro munosabatlar

Xuroson - raqobat maydoni. XVI asrda Osiyoda uchta siyosiy kuch: Movarounnahrda shayboniylar, Eronda safaviylar, Hindistonda boburiylar kurash maydoniga chiqqan edi. Bu uch sulola manfatlari Xurosonda to`qnashdi. Xuroson harbiy-siyosiy, savdo-iqtisodiy jihatdan muhim o`rin tutar edi, chunki Xuroson - Movarounnahr, Eron va Hindiston yo`nalishida o`ziga xos darvoza vazifasini ham o`tar edi.

Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safaviylar o`rtasida keskin kurash ketgan. Xuroson masalasida Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon davrida *shayboniylar* ustunlik qilgan. Keyinchalik *safaviylar* qo`li baland kelib, Xurosonni Movarounnahrdan ajratib tashlashga muvaffaq bo`lganlar.

Buxoro va Boburiylar davlati munosabatlari. SHayboniylar bilan boburiylar o`rtasida XVI asrda elchilik munosabatlari o`rnatildi. Unga *Ko`chkunchixon* va *Bobur* asos solgan edi. *Abdullaxon II* boburiy *Akbarshoh* huzuriga 4 marta elchi yuborgan. Akbarshoh elchisi 1586 yil Buxoroga kelgan. Elchilik munosabatlarida ikki davlatning Xuroson bilan bog`liq o`z manfaatlari masalalari muhokama qilingan. Shuningdek, Hindistonga me`morlar, minatyurachi rassomlar yuborilgan. Ikki mamlakat o`rtasida savdo aloqalari yo`lga qo`yilgan.

Buxoro va Hindiston o`rtasidagi elchilik munosabatlari Akbarshohning o`g`li *Jahongirshoh* (1605-1627) va Buxoro xoni *Imomqulixon* davrida davom etgan. Boburiy *Shoh Jahon* (1627-1658) davrida Hindiston-Buxoro munosabatlarida *keskinlik* yuz berdi. Bu Buxoro xoni *Nodir Muhammadxon* va o`g`li *Abdulaziz* o`rtasidagi nizo bilan bog`liq bo`lib, Nodir Muhammad taxtdan quvilgach Balxga qochadi va SHoh Jahondan yordam so`raydi. SHoh Jahon yordamga emas Balxni bosib olish uchun kelganini tushunib etgan Nodir Muhammad Eronga qochadi. Abdulazizxon 1645 yil Balxni qamal qilgach, hind qo`shinlari qaytib ketadi. *Avrangzeb* Olamgir (1658-1707) Buxoro xonlari *Abdulazizxon* va *Subhonqulixon* bilan elchilik va savdo aloqalarini davom ettirgan.

Markaziy Osiyo xonliklarining Afg'oniston bilan aloqalari. O'rta Osiyo davlatlarining eng yaqin qo'shnisi 1747 yil tashkil topgan mustaqil Afg'oniston davlati edi. Buxoro va Afg'oniston o'rtasidagi munosabatlar do'stona ruhda bo'lmagan. Bunga ikki davlat ham Amudaryo janubidagi o'zbeklarni o'z tasarrufida tutushga urinishi sabab bo'lgan. Amudaryo janubidagi o'zbeklarning erlarini bosib olish uchun 1751 yil Afg'oniston hukmdori **Ahmadshoh** (1747-1773) qo'shin yuboradi. Amudaryo janubidagi kichik o'zbek bekliklari o'zaro urushlar tufayli zaiflashib Afg'oniston vassaliga aylanib qolgan. Balxni afg'on garnizoni egallaydi va Ahmadshohning *noibi* boshqaradi.

Mahalliy o'zbeklar 1768 yil afg'onlar zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'targan, qo'zg'olonchilarni Buxoro qo'llab-quvvatlaydi. Ahmadshohning o'zi kelib qo'zg'olonni bostiradi. Afg'onlar zulmiga qarshi o'zbeklar 1789 yil yana qo'zg'olon ko'taradi. Buxoro yana qo'zg'olonchilarga amaliy yordam ko'rsatadi. Afg'oniston hukmdori **Temurshoh** (1773-1793) Balxga qo'shin tortadi. Biroq Buxoroga qarshi yurishga yuragi dov bermay sulh tuzadi. Temurshoh Buxoro bilan *shartnoma* tuzishga majbur bo'ldi. Shartnomaga ko'ra *Amudaryo* har ikki davlat o'rtasidagi chegara deb tan olindi. Buxoro-Hindiston savdo aloqalarida Kobul shahri alohida o'rin tutgan. Afg'onistonga Rossiya tovarlari Buxoro orqali olib borilgan.

Qo'qon va Xitoy munosabatlari do'stona emas edi: 1) Sin imperiyasi 1755-1759 yillarda Sharqiy Turkistonni bo'ysundirib Qo'qonni kuchsizlantirishga urinardi; 2) Qo'qon xonligi Sharqiy Turkistonda o'z hokimiyatini o'rnatishga intilib, chegarasini kengaytirayotgan edi. Ayniqsa XIX asr 20-yillarida Qo'qon-Xitoy munosabatlari yanada keskinlashuviga, sharqiy turkistonliklarning *Jahongirxo'ja* boshchiligida 1825 yil Sin imperiyasiga qarshi milliy ozodlik kurashiga Qo'qon xon **Muhammad Alixon**ning aralashuvi sabab bo'ldi.

Xitoy 1829 yil Qo'qonning Sharqiy Turkistonda savdo qilishini taqiqladi, markaziy osiyolik savdogarlarni haydab, mulklarini musodara qildi. Qo'qon xoni Muhammad Alixon bunga javoban sharqiy turkistonliklarning Xitoyga qarshi ozodlik kurashi rahbari Jahongirxo'ja va uning ukasi *Yusufxo'ja* ixtiyoriga *Haqquli*

boshchiligida qo'shin jo'natdi. Yusufxo'ja Qashg'arni egallab, Yorkentni egallash uchun harbiy harakatni davom ettiradi. Xitoy hukumati tashvishga tushib Yusufxo'jaga qarshi katta qo'shin yuboradi. Qo'zg'olonchilar safida birlik yo'qligi hamda Qo'qon-Buxoro munosabatlari yomonlashib Qo'qon o'z qo'shinini chaqirib olishi tufayli Yusufxo'ja mag'lubiyatga uchraydi. Yusufxo'ja engilgach Sharqiy Turkistonni tashlab chiqib Farg'ona vodiysiga keladi, u bilan 70 ming uyg'ur oilasi ham ko'chib keladi.

Qo'qon o'z chegaralarini Sharqiy Turkiston tomon kengaytirish siyosatini davom ettirdi. Sin imperiyasi moliyaviy qiyinchilik tufayli Qo'qonga qarshi ochiq urush olib borishga qodir emas edi. *Xitoy-Qo'qon shartnomasi* 1832 yil Pekinda imzolangan. Unga ko'ra Qo'qon Jahongirxo'ja avlodlarini Sharqiy Turkistonga o'tkazmaslik majburiyatini olgan. Shartnomaga ko'ra Xitoy Sharqiy Turkistonda qo'qonlik savdogarlarga huquqlar bergan: 1) ular faoliyatini taqiqlashni bekor qilgan. 2) boj to'lamasdan savdo qilish huquqi berilgan. 3) ulardan tortib olingan mol-mulkleri evaziga Qo'qon xoniga tovon to'lagan. 4) o'rta osiyolik savdogarlar to'laydigan to'lovlarni olish huquqi Qo'qon xonligiga berilgan.

O'zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari

Savdo aloqalari. Rus va Markaziy Osiyo savdogarlari uzoq zamonlarda Volgabo'yi orqali savdo qilishgan. XVI asrda yirik davlatlar dunyoni bo'lib ola boshlagan davrda Rossiya Qozon, Astraxan, Sibir xonliklarini zabt etgach Rossiya va o'zbek xonliklari bir-biriga qo'shni bo'lib qoladi. Bu hodisa Rossiya va o'zbek xonliklari munosabatlarini yanada rivojlantirishga imkoniyat yaratdi. Markaziy Osiyoning savdo-hunarmandchilik doiralari Rossiya bilan savdoni rivojlantirdi. Chunki Rossiyada ipak, paxtadan to'qilgan matolarga talab katta edi. Rossiyaning movut, temir, mis, mo'yna, charm va boshqa mollari Markaziy Osiyoda xaridorgir edi.

XVII asrda elchilik munosabatlari. Buxoro xoni **Imomqulixon**ning elchisi Odambiy 1619 yil Moskvaga boradi va podsho **Mixail Romonov** qabulida

bo`ladi. Mixail Romonov Odambiy bilan birgalikda Buxoroga Ivan Xoxlov boshchiligida elchilarni yuboradi. Xoxlovni Imomqulixon qabul qiladi. Rus podshosi iltimosiga binoan o`z saroyidagi 23 nafar rus asirlarini ozod qiladi. I.Xoxlov Buxoroda 1620-1622 yy. bo`lib, Buxoroning ichki va tashqi siyosati haqida ma`lumotlar to`playdi. U qimmatli sovg`alar bilan Moskvaga kuzatiladi. XVI-XVII asrlarda Buxoro va Xiva xonliklariga Rossiyadan 12 marta elchilar kelishgan. Moskvada 1583-1600 yillarda Buxoro elchilari 5 marta, Xiva elchilari 2 marta bo`lishgan.

Rossiya imperiyasi tazyiqi kuchayishi. XVIII asrdan Rossiyaning o`zbek xonliklari bilan munosabatlarida tazyiq o`tkazish ustunlik qila boshlaydi. Rossiyaning savdo aloqalarida kamsitish siyosatining boshlanganligi, tabiiy boyliklarga ko`z olaytirish, strategik maqsadlarni ro`yobga chiqarish kayfiyati ustun bo`la boshladi. **Pyotr I** Xiva va Buxoro xonliklari siyosiy jihatdan Rossiyaga teng davlatlar emas, deb hisoblab tazyiq o`tkaza boshladi.

Xonliklardagi ichki siyosiy ahvol hamda 1700 yil Xiva xoni **Shohniyoz**, 1709 yil taxt vorisi **Muhammad** Xivani Rossiya tobeligiga qabul qilishni so`rashi, Pyotr I amalda xonliklarga tazyiq o`tkaza boshlashiga qulay sharoit yaratib bergan edi. Pyotr I Xiva xoniga jo`natgan yorlig`ida: “SHohona muruvvat ko`rsatib, xonning jamiki narsalari bilan birga, abadiy tobeligimizga olamiz” deb yozilgan edi. Pyotr I ning niyati amalga oshmay qolishiga Xivada boshlangan ichki urushlar va Rossiyaning «SHimoliy urush» bilan bandligi sabab bo`ldi.

Amudaryo sohilidagi qumlar oltinga boyligini Xiva elchisi Xoja Nafas 1713 yil Astraxanga kelganda rus ma`murlariga, Sankt-Peterburgga borgach podsho Pyotr I ga aytadi. Pyotr I o`zbek xonliklariga kirib borish rejasini tuzib, 2 ta harbiy ekspedisiya: 1) Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy rahbarligida; 2) kapitan Ivan Buxgol's rahbarligida tashkil etadi. Bekovich-Cherkasskiy harbiy ekspedisiyasi katta qo`shin bilan 1717 yil Xiva xonligi hududiga etib keladi, harbiy to`qnashuvlar bo`ladi, Sherg`ozixon A.Cherkasskiyni qabul qiladi va qirib tashlaydi.

Pyotr I uyushtirgan ekspedisiyaning halokati Xiva-Rossiya munosabatlarini keskinlashtirib yubordi. Buxgol's ekspedisiyasi 1715 yil Toboldan Irtish bo'ylab Yorkentga yo'l oladi, Yamishchev ko'lida bo'lib, u erda istehkom quradi. Buxgols guruhi qalmoqlar hujumiga uchrab, orqaga chekinishga majbur bo'ladi. Buxoro xoni **Abulfayzxon** Pyotr I ni shvedlar ustidan g'alabasi bilan qutlab 1717 yil elchi Qulibekni Pyotr I huzuriga yuborgan va Buxoroga elchi yuborishni so'ragan.

Pyotr I bunga javobon 1721 yil F.Beneveni elchi qilib jo'natadi. Unga: SHarqqa boradigan suv va quruqlik yo'llarini o'rganish, rus savdosini kengaytirish, Buxoroni Rossiya bilan ittifoq tuzishga va rus gvardiyachilarini taklif qilishga ko'ndirish, qaerda oltin borligini aniqlab xaritaga tushirish, qal'a va qo'shini, ichki va tashqi ahvolni, Buxoroning Eron va Xiva bilan munosabatini aniqlash vazifasi yuklatilgan. F.Beneveni Buxoroda to'plagan ma'lumotlarni Sankt-Peterburgga ochiq va shifrlangan xat orqali jo'natib turdi, u Buxoroda 3,5 yil turdi va 1725 yil Peterburgga qaytib keldi.

Qozoqlarning Kichik, O'rta, Katta juz sultonlari o'rtasida XVIII asr birinchi choragida o'zaro kurash kuchaydi. Natijada nochor ahvolga tushib, tashqaridan yordam so'radi. Kichik juz sultoni Abulxayr Rossiya tobeligiga o'tish istagini bildirib 1730 yil elchi jo'natadi. 1732 yil Kichik juz, 1739-1740 yy. Semekexon boshchiligidagi O'rta juz, 1747 yil Katta juz Rossiya tobeligiga o'tadi. Qozoq juzlarining Rossiya tobeligiga o'tishi natijasida Rossiya uchun Markaziy Osiyoni o'z ta'siriga bo'sundirish yo'lida qulay imkoniyat yuzaga keladi.

Senat kotibi I.Kirillov boshchiligida 1734 yil harbiy guruh tayinlanadi. U «Orol dengizida Rossiya bayrog'ini ko'tarish», «Buxoro va Hindistonga» boradigan yo'lni ochishi, oltin konlarini izlashni davom ettirishi lozim edi. Kirillov guruhi 1735 yil Or daryosi bo'yida Or qal'asini (keyinchalik Orenburg shahri vujudga keladi), Yoyiq va Irtish sohili (Sibir)da istehkomlar qurdi.

Rossiya savdo-iqtisodiy aloqalarida Markaziy Osiyo xonliklarining ahamiyati XVIII asr ikkinchi yarmidan yanada ortishiga: 1) Rossiyada rivojlanayotgan sanoat uchun xomashyo manbalari topishga intilish. 2) Osiyoda, xususan Hindistonda Angliya ta'sirining kuchayishi sabab bo'lgan.

XVIII asr oxiri XIX asr boshida rus sarmoyasi Markaziy Osiyo bozorida etakchi o'rinni egalladi. Ingliz mollari Rossiya orqali olib kelinar edi. Nijegorod yarmarkasida Rus savdogarlaridan tashqari o'zbek xonliklari, Eron va Hindistondan kelgan savdogarlar ham qatnashgan. XIX asr boshlarida Rossiya o'zbek savdogarlari uchun katta imkoniyat yaratdi: ba'zi cheklashlar bekor qilindi, Rossiyaning ichki shaharlarida ham savdo qiladigan bo'lishdi.

XIX asr birinchi yarmida Markziy Osiyo uchun Buyuk Britanya - Rossiya raqobatchiligi

Raqobat sabablari. XIX asr birinchi yarmida Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasida Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari hududlari uchun raqobat kuchayib, keskinlashib ketdi. Raqobatchilik kuchayishiga sabab: 1) Markaziy Osiyo hisobiga yangi mustamlakalarga ega bo'lishga intilishlari. 2) mollarini sotish va daromad olish uchun Markaziy Osiyo bozorlarini egallash istagi. 3) Markaziy Osiyoning boy xomashyo manbalarigaga ega bo'lishga urinishi edi. Bu omillar dunyodagi ikki yirik mustamlakachi davlatlar manfaatlarining to'qnashuviga olib keldi.

Inglizlar Hindistonda o'rnatib, Ost-Indiya (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi orqali Markaziy Osiyo tomon siljishga urindilar. Ularning maqsadi Rossiyaning o'zbek xonliklaridagi ta'sirini yo'qqa chiqarish va xonliklarni o'z ta'sir doirasiga olishdan iborat edi. Buyuk Britaniya xonliklarning ichki va tashqi ahvolini, ularni bog'lab turgan yo'llarni aniqlash, xonlar bilan aloqa o'rnatish maqsadida o'zbek xonliklariga maxsus ekspeditsiyalar yubora boshladi. Ekspeditsiyalar zimmasigaga mahalliy nufuzli kuchlar bilan aloqa o'rnatish vazifasi ham yuklatilar edi.

Ingliz ekspeditsiyasi 1825 yil fevralda U.Murkroft boshchiligidagi Buxoroga etib keldi. Ekspeditsiya tarkibida 70 ta kishi bo'lib, ular olib kelgan 80 sandiq turli xil mollar Buxoro qushbegisiga ko'rsatilgan. Inglizlar Buxoroni o'rganishga, mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq bo'lgan edi.

Rossiya inglizlarning Buxorodagi harakatidan tashvishlanib, o'z noroziligini Buxoro amiri **Haydarga** bildiradi. Rossiya hukmron doiralarda borgan sari Markaziy Osiyoni bosib olish kayfiyati kuchayib bordi. Rossiya 1826 yil polkovnik F.Berg boshchiligida Ustyurtga ekspedisiya yuborib Markaziy Osiyoga boradigan yo'llarni yanada aniqroq belgilab oldi.

1831 yil inglizlarning Markaziy Osiyoga *ikkinchi marta* elchiligiga leytenant Aleksandr Byorns boshchilik qilgan. Byorns qo'lida hind va afg'on savdogarlarining tavsiyanomalari bo'lib, u 1832 yil Buxoroga kirib kelib o'zini arman savdogari deb tanitadi va Buxoro qo'shbegisi bilan aloqa bog'laydi. Buyuk Britaniya Hindiston bilan Markaziy Osiyo o'rtasida savdo aloqalarining kengayishiga o'zining xonliklardagi ta'sirini qaror toptirishning asosiy yo'li deb qarar edi, shuning uchun Angliya hind savdogarlarining o'zbek xonliklari bilan savdo qilishiga yordam berdi. Inglizlar hind savdogarlariga qarz va ingliz mollarini berib turdi, ingliz mollari Markaziy Osiyoda Rossiya mollari narxidan arzon sotilar edi. Byorns katta razvedka ma'lumotlari to'pladi, uning missiyasi Markaziy Osiyoda ingliz savdosining rivojlanishiga yordam berdi.

Buyuk Britaniya 1839 yil Afg'onistonga harbiy harakat boshlaganida Rossiya - Buyuk Britaniya munosabatlari yanada keskinlashgan. Chunki Afg'oniston bosib olinsa navbat Markaziy Osiyoga kelishi mumkin edi. Hirotda 1839 yil o'z qarorgohini tashkil qilgan ingliz razvedkasidan kapitanlar J.Ebbot, Ch.Stoddort, Konolli, R.Shekspiralar o'zbek xonliklariga kelib ma'lumotlar to'pladi. Rossiya bundan tashvishga tushib 1839 yil Orenburg gubernatori Perovskiy boshchiligida Xivaga **birinchi** harbiy yurish boshladi, biroq muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Xonliklar va Rossiya munosabatlari keskinlashuvi. Rossiya o'z ta'sirini mustahkamlash uchun 1847 yil xonliklarga boradigan yo'lda 2 ta istehkom: 1) Aralsk shahri (Sirdaryo) yaqinida Raim istehkomi. 2) Ettisuv Olatog'idagi Kopol istehkomi qurdirdi. Bu Rossiya - Markaziy Osiyo munosabatlari keskinlashuviga sabab bo'ldi. Bu istehkomlar qurilishi Rossiya siyosatida harbiy yo'l bilan O'rta Osiyoni ishg'ol etishning burulish ro'y berganligining isboti edi.

Xiva xoni Orenburgga va 1847 yil Peterburgga podsho huzuriga o'z vakilini yuborib, do'stona yashashni va Raim istehkomini buzib tashlashni iltimos qilgan. Biroq ko'zlangan maqsadga erisha olmadi. Xivaning qurol kuchi bilan istehkomni yo'q qilish yo'lidagi urinishlari natija bermadi, chunki rus garnizoni yaxshi qurollangan edi.

**Qo`qon - Rossiya** munosabatlari ham keskinlashib **Xudoyorxon** Nikolay I ga elchi yuborib, Qo`qonda jamoat tartibi tiklanganligini, savdo yo'llari yaxshi qo`riqlanayotganligini, rus savdogarlari uchun xavf yo`qligini, ayni paytda Raim istehkomi qurilganidan norozi ekanini ma'lum qiladi. Nikolay I javob maktubida Qo`qonda tartib o`rnatilganidan mamnunligini bildirib, istehkom Rossiya hududida qurilganligi va bu hududda tinchlikni, savdo karvonlari osoyishtaligini ta'minlashga xizmat qiladi, deb Raim istehkomi buzulmasligini «asoslagan» edi. Rossiya-Qo`qon munosabatlari Qo`qon qal'asi bo`lgan Oqmasjidni Rossiya bosib olishi ma'lum bo`lgach yanada keskinlashdi.

Markaziy Osiyo xonliklari Rossiyaga qarshi kurashda Buyuk Britaniyaga suyanishi mumkin bo`lgan ehtimol o`zini oqlamadi. Angliya Afg'onistonda mag'lubiyatga uchragach Rossiya-Angliya munosabatlarida o`zgarish yuz berib, Buyuk Britaniya Rossiya bilan kelishshishga qaror qildi. Kelishuvga ko`ra Rossiya Markaziy Osiyo bilan cheklanib, Hindistonga chiqish niyatidan voz kechdi, Angliya esa Rossiyaning Markaziy Osiyoda olib borgan siyosatiga qarshilik qilmaydigan bo`ldi. Afg'oniston esa Buyuk Britaniya va Rossiyaning Osiyodagi mustamlakalari o`rtasida ularni ajratib turuvchi hudud sifatida e'tirof etildi. Yakkalanib qolgan Markaziy Osiyo xonliklarini faqat o`zaro ittifoqligi saqlab qolishi mumkin edi. Rossiya bosqini xavfi ham xonliklarni birlashtira olmadi, ular o`rtasida o`zaro ziddiyat kuchlili edi, natijada xonliklar Rossiya istilosi qurboni bo`ldi.

2-§. O`zbek xonliklarining taraqqiyotdan orqada qolish sabablari

Jahon taraqqiyoti. G'arbiy Evropada sanoat ishlab chiqarishning etakchi tarmog'iga aylanib, XVI asr o`rtalaridan to`qimachilik, qog'oz, shisha ishlab chiqarida mehnat taqsimoti va qo`l hunari texnikasiga asoslangan korxona - manufaktura (lotincha: manus - qo`l, faktura - tayyorlash)lar vujudga keldi. XVIII asr ikkinchi yarmida asbob-uskunalarni harakatga keltiruvchi bug' mashinasi (motor) ixtiro qilingach asosiy ishlarni mashinalar bajaruvchi fabrika-zavodlar vujudga keldi. Bug' mashinasi bilan haraktlanuvchi parovoz, poroxod, cho`yan va po`lat oluvchi domna pechlar yaratildi, temir yo`llar qurildi.

Sanoatning rivojlanishida yirik boy tabaqalarning tashqi savdodan, mustamlakalardan, manufakturadan orttirgan boyliklari sanoatni rivojlantirish uchun sarmoya sifatida qo`yilishi muhim omil bo`ldi. Eng muhimi xo`jalik yuritish uchun zarur bo`lgan mashinalarni ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi va og'ir sanoat vujudga keldi.

Bu jarayon jahonda notekis bordi va o`zbek xonliklari ham taraqqiyotdan orqada qolib borishi haqida I.Karimov «Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q» (1998) asarida: «bu millat XVII-XIX asrlarga kelib to shu choqqacha erishgan yusalish darajalaridan tushib ketdi? Ajdodlarimiz qattiq qarshilik qilishiga qaramay, chor Rossiyasining o`lkamizni nisbatan oson zabt etishida ana shu qoloqlikning ham o`rni bo`lmaganmikan?» - degan edi.

Qoloqlik sabablari. Butun mamlakat va aholining 3 ga bo`linib ketishi, xonliklar o`rtasidagi urushlar xonliklarni orqada qolishga mahkum etdi. Viloyat va tumanlarni, hatto butun mamlakatni har bir xonlik ichidagi hokimiyat uchun ichki kurash, o`zaro nizolar, boshboshdoqlik, ig'vo-fasod avj olishi xonavayron qilardi.

O`zbek xonliklarida asrlar davomida o`zgarmay kelayotgan davlat idora usuli taraqqiyotga g'ov bo`lib qolgan edi. Xonliklar o`rtasidagi o`zaro urushlar, etnik nizolar tufayli yoki zo`rlik bilan urug'-qabila jamoalarini boshqa joylarga ko`chirilishi etnik guruhbozlikni keltirib chiqarib, aholini bir butun xalq bo`lishiga xalaqit berardi. Davlat va viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan

tushunchasining qadri anglab olinmadi. Odamlarni, Turkistonni, xalqni **birlashtirish g'oyasi** ostida uyushtira oladigan yo'l boshchi, siyosiy kuch topilmadi.

Xonlar va saroy amaldorlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga xalaqit berayotgan eski ishlab chiqarish usulini himoya qilardi. Xonliklarning asosiy boyligi bo'lgan **erga egalik** qilishning, mulkchilikning eski usuli asrlar davomida o'zgarmasdan kelardi. Erning egasi xon edi, xonga alohida xizmat ko'rsatgani uchun bir hovuch kishilarga er hadya qilinardi. Dehqon erni avaylashdan, uning unumdorligi oshishidan manfaatdor emas edi, chunki erni ijaraga olib ishlovchi dehqon erning egasi emasdi, shuning uchun u boshqa joylarga ketaverardi.

Aholi og'ir soliqlardan, g'ayriqonuniy yig'im va majburiyatlardan azob chekardi. Turmush darajasi past bo'lib, aholi iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tor doiradagi oddiy buyum va mahsulotlar bilan qanoatlanishga majbur edi. Ishlab chiqarish asosan iste'molga yo'naltirilgan bo'lib, iqtisodiyotning o'sishi uchun turtki bo'lolmasdi. Dehqonchilik nochor ahvolda bo'lib, erga ishlov berish eskicha-bir juft ho'kiz, so'qa-omoch darajasida qolib ketgan edi. **Sug'orish ishlariga** ahamiyat pasayib, sug'oriladigan er maydonlari qisqarib borardi.

Xonliklarda **sanoat** ishlari rivojlantirilmadi. Rangli metallar, oltingugurt, marmar, toshko'mir, neft konlari mo'l bo'lsada, ularni izlab topish va tog'-kon ishlarini yo'lga qo'yishga e'tiborsizlik qilindi. O'lkada yirik daryolar bo'lsada baliqchilikni sanoat darajasiga ko'tarish, kemasozlikni yo'lga qo'yishga e'tibor berilmadi. O'zaro urushlar tufayli Xonliklarda tovar-pul munosabatlari rivojlanmadi, savdoda hamon mol ayirboshlash tarzi davom etardi, jahon bozoridan ajralib qoldi, xonliklar o'rtasida yagona ichki bozor ham tashkil topmadi.

Qoloqlik oqibatlari. Iqtisodiy va harbiy nochorlik, ijtimoiy-siyosiy beqarorlik Markaziy Osiyoni bosib olishga intilayotgan davlatlarga qo'l keldi. A.Qodiriy "O'tgan kunlar" romanida Yusufbek hoji tilidan: "Maqsadlari juda ochiq, bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga o'tirmoqchi.. Shu holatda ketadigan bo'lsak podsho istibdodi Turkistonimizni

egallar”- degan. I.Karimov “Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch” (2008) asarida: “Bu hayotning shafqatsiz qonuniyati bor, tarixning burilish pallasida har qanday millat va elat ahil bo’lmasa ozodligidan judo bo’lishi shubhasiz” - deb aytgan.

Tayanch soʻzlar: Buyuk Britaniya, Ost-Indiya, Rossiya, Perovskiy, Raim, Kopal, Orenburg, Oqmasjid, Muhammad Alixon, Jahongirxoʻja, Yusufxoʻja, Haqquli, Qashgʻar, Yorkent, Qozoq juzlari, sanoat, tovar-pul.

IV bo`lim: CHOR ROSSIIYASI MUSTAMLAKACHILIGI

(XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlari)

XI-bob: XIX asr o`rtalarida O`zbek xonliklarining ijtimoiy-siyosiy hayoti

1-§. O`zbek xonliklarining siyosiy tuzumi va davlat boshqaruvi

Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Mamlakat uchga bo`linib ketgach siyosiy-iqtisodiy pasayish davri boshlanib, bu holat XIX asrning o`rtalarida xatarli tus oldi. Shu davrda Evropa mamlakatlarida davlat boshqaruv usuli yangilanib, fan-texnika o`sa boshladi, mudofaa quvati Sharqdan ustun edi. Uchala xonlik birlashmaganligi, o`zaro ittifoq tuzmaganligi, ilg`or texnika bilan qurollanmaganligi, O`zbek davlatchiligini halokatga yaqinlashtirib, xonliklar dunyodan uzilib qolishiga sabab bo`ldi.

Xiva xonligi *Rahimxon II* davrida birmuncha rivojlanib, turkiy davlatlar bilan aloqalar kuchaydi. Xonliklarda o`zaro qarama - qarshilik zo`rayib, dushmandan himoyalanişning zaiflashuvi Rossiya uchun bosqinchilik yurishini boshlashiga imkoniyat tug`dirdi. Xonliklarda boshqaruv eskicha bo`lib, siljish sezilmasada, biroq shu davrning aks-sadolari Uyg`onish davrining vakillari – *jadidlar* bo`ldi¹.

Xonliklarning *asosiy boyligi* **er** hisoblanib, daromad asosan dehqonchilikdan kelar edi. Katta er maydonlari davlat tasarrufida bo`lib, jasorat ko`rsatgan yoki xonning ishonchini qozongan amaldorlarga er ajratib berilgan.

1) Davlatga qarashli erlar *amloki podshohiy*, *amloki sultoni*y deyilgan. Davlat erlaridan ijaraga er olgan dehqonlardan soliq mahsulot yoki pul tarzida undirilgan. Eng ko`p soliq ijaraga berilgan er va xususiy er egalaridan undirilgan.

2) Xususiy er merosiy bo`lib, *mulki xolis* deyilgan.

¹ Qarang: Rahimov J. Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi. “O`ZPFIT”, T., 1990.

3) *Vaqf mulki* maorif va madaniyatni rivojlantirishda asosiy moddiy tayanch hisoblanib masjid, madrasa xarajatlari uchun ishlatilgan. Vaqf mulki mutavalli tomonidan boshqarilgan. Talabalarga moddiy yordam ehsonlar evaziga tushgan daromadlardan berilgan.

4) Uchala xonlikda ham qisman *qishloq jamoa erlari* bo'lib, qishloq oqsoqollari nazoratida bo'lgan. Qishloq jamoa erlarida mol boqilgan, baliq ovlangan, o'tin terilgan, uy-joy qurgan.

Xiva xonligida *er egaligi* Qo`qon va Buxorodan farq qilib, erlarning katta qismi xon va uning yaqin qarindoshlariga qarashli edi. Xon va uning qarindoshlariga qarashli erlardan dehqonlarga ijara er ajratib berilgan. Xiva xonzodalariga qarashli erlar xususiy hisoblanib, ular xazinaga soliq to'lamaganlar.

Xonliklarda *suv ishlari* bilan mirob shug'ullanib, saroyda bosh mirob lavozimi mirobboshi deyilgan va ular davlat maslahatchisi vazifasini ham bajargan. Mirobboshining saroy va viloyatlardagi yordamchilari miroblar edi. Xonliklarning asosiy suv manbai Amudaryo va Sirdaryo hisoblangan. Amudaryo suvining Nil, Hind, Dajla, Setlaj daryolari suvidan ham minerallarga boyligini olim V. V. Sinzerling tekshirgan.

Davlat siyosatida suv ta'minotiga siyosiy tus berilgan. Sun'iy kanallar qazishda birinchi bo'lib xon, keyin mirobboshi ishni boshlab bergan. XIX asrda ham Muxammad Xorazmiyning matematikaga oid asarlaridan kanallar qazishda foydalanilgan. Xorazmliklar ikkita xavf ostida yashaganlar, bu xavf - tashqi dushman hujumi va Amudaryo toshqini. Qo`qon xoni mingboshisi Musulmonqul: «kimki er olmoqchi bo'lsa, ariq qazisin» - deb, xalqqa murojaat qilgan.

Dehqonchilik xonliklarda qishloq xujaligining asosi bo'lib, boshqoqli ekinlar etishtirishga jiddiy e'tibor qaratilgan. Har bir oilada shaxsiy er bo'lib, dehqon oilalar hosilning 1/5 qismini soliq tariqasida to'lagan. Dehqonlar paxtani oila va bozor ehtiyoji uchun etishtirgan. XIX asr o'rtalarida asosiy paxtachilik hududlari Buxoro, Farg'ona, Shaxrisabz, Yangi Urganch, Xozarasp, Kattaqo'rg'on beklilari hisoblangan.

Turkistonda pillachilik qadimdan rivojlangan soha hisoblangan. Ipakchilik bilan Farg'ona, Buxoro, Xazorasp, Gurlan, Kattaqo'rg'ondagi xo'jaliklar shug'ullanishgan. Sholikorlik bilan Quyi Amudaryo, Samarqand,, Miyonqol vodiysi, Gurlan, Qo'shko'pir bekliklari aholisi shug'ullanishgan. Qarshi va Kattaqo'rg'onda tamaki etishtirilgan. Jo'xori etishtirish va polizchilik keng rivojlangan. Eron, Rossiya, G'arbiy Evropa davlatlariga qorako'l jo'natilar edi.

Hunarmandchilik qadimdan shaharlar hayoti rivojlanishida mehnat taqsimotining muhim turi hisoblangan. Xonliklarda sifatli mato to'qish muhim o'rinda turgan. Paxtadan kalava ip tayyorlashda o'troq aholi bilan birga yarim ko'chmanchi aholi ham shug'ullana boshladi.

Xonliklarda hunarmandchilikning: kulolchilik, etikdo'zlik, po'stindo'zlik, nonvoylik, temirchilik, duradgorlik, zargarlik, qandolatchilik, kashtachilik tarmoqlari rivojlangan sohalar hisoblanib, shu nomda atalgan ko'cha va mahallalar bo'lgan. Mahalla va guzarlar hunarmandchilik nomlari bilan atalishining sababi ixtisoslashishning kuchayganligi edi. SHaharlarda buyum yasashning ma'lum bir turiga ixtisoslashgan hunarmandchilik keng rivojlangan. Qadimdan hunarmandlar hurmatga sazovor va shahar hayotida ta'siri kuchli bo'lib, xalq harakatlariga boshchilik qilganlar.

Hunarmandchilikning ixtisoslashgan sohalari bo'yicha: Urgut ip, olacha; Xazorasp miltiq yasash; Cho'st va Hisor pichoqlar tayyorlash; Marg'ilon va Buxoro shoyi, bo'z va atlas to'qishda mashhur bo'lgan. Yirik ustaxona egasining vazifasi: bir necha hunarmandchilik sohalari ustidan nazorat qilar va mahsulot sifatini tekshirgan. Oqsoqol hunarmandning vazifasi jamoalarning tartib-qoidalar asosida ish bajarishini tekshirib turuvchi vakolatli kishi bo'lgan. U xom ashyolarni hunarmandlarga taqsimlash, shogirdlar tutish ishlariga javobgar bo'lgan. Shogirdlarga el katxudolari fotixa berib, uskuna bilan ta'minlangan va mustaqil ishlashga ruxsat etilgan.

Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi tumanlarda hitori va qorako'l qo'ylar ko'plab boqilib, qoraqalpoqlarda qoramol, turkman ovullarida qo'y, tuya, yilqi,

boqish katta o`rin tutgan. Ko`chmanchi qabilalarda ayollar jundan namat tayyorlagan, arqon, qalpoq, gilam va palos to`qigan.

Shaharlar - Sherobod, Kattaqo`rg`on, Namangan, Yangi Urganch shaharlari XIX asrda hududiy va aholi nufuzi jihatdan ancha kengaydi. Buxoro amirligidagi Qarshi shahrining ahamiyati orta bordi. XIX asr o`rtalarida Buxoro shahrining mavqei oshdi, shaharda: 38 ta karvonsaroy, 9 ta tim, 16 ta hammom, 45 ta bozor bo`lgan. G`ijduvon shahrida qo`y va mollar suruv-suruv holda oldi-sotdi qilingan. Kattaqo`rg`on bozoriga Shahrisabz va Qarshidan qo`y podalari keltirib sotilar edi.

Qo`qon xonligida Qo`qon va Toshkentdan tashqari hunarmandchilik, savdo va madaniy ahamiyatga ega bo`lgan Andijon, Namangan, Marg`ilon, Xo`jand, Chimkent, Xavos, Zomin, O`ratepa shaharlari nufuzi o`sib bordi. Aholisi 100 mingga yaqin bo`lgan Toshkent O`rta Osiyodagi yirik shaharlardan hisoblanib, 310 masjid, 15 ta karvonsaroy, 11 ta katta hammom, 5 ta yirik bozor bo`lgan.

Xiva xonligida XIX asrga kelib Yangi Urganch shahrining savdo tarmoqlari rivojlanib, bu shahardan karvonlar Rossiya, Buxoro. Eronga jo`nab ketardi. Xazorasp, Shohobod, Qo`ng`irot, Xo`jayli, ko`hna Urganch, Toshhovuz, Gurlan, Xonqa shaharlarida hunarmandchilik, tijorat avj olib bozorlarida qozoq, turkman, qoraqalpoq va fors savdogarlari savdo qilgan.

**Tog`-kon sanoatida** yangi texnika xonliklarda amaliyotga joriy qilinmay, Evropadan orqada edi. Rangli metallar: oltin Qorategin va Farg`onadan; qo`rg`oshin va kumush O`ratepa, Andijon, Buxoro, Shayxjalil tog`lari, Qo`xandaryo vodiysidan; mis Qoratorov, Ohangoron va Shayxjalil tog`laridan qazib olingan. O`q-dori uchun xom-ashyo Qarshi viloyati, ko`hna Urganch, Jumabozor, O`ratepa va Chinoz hududidagi konlardan olinar edi. Qo`qon xonligida oz miqdorda neft qayta ishlangan. Uch xonlikda ham misdan to`p quyilgan.

Xonliklardagi bozorlarda maxsus nazoratchilar xaridor haqiga xiyonat qilgan sotuvchilarga bozorning o`zida jazo berib, yarim yalong`och holda «Men shayton yo`liga kirib, xaridorni aldadim» - deb, qichqirishga majbur bo`lgan. Tashqi savdo Rossiya imperiyasi bilan alohida ahamiyatga ega edi. Sotiladigan buyumlarning

asosiy ko'pchiligi qadimdagidek qishloq xo'jalik, hunarmandchilik buyumlaridan iborat edi.

Chet mamlakatlarga diplomatik yozishmalar savdo karvoniga qo'shib jo'natilgan. Chor Rossiyaga xonliklardan paxta, ipak, teri, jun, meva, turshak, qandolat maxsulotlari yuborilgan. Rossiya imperiyasidan metall buyumlar, to'qimachilik buyumlari keltirilgan. Rus savdogarlariga bimalol xonliklarda erkin savdo qilishlariga sharoit yaratib berilgan.

Xonliklarning siyosiy tuzumi va davlat boshqaruvi

Buxoro amirligi hududi, aholisi va iqtisodiy jihatdan alohida o'rinda turib, islomiy mafkurasi jihatidan boshqa xonliklarga ham ta'sir qilgan. XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligining hududi 200 ming km² kvadrat, aholisi 3 mln. kishiga yaqin bo'lgan. Buxoro amirligida ko'chmanchi turkman, qoraqalpoqlar cho'l zonalarida chorvachilik bilan shug'ullangan; SHarqiy Buxoroda asosan o'zbek va tojiklar yashagan.

Buxoroda hokimiyat mang'itlar sulolasi qo'lida bo'lib, davlat ishlari bosh qarorgoh - Arqda hal etilar edi. Amirlikdagi boshqaruv usuli boshqa musulmon davlatlaridan farq qilib, Amir davlatni beklarga tayanib idora qilgan, boshqaruv mutloq uning qo'lida edi. Mahalliy boshqaruv huquqi 26 viloyat bekliklariga berilgan. Poytaxt Buxoro shahrini amirning eng yaqin yordamchisi qushbegi – birinchi vazir idora qilgan.

Amir - oliy hukmdor, ya'ni cheklanmagan hokimiyat egasi bo'lib, ijroiya hokimiyatni bosh vazir - qushbegi amalga oshirgan. Devonbegi saroy huzurida faoliyat ko'rsatib, uning mahalliy bo'limlari moliya va iqtisodiy masalalar bilan shug'ullangan. Miroxurboshi - amir xazinasining bosh xazinachisi bo'lib, harbiy yurishga, ovga chiqiladigan otlarni tayyorlashga ma'sul bo'lgan. Bovul boshi – amir oshxonasining boshqaruvchisi. Farroshboshi - saroy ozodaligi va tartiboti nazoratchisi. Bakovulboshi - amir oshxonasining nazoratchisi. Zakotchi - soliq yig'ish vazifalarini bajaruvchi. Mirzaboshi - saroy munshisi amirlik sulolasi

tarixini yozish, diplomatik yozishmalarga ma'sul bo'lgan. Qushbegiyi poyon, Miropoyon kabi vazirlar qushbegi va amirga bo'ysungan. To'pchiboshi amirning harbiy qo'mondoni - sarkardasi.

Qozikalon (bosh sud'ya) devoni - yorliq masalalari bilan shug'ullanuvchilar shariat arboblari mansabga qo'ygan va bo'shatgan, shariat qoidalarini bajarilishini nazorat qilgan. Qozikalon devoni tarkibida yana tergovchi mahkamaboshi, miroxur boshi, tarakachi - merosiy nizolarni shariy hal etuvchi; mulozimlar - diniy, huquqiy vazifa ijrochilari faoliyat ko'rsatgan. Rais kalon devoniga xalifa, noib, durra-dast - jazolovchi, mulozimlar, mirzalar, miroxur boshi, devonbegi, tarakachi, tergovchi, shahar mirobi amaldorlik mansablari kirgan.

Quyi amaldorlar - mirzolar, (shotir, yo'rg'a)larning vazifasi amir davlat hududini aylanganda ular yo'llarni ochib yurar, odamlardan tushgan arizalarni amirga etkazar edi. Shahar qo'riqchilari boshlig'i - mirshabboshining vazifasi shahar osoyishtaligi, va tinchligini ta'minlash, jinoyatchilikning oldini olish bo'lgan.

Amirlikda turli xizmatlarni ado qiluvchi mansablardan: mirob - suv ta'minoti boshlig'i; parvonachi - amir farmoyishlarini e'lon qiluvchi; xudaychi - amirning yonida yurib, tantanalarni boshqaruvchi; shig'ovul - amirning yordamchi-maslahatchisi, xorijiy mehmonlarni kutib oluvchi; tanqador - amirning kayfiyatini ko'tarib, oromini saqlovchi; salom og'asi - amir mamlakatni kechganda bildirilgan ehtiromni qabul qiluvchi; sufiyi jilov - amir safarga chiqqanda fotiha-duo qiluvchi; imomi jilov - safar paytida amirga rivoyat so'zlovchi; dasturxonchi - amir dasturxonini tuzatuvchi. Mulozimlar amirning nazariga tushsa dodxox, inoq, tuqsabo, otaliq, eshik og'asi kabi amaldorlik unvonlari berilgan.

Amir Nasrullo (1826-1860) Buxoroda yuqoridagi tizim asosida davlatni idora qilgan oxirgi mustaqil amir bo'ldi. Nasrulloning vorisi *amir Muzaffar* (1860-1885) atigi 8 yil amirlikni mustaqil idora qilib, keyin Rossiyaga vassal bo'lib qolgan.

Xiva xonligi Xorazm voxasini butkul birlashtirib, eng ko'p aholi o'zbeklar edi. Yana turkman, qoraqalpoq, qozoqlar, va qisman fors va arablar yashagan.

Xorazm vohasining asl aholisi turli turkiy qavm va qabilalarning birlashmasi bo`lib, ular turkiy tilda so`zlashganlar. Buxoro va Qo`qon xonligida davlat tili turkiy o`zbek va fors tili bo`lgan, Xiva xonligida turkiy o`zbek tili davlat tili bo`lgan.

Xiva xonligining ma'muriy-hududiy bo`linishi 17 ta beklik va viloyatlarga bo`linib, Beshariq va Qiyotqo`ng`irot noibligi bo`lgan. Xiva shahri bosh vazir va xonning izmida bo`lgan. Poytaxt Xivaning ichki tartibini va xavfsizligini mirshabboshi, shahar qozisi, to`pchiboshi, Ichan va Dishan qal'a qutvoli (komendant) ta'minlagan. Beklik va noibliklarni xon tayinlagan beklar, noiblar idora qilgan.

Xiva xoni ijroiyl hokimiyatini bosh vazir va xon devoni boshqargan. Bosh vazir, vazirlar, qushbegi, otaliq, rais, qozi kalon, shayxulislom, mirobboshi, to`pchiboshi, inoq, devonbegi, xazinachi, moliya ishlari vaziri, saroy munshisi, yasovulboshi, mahramboshi shaxsan xon tomonidan tayinlangan. Xon ayrim mansablarga nomzod tanlashni bosh vazir, shayxulislom, raislarga topshirgan. Xazinaning sarf-xarajatlari haqida xazinachi yo xonga, yoki bosh vazirga hisob berib borar edi.

Xiva xonligidagi eng katta mansab va unvonlar inoq, otaliq va biy bo`lib, inoq, otaliq va biy darajasiga ko`tarilganlar, hatto soliqlardan ozod qilingan. Biy xonning ishonchini qozonsa unga otaliq, inoq unvonlari berilgan. Quyi Amudaryoda yashovchi qoraqalpoq ovullarida mahalliy boshqaruv urf-odatlar asosida amalga oshirilgan.

**Qo`qon xonligi** O`rta Osiyodagi katta hududni egallab, shimolda Rossiya, g'arbda Xiva, Janubda Buxoro davlatlariga chegaradosh bo`lib, tarkabiga Sirdaryoning o`ng sohilidan Olatovgacha, Xo`jand, Toshkent, O`ratepa va Farg`ona vodiysi kirgan. Qo`qon xonligida 3 mln. atrofida aholi yashab, asosan o`zbek, qirg'iz, qozoq, tojiklar edi; kamroq bo`lsada qoraqalpoq, uyg'ur, qipchoq, turkiy qavmlar yashagan. Andijon, Qo`qon, Toshkent shaharlarida. aholi zich yashagan.

Sud ishlari uch xonlikda ham ruhoniylar qo`lida edi. Huquq - tartibot masalasi bilan qozilar, muftilar, raislar; shariat va axloq qoidalarini hamda tosh-tarozuni tekshiruvchi mansabdorlar shug`ullangan. Hukmdor xonlikka qarshi harakatlarni ochishga boshchilik qilib umrbod zindon, o`lim jazosiga hukm qilgan. Xukmdor aralshmaydigan darajadagi sudlov ishlariga shariat-panoh - qozi kalon rahbarlik qilgan.

Amirlikda Qozi kalon huzurida ta`sis etilgan Devon - A`lam va 12 muftidan iborat bo`lib, ular jinoiy ishni tugallash uchun qaror tuzib bergan. Joylardagi sudlov hokimiyati tuman, beklik, shahar qozilari qo`lida edi. Huquq-tartibot ishlari bilan mirshablar ham shug`ullangan.

Xonliklarning harbiy holati. Xonliklarni Rossiya bosib olishi kun tartibiga qo`yilayotganligi haqidagi Angliya va Turkiyaning maxfiy xabarlarini ma`lum qilinganda, Xiva va Qo`qon chora ko`rish zaruratini tushundilar. Buxoro bu harakatni yo`qqa chiqardi.

XIX asr ikkinchi yarmida Buxoroning harbiy holati muntazam qo`shin 8200 sarboz, 52 yuqori martabali zobit, 2 otliq qism va alohida to`pchilar qismidan iborat edi. Oliy bosh qo`mondon to`pchiboshi bo`lib, harbiy harakat paytida katta vakolatga ega bo`lgan. Aniq nishonga oluvchi, ximiyaviy usulda portlovchi snaryadlar uchala xonlikda ham kashf qilinmagan edi.

Xiva xonligida harbiy tuzilmalar jangovor emasdi. Zamonaviy artilleriya yo`q bo`lib, to`plarga tosh va g`o`la solib otilgan. Yollanma turkman otliq qismlari ham xizmat qiladi. Xiva qal`alarida sarbozlar qo`shini bosh qo`mondoni yasovulboshi edi.

Qo`qondagi xarbiy ishlarga asosan Mingboshi, beklklardagi sarbozlarga Beklar qo`mondonlik qilgan. Urush borayotgan davrda xon eng tajribali mingboshini Amiri lashkar qilib tayinlagan. Xudoyorxon davrida lashkarboshi Amirqul Amiri lashkiri – Oliy bosh qo`mondon qilib tayinlangan. Olimqul harbiy kuchlarni jangovar holatga keltirdi. Artilleriya quvatini oshirishda Angliyadan harbiy mutaxassislar chaqiriladi. Rossiya harbiy harakatlarni boshlab yuborgach Andijon va Qo`qondagi miltiqsozlik, Toshkentda to`p quyish korxonalari

tugallanmay qoldi. Xonliklar o'z xavfsizligini kafolatlaydigan harbiy – siyosiy shartnomalarga ega emasdi.

Xonliklarning soliq tizimi

Buxoro amirligida soliq ikki xil tartibda: mahsulot va pul shaklida-dehqonlardan maxsulot tarzida, shahar aholisidan pul shaklida olingan. Hosildan olinadigan soliq Xiroj deyilib, Amin va qishloq Oqsoqoli belgilagan. Bog'lar, bedazor va poliz ekinlaridan Tanobona va Alaf puli solig'i olingan. Chorvador va savdogarlar mollari miqdorining 1/40 ulushida zakot solig'i to'lagan. Buxoro amirligida yana daryodan qayiqda o'tish uchun Suv haqi, bozorda Joy haqi, uy hayvonlari va chig'ir-juvozlardan pul yoki mahsulot solig'i olingan. Amir Nasrulloqa qarshi harakatlar Shahrisabz va Kitob bekligida keng quloch yozdi. Nasrullo 1856 yil xalq xarakatini qiyinchilik bilan bostirishga muvaffaq bo'ldi.

Xiva xonligida soliqlar 25 turga yaqin bo'lib, bular: erdan foydalanganlik uchun salg'ut solig'i; alg'ut, alg'ut-birla, to'la xo'jalik ish qurollari, hovli va hokazolar uchun; miltiq puli - muntazam qo'shin uchun; tarozu puli, mirobona, darvozabon puli, mushrifona-er maydoni, hosil va hosil miqdorini aniqlovchi uchun to'lanadigan soliq; Afanak puli solig'i-xon farmonni va xabarlarini etkazganlik uchun to'lov; shuningdek, ommaviy ishlardan ozod etilganlik uchun, ruhoniylarga to'lanadigan soliqlar edi.

Qo'qon xonligida soliqlar miqdori ko'proq bo'lib, asosan Xiroj va Zakotdan iborat bo'lib, to'lash majburiy bo'lgan. Asosan soliq to'lovchi tabaqalar dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar, savdogarlar, ovchilar bo'lgan. Soliq yig'ish huquqi ikki xil: hassachi va bekliklar ixtiyorida bo'lib, hassachi yig'gan daromad xon xazinasiga, beklik solig'i bek xazinasiga tushgan.

Qo'qon xonligida yana: turli xil mollar va hayvonlardan yig'iladigan zakot; to'ylardan (qiz chiqaradigan tomon) olinadigan soliq; meroslarni bo'lishdan tushadigan soliq; do'kon, karvonsaroy, omborxonalardan olinadigan soliq; daryo kechuvlaridan tushadigan soliq; tuz solig'i; xonga qarashli ijaraga berilgan erlardan

olinadigan soliq turlari mavjud edi. Donli ekinlar - sholi, bug'doy, jo'xoridan g'allaning 1/5 miqdorida soliq olingan. Mevazor bog'lar - uzumzor, sabzavot, paxta ekiladigan erlardan soliq miqdori egallagan maydoniga qarab belgilangan.

Qo'zg'olonlar. Qo'qon xonligida xon farmoni va soliqlar siyosatiga turlicha munosabat bildirishining sababi turli millat va qavmlar yashaganligi uchun bosh ko'targanlar. Qipchoqlar 1852-1853 yy. isyon qilib, Ikki suvda Musulmonqul boshchiligida Xudoyorxon qo'shini bilan jang qiladi. Jang 26 soat davom etib, qo'zg'olonchilar engiladi, Musulmonqul dorga osiladi.

Qipchoq-qirg'izlar 1854 yil yana harakat boshlab Andijon va Marg'ilonni ishg'ol qiladilar. Rustamxon va Mirza Munavvar boshchiligidagi qo'zg'olon 1855 yil bo'lib, xon amaldorlarini dorga osadi. Xudoyorxon yon berib, Mirza Munavvarni O'rdaga mirzaboshi qilib tayinlaydi, keyin Toshkentga jo'natib qatl qiladi.

1858 yil Turkiston, Chimkent, Toshkent viloyatlarida qo'zg'olon sodir bo'ladi. Toshkent hokimi Ahmad Parvonachining soliq yig'ishda haddidan oshishi qo'zg'olonga sabab bo'ldi. Qo'ng'iro't urug'idan Kanabiyning bo'y etgan qizlari uchun soliq undirishda (20 so'mdan) janjal chiqib, Beshtamg'a va Changiliklar qishlog'i aholisi soliq yig'uvchilarni o'ldiradi. Mallabek 1000 kishilik qo'shin bilan 1858 yil 10 iyulda Toshkentga etib kelib, qo'zg'olonni tinch yo'l bilan hal qilib, soliqlarni ikki marta kamaytiradi, qo'zg'olonchilarga omonlik beradi, bu Xudoyorxonning yon berganligini bildiradi.

2-§. XIX asr o'rtalarida Qoraqalpoqlar

Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Qoraqalpoqlar Ural, Emba, Volga, Orol bo'ylari va Sirdaryo quyi havzalarida ko'chib yashashlariga tashqi omillar sabab bo'ldi. Ular XIX asr boshlarida quyi Amudaryo, Orolning janub va janubi-g'arbida muqim hayot tarziga o'ta boshladilar. Qoraqalpoqlar qozoq va turkmanlar hujumiga uchrab Xiva fuqaroligiga o'tishga majbur bo'ldilar. Ularga mulk erdavlatga qarashli er bergani uchun soliq to'lab, majburiyat o'taganlar.

Qoraqalpoqlar o'troqlashgach dehqonchilik asosiy o'rin egallay borgan, chorvachilik etakchi soha bo'lib qolavergan. Dehqonchilik qizg'in paytlarda ekinzorlarga o'tov tikkanlar.

Qaroqchilar qoraqalpoq o'toviga hujum qilib mol va ayollarini olib ketgan. Baliqchilik va ovchilik ham muhim o'rin egallab, baliq asosiy tirikchilik manbai edi. Sharqdan G'arbga ketayotgan savdo karvonlari qoraqalpolardan tuzlangan baliq olib ketgan. Hunarmandchilik qoraqalpolarda unchalik rivojlanmagan bo'lsada asosan ro'zg'orga zarur buyumlar tayyorlanib, ortganini bozorga chiqargan.

XIX asrda ham qoraqalpolarda urug'-aymoqchilik mustahkam tarzda davom etib, xitoy - qipchoq, mang'it va kenagas qabilalarining urug'lari «14 urug'» aris (birlashma)sini tashkil qilgan. Qo'ng'irot birlashmasi (arisi) ikki qismga: shulluq va jovungirga bo'lingan. Shulluq 8 qabiladan iborat edi. Jovungir katta aris hisoblanmasa ham bir qancha urug'larga bo'lingan.

XIX asr ikkinchi yarmida er-suv, chorva urug'niki hisoblansada urug' oqsaqollari, biylar va ruhoniylarning ulushi katta miqdorni tashkil qilishi tabaqalanish kuchayishini yanada tezlashtirgan. Urug' tarkibiga kirgan oilalar soliq to'lash va majburiyat o'tashda qarzga botishi mulk egalariga qaram bo'lib qolishiga sabab bo'lgan. Urug'larini boshqarish biy va uning oqsaqollari qo'lida edi. Biy urug' a'zolariga hadya in'om qilgan, jazolagan. Har bir urug' va qabilalardan tuzilgan jangovor otryadlarni boshqarish uchun qoraqalpoq harbiy boshliqlaridan tashqari Xiva harbiylaridan yuzboshilar tayinlangan.

XIX asr o'rtalarida butun qoraqalpoq urug'larini boshqarish, soliqlar undirish, harbiy xizmatni o'tash majburiyatlariga doir ishlarni yanada tartibga solish maqsadida Beklarbegi tayin etilgan. Ayrim tumanlarni idora qilish uchun Amudaryo va Orol bo'yiga Xiva xoni qarindoshlari va yaqin kishilarini, qozi va ruhoniylarni jo'natib turgan. Ularga qoraqalpoq yoshlarini Xiva madrasalariga jo'natib turish vazifasi yuklatilgan.

Qoraqalpolarda asosiy soliq turi er solig'i - salg'it hisoblanib, u ovul boshiga hisoblanib olingan. Urush paytlarida qoraqalpoqlar «qozon puli» solig'i

to`lagan. Ariq qazuv majburiyati - har bir oiladan bitta erkak 12 kun ishlab bergan. Urush paytida jamoa 2 minggaacha navkar berishi lozim bo`lgan yoki navkar bera olmagan jamoa 180-252 ming so`m yig`ib bergan.

Qoraqalpolarda bir urug`dan qiz berish, undan qiz olish taqiqlangan, boshqa urug`dan qiz olib qochish odat hisoblangan. Har bir urug`ning dafn marosimi o`ziga xos bo`lib, qabristoni ham alohida bo`lgan. To`y yoki dafn marosimida urug` a`zolari ishtirok etishi shart bo`lgan. Qoraqalpoqlar ko`chmanchilikdan o`troqlikka o`tishgacha bo`lgan uzoq davrda-xalq bo`lib shakllanish jarayonida o`ziga xos qadriyatlar yaratib, turmush tarzi shakllandi. «Qirqqiz» kabi dostonlarda mardlik, Vatanga sadoqat, sof sevgi kabi g`oyalar qoraqalpoq hayotidan o`rin oldi. Qoraqalpoq xalq og`zaki ijodida kulgi qahramoni bo`lgan Umrbek laqqi obrazi orqali salbiy illatlar hajv qilinib, ezgulik ulug`landi.

Qo`zg`olonlar. Xiva xoni *Muhammad Aminxon* (1845-1855) davrida Rossiyaning O`rta Osiyoga harbiy tahdidi kuchayib ketdi. Rossiya turkman sardorlari, qoraqalpoq oqsoqol va biylarini Xivaga qarshi qilib, xonlikni parokandalikka uchratishga urindilar. Rossiya turkiy xalqlarni bir-biriga qarshi qo`yib, urug` boshliklarini sotib olish siyosatini ham ishga soldi. Xiva va Buxoro o`rtasida yana hududiy nizolar ham mavjud edi.

Xiva xoni mudofaani oshirish uchun soliqlarni oshirdi. 1855 yil qoraqalpoqlar qo`zg`oloniga Qo`ldovli qabilasidan Ernazarbiy - Olako`z boshchilik qildi. Turkmanlar ham g`alayon ko`tardi. Ernazarbiyning maqsadi ruslar ta`sirida bo`lgan qozoq Zarliqni xon qilish va Rossiya panohida bo`lish edi. Said Muhammad 1856 yil Xiva xoni bo`lgach Ernazarbiy qo`zg`olonini bostirish uchun yasavulboshi Muhammadniyozni yubordi. Ernazarbiy o`zi qurdirgan Qozoqdaryo qo`rg`onida mudofaa jangiga tayyorlandi.

Rossiya qutqusi bilan 1858-1859 yy. qo`zg`olon ko`targan qoraqalpoq urug`larining harakat markazi Qo`ng`irot shahri edi. Qo`zg`olonchilarga yordam berish uchun Rus hukumati kema qo`mondoni Butakovga ko`rsatma berdi. Xiva xoni qo`zg`olonchilarni tor-mor qilishni turkman jangovor kuchlari boshlig`i

Otamurodxonga topshirdi. Qo`zg`olon bostirildi, Qo`ng`irot shahri va atrofi vayron etildi.

*Tayanch so`zlar:* Qushbegi, Devonbegi, Miroxurboshi, Farroshboshi, Bakovulboshi, Zakotchi, Mirzaboshi, Qushbegiyi poyon, Miropoyon, To`pchiboshi, xitoy, qipchoq, mang`it, kenagas, «14 urug`» aris, Qo`ng`irot arisi: shulluq, jovungir.

XII-bob: Rossiya imperiyasi O`rta Osiyoni bosib olishi.

1-§. Toshkent bosib olinishi. Turkiston

general-gubernatorligi tuzilishi

Bosib olishga tayyorgarlik. XIX asr o`rtalarida Angliya va Rossiyaning manfaatlari Turkistonda to`qnashdi. Angliya Turkiston va Kaspiyning sharqiy tomonlarini egallab olishidan Rossiya xavfsirayotgan edi. XIX asrda Buyuk Britaniya o`z tasarrufidagi Hindiston va Afg`oniston orqali o`zbek xonliklari bilan savdo-diplomatik aloqalar olib borardi.

Angliya ayni paytda Rossiya Turkistonni bosib olib Afg`onistongacha etib kelishidan xavfsirayotgan edi. Angliyaning asosiy maqsadi Rossiyaning rejalarini barbod qilib, uchala xonlikni unga qarshi birlashtirish va O`rta Osiyo bozorlarini egallash edi. Angliya xonliklarga maxsus missiya bilan 1841-1842 yy. Stoddart va Konnolini yubordi. Ularning harbiy kuchlarni birlashtirish taklifiga Qo`qon va Xiva rozi bo`ldi, Buxoro amiri Nasrullo elchilarni qatl qildi. Rossiya bundan foydalanib 1853 yil Perovskiy Qo`qon xonligining Oqmachit qal`asini bosib oldi.

Inglizlar xonliklarga yordam berish maqsadida to`p qo`yuvchi muhandisni «Mutafo» ismi bilan Qo`qonga jo`natdi. 1858 yil martda Hindistonni mustamlakashtirish va Turkistonda savdo maqsadida maxsus qo`mita ta`sis etdi, natijada ingliz savdogarlari xonliklarga kelib turdi.

Rossiya bundan tashvishlanib, dastlabki harbiy harakatlarni Qo`qon xonligiga qaratdi. Rossiyaning Turkistonni bosib olish xarakatlari Harbiy vazirlikda o`z echimiga ega bo`lib, rejada: asosiy zarbani Qo`qon xonligiga berish, Buxoro va Xivaning birlashishiga imkon bermaslik, ular o`rtasida nizoni kuchaytirish yo`llari o`rganib chiqilgan edi. Orenburg general-gubernatoriga ko`rsatma berilib, rejada Qo`qonga qarashli Orolning sharqiy qismi va Sirdaryo quyilishi va o`rta qismidagi qal`alar, so`ngi zarbani xonlik markaziga qaratish ko`zda tutilgan.

Rossiya faqat harbiy ustunlik bilan g`alaba qilishni asosiy maqsad qilmasdan qavmlar o`rtasiga nizo solib, xonliklarni kuchsizlantirish choralarni ham ko`rdilar. Turkiy elatlarni ruslar tomoniga og`dirib, ularni Qo`qonliklarga qarshi harakatini qo`llashimiz kerak, - degan fikrlar Sibir` qo`shinlari qo`mondoni G. Gosfordga tegishli. U riyokorlik bilan Qozoqlardan urug` boshlig`i Sulton Tezekka oltin medal va faxriy sultonlik choponi berib og`dirib oldi. Qozoq sarkardasi Sulton Sodiq Kenisari o`g`li Turkiston uchun jonini tikkan.

Istilochilik bosqichlari. O`rta Osiyoni bosib olinishi Rossiya tomonidan **4 bosqichda**: 1) 1847-1865; 2) 1865-1868; 3) 1873-1879; 4) 1880-1885 yillarda amalga oshirildi.

1-bosqichda (1847-1864) Qo`qon xonligining shimoliy-g`arbiy viloyatlari va Toshkent shahri istilo qilindi. Bosib olingan hududlarda Orenburg general-gubernotiri tarkibiga kiruvchi *Turkiston viloyati* tuzildi (1865).

2-bosqichda (1865-1868) Qo`qon xonligi va Buxoro amirligiga qarshi istilochilik harakatlari amalga oshirildi.

3-bosqichda (1873-1879) Xiva xonligi bosib olindi (1873) va Qo`qon xonligi tugatildi (1876).

4-bosqichda (1880-1885) *turkmanlar* bo`ysundirildi.

Rossiyaning uzoq tayyorgarligi natijasida 1864-1885 yillarda 20 yildan ortiq vaqt davomida bosqinchilik urushlari olib borildi. O`rta Osiyo xonliklari hududining katta qismi bosib olinib, mustamlakaga aylantirildi.

Istilochilik boshlanishi. Rus imperatori Aleksandr II, harbiy vazir Dolgorukov, graf Perovskiy, Gosford ishtirokidagi 1859 yil boʻlgan saroy kengashida Turkistonni bosib olishni kuchaytirish, Qoʻqon xonligini «Bir yoqli» qilishga qaror qildi. Perovskiy Oqmachitning 1852 yil olishga uringan edi, biroq magʻlubiyatga uchradi. U Oqmachitni 1853 yil 28 iyulda bosib oldi, mudofaada hotin-qizlar ham ishtirok etdi. 1860 yil yozida polkovnik Simmerman otryadi Qoʻqon xonligida faol harakatlarni qaytadan boshlab Pishpakni bosib oldi.

1861 yil yuqori harbiy va saroy amaldorlari kengashidan soʻng Qoʻqonni bosib olish Aleksandr II ning doimiy nazoratida boʻlib, Turkistonga yangi kuchlar safarbar etildi, natijada Oqsuv, Pishtepa, Choldevor bosib olindi. Turkiston va Avliyo otaning bosib olinishi, Chimkent jangi haqida oʻlkashunos tarixchi Ishoqxon Toʻra «Tarixi Fargʻona» asarida yoritgan. 1864 yil 1 mayda polkovnik Chernyaev Avliyo otani bosib oldi. Turkiston va Chimkent Qoʻqon xonligining muhim tayanchi boʻlib, bu shaharlarni sarkarda Alimqul mudofaa qildi.

Polkovnik Veryovkin Turkiston aholisi taslim boʻlmasa qirib tashlashini va Yassaviy maqbarasini yakson qilishini ulʼtimatum tarzida qoʻydi. Alimqul oʻz qoʻshinini olib chiqib Chimkent jangiga tayyorlandi. Veryovkin 1864 yil 12 iyulda Turkistonni bosib olgach, Turkiston «Shayxul mashoyixi» - Yassaviy maqbarasidagi asori-atiqalarni Rossiyaga joʻnatib yubordi. Chernyaev va Meyerning Chimkentga hujumini Alimqul qaytargach, jangni kuzgacha toʻxtatib turdi. Turkiston tomondan Chernyaev, Avliyo ota tomondan Larxe 1864 yil sentyabrda Chimkentga hujum qilib, 22 sentyabrda bosib oldi. Chimkent qirgʻinini guvohi boʻlgan shoir Kamina bu voqeani «qiyomat kuni» bilan tenglashtirdi.

Toshkent bosib olinishi

Toshkentga dastlabki hujum. Oʻrta Osiyoning «yuragi» hisoblangan Toshkentni bosib olish Rossiyaning maqsadiga aylandi. Toshkent atrofi uzunligi 25 chaqirim, balandligi 5-7 metr, kengligi 2 metr devor bilan oʻralgan. Devorining 12 ta darvozasi boʻlgan: Qoʻqon, Qashqar, Labzak, Taxtapul, Qorasaroy, Sagʻbon,

Chig'atoy, Ko'kcha, Kamolon, Samarqand, Beshog'och, Kaymos. Toshkent ichida 10 ming sarboz sig'adigan qal'aning o'rtasida shahar hokimi saroyi bo'lib, saroy Qo'qon o'rdasi deyilgan. Shahar 4 ta dahaga bo'lingan: Sebzor, Beshog'och, Ko'kcha, Shayx Hovan Tohur. Shayx Hovan Tohur dahasida 48 mahallada har xil hunarmandchilik ustaxonalari bo'lgan. Toshkent shahri aholi nufuzi 200 ming kishini tashkil qilib, 189 machit, 10 madrasa mavjud bo'lgan.

Rossiya hukumati «Toshkent masalasi»ni 1863 yil 9 martda maxsus kengashda muhokama qilib, G'arbiy Sibir' gen-gubernatori Dyugamelga harbiy josuslik bilan o'rganish topshirildi. Chernyaev Toshkentni bosib olishga shoshilib 1864 yil 1 oktyabrda Darvishak qopqoga etib kelib, Oqqo'rg'on orqali Toshkentga yaqinlashdi. U 1864 yil 2 oktyabrda Toshkentga birinchi hujumni boshladi, Obux va Lerxe qo'shini ham hujumga o'tdi. Chernyaev engilib Chimkentga qaytib ketadi va qishni tayyorgarlik ko'rish bilan o'tkazadi. Tarixchi Muhammad Solih Toshkandiy shahar mudofaasi va mudarris-talabalar hammani g'azotga chorlagani haqida bayon qilgan.

Chernyaev 1865 yil 3 fevralda Rossiya harbiy vaziridan olgan telegrammada harbiy kuchlar etib borguncha hech qanday tadbir ko'rmaslik aytilgan. Rus podshosi ko'rsatmasidan so'ng Sirdaryo va Yangiqo'rg'on yo'nalishidagi harbiy qismlar birlashtirildi. Ruslar bosib olgan hududlarda Turkiston viloyati tashkil qilinib, uni idora qilish general Chernyaev zimmasiga yuklandi.

Sibir' va Orenburgdan yangi kuchlar kelgach Chernyaev 1865 yil 28 aprelda Niyozbek qal'asini bosib olishga buyruq beradi. Niyozbek qal'asini bosib olish fikri Abduraxmonbek va Saidazim kabi Ruslarga sotilgan xoinlardan chiqdi. Sotqin Abdurahmonbek maslahati bilan Chernyaev Chirchiq daryosi tug'yonini buzib tashladi. Toshkentni bosib olishga doir josuslik ma'lumotlarini xoin Muhammad Soatboy Chernyaevga etkazib berdi. Tarixchi Muhammad Solih Toshkandiy o'z asarida bu xoinlarni o'z dini va vatanidan yuz o'giran pastkash odamlar, deb la'natlaydi. Toshkent mudofaasini tayyorlashda Alimqul sarkardaning xizmati katta bo'ldi, u 8 may kuni Qo'qondan Toshkentga etib keldi.

Toshkentning egallanishi. Ruslar Solor arig'idan o'tib 1865 yil 9 mayda Toshkentga hujum boshladi. Toshkent jangini o'lkashunos tarixchi Mirza Olim Toshkandiy «Tarixi Turkiston» kitobida, jangni o'z ko'zi bilan ko'rgan M. Solih «Tarixi jadidai Toshkand» nomli qo'lyozma asarida tasvirlagan. Jangda toshkentliklar engilib, birinchi bo'lib qozikolon boshchiligida Sebzorliklar, keyin qipchoqlar, qirg'izlar va Qo'qon qo'shinidagi andijonliklar qochib ketdilar. Alimqul o'lgach, Xudoyorxonning qarindoshi Mirsaid Sulton bosh qo'mondon etib tayinlandi. Toshkent uchun bo'lgan jangda Sulton Sodiqning xizmatlari alohida diqqatga sazovordir. Toshkent bosh o'q-dori ombori portlatilishi falokatni tezlashtirdi.

Toshkent vakillari Buxoro amiri Muzaffardan yordam so'raganda amir maqtancholik bilan «rus lashkarboshisi bilan emas, hohlasam borib Rus davlati bilan urishaman» - deb, Qo'qonga qarshi yurishga tayyorlandi. Chernyaev Buxoro yo'lini to'sib, Toshkentga eng so'nggi, asosiy hujumini Kamolon darvozasidan uyushtirdi. Qiyot mahallasining Abdurahmon yasovul boshchiligidagi ko'ngillilar katta jasorat ko'rsatdilar. Ruslar 15 iyunda Toshkent shahrini deyarli egallab olishdi. Biroq qarshilik davom etsada toshkentliklar 1865 yil 17 iyunda muzokara boshlashga majbur bo'ldi.

Chernyaev Hakimxo'ja qozikalon, Abdurahmon eshon, domullo Solihbek oxun bilan muzokara o'tkazib, ahdnoma imzoladi. Ahdnomada aholi o'z dinida qolib, shariat asosida ish olib borishi; hovli, bog' va maydonlar o'z egalarida qoldirilishi kabi shartlar ko'rsatildi. Chernyaev o'z harakatini oqlash uchun oqsoqollardan Toshkent ixtiyoriy ruslarga bo'sunganligi haqida xat uyushtirib berishni talab qildi. Chernyaev tuzdirgan soxta xat mazmuni: «Turkistonda Farg'ona xonlari zulm o'tkazgan. Farg'ona va Turkiston zaminida qozoq, qirg'iz beboshlari hukmronlik qildi, shuning uchun ruslarga shaharni topshirdik» - deyiladi. Soxta hujjatga Solihbek oxun va shahar kattalaridan 7 kishi imzo chekmadi, ular Sibirga surgun qilindi. Chernyaev ikki yildan so'ng maxsus odam jo'natib Solihbekni zaharlab o'ldirtiradi. Chernyaev soxta ahdnomani to'ldirishni Abdusattor Qoraboshi o'g'liga topshiradi.

Toshkent zabt etilgach, Chernyaevga umrbod nafaqa (yiliga 3000 so'm) tayinlanib, oltin qilich sovg'a qilindi. Soxta ahdnomani Peterburgga Abu Sayid va Xodixo'ja savdogarlar olib borishdi. Rossiya bu maktubdan bosqinchiligi tufayli Angliya bilan urishishdan cho'chib xalqro jamoatchilik oldida o'z harakatlarini oqlashga urindi va maktubdan nusxa ko'chirib 1865 yil Rossiyaning Turkiyadagi elchisi N.Ignat'ev orqali Istambulga jo'natildi. Toshkent ruslar qo'liga o'tgach 1866 yilgacha shaharning huquqiy maqomi notayinligicha qoldi. Toshkentni ma'muriy boshqirish munozarali bo'lib, Chernyaev bu masalada qaltis yo'l tutganligi uchun lavozimidan olinib, Peterburgga chaqirildi.

Turkiston general-gubernatorligi tuzilishi

O'ratepa va Jizzax uchun janglar. Orenburg general-gubernatori Krijanovskiy 1865 yilning kuzida Toshkentga etib keldi. U Toshkentni Qo'qon va Buxoro ta'siridan mutlaqo xalos qilish uchun avval mustaqil o'lka deb e'lon qildi. Buxoro amiri bu paytda Xo'janddan Qo'qon xonligi ichkarisiga bostirib kirdi va rus qo'mondonligiga Toshkentni topshirish talabini qo'ydi. Buxoroga yuborilgan rus elchilarini qamoqqa hukm qildi. Bu ruslarning Buxoroga urush ochishiga bahona bo'ldi.

Chernyaev o'rniga tayinlangan qo'mondon Romanovskiyga Buxoroga mumkin qadar kelishuvchilik munosabatida bo'lish tayinlanib, zarurat bo'lsa urush qilishga ruxsat etilgan edi. Chernyaev Rus podshosi oldida o'z mavqeini mustahkamlab olish uchun Romanovskiy ruxsatsiz 1866 yil yanvarda Jizzaxga hujum qildi. Buxoro amiri Muzaffarning ruslarga qarshi birga kurash olib borish taklifini Xudoyorxon rad qildi. Jizzax mudofaasida shahar hokimi Olloyorbekning xizmati katta bo'ldi. Chernyaevning Jizzaxga hujumi qaqshatgach zarbaga uchradi. Chernyaevning o'zboshimchaligi va Jizzaxdagi mag'lubiyatidan keyin Rus imperatori Aleksandr II uni O'rta Osiyoda harbiy harakat qilishdan mahrum qildi va u yana Peterburgga chaqirib olindi.

Sarkarda Olloyor devonbegi qarindoshlari To`xtamishbek va Fozil dodxox amirdan norozi bo`lib, Erjar jangidan o`z qo`shinini olib ketishiga devonbegining yoshgina qizini amir tortib olishi va qizining o`ldirilishi sabab bo`ldi. Romanovskiylar Erjar yaqinida amir qo`shinlarini 1866 yil 8 mayda tor-mor qildi va 1866 yil 17-24 mayda Xo`jand qal`asini egalladi. O`ratepa 1866 yil 2 oktyabrda bosib olindi, ayollar ham mudofaada ishtirok etib, 15 ming kishi halok bo`lgan.

Orenburg general-gubernatori Krijanovskiylar Rossiya harbiy vaziri Milyutinga yozgan telegrammasida Jizzax 1866 yil 18 oktyabrda egallanganligi aytiladi. Jizzax vatanparvarlarini qirg`in qilish tashkilotchisi fon Repe edi. Qo`qon xoni Xudoyorxon Buxoro amiriga nisbatan xoinona ish tutib general Romanovskiylarga tabrik telegrammasi yo`lladi. «Mening ro`paramda ko`plab odamlar va otlarning murdasi tog` kabi uyulib yotibdi» - degan edi rus zobiti Zinov`ev Jizzax bosqini haqida xotiralarida («Russkiy invalid» 1868 y.).

Turkiston harbiy okrugi va Turkiston general-gubernatorligini tashkil qilish to`g`risida Aleksandr II 1867 yil 14 iyulda farmon berdi. Okrug qo`mondoni va general-gubernatori qilib a`dyutant K.P. fon Kaufman tayinlandi. Imperatoridan olgan «Oltin yorliq»qa muvofiq Kaufman biror davlatga urush e`lon qilish, sulh tuzish huquqlarga ega bo`ldi va moliyaviy-iqtisodiy masalalarda mustaqil hukmdor bo`lib, faqat podshoga hisob berardi. Unga harbiy ma`muriyatdan tashqari fuqarolik, ma`muriy ishlar ham topshirilgani uchun xalq Kaufmanni «yarim podsho» degan.

Kaufman Turkistondagi fojealarni niqoblash maqsadida bir guruh mahalliy sotqin vakillarni Peterburgga yubordi. Turkiston vakillari 1867 yil martda Peterburgga etib borishdi. Ular izzat ikrom bilan kutib olindi, diqqatga sazovor joylarda bo`lishdi, hatto Aleksandr II ning o`zi vakillarni qabul qildi. Bunday «mehmondo`stlikning» bosh maqsadi Rossiya imperiyasining qudratini namoyish qilishdan iborat edi, go`yo ular rus tobeligidan baxtiyorligini izxor etuvchi maktubni topshirganlar. Imperatorga topshirilgan maktubga Toshkent, Turkiston, Xo`jand, Chimkent kattalaridan 59 kishi imzo chekib muhr bosgan.

Buxoro amiri sulh shartnomasi tuzishni Kaufmanga taklif etadi, biroq Kaufman Buxoro amiriga og'ir shartlar qo'ygach shartnoma imzolanmaydi. Amir Muzaffar Turkiya, Afg'oniston va turkmanlardan shoshilinch yordam so'raydi. Amir Muzaffarning maktubini Turkiya hukumatiga 1868 yil aprelda Makkadan Istanbulga qaytgan elchi Muhammad Porso topshiradi.

2-§. Buxoro amirligi va Xiva xonligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylantirilishi. Qo`qon xonligi tugatilishi

Samarqand uchun jang. Rossiya tomonidan Qo`qon va Buxoro hududlari katta qismining bosib olinishi Angliya-Rossiya munosabatlarining keskin darajada yomonlashuviga olib keldi. Ingliz geografi va sayyohi Genri Roulson 1868 yil iyulda o'z hukumatiga maktub yo'llab «Rossiya Qandohor orqali Qobulga yurishi, Marvni ishg'ol etishi» haqida taxminlarini bildiradi.

Angliya tashqi ishlar vaziri lord Klarendon Rossiyaning Londondagi elchisi F. I. Brunov bilan 1869 yildayoq O'rta Osiyo masalasida muzokara boshladi. Rossiya imperiyasi erlari bilan Angliya mulki o'rtasida birini-biriga tutashtirmaydigan yo'lak qoldirish to'g'risida Angliyaning taklifini Rus hukumati darrov qabul qildi. Rossiya Afg'oniston betaraf hudud bo'lishini ta'kidlaydi, ammo Angliya Afg'onistonni o'z ta'sir doirasida ushlab turish niyatida yo'lakning Afg'oniston shimoli va Amudaryo bo'ylab o'tishini ul'timat tarzida bildirdi.

U. Mert «Buxoro elchisi M. Porsoning Istambuldagi diplomatik faoliyati» asarini yozgan («Turk kul'turi Arashtirmalari» jurnal, 1976 y). Hazrati Sulton - Turkiston shahri (Yassaviyga nisbat berilgan nomi).

Ruslar (Chernyaev) Jizzax yaqinida mag'lub bo'lgach Sirdaryo sohilidagi To'raqo'rg'on degan joyda qishladilar. Ruslar Xo'janddan so'ng (Abramov) 2-3 oydan keyin Yanggiqo'rg'onni (1867 y. 27 may) bosib oldi. Buxoro amiri yordam so'rab murojaat qilgan Xalifa xazratlari - Turkiya sultoni Abdulazizxon edi. Amir

Muzaffar sulh tuzish to'g'risidagi Kaufmanning qistovlarini keyinga surishga harakat qilishining sababi Turkiyaning yordamiga ishongan edi.

Turkiya sultoni Abdulazizxon bu davrda Rossiyaning Bolqondagi ta'sirini kamaytirish yuzasidan Evropa davlatlari bilan muzokara olib borayotgan edi. Abdulazizxon Evropadan kelib Buxoro masalasi bilan shug'allanganda kech bo'lgan edi. Samarqand va Zarbuloq fojealari bunga o'rin qoldirmadi.

Samarqand yaqinidagi Cho'ponota tepaligidagi jang 1868 yil 1 mayda bo'ldi, hujumga Kaufmanning o'zi boshchilik qildi. Ruslar Samarqandni 1868 yil 2 mayda jangsiz egalladi. Ushbu xabarni eshitgan amir iztirobga tushib yig'laydi, xabarni etkazgan kishini osib o'ldirishga farmon beradi. «Xalq urushni davom ettirishni talab etayotgan bir paytda bir tomchi qon qolguncha kurashish afzalroqdir» - deb, amir lashkarboshisi Usmonbek aytgan.

Samarqandni qaytarib olish uchun jang Zirabuloqda bo'ldi. Amir Muzaffar qo'shinni ruhlantirish uchun «Kaufman talab qilayotgan 125 ming tilla sovg'a sizlarga beriladi» - dedi. Ruslar 1868 yil 18 mayda Kattaqo'rg'on qal'asini bosib oladi. 1868 yil 2-8 iyundagi Zirabuloq jangida Amir mag'lubiyatga uchrab, Qizilqumga qochdi. Kaufman Zirabuloq jangiga ketayotib Shtempen va Nazarovni Samarqandda qoldirib ularga agar shahar aholisi bosh ko'tarsa shafqatsiz qirish haqida topshiriq bergan edi.

Buxoro amirligi Rossiya protektoratiga aylantirilishi. Samarqandni ruslar bosib oganini eshitgan Qarshi, Shahrisabz va Kitob aholisi Jo'rabek va Bobobek boshchiligida Samarqandning Buxoro darvozasidan 1868 yil 2 iyulda rus gornizoniga hujm qiladi. Kaufman 8 iyulda Samarqandga etib keladi. Samarqand qirg'inini o'z ko'zi bilan ko'rgan rassom Vereshchagin xotiralarida Nazarovning maishiy buzuvchiligi, Rus jangchilariga yangi miltiqdan qo'zg'olonchilarni otib tajriba qilib ko'rsatganini. Bir mullavatchani minoradan tashlab yuborganini hikoya qiladi. Polkovnik Nazarov masjid, obida va xonadonlarga o't qo'ydirib, Samarqandning «yondiruvchisi» laqabini oladi.

Vereshchagin Kaufmandan o'layotgan odamning yuz ifodasini chizish uchun asirlarni dorga osishni iltimos qiladi. «Qaerdan o'tsak, orqamizdan qora

tutun ko'tarilardi» - deb, yozgan edi rassom Vereshchagin. Samarqandliklarni qirishda namuna ko'rsatgani uchun Vereshchagin Rossiya oliy ordeni - «Georgiy xochi» bilan taqdirlandi. Ruslar 400 kishilik talofat uchun samarqandliklardan 50 ming kishini o'ldirib, Usmon Qur'onni Rossiyaga olib ketadi.

«Ruslarni engsam oq otda Peterburgga kirib boraman» - deb, maqtangan amir Muzaffar Zirabuloq jangida engilgach Kaufman bilan **1868 yil 23 iyunda** sulh tuzib, Rossiya vassalga aylandi. Zirabuloq sulh shartnomasiga ko'ra Amir: Samarqand, Kattaqo'rg'on va Zarafshonning yuqori qismidan ajraldi. 500 ming oltin miqdorida tovon to'lash, xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqa o'rnatmaslik majburiyatini oldi va rus savdogarlari amirlikdan erkin savdo qilishi, karvonsaroy va do'konlar ochishiga rozi bo'ldi.

Ozodlik harakati. Amirning taslimchilik siyosatidan norozi kuchlar Samarqandni ozod qilish maqsadida amirning katta o'g'li Abdumalik Katta To'ra (1848-1909), Jo'rabek, Bobobek va Kenesari Qosimovning o'g'li Sulton Sodiq atrofida birlashdilar. Ular Temurning Oqsaroyida Abdumalikni amir deb e'lon qilgach Muzaffarning mulozimlari – Xudoyor, Abdulla, Ibrohim to'qsabolar va ulomalar buni ma'qulladilar. Vatanparvarlar amirga qarshi kurashib Shahrisabz, Qarshi, Karmana, Chiroqchini bosib oldi. Abdumalik To'ra qozoq farzandi Sulton Sodiqni Karmana viloyati hokimi qilib tayinladi.

Kaufman sulhga ko'ra Buxoroning ichki ishlariga aralasholmasligidan fursat va bahona izlardi. Amirlikning butun sharqiy qismini egallagan qo'zg'olonchilarga qarshi kurashish uchun Muzaffar 1868 yil kuzda Kaufmandan yordam so'radi. Kaufman amirga yordam berishni Buxoroning bosib olingan hududida tashkil etilgan Zarafshon okrugi boshlig'i gen. Abramovga topshirdi. Abramov ruslarning Buxoro ishlariga aralashishiga qonuniy tus berish uchun «Buxoro hukmdori bo'lish maqsadida Abdumalik Tangri va payg'ambarini unutdi» - deb, 6 oktyabrda xitobnoma tayyorlatdi va navbatdagi bosqinni niqoblagan.

Qarshi ostonasida Buxoro vatanparvarlari engilgach Abdumalik va Sulton Sodiq Xivaga o'tib ketdi. Abdumalikni Xivada Muhammad Niyoz devonbegi va Ogahiy kutib olishdi. Xiva xoni Rahimxon II unga 1500 tilla maosh va katta mulk

belgiladi. Abdumalik Xivada ko'p turmay Afg'on amiri SHERalixon huzuriga boradi. SHERalixon unga xayrixox bo'lsada Angliya bilan bo'lajak urushda Rossiya madadiga suyanishni o'ylagani uchun harbiy yordam bermadi.

Qo'qon xoni Xudoyorxon ham ruslar bilan o'chakishishni istamay Abdumalikka yordam bermagach, u Qashg'arga Yoqubbek huzuriga borishga ahd qiladi. Qo'qon xonining sobiq lashkarboshisi Yoqubbek 1853 yildan beri rus bosqinchilariga qarshi kurashib, Oqmachit, Chimkent va Toshkent mudofaalarida o'zini ko'rsatgan edi. Abdumalik to'ra Afg'oniston hukmdori Abdurahmon hukumatidan panoh topib, 1909 yil Peshovarda olamdan o'tdi

Abdumalik boshchiligidagi qo'zg'olonni bostirish uchun amir Muzaffarning shaxsan o'zi Abramovni Kitob va Shahrisabzga boshlab keldi. Abramov Zarafshon va Qashqadaryodagi qo'zg'olonni bostirib 1870 yil 11 avgustda Shahrisabz va Kitobni egalladi. Jo'rabek va Bobobek Qashqar hukmdori Yoqubbekdan yordam so'rash uchun ketayotganda Qo'qon sarbozlari tomonidan Mahramda qo'lga olindi. Xudoyorxon Jo'rabek va Bobekni Kaufmanga «sovg'a» qilib jo'natdi. Rus imperatori sodiq xizmatkor qilish va iste'dodidan foydalanish uchun Jo'rabekka general, Bobobekka mayor unvonini berdi. Chorizm general-mayor Jo'rabekka ishonmagani uchun 1906 yil 24-25 yanvar' kuni o'ldirildi.

Chor Rossiyasi Xiva xonligini vassalga aylantirishi

Harbiy yurish boshlanishi. Angliya bilan munosabatlarining mo'tadillashuviga qadar Rossiya Xivaga hujm qilishdan tiyilib turishga majbur bo'ldi. Rossiya Xivaga dastlab Pyotr I davrida chovut solgan edi, biroq 1717 yil Sherg'ozixon ruslarni qirib tashladi. Pyotr I ning vasiyatini bajarish ishtiyoqi XIX asr rus generallariga tinchlik bermadi. Graf Perovski Xivaga hujum qilib Xiva sarbozlarining hujumi va qish tufayli (1839) Ustyurt orqali chekinishga majbur bo'ldi. Natijada Rossiya siyosiy – harbiy doiralari Xivani «bo'ysunmagan O'rta Osiyo Jazoiri» - deb atay boshladi.

Rossiya Buxoro va Qo`qonni o`ziga tobe qilgandan so`ng Xiva g`arbda Kavkaz, shimolda Orenburg, sharqda Turkiston harbiy okruglari va «Orol» harbiy flotiliyasi qurshovida qoldi. Barcha harbiy kuchlarning bosh qo`mondoni Kaufman Xivaga 1873 yil bahorda, 12 ming zobit va 56 to`p-zambarak bilan urush boshladi. Generallar Golovachyov, Skobelev, Veryovkin, Pistoletovlar jazo otryadlari boshliqlari sifatida ishtirok etdilar. Kaufman Xivaga urush qilishining asosiy bahonalaridan biri Xiva xoni Rahimxon II asirligidagi ruslarni ozod qilmaganligi edi.

Rahimxon II Chorjo`y tarafdin kelayotgan Kaufman yo`lini to`sh uchun Muhammadmurod devonbegini yubordi. Qo`ng`irotga kelayotgan Veryovkinni to`xtatish uchun xon yovmud va xorazmlik 6 ming sarboz bilan Eltuzar inoqni jo`natdi. Muhammadmurod devonbegi bilan Kaufmanga qarashli general Ivanov o`rtasida birinchi to`qnashuv Ucho`choqda bo`ldi. Odam qirilgan degan joydagi to`qnashuvda Ko`hna Urganchlik usta Pirniyoz mardlik ko`rsatib halok bo`ldi.

Kaufman xorazmliklar hujumini artilleriya yordamida qaytargach Xorazm lashkari Amudaryoning chap sohiliga chekindi. Kaufman aholini talon-taroj qilib oziq-ovqat to`plashga buyruq bergani haqida Xivaning zabt etilishini o`z ko`zi bilan ko`rgan tarixchi Muhammad YUsuf Bayoniy «SHajarayi Xorazmshohiy» asarida yozgan.

Kaufman 1873 yil 18 mayda Amudaryodan o`tib 23 mayda Xazorasp qal`asini egalladi. Veryovkin Qo`ng`irot, Xo`jayli va Mang`it qal`asini zabt etdi. Rahimxon II Xivani mudofaa qilib bo`lmasligiga ko`zi etib Izmiqsho`r tarafdagi turkman ovuliga ketadi. Amir va Otajon To`ralar Kaufmandan Xiva shahrini vayron etmaslikni so`raydi. Kaufman Raximxon II saroyidan noyob boyliklar, nodir kitoblar, xon xazinasi, toj va taxtini tortib olib Peterburgga jo`natdi.

Gandimiyon shartnomasi. Kaufman o`ziga Gandimiyon qishlog`ini qarorgoh qildi. Raximxon II va Kaufman 1873 yil 17 avgustda uchrashdi. Gandimiyon shartnomasiga ko`ra: Xiva xoni siyosiy huquqlardan, mustaqil tashqi siyosat yuritishdan mahrum etildi; xon huzurida saroy amaldorlari va rus qo`mondonlaridan iborat Devon (kengash) tuzildi; quyi Amudaryoning o`ng

sohilidagi erlar Rossiyaga berildi; rus savdogarn va sanoatchilari xonlikda boj to'lashdan ozod qilindi hamda erkin savdo qilish va korxona qurish huquqini oldilar; rus fuqarolarini Xiva hududida qozilar sud qilishi taqiqlandi; xonlikka 2 mln. 200 ming so'm tovon solindi va Xiva Rossiya vassaliga aylandi.

Abdullaboy, Matmurod va Raxmatullo devonbegilar Xorazmlik vatanparvarlar edi. Kaufman soliq va to'lovlarni xonlikdagi azaldan o'zbeklar bilan birga yashab kelayotgan - qoraqalpoq, qozoq, qirg'iz, turkmanlardan tezda undirib berishni Raximxon II dan talab qildi. Xon hozirgi qiyin sharoitda ayniqsa turkman qavmlaridan soliq undirish mumkin emasligini aytdi. Kaufman nochor turkman ovullariga belgilangan tovonni 12 kun ichida to'lashni talab qildi. Turkman qavmlari sardorlari muddatni uzaytirishni so'raganda Kaufman rad qilib turkmanlarni qirg'in qilishni gen. Golovachyovga topshirdi.

Turkmanlarning ozodlik urushini Rossiya 1881 yilgacha bostira olmadi. Xiva xonligi hududida ruslarga qarshi kurashgan turkmanlarning rahbari To'kma Sardor edi. Turkmanlarni bostirish uchun Evropada va rus-turk urushida tajriba orttirgan general Skobelev yuborildi. U Ko'ktepa (Go'kdepe) qal'asini yakson qilib, erkaklarni qilichdan o'tkazadi. Xiva turkmanlari masalasi faqat qilich va qon, zo'ravonlik yo'li bilan barham topdi.

Raximxon II ning xalqni moddiy himoya qilishdagi ma'naviy, siyosiy-diplomatik g'alabasi tovon to'lashni paysalga solib, rus amaldorlarini chalg'itishdan iborat edi. Kaufman 1873 yil 11 iyunda Harbiy Vazirga yo'llagan axborotnomasida Izmiqsho'rga kirib qishloqlarni yoqib yuborganini, Golovachyovni Yovmutlar ustiga yuborganini yozgan.

Rossiya o'z tasarrufidagi qozoqlarni ozodlik kurashiga rag'batlantiruvchi panoh deb, Xivani bilgan. 10 yil davomida Rossiyani bezovta qilgan qozoqlarning milliy-ozodlik kurashi rahbari Kenesari Qosimov Xivadan madad olib turgan. Peterburg butun Turkistondagi tijorat ishlarini ham qo'lga olishni maqsad qildi. Kaspiyning sharqidan Turkiston shaharlariga boruvchi tijorat yo'llari Xiva xonligidan o'tardi. 1872 yil oxirida Harbiy Vazir boshchiligida Turkiston,

Orenburg general-gubernatorlari va Kavkazdagi podsho noibi ishtirokidagi Peterburgda maxfiy kengashda Xivani bosib olishga uzil-kesil qaror qilingan edi.

Raximxon II Hindiston vise-qirol Lord Norsbruk huzuriga 1872 yil elchi Aminboy Muhammad o'g'lini jo'natib, Angliyadan madad so'raydi. Elchi Kal'kutda vise-qirol bilan muzokara olib boradi, biroq Angliya Rossiya Hindiston va Afg'onistonga tahdid solishidan, Rossiya bilan ochiq to'qnashuvdan xavfsiraydi.

Ruslar to'rt yo'nalish bo'yicha Xiva xonligiga bostirib kiradi: 1) Turkiston otryadi Kaufman va Golavachyov qo'mondonligida Toshkent tarafdin; 2) Orenburg otryadi Varyovkin qo'mondonligida Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Mang'it tomondan; 3) Mang'ishloq otryadi Lomakin qo'mondonligida va 4) Orol flotiliyasi Morozov qo'mondonligida Kaspiy dengizi tarafdin.

Xiva istilosida imperator oila a'zolari – Nikolay, Konstantin, Evgeniy Romanovlar va Gersog Leytenbergskiy qatnashib, qismlarga qo'mondon qilib tayinlanishining boisi Aleksandr II Pyotr I vasiyatini bajarishga ahd qilganini bildirar edi. Kaufman Xivani siyosiy jihatdan yakka'lab qo'yish uchun Xivaga yordam bermaslik haqida Buxoro va Qo'qon xoniga maktub yo'lladi. Pyotr I ning vasiyati **1873 yil 29 may**da Xiva ishg'ol qilingach bajarildi. Pyotr I ning ikkinchi armoni 5 yildan so'ng (1878) ruslar Turkiyani mag'lub qilgach bajarildi.

Rossiya o'zbek xonliklarini ruhan-ma'naviy istilo qilish dasturiga ko'ra 1834 yildayoq sharqshunos X.D.Fren O'rta Osiyodan topish mumkin bo'lgan sharq mualliflariga mansub «Yuz asarlarning xronologik ro'yxatini» tuzib chiqdi; Moliya vazirligi Orenburg bojxonasiga ushbu qo'lyozmalarni O'rta Osiyo savdogarlaridan sotib olish haqida farmoyish beradi.

Kaufman topshirig'iga ko'ra sharqshunos A.L.Kun Xivadagi nodir kitoblarni Peterburgdagi Xalq kutubxonasiga yubordi. Xiva xonlari taxti 1874 yil qurol-asloha Palatasiga topshirildi. Xivadan talab ketilgan moddiy madaniyat yodgorliklari Sarskoe Selo qo'riqxonasi, Moskva Politehnika muzeyi, Davlat Ermitaji, Moskvadagi Letkov elshunoslik muzeyidan o'rin oldi.

Rus davlatchiligini joriy etishga qaratilgan boshqaruv organi – Devonga Xiva tomondan ruslarga xayrixoxlardan Matniyoz devonbegi, Eltuzar inoq, Abdullaboy mehtar; ruslar tomondan podpolkovniklar Pojarov, Ivanov, Xoroshkin va savdogar Oltinboev a'zo bo'lishi lozim edi. Vatanparvarlar Muhammad Murodbegi va Raxmatulla yasovulboshi Xivadan surgun qilinishi ko'rsatildi. Golovachyov jazo korpusi «Bekovich xuni uchun» - degan shoir bilan turkmanlarni qirdi.

Chor Rossiyasi Qo`qon xonligini bosib olishi

Ichki nizolar kuchayishi. Kaufman Qo`qon xonligidan tortib olingan erlarni rasmiylashtirish uchun Qo`qon xoni bilan shartnoma tuzishga intildi. Kaufman ayni paytdi Qo`qon xonligini har tomonlama o`rganish uchun polkovnik Shaufusga Qo`qonga ham elchi, ham josus bo`lib borish vazifasini topshirdi. Qo`qon xoni Xudoyorxon 1868 yil 29 yanvarda Shaufusni qabul qilib, shartnoma tuzdi. Shartnomaga ko`ra rus savdogarlariga Qo`qon xonligida istagan karvonsaroyga ega bo`lish, savdo agentlarini tayinlash huquqi berildi.

Qo`qon xonligi savdogarlarining noroziligi kuchayishiga sabab shartnomada ular faqat Turkiston general-gubernatorligidagina shunday huquqqa ega bo`ldi. Shaufus yiqqan ma'lumotlarda Xudoyorxon ruslar tarafida ekanligi; qarshi guruhga Sherali dodxox va Abduraxmon oftobachi boshchilik qilishi qayd etiladi. 1868 yilgi shartnoma Qo`qon xonligini noqulay ahvolga solib qo`ydi. Qo`qon tashqi olamdan uzib tashlandi, chegarasi ancha qisqardi, daromad kamaydi, turli soliqlar joriy etildi.

Qo`qon xonligida 1874 yil bahorda yana g'alayonlar boshlanib, Po`latxon tarafdorlari qo`zg'olonchilar bilan aloqa o`rnatishga urindilar. 1874 yil 7 noyabrda Qo`qonga rus diplomati A.A.Veynberg kelib, 20 kun davomida qo`zg'olon sabablarini o`rgandi. U hisobotida qo`zg'olonga olov yoquvchi Musulmonqulning o`g'li Abdurahmon oftobochi bo`lib, nizo qabila boshliqlarining mansab talashishlari natijasida paydo bo`lganini yozadi.

Qo'zg'olon qirg'iz va qipchog'larni birlashtirib, o'rtoq xalq ham qo'zg'olonchilar tomonga o'ta boshlagani 1874 yil «Sankt-Peterburgskie vedomosti» gazetasining 168-sonida xabar qilinadi. Qo'zg'olon noyabrning oxirlarida vaqtincha to'xtashining sababi Qo'qon agrar mamlakat bo'lib, hosilni yig'ib olishdan hamma manfaatdor edi.

1875 yil bahorda Qorateginda Xudoyorxonning nevarasi Nazarbek, O'zganda Po'latxon qo'zg'olon boshladi. Qo'zg'olonchilarga qarshi jo'natilgan Abdurahmon oftobachi, Iso Avliyo 1875 yil 15 iyulda qo'zg'olonchilar tomonga o'tib ketdi. Shu kunlari Skobelev va Veynberg Qo'qonda edi, Veynberg Xudoyorxon bilan uchrashadi.

Xudoyorxonning o'g'li Nasriddinbek 1875 yil 18 iyulda qo'zg'olonchilir tomonga o'tib O'sh, Andijon, Asaka, Namanganni bosib oladi. Xudoyorxonning ukasi Sulton Murodbek ham 20 iyulda qo'zg'olonchilarga qo'shilib, Marg'ilonni egallab, Oltiariqqa yaqinlashadi. YUqori tabaqadagi feodallarning qo'zg'olonchilar tomoniga o'tishining sababi: Xudoyorxonning mag'lubiyatiga ishonib o'z mavqelarini saqlab qolishga urinishi; qo'zg'olondan foydalanib qo'g'irchoq xonzodani taxtga o'tqazish edi; omma ham «odil» xon topilishiga ishonardi.

Abdurahmon oftobachi, Iso Avliyo, Nasriddinbek, Sulton Murodbek qo'zg'olonchilar tarafga o'tayoiganlarida Po'latxonni «valiahd» deb tan oldilar. Xudoyorxon 1875 yil 20 iyulda Kaufmandan yordam so'rab xat yozdi. Xudoyorxonning ikkinchi o'g'li Muhammad Aminbek 1875 yil 22 iyulda 400 navkari bilan qo'zg'olonchilar tomonga o'tdi.

Xudoyorxon 22 iyulda Qo'qonning Mo'y Muborak darvozasidan chiqib Beshariq orqali Xo'jand tomonga qochdi. Unga yana Veynberg, Skobelev, kazaklar, Xudoyorxonning kichik o'g'li O'rmonbek, Otabek noib, mullo Ma'ruf, jami 643 kishi (350 askar) hamrox bo'ldilar. Xudoyorxon Toshkentga kelib Kaufman bilan uchrashgach, ikkinchi kuni Oreburchga jo'natildi. Keyinchalik u Orenburgdan qochib Hindiston orqali Makkaga boradi va qaytishda 1866 yil Afg'onistonda vafot etadi.

Xudoyorxon 1875 yil iyulda qochib ketgach taxtga Nasriddinbekning o'tirishi haqida «Tarixi Farg'ona» nomli risolada bayon qilinadi. Nasriddinga qarshi kurashga Po'latxon bel bog'ladi, xalq uni qo'lladi. Qo'qonda fuqarolar urushi xavfi paydo bo'lgach Abduraxmon ruslarga qarshi g'azovot e'lon qildi. Po'latxon g'azovotga qarshi bo'lsada, uni ochiq rad qilmasdan katta janglardan saqlanib, xalqni o'ziga qaratishga intilib Nasriddin va Abdurahmonning er-mulkini xalqqa bo'lib bera boshladi.

Qo'zg'olon yangi hududlarga yoyilib, ozodlik kuchlari Turkiston general-gubernatorlik chegarasiga yaqinlashib keldi, Parkent ozod qilindi. Kaufman ozodlik harakatini bostirish uchun Golovachyov va boshqa qo'shinlarni Ohangaron vodiysidagi Telov istehkomi va Xo'jandga jo'natdi. U xalq ozodlik harakatini bostirish uchun 1875 yil 9 avgustda urush e'lon qildi.

Avgust oyida qo'zg'olonchilar soni 50 mingga etdi. Kaufman qo'zg'olonni tor-mor etishda qo'zg'olonchilar orasiga nifoq solish, ularni parokanda qilish siyosatini ishga soldi. U «Bo'lib tashla, hukmronlik qil» shioridan xonliklarni bir-biridan ajratib, kuchsizlantirishda va xalq harakatini bostirishda foydalandi.

Kaufman 1875 yil 13 avgustda Qo'qon ahliga murojaatnomasida «sizlar qipchoq va qirg'iz xalqining dushmani Oftobachini ushlab topshirsangiz, sizlarga omonlik beraman» deyilgan edi. Kaufman xalq harakatini bostirishda qirg'iz va qozoq yigitlaridan foydalandi. Po'latxon qo'zg'olonini bostirishda SHabdon Jontoev o'z yigitlari bilan faol ishtirok etdi, lekin ko'pchilik qo'zg'olonchilarga qo'shildi. Ajabek va Rustambek qo'shini 1875 yil 16 avgustda rus zobiti Gerua otryadi bilan to'qnashdi.

1875 yil 22-23 avgustda Qurama uezdining Marham qal'asi jangida qo'zg'olonchilar 2000 kishisidan ajraldi. Mingtepa jangida Oftobachi qo'shinidagi 5000 qo'zg'olonchidan 25-30 kishi omon qolib, O'zganga qochdilar. Mingtepa jangida Mirza Hakim parvonachi Kaufmanga yordamchi va maslahatchi bo'lganligi uchun Kaufman unga general-mayyor unvoni berilishini so'rab, podshoga iltimosnoma jo'natdi.

Nasriddinbek taxtni saqlab qolish uchun xalq harakatiga qarshi turib Kaufmanga umid ko`zini tikdi. Kaufman 1875 yil 6 avgustda Rossiya Harbiy vazirligiga yo`llagan maktubida «Qo`qonda yangi hokimiyat ruslarga do`stona munosabatda bo`lmasa, xonlik bosib olinib, Rossiya hududiga qo`shib yuborilishi» - aytiladi.

Qo`qon xoni Nasriddinbek 1875 yil 22 sentyabrda Marg`ilon shahrida Kaufman bilan shartnoma tuzishga majbur bo`ldi. Shartnomaga ko`ra Nasriddinbek: Rossiya imperiyasining sodiq quliga aylandi; qo`shni davlatlar bilan har qanday munosabat olib borish, shartnoma tuzish huquqidan mahrum bo`ldi. Rossiya ruxsatsiz urush olib borishdan voz kechdi; Sirdaryoning o`ng sohili, Namangan, Chust Rossiya ixtiyoriga o`tdi va 2 mln. so`m tovon to`laydigan bo`ldi. Sirdaryoning o`ng tomonida Turkiston general-gubernatorligining **Namangan bo`limi** tashkil qilinib Skobelev boshliq bo`ldi.

Andijon atrofida yana qo`zg`olon boshlanib 60-70 ming kishilik xalq harakati qo`shini 1875 yil 28 sentyabrdan 5 oktyabrgacha og`ir janglar olib bordi. General-mayor Troiseik qo`shini Andijonni ishg`ol etib, biroq shahardan chiqib ketishga majbur bo`ldi. Po`latxonning yordamchisi Valixon 1875 yil 9 oktyabrda Qo`qonni ishg`ol qilgach, Nasriddinbek zo`rg`a qochib qutildi. **Po`latxon xon** bo`lgach o`ziga **Asakani** poytaxt qilib tanladi.

**Qo`qon xonligi tugatilishi.** Namangan shahrining bir qismini egallagan Botir To`ra va Iso Avliyo boshchiligidagi 9000 qo`zg`olonchilar Skobelev boshchiligida qo`shimcha kuchlar etib kelgach shahardan chiqib ketdilar. Qo`zg`olon avjiga chiqqan 1875 yil kuzida Po`latxon o`z davlatini mustahkamlash chora-tadbirlarini ko`rdi. Po`latxonning mavqei oshib borayotganini ko`rib Abduraxmon oftobachi uni tan oldi va unga qo`shildi. Skobelev bu voqeani «ikki kuch birlashib, ruslar bosib olgan erlarni qaytarib olish yo`lidagi harakat» - deb baholadi.

Po`latxon Andijonga - Oftobachini, Marg`ilonga - Soqot to`ra udaychini, Qo`qonga - Abdulmo`minni, O`ratepaga - Abdug`affor devonbegini, Qo`rg`ontepaga - Botir To`rani hokim qilib tayinladi.

Kaufman va Skobelevning «Ikki suv orasi operatsiyasi» deyilgan rejasi: Norin va Qoradaryo orasida qo'zg'olonchilarning asosiy kuchlarini qopqonga tushirish; yirik kuchlarni mayda bo'laklarga ajratib tor-mor qilishdan iborat bo'lib, ushbu yo'nalishda zarbdor kazaklar otryadini to'pladi. Skobelev asosiy hujumni 1876 yil 8 yanvarda Andijondan boshladi. Andijondagi janglarda ruslar ham katta talofat ko'rganini gen. Kuropatkin tan oladi. Ko'p o'tmay Abdurahmon oftobachi, Iso Avliyo va boshqalar xoinlik qilib ruslarga taslib bo'ldi, ularning qo'shini 1876 yil 24 yanvarda tarqatib yuborildi.

Po'latxon qo'shini Asakada engilgach Uchqo'rg'onga chekindi. Uchqo'rg'onga Meller-Zakomel'skiyning kazaklar otryadi va Kuropatkinning otliq otryadi hujm qilib qo'zg'olonchilarning asosiy qismini qirib tashladi. Po'latxon 18-19 fevralda xoinlar tomonidan ruslarga topshirilgach 1876 yil 1 martda Marg'ilon bozorida dorga osildi. Po'latxon qo'zg'oloni 1873 yildan - 1876 yil fevraligacha davom etdi. Kaufman **1876 yil fevralida** Skobelevga telegramma jo'natib Qo'qon xonligini Rossiyaga qo'shish va uning o'rnida Farg'ona viloyatini tuzish haqida ko'rsatma berdi.

Qo'qon xonligidagi qo'zg'olonlar o'z mohiyatiga ko'ra xalq harakati va milliy-ozodlik kurashi edi. Qo'qon xonligidagi ozodlik harakati haqida Kaufman «Kurash xon bilan emas, balki xalq bilan olib borildi, ruslar hech qachon shunday qattiq va uzoq kurashga duch kelgan emas» degan edi. Kaufman Farg'ona vodiysida yuz bergan harakatni «ochiq yalpi qo'zg'olon» - dedi.

Bu kurashda yuqori tabaqa vakillari ham qatnashsada, lekin ularning ko'pchiligi ruslar tomoniga o'tib ketdilar, chor ma'murlari ulardan ozodlik harakatini bostirishda va joylarni o'zlarining qoidalarini asosida boshqarishda foydalandilar. O'zbek xonliklarining va xalq harakatining mag'lubiyatga uchrashi eng dolzarb pallada ham ularning birlasha olmaganligi, ichki nizo va ziddiyatlarni bartaraf qila olmasligining oqibati edi.

Turkmanlar bo'sundirilishi. O'rta Osiyoni bosib olishning 4-bosqichi (1880-1885) Amudaryo va Kapettog' oralig'idagi Qoraqum sarhadlaridagi turkmanlarga qarshi qaratildi. Angliya 1879 yil iyulda Afg'onistonning bir qismini

bosib olgach inglizlar uchun O`rta Osiyoga yo`l ochilgani uchun general Lrzerev qo`shini 1879 yil iyulda Krasnovodskdan turkmanlar yashaydigan hududlarga jo`natildi. Bu yo`nalishda Ruslarning dastlabki harakatlari natijasiz tugab, rus qo`shinlari mag`lubiyatga uchradi.

Qo`qon xonligiga qarshi yurishlarda tajribasi katta bo`lgan general Skobelev qo`shini 1880 yil mayda ikkinchi yurishni boshladi. Qamalga olingan turkmanlar qal`asi - Go`ktepa 3 oy davom etgan janglardan so`ng qo`lga olindi. Bosib olingan erlarda markazi Ashxobod bo`lgan *Kaspiyorti* viloyati tuzildi. Turkmanlarni batamom bo`ysundirish 1885 yilda amalga oshirildi.

Turkmanlarning asosiy qal`asi *Go`ktepa* bo`ysundirilgch 1881 yil Rossiya va Eron o`rtasidagi chegaralar belgilandi. Rossiya va Xitoy o`rtasidagi chegaralar ham 1881 yil Sharqiy Turkistonning Ili o`lkasidagi qo`zg`olon rus qo`shinlari tomonidan bostirilishi bilan belgilandi. SHu bilan Rossiyaning O`rta Osiyodagi bosqinchilik yurishining 4-bosqichi (1880-1885) tugadi.

Istilo qilingan hududlarda 5 viloyat: *Sirdaryo*, *Ettisuv*, *Farg`ona*, *Samarqand*, *Kaspiyorti* viloyatlari tashkil qilindi, ular Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. Rossiya imperiyasi XIX asr o`rtalaridan amalga oshirgan harbiy istilochilik yurishlari natijasi Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiya protektoratiga aylantirildi, Qo`qon xonligi batamom tugatildi.

*Tayanch so`zlar:* Stoddart, Konnol, Po`latxon, Asakada, Uchqo`rg`on, Meller-Zakomel`skiy, Sirdaryo, Ettisuv, Farg`ona, Samarqand, Kaspiyorti, Krasnovodsk, Go`ktepa, Kuropatkin, Abdurahmon oftobachi, Iso Avliyo.

XIII-bob. Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati.

1-§. Mustamlakachilik idora usulining joriy etilishi

Mustamlakachilik boshqaruvi. Rossiya O`rta Osiyoni bosib olgach, dunyoning eng yirik mustamlakachi mamlakatlari biriga aylandi. O`sha vaqtda

Rossiya to'g'risida «ulkan miqdordagi mulk o'g'risi» degan gap aytilgan. Rossiyaning ikki boshli burgut tasviri tushirilgan bayrog'i Boltiq bo'yidan Kavkazgacha; Ukrainadan O'rta Osiy va Uzoq SHarqqacha hilpirab turdi. Rossiya Pol'sha, Finlandiya, Kavkaz orti, Boshqirdiston, Sibir' va Qalmoqlar yurtini mustamlakaga aylantirgan edi.

Peterburg hukmron doiralari Buyuk Britaniyaning Hindistondagi va Fransiyaning Tunis hamda Jazoirdagi mustamlaka tartiblarini o'rgangan holda, tubdan farqli, aynan ruscha mustamlakachilik tizimini yaratib, uni Turkistonda zo'rovonlik yo'li bilan amalga oshirdi. Rossiyaning O'rta Osiyodagi tartiblari Pol'sha, Finlandiya va Kavkazdagidan tafovutli xususiyati: mahalliy xalqlarga ishonmaslik, bepisand qarash kabi shovinistik kayfiyatdan iborat edi; harbiy-komendantlik boshqaruvi O'rta Osiyoning dushmanlariga topshirilgan edi. Rossiyaning o'nlab general-sarkardalari Turkistonda milliy davlatchilikni xalq xotirasidan o'chirish yo'lini tutdilar.

Kaufman 1868 yil 22 yavarda Toshkent jamoatchilik vakillari yig'ilishidagi nutqida birinchi marta Ruslarni Turkistonning «katta og'alari» deb atadi. Kaufman yaqin sirdoshi Rossiya harbiy vaziri D.Milotinga 1876 yil yo'llagan bayonnomasida Rossiya va Angliyaning Osiyodagi maqsadi mushtarakligini ta'kidlab: «umumiy dushmanimiz - musulmonlik va yovvoyilikdir» - degan.

Turkiston o'lkasini boshqarish tartibi haqida qonun loyihasini podshoning yaqin mulozimi, maxfiy maslahatchi F. Girs tuzdi. Girs harbiy va amaldorlardan iborat «Dasht komissiyasiga» (1865-1867) rahbarlik qildi. Imperator Aleksandr II Girsning Turkistonda qaysi mustamlaka tuzimini o'rnatish haqidagi loyihasini O'rta Osiyodagi mulklarni o'zlashtirish bo'yicha «Maxsus qo'mita» diqqatiga xavola etdi.

Dasht komissiyasining Turkiston xalqlariga bergan ta'rifini «Maxsus qo'mita» qo'llab, shunday xulosaga kelgan edi: buyuk allomalarni etishtirgan Turkiston xalqlarini «juda quyi aqliy taraqqiyot bosqichida», «bu xalqlar huquq, ma'muriyat, qonun nimaligini bilmaydi», «jamiyat qonuni» bergan huquqdan foydalanishni tushunmaydi, bu huquq ularning zarariga xizmat qiladi, Turkistonda

markazlashgan kuchli harbiy hokimiyat zarur, dedi va general-gubernatorga cheklanmagan vakolat berdi; bu hokimiyat rasman «harbiy xalq boshqaruvi» deyilsada, aslida to'la harbiylar qo'lida edi.

Mustamlakachilik boshqaruvining xususiyatlari. Rossiya harbiy vaziri Milyutin 1867 yil Vazirlar Qo'mitasiga taqdim etgan Turkistonni boshqarish haqida qonun loyihasi Rossiya bosib olgan Ettisuv va Sirdaryo viloyatlarida Turkiston general-gubernatorligini tashkil etish va uni harbiy vazirlik ixtiyoriga berishdan iborat bo'ldi. Loyiha tasdiqlanib, qonun tariqasida kuchga kirgach Turkiston xalqlari taqdirini hal etish 1867-1882 yy. Kaufman ixtiyorida bo'ldi.

«Harbiy xalq boshqaruviga» ko'ra Turkiston o'lkasi - viloyatlarga, viloyatlar - uездlarga, uездlar - volostlarga, volostlar - uchastkalarga, uchastkalar - oqsoqollar boshqaruvidagi ma'muriy hududga bo'lindi. Viloyat, uезд va uchastkalarni rus harbiylari; oqsoqolliklarni mahalliy xalq vakillari boshqarishi nazarda tutildi.

Viloyatlarga harbiy gubernatorlar tayinlanib, ular shaxsan rus podshosi tomonidan tasdiqlangan. Uезд boshliqlariga rus polkovniklari tayinlangan. Uchastka pristavlari kapitanlardan tayinlangan. Volost' (bo'lus) boshqaruvchilari, yuzboshi-oqsoqollar, ellikboshi va o'nboshilar mahalliy aholi vakillaridan saylov asosida saylangan.

Rossiya imperiyasining xususiyatlari metropoliyadagi 1865-1917 yy. qabul qilingan hujjatlarda o'z aksini topdi. Rossiya ichki ishlar vaziri «Turkiston o'lkasining oliy, o'rta va quyi boshqaruvida kuchli hokimiyat zarurki, ular mahalliy aholining roziligiga muhtoj bo'lmasinlar» - deb aytgan.

Turkistonda markaziy o'lka boshqaruvida general-gubernatorlik mutloq hokim bo'lgan. Markaziy o'lka boshqaruvi: General-gubernator, uning Kengashi va Mahkamasidan iborat edi. Turkiston general-gubernatori o'z qo'lida harbiy va fuqaro hokimiyatini birlashtirib bir vaqtning o'zida podsho noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, Ettisuv kazak qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab, bosh prokuror vazifalarini o'tagan. Rossiya Imperator siyosiy agentligi orqali Buxoro

amiri faoliyatini (1885-1917), Amudaryo bo`limi boshlig'i (1873-1918) orqali Xiva xonini nazorat qilgan.

Turkiston o`lkasidagi boshqaruvni 1882-1884 yy. imperatorning maxfiy maslahatchisi general-gubernator F.Girs taftish qilgan. Girs Rossiyadagi gubernatorlardan farqli Turkiston general-gubernatori Turkistonda mustabid hokim - yarim podsho bo`lgani, imperiya qonunchiligiga mutlaqo rioya qilmay, o`zicha qonunlar chiqargani va o`zboshimcha hukmdor bo`lganini e`tirof qilgan. Kaufmanning tashabbusi bilan tuzilgan general-gubernatorlik Kengashi ham butun Rossiyada o`xshashi yo`q tashkilot edi.

Yangi Nizom. Imperator Aleksandr III (1881-1884) «Turkiston o`lkasini boshqarish haqidagi Nizom»ni 1886 yil tasdiqladi. Nizom bo`yicha Kengash Rossiyadagi gubernator muassasasi sifatida belgilangan bo`lib, aslida harbiy gubernator, sud palatasi raisi, prokuror, okrug shtabi boshlig'i, general-gubernator yordamchisi a`zolaridan iborat bo`lib, katta vakolatga ega edi. Markaziy boshqaruvda general-gubernator Mahkamasi Bosh boshqarmaning ijroiya organi bo`lgan.

General-gubernator Mahkamasi dastlab 4 bo`limdan iborat edi: 1-bo`lim: ma'muriy va nazorat ishlarini boshqargan; 2-bo`lim: bosh boshqarmaning moliya-xo`jalik ishlariga qaragan; 3-bo`lim: soliq, shahar mablag'lari, boshqaruvga doir nizom loyihasini tayyorlagan; 4-bo`lim: maxsus bo`lim bo`lib, faoliyati serqirra bo`lgan. 4-bo`lim 1886 yilgacha mustaqil ish ko`rib harbiy va adliya vazirlari ko`rsatmalariga xilof ravishda sud qarorlarini ham qayta ko`rish bilan shug'ullangan.

Rossiyaga tobe bo`lgan Buxoro, Xiva hamda Afg'oniston va Qashg'ar bilan general-gubernatorning munosabatini 1899 yilga qadar Mahkamaning Diplomatiya idorasi boshqargan. Bu vazifani bajarish uchun general-gubernatorlik huzurida 1899 yildan diplomatik ishlar bo`yicha amaldorlik lavozimi joriy qilindi. General-gubernator Mahkamasi ixtiyoriga Turkiston ommaviy kutubxonasi, Toshkent muzeyi, Markaziy arxiv, «Turkestanskiy vedomosti» gazetasi va bosmaxonasi berilgan edi.

General-gubernator o'lkasi hayoti bilan asosan Mahkama hujjatlari orqali tanishgani uchun Mahkama Turkiston boshqaruvida muhim rol' o'ynagan. Bunday hujjatlarni gubernatorga turli soha mutaxassislari tayyorlab bergan. Mahkama o'lkasi hokimi uchun axborotnoma, ma'ruza va ma'lumotlar tayyorlagani hamda general-gubernator shaxsiy hayotiga oid ishlarni ham hal etgani uchun Mahkama boshqaruvchisi general-gubernatorlikdagi eng oliy amaldorlar qatori yuksak mavqeda turgan.

Turkiston o'lkasi Markaziy Bosh boshqarmasi tarkibiga general-gubernatorga bo'ysunmaydigan markaz vakillarining adliya, moliya, ziroat va davlat mulklari vazirliklari idoralari ham bo'lib, ular to'g'ri Peterburg Oliy hukmdoriga bo'ysungan.

Turkiston general-gubernatorligi 90-yillarga kelib 5 ta viloyatga: Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Ettisuv, Kaspiyorti viloyatlariga bo'lindi. Viloyatlarni rus generallaridan shaxsan imperatorning o'zi tayinlagan harbiy gubernatorlar boshqarardi. Harbiy gubernatorlar viloyatlarda: harbiy va fuqaro hokimiyatini mujassamlashtirgan: harbiy sohada viloyatdagi qo'shinlar (diviziya yoki korpus) qo'mondoni; fuqaro ishlarida keng huquq va majburiyatlarga ega bo'lishgan; ma'muriy, polisiya va sud hokimiyati ular qo'lida jamlangan. Viloyat hayotining barcha masalalari harbiy gubernatorlar qoshidagi viloyat boshqarmalarida ko'rib chiqilib, ular gubernator boshqarmasi huquqlariga ega bo'lgan.

Viloyatlar uezdlarga bo'linib, ularni uezd boshliqlari idora etishgan. Turkiston general-gubernatorligi ma'muriy tuzilmasining o'zagini uezdlar tashkil etgan. Uezdlar rus amaldorlari tomonidan milliy an'analarga zid tarzda, o'zboshimchalik bilan tuzilgan.

Sirdaryo viloyati: Toshkent, Avliyoota, Kazalinsk, Perovsk, CHimkent; Amudaryo bo'limi ham uezdlarga bo'lingan. Farg'ona viloyatiga: Marg'ilon, Andijon, Qo'qon, Namangan, O'sh uezdlari qaragan. Samarqandga: Jizzax, Xo'jand, Samarqand uezdlari kirgan. Ettisuv viloyatiga: Verniy, Jarkent, Kopal, Lepsin, Pishpak, Prjeval'sk uezdlari kirgan. Kaspiyorti viloyatiga: Ashxobod, Krasnovodsk, Mang'ishloq, Marv, Tajan uezdlari kirgan.

Har bir uezd o`z tarkibidagi shahar va qishloqlari bilan uezd hokimiga bo`ysungan. Uezd boshlig`i Rossiya imperiyasidagi spravnik, zemstvo boshlig`i, polismeyster, shahar boshqarmasi boshlig`i lavozimi huquqlariga teng vazifalarni o`z qiyofasida mujassam etgan. Uezd boshlig`i lavozimiga mayor, rotmistrdan polkovnikkacha bo`lganlardan viloyat harbiy gubernatori tavsiya bilan general-gubernator tomonidan tayinlangan.

Turkiston o`lkasidagi uezd boshliqlarining Rossiyadagi hamkasblaridan farqli tomonlari ular ma`muriy, polisiya va harbiy hokimiyatni o`zlarida birlashtirgan edi. Rus senatori graf K.Palen Turkistondagi uezd boshliqlarini o`zbek xonliklardagi «beklarning xuddi o`zginasidir» deb atagan. Xalq uezd boshliqlarini «hokim to`ra» deb atagan.

Uezdlar bir necha uchastkalarga bo`linib idora qilinib, uchastkalarni kichik unvondagi (poruchik, shtabs-kapitan) harbiy zobitlar - uchastka pristavlari boshqargan. Uchastka pristavlari harbiy boshqaruvning so`nggi kichik bo`g`ini bo`lib, ulardan so`ng mahalliy quyi ma`muriy muassasa turgan. Rus mustamlakachiligining Turkistondagi asosiy tayanch ma`muriy va majbur qiluvchi tashkiloti - polisiya idorasi bo`lib, katta vakolatga ega edi.

General-gubernatorning o`zi bosh mirshab vazifasini ham bajargan. SHahar polismeysteri huquq jihatdan tumanboshilar bilan teng edi. Toshkentdagi YAngi va Eski shahar polismeysterlariga polisiya pristavlari bo`ysungan. Mahalliy ma`muriyat - volost` boshqaruvchilari va oqsoqollar quyi polisiya zobitlari vakolatlariga ega bo`lgan.

Sudlar ikki xil: 1) Sudlar (mustamlakachilik) 2) Xalq sudlari (qozilik) idorasi shaklida edi. Sudlar hududiy bo`linishiga ko`ra tuman sudlari, sud palatasi huquqidagi viloyatlar boshqarmalari, mirovoy sudlar quriltoylari, harbiy sud komissiyalaridan iborat bo`lgan. Tuman (uezd) sud`yalari mulkdan mahrum etishga daxldor bo`lmagan jinoiy ishlarni; davlat xazinasiga oid bo`lmagan 2000 so`mgacha miqdordagi da`volarni ko`rib chiqqan. Tuman sudlaridan norozi shikoyatlarni viloyat boshqarmalari qaytadan ko`rib chiqqan.

Davlat vazifalaridagi jinoyatlarni, siyosiy jinoyatchilik, qaroqchilik, davlat mulkini o'g'irlash, soxta pul yasovchilar kabi jinoiy ishlarni ko'rish ham viloyatlar boshqarmalari sud organlari zimmasiga yuklagan.

Toshkent, Marg'ilon, Samarqand, O'sh shaharlaridagi Harbiy sudlar muhim va og'ir deb hisoblangan jinoiy harakatlarni ko'rgan. Harbiy sud komissiyalari davlatga xiyonat, hokimiyatga qarshi siyosiy faoliyat, pochta-telegrafga hujum, mansabdorlarga suiqasd qilish, nasroniylikka o'tganlarni o'ldirish, ruslar qilgan jinoyatlarni ko'rib chiqqan. Xalq sudlari - qozi va biylar shariat asosida mahalliy va ko'chmanchi aholining fuqarolik va jinoiy ishlarini ko'rib chiqqan.

1886 yilgi «Nizom»da: tuman sudlari bekor qilinib, viloyat sudlari tashkil etildi; viloyat prokurori va movuni, sud tergovchisi lavozmlari joriy qilindi. Mustamlakachilik tuzumiga qarshi jinoyatlar Imperiya sudida ko'rilgan. Bu sudning asosiy vazifasi davlat hokimiyatiga qarshi harakat qilgan siyosiy jinoyatchilik ustida hukm chiqarish edi.

Imperiya sudi shavqatsiz jazo, tergov, hukm usullari bilan xalq orasida dahshat solib turgan. Ataylab sud maslahatchilarining ishtirokidan voz kechishni Rossiya adliya vaziri «yon bosish tarzida emas, balki davlat ehtiyojlaridan kelib chiqib ayrim o'zgartirishlarga yo'l qo'yildi» deb ifodalagan.

Tayanch so'zlar: Imperator Aleksandr II, F. Girs, «Dasht komissiyasi», Nizom, Duma, D. Milotin, poruchik, shtabs-kapitan, uchastka pristavi.

2-§. Toshkent shahar Dumasi. Qishloqlarni boshqarish

«**Shahar Nizomi**». Ruslar shaharlarni bosib olgach ruslashtirildi va rus tartiblari asosida idora qilinishiga e'tibor berdi. Bu davrda o'lkaning yirik shaharlari Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon, Namangan, Ashxobod edi. Mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan Chimkent, Turkiston, Xo'jand, Jizzax, Kattaqo'rg'on shaharlarida iqtisodiy hayot rivojlana bordi. Qal'a shaharlar rus bosqinchilarining yurishlari natijasida paydo bo'ldi. Kazalinsk, Pyotor-

Aleksandrovsk, Skobelev, Chernyaevka shaharlari iste'foga chiqqan harbiylar va savdogarlar mulkka ega bo'lib, makon tutishi natijasida vujudga keldi.

SHaharlar ikki qismga bo'linib: 1) Eski shahar-mahalliy aholi yashagan; 2) Yangi shahar-ruslar yashagan. Shaharlarni ruslashtirishga ahamiyat berilib, dastlab Ettisuv viloyatidagi Seriopol' va Kopol' shaharlariga imtiyozlar berildi (korxona ochganlar soliqlardan ozod qilindi). Sirdaryo viloyatining Toshkent, Xo'jand, Jizzax, Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Perovsk, Kazalinsk shaharlaridagi rus fuqarolariga ko'p imtiyozlar berilib, musulmonlarning kuchayib ketmaslik choralari ko'rildi.

Toshkent 1865 yil bosib olingach harbiy, siyosiy, strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun markazga aylantirildi: Romonovski va amaldorlar sharqiy qismida joylashdi; maxsus qo'mita tuzilib mahalliy aholi ko'chirildi, yangi shahar uchun mablag' eski shahar daromadidan qoplandi. Sirdaryo viloyat boshqarmasi «Shahar nizomini qo'llash» masalasini 1872 yilda ko'rdi, Peterberg uni 5 yildan so'ng kuchga kiritishga ruxsat berdi. Toshkent shahar Dumasining oqsoqoli vazifasini 1877-1907 yy. shahar boshlig'i – hokim to'raning o'zi bajardi. Toshkent shahri ma'muriy-polisiya qoidalari asosida boshqarildi. Turkiston general-gubernatorligining faqat Toshkent va Verniy (Olmaota) shaharlarida Nizom qo'llanildi.

Toshkentda 1870 yil 80 mingga yaqin aholi yashagan. Aholisi hunarmandchilik, savdo, qisman dehqonchilik bilan shug'ullangan. Hunarmandlar yashovchi mahallalarda ayniqsa pichoqchilik, zargarlik mashhur edi. Oxunguzar, Parchabob va Janggoh mahallalar aholisi savdo va hunarmandchilik bilan mashg'ul bo'lishgan. Taxtapul, Sebzor, Labzak, Chuvalachi, Qorasaroy mahallalar aholisi asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Shayxontohur dahasida miskar, egarchi, tikuvchi, juvozkashlar yashagan. Sebzor dahasida bo'yoqchi, etikdo'z, tikuvchilar yashagan. Beshyog'och dahasida g'isht quyuvchilar yashagan.

Toshkent Chirchiq daryosidan boshlanuvchi Bo'zsuv kanali tizimidagi 9 ta shoxobcha orqali sug'orilgan. Aholining ko'payishi, paxta yakkahokimligining kuchayishi sababli XIX asr oxirlarida Toshkentda *bug'doy* ekish keskin kamaydi.

Milliy istiqloлга erishish g'oyasi dastlab Toshkent ziyolilari tomonidan etishgan jadidlar tomonidan ilgari surilgan edi.

Rossiyaning Turkistondagi agrar siyosatining bosh maqsad, asosiy yo'nalishlarini Davlat mulklari va ziroatchilik vaziri Krivoshein: «birinchisi «Paxta», ikkinchisi «Sug'orish», uchinchi «ruslarni joylashtirish» - deb, iqtisodiy masalaga urg'u beradi. 1886 yilgi Nizom ruslarni ko'chirib o'lkani ruslashtirishni qonunlashtirib, siyosiy tus berdi. Bu qonunda keluvchilarni tanlash va joylantirish tartibi belgilandi. Ko'chib keluvchilarga 10 tanobdan er berish belgilandi, kelib o'rnatish va er-mulkka ega bo'lish huquqi faqat nasroniylarning pravoslav mazhabidagilarga berildi. «Bo'sh davlat erlariga» birinchi navbatda zahiradagi zobitlarni, kichik harbiy xizmatchilarni joylashtirish ko'rsatildi.

Er-suv munosabatlarida chorizm 2 ta maqsadni ko'zlab ish tutdi: O'rta Osiyoda o'z hukmronligini mustahkamlash; va uning iqtisodiy imkoniyatidan hukmron tabaqalar manfaatlarida foydalanishga intildi. Buning uchun Rossiya: mahalliy hukmdorlar qarshiligini engishi; o'lkada eskicha ishlab chiqarish munosabatlarini saqlab qolishi; xo'jalik va madaniy taraqqiyotga imkon bermaslik kerak edi.

1886 yilgi Nizom mahalliy aholining erga egaligi «odat bo'yicha» deb belgilab, erga xo'jayinligi aniq aytilmadi. Ruslar asosiy e'tiborni xonliklardan tortib olingan hududlarda mustamlakachilik davlat boshqaruvi asoslariga qaratib, er egaligi va suvdan foydalanishga aralashmay, soliq undirish payiga tushdi.

Bu vaqtda o'lkada er-suv munosabatlari davlat, vaqf va xususiy mulkdan iborat bo'lgan. Dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik xo'jalikning asosiy tarmog'i edi. Sug'oriladigan erlarda dehqonchilikning paxta, bug'doy, sholi, beda, bog'dorchilik, sabzovotchilik sohalari yaxshi rivojlangan. Donli ekinlar lalmikor erlarga ekilib, tog' etaklarida, adirlar va tog' vodiylarida yaxshi yo'lga qo'yilgan. Lalmikor dehqonchilik chorvachilik bilan qo'shib olib borilgan.

Turkiston general-gubernatori 1870 yil o'troq va ko'chmanchi aholidan olinadigan soliqni ko'paytirdi. Kaufman 1873 yil podshoga Turkistonda er tuzilishini o'zgartirish loyihasini topshirdi. Loyihaga ko'ra Kaufman er masalasiga

doir tadbirlarni amalga oshirdi: amlok erlar uni ishlatib turgan odamlar tasarrufiga o'tishi; ko'p erlar davlat hisobiga o'tkazildi; mulk erlar va hatto vaqf erlarga ham soliq joriy etildi.

Chorizm qishloqlarni boshqarishda 1867 yilgi viloyatlarni boshqarish haqidagi «Vaqtli Nizom loyihasi»ga amal qildi. «Vaqtli Nizom loyihasi»ga muvofiq *ko'chmanchi* aholiga 2 bosqichli (volost' va ovullar); *o'troq aholiga* 1 bosqichli (oqsoqollar) boshqaruv joriy etildi. Volost' 1000-2000 xonadondan; ovul jamoasi 100-200 o'tovdan tashkil topgan. Chorizm ko'chmanchi aholining urug'chilik asosidagi tarixiy bo'linishini bekor qildi. Ruslar o'lka aholisiga past nazar bilan qarab «Tuzemsi» deb atadi.

1867-1872 yy. qishloq hayotini o'rgangan komissiya aholini uezd, uchastka, volostlarga bo'lib, ilk bor saylov asosida mahalliy ma'muriyat saylandi; soliqlarni tartibga solish maqsadida aholi birinchi marta ro'yxat qilinib, soliqlar yana oshirildi. Volost' boshqaruvchisi - mingboshi; qishloq va ovul oqsoqoli 3 yil muddatga saylangan; nomzodlar rus ma'muriyati tasdig'idan o'tgan.

1886 yilgi «Nizom» aholini «qirg'iz va sartlar» sifatida emas, balki «o'troq va ko'chmanchi» - degan ifoda bilan ajratdi. Volost' boshqaruvchisini saylovchilar vakillarining qurultoyi saylagan. Qurultoyning vaqtini va o'tkaziladigan joyini Tumanboshi belgilagan. Volost' qurultoyi ikki nomzodni - volost' boshqaruvchisi va unga muovinni saylagan.

Rossiyaning ko'chirish siyosati. Rossiya Turkistonni bosib olgach, o'lkani siyosiy-iqtisodiy qaram qilishga kirishib «Turkiston - ruslar uchun» shiori ostida islohatlarni amalga oshirdi. Rus amaldorlari faqat harbiy kuch va boshqaruv apparati bilan o'lkani uzoq vaqt ushlab bo'lmasligini anglab ruslarni mahalliy aholi orasiga aralashtirib, doimiy yashaydigan rus va slavyan aholi nufuzini tarkib topdirishi hamda ruslarning turli tabaqalarini ko'chirib keltirishi lozim edi.

Ko'chirib keltirilgan ruslar zarur paytda zahiradagi qo'shin, chorizm uchun ijtimoiy tayanch qatlam va mahalliy xalq ichida ayg'oqchi bo'lishi lozim edi. Rossiya ko'chirish bo'yicha 3 yarim asrlik tajribaga ega bo'lib, Boltiq bo'yi,

Qozon, Sibir', Qrim, Astraxan xonliklarini bosib olib ko`chirishning har xil shakl va uslublarini egallagan edi.

Ruslar dastlab O`rta Osiyoda Sibir' tajribasini amalga oshirib bo`lmashligining anglashiga sabab, bu erda bo`sh erlar kam edi. Rus aholisini ko`chirish tashabbuskori Kaufman bo`lib, 1875 yil Avliyootada birinchi rus qishlog'ini barpo etdi. Uning davrida 8 ta rus qishlog'i vujudga keldi. Kaufmandan keyin ruslashtirish siyosatini Rozenbax olib bordi.

Rus dehqonlari markaziy hududlardagi er taqchilligidan qutulish va boyish uchun Turkistonga oqib kela boshladi. 1875-1890 yy. (15 yilda) 1300 ta rus oilasi ko`chib keldi va 19 ta rus qishlog'i tashkil topdi. 1891-1892 yy. Rossiyadagi ocharchilik tufayli Turkistonga ko`chib keluvchilarning soni ko`payib, ikki yilda 25 ta rus qishlog'i paydo bo`ldi.

Rossiyadagi dehqonlardan xovotirlanib «to`polonchi unsurlar»ni Turkistonga ketishiga xayrixox bo`lgan hukumat «Ko`chirib keltirish boshqarmasi»ni tashkil qildi. Rus hukumati «ichki balo» - kambag'al dehqonlardan dvoryan-pomeshchiklarni xalos qilish uchun kam erli va ersizlarga 90-yillar oxiridan «Osiyo Rossiyasi erlaridan» keng imkoniyat yaratdi.

Mahalliy dehqonlar eri kamayib ziddiyat kuchayishini e'tiborga olgan rus generallari 1888 yil rus kazaklarining erini yovvoyi hayvonlardan qo`riqlash bahonasida ularni qurollantira boshladi. Aslida rus kazaklarini qurollantirishdan maqsad mahalliy xalq ozodlik harakati boshlasa dehqon kazaklar jangovor qism bo`lishi kerak edi. 1906 yil O`sh tumani Pokrovskoe qishlog'ida va Andijon tumani Kugart volostida rus dehqonlari mahalliy aholi erini tortib ola boshladi.

**Temir yo`l qurish.** Rossiya katta hududni saqlab qolish, ozodlik kurashini bostirish hamda jangovor kuchlarni etkazish uchun Turkistonda temir yo`l qurishga kirishdi. Rossiya Turkistonda temir yo`l qurishdan ko`zlagan maqsad va vazifalari: 1) harbiy maqsadni ko`zlagan edi; 2) Chegaralar bo`ylab mudofaa inshootlari qurish vazifasi turardi; 3) boyliklarni tashlab ketish zaruratidan iborat edi.

Dastlabki poezdlar harakati 1880 yil sentyabrda Mixaylova postidan Mullaqorgacha bo'lgan 26 km. temir yo'lda boshlandi. Mixaylova postidan Qizil Arvotgacha - 232 km. yo'l bo'yicha qatnov 1881 yil 20 sentyabrda ishga tushdi. Temir yo'l yana 1885 yil Axshobodga, 1886 yil Marv, Chorjuy va Amudaryogacha borib etdi va Qoraqum orqali Samarqandga tutashdi. 1898 yil Marv-Kushka, 1899 yil Farg'ona-Toshkent temir yo'li qurildi. Toshkent-Orenburg temir yo'li 1900-1906 yy. qurildi. Orenburgga 2, Moskvaga 4 sutkada boriladigan bo'ldi. 1915 yil Buxoro-Qarshi, Termez-Qarshi, Shahrisabz-Kitob temir yo'li qurilgan. O'rta Osiyoda strategik yo'nalishlarda temir yo'l qurish tugallandi.

Temir yo'l ijobiy hodisa bo'lsada, xalqning ahvoli o'zgarmadi; boylikni talon-taroj qilishga imkon berdi; paxtachilik tumanlari Rossiyadagi to'qimachilik markazlari bilan bog'landi; paxtaning hammasi temir yo'lda tashiladigan bo'ldi. Kazalinsk va Orenburg orqali o'tuvchi ilgarigi karvon yo'li ahamiyatini yo'qotdi. Farg'ona vodiysiga minglab kelgindi mujiklar joylashtirildi.

«Siyosiy-harbiy sababga ko'ra» Kaspiyorti viloyati boshlig'i A.N.Kuropatkin mahalliy ishchilarni ruslar bilan almashtirishni talab qildi. U Harbiy Vazir bo'lgach (1898-1903) temir yo'ldan «g'ayriddinlarni bo'shatdi» va «saralab» ishga oldi. 1899 yildan turkistonliklarni gen. gubernator ruxsati bilan temir yo'lga olishga ko'rsatma berildi. Temir yo'lda ishlagan D.Manjara «mahalliy ishchilar soni O'rta Osiyo temir yo'lida 15% dan oshganini» - yozgan.

Temir yo'l Rossiya uchun *ruslashtirish jarayonini tezlashtirdi*, Turkistonda Rossiyaga xizmat qiluvchi sanoat korxonalarining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Dastlab, paxtani dastlabki qayta ishlash bilan bog'liq sanoat korxonalari tashkil etildi. Paxta tozalash zavodlaridan so'ng yog', choy qadoqlash, aroq-vino tayyorlovchi korxonalar ham ishga tushdi. 1867-1900 yy. 175 ta sanoat korxonalari ishga tushirildi, barchasi paxta tozalash zavodlari edi. Yalpi sanoatining 80% paxtani dastlabki ishlash sohasiga to'g'ri keldi.

Tayanch so'zlar: temir yo'l, Kazalinsk, Qizil Arvot, Avliyoota, rus qishlog'i, agrar, zavod.

3-§. XIX asr oxirida Turkistonda ozodlik harakati.

Milliy-ozodlik harakatlari boshlanishi va sabablari

Mustamlakachilik zulmi kuchayishi. Rossiya Turkistonni bosib olgach, buyuk rus davlatchilik g'oyasini amalga oshirishda milliy davlatchilik tuyg'ularini so'ndirishni asosiy vazifa deb hisoblaydi. Rus davlatchilik g'oyasining xunuk oqibatlari haqida professor N.I.Veselovskiy «hukmronligimizga qarshi g'alayonlar ro'y bersa, ajablanishga o'rin yo'q» - degan edi. Ruslarning o'zga xalqlarni ruslashtirish siyosatining bosh yo'nalishi haqida mojar (venger) sayyohi Xerman Vamberi «ruslarning bunday ko'payishi ko'p tug'ilishdan emas, aksincha bosib olgan o'lkalardagi aholini tezkor ruslashtira olishlari bilan izohlanadi» - degan edi. Ruslar O'rta Osiyoni o'zlashtirish maqsadida aholi ro'yxatini olishga kirishdilar.

O'lkani taftish qilgan maxfiy maslahatchi Girs Turkiston aholisini armiyaga butkul chaqirmaslik siyosatini yoqlab chiqdi. 6 yilda harbiy bilimni egallagan turkistonliklar okrugdagi qo'shinlar sonidan ortib ketadi, buning o'rniga harbiy soliq solish maqsadga muvafiq, deydi u. Girs 1882-1884 yy. o'lka aholisini o'rganib «xalqda rus hokimiyatiga qarshi qo'zg'olon ko'tarish befoyda va halokatli, degan tushuncha chuqur ildiz otgan» - degan xulosaga keladi. «Ilgari Turkistonda askarlikka havas bo'lar edi, hozir askarlikdan ozod etilgach shijoatlari so'nib, bo'shashib ketdilar» - deb, yozgan edi Ahmad Zaki Validiy.

XIX asr 80-yillar oxiri va 90-yillarda xalq turmush tarzi keskin pasayishi va er-mulk boylar va katta savdogarlar qo'lida to'plana borishi savdo-sudxurlik kapitali mavqeining kuchayishiga, kam erli va yarim qaram dehqonlar hamda chorikorlarning ko'payishiga sabab bo'ldi. XIX asrning 80-yillaridan boshlab Moskva va Lodz' firmalari Bol'shaya Yaroslavskaya manufakturasida bo'limlari, aka-ukalar Kraft va Shlesberg savdaxonalarining bo'limlari, Poznan' qog'oz manufakturasida jamiyatlari bo'limlari Farg'ona paxtasini sotib olishni keng yo'lga qo'yidilar.

Davlat banki yiliga xususiy banklar va paxtachilik firmalariga 5,5% hisobida kredit berib turardi. Ekspluatatorlar dehqonlarni itoatda tutish va boylik to'plashning eng maqbul yo'li deb dehqonlarni qarzdor qilib ushlab turishni bildilar. Dehqonlar qarz va nasiyalar tufayli erdan mahrum bo'lib, erni sotishga majbur bo'ldilar. Firma va savdo birlashmalari bergan qarz evaziga dehqonlar hosilning yarimidan ko'pini berishga majbur bo'lardi. Qarzdor dehqonlar Farg'ona vodiysi aholisining 60 % ni tashkil qilardi

Paxta maydonlarining ayrim kishilar qo'lida to'planishi va paxtachilikka ruju qo'yilishi oziq-ovqat ekinlari qisqarib, ocharchilik xavfi paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Rossiya sanoati ishlab chiqargan uy-ro'zg'or buyumlari, ayniqsa to'qimachilik mahsulotlari bilan O'rta Osiyo bozorlarining to'ldirilishi natijasida hunarmandchilik turlari inqirozga uchradi, qashshoqlar yana ko'paydi. Rasmiy soliqlardan tashqari volost' boshqaruvchilari, mirzalar, jamoa oqsoqollari, miroblar uchun «jamoa yig'implari» ko'payib ketdi. Soliq undiruvchi soliqlarni o'z vaqtida to'lamaganlarning mol-mulkini sotib yuborish, o'zlarini qamab qo'yishga haqli edi.

Ijtimoiy va milliy mustamlaka zulm natijasida boshlangan qo'zg'olonlarning harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, shahar hunarman-kosiblari, kambag'allar bo'ldi. Xalq norozilik harakatida yana vatanparvar ruhoniylar, boy zamindorlar ham ishtirok etdilar. «Turkning butun tarixi davomida irqiy xususiyatlaridan biri askar bo'lib kelganligi, intizomsevarligidir» - deb yozgan edi Axmad Zaki Validiy.

Ozodlik harakatlari boshlanishi. Mingtepada chorizmning siyosiy va iqtisodiy zulmiga qarshi 1878 yil *Etimxon* boshchiligida g'alayon ko'tarildi. 1879 yil kuzda (570 kishi) g'alayonchilar Farg'ona viloyat boshqarmasiga kelib, Marg'ilon uezdida soliqni kamaytirishni talab qildilar. Komissiya qo'zg'olon sababi viloyatda paxta ekishning avj oldirilishi natijasida boshqa ekinlar keskin kamayganligida, deb ma'lum qiladi. Xo'jand va O'ratepada Raxmonqulihoji va Mirkarimboy boshchiligida namoyish bo'lishiga sabab uezd boshlig'i Putinsev 1880 yil noyabrda qo'shimcha er solig'i e'lon qilishi edi. Talovchilik, soliq va

zulmning avj olishi sababli Namangan aholisi 1882 yil boshlarida ma'murlarga qarshi bosh ko'tardi.

Aholi 1882 yil O'shda, 1883 yil Chustda ma'murlarga qarshi bosh ko'tardi. Farg'ona vodiysida 1885 yil yozida qo'zg'olon yana avj olib ketdi. Kurash usullari o'zgardi, boylar va volost hokimlarining qo'rg'onlariga o't qo'yib, hujum uyushtirdilar. «Qo'zg'olonning asosiy sababi o'rinsiz soliqlarga qarshi aholining noroziligidir» - deb aytgan edi Farg'ona viloyat prokurori Medinskiy. Andijon uездining Qo'rg'ontepa volostida *Darveshxon* harakati tor-mor qilinib, yordamchisi Mo'minboy dorga osildi.

Oqsoqollar, ellikboshilar va mingboshilar saylovi g'alayonga aylandi: 1890 yil yanvarda Namangan uездi Kapa volostining Qumqo'rg'on jamoasi; 1893 yil fevralda Qo'qon volosti Qashqar va Niyoz qishloqlari, Omoncho'ri jamoasi; 1893 yil Namangan uездining Oqsuv-Shaxrixon volostidagi Naymanchi, Ko'hna Mozor, Langarbob, Saroy qishloqlarida; 1895-1896 yy. Kengko'l-Qoraqir, Olmos, Sariqsuv, Oqsuv-Shaxrixon volostlarida g'alayonlar bo'ldi.

Mustamlakachilar keyinchalik rus va mahalliy qishloqlarni birlashtirib, uning rahbarlarini rus volost' starshinalaridan qo'ya boshladi. General-gubernator mahkamasi maxsus bo'limi boshlig'ining fikri «to'polon va isyonga moyil» Farg'ona aholisiga harbiy sud o'lim jazosini oshkoro ijro etishi yagona vosita sifatida qabul qilindi. 1892 yildan rus mustamlakachilari oddiy fuqarolarni ma'murlarga qarshilik ko'rsatgan taqdirda dala sudiga berishi va qatl qilishiga ruxsat etildi.

Oloy va Turkistonda ozodlik harakatlarini o'zbek, qirg'iz, tojik xalqlari davom ettirdilar. Po'latxon qo'zg'oloni bostirilgach omon qolganlar Qurbonjon dodxoxga qo'shildilar. Skobelev 1876 yil yozda Qurbonjondan engilgach, sulh so'rab mayor Ionovni yuborganda Qurbonjon «o'zim bilan unvoni teng sarkarda bilan muzokara yuritishim mumkin, rus mayori bilan muzokara olib bormayman» - deb javob bergan.

1876 yil 31 iyulda mung'ish va adig'ina urug'lari Skobelevga taslim bo'ldi. Skobelev Markazga jo'natgan telegrammasida yaqinda Farg'onada tinchlik

o`rnatilishini aytdi. Bu haqiqatdan yiroq bo`lib, Skobelev Farg'onadan Oloyga «ko`chib o`tgan» ozodlik harakatini bostira olmagan edi. Podsho Aleksandr II Qurbonjon dodxoxni «Oloy malikasi» va hukmdori deb e`tirof etgan. Oloy rasman Rossiya tasarrufiga o`tgan bo`lsada, amalda Qurbonjon ichki boshqaruvda o`z mustaqilligini saqlab qoldi.

Qirg'izlarning nayman urug'i qo`zg'olonchilari Qo`qon xonlari avlodidan Xudoyqulni Xon deb e`lon qildi. Xudoyqul Qoraqiya jangida Kolpakovskiydan engilgach G`uljaga qochib ketadi, keyin qo`lga tushib qatl qilinadi. Abdullabek 1876 yil 29 martda Terak dovonida rus otryadini tor-mor qiladi. G`ulja yaqinidagi YAngiariq darasini Abdullabek, Umarbek, Sulaymon udaychi, Taniqul, Valixon to`ralarning o`zbek-qirg'iz otryadlari egallaydi.

Abdukarimbek o`zini 1876 yil mayda Qo`qon xoni deb e`lon qildi. Ikki tomon o`rtasida 1876 yil may-iyul` oylarida to`qnashuvlar bo`ldi. Qurama hokimi Pirmuhammad Mirzo o`g`li Yoqubbek Toshkent yaqinidagi Pskent qishlog`ida tug`ilgan. Polkovnik Obuxning kazaklar otryadini Yoqubbek sarbozlari yakson qiladi.

Tayanch so`zlar: Qurbonjon dodxox, Oloy malikasi, Darveshxon, firma, manufaktura, Lodz', Bol'shaya YAroslavskaya, Kraft, Shlesberg.

4-§. Toshkent va Andijon qo`zg'oloni

«**Vabo isyoni**» (**Toshkent voqeasi**). Qobul va Hirotida vabo tarqalib 1892 yil iyunda Toshkentga etib keldi. Vabo bilan og`riganlarni ruslar yo`qotar emish degan mish-mishlar xalqda vahima tug`dirdi. Toshkentdagi 12 ta qabriston yopilib, shahardan uzoqda 1 ta qabriston ochildi. Norozilik boshlanishi bahonasida Eski shahar oqsoqoli Inog`omxo`ja Umriyoxo`jaev o`rniga poraxo`r Muxammad Yoqub tayinlandi.

Muxammad Yoqub pora olish maqsadida boshqa kasallikdan o`lganlarni ham vabo uchun ochilagn qabristonga ko`mishni buyurishi qo`zg'olon

boshlanishiga sabab bo'ldi. Pristav yashirinchalik ko'milganlar go'ridan qazib olinishini ma'lum qilib, ularni ko'milganlar 1892 yil 24 iyunda hibsga olingach, qo'zg'olonchilar hokim to'ra Putinsev, oqsoqol M.Yoqub va mirshablarni do'pposladi.

«Ayb o'zimizda «sart»larning fe'lini o'rganmayapmiz. Ayb faqat vaboda emas, noroziliklar qo'zg'olonga aylandi» - deb aytgan N.P.Ostroumov 1892 yil 29 iyulda yozgan maktubida. «Bir chekkasi-ruslar zulmi, bir chekkasi-kambag'allik, va o'lat aholining tinkasini quritib, nihoyat, xalq ko'tarildi. Mashhur «Toshotar voqeasi portladi» - deb ta'riflagan edi akademik shoir G'.G'ulom. Rus mustamlakachilari ziyoli-ma'rifatparvar-millatparvarlarni ham qatag'on qildilar.

Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N.I.Grodekov 1892 yil 1 iyulda general-gubernatorga yuborgan axborotida 24 iyun' voqealari rahbarlari deb shahar oqsoqoli I.Umriyoxo'jaev, Shayxontohur qozisi Sharifxo'ja, Beshyog'ochlik B.Xolmuxamedov, B.Dadajonboevlarni aytgan, ular 24 iyunda qamoqqa olingan. Inog'omxo'ja Umriyoxo'jaev (1833-1896) asli qo'qonlik savdogar, Shayxontohur, keyin Toshkent shahar bosh oqsoqoli, turmada vafot etgan. Sharifxo'ja Poshshaxo'ja (1814-1904) Toshkentda qozikalon, Vobkentda qozi, Xoja Ahror madrasasida mudarris, Shayxontohur qozisi, rus-tuzem maktabida faxriy nozir bo'lib ishlagan, surgun qilingan.

Toshkent qo'zg'olonidan so'ng (1892) Peterburg Turkistonda mirshablik holatini joriy etishga ruxsat berdi. 1892 yildan Turkistonda 1887 yil tasdiqlangan «Davlat tartibi va jamoat osoyishtaligi haqida Nizom» hamda 1892 yil 18 iyundan kuchga kirgan «Harbiy holatdagi joylar haqida Qoida» tadbiq etildi. Turkiston general-gubernatori «Kuchli muhofazada» - deb e'lon qilingan joylarda yig'inlarni tarqatish, korxonalarni yopish, matbuotni yopish, jarima solish huquqlarini oldi.

«Favqulodda muhofazada» - deb e'lon qilingan joylarda butun hokimiyat general-gubernator yoki u tayinlagan bosh noibga o'tdi. 1892 yil 18 iyundagi «Qoida»lar harbiy holat joriy etib, fuqarolar ishini ham harbiylar qo'lga topshirdi. Turkistonda har ikki mirshablik qonunlari (1887 y. Nizom va 1892 y. Qoida) 1892-1917 yy. amal qilib turdi.

1895 yil «missioner» Ostroumov taklifi bilan taklifi bo'yicha Turkiston xalqini savodsiz qilish maqsadida rus-tuzem maktablari ochishga kirishildi. Ruslar o'zlarini hokim millat ekanliklarini ko'rsatish uchun madrasa vaqflarini yo'q qiluvchi buyruqlar chiqardi, xutbada rus podshosi nomini qo'shib o'qish, rus amaldoriga ta'zim qilishga amr qilindi.

XIX asrning 80-yillarida Rossiya «katta og'a» munosabatlarining huquqiy jihatlarini ishlab chiqdi. Mustamlakachilik harbiy-siyosiy mashinasi 1890 yillardan Turkistonni xom ashyo manbaiga aylanish imkonini yaratdi. Mustamlakachilik tuzumi XIX asr 80-yillarigacha o'z hukmronligini mustahkamlashga harakat qilgan bo'lsa, 90-yillarda Turkistonni talon-taroj qilishga kirishdi. Chorizm Turkiston xalqlaridagi vatanparvarlik va kurashchanlik tuyg'ularini barbod qilishni mustamlakachilik siyosatining bosh va asosiy mazmuni deb bildi.

Andijon qo'zg'oloni. Ozodlik harakati darg'asi bo'lish masuliyatini Muhammad Ali (Dukchi) Eshon o'z zimmasiga oldi. U Marg'ilonning Shaxidon qishlog'ida dehqon-hunarmand Muhammad Sobir oilasida tug'ilgan. Muhammad Ali Buxoroda Usmonjon oxun maktabida o'qiydi, vodiyluk ulamo Sultonxon to'ra eshon xizmatida bo'ladi, 1882 yil u o'lgach Muhammad Ali Pir bo'ldi.

Muhammad Ali Aravon-Asaka o'rtasidagi baland joyga suv chiqarib «obi xudoyi» barpo qilishi uni mashhur qildi. U 1887 yil Makka-Madinaga hajga chiqib, Saudiya Arabistoni, Afg'oniston, Hindiston, Eron, Qora dengiz, Rossiya janubida bo'ladi. 1890 yil ziyoratchilari ko'paygach muridlari 500 ot sig'adigan otxona qurib beradi. Eshon ziyoratchilar ko'z oldida olovsiz qozon qaynatgan.

Muhammad Ali eshonning mashhurligi Farg'ona mustamlakachi ma'murlarini tahlikaga soldi. Minora qulab 23 ta mullavachcha halok bo'lsada hech bir ota-ona shikoyat qilmagani uchun mustamlakachilar Muhammad Ali ustidan jinoiy ish ocholmadi. 1895 yil eshon huzuriga Oloy «malikasi» Qurbonjon dodxox keladi. Qurbonjonning o'g'li Qamchinbek rus bojxonasi xodimini o'ldirilganlikda ayblanib, osib o'ldirilgan edi. 1896 yil Ketmotepa, Ko'gart qirg'izlaridan 25 ta vakil Mingtepaga Dukchi eshon huzuriga kelib, rus mujiklaridan shikoyat qiladi va g'azotga ruxsat berishini so'raydi.

1896-1897 yy. rus mujiklari va qirg'izlar o'rtasida to'qnashuvlar kuchayadi. Qirg'izlar 1897 yil oxirida bo'lis oqsoqoli Chibil, qozi noibi Raxmatilla rahbarligida Kengash qilib, rus mujiklariga hujum qilish rejasini ishlab chiqadi. Kengashda Muhammad Ali Eshon g'azotga rahbar qilib tayinlandi.

«Eshonning muridlari 10 mingdan oshgani va Russiyaga isyon qilishi mumkinligini, maktabida 250 ta bola o'qiyotgani, ularni Istambulga yubormoqchi» - ekani haqida Asaka pristavi M.Chanishev axborotida yozgan. Ruslar Rossiya-Turkiya urishi bo'lib turgani uchun turklarning Turkistonga xayrixox bo'lishidan cho'chirdi. Eshon faoliyati bilan general-gubernatorning shaxsan o'zi shug'ullanishining sababi: o'lkada ruslarga qarshi kayfiyat kuchayib, turklarning paydo bo'lishi; Turk-Yunon urishida g'alaba qilgan turklarni madh etuvchi kitoblar tarqalishi; Eshonga turk sultoni to'n va g'azovatga chorlovchi farmon yubogani haqida gaplar edi.

Toshkent okrugi qoshida tuzilgan (Sudida) tergovchi va 12 kishilik komissiya 1897 yil 12 mayda Mingtepaga etib keldi. Muhammad Ali tergov tugagach ozodlik kurashini tashkil qilish uchun tijorat ahli va ulomalarga chaqiriq maktubi yo'llaganda xalq dengizdek to'lqinlanib ketadi degan fikrda edi, biroq 1898 yil 15 yanvarda Mingtepaga chaqirilgan qirg'izlar 2 kun boshqa vakillarni kutishdi. Qirg'izlar hukumatga qarshi qo'zg'olon boshlashi mumkinligidan ma'murlarni Ketmontepa va Qo'gardagi rus mujiklari ogohlantirdi.

Qo'zg'olon boshlanishi. Rus maxfiy xizmati qo'zg'olon boshida Dukchi eshon turganini bilib Eshonni yo'qotish rejasini ishlab chiqdi, qirg'iz va o'zbeklarni birlashtirmaslik, qo'zg'olon pala-partish boshlanishini ta'minlashga zo'r berdi. Rus maxfiy xizmati qo'zg'olonni oldini olish uchun 1898 yil 17 mayda Eshonning hovlisiga bostirib kirib, qo'zg'olon boshlashni talab qildi va jiyani Abdulazizni emas Eshonni xon deb e'lon qildi. Muhammad Ali boshchiligidagi qo'zg'olon Tojik qishlog'idan boshlanib 17 may kechqurin Andijonga yurishdi.

Qo'shinning ilg'or qismga mulla Ahmad qirg'iz, Eshon qo'shini ikkiga bo'linib, biriga Ziyovuddin Maxsum bosh bo'ldi. Qo'zg'olonchilarga Qutchi qishlog'ida 200 kishi, mingboshi G'oyibnazar yigitlari bilan, savdogar Aliboy 150

yigiti bilan qo'shildi. Eshonga qo'shilgan yigitlarga avval ruslarda xizmatkor bo'lib, keyin Eshonga murid bo'lgan Muhammad Zulum rahbarlik qildi. Qo'zg'olonchilar Andijonning Eski shahariga kirib, 163 kishi 20-Turkiston liniya batal'on kazarmasiga hujum qildi.

Qo'zg'olonchilarning xatolari quyidagilardan iborat edi: uyushmagan olomon to'lqini Eshonni oddiy ishtirokchiga aylantirib qo'ydi; qo'zg'olonni harbiy intizom asosida boshqarib bo'lmadi; qirg'iz Chibil bo'lis Eshonga qo'shilmasdan rus dehqonlariga yurish qildi; Inoyatxon eshon Marg'ilonga, Umarbek dodxox esa O'shga hujum uyushtira olmadi. Muhammad Ali 1898 yil 17 mayda muridlari bilan pala-partish, ochiqchasiga hukumatga qarshi qo'zg'olon ko'targanligi rus mustamlakachilari uchun ayni muddao bo'ldi. Chunki siyosiy-diniy arbob o'zini oshkor qilgan edi, endi Eshonni yo'qotish va qatli om qilish mumkin edi.

Qo'zg'olon bostirilishi. Qo'zg'olondan xabar topgan podsho Nikolay II Turkistondagi noibi baron Vrevskiyni lavozimidan chetlatdi, general-gubernatorlik vakolatini vaqtincha Sirdaryo viloyati general gubernatori Korol'kovga yukladi. Bosh shtab unga jazo ekspeditsiyasiga rahbardik qilish, yozgi mashqlarni bekor qilish, ko'ngilli komanda qo'shinlarini Farg'ona tumanlariga yuborish, ruslarni qurollantirish, ishonchli erli amaldorlarga yorliq bilan ov miltiqlari berish ishlarini yukladi. Korol'kov 1898 yil 20 mayda «bo'shanglik qilgan» Farg'ona viloyat harbiy gubernatoriri, tuman hokimi, Asaka uchastka pristavini lavozimidan chetlatdi.

Rus amaldorlari Eshonni tutib kelganga Andijon shahriga starshiy oqsoqol qilishni va'da qilishdi. Muhammad Ali va 3 ta muridini Arslonbob yaqinidagi Toshko'prikda Qo'qonqishloq mingboshisi Qodirqul, bozor sarkori Yoqub qurboshi, shtabs-kapitan Og'abekovlar ruslarga tutib berishdi. Yangi tayinlangan general-gubernator Duxovskiy Harbiy Vazir Kuropatkinga yuborgan raportida «Bu alanga Farg'onada ko'tarilgan bo'lsada, o'lkaning o'zga hududlarida ham g'azovotga xayrixoxlar ko'p. G'alayon tuman doirasidan tashqariga yoyilib ketdi» - deb yozgan edi.

1898 yil 19 mayda Yakkatutda qurollangan dehqonlar jazo otryadiga qarshilik ko'rsatdi. Namanganda qirg'izlar; Qo'qon tumanida, Beshariq va Ko'gart volostlarida qo'zg'olonchilar kurashni davom ettirdi. Jarkent tumanida g'azovotga Ili orti volost' boshqaruvchilari ham qo'shilib ketganini Sibir' harbiy okrugi shtab boshlig'i Zarubaev 1898 yil 28 iyunda ma'lum qilgan. Farg'ona viloyati shimolida Eshonning safdoshlari Chibil bo'lis va Shodibeklar harakatni davom ettirdilar. Susamir viloyatidagi erlilar Shodibek boshchiligida g'azovot e'lon qilishdi.

General-gubernator 1898 yil 5 avgustdagi raportida «so'nggi g'alayonlarda» Andijon va Marg'ilon shaharlari «eng ashaddiy» g'azovotchilarni etishtirib berganini yozgan. General-gubernator Mingtepa, Asaka, Quva, Shaxrixon, Aravon, Yakkatut, Yozyovon, Buloqboshi, Ko'gart, Susamir, Kengko'l-Qoraqir volostlari qo'zg'olonchilar «uyasi» ekanini xabar qiladi. Jazo ekspeditsiyasi boshlig'i Korol'kov o'z hisobotida Eshondan keyin qo'zg'olonning eng zo'r etakchilari sifatida 14 kishining nomini keltiradi.

Muhammad Ali (Eshon) Andijondagi Yangi shahar hibsxonasiga qamalgandan keyin o'zbek, qirg'iz, qipchoq, qoraqalpoqlar «eshonga qarashli yordamchilar» deb o'ldirildi. Mustamlakachilar Andijon shahri va tumani fuqarolarini eshon bilan «tili» bir deb, xavfsiraganlar. Rus mustamlakachilari Andijondagi qo'zg'olon bahonasida qatag'on uyushtirib, eshon va uning yaqin qarindoshlarini qatl etishi intiqomdan bir ko'rinish edi. Rus amaldorlari Muhammad Ali siymosida faqat qo'zg'olonchilar raxbarini emas, balki o'zlari uchun xavfli islom ulamosini ko'rdilar.

Muhammad Ali va uning safdoshlari 1898 yil 25 iyunda Yangi shahar Tuproqqo'rg'oni oldida qatl qilindi. Qo'zg'olon xarakteriga ko'ra milliy-ozodlik ko'rinishida yuz berishining sababi, chunki bu qo'zg'olonning asosiy kuchi xalq ommasi edi. Qo'zg'olonchilar toptalgan haq-huquqlari, dinu diyonatlari uchun tengsiz kurash olib bordilar.

Eshonning jiyani, Qo'qon xoni taxtiga mo'ljallangan 14 yoshli Abdulaziz Andijon turmasiga solinganini 1898 yil 3 iyunda Korol'kov xabar qiladi. Muhammad Ali hibsga olingach, uni tasdiqlagan guvohlardan biri Mirza Ma'sud

edi. Eshonni tergov qilganda mirzaboshi Mulla Ismoil qatnashgan. Harbiy sud raisi va Eshonning gaplarini uezd (tuman) mahkamasining tarjimoni Eshmuxammad to'ra Toshmuxammedov tarjima qilib turgan.

Rus mustamlakachilari 1898 yil Turkiyaning Yunoniston ustidan qozongan g'alabasini qutlayotgan musulmon olamida o'ziga xos diniy intiqom olish uchun ham Andijon qo'zg'oloni bahonasida Eshon va uning maslakdoshlarini qatl etish marosimi bu intiqomdan bir ko'rinish bo'ldi.

Muhammad Ali «Ibrat ul-g'ofilin» (G'ofillar uchun ibratlar) nomli asar yozgan. Mustamlakachilar 1898 yil 12 iyundagi qo'zg'olonchilar qatlida maktab bolalarining ham qatnashuvi majburiy ekanligi uqtirilgan alohida buyruq e'lon qildilar. Yosh bolalar ko'p yillar Rusiya podshohining siyosatini aytib yuradilar, degan gubernator Chaykovskiy. Qatl fojeasini ko'rgan bolalardan biri Fozilbek Otabek o'g'li keyinchalik 1927 yil «Dukchi Eshon voqeasi» kitobini nashr qilgan.

Andijondan tashqari Marg'ilon, O'sh va Namangan qo'zg'olonchilari tergov qilinib, qatl va Sibirga surgun qilindi. Korol'kov Eshon va uning muridlaridan olingan intiqom etarli emasligini ta'kidlab Mingtepadan Andijongacha bo'lgan aholini imperiyaning ichkari hududlariga surgun qilishni taklif qildi. Mingtepa qishlog'i er bilan yakson qilinib, rus mujiklari uchun 450 xonalik posyolka qurish uchun mahalliy aholi mardikor sifatida jalb qilindi.

Xo'qanddagi Avg'on bog' degan ziroat tajribagoxidagi agronomni 18 mayda qo'zg'olonchilar o'ldirgani uchun 500 xonadonning imorat va bog'lari tekislab tashlandi. Andijonning Xo'qand qishlog'ida «Duxovskiy maydoni» deyilgan rus posyolkasi barpo bo'ldi, o'zbeklar uni «Vayrona-vayrona» degan. «Yarim podsho» 400 ta rus xonadoniga Mingtepa qishlog'ini «Marhamat» qildik degani uchun Mingtepa Marhamat deyildi.

Ma'muriy-polisiya boshqaruvi. Andijon qo'zg'olonidan keyin Korol'kov ruslashtirishning tezkor usulini ishlab chiqdi. Bunga ko'ra madrasalarda rus tilini o'qitish, rus tiliga davlat tili maqomini berish, mahalliy amaldorlar 5 yil ichida rus tilini o'rganishi, 15 yildan keyin faqat ruschani biladiganlarni yuzboshi, qozi, oqsoqol lavozimiga tayinlash taklifini aytdi.

Turkiston general-gubernatori Duxovskiy 1898 yil 6 noyabrda harbiy gubernatorlarga ko'rsatma berib, mahalliy ma'muriyat rus amaldorlari bilan yozishmalarda rus tili davlat tili sifatida e'lon qilinishini bildirishni va bu tadbir muhokamadan o'tguncha oqsoqollar va mingboshilar idoralariga rus mirzalari tayinlanishini aytdi. Ruschani o'zlashtirgan musulmonlardan barcha sohalarda keng foydalanish fikrini Turkiston general gubernatori yordamchisi N.Ivanov Toshkentdagi erlar gimnaziyasida, 1899 yil shahar jamoatchilik yig'inida ochiq aytdi.

Rus shovinistlari Andijon qo'zg'oloni bahonasida o'zlarining dillaridagi eng mudhish niyatlarini endi oshkora amalga oshira boshlashdi. Korol'kov imperatorga taqdim etgan erli aholi turmushiga ma'naviy-ruhiy ta'sir o'tkazish dasturida o'lka xotin-qizlarini va bolalarni ruscha hayot tarziga o'rgatish alohida o'rin egallagan. U o'z dasturida o'lkada xotin-qizlar ambulatoriyalarini ko'paytirishni, Rossiyadagi ayollar monastirlarini Turkiston ayollariga «pravoslav rus qarashlarini singdirish uchun» xizmatga jalb etishni taklif qildi.

O'lkaning nufuzli amaldori, sharqshunos V.P.Nalivkin «Ma'muriy beboshlik hech qaerda 90-yillar oxiri va 1900 yillarda Andijon nohiyasidagidek keng avj olmagan edi» - deb aytgan. Ma'muriy beboshlikka o'lka boshlig'i Duxovskiyning o'zi bosh bo'lgan edi. Duxovskiy Andijonga kelganda Eski shahar aholisini non-tuzini qabul qilmay bir to'p hind va yahudiylarning non-tuzini qabul qilib, ularga «sizlar hozircha menga sartlardan ko'ra yaqinroqsizlar», deb aytadi.

Korol'kov ishlab chiqqan dasturni general-gubernator Duxovskiy yangi fikrlar bilan yanada kuchaytiruvchi hujjat tayyorlab Rossiyaga jo'natdi. Duxovskiyning dasturida musulmonlarga yahudiylarga nisbatan o'rnatilganga o'xshash munosabatlarni joriy qilish va musulmon maktablariga yahudiylar haqidagi 1893 yil 1 mart qonunini qo'llash taklifi bildirildi. Dasturda takliflarning umumiy asosini belgilab, «nodon osiyoliklar uchun islom kuchli ta'sir qilishini» va bu ta'sir uzoq davom etishini ta'kidladi.

Korol'kov va Duxovskiy rejaları bo'yicha: mustamlaka apparati kengaytirilib harbiy va mirshablik mansablari ko'paytirildi; general-gubernator

yordamchisi (1900), bosh boshqarma diplomatik maslahatchisi (1899) lavozimlari joriy etildi; harbiy gubernatorlar maoshi yiliga 10 ming so`mga oshirildi; jabha (uchastka) pristavlari soni yana 49 kishiga ko`paytirildi; general-gubernator mahkamasi xarajatlari uchun qo`shimcha 10 ming so`m, o`lka boshlig`i maoshi oshirildi; sud prokuror va harbiy sudlarga katta huquqlar berildi.

1886 yilgi «Nizom»ga o`zgartishlar kiritilib, Turkiston general-gubernatorligi «Ma`muriy-polisiya boshqaruvi» deb o`zgartirildi. Bunga 90-yillardagi xalq harakatlari, xususan Andijon qo`zg`oloni sabab bo`ldi. Peterburg Harbiy Vazirligi o`lkada «harbiy-polisiya boshqaruvi»ni tikladi.

*Tayanch so`zlar:* “Vabo isyoni”, Inog`omxo`ja Umriyoxo`jaev, Muxammad Yoqub, Muhammad Ali – Dukchi eshon, Nalivkin, Kolrol`kov, Duxovskiy.

XIV-bob. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkistonda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar shakllanishi.

1-§. Turkistonda demokratik g`oyalar tarqalishi.

Jadidlar harakati

**Paxta xomashyosiga bo`lgan ehtiyoj.** XIX asr oxirlarida Rossiya sanoati jadal sur`atda kapitalistik munosabatlarga tortildi. Evropada yirik hisoblangan to`qimachilik markazlari Moskva, Ivanova, Ivanova-Voznesensk, YAroslavlda vujudga keldi. Rossiyada yollanma mehnatga asoslangan to`qimachilik sanoatining tez o`sishi Turkistonda *paxta yakkahokimligining* kuchayishiga olib keldi. Turkiston paxtasi Rossiyaga 1894 y. - 2600, 1904 y. - 6400, 1914 y. - 15500, 1916 y. - 17500 ming pud chiqarilgan.

Eng katta paxta plantasiyalari Farg`onada bo`lib, rus burjuaziyasi XX asr boshlarida Farg`ona vodiysida 157 ta paxta tozalash zavodi qurdi. Rus burjuaziyasi mahalliy boylar, savdogarlar bilan sherikchilik asosida korxonalar qurishi kurtak holatdagi o`zbek burjuaziyasining vujudga kelishiga sharoit yaratdi. Rossiya

Turkistonda paxta yakkahokimligini ta'minlash asosida AQSH, Xitoy va Misr paxtasiga bo'lgan qaramligini bartaraf etishni ko'zladi. Turkiston paxtasi rus sanoati ehtiyojining 1880 yil - 25 % ini ta'minladi, birinchi jahon urushi arafasida (1914) – 50 % ga etdi.

Amerika navli paxtani Turkistonda keng tarqatish tashabbuskorlari Belyakov, Raevskiy, Tarsin kabi plantatorlar bo'ldi. Eng katta plantasiya Katta YAraslavl manufakturasi (2750 desyatina) va Andreev xutori (Andijon yaqinida – 700 desyatina) ga tegishli edi. Paxtachilik Rossiyaning chet ellarga sarflaydigan 70 mln. oltin pulini tejash imkonini berdi.

Rus savdo-sanoat burjuaziyasi daromad olish maqsadida ilm-fan egalarini, agronomiya va biologiya fani olimlarini Turkistonga safarbar qildi. 1884 yil Turkistonda tajriba-urug'chilik stansiyasi ochildi. 1907 yil Rossiyaning paxta mustaqilligi ta'minlandi. Paxta dalasi, paxta zavodi, to'qimachilik fabrikasidan iborat ishlab chiqarish majmuasi markaziy rayonlar temir yo'l orqali Turkiston bilan bog'langach (5-mln. pud paxta tolasi olib ketildi) yuzaga keldi.

Paxtachilik bilan 30 dan ortiq katta savdo tarmoqlari shug'ullandi. Banklar paxta olish-sotish ishini qo'lga olib, bank kapitali bilan sanoat kapitali Turkiston paxta maydonlarida topishdi. Rossiya-Osiyo banki, Moskva savdogar va Davlat banklari, keyin Poltava va Nijegorod-Samara er banklari Turkiston paxtakorlarini qarzga botirdilar.

Paxta savdosi bilan shug'ullanuvchi rus savdogarlari o'zlarining kompaniyalarini tuzdi. Kompaniya egalari pilla, teri, beda urug'i etishtirish sohalarini o'z nazoratiga ola boshladi. Eng katta kompaniya Vad'yaevlarning paxta-yog' shirkati, 30 ta paxta zavodi bo'lib, qaysi korxona 1916 yil Ivanova-Voznesensk to'qimachilik manufakturasi ularga o'tdi.

Mahalliy ishchilar shakllanaishi. Turkistonda temir yo'l qurilishi va sanoat korxonalarining vujudga kelishi tufayli mahalliy ishchilar sinfi shakllana boshladi. Mahalliy ishchilar xonavayron bo'lgan hunarmandlar va qashshoqlashgan dehqonlardan tarkib topgan edi. Hunarmandlar rus sanoat mahsulotlari raqobatidan

xonavayron bo'ldi. Kapitalistik munosabatlar tufayli qishloqlarda tabaqalanishning kuchayishidan dehqonlar qashshoqlashdi.

Turkiston aholisining 90 % ini tashkil qilgan dehqon va chorvadorlar turli mavsumiy ishlar bilan shug'ullana boshladi. Ishchilar safini XX-asr boshlarida dehqon va hunarmandlar to'ldira boshladi. Mahalliy ishchilar sinfining shakllanishida quruvchi ishchilar asosiy zaminlardan biri edi. Rus amaldorlari ig'vogarona maqsadlarni ko'zlab Turkistondagi rus ishchilariga imtiyoz berib, istilochilarga xos mavqe yaratib berdi.

Rus mujiklari va ishchi-xizmatchilariga yaratilgan yuqori imtiyozlar «katta og'alik» tuyg'usini vujudga keltirdi. Rossiyada dvoryan-pomeshchiklar bilan dehqonlar, burjuaziya bilan ishchilar o'rtasida kurash avj oldi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston xalqlari milliy o'z-o'zini anglay boshladi. Turkiston general-gubernatori Rossiya ichki ishlar vaziriga yo'llagan maxfiy xatida Turkistondagi rus aholisining hukumatga qarshi harakati Turkistonga surgun qilingan siyosiy kishilar hamda temir yo'l qurilganidan so'ng ishchilar paydo bo'lgach boshlanganiga to'xtaladi.

Rus podshosining noibi mahalliy aholi o'rtasida «inqilobiy tashviqot hali-beri ildiz otolmaydi», mahalliy aholi hukumatga «xayrixox» bo'lib, «mahalliy aholi bilan inqilobiy tashviqot o'rtasida ulkan to'siq - ikki tomonning til bilmasliklari», - degan xulosaga keladi. General-gubernator, agar rus inqilobiy firqalari mahalliy aholini inqilobga tortsa, ularning harakati «Barcha ruslarga qarshi qaratiladi yoki Kavkazdagiga o'xshab qaroqchilik tusini oladi», - deb bashorat qiladi.

Turkistondagi demokratik harakatlar. Rus sosial-demokratlari Turkistonga surgun qilingan siyosiy muhojirlar markaziy tashkilotlar bilan aloqa o'rnatib, inqilobiy gazeta-jurnallar va siyosiy adabiyotlarni tarqatib Turkistonda markaziy tashkilotning yacheyka guruhlarini tuzdi. Turkistonda dastlabki sosial-demokratik to'garaklar 1902 yil Toshkentda, 1905 yil Samarqandda, so'ngra Qozonjiq, Qizil-arvat, Krasnovodsk, Pishpak, Qo'qon, Kogonda tuzildi.

Rossiyadagi 1905 yil «Qonli yakshanba» va Umumrossiya oktyabr stachkasi, Dekabr qurolli qo'zg'oloni Turkistonda ham inqilobiy harakatlar boshlanishiga turtki bo'ldi. 1905 yil yanvarda Toshkent va Samarqandda ishchilarning siyosiy ish tashlashlari boshlanib boshqa shaharlarga tarqaldi, o'zbek ishchilari ham qatnasha boshladi.

Toshkentda 1904 yil «Sosial-demokratlar va sosial inqilobchilarning ittifoq guruhi» tashkil topdi. «Ittifoq guruhi» varaqalarida «Kurashda sen o'z huquqingni qo'lga kiritasan», - deb yozilgan edi. «Ittifoq guruhi» birinchi siyosiy chiqishni va 1905 yil fevralda Toshkent ishchilarining birinchi ish tashlashini uyushtirdi. «Ittifoq guruhi» uzoq «yashamadi», undan 1905 yil martda sosial-demokratlar ajralib chiqib, RSDRP ning Toshkent guruhi tashkil topdi. Toshkentdagi 1905 yil 1 may voqealarini RSDRP ning Toshkent guruhi amalga oshirdi. RSDRP Toshkent guruhi Boku qo'mitasi bilan hamkorlikda ish ko'rdi. 1905 yil 8 sentyabrda Bokudan kelgan A.Buzanskiy ma'ruza qiladi.

Podsho 1905 yil 17 oktyabrda fuqarolarga erkinlik berganligi haqida Manifest e'lon qildi. Manifestga ishonchsizlik bildirgan RSDRP ning Toshkent guruhi uni «qog'ozdagi qonun», - deb atadi. Toshkent guruhi O'rta Osiyo Toshkent Bosh temir yo'l ustaxonasi oldida miting o'tkazib, siyosiy mahbuslarni ozod qilish va hukumatga qarshi kuch ishlatishga da'vat etdi. Sirdaryo harbiy gubernatori Fedotov 1905 yil 19 oktyabrda Toshkent shahar Dumasi oldidagi namoyishni o'qqa tutishni buyurdi. Eserlarning tashviqoti bilan 1905 yil noyabrda Toshkent to'p ombori va ustaxonalarida va 1-Turkiston zaxira batal'oni Toshkent qo'rg'onida qurolli qo'zg'olon ko'tarildi.

Toshkent inqilobiy qo'mitasi. Turkistonda ba'zi boshqaruv vakolatlari 1905 yil noyabr-dekabrda ishchi va askar noiblari Sho'rosi vazifasini o'tovchi temir yo'l stachka qo'mitalari qo'lga o'tdi. Bu davrda general Saxarov Turkiston general-gubernatori vazifasini bajaruvchi edi. Ish tashlash davomida Toshkent inqilobiy qo'mitasini odamlar «Vaqtli hukumat» deb atadi. 1906 yil fevralda RSDRP Turkiston tashkilotlarining 1-konferensiyasi (ta'sis) bo'ldi. RSDRP ning

Toshkent guruhidan saylangan «Ittifoq qo`mitasi» ga adabiyotlar nashr qilish va markaziy tashkilotlar bilan aloqa o`rnatish yuklatildi.

Buxorodagi Rossiya imperatorligi siyosiy agentligining 1905 yil noyabrdagi nomasida rus ishchilari o`zbeklarni «buzayotgani» va Do`st Muhammad Ustaboev katta rol o`ynagani qayd etiladi. Toshkentning Jome' masjidida 1905 yil 12 sentyabrda Toshkent shahar Dumasiga noiblar (glasniy) faqat boylardan saylanayotganidan norozilik chiqishi bo`ldi. 1905-1907 yy. voqealari rus mustamlakachilarini ular orasida birlik yo`qolib, o`zaro kurash boshlanganidan voqif qildi. Turkiston general-gubernatori 1906 yil yanvarda viloyat harbiy gubernatorlariga aholi kayfiyatini bilib turish va inqilobiy tashviqotga qarshi tashviqot o`tkazishni tavsiya qildi.

Rus-yapon urushida (1904-1905) chorizmning engilishi va xarajatni qoplash uchun mustamlakalarni talashi yalpi norozilikka sabab bo`ldi. Peterburgdagi 1905 yil 9 yanvar' «Qonli yakshanba» fojeasi chekka tumanlarni ham kurashga qo`zg`atdi. Rossiyadagi 1905 yil bahor, yoz va kuzidagi inqilobiy chiqishlar Turkiston dehqonlarini ham harakat maydoniga tortdi. Dehqonlar g'alayonlari 1905 yil fevral-aprelda volost va qishloq oqsoqollarini qayta saylash vaqtida ayniqsa keskin tus oldi.

«**Namoz botir**» faoliyati. Kattaqo`rg'on uezdi boshlig'ining 1905 yil mayda Samarqand harbiy gubernatoriga yuborgan raporti uездda «kuchaytirilgan muhofaza» muddatini uzaytirish, Turkistondagi ahvol ham Kavkazdagiga o`xshab borayotganiligi va yuqori tabaqaning yashashi xavfli bo`layotgani haqida edi. Qishloqda zo`ravonliklarga qarshi kurash **Namoz Pirimqulov**dek kurashchilarni etishtirdi. Bu nom Turkiston mustamlakachilik ma'muriyati va generallari uchun «xavf manbai» bo`lib qoldi. Xalq unga «Namoz botir» deb nom qo`ydi, General-gubernatorlik harbiy sud mahkamasi uni «Namoz o`g`ri» deb atadi.

Namoz otryadi 1905 yil 10 mayda Kattaqo`rg'on yaqinida bozordan qaytayotgan boy va savdogarlar mol-mulkini musodara qilib kambag'allarga beradi. Namozni xalq hurmat qilishini va u afsanoviy qahramonga aylanganligini Samarqand harbiy gubernatori Gesket tan olgan. Namoz kurashning eng nozik

usuli – pistirmadan hujum qilish usulini qo'llab dushmanni dog'da qoldirgan. Kitob begi boshchiligidagi Buxoro amirining jazo otryadini Namoz tor-mor qilgach, amir general-gubernatordan yordam so'radi. Namoz Xo'jaariq volosti boshqaruvchisi, sotqin Lutfulla Xo'jaevning xabari bilan 1905 yil kuzida Polov qo'shini tomonidan qo'lga tushirildi.

Namoz va uning 50 ta sherigi turmadan qochib ketgach, u bilan Turkiston general-gubernatori Grodekov shug'ullandi. Mustamlaka ma'muriyati «Namoz»chilar orasiga ig'vogar josus SHirin Muhamedovni yubordi, u «namoz»chilar orasida ishonch qozondi. Namozga qarshi Turkiston kazak diviziyasi va Ural'sk kazak polki yuborildi.

Turkiston general-gubernatori Namozni «tutish ishini tashkil etish» operasiasiga Samarqand viloyat harbiy gubernatori yordamchisi polkovnik Susaninni tayinladi. Operasiya muvaffaqiyatini ta'minlash ishiga Buxoro amiri, rus armiyasi kavaleriya generali Said Abdulahadxon jalb etildi. General-gubernator mahkamasi 1907 yil martda Susaninga «Namoz operasiasini» uchun qo'shimcha mablag' ajratdi. 2-Ural'sk kazak polki komandiriga operasiya 1907 yil 28 mayda boshlanishini Gesket xabar qiladi.

Namozning o'ldirilishi haqida 2 ta taxmin mavjud. Samarqand tumanboshisi yordamchisi Sokol'skiy va shtabs-kapitan Golov 1907 yil 3 iyundagi xabarnomasida Qobil va Kenja Aliqul o'rtoqlari bilan Namoz va Turkmanni o'ldirib Buxoroning Ziyovuddin bekligiga qarashli Toshquduq qishlog'i yaqiniga tashlab qochib ketgani haqida taxminni ilgari suradi.

Buxoro amiri qushbegisi Ostonaqulbiy dodxoh bayon qilgan ikkinchi taxminda Turkman Ziyovuddin bekligining Enkichik degan joyida Namzni o'ldiradi, Qobil va Juma Turkmanni o'ldirib Namozning jasadini Kattaqo'rg'onga olib ketadi, deyiladi.

Namzni o'ldirishda «o'rnak ko'rsatgan»lar 1907 yil 19 dekabrda Polvonariq mingboshisi kichik oltin nishon, Kalqo'rg'on mingboshisi, Polvonariq qishloq oqsoqoli va mirshablar kichik kumush nishon bilan taqdirlandi.

Tayanch soʻzlar: Namoz botir, Ziyovuddin, Gesket, inqilob, plantasiya. Bir desyatina 1,09 gektarga teng.

Jadidlar harakatining vududga kelishi. Dumaga saylov

Jadidchilik shakllanishi. Mustamlakachilikning ruscha shakli mahalliy xalqni jaholatda, savodsizlikda, qashshoqlikda ushlab turish orqali tashkil qilindi. Mustamlakachilar Turkistonni uzoq vaqt saqlab qolish uchun chinovniklar, harbiylar, ruhoniylar, muhandis-texniklar, olimlar va ishchilarni safarbar qildi. Oʻrta Osiyo kapitalistik bozor munosabatlariga ishchilar, ilmiy kuchlar, ishlab chiqarish vositalarining faol ishtirokida tortildi. Ana shu jarayonda uzbek milliy burjuaziyasi – savdo-sanoat egalari shakllana bordi. Chorizm mahalliy burjuaziyaning paydo boʻlishini aslo istamasdi, chunki unga toʻla ishonmasdi.

Millat ravnaqini oʻylovchi taraqqiyparvar kuchlar - hunarmandlar, dehqonlar, burjuaziya, ruhoniylar – barcha tabaqa orasida mavjud edi. Ular xalqning milliy ongini oshirish va oʻzligini anglatishni eng avvalo maʼrifat, ilmu urfondan qidirdilar. Ziyolilar mustaqillik uchun kurashga xalqni uygʻotishni dastlab maʼrifatdan boshladi.

Musulmon va turkiylarni jahon taraqqiyotidan uzilib qolganligiga barham berib, maʼrifat orqali taraqqiyotga erishish zarurligini turkiy qrim-tatar xalqining farzandi **Ismoil Gʻaspirali** (1851-1914) birinchi boʻlib tushunib etdi. Gʻaspirali butun turk dunyosidagi Jadidchilik harakatining «gʻoyaviy otasi» hisoblanadi. Bir nechta chet tillarni bilishi va jahon ilm-fani yutuqlari bilan tanishuvi tufayli Gʻaspirali Sharq va Gʻarbni taqqoslash, xulosaga kelish imkoniga ega boʻldi. U Rossiyaga mustamlaka boʻlgan barcha musulmon huddudlardagi maorifini isloh qilish, ularda dunyoviy fanlarni oʻqitish masalasini koʻtardi va 1884 yil Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabiga asos soldi.

Gʻaspirali dastur tuzib, oʻzi yozgan darslik yordamida 40 kun ichida 12 oʻquvchining savodini chiqardi. Bu usul «usuli savtiya» – harf tovushi usuli, yaʼni «usuli jadid» nomi bilan shuhrat qozondi. Gʻaspirali maktab va madrasalarda diniy

ta'limot, arab, fors, rus tili bilan birga tibbiyot, hikmat, kimyo, nabotat, nujum, handasa fanlarini o'qitishni ilgari surdi. Uning g'oyalarini yoyishda «Tarjimon» gazetasining xizmati katta bo'ldi. G'aspiralining 1888 yil nashrdan chiqqan «Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh» kitobida jadid maktablarining qurilishi, darsni tashkil qilish, jihozlanishi, dars jadvali, ta'til, imtihon bayon qilingan.

G'aspirali musulmon maktablarini isloh qilishga doir loyihasini 1892 yil Turkiston general-gubernatori Rozenbaxga yubordi, lekin u loyihani rad qildi. G'aspirali 1893 yil Turkistonga kelib, Samarqand, Toshkent va Buxoroda bo'ldi. U Buxoro amiri **Abulahadxon** huzurida 1893 yil 8 iyunda bo'ldi, amir zo'rg'a bitta jadid maktabi ochishga ruxsat berdi. Uning Buxorodagi shogirdlari: mudarris va tarixchi Marjoniy, g'ijduvonlik domla Fozil, Mo'minxo'ja Vobkandiy, mulla Xudoyberdi jadid maktablarini ko'paytirish maqsadida amirni qistay boshladi. Johil ruhoniylar amirni ularga qarshi qayrashlari tufayli Marjoniy Qozonga ketdi va uning safdoshlari zindonga tashlandi. G'aspirali bundan xabar topib 1904 yil Buxoroga yana kelib amir bilan muzokara olib borgach amir o'z otasi nomi bilan ataluvchi «Muzaffariya» jadid maktabi ochishga ruxsat berdi.

Turkistondagi jadidchilik harakati 2 dushmanga: 1) chor ma'muriyatiga, 2) mahalliy johil ruhoniylarga qarshi kurash jarayonida kurtak yoydi. Turkistondagi ikkinchi jadid maktabiga 1898 yil Qo'qonda Salohiddin domla asos soldi, shu yili To'qmoqda ham ochildi. 1899 yil Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktablariga asos soldilar. Turkiston o'lkasida 1903 yil 102 ta boshlang'ich va 2 ta o'rta jadid maktablari bor edi.

XX-asr boshida jadiclardan Behbudiy, Ayniy, Avloniy, Fitrat, Munavvar qori, Boboovun Salimov ziyolilarning butun bir avlodini tarbiyalash ishini boshladi. Toshkent jadiclarining otasi sifatida Munavvar qori Abdurashidxonov katta obro' qozondi. XX-asr boshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Frag'ona vodiysi shaharlarida o'nlab «usuli jadid» maktablari ochildi. «Usuli jadid» maktabining birinchi qaldirg'ochlari Behbudiy, Shakuriy, Azjiy, Munavvar qori, Avloniy, Zohiriy, Olimiy, So'fizoda, Fitrat, Ayniy, Hamza edi.

**Turkiston jadidlarining rahnamosi – Mahmudxo`ja Behbudiy** (1875-1919) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog`ida 1875 yil 19 yanvarda ruhoniylar oilasida tug`ilgan. Otasi Behbudxo`ja Solixo`ja o`g`li YAssaviy avlodlaridan, onasi asli xorazmlik bo`lgan. Otasi 1898 yil vafot etgach, u tog`asi, qozi Muhammad Siddiq tarbiyasida bo`ldi va undan arab, forsiy tillarni o`rgandi. Behbudiy Samarqand va Buxoroda tahsil olib, imom-xatib, qozi, mufti darajasiga ko`tarildi. U G`aspiralining turkiy xalqlarni jahonning ilg`or ma`rifati bilan qurollantirish harakatiga qo`shildi.

Bu ezgu orzularni G`aspirali 1881 yil yozgan «Rusiya musulmonchiligi» kitobida asoslab bergan edi. G`aspirali g`oyalarining tez yoyilishiga uning 1892-1897 yy. Turkistonda bo`lishi sabab bo`ldi. Milliy o`zlikni anglash, milliy uyg`onish kurashining bayroqdori bo`lgan Behbudiy 1899-1900 yy. G`arb va SHarq mamlakatlariga safar qilib, Baytullohni ziyorat qilib qaytgach yangi usul maktablari ochishga kirishdi va o`z uyida ham maktab ochdi.

1906 yil avgustda Nijniy Novgorod shahrida Rossiya mustamlaka qilgan musulmon hududlari aholisi va madaniyati muammolariga bag`ishlangan anjumanda Behbudiy ma`ruza qildi. Behbudiy xalqni yakdil millat qilish uchun faqat yangi usul maktablaridan tashqari yana milliy matbuot va milliy teatr zarur dedi. O`zbek dramaturgiyasining ilk namunasi Behbudiyning «Padarkush» asarini «Turon» truppassi sahnaga qo`ydi. Behbudiy matbuot va nashirlik sohasida 1913 yil «Samarqand» gazetasini va «Oyina» jurnalini (avgustda) chiqardi. «Oyina» jurnali Tatariston, Kavkaz, Eron, Afg`oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi. Behbudiy o`z nomi bilan «Nashriyoti Behbudiya» xususiy nashriyotini va uning qoshida «Kutubxonai Behbudiya»ni ochdi.

Behbudiy asos solgan milliy matbuot – gazeta va jurnallarda millat va Turonning dolzarb muammolaridan bahs ochildi. «Oyina» jurnalida Fitratning millat va Vatan fojialaridan o`kingan «Himmat va sabot bo`lmagan millatning haqqi hayoti yo`qdur» deb nomlangan maqolalari bosilgan va unda adib «Tushundigim zamon ko`nglum yonar, yig`lamoq istarman, ko`z yoshlarim kelmaydur»,- deb o`kingan. Behbudiy jadidlar matbuotida yozgan 200 dan ortiq

maqolalarida millat, Turkiston, milliy qadriyatlarni himoya qilish, xalqlarning erkini ta'minlash, ma'rifatli qilish g'oyalari asosiy o'rinda turdi.

Buyuk ma'rifatchi Behbudiy «Millat o'zini anglagandagina ijtimoiy-siyosiy masalalarga boshqalar bilan teng aralasha oladi», - degan fikrda sobit turdi. U millat o'zini anglashida milliy tarixni bilishning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Behbudiy ijtimoiy-siyosiy jihatdan ilgarilab ketganligini va uzoqni ko'ruvchi nazariyatchi-siyosatchi bo'lganligini 1906 yil bol'sheviklar partiyasi ishlab chiqqan siyosiy dasturni rad qilganlikda ko'rish mumkin.

Behbudiy ma'rifatchi sifatida jadid maktablari uchun 6 ta fan asoslari bo'yicha: «Qisqacha umumiy jug'rofiya», «Bolalar maktublari», «Muxtasari tarixi islom», «Aholi geografiyasiga kirish» kabi darslik va qo'llanma yozdi. Behbudiy Buxoro istibdodini demokratik jamiyat tizimi bilan almashtirish yo'lida siyosiy faoliyat ko'rsatdi. Behbudiy haqida «Yosh buxoroliklar» harakatining yo'l boshchilaridan biri Fayzulla Xo'jaev «Turkistonning o'sha vaqtdagi jadidlaridan unga teng keladigani yo'q», - degan edi. Borlig'ini millat, Vatan ozodligiga bag'ishlagan, turkiylarning XIX - XX asr chorrahasidagi porloq yulduzi bo'lgan Behbudiy 1919 yil Buxoro amiri jallodlari tomonidan qatl qilindi.

Munavvar qori Abdurashidxonov (1878-1931) ma'rifiy, siyosiy arbob, jadidchilik harakatining yirik namoyandasi, milliy uyg'onishga katta hissa qo'shgan millatning ma'naviy rahnamosi. U Toshkentning Shayhontohur dahasidagi Darxon mahallasida dindor ziyoli oilasida tavallud topdi. Otasi Abdurashidxon madrasa mudarrisi, onasi Xosiyatxon mahallaning otin oyisi bo'lgan. Munavvar qori ilk saboqni ota-onasidan, mahalla maktabidan olib, so'ngra Toshkent va Buxoro madrasalarida o'qigan. U 1904 yildan faol ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy faoliyatga tortildi.

Jadidlar siyosiy kuch sifatida XX asr boshida tarix sahnasiga chiqqan boshlagan edi. Shu davrda ziyolilar orasida tabaqalanish yuz berib, ular 2 ta guruhga: 1) taraqqiyparvar kishilar – «jadid»larga; 2) qoloq, johil ruhoniylar «qadimchilar» guruhiga ajraldi. Taraqqiyparvarlar ongining yuksalishida Boqchasaroyda nashr etilgan «Tarjimon», Qozonda chiqqan «Vaqt», «Yulduz»

jurnallari, Istambulda chop etilgan «Siroti mustaqim» (To'g'ri yo'l) gazeta-jurnallari katta rol o'ynadi. Munavvar qori jadidlarning siyosiy vazifasi haqida «Chor hukumatini yo'qotish jadidlarning tilagida bor edi. Siyosiy maqsadimiz ham shundan iborat» degan edi.

Jadid rahbarlaridan biri *Abdulla Avloniy* (1878-1934) o'z tarjimai holida «Rus-yapon urushi Rossiya ishchilari va bizning ham ko'zimizni ochdi. 1905 yil inqilobi tufayli tashkilotimiz siyosiy maslaklarga tushunib, qora xalqni oqartmoq uchun gazeta chiqarildi», - deb aytgan. Hukumat 1906 yil «Taraqqiy», «Xurshid» gazetalarini to'xtatgandan so'ng Avloniy temir yo'l ishchilari sosial-demokrat firqasi yordami bilan 1907 yil «Shuhrat» gazetasini chiqardi.

Jadidlarning Turkiston ozodligi uchun kurash dasturida asosan 3 ta yo'nalish mavjud edi: 1) yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; 2) yoshlarni chet ellarga o'qishga yuborish; 3) ma'rifiy jamiyatlar tuzish va ziyolilar firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalar chop etish. Bu dasturni amalga oshirish borasida Munavvar qori, U.Asadullaxo'jaev, Behbudiy, Avloniy, T.Norbo'tabekov, Hamza, Cho'lpon, Fitrat jonbozlik ko'rsatishdi. Toshkentlik bir boyning raisligida 1909 yil Munavvar qori do'stlari bilan «Jamiyati xayriya»ni tashkil qiladi. Bu jamiyat raisining o'rinbosri Munavvar qori edi.

Munavvar qori «Toshkentda musulmon jamiyati» maqolasida bu tashkilot haqida «Yoshlarning sovuqqonlik va sabrliligi yaxshi natija berdi. Boylar ittifoq bo'lib Toshkent jamiyatining aksariyat a'zolarini yoshlardan saylatdilar. «Dorul ojizin»ni ochib, maktab va madrasalarga xayriya, beva-bechoralarga sadaqa berdi. Qashshoqlarni maktabda o'qitib, tarbiya qilmoqda. «Gramofon jamiyati» bilan kelishib pul topmoqda» degan edi. Jadidlar «Jamiyati xayriya» jamiyati orqali Rossiya va Turkiya oliy o'quv yurtlariga Turkiston yoshlarini o'qishga yuborish ishi bilan ham jiddiy shug'ullandi. Munavvar qori Shayhontohurdagi Kattaxo'ja Xo'jaevning uyiga boylarni to'plab, yoshlarni Germaniyaga yuborish haqida nutq so'zledi.

Buxoroda 1910 yil tashkil qilingan «Tarbiyai atfol» (Bolalar tarbiyasi) jamiyati 1911 yil - 15 ta; 1912 yil - 30 ta talabani Turkiyaga o'qishga yubordi.

Abdurauf Abdurahim o'g'li 1909-1913 yy. Istambulda tahsil olib, o'ziga «Firat» (Tug'ilish) taxallusini qo'ydi.

Toshkentning «Qoryog'di» mahallasidan bog'bon Asadullaxo'ja o'g'li Ubaydullaxo'ja Rossiyada adliya bo'yicha ta'lim olib, birinchi oliy ma'lumotli o'zbek advokati bo'ldi. U 1909 yil rus yozuvchisi Lev Tolstoyga maktub yozadi. Dastur va harakat yo'nalishiga ega bo'lgan Ubaydullaxo'ja 1913 yil Toshkentga qaytgach jadidlar bilan uyushib «Taraqqiyparvar» nomli o'zbek ziyolilarining mustaqil firqasini tuzishdi.

Ubaydullaxo'ja dastlabki qadamini Umumturkiston ijtimoiy-siyosiy gazetasini tashkil qilishdan boshladi. Gazeta chiqarishga Turkiston general-gubernatori Samsonov ruxsat bersada, Turkiston maxfiy siyosiy polisiyasiqarshi bo'ldi. Jadidlar bir yil urinib «Taraqqiyparvar» firqasining 1914 yil «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona» gazetalarini chiqarishdi. 1913 yil «Oyina», 1915 yil «Al-Isloh» jurnali chiqdi. U.Asadullaxo'jaev muharrirlik qilgan «Sadoi Turkiston»ga Munavvar qori, Qodiriy, Avloniy, Hamza, Olimiy, Cho'lpon uyushgan edi. «Sadoi Turkiston»da eng ko'p Behbudiyning 300 ta maqolasi, Mirmuhsin Shermuhammedovning 100 dan ziyod asar va maqolalari chop etildi.

Jadidlar 1913 yil «Turon» jamiyatini tuzgach, Qo'qonda «G'ayrat», Andijonda «Taraqqiyparvar» jamiyatlari tuzildi. 1914 yil 27 fevralda Toshkentdagi Kolizey teatri binosida o'zbek milliy teatrining birinchi rasmiy mavsumi ochildi. Birinchi mavsumda teatr rejissyori Zoki Boyazidskiy-Valeev rahbarligida Munavvar qori, Ubaydullaxo'ja, N.Xo'jaevlar Behbudiyning «Padarkush» p'esasini tomoshabinlarga ko'rsatdi. Munavvar qori teatrning ochilishida nutq so'zlab, teatrni «Xalq dardiga davo beruvchi tabibga» o'xshatdi.

Chorizm maxfiy polisiyasi. Jadidlarni kurashdan chetlatish uchun Bosh shtab general-mayori Gesket 1907 yil Turkistonda jandarm boshqarmasini tashkil etish masalasini ko'tardi. Podsho Turkistonga senator graf G.Palen rahbarligida taftish komissiyasini jo'natdi. Ichki ishlar vaziri Toshkentga jo'natgan alohida jandarmlar korpusi podpolkovnigi, josus N.Vasil'evga: 1) jadidlar qanday siyosiy partiyalar tuzayotganini, harakat dasturini, faol jadidlarni aniqlashni; 2) rus

firqalari bilan jadidlar hamkorligini aniqlashni topshirgan edi. Vasil'ev Toshkentga kelishi bilan maxfiy faoliyat boshlab, shahar hokimidan jadidlarning etakchilari va ularning matbuot nashrlari haqida ma'lumotni talab qildi.

Toshkentda sart tilida 1907 yil 6-7 oy davomida «Xurshid» nomli gazetani muharrir Munavvar qori, yordamchisi Fansurullabek (Qo`qon xoni Xudoyorxonning o`g`li), kotibi Muhiddinxo`jaev chiqargan. Siyosiy izquvar Vasil'evning jadidlar va sosil-inqilobchi (eser)lar o`rtasidagi aloqani aniqlashiga eserlar (sosial-inqilobchilar)ning «Musulmonlarga» xitobnomasi va «Molot» gazetasidagi maqolasi dastak bo`ldi.

Peterburgga xizmat qiluvchi rus maxfiy siyosiy polisiyasi – *Turkiston rayon muhofaza bo`limi* (TRMB) 1907 yil noyabrda Vasil'ev va polisiya maslahatchisi Kvisinskiy yaratgan maxfiy josuslik tarmog`i asosida tashkil qilindi. Peterburgning «ko`z-qulog`i» bo`lmish TRMBni ruslar «oxranka», o`zbeklar «siyosiy idora» deb atadi.

Rus siyosiy razvedkasi va kontrrazvedkasi vazifasini bajaruvchi maxfiy polisiyaga Leonid Kvisinskiy rahbar bo`ldi. Podpolkovnik Vasil'ev general-gubernator mahkamasidagi siyosiy yozishmalar mutasaddisi, maxsus bo`lim boshlig`i vazifasini bajara boshladi. Izquvar josuslar Kvisinskiy va Vasil'ev hamkorligida Turkistondagi milliy-ozodlik harakatini bo`g`ish, istiqlol kurashchilarini «zararlantirish» rejasi ishlab chiqildi.

Tumanboshilar erli aholi fikrini o`rganish yo`riqnomasidagi 19 ta savolga javob yuborishga majbur edilar. 1908 yil yozida Turkistonga kelgan alohida jandarmlar korpusi qo`mondoni, baron Taube sudlardan mustaqillik uchun kurashuvchilar ustidan faqat o`lim hukmini chiqarishni talab qildi. Taube Turkistonda dor qurishga sarf-xarajat qilinmasligi uchun dor o`rnini «qayrag`ochlar bajaradi» degan edi. TRMB agenturasi o`lkada sosial-demokratik tashkilotlarni tor-mor qilib, ko`plab odamlarni qamoqqa oldi. CHor mustamlakachilari jadidlar harakatini yo`qotiga kirishganda chor hukumati birinchi jahon urushiga tortildi.

Vujudga kelayotgan **milliy burjaziya vakillari** orasida eng kattasi andijonlik muruvvatli vatanparvar Mirkomil Mirmo`minboyhoji o`g`li (1860-1919) bo`lgan. U «Aka-uka Shlosberg», «Knop», «Aka-uka Stepun» firmalari, Moskva, Rus-Xitoy, Rus-Osiyo banklari bilan hamkorlikda o`z kapitalini harakatga qo`ydi. Ulardan tushgan daromadni Mirkomilboy Andijonning madaniy-maishiy va sog`liqni saqlash ishlariga sarf qilgan.

Turkistonda chor ma`muriyati Davlat Dumasiga vakillar saylashda rus aholisidan musulmon vakillari soni oshib ketmaslik choralarini ko`rdi. «Turkistondagi saylovlar qoidalari loyihasi» mulkdor tabaqalar va asosan mustamlakachi ma`muriyat manfaatini o`zida mujassam etdi. Qo`zg`almas mulk egalari mol-davlati qiymati haqida Toshkent shahar hokimi general-mayor Ryabushkin ma`lumot to`pladi.

Dumaga saylov. 1906 yil 27 aprelda Rossiya parlamentining birinchi yig`ini ochildi Duma ish boshlagandan 5 kun o`tgach Sankt-Peterburg Toshkentga yuborgan podsho farmoni «Ettisuv, Kaspiyorti, Sirdaryo, Samarqand va Farg`ona viloyatlarida Davlat dumasiga saylov qoidalari» deb ataldi. Duma fraksiyasi – «Mehnatgilar guruhi byurosi» 1906 yil mayda tuzildi, byuro kotibi konstitusion demokrat (kadet)lar firqasidan Zakamenniy edi. RSDRPning Toshkent guruhi, eserlar va «Xalq taraqqiyoti firqasi» saylovda o`z nomzodlari uchun kurash boshladi.

Saylovda mustamlakachilar tanlagan nomzodlar engilgach, sosial-demokrat (bol'shevik va men'shevik)lar, sosial-revolyusioner (eser)lar va konstitusion demokrat (kadet)lar uyushmasi – «Taraqqiyparvar saylovchilar guruhi» g'alaba qozondi. Toshkentdan Duma a'zolidigiga «Jahongir domla» – V.Nalivkin saylandi. Toshkentda eser Gordeevning uyidan topilgan «Muslmonlarga» nomli xitobnoma rus ma'muriyatini xavotirga solib, Rus imperatori Nikolay II birinchi Dumani tarqatib yubordi. Xitobnomada 1905-1907 yy. eng muhim voqealarga siyosiy sharh berilib, chorizmning mustamlakachilik va ruslashtirish siyosati fosh qilingan edi.

Rus imperatori Nikolay II xalq o`z maqsadiga erishish uchun kurashda davom etgani uchun ikkinchi davlat Dumasini chaqirishga majbur bo`ldi. Ikkinchi

davlat Dumasi deputatlari xalqqa er va erk berishni talab qildi. Rus imperatori Nikolay II o'z vaziri Stolipin orqali xalq vakillariga «erga muhtoj mujiklar Turkistonga ko'chib borsin, ularga yordam beraman» - degan javobni yo'lladi. Turkiston vakillari vazirning so'zlariga e'tiroz bildirib, «Turkiston erlari qirg'iz va sartlarning o'zlariga ham etishmaydi», - dedi.

Dumadagi rus va boshqa deputatlar turkistonliklarning erini tortib olish, erdan mahrum qilish adolatsizlik, degan fikrni bildirishdi. Deputatlarning bizga pomeschchiklardagi o'zimizning erimiz kerak, Turkistonga bormasdan shu joyda o'z erimizga ega bo'lamiz, degan bayonatini eshitgan Rus imperatori Nikolay II ikkinchi Dumani tarqatib yubordi.

Turkistonlik deputatlarning so'zlarini eshitgan rus mujiklari pomeschchiklar erlarini tortib olishga kirishdi. Podsho uchinchi davlat Dumasiga Turkiston vakillarini kirish huquqidan mahrum qilgach Turkiston vakillari Rossiyaga o'z ahvollarini oshkora bildirish imkoniyatini yo'qotdilar.

Tayanch so'zlar: Jadidchilik, Ismoil G'aspirali, Munavvar qori, U.Asadullaxo'jaev, Behbudiy, Avloniy, T.Norbo'tabekov, Hamza, Cho'lpon, Fitrat.

2-§. Birinchi jahon urushining Turkistonga ta'siri.

1916 yilgi qo'zg'olonlar

Turkistonda «favqulodda holat» joriy etilishi. 1910-1914 yy. milliy o'zlikni anglashning sezilarli tarzda kuchaygan davri bo'ldi. Bunda jadidlar muhim rol o'ynab, ularning dunyoqarashiga Rossiya va jahonda ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar katta ta'sir ko'rsatdi. Rossiyada 1912 yil boshlangan inqilob Turkistonda sosial-demokratik harakatning rivojlanishiga imkon berdi. Turkistondagi inqilobiy guruhlar faoliyati Rossiyadan surgun qilingan malakali inqilobchilar hisobiga kuchayib, mustahkamlandi. General-gubernator Samsonovning 1909 yil podshoga yo'llagan ma'ruzanomasi o'lkaning ahvoli,

musulmonlar ongida o`zgarish bo`lgani, inqilobiy harakat o`z kuchini ko`rsatgani haqida edi. 1912 yil 1 iyulda Toshkentdagi harbiy Troisk garnizonida sapyorlar qo`zg`aloni boshlandi.

Germaniya 1914 yil yozida Rossiyaga urush e`lon qilgach, Rossiya Antanta tarafida turib birinchi jahon urushiga kirdi. Podshoning yalpi safarbarlik haqidagi farmoni yalpi norozilikka sabab bo`ldi. Turkistonda yashayotgan 19 yoshdan 43 yoshgacha evropalik aholi armiyaga chaqirildi. Turkistondagi rus oilalarining chorizmga qarshi kurashiga hosilni yig`ishtirish mavsumi bo`lgani tufayli rus mujiklarining oilalari ish kuchidan mahrum bo`lishi turtki bo`ldi.

1914 yil 26 iyulda Turkiston o`lkasi «*favqulodda muhofaza holatida*» deb e`lon qilindi. Tashviqot-targ`ibot qilganlarga 50 so`mgacha jarima yoki 3 oy muddatga qamash jazosi qo`llandi. Biroq korxonalarda ish tashlash davom etib, yangi tashkil topgan sosial-demokratlar va eserlar tashkilotlari yashirin faoliyat olib bordi. 1914 yil iyulda urushga qarshi norozilik chiqishlari Toshkent Bosh temir yo`l ustaxonalarida, Samarqanddagi yig`uv manzilgohida, Andijonda va Pishpakda bo`ldi.

Turkiyaga qardoshlik yordami. Zamon silsilasi turkiy xalqlarni Sharqiy Turkistondan Sibir va Volgagacha, Turkistondan Bolqongacha, Bolqondan Kichik Osiyoga qadar sohib yubordi. Xitoy va Rossiya turkiy xalqlarning birlashuvini istamay Sharqiy va G`arbiy Turkistonni bosib oldi. Turkiya o`zining mustaqilligini saqlab qoldi. Andijon qo`zg`olonida (1898) turk sultonining qo`li bor deyishdan Rossiyaning maqsadi Turkiston-Turkiya-Sharqiy Turkistondagi qardoshlik aloqalarini yo`q qilish edi. 1908 yil Turkiyadagi inqilob tufayli «Yosh turklar»ning hokimiyatga kelishi Rossiyani jiddiy tashvishga solgan edi. «Yosh turklar»ga ergashib Turkistonda «Yosh sartlar», Buxoroda «Yosh buxoroliklar», Xivada «Yosh xivaliklar» jadidchilik harakatlari keng avj oldi.

Turk yoshlarining «Turk o`chog`i», «Idtihod va taraqqiyot» tashkilotlarining siyosiy g`oyalari; afg`onistonlik Jamolliddin Afg`oniy, misrlik Muhammad Abduh, qrimlik Ismoil G`aspirali g`oyalari musulmon o`lkalariga tarqaldi. Jadidlar mafkurasini shakllantirishda Turkiya hududi katta ta`sir ko`rsatdi. Turkistonda

tarqalgan «Siroti mustaqim» degan turk jurnalida musulmon dunyosining uyg'onishi Sharq musulmonlarining islom bayrog'i ostida birlashishida namoyon bo'lishi aytilgan edi. Turkiyada ochilgan «Yangi Jomiy» maktabida Turkiston va Buxoro yoshlaridan iborat targ'ibotchilar tahsil olgan.

Yunoniston bilan urushayotgan Turkiyaga yordam berish haqida 1913 yil «Musulmonlar kengashi» tashkilotining «Musulmonlarga» xitobnomasida uqtirilgan edi. Rus siyosiy razvedkasi Turkiyaga yordam berish qo'mitalari Buxoro, Samarqand, Marv, Andijon, Qo`qon va Toshkentda tuzilgani haqida axborot olgan. Turkiya birinchi jahon urushida Germaniya tarafida turib Rossiyaga qarshi urushdi. Jadidlar Germaniya va Turkiya foydasiga tashviqot qilishdi.

Rossiya Germaniyaga qarshi urush olib borishi jarayonida urushga mutlaqo tayyor emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Rus ma'murlari tanglikdan qutulish maqsadida Turkistonda zulmni kuchaytirib, xalqni taladi. Frontda harbiy qiyinchiliklar boshlanib, front ortida zarur mahsulotlarning etishmay qolishi rus armiyasining harbiy-ruhiy holatiga yomon ta'sir qilib, g'alabaga ishonchi yo`qoldi. Front orqasida etishmayotgan ishchi kuchini chekka mustamlakalar aholisi hisobiga to`ldirish mo`ljallandi.

**1916 yil qo`zg'oloni.** Rus imperatori Nikolay II ning 1916 yil 25 iyun farmoni «front orqasidagi xizmatlar uchun Turkiston, Sibir va Kavkazda 19 yoshdan 43 yoshgacha bo`lgan erkaklarni safarbar qilish» ni ko`zlagan edi. Farmonni bunday tarzda Turkistonga tadbqiq etib bo`lmasligini sobiq harbiy vazir A.N.Kuropatkin va general Frolov tushungan edi. Farg'ona viloyati mardikor yuborish bo'yicha ancha engil majburiyat oldi, har 5 xonadondan 1 mardikor beradigan bo`ldi. Farg'onadan ko`p mardikor olish paxta tolasining kamayishiga va ustama foydaning pasayishiga zarar ko`rsatar edi.

1916 yil 2 iyulda Toshkentda o'tgan Oliy amaldorlar kengashida paxta yakkahokimligi o`z kuchini ko`rsatib, zarur ishchi kuchi miqdorinini saqlab qolish masalasi birinchi o`ringa chiqarildi. Mardikorlikka olish tartibi paxtachilik ekin maydonlarining 50 % ni tashkil qilgan rayonlarda belgilangan mardikorlarning 1/6 qismi, 25 % ni tashkil etgan joylarda 50 % olinadigan bo`ldi. Mardikorlar

ro'yxatini tuzishda quyi ma'muriyatning o'zboshimchaligi uchun Farg'ona viloyat harbiy gubernatori Gippius vazifasidan chetlatildi.

Qo'zg'alon shohidi Masharif Husaynov xotiralarida 1916 yil qo'zg'alon tilga olinadi. Rus hokimiyati vakillarining noqobilligini o'lkada 40 yil yashab Samarqand harbiy gubernatori bo'lgan N.Likoshin ta'riflagan. Farg'onada 10 yil gubernator bo'lgan bosh shtab general-leytenant A.Gippiusning «xalq ishonchini qozonish» va «podsho amrini tinch yo'l bilan bajarish» uchun qilgan barcha harakatlari zoe ketdi. U general-gubernatorga podsho farmonini Farg'onada qo'llab bo'lmasligini yozadi. Markaz Gippiusni farmonni buzishda va musulmonlarga yon bosishda ayblab vazifasidan bo'shatgach, uning o'rniga shovinist polkovnik P.Ivanov qo'yildi.

1916 yil yozidagi podshoning mardikor olish haqidagi farmoni xalqning noroziligini kuchaytirib yubordi. 4 iyulda Xo'jand shahrida va Samarqand uezdida norozilik namoyishlari boshlandi. Toshkent shahrida 11 iyulda g'alayon boshlandi. Toshkent qo'zg'olonini jazo qo'shinlari qo'mondoni polkovnik Saviskiy va general Galkin bostirdi. Noroziliklar Rossiyaning asosiy paxtakor rayoniga aylantirilgan Farg'ona vodiysida tobora kuchaya boshladi.

Jizzax qo'zg'oloni 1916 yilgi milliy-ozodlik harakatida alohida shonli va qonli sahifa ochdi. Jizzaxliklar g'azovot e'lon qildilar. Qo'zg'olonga Nazirxo'ja eshon va Abdurahmon jevachi rahbarlik qildilar. Abdurahmon jevachi boshchiligidagi qo'zg'alonning asl maqsadi mustamlakachilikka, mardikorlikka, huquqsizlikka qarshi kurash va chorizm idora usulini yo'qotishdan iborat edi.

Qo'zg'olonchilarga umumiy rahbarlikni Nazirxo'ja eshon o'z zimmasiga oldi. Abdurahmon jevachining ukasi Bobobek Jizzaxga kelib Nazirxo'ja eshon va uning yordamchisi mulla Muhammad Raim bilan uchrashgach o'lkaning mustaqilligini ta'minlash masalasi ko'tarilib, qo'zg'olon yanada keng tus oldi. Jizzax shahrida 13 iyulda boshlangan qo'zg'olon 14 iyulda Bog'don, Forish, Sintob beklklariga tarqaldi. Qo'zg'olon markazi va Abdurahmon jevachi qarorgohi Bog'don bekligidagi Shotolib qishlog'i edi.

Jizzax qo'zg'olonini bostiruvchi jazo otryadiga polkovniklar Afanas'ev va Ivanov qo'mondonlik qildi. Abdurahmon jevachi boshchiligidagi faollardan 12 kishi osib o'ldirishga hukm etildi. 1916 yil 13 dekabrda to'rtinchi Davlat Dumasida so'zga chiqqan noib A.Kerenskiy «Urush frontlariga yangi bir Turkiston fronti qo'shildi» - deb, vaziyatga xolis baho bergan edi. Sho'roshunos Richard Pirsning ta'biricha 1916 yil qo'zg'oloni chor hukumati va rus xalqining O'rta Osiyo xalqlari ishonchi va do'stligini qozonish yo'lidagi urunishini puchga chiqardi.

Bu qo'zg'olon rus sosial demokratlari va sosial inqilobchi (o'ng va so'l eser)lar bilan Turkiston xalqlari do'stligining puxta zaminga ega emasligini ham isbotladi. Jadidlar rus demokratlari yordamida Petrogradga 4-Davlat Dumasining 13 dekabr' sessiyasida (noiblar Mansurov va Ja'farov) 1916 yil qo'zg'olonini bostirishda (iyul-avgusda) ruslarning qonxo'rligini fosh etdilar.

Tayanch so'zlar: Birinchi jahon urushi, Antanta, «Favqulodda holat», «Yosh turklar», «Yosh sartlar», «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar», Jizzax qo'zg'oloni 1916 yil qo'zg'oloni.

4-§. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli

Yarim mustamlakaga aylangan Buxoro amirligi siyosiy faoliyatini 1885 yil ish boshlagan «Rossiya imperatori Siyosiy agentligi» nazorat qila boshladi. Bu siyosiy nazorat idorasi Rossiya-Buxoro (1868) shartnomasi va chet el mollari keltirilishini taqiqlashning Buxoro amirligi tomonidan qanday bajarilishini kuzatib borardi. Amirlikka temir yo'llarning kirib kelishi rus shaharcha va manzilgohlari vujudga kelish jarayonni kuchaytirdi.

Amirlikdagi yangi Buxoro (Kogon), Chorjo'y, Karki, Patta, Hisor kabi shaharlar Rossiya imperiyasi qonunlariga binoan idora qilindi. Karki va Termiz shaharlarida 14-Turkiston bo'linmasi va kazak qismlari uchun joy ajratildi. Buxoro

amiri rus chegara istehkomi uchun 1900 yil Surxandaryo quyi oqimidagi 9 ming desyatina erni ajratib berdi. Rossiya-Buxoro siyosiy-iqtisodiy munosabatlarida Zarafshon daryosi suvini taqsimlash muammosi keskinlasha bordi.

Shartnomaga ko`ra (1868) Rossiya Buxoroning ichki boshqaruv tizimi va diniy ishlariga aralashmaslik majburiyatini olgan edi. 1895 yil Buxoroning Rossiya boj tizimiga kiritilishi amirlikning rus imperiyasiga qaramligini kuchaytirdi. 1905 yil Orenburg temir yo`li ishga tushirilishi Rossiya-Buxoro savdo aloqalarining yanada kengayishiga sabab bo`ldi. Rossiya bilan 1901 yil Buxoro tangasi zarb etilishiga doir bitim tuzildi. Paxta va qorako`l savdosidan Buxoro amiri va savdogarlar katta boylik jamg`arar edi. Buxoro amiri 73 mln. 252 ming so`mlik naqd boylikka ega bo`lgan. Amirning Qrim, Kislovodsk, Jeleznovodskda bog`saroylari, Peterburgda hovli-joylari mavjud edi.

Buxoro amiri *Abdulahadxon* (1885-1910) Peterburg, Moskva, Qrimga safar qilib, rus imperatori va mulozimlariga sovg'a tortiq qilgan. «Zoti oliylari» zodagonlik martabasiga ko`tarilgan Abdulahadxon buyuk rus knyazlaridan ham yuqori turib, unvon va martabasi bilan Turkiston general-gubernatoridan ham o`zib ketgan. U general-ad'yutant, kavaleriya generali (general-polkovnik), eng oliy «Andrey Pervozvanniy» ordeni sohibi, Terek kazak qo`shini faxriy atamani va 5-Orenburg kazak polkining otalig'i bo`lgan. Peterburgda imtiyozli zodagonlar harbiy korpusida o`qigan *Said Olimxonga* dastlab polkovnik, keyin general-leytenant unvoni berilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Buxoro **paxta** etishtirish va uning xom ashyosini Rossiyaga jo`natish bo'yicha Farg'ona viloyatidan keyin ikkinchi o`rinda turardi. Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mahsulotning 40 % ini paxta tolasi tashkil qilar edi. Buxoro bosib olinguncha Rossiyaga 50 pud paxta tolasi jo`natgan bo`lsa, XX-asr boshida 1200 ming pud jo`natardi. Buxorodan Rossiyaga paxtadan tashqari qorako`l, jun, gilam, pilla va quruq meva chiqarilgan. Rossiyadan Buxoroga Rossiya-Buxoro qo`shma vositachilik idoralari va tijorat korxonalari tomonidan mahsulotlar keltirilgan. Buxoroda 4 ta transport jamiyati (Sharqiy, Aksionerlar,

Gergard va Gey, Kavkaz) va 3 ta sug'urta jamiyati Rossiya savdo-sanoat burjuaziyasi va Buxoro savdogarlariga xizmat qilardi.

Buxoroda kapitalistik, ya'ni yollanma mehnatga asoslangan sanoat korxonalari XX asr boshlarida vujudga keldi. Muhandis Juravko Pokorskiy Safid daryosi bo'ylaridagi oltin konlarini qazish uchun amirlikdan ruxsat oldi. Kapitalizmning Buxoro amirligi iqtisodiy hayotiga kirib kelishi 1894 yil Yangi Buxoro Davlat banki bo'limining ochilishiga sabab bo'ldi. Davlat banklaridan tashqari 1915 yil Rus tashqi savdo banki, Sibir savdo banki; Rus-Osiyo, Azov-Don, Birlashgan va Volga-Kaspiy tijorat banklari ham ochildi. Amirlikda paxtachilik va qorako'lchilikning rivojlanishi bozor va savdo-sudxo'rlik kapitali bilan chambarchas bog'liq bo'ldi.

Norozilik kuchayishi. Savdo uylari va tayyorlov idoralari mahalliy tarozidorlarga yiliga 12 % evaziga qarz berar edi. Bahorgi ekish paytida tarozidorlar dehqonlarga oyiga 1 so'm ustama foydasi bilan 15 so'mdan bo'nak puli tarqatgan. Bo'nak puli olgan dehqon garovga eri va mulkini qo'ygan, qozi uni tasdiqlab qozi xati bergan. XX asr boshlarida erini qarz evaziga qarzdorga topshirgan 20 ming dehqon yiliga Turkiston shaharlariga ish qidirib ketardi. Pomirda chegaralanish o'tkazilishi natijasida Shug'non, Roshanning sharqiy qismi va Vahonning shimoliy qismi (Sharqiy Buxoro) Buxoro amiriga topshirildi. Sharqiy Buxoro bekliklari aholisiga 1900 yil 4 iyulda xiroj, zakot va moliyot to'lash majburiyati yuklandi.

Don va ist'mol mollari keltirish kamayib, chayqovchilik avj olishi va harbiy soliq ko'payishi oqibatida 1914 yil paxtachilikka ixtisoslashgan Ziyovuddin va Shahrisabz bekliklarida, 1915 yil Sherobodda g'alayonlar bo'ldi. Amir Olimxon «oq» podshoga yaxshi ko'rinish uchun birinchi jahon urushida ishtirok etayotgan rus qo'shinlariga «xayr-ehson» qilish maqsadida xalqning mol-mulkini tortib ola boshlashi natijasida Amirlikning deyarli barcha bekliklarida 1916 yil g'alayonlar boshlanib ketdi. Polkovnigi D.Logofet amaldorlarning beboshligini kuzatib Buxoroni «huquqsizlar mamlakati» deb atagan. Norozilikni bostirish va amirlik

poytaxtini himoya qilish uchun Turkiston general-gubernatori Buxoroga general Liliental boshchiligida qo'shin yubordi yubordi.

Jadidchilik va madaniyat. Buxoroda XX-asr boshlarida yangi «Yosh fikrlilar» oqimi yuzaga kelishida I.G'aspirali boshlagan taraqqiyparvarlik yo'li ijobiy ta'sir qildi. 1905-1907 yy. Rossiyadagi, 1905, 1910-1911 yy. Turkiya va Erondagi inqilobiy harakatlar Buxoro ijtimoiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Buxoro ijtimoiy hayotida qarama-qarshi ikki oqim paydo bo'lgan: 1) Buxoroning siyosiy hayotini demokratik qayta qurish va uning ilg'or davlat bo'lishi uchun kurashuvchilar; 2) yangilik va islohatlar dushmani bo'lgan diniy mutaasiblar – «qadimlar» oqimi. «Yosh fikrlilar» tashkilotining vazifalari va ishtirok etuvchilari haqida shu oqimga mansub bo'lgan S.Ayniy «Jadidlar yoki yosh buxoroliklar partiyasi tarkibi yoki yozilmay qolgan rejalar» nomli kitobida ma'lumot beradi.

Ulomolar va davlat arboblari «Yosh fikrlilar» firqasini birlashtiruvchi sabab yangi usul maktabi (usuli jadid) bo'lgani uchun «Jadidlar» deb atadi. Taraqqiyparvarlarning qo'llab-quvatlashi tufayli aka-uka Otaxo'ja va Usmonxo'ja, Mazhar va Burhon Mahzumlar, Fitrat va Muqimbeklar Istambulga o'qishga bordi. Istambulda ta'lim olayotgan Buxoro talabalari ichida Fitrat eng iqtidorli hisoblanardi. 1910 yil sentyabrda safardan qaytayotganida Buxoroda to'xtagan Mirza Siroj Hakim o'z uyida Ovropa uslubida shifoxona ochib, yangi usul bilan odamlarni davolay boshladi.

Buxoro jadidlari tashkil qilgan «Tarbiyai atfol» (Bolalar tarbiyasi) jamiyati yordamida Fitrat 1909-1913 yy. Istambulda o'qidi. Fitratning xurofot, bid'at va johillikni qoralagan «Sayha» va «Sayyohi hindiy» asarlari XX-asr boshida jadid adabiyoti va Buxoro madaniy hayotida katta voqea bo'ldi. U «Vayron bo'lgan qabrlar» she'rida Ollohga murojaat qilib, Abdullaxon va Temurning ruhini yodga oladi. Fitratning 70 yil davomida millatchilik ruhida baholangan «Mirrix yulduziga» she'ri otalarimizning zamin, zamon va zolimlardan chora topmay Mars-Mirrixga qilgan iltijosi haqida.

Buxoro amirining boyligini Bosh vazir - qushbegi Mirzo Nasrullo ro'yxatga olgan. 1914 yil «Oyina» jurnali «Amir xazinasidagi oltin va kumush pullar bo'yi 50, eni 20, balandligi 8 olchin (1 olchin - 70sm.) bo'lgan bir tog'dir. Yana 3 olchin kattalikda erto'la oltin pullar bilan to'ldirilgan» - deb yozgan. Bu xazina 1920 yil sentyabrda M.Frunze boshchiligida qizillar Buxoroni bosib olgach Kreml (Moskva)ga jo'natildi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli

Ijtimoiy-siyosiy ahvol. Xiva xonligini ruslar bosib olgach (1873) Amudaryoning o'ng tomonidagi erlar (76000 kv.km.) Rossiya tarkibiy qismiga kiritilib, Turkiston general-gubernatorligi tomonidan idora etildi. Bu erda Rossiya tartiblarini joriy etish uchun Amudaryo bo'limi tashkil etildi, uning markazi Petro-Aleksandrovska shahri qurilib, ma'muriyati Xiva xonligining faoliyatini ham nazorat qilib borar edi. Amudaryo bo'limi rasman 1874 yil tashkil etilgan bo'lib, Nukus va Chimboy pristavliklaridan iborat edi. Amudaryo bo'limi boshlig'i Sirdaryo viloyati harbiy gubernatoriga bo'ysunuvchi tumanboshi hisoblanib, boshqa tumanboshilarga nisbatan ancha keng huquqlarga ega bo'lib, u Turkiston general-gubernatorining Xiva xoni huzuridagi muxtor vakili ham hisoblangan.

Rossiya tomonidan 1873 yil Xiva xonligiga 2200 ming so'm jarima solingan. Imperatorga sadoqatli xizmatlari uchun Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruzshoh) rus hukumati tomonidan «zoti oliylari» maqomiga ko'tarilib, general-mayor unvoniga ega bo'lgan. Xiva xonligi xuddi Buxoro kabi Rossiyaning boj tizimiga o'tkazilib, pul islohati amalga oshirilgandan so'ng imperiyaning iqtisodiy tizimiga to'la qaram bo'lib qoldi. Rahimxon II ma'rifatparvar va donish hukmdor sifatida milliy pul qadrini rubl bilan teng ushlab qolishga urindi, aholi sonini kamaytirib ko'rsatib Rossiyaga to'lanadigan tovonning yillik miqdorini oshirishga imkon bermadi. Bu uning xalqparvarligini, nozik siyosatchi bo'lganligi va dushmanni chalg'itganligini ko'rsatadi.

Paxta yakkahokimligi boshlanishi. Xivaning Rossiya bilan iqtisodiy aloqalari Xiva – Orenburg, Mang'ishloq - Krasnovodsk karvon yo'llari orqali olib borilar edi. Xiva Rossiya bilan temir yo'llar orqali tutashmagan davrda karvon va suv yo'li (Amudaryo) transporti muhim ahamiyatga ega edi. Paxta tolasi orilgan karvon 1869 yil Krasnovodskdan yo'lga chiqdi. Xiva xonligidan Rossiyaga jo'natilgan paxtaning hajmi 1870 y.- 50 ming pud , 1915 y.- 900 ming pudga etdi.

Xiva xonligida qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi kichik korxonalarga Moskva savdo-sanoat aksionerlik jamiyatlari va tijorat banklari bo'limlari asos soldi. Mahsulotlarni karvon bilan tashish murakkabligi tufayli 1910 yildan boshlab Orol kemachiligi (qishdan tashqari) yo'lga qo'yildi. Orol kemachiligi Xiva xonligini Orenburg – Toshkent temir yo'li stansiyalari bilan bog'ladi. Xivadan Rossiyaga asosiy chiqariladigan mahsulot paxta, ipak va qorako'l teri edi.

XX asr boshidan sug'oriladigan ekinlarni paxta siqib chiqarishi rus kapitalining Xivaga kirib kelishiga keng yo'l ochib yubordi. Yangi Urganchda Rabenek, Sindel', Poznanskiyning «Bol'shaya Yaraslavskaya manufaktura» sining filiali, aka-uka Nobel', Moskva savdo-sanoat jamiyatining mahkamalari, «Kavkaz va Merkuriy», «Umid», «Rossiya transport», «Sharqiy» jamiyatlar bor edi.

Savdo-sudxo'rlik ishlarida paxta sotib oluvchilar, tarozidorlar, aravakashlar va paxta zavodi xo'jayinlari katta boylik orttirdilar. Avaz Yoqubov, Polvon Niyoz, Sag'irchi, Muhammad Vafo Yusupov, bosh vazir Islomxo'ja kabi mahalliy burjuakapitalist vakillar etishib chiqdi. Mahalliy burjua vakillari AQSH va Evropa mamlakatlari bilan savdo ishlarini yo'lga qo'yidilar. Islomxo'ja mahalliy burjua vakillarining nufuzini mustahkamlash uchun yangi tadbirlarni amalga oshirdi.

XIX asr oxiridan *Amerika paxta navi* ekilishi tufayli Xivada miqdor va sifat o'zgarishi bo'ldi. Rus-Osiyo banki yordamida Xiva xonligidan beda urug'i Germaniya va AQSH ga yuborildi. Rus burjuaziyasi katta foyda beruvchi pillachilik sohasiga e'tibor berdi. Petro-Aleksandrovsk shahrida ipak qurti urug'i stansiyasi ochdi. Yangi Urganchda 1889 yil «Bol'shaya Yaraslavskaya manufaktura» shirkati *birinchi* paxta tozalash zavodini qurdi.

Xalq qo'zg'olonlari. Xalq rus armiyasiga majburiy to'lovlardan chidab bo'lmay darajaga kelganda saroyda Asfandiyorxonning maishatparastligi xalqparvar amaldorlar orasida ham norozilik uyg'otdi. **Islom Xo'ja** 1913 yil xon tomonidan maxfiy o'ldirilgach, norozilik kuchayib ketdi. Islom Xo'ja xonlikni qoloqlikdan qutqarish uchun chuqur islohatlar boshlashga intilayotgan edi.

Islomxo'ja o'limidan so'ng saroydagi norozi kuchlar mashhur huquqshunos olim, adolatpesha qozi kalon **Boboxxun Salimov** (1874-1929) atrofida to'plandi. Xonning xatti-harakatlarini saroy ahli oldida qoralagani uchun B.Salimov nomi el ichida mashhur, tillarda doston bo'lib ketdi. Boboxxun o'zining huquq va vakolatidan foydalanib 1915 yil xonning yaqin do'sti, dehqonlarga zulm qilgan Matkarim Kakilboyini jazoga torttirdi.

Turli beklıklardan kelgan qo'zg'olonchilar rahbarlarining shtabi Qozi kalon madrasasi bo'lib qoldi. Boboxxun o'z shogirdi S.Yoqubovni Gurlan bekligidan Xudoybergan bek, qipchoqlardan Davlatnazar qayroq, Xo'jaylidan Avazxo'ja va Isomiddin eshon, Toshhovuz turkmanlaridan Eshonxo'ja kabi qo'zg'olon rahbarlari oldiga jo'natib, ulardan bir vaqtda Xivaga yurish boshlashni so'raydi.

Badirkentda **Junaidxon** (Qurbon Muhammad) sardor chovdir, yovmut turkman urug'-qabilalaridan qo'shin tuzib Asfandiyorxonga qarshi chiqdi. Uning maqsadi ruslarga bo'ysunmagan feodal-despotik davlat tuzish edi. Boboxxun rahbarligidagi o'zbek, qozoq, turkman, qoroqalpoq qo'zg'olonchilar jadidlar ta'sirida bo'lib, ularning maqsadi demokratik davlat barpo etish, Konstitusion monarxiya va parlament boshqaruvini joriy etish edi. Boboxxun eng faol jadidlardan bo'lib, «Yosh turklar» partiyasining dasturi bilan yaxshi tanish edi.

Junaidxon 1915 yil Asfandiyorxon sarbozlarini tor-mor qilgach, Turkiston general-gubernatori aralashuvi bilan general Gappner vositachiligida bitim tuzildi. Bitimdan ko'ngli to'lmagan Junaidxon 1916 yil yanvarda Xivaga hujum boshladi. Junaidxon 1916 yil 11 fevralda Xivadagi rus garnizonini qurshab olgach xon Junaidxonga peshvoz chiqib kutib olishga majbur bo'ldi. Xivaga general Galkinning jazo qo'shini kelayotganini eshitgan Junaidxon 1916 yil 16 fevralda Xivani talab, shaharni tark etdi.

Boboxxun ruxsati bilan 1916 yil 14 yanvarda Gurlan bekligidagi Xudoybergan bek boshchiligidagi otryad harakat boshladi. Barcha beklklardagi qo'zg'olonchilar otryadlari birlashib 1916 yil 18 yanvarda Xivada paydo bo'ldi. Asfandiyorxon qo'zg'olonchilarga qarshi polkovnik Kolosovskiyning rus jazo qo'shinini tashladi. Asfandiyorxon Turkiston general-gubernatoridan yordam kelguncha vaqtdan yutish uchun qo'zg'olonchilar vakillari bilan muzokaro olib borishga rozi bo'ldi.

Xon rus qo'shinlari yordamga kelayotganini eshitgach qo'zg'olonchilar boshliqlarini hibsga olish to'g'risida farmon berdi. Qo'zg'olonchilar vakillari Asfandiyorxon va general Galkin ishtirokida qatl etildi. Toshhovuz, Xo'jayli, Taxtaqal'a hamda Ilolli va Badirkent kabi turkman ovullari aholisi tig'dan o'tkazildi. Qo'zg'olon ko'targan beklklarga 4 mln. 554 ming so'm tovon (kontribusiya) solindi.

Feruzshoh davrida madaniyat. Xiva madaniy hayotida XIX-asr oxirida o'zgarish bo'lganligining boisi Said Muhammadxondan so'ng 19 yoshida taxtga o'tirib 47 yil hukmronlik qilgan **Muhammad Rahimxon II** ning ma'naviyatga e'tibor qaratganligidir. Rahimxon II Muhammad Rizo Ogahiydan tarix, falsafa, she'riyat, musiqa saboqlarini o'rgandi. **Feruz** taxallusi bilan g'azallar yozgan xon Eron, Buxoro va Qo'qon bilan iqtisodiy-savdo aloqalarini o'rnatdi. Xiva xonligida o'zbek, qoraqalpoq, turkman, qozoq, qirg'iz xalqlari yashagan. Xiva huddudiga kelib joylashgan nemislar Oqmachit nemislari nomi bilan tarixda qolgan. Feruzshohning yaqin maslahatgo'ylari amaldor Ibrohimxo'ja, shayxulislom va qozi kalon Salimoxun edi. Feruz nomi tarixda ulug'lanishining sababi: 1) maishatga berilmay odil va xalqparvar bo'lganligi; 2) fan va madaniyatga homiylik qilganidir. «Feruzkim, jahonshohi dono erur, fazilatda suxandon erur» - deb, ta'riflagan tarixchi Laffasiy.

Feruz rahnamoligida 1877 yil tosh bosmaga asos solinishi Xorazm madaniy hayotida katta voqea bo'ldi. Feruz topshirig'iga binoan Erondan bosmaxon anjomlari olib kelindi. Keyinchalik bosmaxona ishini ma'rifatparvar Otajon Abdolov davom ettirdi. Xiva adabiy muhitida Komil Xorazmiy, Bayoniy, Noziriy,

Shinosiy, Tabibiy, Avaz O'tar kabi shoir va tarixnavislar jaholatga qarshi qalam tebratdilar. Xudoybergan Devonov o'zbek kinematografiyasiga asos solgan. X.Devonov Xorazmga ko'chib kelgan Panner degan nemisdan suratkashlik sirlarini o'rganib oldi.

«Yosh xivaliklar» tashkiloti. Rahimxon II vafot etgach, 1910 yil **Asfandiyorxon** Bosh vazir va qaynotasi Islom xo'ja hamda Manoq hokimi Nurjon botir yordamida taxtga chiqdi. Xon va Islomxo'ja muxolif bo'lib qolib 1913 yil Islom Xo'ja o'ldirildi. Chunki, rus imperatori va xalq orasida uning obro'yi baland bo'lib, Turkiya va Eron bilan aloqasi aniqlandi. «Yosh xivaliklar» harakati ilg'or ruhoniy, ziyoli, tijorat ahli, hunarmand va dehqonlarni o'z safiga birlashtirdi.

Taraqqiyotiga g'ov bo'lgan turg'unlikning asosiy sababi feodal tartiblar va rus mustamlakachilik siyosati edi. Bu turg'unlikni anglagan ilg'or yoshlar xalqni ma'rifatli qilish uchun XIX asr oxiri – XX asr boshida Gurlan, Shovot, Yangi Urganch, Chandirqiyotda yangi usul maktablari ochishdi. Yangi usul maktablari ochishga kirishgan ilg'or yoshlarni Qozi kalon Salimoxun va Boboxxun mablag' bilan ta'minladi. Hur fikrlilar Rossiya, Turkiya va Erondagi demokratik chiqishlar ta'sirida mustaqil siyosiy tashkilotlarga birlashdilar. Siyosiy tashkilotlarni mablag' bilan ta'minlashda Bosh vazir Islom Xo'ja o'z hissasini qo'shdi.

Siyosiy tashkilot birinchi jahon urushi arafasida rasman shakllanganligini e'lon qilib, o'z dasturiga ega bo'ldi. «Yosh xivaliklar» tashkilotining maqsadi *konstitusion monarxiya, parlament boshqaruvi va demokratik jamiyat* o'rnatish edi. «Yosh xivaliklar»ning yirik vakillari Boboxxun Salimov, savdo-sanoat tabaqasidan Polvonniyoz hoji Yusupov, Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov edi.

«Yosh xivaliklar» tashkiloti dastlabki qabul qilgan qarorlarida istibdod tuzumini va birinchi jahon urushini qoralaydi. «Yosh xivaliklar» tashkilotining yacheykalari Urganch, Ko'hna Urganch, Toshhovuz kabi beklik va qal'alarda tuzildi. «Yosh xivaliklar» tashkilotining safi turli tabaqa va siyosiy qatlam vakillari bilan to'lib bordi, chunki ular o'ta maxfiy ish ko'rib, qaror va hujjatlarini ishonchli odamlar orasida targ'ib qilar edi. Asfandiyorxon polkovnik Kolosovskiyga 187 ming so'm berganini maxfiy polisiya boshlig'i, polkovnik Volkovga aytadi.

Tayanch soʻzlar: «Tarbiyai atfol», «Yosh fikrlilar» Otaxoʻja, Usmonxoʻja, Mazhar, Burhon Mahzum, Fitrat, Muqimbek. «Yosh xivaliklar», Ibrohimxoʻja, Salimoxun, Boboxxun, Polvonniyoz hoji Yusupov, Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov.

4-§. XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida qoraqalpoqlar.

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti

XIX asrda qoraqalpoqlar. Qoraqalpoqlar tarixan Ural, soʻng Volga boʻylarida, Orol atrofi va Sirdaryo quyi etaklarida yashab kelganlar. Ularning koʻchib yurishiga tashqi omillar sabab boʻlib XIX asr boshlarida quyi Amudaryo havzasi, Orolning janub va janubi gʻarb tomonlarida muqim hayot tarziga oʻta boshladi. Qoraqalpoqlar qozoq va turkmanlar hujumi oqibatida Xiva xonligi fuqaroligiga oʻtdilar. Qoraqalpoqlar Quyi Amudaryoning katta choʻl va suv chiqmagan choʻlga tutash shoʻrxok erlarini mashaqqatli mehnati evaziga oʻzlashtirdi. Oʻtroq hayotga oʻta boshlagach *dehqonchilik* qoraqalpoqlar hayotida asosiy oʻrinni egallay boshladi, shuningdek *chorvachilik* ham etakchi soha boʻlib qolaverdi.

XIX asr oʻrtalarida qoraqalpoqlar Xiva xonligi hukmronligi ostida boʻlib, Amudaryoning har ikki qirgʻogʻida va Orolga quyilish erlarida yashagan, ularning soni 100 mingdan oshmagan.

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti. Qoraqalpoqlar **urugʻlarga** boʻlingan, ularda erdan foydalanish jamoa tariqasida kechar edi. Urugʻlar kanallar qazish uchun masʼul boʻlgan, har bir ovul aholisi bitta urugʻga mansub edi. CHorva xususiy mulk boʻlgani bois unga urugʻ tamgʻasi urilar va jamoa yaylovlarida boqilar edi.

Qoraqalpoqlarni boshqarish qulayroq boʻlishi uchun Muhammad **Rahimxon** «*Qoraqalpoq ulusi*»ni shakllantirdi va barcha jamoalar shu ulusga kirgan. Ulusni boshqarish xonning ixtiyorida edi; ayrim viloyatlarni boshqarish uchun tayinlangan

hokimlar Xonning qarindoshlari bo'lgan. Urug' va qabilalar yirik guruhlarga birlashtirilib, xon ularni boshqarish uchun xon saroyining oliy amaldorlari - *otaliq* va *beglarbegi* tayinlagan. Ruhoniylar, eshonlar, nufuzli kishilar Xiva xonlarining alohida homiyligida bo'lgan. Qoraqalpoqlarda sudlarning 2 turi - *qozilar* va *biylar sudi* mavjud edi.

Xo'jaligi va mashg'uloti. Qoraqalpoqlar XIX asr ikkinchi yarmiga kelib o'troqlashdi, *dehqonchilik* ular hayotida asosiy o'rinni egalladi, ammo *chorvachilik* ham etakchi soha bo'lib qolaverdi. Dehqonchilik qizg'in vaqtlarda qoraqalpoq oilalari ekinzorlarning qulay joyiga o'tovlarini tikib mehnat qilgan. Qoraqalpoqlar tinch mehnat bilan band paytlarda qaroqchilar hujum qilib qolsa yurt oqsoqollari Xiva xonidan himoya qilishni so'rab choparlar yuborgan.

Qoraqalpoqlar hayotida *baliqchilik* va *ovchilik* ham muhim o'rin egallagan. Amudaryo va Orol atrofidagi ko'llarda baliq serob bo'lib, urug'lar uchun asosiy tirikchilik manbai edi. Ana shu baliqchilardan sharqdan g'arbga borayotgan savdo karvonlari tuzlangan baliqni ko'p miqdorda olib ketardi. Qoraqalpoqlar asosan *ro'zg'or* uchun zarur *buyumlarni* tayyorlash bilan shug'ullanar edi. Ehtiyojdan ortgan buyumlar esa bozorga chiqarilgan, ular o'tovni o'rash uchun *matolar*, tuya junidan guldor *namatlar* to'qigan. Xalq amaliy san'atida o'tovlar uchun o'ymakor eshiklar va ro'zg'or buyumlari yasash, gilam to'qish, kashtachilik sohalari yuqori darajada rivojlangan. Qoraqalpoqlarning xo'jalik va turmush talablarini ta'minlab turuvchi hunarmandchilik sohalari, ayniqsa yog'och va suyakka ishlov berish rivojlandi.

Urug'chilik va qabilaviy munosabatlar. XIX asrda ham qoraqalpoqlarning ayrim ovullarida urug' munosabatlari mustahkam davom etdi. Xitoy-qipchoq, mang'it va kenagas qabilalari tarkibidagi urug'lar "*o'n to'rt urug'*" - *aris* (urug') birlashmasini tashkil qilgan. Arislar orasida eng yirigi *o'n to'rt urug'* bo'lgan. Harbiy kuch borasida ikkinchi o'rinda *shulluk* va *joungurni* birlashtirgan *aris* - *qo'ng'irotlar* turar edi.

Qoraqalpoqlarda er-suv mulki, chorva mahsulotlari urug'niki deb hisoblansada, urug' oqsoqollari, ruhoniylar va biylarning mulki katta ulushni

tashkil qilgan. Bu hol XIX asr ikkinchi yarmida *tabaqalanish* jarayonining kuchayishini tezlashtirdi. Qoraqalpoq urug'larni boshqarish *biy* va uning *oqsoqollari* qo'lida bo'lib, *urug' biylarini* Xiva xoni tayinlar va uning mansabga tayinlanganini tasdiqlovchi yorliq berar edi. Biylar urug' a'zosiga aybi uchun jazo berar, loyiq deb bilgan odamlariga tortiq va hadyalar in'om qilardi. Xiva xonining ishonchini qozongan biylarning vakolatlari yanada kengaytirilib, ularga alohida muruvvat ko'rsatilgan.

Urug'larni birlashtirish, solq undirish, harbiy xizmat majburiyatini tartibga solish maqsadida XIX asr ikkinchi yarmida *beklarbegi* lavozimi tayin etilgan. Xon ayrim tumanlarni idora qilish uchun qarindoshlari va ishonchli odamlarini qoraqalpoqlar yashayotgan quyi Amudaryo va Orolbo'yi hududlariga jo'natib turgan. Qoraqalpoq xalqi orasida islom dinini mustahkamlash, yoshlarini Xiva madrasalariga jo'natib turish uchun Xivadan ruhoniylar jo'natilgan.

Qoraqalpoqlarda urug'chilik o'ziga xos qadriyat bo'lib, uning ta'siri oila va qarindoshchilik munosabatlarida ko'zga tashlanib turar edi. Har bir urug' o'z qavmining mustahkamlanishini ta'minlashga intilgan. Qoraqalpoqlarda har bir urug'ning o'ziga xos dafn marosimi bo'lib, qabristoni ham alohida edi; to'y marosimida urug'ning barcha a'zolari ishtirok etishi shart bo'lgan. Qoraqalpoqlar ko'chmanchilikdan o'troqlikka o'tishgacha bo'lgan uzoq davrda-xalq bo'lib shakllanish jarayonida o'ziga xos qadriyatlar yaratib, turmush tarzi shakllandi. "Qirqqiz" kabi turli dostonlarda mardlik, Vatanga sadoqat, sof sevgi kabi g'oyalar qoraqalpoq hayotidan o'rin oldi.

Qoraqalpoqlarda soliq va majburiyatlar. Xalq qo'zg'olonlari

Soliq va majburiyat turlari. Aholidan er solig'i – *solg'ut*, ruhoniylar foydasiga - *ushr* solig'i undirilgan. Urush paytlarida qoraqalpoqlar "*qozon puli*" solig'i to'lagan. Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi har bir oila chorva mollarining 1/40 qismini *zakot* solig'i tariqasida to'lagan. XIX asr ikkinchi yarmidan aholidan pul miqdorida 40 bosh qoramol uchun 9 so'm, 40 bosh qo'y va echki uchun 2 so'm

50 tiyin zakot olingan. Majburiyatlardan eng og'iri har oiladan bitta erkak 12 kun Ariq qazishda qatnashishi edi. Urush paytida har bir jamoa 1000-2000 tagacha askar berishi lozim bo'lgan; askar bera olmagan jamoa 180-250 ming so'm pul yig'ib bergan.

Xalq qo'zg'olonlari. Xiva xoni Muhammad **Aminxon** (1845-1855) hukmronligining oxirlarida Rossiyaning O'rta Osiyoga harbiy tahdidi kuchayib ketdi. Rossiya turkman sardorlari, qoraqalpoq oqsoqol va biylarini Xiva xoniga qarshi qo'yib, xonlikni parokandalikka uchratishga undirdi. Xiva va Buxoro o'rtasida yana hududiy nizolar ham mavjud edi. Xiva xoni mudofaani kuchaytirish uchun soliqlarni oshirdi. Rossiya yana turkiy xalqlarni bir-biriga qarshi qo'yib, urug' boshliklarini sotib olish siyosatini ham ishga soldi.

Bu jaryonlar natijasida 1855 yil qoraqalpoqlarning *Qo'ldovli* qabilasidan bo'lgan **Ernazarbiy** boshchiligida **qo'zg'olon** boshlandi. Qoraqalpoqlar Xiva xonligiga bo'ysunmasligini e'lon qildilar. Ernazarbiy Rossiya ta'sirida bo'lgan qozoq urug'i boshlig'i **Zariqni** xon qilish va Rossiya tobeligiga o'tishga intilardi.

Said Muhammad 1856 yil Xiva xoni bo'lgach Ernazarbiy qo'zg'olonini bostirish uchun yasavulboshi *Muhammadniyozni* yubordi. Ernazarbiy o'zi qurdirgan *Qozoqdaryo* qo'rg'onida mudofaa jangiga tayyorlandi. Xivaning katta qo'shini qamal qilganini ko'rgan qo'zg'olonchilar orasida o'zaro kelishmovchilik chiqib, Ernazarbiy otib tashlanadi. Ernazarbiyni qo'llagan guruh, ruslar 1853 yil bosib olgan Oqmachit qal'asidan panohtopdi va Rossiya fuqaroligiga o'tishni so'rab murojaat qildilar.

Ayrim qoraqalpoq oqsoqol yoki biylarining murojaatini Rossiya tashqi ishlar va harbiy vazirliklari "Rossiyaga butun turkiy qabilalar o'zlarini qo'shib olishni so'rab murojaat qilayotirlar, ular na Xiva, na Qo'qon xonlari tarkibida bo'lishni istamayapti" degan bahona bilan oqlashga urindi. Qoraqalpoq urug'laridan ayrimlari 1858-1859 yy. yana qo'zg'olon ko'tardi. **Qo'ng'irot** shahri qo'zg'olon markaziga aylandi. Xiva xoni qo'zg'olonchilarni tor-mor qilishni *turkman* jangovor kuchlari boshlig'i *Otamurodxonga* topshirdi, qo'zg'olon bostirildi, Qo'ng'irot shahri vayron etildi.

Rossiya tomonidan Xiva xonligi protektoratga aylantirilgach Amudaryo bo'limidagi qoraqalpoqlarga nisbatan zulm kuchaydi. Ruslarga qarshi xalq qo'zg'oloni Biybozor va Nukus volostida **Bobo Go'klan** boshchiligida jiddiy tus oldi, qo'zg'olon 10 yilcha (1881-1891) davom etdi. Dehqonlarning ahvoli og'irlashgach 1900 yil Nukus volosti va *Qo'ng'iro*t bekligida norozilik harakatlari amalga oshirildi.

Qoraqalpoqlar Turkiston general-gubernatorligi tarkibida

Gandimiyon shartnomasidan keyin o'zgarishlar. Xiva xonlari qoraqalpoqlarning ko'chib yurishiga chek qo'ygach, ular xonlikda bir qancha yangi dehqonchilik tumanlari tashkil etishdi. Ular XIX asr 70-yillarida deyarli o'troq turmush kechira boshladi. Qoraqalpoqlar Amudaryoning ikki qirg'og'ini o'zlashtirib sholi, bo'g'doy, arpa va paxta etishtirishdi. Rossiya gazetalaridan biri 1868 yil "Bu xalqning asosiy hunari dehqonchilikdir.." - deb yozgan.

Rossiya Xivani tobe qilgach, gandimiyon shartnomasidan (1873) keyin, Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi qoraqalpoq erlari Rossiyaga qo'shib olindi. Bu erda 1873 yil Turkiston general-gubernatorligining Sirdaryo viloyatiga kiruvchi **Amudaryo bo'limi** tashkil etildi. Amudaryoning chap qirg'og'idagi qoraqalpoqlarning kamroq qismi Xiva xonligi tarkibida qoldi.

Amudaryo bo'limida qoraqalpoqlar soni qariyb 70 ming bo'lib, jami aholining 48,6 % ini tashkil etar edi. Rossiyadan kelganlar 1000 kishi bo'lib, ular Petro-Aleksandrovska (To'rtko'l)da, Uralskiy posyolkasida va Nukus qishlog'ida yashardi. Ular asosan baliq ovlash bilan shug'ullanuvchi Ural kazaklari bo'lib, 1875 yil rus hukumatining armiya xizmati to'g'risidagi yangi nizomiga bo'ysunmagani uchun bu erga ko'chirilgan edi. Xiva xonligida qoraqalpoqlar soni 25 ming kishini, ya'ni 3,8 % ni tashkil etar edi.

Qoraqalpoqlar hududi Rossiyaga qo'shib olingach rus hukumatining O'rta Osiyodagi ta'sir doirasi yanada kengaydi. Har ikkala hududda yashaydigan qoraqalpoqlar 70 % dan ziyod ersiz dehqonlar bo'lib, ular asosan yollanib mehnat

qilishar edi. Qoraqalpoq hududiga Rossiya kapitalining kirib kelishi tovar-pul munosabatlarini o'zgartirib yubordi. Paxta tozalash va baliqchilik sohasida dastlabki *sanoat* korxonalari paydo bo'ldi. XIX asrning 70-yillarida qoraqalpoqlarda *savdo* munosabatlari rivojlanib bordi. Tumanlarni iqtisodiy jihatdan birlashtirgan shahar bozori **Chimboy**da vujudga keldi. Hunarmand va dehqonlar Chimboy bozoriga kelgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar. Rossiyani **Chimboy** Xiva xonligining asosiy iqtisodiy markazlari bilan bog'lardi. Bu erda ko'plab do'konlar va katta bozor yaqinida yirik karvonsaroy bo'lgan. Kasalxona maktablar paydo bo'ladi. 1914 yil qoraqalpoqlarda 4 ta umumta'lim maktabida 200 ta o'quvchi o'qigan, 2 ta kasalxona va feldsherlik punktida 3 ta shifokor ishlar edi. Dehqonlar va chorvadorlar orasida mulkiy tabaqalanish kuchayadi. Biy, yuzboshi, mulla va eshonlarning *er mulklari* 15 ming tanobgacha bo'lsa, oddiy xalq tomorqalari 1-2 tanobdan oshmagan (1 tanob - 2500 kv.m. er).

1871-1872 yy. ma'lumotiga ko'ra urug'ning oddiy a'zolari chorvaga ega bo'lmagan, ayrim boylar 1000 bosh qoramol va 1500 bosh qo'y-qo'ziga ega edi. Qashshoqlashgan va kosodga uchragan dehqonlar katta er egalari va boylarga qaram bo'lib qolishdi. Boylar yordam sifatida o'z qarindoshlariga hosilning teng yarmi - «*yarmchi*» sharti bilan er bergan. Ersiz va chorvasiz qolgan dehqonlar har qanday og'ir ishlarni bajarib, badavlat chorvadorlar va zamindorlarning moli va eridan foydalangani uchun ishlab bergan.

XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida qoraqalpoqlar madaniyati

Xalq og'zaki ijodi. Qoraqalpoq xalqi tinch hayot izlab asrlar davomida ko'chib yurgani uchun moddiy madaniyat yodgorliklarini to'liq saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Og'zaki she'riy ijodiyotning maqol, hikmat, laparlar va nasihat qo'shiqlari - «*otalar so'zi*» kabi xillari bo'lgan. Qoraqalpoq xalq og'zaki

ijodida kulgi qahramoni bo'lgan **O'mirbek** laqqi obrazi orqali salbiy illatlar hajv qilinib, ezgulik ulug'landi.

Xalq orasida qoraqalpoq fol'klarining doston yo'llari mashhur edi. Qoraqalpoqlarning ozodlik va mustaqillik uchun kurashi «*Qirqqiz*» dostonida tasvirlanadi, bu doston xalq og'zaki ijodining durdonasi hisoblanadi. Bu dostonda *Sarkub* qal'asi hukmdori **Olloyor** qizi **Guloyim**ga Muyeli degan erni tortiq qilgani haqida aytiladi. Guloyim bu erda 40 kanizagi bilan qal'a barpo qilishadi. Sarkub erlariga dushmanlar hujum qilganda xorazmlik bahodir *Arslon* Guloyimga yordam beradi.

Ilm-fan. Qoraqalpoqlarda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida eng katta *madrasa* Qoraqum eshon va Tosh madrasalari edi. XIX asr o'rtalarida qurilgan *Qoraqum* eshon madrasasi, dastlab *masjid* vazifasini bajargan. Tosh madrasani 1841 y. Mang'it hokimi Xo'janiyoz qurdirgan. Madrasada ta'lim ikki bosqichli bo'lgan: 1-bosqichda arab tili grammatikasi, 2-bosqichda diniy-huquqiy bilimlar o'qitilgan.

Qoraqalpoqlarning **ilk yozma asarlari** XIX asr oxirida paydo bo'la boshladi. Qoraqalpoq shoirlaridan Kunxo'ja (1799-1880), Otash Olshinboy (1788-1875), Ajiniyoz (1824-1878)ning nomi keng tanildi. Kunxo'ja adolatsiz tartiblarni qoralab, o'z ijodini oddiy kishilarning mehnati va turmushiga bag'ishladi.

Ajiniyoz Qasiboy o'g'li (1824-1878) (taxallusi Zevar) Mo'ynoqdagi eski maktabda va Xivadagi SHerg'ozixon madrasasida o'qib, ilm oldi. U o'zbek, qozoq, turkman tillarini bilgan. Ajiniyoz ziyolilar orasida 1-bo'lib **oxund** (o'qimishli, ilmli, dostonlarning mahoratli kuychisi) darajasiga erishgan, undan 100 ga yaqin she'rlar va dostonlar etib kelgan. Ajiniyozning «*Bo'zatov*» dostoni qoraqalpoqlarning boshqa yurtlarga ko'chishi haqida; «*Qiz Mengesh bilan aytishuv*» asari xalq orasida mashhur bo'lgan. Ajiniyoz hayoti va ijodi haqida qoraqalpoq yozuvchisi K.Sultonov «*Ajiniyoz*» romanini yozgan.

Berdaq (1827-1900) Qo'ng'iro't urug'idan bo'lgan, u Orolbo'yida tug'ilib, ovul maktabida, keyin Qoraqum eshon madrasasida o'qigan, 20 yoshidan she'rlar yozgan va yarim asr davomida o'lanlar to'qidi. Berdaqning she'rlari xalq haqida

bo`lib, bir she`ri ham «*Xalq uchun*» deb nomlangan. Berdaqning isyonkorlik kuchi jo`shqin, zulmni qoralovchi «*Ahmoq podsho*» dostoni ulkan ta`sir kuchiga ega. Berdaqning tarixiy mavzudagi “*Avlodlar*”, “*Omongeldi*”, “*Oydo`stbiy*”, «*Ernazarbiy*» asarlarida qoraqalpoq xalq qahramonlarini faxr bilan kuylaydi. Qoraqalpoq adabiyotining demokratik an`analarini XX asr boshlarida Umar, Qulimbet, Sariboy, Qulmurot, Sodiq kabi yangi avlod vakillari davom ettirdi.

*Tayanch so`zlar:* Bobo Go`khan, Petro-Aleksandrovsk (To`rtko`l), Uralskiy, Ajiniyoz, Berdaq, “*Omongeldi*”, “*Oydo`stbiy*”, «*Ernazarbiy*».

5-§. Mustamlaka Turkiston madaniyati

(XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlari)

Xalq maorifi va madrasalar. Dastlabki bosqichda rus bosqinchi hukumati o`lkadagi xalq ta`limi an`analariga tegmadi. Bu vaqtda Turkistonda asosan *boshlang`ich, o`rta va oliy diniy ta`lim* beruvchi bilim o`choqlari bor edi. Eski maktabda kambag`allarning bolalari birinchi bosqich ta`lim-tarbiyadan so`ng o`qishni tamomlagan hisoblanardi. O`ziga to`q oilalarning farzandlari yana 8 yil o`qishni davom ettirar edi. O`qishni tamomlagan iqtidorli talabalar madrasaga kirgan.

Madrasalar XIX-asrga kelib o`z nufuzini yo`qotib, mahalliy mutaxassislar tayyorlovchi dargoh darajasiga tushib qoldi. Buning sababi xonlarning o`zaro urushlari, chor Rossiyasining o`lkani xarob qiluvchi siyosati, diniy ta`limga ko`p e`tibor berilib, dunyoviy fanlarga davlat g`amxo`rligining yo`qligi edi. Yirik madrasalar oliy ta`lim vazifasini bajarib, diniy falsafa, musulmonchilik huquqlari, shariat (fiqh) qonunchiligidan dars berilar edi.

O`rta ta`lim madrasalarida asosan arab-fors gramatikasidan, mantiq unsurlari, shariat asoslaridan saboq berilgan. Qizlarning savodini shaharlarda mudarrislarining ayollari yoki otinoyilar chiqargan. XIX asr ikkinchi yarmida O`rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan keyin maktab va madrasalar

ta'limida qisman o'zgarishlar ro'y berdi. Bosmaxonada bosilgan kitoblari: Qozondan Qur'on va «Haftiyak»lar, Hindiston va Erondan shoirlarning devonlari olib kelina boshlandi.

Yangi usul maktablari. Madrasalar milliy mafkura tarqatuvchi ilm dargohlari bo'lgani uchun musulmon maorifi general-gubernatorlik ta'minotidan mahrum qilinib, madrasalardan tushgan shikoyat e'tiborsiz qoldiildi. Yangi usul maktablarining vazifasi kapitalistik savdo-sanoat munosabatlariga tortilayotgan o'lka uchun savodli kishilarni tayyorlashdan iborat edi. Dastlabki yangi usul maktabi 1897 yil Andijon atrofida paxta zavodi qoshida ochildi.

Yangi usul maktablari o'z oldiga 1) zamonaviy bilimlar berish; 2) zamonaviy ta'lim usullarini qo'llash vazifalarini qo'ygan. Ta'lim jarayonidagi ijobiy usul: sinf-dars tizimiga o'tildi; tarix, geografiya darslarida ko'rgazmalilik-dunyo xaritasi va globusdan foydalana boshlandi; partalarda o'tirib o'qitiladigan va tanaffuslar joriy etildi. Yangi usul maktablarida darslarning teng yarimi diniy ta'lim-tarbiya asoslariga, qolgani dunyoviy bilimlarga ajratilgan. General-gubernatorlikni 1908 yil taftish qilgan senator graf Palen komissiyasi yangi usul maktablarini xatarli deb topdi, chunki ular milliy madaniyat taraqqiyotiga yo'l ochar edi.

Turkiston jadidlari Ismoil G'aspiralining «Xo'jai Sibiyon» (Bolalar muallimi), «Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh» darsliklaridan namuna olib yangi usul maktablarini darsliklar bilan ta'minlashga kirishdilar. Birinchi bo'lib millatni uyg'otishga undaydigan Avloniyning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim», Aziziyning «Ustozi avval», Munavvar Qorining «Adibi avval», Faxriddinovning «Rahbari avval», Ibodiyning «Tahsil ul-Alifbo», Ayniyning «Tahzib us-sibyon» darsliklari yaratildi.

Jadidlar mustamlakachilik mohiyatini ochuvchi milliy tarix va geografiya, milliy til va adabiyot, milliy axloq va tarbiya imlo qoidalari, islom tarixi va ma'naviyatiga doir qo'llanmalar yaratdilar. Ma'rifatparvarlar Toshkentda «Umid», «Maktab» kutubxonalari, Samarqandda «Behbudiy», «Zarafshon», Qo'qonda «G'ayrat», «Madora» kabi nashr muassasalarini ochdilar.

Rus-tuzem maktablari. Rossiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy bolalarni ruslar bilan birga o`qitish masalasiga 1880 yil harbiy vazir Milyutin va maorif vaziri Tolstoy rozilik berishdi. Kaufmannning izdoshi Rozenbax (1884-1889) boshlang`ich maktablar, «rus-tuzem maktablari» tarmog`ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi.

Birinchi rus-tuzem maktabi 1884 yil Toshkentda Saidazimboy uyida ochildi. Abdug`afforov, Saidaziziy, Sharifxo`ja va Muhiddinxo`ja qorilar rus-tuzem maktablarining o`qituvchilari va homiylari bo`ldilar. Bartol`d ma`lumotiga ko`ra 1911 yil rus-tuzem maktablari soni 89 taga etgan. Behbudiy «Turkiston viloyati gazeti»ning 1909 yil 2 sentyabr sonida «Russkiy tuzemniy maktabida o`qiganlar ziyoli tugun xiyoli ham hisoblanmaydur. Ular ruscha chalasavod kishilardir» deb yozgan.

Rus-tuzem maktabiga ruslashtirishda asosiy vositalardan biri deb qaragan rus ma`murlari o`quvchilar ruscha fikrlashi uchun faqat ruschadan tarjima qilingan darsliklarni, jumladan, Likoshinning o`zbek tilida 1906 yil chop etilgan Rossiya tarixi darsligini o`qita boshladi. Rus-tuzem maktablarining soni XIX-asr oxirida 100 dan oshib ketdi.

Rus-tuzem maktablarida o`quv kuni 2 qismdan iborat bo`lib, birinchi qismida rus o`qituvchisi (o`quv, yozuv, hisob); ikkinchi qismida o`zbek domlasi o`qitgan. Farg`ona harbiy gubernatori Korol`kov 1898 yil o`lkani ruslashtirish dasturini imperatorga bayon qildi. Korol`kov «erliklarning o`z bolalarini» ixtiyoriy rus-tuzem maktablariga berishi uchun 5 yil ichida ish yuritish rus tiliga o`tkazilishi lozimligini uqtirdi. Majburiy rus tilida ish yuritish tadbiridan Karol`kov «erlilar mansabga qiziqib» farzandlarini rus-tuzem maktablariga beradi deb, hisobladi.

Milliylikka qarshi kurash. Ruslar faqat harbiy yo`l bilan xalqni itoatda tutib bo`lmasligini angab millatni millat sifatida ushlab turadigan tayanchlarini emirib tashlashga kirishdi. *Go`ktepada* (Turkmaniston, 1881) 40 ming odamni qirishga buyruq berib, ularning 80 ming bo`lmaganiga achinaman, degan qirg`in tashabbuskori general Skobelev. Turkiston zabt etilgach Skobelev «Biror millatni

yo`q qilish uchun uni qirish shart emas, uning tili, tarixi, dini va madaniyatini yo`q qilsang bas, tez orada o`zi adoyi tamom bo`ladi», - deb aytgan.

Rus mustamlakachilari maorif siysatini ikki yo`nalishda olib bordilar: 1) Turkiston xalq maorifiga rus tili va rus-tuzem maktablari orqali yorib kirish; 2) milliy qadriyatlarni tarbiyalovchi ma`naviyat o`choqlarini yo`q qilish. Turkiston general-gubernatori Verevskiy viloyat harbiy gubernatorlariga «Ruschani biluvchi musulmonlardan barcha sohalarda foydalanilsin va imtiyoz berilsin» - deb aytgan.

Rossiyaning qudratini ko`rib unga qarshi qo`zg`olon ko`tarmasligi uchun Rus ma`murlari rus-tuzem maktabi o`quvchilarini Rossiya bo`ylab sayohat rejasini ishlab chiqdilar. 1898-1899 yy. katta yoshdagi turkistonliklar va o`quvchilar Rossiyaga sayohatga yuborildi. Turkiston o`lka bilim yurtlari bosh inspektori F.Kerenskiy «Sartlar va qirg`izlarning bolalari Rossiyaning qudratini uzoq vaqt eslab yurishadi» - deb aytgan.

Adabiyot. Shoir, satira va yumor janri ustasi Muhammad Aminxo`ja Mirzaxo`ja o`g`li - *Muqimiy* (1850-1903) ijodi gullagan davr Qo`qon xonligining Rossiya tomonidan bosib olinishiga to`g`ri keldi.

Lirik shoir va publisist Zokirjon Xolmuhammad o`g`li - *Furqat* (1858-1909) jaholat va qoloqlikka qarshi kurashib, ilg`or g`oyalar tarafida turdi. Furqat ko`rib, hayratga tushgan voqealarni 1890 yil «Turkiston viloyati gazetisi» ning qator sonlarida e`lon qildi. General-gubernatorlik Furqatga Sharqiy Turkistonda Rossiya foydasiga ish olib borib, maxfiy ma`lumot jo`natib turish vazifasini topshirdi.

Demokratik g`oyalar ruhida ijod qilgan shoir Ubaydulla Solih - *Zavqiy* (1853-1926) Muqimiy va Furqat an`analarini davom ettirib, ijodi xalqchil va mehnatkashga hamdard bo`ldi. U «Ajab ermas» she`rini 1916 yilgi milliy-ozodlik harakatiga bag`ishlab yozdi.

Xivalik shoir-demokrat *Avaz O`tar* (1884-1919) «YOsh xivaliklar» bilan aloqa o`rnatib, qadimiylar guruhiga qarshi o`tli misralar bitdi.

Taraqqiyparvar guruhining faollaridan biri Sadriddin *Ayniy* (1878-1954) XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi adabiy muhitda o`z o`rniga va ovozigaga ega

bo'lgan adibdir. Ayniy amirlikda demokratik islohatlar zarurligini ilgari surishi bilan Ahmad Donish izidan bordi.

Butun kuchini bolalarning ilmu urfonda bahramand bo'lishiga sarflagan Hamza Hakimzodi Niyoziy (1889-1929) XX-asr boshlarida taraqqiyparvar ziyoli adiblar safiga kelib qo'shiladi. U dunyo ahvolidan xabardor bo'lish uchun Afg'oniston, Hindiston, Eron, Arab, Rossiyaga safar qildi. Ilm-fan qudratini idrok qilgan Hamza pedagog, shoir, musiqashunos, aktyor sifatida tanildi.

Adolatsizlikka qarshi kurash tug'yoni, xalqni faollikka undagan shoira Anbar otin (1870-1906) ijodida ham yaqqol sezildi.

Matbuot. 1905 yilgi rus burjua-demokratik inqilobi Turkistondagi mustabid va harbiy-polisiya tizimiga zarba berdi. Inqilobdan qo'rqqan «oq podsho» 1905 yil 17 oktyabrda chiqargan Manifestda mustamlaka xalqlarga ham erkin yashash, bilim egallash, o'z milliy matbuotiga ega bo'lish kabi va'dalar mavjud edi. 1905 yilga qadar Turkistonda faqat general-gubernatorlikning rasmiy organi «Turkestanskije vedomosti» va «Turkiston viloyat gazetisi» bor edi. 1870-1917 yy. davomida chiqib turgan «Turkestanskije vedomosti»ning muharriri 1877-1917 yy. olim va jurnalist N.Ostroumov edi.

Jadidlar 1905-1907 yy. Ismoil Obidov muharrirligida chiqarilgan «Taraqqiy», «Shuhrat», «Xurshid» gazetalari chorizm tomonidan yopib qo'yildi. CHorizmning milliy matbuotga bo'lgan munosabati reaksiya bo'lganligini eserlar partiyasining yashirin chop etilgan «Molot» gazetasi yozgan. «Molot» gazetasidagi maqolada «Oq podsho»ni Rus Vatikani, deb atagan. Ikki yil (1905-1907) davomida «Russkiy Turkestan», «Turkestanskaya jizn'», «Turkestan», «Vperyod», «Rabotnik», «Fergana», «Samarkand», «Novyy Samarkand», «Tashkentskiy kur'er» gazetalari yopildi.

Milliy ong va o'zlikni anglashda 2 yil davomida (1914-1915) faoliyat ko'rsatgan «Sadoi Turkiston» gazetasining xizmatlari katta bo'ldi. O'zbek milliy jurnalistikasi maktabi shakllanib Cho'lpon, Munavvar qori, Behbudiy, Xurshid, Miskin, Hamza, Xolid, L.Omiliy, Sh.Sharafiddinov, M.Shermuhammedov, M.Muhammadjonov bu maktabda ijod qildi.

Ijtimoiy va tabiiy fanlar. San'at

Falsafiy-tarixiy fikrlar rivojida XIX asr oxiri XX asr boshlarida falsafiy fikrga nisbatan tarixiy ilmlar sohasida siljish ancha kuchli edi. Olim va mutafakkir *Ahmad Donish* (1827-1897) falsafiy va tarixiy fikrlar rivojiga hissa qo'shdi. U amir elchisi sifatida Sankt-Peterburgga bir necha bor sayohat qilgan. Donish o'z falsafiy qarashlari bilan demokratik va ilg'or jabhani egallab, amir Buxorasida xalqchilik asosida davlat boshqaruvini isloh qilish loyihasini ishlab chiqdi. U amirlik tarixiga oid «Navodir ul-vaqoe'» (Nodir voqealar), «Amir Doniyoldan to Abdulahadgacha bo'lgan Buxoro amirlarining tarjimai ahvoli» risolalarini yozdi.

Buxorolik o'lkashunos tarixchi olim *Mirzo Abduazim Somiy Bo'stoniy* (1833-1914) Buxoro amiri Muzaffarning shaxsiy munshiysi bo'lgan. Amir Abdulahad (1885-1910) davrida podsholikka qarshi fikrlari uchun S. Bo'stoniy saroydan chetlatilib, nochorlikda umr kechirdi. Somiy «Mir'ot ul-xayol» (Xayol ko'zgusi), «Insho», «Tuhfayi shohiy», «Tarixi solotini Mang'itiya» kabi adabiy va tarixiy asarlar yozgan. Uning «Tarixi salotini Mang'itiya» asarining muhim tomoni unda Buxoro va O'rta Osiyoning Rossiya bosib olishi arafasidagi iqtisodiy-siyosiy ahvoli, Buxoro-Rossiya munosabatlari yoritilgan.

Xorazmda uzoq vaqtlardan davom etib kelayotgan an'ana shajaraviy tarixnavislikdir. El-ulus o'tmishini keyingi avlodlarga yozib qoldirish an'anasi o'lkada «Avesto» dan boshlanadi. Al-Xorazmiy, Beruniy, Muhammad Solih, Munis Xorazmiy, Ogahiyning tarix yozish ishini *Muhammad Yusuf Bayoniy* (1840-1923) davom qildi. U mustamlakachilik tarixini haqqoniy yozishdek og'ir vazifani o'z zimmasiga olib, Xorazm, Turkman hududlarini Eron sarhadlarigacha yayov kezib chiqdi. Bayoniy tarix fani – moziy ilmiga ma'rifat va haqiqat chirog'i deb qaradi. U 2 ta tarixiy asar yozdi: «Xorazm tarixi» va «Shajarayi Xorazmshohiy». Bayoniy Xiva xonligini Rossiya tomonidan bosib olinishini haqqoniy va sodda xalq tilida yozgan yirik tarixchi.

Buxoro amirining 1884-1885 yy. Turkiston general-gubernatori huzuridagi vakili *Mirza Salimbek*ning ilmiy-tarixiy, o'lkashunoslik faoliyati diqqatga sazovor. Buxoroda 1850 yil tug'ilgan M. Salimbek «Kashkuli Salimiy», «Tarixiy Salimiy», «Hikoyat Abdulla ibn al Muborak», «Ka'b al-axbor hikoyalari» kabi tarixiy risolalar yaratdi.

XIX-asrda tarixnavislik rivojiga mashhur «Samariya» (Samarqand) asarini yozgan o'lkashunos tarixchi *Abu tohirxoja* (1874 y. vafot etgan) katta hissa qo'shdi. XIX asrning ikkinchi yarmida tarixchi sifatida tanilgan olim *Mulla Olim Mahmud hoji* manbalarining boyligi bilan ajralib turuvchi qimmatli manba «Tarixi Turkiston» asarini yozgan.

Toshkentning «Qor yog'di» mahallasida 1830 yil tug'ilgan (vafot noma'lum) tarixchi va geograf *Muhammad Solih Rahim Qoraxo'ja o'g'li* o'z shajarasini Shayx Xovandi Tohurga (XIV asr) borib ulanishi haqida asar yozgan. Muhammad Solihning otasini Toshkent ahli ulug'lab «ulamolar nodiri, davr muallimi», deb atashgan. M.Solih 1840-1863 yy. Toshkent, Qo`qon va Buxoro madrasalarida bilim olib arab va fors tillarini o'rgandi. Solih tabobat bilan shug'ullanish bilan birga 25 yil (1863-1888) o'lka tarixini o'rganib tarixiy-jug'rofiy «Tarix jadidayi Toshkand» (Toshkandning yangi tarixi) asarini yozdi.

Arxeologiya jamiyatiga qabul qilingan toshkentlik savdogar *Akrom Asqarov*ning tangashunoslik sohasidagi faoliyati Rus arxeologiya jamiyati tomonidan kumush nishon bilan taqdirlanib, Fransiya Arxeologiya jamiyatiga a'zo qilib saylandi. Shayboniyxon madrasasi mudarrisi *Abu Said Maxsum* qadimgi buyumlar havasmandi bo'lgan. N.Veselovskiy ta'kidlashicha u «musulmon adabiyotida eng o'qimishli kishilardan biri» bo'lgan. U Go'ri Amir, Shohi Zinda kabi yodgorliklarda saqlanib qolgan va o'qish qiyin bo'lgan yozuvlardan nusxa olishni sinab ko'rdi. Abu Said Maxsum Ulug'bek rasadxonasining aniq o'rmini olim Vyatkinga ko'rsatdi.

Ettisuvda arxeologiyaga oid narsalarni 16 yil to'plagan Turdi Mirg'iyosov A.Divaevga irrigasiya ishlari olib borilayotgan To'qmoq rayoni chekkasida qadimgi shahar vayronalari borligini xabar qilgan.

Savdogar *Mirza Abdulla Buxoriy* 1878 yil Toshkentdagi va 1886 yil Turkiston ko'rgazmasida ishtirok etib, noyob kiyimlar to'plamini taqdim etadi. Savdogarlar *Mirza Abdulla* va *Muhammad Shokir* «Ipak buyumlar ishlab chiqarishni takomillashtirgani» uchun *oltin* nishonga sazovor bo'ldi. N.Veselovskiy *Mirza Abdulla* bilan tanishib, undan noyob buyumlarni sotib olgan. M.Abdulla o'z tashabbusi bilan Moskva va Peterburgga sayohat qilgan: Kreml va Tret'yakov galereyasini ko'rdi, olimlar bilan uchrashdi. Imperator arxeologiya komissiyasi M.Abdulloning kolleksiyasini ko'rish uchun Turkiston general-gubernatori G.Rozenbax orqali murojaat qildi.

Rus sharqshunos olimi va tarixchi *N.Veselovskiyning* (1846-1918) «Biz osiyoliklarga madaniyat, tinchlik berdik deb o'zimizni ovutamiz, ammo bulardan ham yuksak bir oliy tuyg'u borki, bu-millat va uning milliy iftixoridir» – degan iqrori ruslashtirish siyosatini ochib tashladi. Turkistonni madaniy-iqtisodiy taraqqiyotdan chetda tutib turganligini Turkiston general-gubernatori *Kuropatkin* e'tirof etgan.

Chorizm madaniyat targ'iboti bahonasida Turkistonga shovinistik g'oyasini yoydi. General-leytenant *Masievskiy* «Sharqshunoslik jamiyati Sharqni fan va Sharq manfaati uchun emas, balki mahalliy aholini chor Rossiyasiga singdirib yuborish, ya'ni ruslashtirish maqsadida o'zlashtirilishi lozim» – deb aytgan. Rossiyalik sharqshunoslar to'plagan noyob asarlarni Rossiyaga jo'natmasdan Turkiston general-gubernatorlik huzurida 1870 yil ochilgan kutubxonaga topshirishi lozim edi.

Osiyo xonliklari qimmatbaho buyumlar makoni ekanligi Rossiyaga *Pyotr I* zamonidayoq ma'lum edi. Rossiya Turkistonni bosib olgach moddiy-ma'naviy boyliklarni Rossiyaga jo'natish uchun 1876 yil Toshkentda muzey ochilib, osori-atiqalar turlarga ajratildi. Qimmatbaho buyumlarni to'plash haqida rus armiyasi qismlari uchun ishlab chiqilgan «Tavsiya» - ko'rsatmada tarixiy buyumlarga alohida e'tibor berish uqtirildi.

Qo'lga kiritilgan buyumlarni Peterburgga jo'natish general-gubernatorning maslahatchisi, sharqshunos *A.Kun* zimmasiga yuklatildi. 1873 yil Xiva xonligi

saroy xazinasini osori atiqalari va noyob kitoblar Peterburgga jo`natildi. 1876 yil Qo`qon xonligi tugatilib, saroydagi barcha boyliklar tashib ketildi.

San`at darajasidagi naqsh o`ymakorligi namunasi bo`lgan M.Rahimxonning (Xiva) taxti 1874 yil Moskvadagi qurol-aslaha palatasiga topshirildi. Rus amaldorlarining Xivaga safari 1900 yildan kuchaydi, maqsadi sovg`a ilinjida yurtni talash edi. A.Temur maqbarasining naqshinkor darvozasi 1895 yil Peterburgga olib ketildi. Temur maqbarasidagi oyna 1903 yil Nikolay II talabi bilan Peterburgga jo`natildi.

Tabiiy fanlar. Rus zoologi va sayyohi, darvinizm tarafdori *N.Seversev* (1827-1886) «dunyo tomi» - Pomir tog` tizimini o`rgandi, zoologiya, botanika, minerallarga doir namunalar to`pladi. Rus geografi *P.Semyonov-Tyanshanskiy* (1827-1914) Tyanshan` tog` tizimi bayonida geografiya bilimlariga asos solib, muzlik va vulqonlar haqida manba to`pladi. Rus tabiatshunosi *A.Fedchenko* (1844-1873) Farg`ona vodiysi va Oloyni, Zarafshon vodiysi va Qizilqumni tekshirib chiqdi.

Shimoliy Tyanshan` tizmalarining geologik asoslarini ko`rsatib bergan geolog va geograf *I.Mushketov* (1850-1902) Turkistonning birinchi mineralogik xaritasini (G.Romanovskiylar bilan) va foydali qazilmalar ro`yxatini tuzdi hamda «O`rta Osiyoni o`rganish tarixi» asarini yozdi. *V.Dokuchaev* O`rta Osiyo tuproqlarining tarkibini o`rganishga ko`p mehnat sarf qildi.

Toshkentda 1867 yil *meteorologiya* stansiyasi va Turkiston xalq kutubxonasi, 1874 yil *observatoriya* ochildi. 1870 yil tuzilgan *Osiyo olimlari jamiyati* o`z oldiga O`rta Osiyo tarixi, geografiyasi, etnografiyasi, statistikasi, iqtisodiga oid ma`lumotlarni to`plashni maqsad qilib qo`ydi. Turkistonda hammasi bo`lib 15 ga yaqin ilmiy jamiyatlar ish olib bordi.

**Me`morchilik.** XIX-asr oxiri XX-asr boshlarida **Buxoroda** Obloqul va Ibrohim Hofizovlar, Mo`minjon Solihov, Shirin Murodov kabi mashhur ustalar etishib chiqdi. Buxoroda XX-asr boshlarida qurilgan Sitorai Mohi Xosa qurilishida G`arb va Sharq me`morchiligi an`analaridan foydalanildi. Mohi Xosadagi maxsus

(oq saroy) zalga pardo berishni Usta Shirin Murodov boshchiligidagi usta va ganchkorlar amalga oshirdi.

Buxoro me'morchilik uslubida uylar asosan qo'sh sinchli bo'lib, yozlik uylar, boloxonalar qurilgan. Buxoro va Samarqand binokorligida ganch, yog'och va marmartoshga naqsh o'yib ishlov berish san'ati ommalashgan edi. Qishloq uy-joy qurilishida oilalarning asosiy istiqomat joyi ichki va tashqi hovlidan iborat bo'lgan. Atrofi paxsa devor bilan o'rab olingan qishloq hovlisi qo'rg'on deb atalgan

Xorazm me'morchilik maktabining sarkori Odina Muhammad Murod edi. Usta kulol Nurmuhammad, Abdujabbor uning o'g'li So'fimuhammad Niyoz va Abdulla pardo va naqshinkor parchinlarni joylashtirish ustalaridir. XX asr boshida Asfandiyorxonning bosh vaziri Islom Xo'ja homiyligida qurilgan Islom Xo'ja minorasi Xivaning faxri hisoblanadi.

Xivada XIX-asr oxiri XX-asr boshlarida Qozi kalon madrasasini huquq ilmining O'rta Osiyoda e'tirof qilingan bilimdoni shaxulislom Salimoxun qozi kalon qurdirgan. Salimoxunni Rahimxon II o'ziga Piru ustoz tutgan va u bilan faxrlangan. Turkmanlar sardori Junaidxon Salimoxunning vafotini eshitib 40 kunlik marosimi o'tguncha Xivaga hujumni to'xtatgan. Mulla O'roz Xo'jamammedov va Nurmuhammad Boboev Salimoxun qo'lida tahsil olib turkman xalqining siyosiy arboblari bo'lib etishgan.

**Qo`qon** xonligi 1876 yil tugatilgach, rus uslubida binolar qurishga e'tibor kuchaydi. Qo`qonlik ustalar Muhammad Aminxo'ja, Muhammad Muso va uning o'g'illari Isoxon va YUusufali Musaevlar milliy me'morchilik uslublarini saqlab qolishga intildilar. Qo`qon va Toshkentda «Qashqarcha» deb nom olgan yozgi-qishki binolar keng rasm bo'ldi. XIX-asr oxirida qurilgan Andijon jome' masjidi yuksak me'morchilik namunasi bo'ldi.

Evropa me'morchiligiga xos bo'lgan ayrim uslublar Buxoro amirining yozgi saroyi Mohi Xosa va Xiva xoni Rahimxon II ning Nurillaboy saroyi (1904-1912) ko'zga tashlanadi.

San'at. O'zbek milliy qo'shiqchiligi XIX asr oxiri - XX asr boshlarida asosan 4 yo'nalishda: Xorazm, Buxoro-Samarqand, Farg'ona-Toshkent, Surxandaryo-Qashqadaryo yo'lida rivojlandi. Surxandaryo-Qashqadaryo yo'li o'zining dostonchiligi bilan farqlanar edi. Buxoro-Samarqand uslubi kasbiy va xalq musiqalariga asoslanib, fol'klorning turli janr va mavzularini o'z ichiga olgan. Buxoro musiqasida mavrigixonlik ham mavjud edi.

O'zbek musiqa va qo'shiqchilik san'atini Sharq va Evropaga tanitgan samarqandlik hofiz hoji Abdulaziz Abdurasulov Eron, Afg'oniston, Iroq, Hindiston va Yunonistonda tanilgan edi. Toshkentlik hofiz Mulla To'ychi Toshmuhammedovning (1868 y. tug'ilgan) ovozi Turkistondan tashqari Sharqiy Turkiston, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Evropa va Amerika qit'alariga tarqalgan edi. To'ychi hofizning ashulalarini yozib olish uchun 1905 yil Riga «Gramofon» jamiyati uni Latviyaga taklif qildi.

Chorizm zulmi kuchaygach xalqning dardini ifodalovchi dastalar vujudga keldi. Skobelev (Farg'ona) shahrida 1916 yil Muhiddin Qori Yoqubov milliy musqa sozlari orkestrini tuzdi. Usta Ro'zmat Isaboev Namanganda, Hamza Qo'qonda dasta tashkil qildi.

Xorazmshoh *Otsiz* musiqa nazariyasi amaliyoti bilan chuqur shug'ullangan. SHoh, shoir, tarixchi, musiqashunos va fan-madaniyat homiysi Muhammad Rahimxon II - *Feruz* Xivani Turonzaminda ikkinchi Hirot madaniy-ma'rifiy muhit darajasiga etkazdi. Maqomlarni kelajak avlodlarga asl holatda etib borishi zarurligini anglagan Feruzshoh 1882 yil maxsus farmon chiqardi. Farmoni oliyda «maqomlarni kamsitganlar va uni buzib ijro etganlar qattiq jazolansin» deyilgan.

Dostonchilikning rivojlanishi baxshilar ijodi bilan mutlaq bog'langan. Turkiston general-gubernatori 1870 yil Samara teatrini rus qudratini Turkistonda namoyish etishga undaydi. Rus olimlari N.Mironov, A.Eyxgorn, V.Leysek, N.Karseva, T.Verbovskiy, Yu.Shefferling, V.Mixalek mahalliy san'atni ilmiy o'rgangan.

Xotima. Uch xonlik davriga kelib «Ipak yo'li» ahamiyatining pasayib ketishi umumiy iqtisodiy inqiroz va madaniy hayot rivojiga salbiy ta'sir qildi. Rus

ziyolilari A. Gersen va N. Ogaryov Londonda turib Rossiyaning O`rta Osiyodagi bosqinini fosh etuvchi maqola e`lon qildi. L.Tol`stoy bir qancha qissa va hikoyalarida (Hojimurot) ruslarga qarshi kurashgan tub erlik qahramonlar siymosini tasvirlab, «Yuvuqsiz Rossiya» ustidan ayovsiz hukm chiqardi.

Amerika jurnalisti Mak-Gaxan xotiralarida chor istibdodining qonli manzaralarini haqqoniy chizib beradi. Turkistondagi harbiy harakatlarda ishtirok etgan V.Nalivkin begunoh qon to`kilishini ko`rib chor armiyasini tashlab ketadi va Nanay qishlog`idan er olib tirikchilik qilishni ma`qul ko`radi. Turkistonliklarni shafqatsiz qirgan generallar Skobelev, fon Kaufman, Golovochev, Duxovskiy, Chernyaev, Troiskiy, Abramov, Ivanovlarni xalq abadiy la`natlaydi.

Tayanch so`zlar: Rus-tuzem maktablari, «Turkestanskije vedomosti», «Turkiston viloyat gazetisi», «Taraqqiy», «Shuhrat», «Xurshid», general-gubernator, uezd, volost, uchastka, protektorat, Nikoloy, Chernaev, Skobelev, Kaufman, Muhammad Raximxon, Abdulahadxon, Nasrulloxon.

V bo`lim. SOVETLAR DAVRI 1917-1991 yillar

XV -bob. Turkistonda sovet hokimiyati o`rnatilishi.

Sovet hokimiyatiga qarshi harakat

1-§. Turkistonda Sovet hokimiyati o`rnatilishi.

Turkiston Muxtoriyati. Turkiston ASSR

Turkiston xalqlarining asriy orzusi. Sovet davri (1917-1991) tariximizning eng murakkab va ziddiyatli yillaridir, chunki bu davr: 1) Vatan ozodligi uchun bobolarimiz mustamlakachilarga qarshi kurashdilar. 2) Vatan ravnaqi yo`lida xalqimiz katta bunyodkorlik ishlarini amalga oshirdilar; 3) sovet mustamlakachiligi xalqimizga kulfat va yo`qotishlar keltirgan davrdir. Ma`rifatparvar, taraqqiyparvar *jadidlar* 1917 yil tinchlik yo`li bilan, huquqiy asosda *Turkiston Muxtoriyati* uchun kurashdilar. Buxoro va Xiva xonligida *Yosh buxoroliklar* va *Yosh xivaliklar* demokratik islohatlar o`tkazish talablarini ko`tarib chiqdilar.

Turkistonning so`nggi general-gubernatori A.Kuropatkin “Biz 50 yil tub joy aholini taraqqiyotdan jilovladik, uni maktablar va rus hayotidan chetda tutdik” deb aytgan. Rus generali Skobelev “Millatni yo`q qilish uchun qirish shart emas, uning madaniyatini, tilini yo`q qilsang, tanazzulga uchraydi” degan. Andijon qo`zg`oloni etakchisi M.Eshon sudda 1898 yil rus amaldorining “seni oq podshoga qarshi chiqishga nima majbur qildi” degan savoliga “Sizlarning mahalliy xalq boshiga solgan zulmingiz, uning erkini tahqirloyotganingiz” - deb javob bergan.

Istiqlol uchun kurashgan, qatag'on qurboni, ma`rifatparvar A.Fitrat “Vatan sajdagohimdir” - deb aytgan. “Xaq olinur, berilmas” shiori o`lka jadidlarining rahnamosi M. Bexbudiya tegishli. I.Karimov 1996 yil “Bu yillar tarixi – bu bizning tariximizdir. Tarixdan voz kechib bo`lmaydi”, “O`zbekiston istiqlolini qanday himoya etishni bobolarimizdan meros qilib olishimiz.. darkor” - deb aytgan edi.

XX asr boshlariga kelib Turkiston xalqlarining ozodlik uchun kurash g'oyasi yangi pallaga kirdi. Yangi asr boshlarida o'z hayotini yurt, millat ozodligiga baxsh etgan darg'alar – jadidlar etishib chiqdi. Turkiston ozodligi, millat ta'limi, tarbiyasini isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish uchun Behbudiy, Fitrat, F.Xo'jaev, A.Avloniy, Munavvarqori, A.Shakuriy kurashdi. Butun Turkistonni larzaga keltirgan hamda Rossiya mustamlakachilarini sarasimoga solgan O'lka xalqlarining 1916 yilgi milliy-ozodlik harakati ham yurt ozodligi yo'liga bag'ishlangan edi.

1917 yil fevral inqilobi va Turkiston. Rossiya samoderjaviyasiga qarshi kurash 1917 yil fevralda g'alaba qozondi. Rossiyani 3 asr boshqargan *Romanovlar* hukmronligi va mutlaq monarxiya tugadi. Rossiyada 1917 yil mart oyi boshlarida burjuaziya vakillaridan tashkil topgan **Muvaqqat hukumat** faoliyat ko'rsata boshladi.

Petrograd va boshqa joylarda ishchi, askar va dehqon deputatlari **Sovetlari hokimiyati** ish yurita boshladi. Shu tariqa *ikki hokimiyatchilik* boshqaruvi vujudga keldi. Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarga Rossiyadagi Fevral inqilobi, siyosiy tuzumning o'zgarishi, demokratik jarayonlarning yuzaga kelishi ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Turkistonda yuz bergan muhim siyosiy o'zgarishlardan biri - **Turkiston general-gubernatorligi mahkamasining** tugatilishi bo'ldi. Uning o'rniga Muvaqqat hukumatga bo'ysunuvchi **Turkiston qo'mitasi** tashkil etildi. Viloyatlardagi harbiy gubernatorlik ham tugatilib, uning o'rniga *viloyat komissarliklari* tuzildi. Fevral o'zgarishi eng muhimi Turkiston xalqlariga muayyan demokratik jarayonlarni baxsh eta bordi, xalqning turli ijtimoiy qatlamlari faol harakatga kela boshladi.

Turkistonning yirik shaharlarida tashkil topgan va asosiy tarkibi mahalliy millat vakillaridan iborat kasaba uyushmalari va turli kasb kishilarini birlashtirgan uyushmalar ham aholining tub manfaatlarini, iqtisodiy va siyosiy talablarini himoya qilib faoliyat yuritdi. Rossiyaning g'arbiy hududiga mardikorlikka safarbarlikdan

qaytib kelgan yurtdoshlarimiz ham 1917 yil mayiga kelib demokratik kuchlar safini to'ldira bordi.

Fevral o'zgarishidan keyin inqilobiy-demokratik tashkilotlar, siyosiy firqalar, kasaba uyushmalari Turkiston xalqlari hayotida muhim rol o'ynab, ularning siyosiy faolligini oshirdi. Turkistonda ham Rossiyadagi siyosiy partiyalar – eserlar, sosial-demokratlar va boshqa partiyalarning mahalliy tashkilotlari o'z dasturiy g'oyalarini aholining turli ijtimoiy tabaqalari ongiga singdirdi.

1917 yil martda Toshkentda ishchi va soldat deputatlari **Soveti** tashkil etildi. Turkistonda mart oxirida ishchi va soldat deputatlarining 75 ta Soveti faoliyat yuritdi, biroq deputatlarning ko'pchiligi evropaliklar edi. Turkistondagi voqealar va o'zgarishlarning yalovbardorlari jadid rahnomalari edi; ular mustamlakachilarning tez o'zgaruvchan siyosatidan boxabar bo'lib, o'z kurash dasturiga ega ega.

Rossiya Muvaqqat hukumatining ikkiyuzlamachilik siyosati, inqilobning tub masalalarini: urush va tinchlik, 8 soatlik ish kuni, agrar va milliy masalalarni hal etishni turli bahonalar bilan chetga surishi jadid arboblarni inqilobiy-demokratik yo'nalishda kurashishga da'vat etdi. Bu davrda jadidlar faoliyatida vaqtli matbuot nashrlarini yo'lga qo'yib inqilobiy-demokratik maqolalar chop etish va ommaga etkazish muhim o'rin tutgan

Jadidlar Toshkentda “Turk eli”, “Najot”, “Kengash”, “Ulug' Turkiston”, “Turon; Samarqandda “Hurriyat” vaqtli nashrlarni nashr qildi. Toshkentda A.Avloniy 1917 yil apreldan chiqargan “Turon” gazetasining ilk sonida “Yashasin xalq jumhuriyati” shiori birinchi marta yangragan edi. Unda “musulmonlar orasida bid'atni bitirmak, jumhuriy idoraga xalqni tayyorlamoq” g'oyasi ilgari surilgan. “Najot” gazetasining 1917 yil 26 mart sonida Munavvarqorining “Hurriyat berilmas, olinur” degan xitob bosilgan.

Sho'royi Islomiya va Sho'royi Ulamo. Turkistonda 1917 yil boshlarida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar silsilasida mahalliy vatanparvar va taraqqiyparvar kuchlarning bo'lg'usi kurashlar oldidan birlashish sari intilishi ustvor bo'lib bordi. Tub aholining ko'pchiligi jadid yo'lboshchilar yo'lidan uyushib bordilar, buning

uchun obro'li siyosiy tashkilot tuzish zaruriyati tug'ilgandi, shunday tashkilotgina bo'lg'usi milliy hokimiyatning vakolatli organi bo'la olardi.

Musulmon aholining vakolatli organi (musulmonlar kengashi) sifatida uning irodasini 1917 yil 14 martda Toshkentda jadid arboblari tashabbusi bilan tuzilgan "Sho'royi Islomiya" tashkiloti ifoda etdi. Rayosat tarkibi 15 kishidan iborat bo'lib, yurt rahnamolaridan: Munavvarqori (etakchi), Abduvohidqori, M.Mo'minboev, A.Temirbekov, U.Asadullaxo'jaev, S.Tillaxonov o'rin oldi.

Mahalliy aholi orasida o'lkaning turli joylarida tuzilgan "Sho'royi Islomiya"ning quyi *sho'balari* faoliyat yuritdi. "Sho'royi Islomiya" ta'sirida joylarda turli nomlarda tashkilotlar vujudga keldi: Toshkentda "Turon", Ittihodi taraqqiy"; Andijonda "Ozod xalq", "Hurriyat", "Ma'rifat"; Samarqandda "Mirvaj-ul Islom", "Klub Islomiya", "Musulmon mehnatkashlari ittifoqi"; Kattaqo'rg'onda "Ravnaqul Islom", "Guliston" kabi. Bu tashkilotlar jadidchilik g'oyalarida ish yuritib Behbudiyning "Haq olinur, berilmas", Munavvarqorining "Hurriyat berilmas, olinur" shiorlari kurash bayrog'iga aylandi.

"Sho'royi Islomiya" ta'sirida bo'lgan ulomalarning bir qismi *qadimchilar* nomi bilan atalardi. Ular islom ta'limotining murosasiz tarafdorlari sifatida muxtoriyat talabiga qarshi chiqqanlar. Qadimchilar 1917 yil iyunda "Sho'royi Islomiya" bilan aloqani uzib, bo'linib ketdi.

Buning asosiy sababi, eng avvalo Turkiston mustaqilligi yo'lida ikki xil qarama-qarshi taktik yondashuv chiqishidir. 1) Konservativ, mutaassib ulomachilar (*Sho'royi Ulamo*) Turkiston mustaqilligini faqat mustamlakachilarga qarshi g'azovot boshlash, ya'ni qurolli qarshilik ko'rsatish yo'li bilan qo'lga kiritishni yoqladilar.

2) Ilg'or ziyolilar – jadidlar Rossiyada yuzaga kelgan qulay sharoitdan, siyosiy vositalardan foydalanib, qon to'kmasdan bosqichma-bosqich mustaqillikka erishishni yoqladilar. Jadidlarning Rossiya Federasiyasi tarkibidagi Turkiston Muxtoriyati talabi ham shu maqsadni ko'zda tutardi. "Sho'royi Ulamo"chilarning nashri – "Al-Izoh" jurnalida millatning ilg'or, vatanparvar ziyolilariga nisbatan adovat va xusumat qildilar.

I va II Umumturkiston qurultoylari. Turkistonda inqilobiy-demokratik harakatlardagi turli tabaqalarni birlashtirishda 1917 yil davomida bo`lib o`tgan *Umumturkiston musulmonlari* I va II qurultoylarida qabul qilingan dasturiy hujjatlarning roli katta bo`ldi. Umumturkiston musulmonlarining I qurultoyi 1917 yil 16 aprelda “Sho`royi Islomiya” tashabbusi bilan chaqirildi, kun tartibiga 16 masala qo`yildi.

Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo`lib, uning ishida M.Cho`qay, Munavvarqori, Behbudiy, U.Asadullaxo`jaev, Sh.Lapin, T.Norbo`tabekov, Validiy, S.Yusupov, I.Shoahmedov qatnashdi. Qurultoy o`lkaning bo`lajak davlat qurilishiga alohida to`xtalib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya Federasiyasi tuzilishi g`oyasi ilgari surildi.

Qurultoyda Markaziy rahbar organ - **Turkiston o`lka musulmonlar sho`rosini** tuzish to`g`risida qaror qabul qilindi. Uning 1-yig`ilishida ijroiya organi - *Markaziy Sho`ro* tuzildi. M.Cho`qay Markaz raisi, Munavvarqori rais muovini, Validiy kotib, Behbudiy, U.Asadullaxo`jaev va boshqalar a`zo etib saylandi.

Markaziy Sho`ro zimmasiga o`lkadagi tarqoq, dasturi bo`lmagan tashkilotlarni birlashtirish vazifasi yuklandi. Bu vazifani Markaziy Sho`roning joylardagi sho`balari bajardi: Toshkent sho`basini Munavvarqori, Samarqand sho`basini Behbudiy, Farg`ona sho`basini Nosirxon To`ra Kamolxon To`ra o`g`li boshqardi.

Turkistonda shu tariqa **uch hokimiyatchilik** vujudga keldi: 1) Muvaqqat hukumatning Turkiston qo`mitasi. 2) Ishchi va soldat deputatlari Soveti. 3) Turkiston o`lka Musulmonlar Sho`rosi.

Jadidlar mahalliy-hududiy manfaatlar bilan cheklanmay, boshqa mintaqadagi musulmonlarning ilg`or vakillari bilan yaqinlashish maqsadida 1917 yil 1-2 mayda Moskvada bo`lgan *Butunrossiya musulmonlari* I qurultoyida ishtirok etdi. Qurultoyda musulmonlar manfaatini himoya qiluvchi davlat qurilishi shaklan milliy-hududiy, federasiya asosidagi demokratik respublika bo`lishi aytili. Qurultoyda Butunrossiya Musulmonlar sho`rosining Ijroiya qo`mitasi ta`sis etildi, unga Turkistondan U.Asadullaxo`jaev, I.Shoahmedov a`zo etib saylandi.

Rossiya musulmonlarining ozodlik harakatini muvofiqlashtirishda Turkiston vakillari ishtirok etgan va 1917 yil 21-31 iyulda Qozonda bo'lgan *Butunrossiya musulmonlari* II qurultoyi muhim qadam bo'ldi. Qurultoyda Turkiston, Kavkaz va Qrimda davlat boshqaruvini mehnatkashlar hal etishi, musulmonlar kurashini tashkil etish uchun Butunrossiya harbiy sho'rosini ta'sis etish to'g'risida qarorlar qabul qilindi.

Turkiston xalqlari hayotida 1917 yil 17-20 sentyabrda Toshkentda bo'lgan Umumturkiston musulmonlari II-qurultoyi muhim rol o'ynadi, unda 500 ta vakillar ishtirok etdi. Qurultoyning maxsus qarorida Rossiya konstitusiyasiga mos holda shariat asosida ish ko'ruvchi 12 kishilik Turkiston O'lka qo'mitasi, 24 kishilik "Mahkamai Shariat" (parlament) tashkil etilishi ta'kidlandi. Qurultoyda "Sho'royi Islomiya", "Sho'royi Ulamo", "Turon" kabi milliy tashkilotlarni birlashtirib, yagona "Ittifoqi Muslimin" (Musulmonlar Ittifoqi) siyosiy partiyasini tuzish g'oyasi ilgari surildi.

Qurultoyda Behbudiy hammani birlikka da'vat qildi. "Ulug' Turkiston" gazetasi qurultoy ruhini aks ettirib Turkistonning ichki ishlarini mustaqil hal etishga qodir bo'lgan o'lkaning milliy muxtoriyatini tuzish g'oyasini asosiy o'ringa qo'ydi. Biroq Turkistonda ayrica faoliyat yuritgan, qarashlarida muxolifatchilik ustuvor bo'lgan ayrim mahalliy tashkilotlar bu noyob imkoniyatdan foydalana olmadi, bu bolsheviklarga qo'l keldi.

Turkistonda Sovet hokimiyati o'rnatilishi

1917 yil Oktyabr voqealari va Turkistonga ta'siri. Rossiyada 1917 yil fevral inqilobi tub o'zgarishlarga olib kelmadi. *Muvaqqat burjua hukumati* tor manfaatlari tufayli tub masalalarni hal etishga ojizlik qildi. Siyosiy tuzimda o'zgarish bo'lgani holda muhim masalalar: ijtimoiy-iqtisodiy, agrar, milliy, sulh masalalari amalda echilmay qola berdi. Rossiyaning birinchi jahon urushida ishtirokining davom etishi va rus armiyasining mag'lubiyati umumxalq noroziligi va g'azabini tobora kuchaytirmoqda edi.

Rossiyaning iqtisodiy va ijtimoiy inqirozi Muvaqqat hukumatning obro'sizlanishiga, xalqdan yakkalanib qolishiga, vaziyatning keskinlashuviga olib kelayotgan edi. Bu vaziyatdan V.I.Lenin boshliq bolsheviklar foydalanib *1917 yil 24-25 oktyabrda* Petrogradda davlat to'ntarishi qildi va Muvaqqat hukumatni ag'darib hokimiyatni egalladi. Proletariat diktaturasi nomi bilan atalgan **Sovet hokimiyati** vujudga keldi. Turkistonni qo'ldan chiqarmaslik uchun bolsheviklar *1917 yil 31 oktyabrdan 1 noyabrga* o'tar kechasi Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi qarorgohi joylashgan **Tuproqqal'a** qo'rg'onini qizil askarlar ishg'ol qildi.

Turkistonda sovet hokimiyatining zo'rlik bilan o'rnatilishi. Farg'ona vodiysida sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida Marg'ilonda 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming, Bozorqo'rg'on va Qo'qonqishloq (Paxtaobod) atrofida 4,5 mingdan ziyod kishi qirg'in qilingan. Sovet hokimiyati hujjat va shiorlarida xalqlarga huquqiy tenglik, o'z taqdirini o'zi belgilash, milliy davlatchilik tuzish va ajralib chiqish kabi yolg'on huquqlar va'da qildi. Oktyabrning "Rossiya xalqlari huquqlari Deklorasiyasi", "Ezilgan va ekspluatasiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklorasiyasi", "Rossiya va Sharqning mehnatkash musulmonlariga" kabi hujjatlarida xalqlarning ozodlikka erishuvini rasman qo'llab, amalda to'sqinlik qildi.

1917 yil 12-15 noyabrda Toshkentda bo'lgan *Turkiston musulmonlari III-qurultoyi* qabul qilgan qarorlarda "Hokimiyat mahalliy aholiga begona – harbiy, ishchi, dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi demokratik qoidaga javob bermaydi"- deb aytiladi. Bu e'tiroz bolsheviklarga ta'sir etmadi. Bolsheviklar o'z maqsadiga erishish uchun Toshkentda *1917 yil 15-20 noyabrda* Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari *Sovetlarining III-o'lka qurultoyini* chaqirdi. Qurultoyda Turkiston musulmonlari vakillari ishtirok eta olmadi.

Qurultoyda **Turkiston Xalq Komissarlari Soveti** (TXKS) hukumati tuzildi. Bu hukumat bol'shevik (kommunist) **F.Kolesov** raisligida 7 bolshevik, 8 so'l eser kommunistdan tuzildi. Uning tarkibiga aholining 95 % ini tashkil qilgan mahalliy xalqlar vakili kiritilmadi.

Turkiston o`lka Sovetlarining IV qurultoyida (1918, 19 yanvar) xalq komissari, shoviniist Uspenskiy “O`rtoq musulmonlar biz katta og’alarimgiz, siz kichiksiz, bizga bo`ysunishingiz kerak” - degan. Sovet etakchilaridan A.Kazakov “Turkistonda 95 % musulmon va 5 % ruslar yashaydi, shu 5 % hokimiyatni ushlab turibdi. Musulmonlar tayyor bo`lgach boshqarishni topshiramiz” - degan.

Bunday murakkab vaziyatda Turkistonning mahalliy taraqqiyparvar kuchlari tashabbusni qo`lga olib, bolsheviklar bosh bo`lgan Sovet hokimiyatiga qarshi tura oladigan, demokratik xalq hokimiyatchiligiga asoslangan milliy davlat tuzish yo`lini tutdi.

*Tayanch so`zlar:* “Mahkamai Shariat” (parlament), Qurultoy, “Sho`royi Islomiya”, “Sho`royi Ulamo”, “Turon”, “Ittifoqi Muslimin”.

Turkiston Muxtoriyati. Turkiston ASSRning tashkil topishi.

Turkistonda Sovet hokimiyatiga qashi harakatlar

Turkiston Muxtoriyati. Turkiston o`lka musulmonlarining favqulodda IV-qurultoyi **Qo`qonda** 1917 yil **26-28 noyabr**da bo`ldi. Unda 5 viloyatdan 200 nafardan ziyod vakil ishtirok etdi. Qurultoy ishida “Sho`royi Islomiya”, “Sho`royi Ulamo”, Musulmon harbiylari sho`rosi, O`lka yahudiylar jamiyati vakillari qatnashdi. Qurultoy hay`atiga M.Cho`qay, U.Asadullaxo`jaev, Yu.Agaev, O.Mahmudov, A.O`razaev, I.Shoahmedov, Kamol qozi, Karimboev, jami 13 kishi saylandi. Qurultoy 3 kun davom etib (26-28 noyabr) yakunida **Turkiston Muxtoriyati** tuzildi. Ta`sis majlisigacha hokimiyat Turkiston Muvaqqat kengashi va Turkiston Xalq (Milliy) Majlisi (54 kishidan iborat) qo`lida bo`lishi ta`kidlandi.

Qurultoyda Turkiston Muxtoriyati Muvaqqat Kengashi - hukumati tuzilib, uning tarkibga 12 a`zo saylandi: 1) **Muhammadjon Tinishpayev** - Bosh vazir va Ichki ishlar vaziri. 2) I.Shoahmedov - Bosh vazir o`rinbosari. 3) A.O`razaev - Ichki ishlar vaziri o`rinbosari. 4) M.Cho`qayev - Tashqi ishlar vaziri (keyin Bosh vazir).

5) U.Xo`jaev - Harbiy vazir. 6) Yu.Agaev - er-suv boyliklari vaziri. 7) O.Mahmudov - Oziq-ovqat vaziri. 8) S.Gersfel`d - Moliya vaziri.

Evropalik aholi vakillari orasidan nomzodlar ko`rsatilgach hukumat tarkibiga yana 4 kishi keyinchalik kiritilishi belgilandi. Bu hukumatda Saidnosir Mirjalol o`g`li xazinachi lavozimini egalladi. Qurultoyning yana bir katta xizmati - Turkiston Xalq Majlisi (parlamenti) tarkibining tuzilganligi bo`ldi. Milliy Majlis tarkibiga saylanganlar orasida Muvaqqat Kengash a`zolaridan tashqari atoqli arboblardan T.Norbo`tabekov, S.Sharifxo`jaev, N.Kamolxonto`ra o`g`li, Behbudiy, T.Musaboev, S.Yusupov, O.Umarov bor edi.

Qurultoyning Turkiston Muxtoriyatini qabul qilish haqidagi qarorida “Turkistondagi turli millat Rossiya inqilobi da`vat etgan xalqlarning o`z huquqlarini o`zlari belgilash irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya respublikasi tarkibida Muxtor deb e`lon qiladi” - deb aytiladi. Qurultoy “Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi hududlarining” muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e`lon qiladi.

1917 yil dekabr boshlarida Toshkent, Namangan, Jalolobod, Qo`qon, Samarqand shaharlarida minglab odamlar miting va namoyishlar uyushtirib Muxtoriyatni qo`llab-quvvatladi. Toshkentning Eski shahar qismida 1917 yil 6 dekabrda Turkiston Muxtoriyati tuzilganligiga bag`ishlab ko`p ming kishilik miting o`tkazildi. Unda M.Qori, M.Odil mufti, S.G`anixon, P.A`lam Turkiston Muxtoriyati tashkil etilgani bilan qutladi.

1917 yil 5 dekabrda “Hurriyat” gazetasida e`lon qilingan Fitratning “Muxtoriyat” maqolasida “Qurultoy o`z ishini qildi, qolgani millatning vazifasi. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch va aqcha kerak” - deb yozgan. Turkiston Sovet hukumati Turkiston Muxtoriyatiga dastlabki suiqasdni uyushtirdi. 1917 yil 13 dekabrda Toshkentda Muxtoriyatni yoqlab o`tkazilgan katta mitingni o`q otib tarqatdi, ko`plar qurbon bo`ldi.

Turkiston Muxtoriyati og`ir damlarni kechirayotganda 1917 yil 25 dekabrda Qo`qonda o`lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi ish boshladi, unda 200 ga yaqin vakillar qatnashdi. Qurultoyda o`lkaning qonuniy

hukumati tarkibini musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari qurultoyi vakillari hisobiga to'ldirishga qaror qilindi.

Qurultoy so'nggi ish kunida - 27 dekabrda Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti Raisiga telegramma yo'llab Turkiston Muxtoriyatini e'tirof etish va faoliyat ko'rsatishiga izn berishni so'ragan. Bolsheviklar va sovetlar yo'l boshchisi telegrammaga munosabat bildirmadi, bu talab qondirilmadi. Aksincha ochiq va yashirin faoliyat yuritayotgan Muxtoriyatni tugatish haqida ko'rsatma berildi.

Qurultoy Petrogradga yo'llagan telegrammada "Turkiston xalqi ikki qurultoyda Turkiston Muxtoriyatini e'lon qildi. Saylangan Xalq Kengashida ruslar va evropaliklar aholining 2 % ini tashkil etsada, 33 % o'rin ajratdik" - deb aytilgan, ushbu telegramma matni 1918 yil "Ishchilar dunyosi" nashri 2-sonida e'lon qilingan.

Turkiston Muxtoriyatining halokati. Turkiston Muxtoriyati o'zini himoya qilaolmadi, avvalo qisqa umr ko'rgani (72 kun) uchun ko'p narsalarni bajarishga ulgurolmadi, qolaversa muxtoriyatchilar orasida birlik yo'q edi. 1918 yil 18 fevralda "Sho'royi Ulamo" jamiyati tashabbusi bilan muxtoriyatda to'ntarish qilindi. **M.Cho'qayning** muxtoriyat hokimiyati ag'darilib, uning boshqaruvi Qo'qon mirshablari boshlig'i **Kichik Ergashga** berildi. Muxtoriyat tashqi olamdan ajralib qoldi, amaliy yordam beruvchi birorta xorijiy davlat bilan aloqa o'rnatishga ulgurmasdi. Bu omillar Turkiston Muxtoriyati ahvolini tanglashtirib, uni faoliyatsizlikka mahkum etdi.

Turkiston sovet hukumati bu vaziyatdan foydalanib 1918 yil 14 fevralda Farg'ona viloyatida favqulodda harbiy holat joriy etdi. Uning Qo'qondagi mahalliy hokimiyati – ishchi va askar deputatlari soveti 17 fevralda muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qildi. Sovet hokimiyati Qo'qonga hujum qilish uchun Toshkentdan Perfilev boshchiligida qizil qo'shin olib kelindi hamda Qo'qondagi millatchi arman dashnoqlari ham jalb qilindi.

Qo'qon shahri **1918 yil 19-21 fevralda** o't ichida qolib, kunpayakun bo'ldi. *Turkiston Muxtoriyati hukumati* tor-mor etildi. Sovet davlati arboblari biri D.Manjara "Milliy siyosatdagi xatolarimiz tufayli Qo'qon Muxtoriyati vujudga

keldi. Uni yo`qotish paytida yana bir xato qildik” - degan. Sovet Turkistoni nashri – “Znamya svobodi” (Ozodlik bayrog‘i) gazetasi 1918 yil yanvarda “Rus bolsheviklar muxtoriyatni tan olmadi, mazlum xalqlar o`z huquqini o`zlari belgilamoqchi bo`lganida yo`l qo`ymadi” - degan.

Turkiston ASSR tashkil topishi. Iqtisodiy va madaniy siyosat

Turkiston ASSR tuzilishi. Sovet hokimiyati Turkiston Muxtoriyatiga o`xshash xalq hokimiyati qayta tiklanishiga izn bermaslik uchun sovet hokimiyatchiligiga milliy, mahalliy shakl berishni maqsad qildi va Turkistonda Sovet avtonom respublikasini tuzishga kirishdi. Sovet hukumatining favqulodda komissari R.Kobozev, RSFSR millatlar ishi komissarligi xodimlari X.Ibragimov, A.Klevleyev bu ishga bosh-qosh bo`ldi.

Turkiston Sovet Avtonomiyasi (muxtoriyati)ni tashkil qilish masalasi 1918 yil 20 aprel - 1 mayda Toshkentda bo`lgan Turkiston sovetlarining V-s`ezdida ko`rib chiqildi. Bolsheviklar fraksiyasi taklifi asosida s`ezd qabul qilgan “Turkiston sovet respublikasi to`g`risida qoidalar”da RSFSR tarkibida **Turkiston ASSR - Turkiston avtanom sovet sosialistik respublikasi** (TASSR) ekanligi e`lon qilindi.

Turkiston ASSRning oliy qonun chiqaruvchi organi sifatida ishchi, askar, dehqon va musulmon-dehqonlar sovetlari sezdi belgilandi. Turkiston ASSRning doimiy faoliyat yurituvchi organi qilib *Markaziy Ijroiya Qo`mita* (MIQ) belgilandi. O`lkaning boshqaruvi, uning ijroiya funksiyalari *Xalq Komissarlari Kengashi* tasarrufiga berildi. Joylarda *mahalliy sovetlar* va ularning *ijroiya qo`mitalari* hokimiyat funksiyalarini bajarishlari kerakligi ta`kidlandi.

Sezd hukumat qoshida *Milliy ishlar xalq komissarligini* tashkil qildi, joylarda bo`limlarini tuzib, millatlar orasida milliy manfaatlarni himoyalash yuklandi. Turkiston ASSR hukumati sinfiylik tamoyillariga asoslanib, davlat boshqaruvida hokimiyat sovetlar ixtiyoriga berilgan edi. Ular evropalik vakillardan tashkil topgan ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari bo`lib, musulmon-

dehqon deputatlari sovetlari ularga bo'ysungan. Turkiston ASSR tuzilishida bir tomonlama faqat hududiy tamoyillar hisobga olinib, o'lkada xalqlarining milliy tamoyillari hisobga olinmadi.

Sezda Turkiston Respublikaning hokimiyat organlari tuzildi. *Qonun chiqaruvchi* organ - **Markaziy Ijroiya Qo'mitasi** deyildi (TASSR MIQ). Uning **raisi** etib favqulodda vakolat egasi, bolshevik **P.Kobezov** saylandi. Qo'mitaning 36 a'zosidan atigi 9 nafari mahalliy millat vakili edi. Hukumat - *Xalq Komissarlari Soveti* (TASSR XKS) bolshevik **F.Kolesov** boshchiligida tuzildi. 16 kishidan iborat hukumat tarkibiga ham atigi 3 ta mahalliy millat vakili kiritildi xolos. Markaziy hokimiyat Turkiston avtonom respublikasi jilovini to'la qo'lga olish uchun o'lkadagi bolshevik tashkilotlarni birlashtirib, yagona kommunistik partiya tuzishga kirishdi.

Turkiston Kommunistik Partiyasi (TKP) tuzilganligi 1918 yil iyunda bo'lgan I sezda e'lon qilindi. Bolshevik (kommunist)larning 2 ming a'zosi bo'lib, s'ezda ishtirok etgan 46 delegatdan atigi 6 tasi mahalliy millatlar vakili edi. TKP tuzilishi bilan Turkistondagi sovet davlatchiligi yangi xususiyat kasb etdi. Sovetlarning bolshevistik (kommunistik) partiya rahbarligiga qaramligi kuchaydi. MIQ va XKS tarkibida bolsheviklar ko'p edi.

1918 yil qabul qilingan RSFSRning birinchi Konstitusiyasi va muhim hujjatlari Turkiston ASSR Konstitusiyasini shakllantirish uchun to'la asos qilib olindi. *1918 yil oktyabrda* Turkiston o'lkada sovetlarining V sezda Turkiston ASSRning birinchi *Konstitusiyasi* qabul qilindi. Konstitusiya Turkistonni RSFSRning ajralmas qismi, o'lkada xalqlarining barcha masalalari uning mas'ulligida ekanligini qonunlashtirdi. O'lkaning moliyaviy, mudofaa, tashqi siyosat aloqalari, temiryo'llar, savdo, moliya sohalari RSFSR hukumati tasarrufida bo'lishi s'ezd hujjatlarida o'z ifodasini topdi.

Sezd Turkiston ASSRning *oliy hokimiyati* deb **Turkiston MIQ**ni tasdiqladi. Uning tarkibi 75 kishi bo'lib, 20 nafari mahalliy millat nomzodlari edi. Turkiston xalqlari tub manfaatlariga oid hujjatlarni qabul qilgan o'lkada sovetlarining V sezdi amalda sovet hokimiyatining Turkistondagi to'la hukmronligini qaror topdirishga

xizmat qildi. Turkiston Konstitusiyasida ham o`lka xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotining milliy o`ziga xosligi, huquqiy himoyasi o`z aksini topmagan edi. Konstitusiya bo`yicha “mehnatsiz daromad” hisobiga yashaydigan shaxslar, din peshvolari, rohiblar, xususiy savdogarlar, tijoratchilar, tadbirkorlar saylash va saylanish huquqidan mahrum etildi.

Bolsheviklar hokimiyatining kuchayishi. Turkistondagi sovet hukumati dastlab ikki partiya vakillari – bolsheviklar va so`l eserlardan tashkil topgan edi, biroq bu tartib uzoq davom etmadi. Turkiston bol’sheviklari 1919 yil mart oyi boshlarida so`l eserlarni mahalliy sovet hukumatidan siqib chiqardi.

Sovet hokimiyati “aksilinqilobiy”dushmanlar va yot unsurlarga qashi kurashuvchi Favqulodda organlar (ChK) yoki Kambag’allar qo`mitasini tuzdi. Bu organlar cheklanmagan vakolatlarga ega bo`lib, keskin jazo choralarini qo`llashda sovet hokimiyati nomidan ish ko`rar, kerak bo`lsa hokimiyat organlari – sovetlarning vazifalarini ham bajargan, bu esa joylarda sovetlarning noroziligiga sabab bo`ldi. Andijon, Namangan, Marg’ilonda 1919 yil bahorda musulmon mehnatkashlari sovetlari tarkibida favqulodda organlari sifatida Muvaqqat inqilobiy qo`mitalar tashkil etildi. Bunday organlar 1919 yil o`rtalarida ko`plab shahar va qishloqlarda ham tashkil topdi.

Kuchayib borayotgan bolsheviklar yakkahokimligiga qarshi 1919 yil 19 yanvarda Harbiy komissar K.Osipov boshchiligida harbiy *isyon* uyushtirildi. 14 ta Turkiston komissarlari otib tashlandi. Sovetlarga sadoqatli mahalliy ishchi va askar deputatlari sovetlari, Toshkent temir yo`l korxonalari ishchilarining otryadlari Osipov isyonini bostirib, sovet hokimiyatini saqlab qoldi. Turkistonning yangi rahbarlari bu isyondan xulosa chiqarib mahalliy millat ziyolilari va kommunistlari vakillarini ham sovet organlariga tortishga hamda ularning o`z mahalliy tashkilotlarini tashkil qilishiga yo`l berdi.

1919 yil martda **Turor Risqulov** (1894-1938) raisligida O`lka musulmon kommunistlari byurosi (Musbyuro) tashkil etildi. Uning organi – “Ishtirokiyun” gazetasi nashr etildi. Mahalliy kommunist va yurt rahnomalaridan: T.Risqulov,

N.To`raqulov, N.Xo`jaev, A.Rahimboev, Q.Otaboev, S.Tursunxo`jaev, S.Segizboev, O.Bobojonov, A.Ikromov partiya va sovet boshqaruviga jalb qilindi.

1920 yil yanvar-iyulda Turkiston MIQ raisi bo`lgan T.Risqulov hududiy-sinfiy avtonom respublika o`rniga “Turk respublikasi” tuzish g`oyasini amalga oshirish uchun kurashdi. U Moskvaga borib bu masalani hal etolmagach iste`fo berdi. T.Risqulov o`rniga Turkiston MIQ raisi lavozimini egallagan A.Rahimboevning faoliyati ham natijasiz yakun topdi.

1919 yil oktyabrda Turkistonga sovet hukumati va RKP(b) MQ nomidan cheklanmagan favqulodda vakolatlar bilan *Turkkomissiya* yuborilgan. Uning faoliyati o`lkada sovet va partiya qurilishini jadal olib borish, yangi tuzumni o`rnatishga qaratildi. Turkkomissiya Turkistonda faqat ichki masalalar bilan shug`ullanishdan tashqari yana qo`shni davlatlar bilan turli sohalarda tashqi aloqalar bog`lash, shartnomalar tuzish huquqlariga ham ega edi.

Turkistondagi partiya va hokimiyat funksiyalarini o`z tasarrufiga olgan Turkkomissiya a`zolari e`tiborini sovet tuzumiga qarshi harakatlarni tugatishga qaratdi. Uning a`zolari V.Bokiy, F.Goloshchekin, V.Kuybishev, Y.Rudzutak, M.Frunze, Sh.Eliava edi. Turkkomissiya a`zolari “Turk Respublikasi”, “Turk Kompartiyasi” g`oyasini amalga oshirishga intilgan T.Risqulov, A.To`raqulov, Q.Otaboevlarni yo`q qilish yo`lini tutdilar.

Sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati. Rossiyadagi kabi Turkistonda ham bolsheviklar mulkni va ishlab chiqarish tarmoqlarini umumlashtirish va milliylashtirish vazifalarini hal etishni bosh maqsad qilib qo`ydi. Turkistondagi ishlab chiqarish ustidan 1917 yil kuzidan qat`iy ishchi nazorati o`rnatila boshlandi. Shu paytdan sanoat tarmoqlarini *milliylashtirish* ham boshlandi.

Turkistondagi sanoatning etakchi tarmoqlari: paxta tozalash, yog`-moy zavodlari, bosmaxonalar, banklar, temiryo`llar, ko`mir va neft konlari 1918 yil dastlabki oylarida milliylashtirilib, davlat tasarrufiga olindi, ularning soni 330 ta edi. Er to`g`risidagi dekeret asosida er mulklarini musodara qilish va milliylashtirish o`tkazilishi joylarda keskin noroziliklar chiqishiga sabab bo`ldi.

Markaz hukumati ishlab chiqqan “**harbiy kommunizm**” siyosatini Turkistonga keng ko`lamda qo`llashga kirishildi. Uning asosiy yo`nalishi barcha mulklar va korxonalarni umumlashtirish, xalq xo`jaligini boshqarishni qattiq markazlashtirish edi. Bu siyosat ocharchilikdan qiynalayotgan aholini emas, balki “sosialistik inqilob” va yangi tuzumni frontda himoya qilayotgan qizil askarlarni va sovet hokimiyati tayanchi bo`lgan ishchilarni oziq-ovqat bilan ta`minlashni maqsad qilgan edi.

Turkistonda 1920 yil oxirida 1075 ta sanoat korxonasi (ko`pi mayda korxonalar) zo`rlik bilan milliylashtirildi. Davlat korxonalari barcha ishchilarning 90 % ini, sanoatdagi mexanik dvigatellarning 80 % ini qamrab oldi, yalpi sanoat mahsulotining 3/4 qismi davlat sektori ulushiga to`g`ri kelardi. O`lka ishlab chiqarishining an`anaviy tarmog`i – hunarmandchilik turlari birlashtirilib *hunarmandchilik artellariga* aylantirildi. 1920 yil oxirida Turkistonda 800 ga yaqin artellar bo`lib, ular asosan davlat va harbiy tashkilotlar buyurtmalarini bajarardi.

“Harbiy kommunizm” siyosatining tarkibiy qismi sifatida umumiy mehnat majburiyatining joriy etilishi kutilmagan favqulodda hodisa bo`ldi. SHu asosda 16 yoshdan 55 yoshgacha erkak va ayollar majburiy mehnatga jalb qilindi. Aholi noroziligiga sabab bo`lgan umumiy mehnat majburiyati ko`pchilikni ishchilar boshqa hududga ko`chirildi, oilalarni bir-biridan judo qilib, og`ir moddiy sharoitga duchor etdi.

Bu siyosatning mohiyatini mahalliy rahbarlardan N.To`raqulov 1921 yil so`zlagan ma`ruzasida “mehnat safarbarligini shunday o`tkazishdiki mehnatga yaroqli shahar aholisining yarmi qishloqlarga qochib ketdi. Mehnat safarbarligiga odam topish uchun masjidlarda odamlar tutib olindi” - deb ta`rifladi. “Harbiy kommunizm” siyosati tufayli Turkistonda 1918 yil oxiriga kelib 1 mln.dan ziyod aholi ocharchilikka duchor bo`ldi.

1919 yil boshlaridan joriy etilgan oziq-ovqat razvyorstkasi Turkiston aholisini, ayniqsa qishloq mehnatkashlarini og`ir ahvolga solib qo`ydi. Razvyorstka sovet hokimiyati organlariga aholining ortiqcha oziq-ovqat

mahsulotlarini tortib olish, g'allani sotishni taqiqlash, bozor savdosini yopib qo'yish kabi keskin choralar ko'rishiga imkon berdi.

Sovetlarning bu siyosatini mahalliy rahbarlar T.Risqulov, N.Xo'jaev, M.Qori keskin qoraladi. N.Xo'jaev 1920 yil oxirida Turkiston MIQ majlisida qilgan ma'ruzasida "Qishloq aholisi o't-o'lanlar bilan ovqatlanadi, shu tufayli o'lim yuz bermoqda, ayniqsa bollalar o'limi ko'p" - deb aytgan. N.Xo'jaev ma'ruzasida keltirishicha Farg'ona viloyatida aholining 35-40 % i, shu jumladan Marg'ilon uezdida - 60% i, Qo'qon uezdida – 50 % i ochlikka duchor bo'lgan.

Madaniy hayot. Turkiston sovet hukumatining cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish to'g'risidagi dekreti 1918 yil noyabrda chiqdi. Unga ko'ra xususiy, diniy maktablar taqiqlanmasada, biroq yangi sovet maktablarini tashkil qilish, ta'limning sinfiy mohiyatiga e'tibor ustuvor ahamiyat kasb etdi. Maktab 2 pog'onaga bo'linib: 1-pog'ona bilim yurtlari dastlabki 3 sinfni uz ichiga olardi, 2-pog'ona yana 4 sinfdan iborat edi. O'rta maktab ham mavjud bo'lib, keyingi 3 sinfni o'z ichiga orardi, biroq bunday maktablar oz edi, eng ko'pi 1-pog'ona maktablari edi.

Maktablarning moddiy bazasi nochorligi, darslik va bilimli o'qituvchilar etishmasligi Turkiston xalq ta'limi bo'limi mudirlarining 1920 yil mayda bo'lgan 1-qurultoyida e'tirof etildi. O'qituvchilar sonining kamayib borishiga ularni turli ishlarga va harbiy harakatlarga safarbar etilishi sabab bo'ldi, ko'p maktablarda o'qituvchilar tarkibi 75 % dan ko'proq qisqardi. Moddiy ta'minotning yo'qligidan o'lka bo'yicha maktab yoshidagi bolalarning 70% dan ko'pi maktabga tortilmay qoldi. Toshkentning Eski shahar qismida maktab yoshidagi 40 ming boladan 10 mingi, ya'ni 25 % i o'qigan. Xalq ta'limi namoyondalaridan: O.Sharafiddinov, J.Odilov, T.Shermammedov, S.Sodiqov, K.Dadamammedov, Qori Niyoziy yangi sovet maktablarida faoliyat ko'rsatdi.

Turkistonda oliy ta'lim tizimida dastlab 1918 yil 21 aprelda Toshkentda Turkiston xalq universiteti ochildi. Universitet tarkibida: tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi va texnika faultetlari mavjud edi. 1920 yil ta'lim oluvchilarning 20 % ini mahalliy yoshlar tashkil etdi. Universitetning ta'lim-

tarbiya jarayonida M.Qori, A.Fayziy, B.Habib, I.Tohiriy, U.Xo`jaev, H.Fayziy fidoyilik ko`rsatdi. Toshkentda 1918 yil noyabrda yana bir oliy o`quv yurti SHarq instituti ochildi, unga dastlab 234 nafar talaba qabul qilindi.

Turkistonda XX asr boshlaridan shakllanib borgan mahalliy nashrlarda M.Qori, Fitrat, Cho`lpon, A.Avloniy, S.Ayniy, Validiy kabi matbaachilar faoliyat ko`rsatdi. O`lkada 1918-1920 yy. bolshevikcha ruhda Toshkentda - “Ishtirokiyun”, “Xalq dorilfununi”, Namanganda - “Ishchilar qalqoni”, Qo`qonda – “Xalq gazetasi”, Samarqandda – “Mehnatkashlar tovushi” kabi gazeta va jurnallar o`zbek tilida chiqa boshladi.

Bolshevistik g`oya tazyiqiga qaramay Cho`lpon, Fitrat, Tavallo, M.Siddiqiy o`z asarlarida xalq ruhiyatini aks ettirdi. Fitrat 1919 yil tuzgan “Chig`atoy gurungi” tashkiloti a`zolari milliy birlik va mustaqillik g`oyasiga sodiq holda faoliyat yuritdi.

O`zbek san`atining ilk namunalari shoir va dramaturg H.Hakimzoda 1918 yil Farg`onada tuzgan “O`lka musulmon siyosiy drama truppasi”, aktyor va rejissyor M.Uyg`ur Toshkentda tashkil qilgan “Turon” truppasi bo`ldi. Bu truppalarga uyushgan san`atkorlar: M.Qori Yoqubov, H.Siddiq Islomov, Tamaraxonim, A.Hidoyatov, O.Jalilov, S.Olimov keyinchalik teatrning etuk darg`alari bo`ldi.

Turkistonda Sovet hokimiyatiga qashi harakatlar

Sovet hokimiyatiga qarshi haraktning yuzaga kelishi. Sovet hokimiyatining zo`ravonligiga qarshi vatan mustaqilligi harakati soxtalashtirilib “bosmachilik harakati”, “aksilinqilobiy kuchlar bosqini”, “bir to`da yurt buzg`unchilari harakati” tarzida talqin qilindi. Butun Turkistonga keng yoyilgan bu qurolli harakat **1918 yil bahoridan** Farg`ona vodiysida boshlandi.

Bu qurolli harakti keltirib chiqargan muhim sabablar quyidagilardan iborat:

- 1) xalq 1917 yil fevral va oktyabr o`zgarishlaridan umid qilib, jadidlar rahnomaligida Rossiyadagi demokratik harakatlardan foydalanib mustaqillikka intildi, biroq sovet hokimiyati o`rnatilgach mahalliy xalqlarni siyosiy faoliyatdan

chetlatdi. 2) sovet hokimiyati mahalliy qadriyatlarni tahqirlash bilan shug'ullandi. 3) Turkiston Muxtoriyati ag'darilishi, aholi qirg'in qilinishi, Qo`qon shahri talanishi xalqning sabrini to`ldirdi.

**Farg'ona vodiysi qarshilik ko`rsatish harakatining** eng dastlabki qaynoq markazlaridan biri bo`ldi. Bu harakatga Kichik va Katta Ergashlar, Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo`ja eshon, Omon polvon, Rahmonqul, To`ychi, Aliyor etakchilik qildi. Farg'ona vodiysining turli joylarida 1918 yil bahoridan 40 dan ziyod qo`rboshi dastalari faoliyat ko`rsata boshladi: Madaminbek - Skobelev (Farg'ona) uezdida, Shermuhammadbek - Marg'ilon atroflarida, Omon polvon va Rahmonqul – Namangan uezdida, Parpi qo`rboshi – Andijon atrofida, Kichik va Katta Ergashlar – Qo`qon atrofida, Jonibek qozi – O`zgan tomonda, Muhiddinbek – Novqatda harakat qilmoqda edi.

Kichik Ergash 1918 yil fevralda halok bo`lgach, Qo`qon tevaragidagi harakatga boshchilik qilgan **Katta (Mulla) Ergash** o`zining faol harakati bilan butun Farg'ona vodiysidagi ozodlik kurashining tanilgan etakchisiga aylandi. Katta Ergashning qo`l ostida 1918 yil kuzida har birida 20-1800 tagacha yigiti bo`lgan 70 ta jangovar dastalar harakat qilar edi, jangchilarning umumiy soni 15 mingdan 24 mingtaga etardi. Shermuhammadbekning 6 ming, Madaminbekning 5 ming, Jonibekning 5,7 ming, Muhiddinbekning 4,5 ming, Parpi qo`rboshining 3,6 ming, Xolxo`janing 3 mingdan ziyod jangovar yigitlari ozodlik kurashiga otlangan edi.

Bu harakatlarni birlashtirish uchun dastlabki qurultoy 1918 yil martda Qo`qon uezdining Bachqir qishlog'ida o`tkazildi. Unda **Katta Ergash** butun Farg'ona vodiysidagi harakatning rahbari etib saylanib, unga musulmon qo`shinlari bosh qo`mondoni – “Amir al-muslimin” unvon berildi. Madaminbek va SHermuhammadbek uning o`rinbosari etib saylandi.

Tez orada **Madaminbek Ahmadbek** o`g`li (1892-1920) vodiy kurashchilari sardoriga aylandi. U haqda sovetlarning hujjatlarida “o`z oldiga sovet hokimiyatini ag'darish va Farg'ona muxtoriyatini tiklash vazifasini qo`ygan” - deb ta'kidlangan. Madaminbekka qarshi kurashgan Gramatovich “U bizning xatolarimizdan ustalik

bilan foydalanardi. Uning «boshqaruv apparati», tribunali, «genshtabi» bo`lgan, u qonunlar chiqargan” - deb e’tirof etgan.

Madaminbek yigitlarining soni 1919 yil o`rtalarida 25 mingdan ziyod edi. Skobeev, Marg’ilon, Andijon, Namangan, O`shdagi qo`rboshilar Madaminbekning yashil bayrog`i ostiga birlashdi. Madaminbek sovet qo`shinlariga qarshi 1919 yil birinchi yarmida bir qator sezilarli zarbalar berdi. YAnvarda - Marg’ilon, fevralda - Skobeev va Chust shaharlarini egallab, ularda amaliy tadbirlar o`tkazishi uning obro`sini yanada ko`tarib yubordi. Madaminbek yigitlari 1919 yil aprelda Namangan va Qo`qon atroflarida janglarda g`olib keldi. O`sha kezlarda uning muxoliflaridan biri “Madaminbek turli siyosiy oqimdagi kishilarni birlashtira oldi. Hech bir qo`rboshi u kabi kuchga ega bo`lmagan edi” - deb yozdi.

Qarshilik ko`rsatish harakatlarida aholining sovet tuzumidan norozi bo`lgan ijtimoiy qatlamlari: dehqonlar, hunarmandlar, kosiblar, batraklar, mardikorlar, ziyolilar, dindorlar, ruhoniylar, boylar, amaldorlar ishtirok etdi. Farg`ona fronti qo`mondoni M.Frunze “Bu erda sovet hokimiyati rus va erli ishchi, dehqonlarni o`ziga tortish o`rniga o`zidan uzoqlashtirdi.. Bosmachilik harakati shu asosda vujudga keldi. Bosmachilar – oddiy qaroqchilar emas..” - deb e’tirof qilgan. Turkiston ASSR XKK raisi Q.Otaboev 1922 yil Turkiston MIK 4-plenumida “Biz 4 yil davomida xalq qo`zg`olonini *bosmachilik* deb atadik.. va 4 yil davomida tugata olmadik” - degan.

Madaminbek lashkarlarining jangovar harakatlari 1919 yil kuzida keng hududlarga yoyildi. Rus krest`yan (dehqon)laridan tashkil topgan Monstrovning harbiy qismlari Madaminbek bilan birlashdi. Sovetlarga qarshi harakatga endi rus dehqonlari ham qo`shildi, bu o`zgarish 1919 yil oktyabrda Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarfdorlari tashabbusi bilan “Farg`ona muvaqqat muxtoriyat hukumati” tuzilishida ham o`z ifodasini topdi. Hukumat tarkibi 24 kishidan iborat bo`lib, 16 ta musulmon, 8 ta rus vakili tashkil etardi. Farg`ona hukumati boshlig`i va musulmon qo`shinlari bosh qo`mondon etib *Madaminbek* saylandi.

Andijonga yaqin Oyimqishloqda 1919 yil oktyabr oxirida to`plangan vodiqlik yo`lboshchilar qurultoyida 150 ta jangavor qismlarni o`z ta’sirida ushlab

turgan 4 yirik lashkarboshi: Madaminbek, Katta Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo`ja eshon qo`mondonliklarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda Madaminbek islom qo`shinlarining bosh qo`mondoni – “Amir al-muslimin” etib saylandi.

Biroq bu birlashuv mustahkam emas edi, Xolxo`ja eshon ajralib, mustaqil faoliyat ko`rsata boshladi. Farg`onadagi kurash harakatlarini boshqarib turgan 3 lashkarboshi qo`l ostida: Madaminbekda 30000, Shermuhammadbekda 20000, Katta Ergash qo`rboshida 8000 askar bor edi.

Sovet qo`shinlari 1920 yil boshlarida Madaminbek, Katta Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo`ja kuchlariga sezilarli zarba berdi. 1920 yil yanvarda qizillar Katta Ergashga zarba berib, uning tayanch markazi Bachqirni egalladi. Sovet qo`shini 1920 yil yanvarda Monstrovning dehqonlar armiyasini tor-mor qildi. Gulcha qal`asi ishg`ol qilinib Monstrov asir olindi.

Qizil qo`shinlar 1920 yil fevralda Garbuva-Qoratepa-SHahrixon yo`nalishida Shermuhammadbek lashkariga kuchli zarba berdi, Shermuhammadbek Oloy vodiysiga chekindi. Qizillar fevralda Norin va Qoradaryo qo`shilish joyida Madaminbek askarlariga katta talofat etkazdi, sovet hukumati taklifi bilan 1920 martda Madaminbek sovet qo`mondonligi bilan sulh tuzdi. Madaminbek o`z harakatlarini to`xtatdi va sulh shartlariga asosan 1200 askarining daxlsizligi, quroliga ega bo`lishi, vodiya tinchlik o`rnatishda ishtirok etishi ta`kidlandi.

Madaminbek boshqa qo`rboshilarga ham sovetlar bilan sulh tuzishni maslahat berib, muzokara uchun Shermuhammadbek va Xolxo`ja huzuriga boradi. Ular *Madaminbekni* sotqinlikda ayblab qatl ettiradi. Farg`ona vodiysida 1920-1923 yy. olib borilgan kurashlarga aka-uka Shermuhammadbek va Nurmuhhammadbek, so`ng Islom palvon va Rahmonqul etakchilik qildi. Farg`ona vodiysida boshlangan sovetlarga qarshi harakat keyinchalik Turkistonning boshqa hududlariga, Samarqand viloyatiga, Buxoro va Xorazmga ham yoyildi.

Qarshilik harakatining mag`lubiyat sabablari. Madaminbek “Mening millatim – mening jon-u dilim” - deb xitob qilgan. Shermuhammadbek “Turkiston

– turkistonliklar vatanidir, boshqa hech kim hukmronlik qilishga haqli emas” - degan. Sovet hokimiyatiga qarshi kurash mag'lubiyatga uchrashining asosiy sabablaridan biri - harakat etakchiligining barcha tabaqalarni jipslashtirishga qodir bo'lgan *yagona milliy g'oyaga* ega emasligidir. Qo'rboshilar siyosiy kurashda toblangan jadid namoyondalarini ham o'zlaridan chetlashtirgan edi. Qo'rboshilar harakati yagona kurash dasturi asosida tashkil etilmagan edi.

Sovet mutasaddilari ayyorlik bilan yon berib vodiy aholisini o'z tomoniga ag'darib olish uchun tadbirlar o'tkazdi. Ular 20-yillar boshlarida dehqonlarga er berish, ularni afv etish, soliqlar miqdorini kamaytirish, Madaminbek kabi qo'rboshilar bilan kelishish, o'zaro yon berish kabi tadbirlar bilan ahvolni o'z foydalariga o'zgartirib bordilar. Sovet qo'shinlari tasarrufida 1919 yil avgust oxirida 115376 nafar jangchi, 11112 ta pulemyot, yuzlab to'p va bronepoezdlar, o'nlab samolyotlar mavjud edi.

Tayanch so'zlar: Turkiston muxtoriyati, M.Tinishpayev, I.Shoahmedov, A.O'razaev, M.Cho'qaev, U.Xo'jaev, Yu.Agaev, O.Mahmudov, S.Gersfel'd, Turkkomissiya.

2-§. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilishi.

Sovet hokimiyatiga qarshi ozodlik harakatlari

Yosh xivaliklar uyushmasi XX asr boshlarida vujudga kelib, mustabid tuzumni isloh qilish, xalqning ahvolini yaxshilash, uning manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun kurash olib bordi. 1917 yil fevral inqilobidan keyin Xivada ilg'or demokratik harakatlar avj oldi va Xiva mustaqillikka intildi; demokratik harakatlarga Yosh xivaliklar tashkiloti rahnomalari etakchilik qildi. Rossiyadagi 1917 yil boshidagi o'zgarishlar ta'sirida Yosh xivaliklar faoliyati kuchayib o'z dasturiy vazifalarini belgilab, xonlikdagi siyosiy vaziyatni o'zgartirish va demokratik islohatlarni amalga oshirishga harakat qildi.

Yosh xivaliklar rahbarlari tinchlik yo'li bilan, mutlaq monarxiyadan konstitusion monarxiya boshqaruviga o'tishga qaratilgan *manifest* ishlab chiqdi. Manifestda xonning vakolatlarini cheklash, xalqqa zulm qilgan amaldorlarni jazolash va vazifasidan mahrum etish, iqtisodiyot, ta'lim va madaniyatni isloh qilish talablari aks ettirildi.

Xiva xoni **Isfandiyorxon** 1917 yil 5 aprelda manifestni imzolashga majbur bo'ldi. Xonlikda **konstitusion monarxiya** tuzumi o'rnatildi. Xon hokimiyati vakolatlarini ma'lum darajada cheklovchi xalq vakilligi boshqaruvi organlari - tarkibi 30-50 kishidan iborat ruhoniylar va savdo-sanoat vakillaridan saylangan *Majlis* hamda *Nozirlar Kengashi* tuzildi.

Bu vakillik organlari boshqaruviga Yosh xivaliklar tashkiloti rahnomalaridan *Bobooxun Salimov* - Majlis raisi, *Xusayinbek Matmurodov* - Nozirlar Kengashi raisi etib saylandi. Xon xazinasi va uni tasarruf qilish ustidan nazorat o'rnatildi. Xon temiryo'l qurish, pochta-telegraf aloqalari o'rnatish, yangi jadid maktablari ochish to'g'risida va'da berdi.

Yuqoridan amalga oshirilgan bu o'zgarishlarning vaqtinchalik xarakteri 1917 yil iyuniga kelib ma'lum bo'ldi. Isfandiyorxon *Rossiya muvaqqat hukumatining* Xivadagi vakili, general Mirbadalov yordamida Matmurodov boshliq Yosh xivaliklar rahbar guruhini qamoqqa oldi. Xivada 1917 yil iyulda *Rossiya Muvaqqat hukumatining komissari* lavozimi ta'sis etildi. Yosh xivaliklarning xonlik tuzumiga qarshi kurashining 1-bosqichi *muvaaffaqiyatsiz tugadi*.

Ular boshqa kuchlar bilan ittifoq tuzmay maqsadga erishib bo'lmasligini tushunib etdi. Xivaning mutaassib rejimini Muvaqqat hukumat o'z himoyasiga olganligi fakti ham Yosh xivaliklar ko'zini ochdi. Yosh xivaliklar bunday vaziyatda xonlik istibdodiga qarshi kurashda yanada sobit bo'lish, o'z tarafdorlarini ko'paytirish, chetdan, avvalo Turkiston demokratik kuchlaridan madad olish va ular bilan aloqa bog'lashga intildi.

1917 yil kuzida Rossiyada yuz bergan *oktyabr o'zgarishi* va Muvaqqat hukumat o'rniga *bolsheviklar hokimiyati* o'rnatilishi, Rossiya tasarrufida bo'lgan

Xiva xonligidagi voqealarga sezilarli ta'sir qilib, siyosiy ahvoli keskinlashib bordi. Bolshheviklarning *Sovetlar hokimiyati* Turkistonda, Xivaga chegaradosh bo'lgan Amudaryoning o'ng sohili - *Petroaleksandrovska* (To'rtko'l) va uning atroflarida zo'ravonlik bilan o'rnatildi. Sovet Rossiyasi Xivaning davlat mustaqilligini rasman tan olsada, biroq uning ichki ishlariga aralashishni davom ettirdi.

Isfandiyorxon yuritgan kaltabin siyosati, ilg'or kuchlarni quvg'in qilishi, Yosh xivaliklarni tor-mor qilishi xonlikni tang ahvolga duchor etdi. Qo'ng'iroq, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Taxta, Porsu bekliliklarida aholi xonlik tuzumiga qarshi bosh ko'tarib, haddidan oshgan amaldorlardan o'ch oldi. 1918 yil boshida Toshhovuz bekligining kambag'allari beklilik mahkamasiga hujum uyushtirilib boy va savdogarlarning mulki, doni tortib olindi.

Vaziyatni boshqara olmay qolgan Xon 1918 yil yanvarda o'z raqibi, ancha ta'sirli kuch egasi, turkmanlar sardori **Jo'naidxon**ni Xivaga chaqirib, o'z qo'shiniga bosh qo'mondon (sardori karim) etib tayinlaydi. Junaidxon Asfandiyorxonni qatl ettirib, o'rniga irodasiz akasi **Said Abdulloni** xon qilib ko'tardi. Amalda Junaidxon yakka hukmron bo'lib oldi va Sovetlarga qarshi ochiq kurashga kirishdi.

Junaidxon harbiy kuchlarini 10 mingga etkazdi. Buxoro bilan aloqa bog'ladi, Angliyadan harbiy madad olishga intildi. Junaidxon Amudaryo bo'limi va Nukus atrofida sovet kuchlaridan mag'lubiyatga uchradi. U o'rnatgan harbiy diktaturadan aholi norozi bo'lib Turkiston ASSRga boruvchi qochoqlar ko'paydi. Bu voqealarni kuzatib borgan sovetlar xonlik aholisining norozilik harakatiga inqilobiy tus berdi va qochoqlardan jangovar qismlar tuzib xonlik tuzumini ag'darishga safarbar etdi.

Xiva xonligi tugatilishi. Sovet Turkistoni rahbarlarining *Amudaryo bo'limi* (To'rtko'l)da N.Shaydakov va N.Sherbakov boshchiligida shimoliy va janubiy dasta (guruh)lar tuzib, ularni xonlik tuzumiga qarshi harakatga yo'llashi xonlik hokimiyatini ag'darish uchun ochiq zo'ravonligi edi. Xonlikdagi zulmdan norozi bo'lgan aholidan tashkil topgan qo'zg'olon dasta (guruh)lari ham harakatga keldi, ular 3 mingdan oshardi.

Sovet qo`shinlari va ularga qo`shilgan mahalliy qo`zg`olonchilarning harbiy yurishi 1919 yil dekabrning so`nggi dekadasida boshlandi. 1920 yil yanvarda Junaidxonga zarba berib, Xiva tomon siljib bordi. Sovet qo`shinlari **1920 yil 2 fevralda** Xivani egalladi va qo`g`irchoq xon Said Abdullo taxtdan voz kechdi. Junaidxon Qoraqum sahrosiga chekindi, qizil armiya madadi bilan **Xiva xonligi ag`darildi**.

Hokimiyat yangidan tuzilgan 5 kishidan iborat *Muvaqqat Inqilobiy qo`mitaga* o`tdi. Uning tarkibiga Yosh xivaliklar va turkman urug`-qabilalaridan 2 tadan vakillar kiritildi. Inqilobiy qo`mita raisi etib **Jumaniyoz Sultonmurodov** saylandi.

Tez orada Yosh xivaliklar ishlab chiqqan manifest e`lon qilindi. Manifestda mamlakatning demokratik rivojlanish yo`lini aks ettirgan keng sosial-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tadbirlar nazarda tutilgan edi. Bu tadbirlar: Xon va uning hukumati mamlakatni boshqarishini barham toptirish; Ular mulkini xalq mulki deb e`lon qilish; kambag`allar hayotini yaxshilash yo`lida yirik zamindorlar eridan foydalanish; bepul maktab va shifoxonalar ochish; kambag`allardan tortib olingan mulklarni qaytarib berish; majburiy mehnat (begor)ni yo`q qilishdan iborat edi.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tuzilganligi **1920 yil 27-30 aprelda** Xivada bo`lgan xalq vakillari 1-Butun Xorazm qurultoyida e`lon qilindi. Qurultoy XXSRning *muvaqqat Konstitusiyasini* qabul qildi. Unda “Xorazmning davlat tuzumi sovetlar respublikasi ekanligi, xalqi o`z vakillari yordamida mamlakatni boshqarishi” ta`kidlanadi. XXSRning oliy hokimiyati yilda 1 marta chaqiriladigan *Qurultoy* bo`lib, eng yirik vazifalarni hal etadi.

Qurultoy XXSRning 15 kishidan iborat hukumati - *Xalq Nozirlar Kengashini* sayladi. XXSRning birinchi Hukumati raisligiga Yosh xivaliklar rahbari **Polvonniyoz Yusupov** saylandi. Hukumat tarkibi ham Yosh xivaliklar va turkman urug`-qabilalari boshliqlaridan tashkil topdi.

Xalq hokimiyatiga saylovlar umumiy bo`lib, qurultoy yoki mahalliy sovetlarga 18 yoshga etgan fuqarolar dini, millati, jinsidan qat`i nazar saylash va saylanish huquqiga ega bo`ldilar. Faqat Xon va oila a`zolari, ruhoniyyat vakillari,

sudxo`rlar saylov huquqlaridan mahrum etildi. Konstitutsiya shariat sudi tizimini saqlab qoldi.

Xivada Xorazm kommunistik partiyasining (XKP) ta'sis konferensiyasi 1920 yil iyunda bo'ldi. Unda XKPning tashkiliy rasmiylashuvi amalga oshadi. Xorazm kommunistlari 1000 kishi bo'lib, ular 22 ta partiya yacheykalariga birlashgan edi. Xorazmda 1920-1921 yy. boshlarida kasaba uyushmalari, "Qo'shchi" uyushmalari, inqilobiy yoshlar ittifoqi yuzaga keldi. "Qo'shchi" tashkilotlarida 6 mingdan ziyod dehqonlar bor edi.

Sovetlar ko'magi bilan XXSRning vujudga kelishi Rossiya Federasiyasi va Turkiston ASSR uchun ayni muddao bo'ldi. Ularning maqsadi Xorazmda sovet tartiblarini tashkil etish orqali uni bolsheviklar hokimiyati qo'l ostiga kiritish edi. Rossiya bilan XXSR o'rtasida ittifoq shartnomasi 1920 yil 13 sentyabrda imzolandi. SHuningdek ikki respublika o'rtasida harbiy-siyosiy va iqtisodiy kelishuv imzolandi.

XXSR va RSFSR o'rtasida tuzilgan ittifoq shartnomasi hamda harbiy-siyosiy va iqtisodiy ahdlashuv: 1) Xorazm respublikasi mavqeining mustahkamlanishiga; 2) uning qudratli sovet davlatiga siyosiy qaramligini yanada kuchayishiga xizmat qilardi.

Milliy siyosat yuritgan Xorazm hukumati tarkibi Moskvaga ma'qul kelmagani uchun 1921 yil 3 marta (mart, sentyabr, noyabrda) o'zgartirildi. P.Yusupov, M.Ibniyaminov, O.Muhammadrahimov hukumati tarkibi jazoga mahkum etildi. Sovet Rossiyasi Turkistondagi milliy respublikalarni bo'ysundirish uchun 1923 yil martda Toshkentda Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalari ishtirokida konferensiya o'tkazdi. Konferensiyada mazkur respublikalarni iqtisodiy jihatdan birlashtirish maqsadida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tuzildi.

Xorazm Respublikasi *yangi Konstitutsiyasi* 1923 yil oktyabrda 4-Butun Xorazm qurultoyida qabul qilindi. Bu Konstitutsiya o'zining sinfiylik mohiyati bilan ajralib turardi. Qurultoyda barcha sohalar o'z rivojlanishida socialistik bosqichga kirganligi ta'kidlandi va XXSRni *Xorazm Sovet Socialistik Respublikasi* – **XSSR** deb e'lon qildi.

Konstitutsiya erga boʻlgan xususiy mulkchilikni bekor qildi, barcha erlar umumxalq mulki deb eʼlon qilindi; vaqf mulklari Maorif nozirligi ixtiyoriga oʻtdi. Majburiy socialistik oʻzgarishlar va mulkiy tabaqalarga nisbatan zoʻravonlik mahalliy xalq noroziligiga sabab boʻldi. 1924 yil yanvarda xalq qoʻzgʻolonlari yuz berdi, qoʻzgʻolon bostirilsada 30-yillar oʻrtasigacha davom etdi.

Buxoro Amirliagi agʻdarilishi. BXSР tashkil topishi

Rossiyaning yarim mustamlakasi boʻlgan Buxoro Amirligiga ham Rossiyadagi 1917 yil fevral burjua demokratik inqilobi va podshoning agʻdarilishi, hokimiyatning boshqa siyosiy kuchlarga oʻtishi oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Buxoroda bu davrda ichki ziddiyatlar jiddiy tus olib borishining boisi, amirlikning moliyaviy-iqtisodiy hayoti va savdo aloqalari Rossiya iqtisodiyotiga boʻysundirilganida edi.

1917 yil inqilobiy voqealaridan foydalanib siyosiy oʻzgarishlarni roʻyobga chiqarishga harakat qilgan Buxoro *jadidlari*: A.Burhonov, U.Xoʻjaev (Usmonxoʻja Poʻlatxoʻjaev), F.Xoʻjaev, A.Fitrat, S.Ayniy, M.Mansurov, A.Muhiddinov edi. Ular amirga tazyiq oʻtkazib uni koʻp masalalarda xalqqa yon berishga, siyosiy tizimni oʻzgartirishga, xususan konstitusion monarxiya joriy etishga undadi.

Yosh buxoroliklar rahbarlari ishlab chiqqan islohat loyihasida: amir huzurida va joylarda xalq vakillari boʻlishi; maʼmuriyat yaxshilanishi va u xalq vakilligi nazoratida boʻlishi; amaldagi soliqlardan tashqari boshqa soliqlar bekor qilinishi; maktab va matbuot erkinligi; johil amaldorlarni almashtirish talablari ilgari surilgan edi.

Amir *Said Olimxon* 1917 yil 7 aprelda *Manifest* chiqarishga majbur boʻldi, unda amirlik tuzumining tub negizlariga daxl qilmagan holda bir qator demokratik oʻzgarishlar oʻtkazish koʻzda tutilgan edi. Bu oʻzgarishlar: soliqlarni tartibga solish; turli tabaqa vakillaridan Majlis tashkil qilish; maorif, tibbiyot, sud tizimini yaxshilash; maʼmuriy boshqaruvni takomillashtirishdan iborat edi. Yosh buxoroliklar bu manifestni maʼqullab kutib oldi. Biroq hukmron konservativ kuchlar islohatga qarshi turib, namoyishga chiqqan islohat tarafdorlarini qirgʻin

qildi. Yosh buxoroliklar Turkiston ASSRga ketishga majbur bo'ldi. Islohiy harakatlarning 1-bosqichi *muvoqqiyatsiz* yakun topdi.

Rossiyadagi 1917 yil Oktyabr davlat to'ntarishi va bolsheviklarning hokimiyatga kelishi Buxoroda ham aks sado berdi. Buxoroga tutash rus manzilgohlarida sovet tuzumi o'rnatildi. Bolsheviklar Buxoroga socialistik g'oyalarni yoyishga urindi. Rossiya va sovet Turkistoni muxolifatchi kuchlarni qo'llab Amirlik tuzumini qulatish uchun 1918 yil martda "*Kolesov voqeasi*" nomli qonli voqeani sodir qildi.

Turkiston ASSR hukumati raisi **F.Kolesov** Yosh buxoroliklar talabini quvvatlagan bo'lib 1918 yil 2 martda Kogon temiryo'li yoqalab qizil qo'shinlar bilan hujum qildi. Buxoro aholisi bolsheviklarga qarshi kurashib Kolesov hujumini qaytardi. Bu esa amirga barcha inqilobiy-demokratik kuchlardan o'ch olishi uchun bahona bo'ldi. Yosh buxoroliklar qirg'in qilindi, ko'pchiligi muhojirlikka ketdi. F.Xo'jaev aytishicha qirg'inda 1,5 mingga yaqin kishi halok bo'lgan. 1918 yil mart voqealari va amirlik tevaragidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar Buxoroni tanazzulga duchor etdi. Rossiyaga yuborilgan qimmatbaho mollar sotilmay omborlarda taxlanib qoldi. Rossiyadan mahsulotlar kelishi to'xtab qoldi.

Sovet Turkistoni vaziyatdan foydalanib Buxorodan kelgan inqilobiy va demokratik kuchlarning tashkilotlari tuzilishiga yordam berib "Buxoro inqilobi"ni tayyorlab bordi. Moskva va Toshkentda Buxoro rahbarlari F.Xo'jaev, U.Xo'jaev, O.Xo'jaev, Q.Po'latov, M.Qulmuhammedov, A.Yoqubov, A.Muhiddinov, N.Husainovning inqilobiy faoliyati ma'qullanib, ularning inqilobiy dasturlari ishlab chiqildi. Buxoroning muhojir inqilobchilari 1918 yil sentyabrda Toshkentda *Buxoro kommunistik partiyasi* va uning Markaziy Qo'mitasini tuzdi. Uning raisi A.YOqubov, o'rinbosari M.Qulmuhammedov edi.

Toshkentda 1920 yil yanvarda F.Xo'jaev boshchiligidagi "Yosh buxorolik inqilobchilar partiyasi Turkiston Markaziy byurosi" tashkil etildi. Uni Turkkomissiya, RSFSR hukumati va RKP(b) MQ e'tirof etdi. Yosh buxoroliklar partiyasi dasturida: feodal-despotik tuzumni tugatish, demokratik respublika tuzish, bir qancha ijtimoiy-demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish vazifalari

bayon etilgan edi. Yosh buxoroliklar tashabbusi bilan 1920 yil iyunda Toshkentda chiqa boshlagan “Uchqun” gazetasida ham ilg’or g’oyalar ilgari surildi.

Buxoro amirligini ag’darish ishlari sovet Turkistoni va uning Frunze boshliq Turkiston fronti qo`mondonligi tomonidan boshlandi. Qizil qo`shinlar 1920 yil iyun o`rtalarida Buxoro chegaralariga keltirildi. Buxoroda qurolli qo`zg`olonni o`tkazish yuzasidan tashkil etilgan harbiy-inqilobiy byuro tarkibiga Turkkomissiya vakillari M.Frunze va V.Kuybishev, Turkiston Kompartiyasi vakili N.To`raqulov, VKP MQ raisi N.Husainov, Yosh buxoroliklar partiyasi rahbari F.Xo`jaev kirgan.

1920 yil 29 avgustda Sovet qo`shini Buxoroga urush boshlashiga Chorjo`yda amirga qarshi “xalq qo`zg`oloni” boshlanishi bilan, kelishuvga binoan Beshim Sardor boshchiligidagi inqilobiy qo`mita sovet hukumatiga murojaat qilishi bahona bo`ldi. Sovet qo`shini tarkibi 10 ming askar, 40 ta to`p, 230 ta pulemyot, 10 ta zirhli avtomobil, 5 ta zirhli poezd, 12 ta samolyotdan iborat edi. Turkiston fronti qo`shini bilan birga yana kimlar 5 ming kishiga yaqin buxorolik “inqilobiy tuzilmalar” ham ishtirok etdi. Amir qo`shini son jihatidan (20 ming) ko`p bo`lsada, qurollanish darajasi zaif edi.

Sovet qo`shini Amirlikning Chorjo`y, Qarshi, Kitob, Shahrisabz hududlarini egallab Buxoro tomon siljib bordi. Sovet bosqinchilari **1920 yil 2 sentyabrda** Buxoroni egalladi. Hokimiyat *Butun Buxoro Muvaqqat Inqilobiy Qo`mitasi* (BBMIQ) qo`liga o`tdi. Amirlik “xalq qo`zg`oloni” yo`li bilan ag’darildi deyilsada, aslida sovet qo`mondonligining harbiy kuchi hal qiluvchi rol o`ynadi.

BXSR tuzilishi. 1920 yil 20 sentyabrda bo`lgan BKP MQ va BBMIQning birlashgan majlisida A.Muhiddinov boshchiligidagi *oliy qonun chiqaruvchi organ* - BBMIQ va F.Xo`jaev raisligida Respublika hukumati – *Xalq Nozirlar Kengashi* tashkil qilindi. 1920 yil 6-8-oktyabrda Xalk vakillarining 1-Butun Buxoro qurultoyi bo`ldi. Unda **Buxoro Xalq Sovet Respublikasi** (BXSR) tuzilgani to`g`risida qaror qabul qilindi.

1921 yil 4 martda Moskvada BXSR bilan RSFSR o`rtasida ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Buxoro har tomonlama sovet

Rossiyasiga bog'liq bo'lib qoldi. Qo'shni mamlakatlar yoki Turkiya, Germaniya bilan diplomatik va savdo aloqalari o'rnatishiga izn berilmadi. Markazdan S.Orjonikidze, Sh.Eliava, Y.Peters kabi nufuzli emissarlar Buxoroga tez-tez yuborilib Buxoro hukumatini taftish qilib turdi.

RKP(b) MQ 1922 yil mayda "Turkiston-Buxoro ishlari haqida" qaror qabul qildi. Unda O'rta Osiyoda, xususan Buxoroda socialistik tuzumni mustahkamlash qat'iy uqtirilgan edi. RKP(b) MQning 1923 yil 12 iyunda qabul qilgan Buxoro masalasiga doir maxsus qarori ham BXSRning ichki ishlariga qo'pollik bilan aralashish edi. Unda Buxoroning rivojlanish jarayonini "sosialistik iz"ga burib yuborish maqsadi ko'zda tutildi.

Moskvaning talabi bilan Fitrat, M.Aminov, O.Xujaev, S.Xo'jaev, R.YUsufzoda respublika hukumatidan chetlatildi. BXSRning asosiy rahbar tashkiloti – BKP RKP(b) MQning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yuritishga majbur edi. 1922 yil Qizil armiyaning 40 ming kishilik tarkibida buxoroliklar atigi 500 kishini tashkil etardi, xolos.

RSFSR Konstitusiyasi andozasida tuzilgan Buxoro Respublikasi *Konstitusiyasi* 1921 yil sentyabrda qabul qilindi. Markaz tashabbusi bilan 1923 yil martda *O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining* tuzilishi va unga Buxoroning ham jalb qilinishi Buxoroning iqtisodiy mustaqilligi qo'ldan boy berilishiga sabab bo'ldi. 1923 yil qabul qilingan BXSR Konstitusiyasiga binoan mulkdorlar, savdogarlar, ruhoniylar saylov huquqidan mahrum etildi.

BSSR tuzilishi. 1924 yil sentyabrda bo'lgan 5-Butun Buxoro qurultoyida BXSR - **Buxoro Sovet Socialistik Respublikasi** (BSSR) deb e'lon qilindi. 1924 yil o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida Buxoroning hududlari O'zbekiston va Turkmaniston SSR tarkibiga qo'shib yuborildi. Sovetlarning bu zo'ravonlik siyosatiga qarshi boshlangan Buxoro mehnatkashlari harakati XX asrning 30-yillari o'rtalariga qadar davom etdi.

Tayanch so'zlar: XXSR–XSSR, P.Yusupov, M.Ibniyaminov, O.Muhammadrhimov, BXSR–BSSR, F.Xo'jaev, U.Xo'jaev, O.Xo'jaev, Q.Po'latov, M.Qulmuhammedov, A.Yoqubov, A.Muhiddinov, N.Husainov.

XVI-bob. O'zbekiston 1920 - 1930-yillarda

1-§. Milliy siyosat va davlat qo'rilishi.

Iqtisodiy siyosat, er-suv islohotlari

Milliy siyosat. Bolsheviklar partiyasi bosh bo'lgan Sovet hokimiyati Turkistonda XX asrning 20-yillari boshlaridan “orani buz, hokimlik qil” qabilidagi o'z milliy siyosatini amalga oshirishga kirishdi. Sovet mutasaddilari yolg'on va'dalari bilan “yagona Turkiston uchun” kurash g'oyasini yo'qqa chiqarishga intildi.

Turkiston Kommunistik Partiyasining 5-o'lka konferensiyasi 1920 yil yanvarda bo'ldi. Unda Turkiston ASSR MIQ raisi T.Risqulov mushtarak **Turkiston g'oyasini** ilgari surdi. T.Risqulov konferensiyada Turkiston ASSRni *Turk Sovet Respublikasi* deb, Turkiston Kompartiyasini *Turkiy xalqlar Kompartiyasi* deb o'zgartirishni taklif qildi.

Markazda RKP(b) MQ Siyosiy byurosida “Turkiston masalasi” 1920 yil mart-iyun oylarida bir necha bor muhokama qilindi. 1920 yil 13 iyunda T.Risqulov, N.Xo'jaevdan iborat Turkiston xalqlari delegasiyasi o'z amaliy taklifi bilan Sovet hukumati rahbari V.I.Lenin qabulida bo'ladi, bu ular uchun so'nggi umid edi. Turkistonlik delegasiya iltimosnomasi RKP(b) MQ Siyosiy byurosida 1920 yil 29 iyulda ko'rildi va rad etildi.

Sovet hukumati “RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida” bir nechta qarorlar qabul qildi. RKP (b)ning “Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida” maxsus qarorida Turkistonda Butun Rossiya MIQ, RSFSR XKS va RKP(b) MQning doimiy vakolatxonasi bo'lishi zarur deyildi. Bu qaror Turkiston ustidan nazoratni kuchaytirish va sovet hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qildi. Turkiston xalqlarining umidlarini ro'yobga chiqarishga muvaffaq bo'la olmagan Turkiston ASSR MIQ raisi T.Risqulov iste'foga chiqishga majbur bo'ldi.

Markaz tashabbusi bilan tuzilgan Turkkomissiya, O`rta Osiyo Byurosi, O`rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi Turkistonning barcha sohalarini o`z nazoratiga olishga harakat qildi. Bolsheviklar boshliq Sovetlar hokimiyati mazlum millatlarni yagona qizil saltanatga birlashtirish va qudratli ittifoq davlatini barpo etishni bosh maqsad qilib qo`ydi. Podsho Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini davom ettirgan Sovet rejimi Sovet respublikalari ittifoqini tuzishga va ularni RSFSR atrofiga jipslashtirishga asosiy e`tibor qaratdi.

Yosh sovet respublikalarining birinchi jahon urushi (1914-1918) va Fuqarolar urushi oqibatlari, o`z milliy davlatchiligi va iqtisodiy-ijtimoiy hayotini qurish, xo`jalik ishlarini tashkil etish, kadrlar masalasi, o`z hududiy yaxlitligini saqlash kabi vaqtinchalik qiyinchiliklarga duch kelganligi bolsheviklarga qo`l keldi. RSFSR hukumati yangi sovet respublikalariga 1918-1922 yy. diplomatik, siyosiy-iqtisodiy, harbiy, moliyaviy ta`sir o`tkazdi.

Ukraina KP MQ kotiblari X.Rakovskiy va D.Pyatakov Yagona ittifoq davlati g`oyasiga qarshi chiqib, umumittifoq hokimiyat organlari bo`lmagan “konfederasiya” tuzishni yoqlab chiqdi. Gruzin ziyolilari ham yagona ittifoq tuzishni qo`llamadi. Sovet hukumati arbobi I.Stalin “avtonomlashtirish” g`oyasini ilgari surdi. Unga ko`ra sovet respublikalari muxtor (avtonom) respublika maqomi bilan RSFSR tarkibiga kirishlari kerak edi.

Bu taklifga milliy respublikalar xohish bildirmasligini anglagan Lenin, yangi ittifoq RSFSRdan yuqori bo`ladi va unga RSFSR ham boshqa milliy respublikalar kabi teng huquqlar bilan kiradi degan hiylakor fikrni bildirdi. RKP(b) tazyiqi natijasida Ukraina (USSR), Belorussiya (BSSR), Zakavkaze Federasiyasi (ZSFSR) Kompartiyalari va bu respublikalarning sovetlar s`ezdlari “SSSRni tuzish to`g`risida”gi taklifni qo`lladi.

1922 yil 26 dekabrda Sovetlarning Butun Rossiya 10-sezdi Sovet respublikalarini yagona Sovet davlatiga birlashishni zarur, deb topdi. Sezd o`zi saylagan delegasiyasiga USSR, BSSR, ZSFSR delegasiyalari bilan birgalikda *Sovet Sosialistik Respublikalari Ittifoqi (SSSR)*ni tuzish to`g`risidagi Deklorasiya loyihasini va Ittifoq sharnomasini tayyorlashni topshirdi. SSSRni tuzish to`g`risida

RKP(b) MQ Plenumi tasdiqlagan Deklorasiya va Shartnoma loyihasi 1922 yil 29 dekabrda Moskvada to'rt respublika vakolatli delegasiyalarining Konferensiyasida ma'qullandi va 1922 yil 30 dekabrda imzoladi.

SSSRni tuzish to'g'risida Deklorasiya va Ittifoq shartnomasi Moskvada 1922 yil 30 dekabrda Butunittifoq Sovetlarining 1-sezida tasdiqlandi. S'ezd yangi ittifoq – SSSRning yuqori hokimiyat organlari - MIQni va Hukumatini tuzdi. SSSR MIQ Raislari etib: RSFSRdan M.Kalinin, Ukrainadan G.Petrovskiy, Belorussiyadan A.Chervyakov, ZSFSRdan N.Narimonov saylandi. **SSSR Xalq Komissarlari Soveti** (SSSR XKS) raisi etib **V.Lenin** tasdiqlandi.

1917 yil oktyabr to'ntarishidan 5 yil o'tgach, **1922 yil 30 dekabrda SSSR tuzildi**. Uning ta'sisчилari: RSFSR, BSSR, USSR, ZSFSR hukumatlari bo'ldi. Bu ittifoq (SSSR) davlati tarkibi XX asr 30-40 yillarida 15 ta respublikadan iborat bo'ldi. Natijada er yuzi hududining 1/6 qismini egallagan Sovetlar saltanati vujudga keldi.

Milliy-hududiy chegaralanish. O'rta Osiyoda qadimdan yashayotgan xalqlarda "Biz ildizi, tomirlari bir xil xalqmiz" degan g'oya avloddan avlodga o'tib keladi. "Bizning ota-bobalarimiz ham, momolarimiz ham bir" - deb ta'kidlagan edi I.Karimov.

Sovet hokimiyati qondosh xalqlarni ajratish, ularni davlat tuzishiga izn bermaslik maqsadida Turkistonni milliy o'ziga xoslik, til birligi asosida bo'lib tashlash g'oyasi ilgari surildi. Turkiston ishlari bo'yicha maxsus komissiya – Turkkomissiya zimmasiga Markaz Turkiston o'lkasida Milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazish, Turkistonda bir nechta Sovet respublikalarini tashkil qilish vazifasi yuklagan edi. Bu sohaga RKP(b) Markazqo'mi kotibi Ya.E.Rudzutak bosh mutasaddi etib belgilangan edi. *Mustaqil Turkiston g'oyasi* uchun kurashgan vatanparvar milliy ziyolilarga Markaz tomonidan millatchilikda, turkparastlikda, islomparastlikda va sovet hokimiyatiga qarshilikda ayblandi.

O'rta Osiyoni alohida milliy-hududiy respublikalarga bo'lish masalasi bir necha marta Markazda va yana Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida, ularning Kompartiyalari plenumlarida hamda ularning faoliyatini

muvofiglashtiruvchi organ – RKP(b) MQ O`rta Osiyo byurosi plenumlarida muhokama etildi. Milliy-hududiy chegaralanish masalasi yana 1924 yil 5 aprelda RKP(b) MQ Siyosiy byurosida, 1924 yil 11 mayda RKP(b) MQ O`rta Osiyo byurosi komissiyasida ko`rib chiqildi. Unda O`rta Osiyoda milliy chegaralanish loyihasini tayyorlovchi maxsus komissiya tuzilib, loyiha RKP(b) MQ O`rta Osiyo byurosining 1924 yil 2 iyundagi yig`ilishida ma`qullandi.

Bundan norozi bo`lgan mahalliy rahbarlar: Xorazm KP MQ kotibi Odinaev, ichki ishlar noziri Abdusalomov, Yoqubov; Turkiston va Buxoro vakillari S.Xo`janov, S.Asfandiyorov Turkistonni bo`lish maqsadga muvofiq emas, deb e`tiroz bildirdi. Ular Turkiston xalqlari birligini saqlashga qaratilgan “O`rta Osiyo federasiyasini tuzish to`g`risida” taklif kiritdi. Xorazm respublikasini bo`lib yuborish maqsadga muvofiq emas, deb 1924 yil 8 mayda RKP(b) MQga kelib tushgan “Xorazmda milliy masalani hal etish to`g`risida” xatda aytili.

Mahalliy xalqlarning talabini inobatga olmagan RKP(b) MK Siyosiy byurosi 1924 yil 12 iyunda “O`rta Osiyo respublikalarini milliy chegaralash to`g`risida” va uni o`tkazish to`g`risida qaror qabul qildi. Munozaralar kuchayib ketgach vaqtincha Xorazm respublikasida milliy-hududiy chegaralanishni to`xtatib turishga qaror qilindi. Bu orada Xorazm rahbarlariga ta`sir o`tkazib borildi, ko`pchiligi vazifasidan olindi, qolganlari partiya qaroriga qo`shilishga majbur bo`ldi. Oqibatda Xorazm respublikasi rahbarlari Xorazm uchun ham milliy chegaralanishning zarurligini “e`tirof” etadi.

O`rta Osiyo byurosi 1924 yil 15 iyulda milliy chegaralanish loyihasini tayyorlash va uni 1924 yil oktyabrda o`tkazish zarur degan qat`iy xulosaga keldi. Maxsus Markaziy hududiy komissiya tuzilib u 1924 yil sentyabr boshida o`z ishini tugalladi. Bu masalani 1924 yil 25 sentyabrda RKP(b) MQ Siyosiy byurosi, 1924 yil 9-11 oktyabrda RKP(b) Markaziy Qo`mitasi (MQ) ko`rib chiqib, milliy chegaralanishni rasmiylashtirishga qaror qildi. Bu qaror 1924 yil 14 oktyabrda *SSSR Butunittifoq Markaziy Ijroiya Qo`mitasi* (SSSR BMIQ) tomonidan ham ma`qullandi.

Sovet hukumati, RKP(b) MQ va uning joylardagi mahalliy tashkilotlarining 1920-1924 yy. O`rta Osiyoda olib borgan, xalqqa yolg`on va`dalar bergan “Lenincha milliy siyosat”ni hayotga tadbqiq etish kabi amaliy ishlari yakun topdi. 1924 yil 24 oktyabrda RKP(b) MQ plenumida Turkistonni kichik milliy bo`laklarga bo`lish ishlari yakuniga nuqta qo`yildi. **1924 yil 27 oktyabrda** bo`lgan SSSR BMIQ 2-sessiyasida O`rta Osiyoda *milliy-hududiy chegaralanish o`tkazish* tadbirlari **to`la** ma`qullandi.

O`rta Osiyoda mavjud bo`lgan 3 davlat: TASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari o`rnida: **O`zbekiston SSR** (O`zSSR), Turkmaniston SSR hamda O`zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSR tuzildi. Qirg`izlar yashaydigan hududlar Qoraqirg`iz (Qirg`iziston) muxtor viloyatiga birlashtirilib RSFSR tarkibiga kiritildi.

Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari Qozog`iston ASSR ixtiyoriga berildi. Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlar Qoraqalpoq muxtor (avtonom) viloyatiga birlashtirilib Qozog`iston ASSR tarkibiga kiritildi. Turkiston o`lkasida 5 ta milliy davlat birlashmalari tashkil etildi.

**O`zbekiston SSR** Sovetlarining ta`sis qurultoyiga qadar O`zbekiston SSRda butun hokimiyat *Muvaqqat Inqilobiy qo`mita* ixtiyoriga berildi. O`zSSR Inqilobiy qo`mitasi raisi etib Buxoro Respublikasi hukumati raisi **F.Xo`jaev** tasdiqlandi. Inqilobiy qo`mita **1924 yil 5 dekabrda O`zbekiston SSR** (O`zSSR) tuzilganligini ma`lum qildi. Shuningdek uning tarkibida Tojikiston ASSR kirganligini ma`lum qildi.

Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalariga tegishli boyliklar yangi milliy respublikalar o`rtasida qayta taqsimlandi. Milliy chegaralanish bilan bir vaqtda iqtisodiy bo`linish ham o`tkazilib, uni O`rta Osiyo tugatish komissiyasi amalga oshirdi.

Milliy chegaralanish natijasida O`zbekiston SSR (O`zSSR) tashkil etilib, uning tarkibiga: Turkiston ASSRdan 9 ta uezd, 133 tuman, 7 qishloq okrugi; Buxoro respublikasining 9 ta viloyati; Xorazm respublikasining 23 ta tumani kiritildi. O`zbekiston SSR tuzilgan paytda hududi 312394 km. kv., aholisi

4.447055 kishi (1926) bo`lib, 74,2 %i o`zbeklar edi. O`zbekiston SSRning poytaxti etib 1925 yil aprelda **Samarqand** belgilandi. 1930 yil oxirida poytaxt **Toshkentga** ko`chirildi.

«O`zbekiston Sovet Sosialistik Respublikasi (O`zSSR) tuzilgani to`g`risida Deklarasiya» 1925 yil 13 fevralda **Buxorodagi** Xalq uyida Umumo`zbek Sovetlarining 1-quriltoyida qabul qilindi. Bu qurultoyda Farg`onalik dehqon «Qo`shchi» uyushmasi rahbarlaridan biri **Yo`ldosh Oxunboboev** O`zSSR *Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo`mitasi* (O`zSSR MIQ) Raisi lavozimiga saylandi. O`zbekiston SSR hukumati – *Xalq Komissarlari Kengashi* (Soveti) Raisi lavozimiga **Fayzulla Xo`jaev** tasdiqlandi.

Milliy chegaralanish davrida O`rta Osiyoda faoliyat ko`rsatib kelgan Turkiston, Buxoro va Xorazm Kommunistik Partiyalari, komsomol, xo`jalik tashkilotlari va kasaba uyushmalari qayta tashkil etildi. *O`zbekiston Kommunistik (bolsheviklar) Partiyasi* (O`zSSR KP) tashkiliy jihatdan O`zbekiston Kompartiyasining 1925 yil 6-12 fevralda Buxoroda bo`lgan 1-ta`sis s`ezdida rasmiylashdi. Uning Markaziy Qo`mitasi (MQ) saylandi. O`zSSR KP MQning mas`ul kotiblari etib *V.Ivanov* va *Akmal Ikromov* (1927 yildan birinchi kotib) saylandi. 1925 yil tuzilgan O`zbekiston komsomoli (O`zLKSM), respublika kasaba uyushmalari, uning rahbar organlari Markaz va Sovet hokimiyatining O`zbekistonda tayanch organlari bo`lib qoldi.

**O`zSSR 1925 yil 13 mayda SSSR** (Ittifoq) tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitusiyasi O`zSSRda bevosita ishlaydigan bo`ldi. O`zSSRning 1927 yil qabul qilindi 1-Konstitusiyasi va 1937 yil qabul qilingan 2-Konstitusiyasi amalda SSSR Konstitusiyasining ko`chirma nusxasi edi. O`zbekiston qog`ozdagi “suveren” respublika bo`lib, amalda Markazga tobe va qaram bir o`lka edi.

Ichki va tashqi siyosatni, ma`muriy-hududiy tuzilish masalalarini Markaz hal qilgan. O`zbekistonning roziligini so`ramasdan Tojikiston ASSR O`zbekiston tarkibidan chiqarilib 1929 yil Tojikiston SSRga aylantirildi va SSSRga qabul qilindi. O`zbekiston SSR amalda Markazga to`la bo`ysunuvchi, arzon xomashyo mahsulotlari etkazib beruvchi bir o`lka bo`lib qolaverdi.

Iqtisodiy siyosat, er-suv islohotlari.

Yangi iqtisodiy siyosat (YaIS). XX asrning 20-yillari boshlarida Turkiston o'lkasi hayoti nochor ahvolda bo'lib, birinchi jahon urushi asoratlari, sovet tuzimining zo'rlik siyosati ko'zga tashlanib turardi. Sovet tuzimini saqlab qolish maqsadida amalga oshirilgan favqulodda siyosati: oziq-ovqat razvyorstkasi va harbiy kommunizm siyosati (1918-1920) ham o'lka hayotini mushkul ahvolga solib qo'ydi. O'lkadagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatning murakkablashishiga favqulodda siyosat aholining bor-budini tortib olib, uning erkini cheklab, savdo, bozor munosabatlariga izn bermay qo'yishi sabab bo'ldi.

Vaziyat sovet hokimiyati oldiga ahvolni o'nglash, tang vaziyatdan chiqish va xo'jalik siyosatining yangi vazifalarini belgilashni ko'ndalang qilib qo'ydi. Mamlakat fuqarolar urushidan keyin (1918-1920) tinch xo'jalik yuritish pallasiga kirgan ekan iqtisodiy siyosatning davr talabiga javob beradigan yangi yo'nalishlarini ishlab chiqishi zarurat bo'lib qoldi. Bu vazifalar **1921 yil martda** RKP(b) X sezdi belgilab bergan **Yangi iqtisodiy siyosat (YaIS)**da o'z ifodasini topdi.

YaIS ning muhim bo'g'inlari: oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish, savdoni erkinlashtirish, sanoat, xizmat ko'rsatish va mayda hunarmandchilik sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat etish, bozorni tartibga solish, ijaraga olish va yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan iborat bo'ldi. YaIS shahar bilan qishloq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni izga solishga, yangi hokimiyatning tayanch negizi hisoblangan ishchilar bilan dehqonlar sinfi o'rtasidagi ittifoqni, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilardi.

YaISning bosh maqsadlaridan biri – bu dehqon xo'jaligini rivojlantirish edi. Chunki busiz sanoatni ham, xalq xo'jaligining boshqa sohalarini ham yuksaltirib, etarli xomashyo bazasini yaratib bo'lmasdi. Oziq-ovqat solig'i talabiga ko'ra ekish mavsumi oldidan davlat bilan yakka dehqon xo'jaligi o'rtasida alohida shartnoma tuziladigan bo'ldi. Bu shartnoma yil oxirigacha, ya'ni hosil olgunga qadar

o'zgaras edi. Bu esa dehqonlarni erdan ko'proq hosil olish uchun astoydil mehnat qilishga undardi.

Endilikda dehqonning ortiqcha g'allasi tortib olinmaydigan bo'ldi va dehqonga o'zi etishtirgan ortiqcha mahsulotni bozorda erkin sotish huquqi berildi. Ortiqcha mahsulot deganda - dehqonning davlat buyurtma rejasida belgilangan hajmdagi mahsulotni topshirgandan keyin ortib qolgan qismi tushuniladi. Ma'lum cheklashlar asosida ayrim sanoat korxonalari avvalgi sobiq egalariga qaytarib berildi; shuningdek narx-navo tartibga solindi.

Turkistonda YaIS o'ziga xos xususiyatlarga ega edi: 1) Turkiston chekka, asosan qishloq xo'jaligi o'lkasi bo'lib, zamonaviy qishloq xo'jaligi va sanoatni yangidan barpo qilish kerak edi; 2) o'lkada milliy ishchilar sinfini shakllantirish zarur edi; 3) Turkiston ko'p millatli bo'lib YaISga o'tishda urf-odatlarini hisobga olish kerak edi.

Turkiston ASSR MIQ 1921 yil 20 aprelda oziq-ovqat, em-xashak va xomashyo razvyorstkasini *mahsulot solig'i* bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda 1921-1922 yy. uchun soliq miqdori belgilandi. Turkiston mehnatkashlaridan olinadigan soliq Markaziy rayonlardan farq qilgan. Soliq hajmi, miqdori ekin ishlari oldidan emas, balki yil yakunida, hosil ko'tarish chog'ida yig'ib olinardi. Bu esa dehqon mehnatining kamsitilishiga sabab bo'lardi.

Sovet hukumati Turkistonda birinchi navbatda o'zi uchun zarur bo'lgan paxta, qand lavlagi, tamaki va boshqa texnik ekinlarni rivojlantirishga e'tibor qaratdi. Yordam ko'rsatish bahonasida Turkistonga Rossiya markaziy rayonlaridan 300 mingdan ortiq ishchi va dehqon oilalari keltirilib joylashtirildi. Turkistonda ahvol og'ir bo'lishiga qaramasdan 1921 yil kuzida Moskva va boshqa shaharlarga 300 ming puddan ko'proq g'alla mahsulotlari olib ketildi. O'lka mehnatkashlarida biroz bo'lsada hayotga ishonchi uyg'ona boshladi, chunki sovet hokimiyati cheklangan holda bo'lsada, o'lkada xususiy mulkchilik va xususiy tadbirkorlikka erkinlik berilgan edi.

YaIS asosida sanoatni xo'jalik hisobiga o'tkazilishi tufayli sanoat korxonalari ishlab chiqarishining biroz bo'lsada jonlanishiga olib keldi. Mayda va

o`rta sanoat korxonalari, yirik kooperativ tashkilotlar va ularning birlashmalari tadbirkorlarga ijaraga berildi. O`lkada Xilkovo sement zavodi, Farg`ona pillakashlik fabrikasi, Qizilqiya va Xilkovo temiryo`l shoxobchalari qurildi.

O`lkada ayniqsa, paxtachilik va u bilan bog`liq bo`lgan paxta tozalash korxonalari tez sur`atda o`sishi Markaz to`qimachilik sanoatining o`zbek paxtasiga talabi ortib borayotganiga bog`liq edi. Paxta ekiladigan maydonlar 1921 yilga nisbatan 1924 yilda 3 barobar ko`paydi, ishlab turgan sanoat korxonalari soni 144 taga etdi. Paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1923 yildagi 23,9 mln. so`mlikdan 1924 yilda 57,8 mln. so`mga etdi. YaIS asosida Turkiston sanoati tiklanib, rivojlana boshladi.

Partiya va sovet hukumati Turkistonda YaIS sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelmoqda, boylar, burjuaziya qoldiqlari, yirik savdogarlar, musulmon ruhoniylari va boshqa ekspluatator unsurlar jonlanmoqda deb, ularga qarshi mafkuraviy tashviqot va targ`ibotni kuchaytirdi. Bu hol o`lkada YaIS yo`lidan *chekinishga* olib kelib, dehqonga berilgan imtiyozlar qaytarib olindi. Ular qishloq xo`jalik artellariga birlashtirildi. *20-yillarning oxiriga* kelib Ittifoq va O`zbekistonda ma`muriy-buyruqbozlik boshqaruvi tizimining kuchayishi natijasida YaIS o`z mazmun-mohiyatini *yo`qota bordi*.

Er-suv islohati. Turkiston xalqlari uchun er-suv, undan foydalanish masalasi favqulodda ahamiyat kasb etardi; aholining ancha qismi ersiz bo`lib boylar, yirik zamindorlar mulkida chorakorlik qilar edi. Chor Rossiyasi bosqinidan so`ng unumdor erlar Rossiyadan kelganlarga majburan olib berildi. Turkiston qishlg`idagi bu siyosat ersiz, batrak dehqonlar ahvolini tanglashtirib yuborgan edi. Mahalliy aholi sovet hokimiyatining “Er – dehqonlarga” degan va`dalariga, uning er to`g`risidagi dekretining amalga oshuviga umid qilib kelayotgan edi.

Sovet hokimiyatining “*Er to`g`risida*”gi dekreti 1917 yil 25 oktyabrda qabul qilingan edi. Unda kambag`al, batrak, ersiz dehqonlarni er bilan ta`minlash, yirik er-mulklarni musodara qilish va milliylashtirish vazifalari e`lon qilingan edi. Sovetlarning er-suv islohati masalasida tutgan siyosatining pirovard maqsadi yirik

xususiy er-mulklarni musodara qilish, milliylashtirish orqali ularni tugatib, jamoalarga berib, yirik jamoalashgan socialistik xo`jaliklarni qaror toptirish edi.

Turkistonda er-suv islohati masalasi 1920 yil sentyabrda Turkiston Sovetlarining XI sezdida ko`rib chiqildi. Unga ko`ra boylar qo`lidagi katta erlarni musodara qilish, evropaliklar bilan erli xalqlar o`rtasida er-suv masalasida tengsizlikka barham berish, mehnatkashlarni sovetlar tevaragida jipslashtirish vazifalari zarur deb topildi. Er ishlari xalq komissarligi rejasiga ko`ra tortib olingan erlar kam erli va ersiz mahalliy batrak va dehqonlarga bo`lib berilishi aytilgan edi. Bu jarayon boy xo`jaliklarga ma`muriy choralar va tazyiq o`tkazish yo`li bilan olib borildi.

Bu tadbirlarga batrak-dehqonlar ham jalb qilindi. Qishloq va ovullarning ersiz, kambag'al qismini birlashtiruvchi «**Qo`shchi**» uyushmalari tuzildi. Bu uyushmalar kommunistlarning dehqonlar orasidagi tayanchiga aylandi. Turkiston ASSRda 1921 yil davomida tuzilgan "Qo`shchi" uyushmalari 160 ming a'zolari birlashtirgan edi. 1921 yil dekabrda Toshkentda bo`lgan "Qo`shchi" uyushmalarining 1-respublika qurultoyida "bu uyushmalar mehnatkashlarni sovetlar yordamida xo`jalik qurilishiga tortish vositasidir" deyildi.

Er-suv islohatining birinchi bosqichi Turkistonda 1921-1922 yy. O`tkazildi. 1-bosqich yirik er-suv egalariga qarshi keskin kurash shiori ostida o`tkazildi. Samarqand viloyatida 350 ta katta er egalaridan 13 ming desyatina erlar tortib olindi. Respublika bo'yicha boy va o`ziga to`q aholidan 1,7 mln. desyatina er tortib olindi. Ularning 117 ming desyatinalari ersizlarga va kambag'allarga berildi, qolgan katta qismi asosida "Qo`shchi" uyushmalari tuzildi. Bu sovet hokimiyatining kambag'allarni o`z tomoniga og`dirib olishga qaratilgan harakati edi. O`rtahol dehqon xo`jaliklari saqlab qolindi.

Er-suv islohatining *1-bosqichi yakunida* dehqon xo`jaliklarini **jamoalashtirish** uchun zamin yaratildi. Endilikda mehnatkash xalqni yagona yo`l – jamoa xo`jaliklariga majburan birlashish masalasi ko`ndalang bo`lib turardi. Bu aslida oddiy xalqni aldashdan boshqa narsa emas edi. Chunki er dehqonga

berilmadi, balki bir mulk shaklidan ikkinchi mulk shakliga aylantirildi, xolos. Erga xususiy mulkchilik tugatilgan bo'lsada, u *jamo*a (aslida davlat) mulki bo'lib qoldi.

Er-suv islohatining 2-bosqichi. O'zSSR tuzilgan paytda ham respublikada sovetchasiga agrar siyosatni amalga oshirish to'la hal etilmagan edi. 1925 yil boshida Farg'onada ersiz dehqonlar 3,4 % ni, 3 desyatinagacha eri bor xo'jaliklar 83,1 % ni; Samarqandda bu ko'rsatgich mos ravishda 2,1 va 51,5 % ga teng edi. Toshkentda ersiz dehqonlar 12,5 % ni tashkil etardi. Asosiy paxtakor viloyat va tumanlarda erning katta qismi o'rtahol dehqonlar qo'lida to'plangan edi. Ular paxta, g'alla va boshqa mahsulotlarning asosiy qismini etkazib berar edi. Kambag'al dehqonlar o'rtahol dehqonlardan ijaraga olib ishlashardi.

1925 yil noyabrda O'zbekiston Kommunistik Partiyasining (O'zKP) II sezida bu hol feodal munosabatlarning qoldig'i deb baholandi. Unda xususiy mulkchilikni socialistik iqtisodiyotga bo'ysundirilishi ta'kidlandi. O'zKP(b) Markaziy Qo'mitasi Ijroiya byurosida, viloyat, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarida er-suv islohatining *2-bosqichini* o'tkazish masalasi bir necha bor muhokama qilindi. Er-mulklarni qaytadan ro'yxatdan o'tkazish birinchi navbatda *asosiy dehqonchilik muzofotlari* hisoblangan Toshkent, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida boshlandi.

Er-suv islohatining mazmuni dastavval: 1) qishloqda ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirishga bo'lgan to'siqlarni olib tashlash; 2) er va suv manbalarini tezroq milliyashtirish; 3) mehnat qilmay boshqalar hisobiga yashaydiganlar erlarini tortib olish; 4) yangi tashkil etilayotgan xo'jaliklarga yordam berish muammolarni hal etishga qaratildi. Bu aslida qishloqda YaISdan chekinish bo'lib, O'zSSR Er ishlari xalq komissari I.Xidiraliev va boshqalar O'zKP MQ va O'rta Osiyo byurosiga murojaat qilib, er-suv islohati mahalliy xalqning turmush tarziga zid, deb er-suv islohatiga oshkora e'tiroz bildirdi.

“Er va suvni milliyashtirish to'g'risida” dekret 1925 yil dekabrda O'zSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (O'zSSR MIQ) Favqulodda sessiyasida qabul qilindi. Dekretga binoan vohalarda erlar davlat tasarrufiga olinishi va milliyashtirilishi kerak edi: 1) Farg'onada 40, Toshkent va Samarqandda 50

desyatinadan ortiq sug'oriladigan eri bo'lgan mulk egalari jonli-jonsiz mulki bilan; 2) qishloq va ovullarda yashamagan va erda ishlamaydiganlarga qarashli erlar mol-mulki bilan; 3) vaqf erlari, xo'jayini noma'lum erlar musodara qilinadigan bo'ldi.

Er-suv islohati qishloqda asosiy kuch bo'lgan *o'rtahol dehqon* bilan aloqani mustahkamlash shiori ostida o'tdi. Farg'onada 7, Toshkent va Samarqand vohalarida 10 desyatinagacha eri bor o'rtahol dehqonlar mulki saqlanib qoladigan bo'ldi. Asosiy maqsad - *o'rtahol dehqonlarni* sovet hokimiyati tayanchiga aylantirish edi. Ular boy va quloqlardan ajratib olinib, kambag'al dehqonlarga yaqinlashtirildi. Er-suv islohatini o'tkazishga hatto xotin-qizlar ham jalb etilgani haqida bir hujjatda: "ular ko'maklashuvchi komissiyada qatnashib, yashirilgan erlarni aniqlammoqda, boy va tekinxo'rlarni fosh qilmoqda" - deyilgan.

1926 yil dekabrda 3 viloyatda o'tkazilgan er-suv islohati tajribasi respublika miqyosida umumlashtirilib, uni qolgan viloyatlarda ham o'tkazishga qaror qilindi. Islohat Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm viloyatlarida ham o'tkazildi. Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda 20 gektar sug'oriladigan va 45 gektar lalmikor va bahorikor eri bo'lgan katta er egalarining ortiqcha erlari tortib olindi. Er-suv islohati Qoraqalpog'istonda 1929 yil o'tkazildi.

O'zbekistonda er-suv islohati natijasida jami 1492 ta o'ziga *to'q xo'jaliklar* tugatildi. 27992 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha eri tortib olindi. Respublikaning er fondiga tortib olingan 474393 desyatina er qo'shildi, ularning 10 %i kam erlilarga berildi. Qishloq aholisini *kooperativlarga* birlashtirish kuchaydi.

Jamoa xo'jaligi – kooperasiyalarga birlashtirilgan dehqon xo'jaliklarining respublikadagi salmog'i 1929 yil 81% ga etdi. Biroq unda o'rtahol dehqonlar, kustarlar, hunarmandlar, kambag'allar ham quloq dehqonlar qatorida surgun qilindi. SHunday bo'lsada er-suv islohati qishloq aholisi uchun o'zgarishlar olib keldi: kambag'al, batrak aholi o'z xo'jaligini tiklab, uni yuritish imkoniga ega bo'ldi, biroq bu jarayon uzoqqa bormadi.

Tayanch soʻzlar: SSSR, Milliy-hududiy chegaralanish, OʻzSSR, Er-suv islohati, Yangi iqtisodiy siyosat, milliyalashtirish, kooperativlar, kolxoz, toʻq xoʻjaliklar, oʻrtahol dehqonlar, quloq dehqonlar.

2-§. Sanoatlashtirishning mustamlakachilik mohiyati.

Qishloq xoʻjaligini jamoalashtirish

Sanoatlashtirish. XX asr 20-yillari oʻrtalaridan hukmron kommunistik partiya va sovet davlatining butun diqqat eʼtibori sovetlar mamlakatini industrilashtirishga qaratildi. Bu SSSRda sosializm qurish rejasining asosiy vazifalaridan biri edi. **1925 yil dekabrda** VKP(b) XIV sezdida *Industrilashtirish* sosializmni barpo etishda bosh strategik vazifa deb belgilandi.

Oʻzbekistonda sanoatlashtirish tashabbuskori Markaz va Kommunistik partiya boʻldi. Sovetlar Oʻzbekistonda sanoatlashtirishni amalga oshirish orqali koʻp sanoat korxonalari yaratib, uning boy resurslarini ishga solish, arzon mahalliy ishchi kuchidan foydalanish va Markaz uchun koʻproq foyda undirishni koʻzlagan.

Ittifoq (SSSR) hukumatining sanoatlashtirish rejasida Oʻzbekistonda zamonaviy yirik industrial tarmoqlarni emas, koʻproq (paxta) xomashyoni qayta ishlaydigan sanoat korxonalarini, togʻ-kon sanoatini rivojlantirishga asosiy urgʻu berildi. Oʻzbekiston Markaz uchun xomashyo mahsulotlari etkazib berishga ixtisoslashishi kerak edi. Shu bois eʼtibor paxtachilik va u bilan bogʻliq tarmoqlarni rivojlantirishga qaratildi. Oʻzbekistonda 1925 yil atigi 21 sanoat tarmogʻiga taalluqli 149 ta korxona mavjud edi. Ular ham asosan qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan, uncha katta boʻlmagan korxonalar edi.

Oʻzbekiston industrilashtirish yillarida energetik resurslarga boy boʻlishiga qaramay, kuchli gidroenergetik inshootlar qurilishi sust olib borildi. Oʻzbekistonda 20-yillar oxirida qurilgan toʻngʻich Boʻzsuv GESi bilan Ukrainada qurilgan DneproGES quvvatida farq boʻlib, DneproGES quvvati 50 ming kv/s, BoʻzsuvGES quvvati 2 ming kv/s edi. Bu Ittifoq davlati nazdida Oʻzbekistonning quloq oʻlka sifatida gʻavdalanishi kerakligiga yaqqol ishora.

O`zbekistonda sanoatlashtirish davrida 17 ta paxta tozalash zavodi qurildi. Farg`ona (1930) va Toshkent (1936-1939) to`qimachilik, CHirchiq elektrokimyo (1937) kombinatlari, Toshkent mashinasozlik zavodi, konserva, g`isht pishirish va urug` etishtirish korxonalari qurildi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Marg`ilon va SHahrisabzda pillakashlik fabrikalari qurildi. O`zbekistonda *birinchi besh yillik* (1928-1932)da 289 ta, *ikkinchi besh yillik* (1933-1937)da 189 ta sanoat korxonalari qurildi. Chirchiq, YAngiyo`l sanoat shaharlari vujudga keldi.

1925-1940 yy. O`zbekistonda qurilgan GESlar soni 49 taga etdi. Toshkent-Angren temiryo`li, Toshkent-Termiz katta o`zbek trakti avtomobil yo`li qurildi. O`zbekistonda ikkinchi jahon urushiga qadar 1445 ta yirik va o`rtacha sanoat korxonalari, 19 mingga yaqin mayda korxonalar bor edi. O`zbekiston sanoatini rivojlantirish siyosati tufayli respublika metropoliyaning rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta`minlovchi mintaqasiga aylantirildi.

1928 yil O`zbekistondagi mavjud korxonalarning 81,7%i Ittifoqqa tegishli, 14,5%i respublika va 3,8%i mahalliy ahamiyatga ega bo`lgan bo`lsa, 30-yillarning o`rtalarida 90 %i Ittifoq tasarrifida bo`lgan. RSFSRdan kelgan ishchilar hisobiga O`zbekiston aholisi 1926 yildan 1940 yilga qadar 750 ming kishiga yoki 10%dan ko`proq ko`paydi.

Qishloq xo`jaligini jamoalashtirish.

**Qishloqda yoppasiga jamoalashtirish siyosatiga Sovet hokimiyati 1927 yil dekabrda VKP(b) 10-s`ezdida kirishildi.** Sovet hokimiyatining XX asrning 20-30 yillardagi ma`muriy-buyruqbozlik va zo`ravonlik siyosati qishloqda o`tkazilgan jamoalashtirish jarayonida namayon bo`ldi. 20-yillarda o`tkazilgan *er-suv islohati* davrida badavlat dehqonlar, ruhoniylar va vaqf erlari tortib olingan edi. SHuningdek ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilindi.

1925-1929 yillarda boylar, yirik savdogarlar va ruhoniylarning 45 mingga yaqin xususiy xo`jaliklari batamom tugatildi. Xo`jaliklar tasarrufidagi ortiqcha

erlar ham tortib olinib qayta taqsimlandi: ularning bir qismi ersiz yoki kam erli dehqon xo`jaliklariga mulk qilib berildi. Natijada batrak-kambag'allar toifasi islohatdan oldin barcha dehqonlarning 76%ini tashkil etgan bo'lsa, islohatdan so`ng ularning soni 39%gacha qisqardi. Batrak-kambag'allarning xo`jalik turmushi yaxshilanib, o`sib borganligi bois o`rtahol dehqonlar salmog'i 17%dan 52%ga ko`tarildi, qishloqda tovar-g'alla etishtiruvchi mayda ishlab chiqaruvchilar ko`paydi.

Islohat davomida *jamoa xo`jaliklari* - **kolxozlar** tashkil etildi. Sovet hokimiyati 20-yillarda qishloqda yuritgan mo`tadil siyosat va er-suv islohati tufayli dehqonlar hayoti o`zgardi. O`z xo`jaligini tiklab, o`rtahollar darajasiga ko`tarilgan dehqonlar tez orada ommaviy jamoalashtirish jarayoniga g`arq bo`ldi.

O`zbekistonda ommaviy jamoalashtirish siyosatini** amalga oshirish uchun partiya, sovet, xo`jalik, yoshlar, xotin-qizlar va boshqa jamoat tashkilotlari safarbar qilindi. Mahalliy rahbarlar dehqonlarni majburan **kolxozlarga kiritishni *1929 yil ikkinchi yarmi va 1930 yil boshlarida* avj oldirib yubordi.

Respublikaning 17 ta tumanida yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish vazifasi partiya va hukumatning **1930 yil fevraldagi** "*Jamoalashtirish va quloq xo`jaliklarini tugatish to`g`risida*"gi qarorida belgilangan edi. Quloqlarni tugatish shiori ostida o`rtahol, hatto kambag'al dehqon xo`jaliklariga ham zulm o`tkazildi. 1929 yil oktyabrgacha dehqon xo`jaliklarining 3,4 % kolxozlarga kirgan. 1930 yil martgacha 47 % kolxozlashtirilgan edi. Aholi jamoalashtirish xavfidan qo`rqib chorva mollarini keragidan ziyod so`yib yuborishi chorvachilik uchun koni zarar bo`ldi. 1930 yil qoramollar soni respublikada 60 mingdan ziyod kamayib ketdi.

Aholi ko`p qishloq tumanlarida hokimiyat organlarining zo`ravonligiga qarshi keskin norozilik bildirib, turli harakatlar uyushtirishga majbur bo`ldi. Sovet tuzumiga nisbatan 1929-1930 yy. *dehqonlarning ommaviy norozilik harakatlarida* faqat Qashqadaryo okrugidan 14 ming kishi kishi qatnashdi. SHu davrda omaviy norozilik harakatlari respublikada 240 marta sodir bo`lgan.

Oddiy dehqon xo`jaliklari arzimagan sabablar bilan yoki jamoa xo`jaligiga kirishga rag`bat bildirmaganligi vajidan quloq qilinuvchilar ro`yxatiga tirkab

yuborilgan. O'zbekistonda jamoalashtirish boshlarida quloq xo'jaligiga kiritish mumkin bo'lgan xo'jaliklar salmog'i umumiy dehqon xo'jaliklarining 5%idan kamrog'ini tashkil etardi.

Quloqlashtirish. Ommaviy jamoalashtirish boshlanishi bilan respublikada 15 % dan ortiq xo'jaliklar quloq qilindi; 1930 y. boy va quloq xo'jaliklar toifasiga kiritilgan 2648 ta o'rtahol dehqon xo'jaliklari tugatildi. «Quloq» qilinganlar Ukraina, Sibir, Qozog'istonga yoki yangi o'zlashtirilayotgan cho'l, to'qayzor, qamishzor erlarga badarg'a qilindi. Bir necha ming quloq qilinganlar oilasi Samarqand viloyatining Miyonqol orolini o'zlashtirib paxta, sholi ekadi.

O'zbekistonda dehqon xo'jaliklarini yoppasiga jamoalashtirishni KP MQ 1930 yil 5 yanvar qaroriga binoan *1933 yil boshlariga qadar tugallash* muddati belgilandi. Respublikada mahalliy rahbarlar uni muddatidan avval bajarish uchun "shiddat" ko'rsatdilar. 1930 yil iyunida 6124 ta kolxoz tuzilib, ularga jalb qilinganlar dehqon xo'jaliklarining 27,1 % ini tashkil etgan bo'lsa, 1930 yil oxirida 37% ga, 1931 yil dekabrda 68,2 % ga etdi. Quloqlashtirish oqibatida O'zbekistondan 60 mingdan ortiq kishi Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkazga surgun qilindi.

O'zbekistonda 1932 yil oxirida jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon xo'jaliklarining 81,7 % ini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon xo'jaliklari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etildi. Bu davrga kelib jamoalashtirish paxtachilik tumanlarida asosan tugallandi. Ularning ekin maydoni 1929 yil 530 ming gektar bo'lgan bo'lsa 1932 yil 928 ming gektarga ko'paydi.

"SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlash"da O'zbekiston o'z ulushini qo'shdi: 1935 yil 1 mln. tonna, 1939 yil 1,5 mln. tonna, 1941 yil 1.656.200 tonna paxta tayyorlandi. Bu SSSR bo'yicha tayyorlangan paxtaning 60 % dan ziyodrog'ini tashkil qilardi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi tizimida 30-yillar davomida *paxta yakkahokimligi* mustahkam o'rin egallab bordi. 1933 yil paxta mahsuloti respublikada tayyorlanayotgan qishloq xo'jalik mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 % ini tashkil etgan bo'lsa, 1937 yil 93,4 % ga etdi.

Qishloqni **jamoalashtirish** ham *yakunlovchi pallasiga* kirib, dehqon xo`jaliklarini jamoalashtirish darajasi 1937 yil 95 % ga etgan bo`lsa, 1939 yil 99,2 % ni tashkil etdi. O`zbekiston bo`yicha ommaviy jamoalashtirish jarayonida “quloqlarni sinf sifatida tugatish” masalasi uzil-kesil hal qilindi. Ming-minglab kishi quloq sifatida qatag`on qilindi.

**Jamoa xo`jaliklarining moddiy-texnik bazasi** - *Mashina-traktor stansiyalari (MTS)*ni tashkil etish dehqon xo`jaliklarini ommaviy jamoalashtirish bilan uzviy olib borildi. MTSlar yangi jamoa xo`jaliklarga moddiy-texnik baza bo`lib, texnik yordam ko`rsatgan. O`zbekistonda dastlabki MTS 1929 yil Andijon okrugining *Asaka tumanida* tuzilgan. 1931 yil MTSlar 48 ta qishloq tumanlarida tashkil etilib, 1937 yil 163 taga, 1941 yil 189 taga etdi.

MTSlar yirik dehqon xo`jaliklari uchun muhim rol o`ynagan bo`lsada, biroq jamoa xo`jaliklarining davlatga tobeligini yanada kuchaytirdi; yirik ishlab chiqarish vositalari MTSlar orqali davlat qo`lida to`plana bordi. MTSlar jamoa erlarini natural haq evaziga ishlab berar edi, bu haqning miqdorini davlat belgilar edi. MTSlar tashkil etilib, xizmat ko`rsata boshlagach qishloqda shartli ravishda “Ikki xo`jayin” - kolxozlar va MTSlar qaror topdi. Biri – texnika uchun, ikkinchisi – qishloq xo`jaligining boshqa ishlari uchun mas`ul hisoblangan. Har ikkalasining jilovi esa davlat qo`lida edi.

“Ikki hokimiyatchilik” yuzaga kelgach, ishlab chiqarishni tashkil qilish va texnika xizmatida xo`jasizlik kelib chiqdi. Ekin va chorva mas`uliyatini jamoa a`zolari ham, MTS xodimlari ham o`z zimmasiga olmadi. Bu katta xarajatga sabab bo`ldi.

**O`zbekiston irrigasiya tizimini** rivojlantirishning asosiy vazifalari **1922** yil belgilab berildi. Hukumat tarkibida Suv va qishloq xo`jaligi Xalq komissarligi, uning huzurida Suv xo`jaligi Bosh boshqarmasi, joylarda viloyat, tuman, uchastka Suv xo`jaligi bo`limlari tashkil etildi. Irrigasiya ishlariga 1922 yil 6 mln. oltin rubl hisobida mablag` ajratildi. Maqsad sug`oriladigan erlarni 2 yilda 2 mln. desyatinaga etkazish edi. Sug`oriladigan erlar miqdori 1924 yil 2,4 mln.

desyatinaga, paxta ekiladigan maydon 500 ming desyatinaga etkazildi; irrigasiya sohasiga 1929-1939 yy. 234,9 mln. rubl sarflandi.

Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda Respublikada: Darg'om, Narpay, Savay, Dalvarzin, Log'on, Katta Farg'ona kanallari qurildi. Irrigasiya tarmoqlari CHirchiq-Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida, Qashqadaryo va Surxandaryoda ancha yaxshilandi.

O'zbekiston KP MQ va hukumati **1939** yil hashar yo'li bilan *Katta Farg'ona* kanalini qurish to'g'risida qaror qabul qildi. 1 avgustdan 160 ming kolxozchi ish boshladi, ularning 70 mingdan ziyodi yoshlar edi. Kanal 270 km. bo'lib 45 kunda qurildi. Unda 46 ta yirik, 274 ta kichik gidrotexnik inshoot, 5 ta temiryo'l, 40 ta avtomobil yo'llari ko'priklari qurildi. Holbuki bunday kanalni barpo etish uchun Rossiya mustamlakachiligi davrida 6-8 yil, Sovet davrida 6-8 oy kerak bo'lardi. Amalda o'zbek xalqi hashar yo'li bilan 1,5 oyda bunyod etdi. Markaz matbuotining bosh organi – “Pravda”ning 1939 yil 13 dekabrda bosh maqolasida “Uzoq Farg'onada o'zbek va tojik kolxozchilari 1,5 oyda kanal qaziganligi xalqni quvontirdi” - deb yozdi.

Farg'ona vodiysida 60 ming gektar bo'z, cho'lli erlar o'zlashtirilib, Katta Farg'ona kanali 500 ming gektar erni suv bilan ta'minladi. Ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallari, Toshkent kanali, Kampirrovot suv to'g'oni, Qoraqalpog'istonda Qizketgan kanali, sig'imi 1 mln.m³ bo'lgan Kattaqo'rg'on suv ombori barpo etildi. Natijada respublikada sug'oriladigan er maydonlari qo'shimcha 1937-1940 yy. 200 ming gektarga ko'paydi.

Tayanch so'zlar: Jamoa xo'jaliklari, Mashina-traktor stansiyalari, «Quloq», Bo'zsuv GESi, Darg'om, Narpay, Savay, Dalvarzin, Log'on, Katta Farg'ona, Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallari, Toshkent kanali, Kampirrovot suv to'g'oni, Qizketgan kanali, Kattaqo'rg'on suv ombori.

3-§. O'zbekistonda Sovet hokimiyatining madaniy-ma'rifiy va qatag'onlik siyosati

Sovet ta'lim tizimini shakllantirish ishlari O'zbekistonda 20-yillar boshlarida faol boshlab yuborildi. 20-yillar o'rtalaridan Eski maktab va madrasa ta'lim-tarbiya tizimi barham topdi. O'zbekiston hayotidan muhim o'rin olgan Sovetcha ta'lim berishga mo'ljallangan bilim dargohlari: 1-bosqich (boshlang'ich) va 2-bosqich (o'rta) maktablari edi. 1921 yil Turkistonda 165645 o'qituvchisi bo'lgan 1965 ta 1-bosqich, 6500 o'qituvchisi bo'lgan 58 ta 2-bosqich sovet maktablari bo'lgan.

Turkiston ASSR hukumati 1920 yil 17 sentyabrda o'lkada 8 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan kishilarni o'qitish va savodxon qilish to'g'risida dekret qabul qildi. O'zbekistonda 1928-1932 yy. jami 700 ming kishi, 1933-1937 yy. 1,4 mln. kishi savodsizlik kurslarini tugatdi.

Xalq ta'limi sohasidagi muhim o'zgarishlardan biri - respublikada boshlang'ich ta'lim tizimining joriy etilishi, keyinroq 7 yillik ta'limga o'tilishi bo'ldi. O'zbekistonda 1924/25 o'quv yilida 160 ta sovet tipidagi maktablar tashkil qilindi, ularda 17209 nafar o'quvchi ta'lim olgan. 1941 yil 5504 ta maktabda 1 mln. 315 ming o'quvchi o'qigan.

Respublikada 30-yillarda malakali o'qituvchi kadrlar tayyorlaydigan pedagogika institutlari va o'rta maxsus pedagogik bilim yurtlari tashkil qilindi. Bu xalq ta'lim tizimini yaxshilashga turtki berib, respublikada o'qituvchilar soni 1928/29 o'quv yilida 5,5 ming kishiga, 1932/33 o'quv yilida 19 ming kishiga, 1941 yil 42 ming kishiga etdi.

Arab imlosi asosidagi o'zbek yozuvi 1929 yil tugatildi, undan *lotin* grafikasiga o'tildi. Ko'p o'tmay yana 1940 yil *kirill* – rus alifbosi negiziga qurilgan yozuvga o'tildi. Respublikada o'qitish jarayoni 20-yillarda milliy ziyolilar tayyorlagan darsliklar asosida tashkil etilgan bo'lsa, 30-yillardan ahvol keskin o'zgardi. Endi milliy respublikalardagi ta'lim jarayoni Moskvadan tayyorlab

yuboriladigan darsliklar asosida olib borilishi, Xalq ta'limining milliy mazmuniga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Respublika maktab ta'limida 30-yillarda mafkuraviy tazyiq o'tkazish, muallimlar tarkibini "tozalash", ular safidan "nobop, yot unsurlar"ni topish hollari kuchaydi. VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi o'qituvchilar safini tozalash to'g'risida 1933 yil 27 martda qaror qabul qildi. Unga asosan bilimli milliy ziyolilar ishdan bo'shatildi, qatag'on qilindi.

Oliy va o'rta maxsus ta'limni shakllantirish Sovetlarning xalq ta'limi sohasida yuritgan siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri edi. Toshkentda 1920 yil sentyabrda tashkil etilgan *Turkiston Davlat universiteti* Turkistonda oliy ta'limni rivojlantirish, yuqori mutaxassis kadrlar tayyorlash o'chog'i bo'ldi. Keyin u O'rta Osiyo universiteti maqomini oldi. Bu universitet talabalari safida mahalliy millat yoshlari oz bo'lib, unda o'qish qiyinchilik tug'dirdi. Chunki o'qituvchilarning mutlaq tarkibi evropaliklar bo'lib, o'qitish faqat rus tilida olib borildi.

O'rta Osiyo Davlat universitetida 1923/24 o'quv yilida ta'lim olayotgan 2047 nafar talabadan faqat 51 nafari mahalliy millat yoshlari edi. Bu universitetda 1924/25 o'quv yilida 2440 talaba va ishchilar fakul'tetida 889 ta yoshlar ta'lim oldi.

O'rta Osiyo Davlat universiteti negizida 30-yillar boshlarida O'rta Osiyo politexnika (hozirgi Texnika universiteti), Moliya-iqtisod, Tibbiyot, Qishloq xo'jalik, To'qimachilik institutlari, Samarqand davlat universiteti tashkil etildi. Malakali pedagogik kadrlarlarga talab oshgach Buxoro, Samarqand, Toshkent, Nukus, Xiva, Urganch, Farg'ona va Namangan shaharlarida pedagogika va o'qituvchilar tayyorlash institutlari tashkil etildi.

Respublikada 1932 yil oliy o'quv yurtlari soni 31 taga, talabalar soni 12,2 nafarga, 1937 yil talabalar 15,5 mingga, 1941 yil 18 ming nafarga etdi. Mahalliy yoshlar orasidan tanlab olinib partiya, sovet va xo'jalik organlarida, socialistik qurilish jabhalarida faoliyat ko'rsatishga da'vat etilgan rahbariy kadrlar tayyorlashga ham e'tibor qaratildi. Hukmron partiyaning "oltin fondi" hisoblangan

bunday kadrlarni tayyorlash uchun 1923 yil *Turkiston kommunistik universiteti* ochildi. Unda o`lkaning bo`lg`usi sovet kadrlari “markscha-lenincha” ta`limotni o`rgandi.

Turkistonda bu davrda yana 2 ta markaziy, 5 ta viloyat va 5 ta uezd partiya sovet maktablari ham faoliyat ko`rsatmoq edi. Ulardagi 1312 ta tinglovchining 10 %i xotin-qizlar edi. Moskvadagi Sharq mehnatkashlari kommunistik universitetida 1923 yil 77 nafar turkistonlik yoshlar ta`lim oldi: o`zbeklar 24, turkmanlar 24, qozoq-qirg`izlar 29 nafar edi.

O`rta maxsus ta`lim o`quv yurtlari: hunar-texnika ta`limi maktablari, texnikumlar, maxsus bilim yurtlari O`zbekistonning bu davrdagi ta`lim tizimida foydali va alohida o`rin egallaydi. Respublikada 20-yillarda maxsus o`quv yurtlari: 6 ta qishloq xo`jalik texnikumi, 1 ta tibbiyot texnikumi, 16 ta hunar-texnika maktabi tashkil qilindi, ularda 6800 nafar yoshlar o`qidi. Shu vaqtda 5 ta pedagogika texnikumi, 2 ta pedagogika bilim yurti, 1 ta xotin-qizlar bilim yurti mavjud edi. O`zbekistonda 20 asr 40-yillari boshida maxsus bilim yurtlari soni 92 taga etdi, ularda 12,6 ming nafar o`quvchi bor edi.

Ilm-fan sohasida 30-yillarda Q.Niyoziy, A.Sa`diy, A.Avloniy, I.Mo`minov, YA.G`ulomov, T.Sarimsoqov, X.Rahmatullin, H.Abdullaev, S.Yunusov kabi o`z ilmiy maktabiga asos solgan allomalar etishib chiqdi. Respublikada Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot instituti (SoyuzNIXI), Madaniy qurilish, Sanoat-iqtisod, Sanoat qurilish, Huquq-tadqiqot institutlari, Gidrometeorologiya instituti, Geliotexnika laboratoriyasi, Astronomiya Observatoriyasi va uning qoshida Quyosh xizmati bo`limi tashkil etildi.

Ayniqsa paxtachilik, uning hosildorligini oshirish, tezpishar, sifatli yangi navlar yaratish sohasida muhim yangiliklar qilindi. Geolog olimlar yangi konlar, turli xil ma`dan topilmalarni kashf qildi. 1927 yil Farg`ona vodiysida SHo`rsuv neft koni ochildi, Sement ishlab chiqarish uchun xomashyo topildi, natijada Quvasoy sement zavodi qurildi. Mis, oltin, kumush, qalay marmar konlari topildi va ishga tushirildi.

O'zbekiston XKS (hukumati) huzuridagi Fan qo'mitasi negizida 1940 yil 9 yanvarda SSSR FAning O'zbekiston filiali ta'sis etildi. Uning tarkibida 75 ta ilmiy-tadqiqot institutlari bo'lib, 3024 ta ilmiy xodimlar bor edi, ularning 109 nafari fan doktorlari, 510 nafari fan nomzodlari edi.

“Hujum” harakati XX asr 20-yillari ikkinchi yarmida o'zbek xotin-qizlarini tutqunlikdan, paranjidan ozod qilishga qaratilgan edi. O'zbek ayollarini paranjidan ozod qilish masalasani eng avvalo fuqarolar orasida tushuntirish, ma'rifiy yo'llar orqali tinch hal qilish mumkin edi. Jadidlar rahbarlari F.Xo'jaev, Fitrat, Cho'lpon, A.Avloniylar ham ayollarni paranjidan ozod qilish masalasini o'z oldiga vazifa qilib qo'ygan edi.

Shu maqsadda tashkil etilgan respublika, viloyat, tuman, shahar va quyi sovet tashkilotlari qoshidagi bo'limlarda dastlab to'g'ri ish olib borildi. Xotin-qizlar uchun maxsus klublar, artellar, do'konlar, savodxonlik kurslari ochish orqali xotin-qizlar jamoatchilik ishlariga tortila boshlandi.

VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1926 yil sentyabrda maxsus qarori asosida paranji tashlash harakatini sun'iy ravishda tezlashtirishga kirishildi. Oqibatda bu majburiy harakat “Hujum” nomini oldi. Paranji tashlash harakatini o'zbek xotin-qizlari xursandchilik bilan kutib oldi, biroq bu harakat shoshma-shosharlik, ma'muriyatchilik yo'li bilan o'tkazildi. Bu tadbirga hatto erkak kommunistlar ham tayyor emas edi.

1927 yil 8-martda bo'lgan ko'plab mitinglarda minglab xotin-qizlar paranjilarini tashlashdi. Unda kommunistlarning ham xotinlari bor edi, lekin ular ertasiga yana paranjini yopinishga majbur qilindi.

«Hujum» harakati 1927-1928 yy. yanada kengayib 1927 yil bahorida 100 ming ayol paranji tashladi, ular uchun 32 ta savodsizlikni tugatish maktablari tashkil qilindi. Sudlarning xalq maslahatchilari orasida 1927-1929 yy. 563 ta o'zbek ayollari bor edi. 1927 yil kasaba uyushmalariga 7169, matlubot kooperasiyalariga 5916 ayol a'zo bo'ldi, 2343 ayol davlat organlariga saylandi.

1926 yil birgina Toshkent va Farg'ona viloyatlarida “Qo'shchi” uyushmalarining 4900 ayol a'zolari bor edi. Bu borada zo'rlash usullari salbiy

natija berdi, hatto 10-15 yashar qizlar erga berib yuborildi. 1927-1928 yy. 2,5 mingdan ortiq faol ayollar o`ldirildi. Ayollarga nisbatan g`ayriqonuniy xatti-harakatlar uchun 1928 yil 671 kishi jazoga tortilib, 7 kishi otishga hukm qilindi.

«Hujum» harakati natijasida o`zbek ayoli ijtimoiy ishlab chiqarishga va eng og`ir mehnat talab qilinadigan ishlarga tortildi. 1930 yil ayollar qishloq xo`jaligida ishchi kuchining 80 % ini tashkil etdi. O`zbek xotin-qizlarining 273637 nafari 1937 yil savodsizlikni tugatish kurslarini bitirdi.

Ayol ishchi va xizmatchilar soni 1940 yil 232 ming kishiga etdi, bu butun respublikadagi ishchilarning 40,7 %iga teng edi. Ular tikuvchilikda 82,3, qandolatchilikda 65,5, to`qimachilikda 88 %ni tashkil etardi. O`zbek xotin-qizlari ozodligi kurashining namoyondalari T.Shodieva, S.Xoldorova, X.Tillaxonova, M.Sultonmurodova, X.Majidxonova stalincha qatag'onlik fojiasiga uchradi.

Madaniy qurilish sohasda kommunistik partiyaning siyosati asosan XX asrning 20-30 yillarida *“shaklan milliy, mazmunan socialistik madaniyat”*ni shakllantirishga qaratildi. *“Lenincha madaniy inqilob g`oyasi”*ning bosh maqsadi ko`p millatli sovetlar mamlakatida yagona socialistik madaniyatni tarkib toptirish edi. Bu madaniyat milliy belgi, shakllarni rasman ko`zda tutsada, amalda har bir xalqning o`ziga xos tarixiy va madaniy merosini inkor etardi.

“Xudosizlar jamiyatlari” tuzilib, din va uning peshvolariga qarshi ateistik kurash va targ`ibotni avj oldirdi, odamlar ongiga kommunistik g`oyalar singdirildi, ruhoniylar quvg`in va qirg`in qilindi.

1920 yil o`zbek musiqali *teatriga*, 1933 yil Hamza nomli akademik drama teatriga asos solindi. H.A.Abdurasulov, O.G'.Abdug'aniev, D.H.Ibodov, M.T.Toshmuhammedov, M.Sheroziy, Sh.Shoumarov, A.Hidoyatov, Soraxonim, Tamaraxonim, Lutfixonim, Mukarramaxonim kabi san'atkorlar etishib chiqdi. Moskvada 1937 yil o`tkazilgan 1-o`zbek san'ati va adabiyoti dekadasida “Gulsara”, “Layli va Majnun” operalari, “Farhod va Shirin” musiqali dramasi namoyish etildi.

Kino san'ati 30-yillarda O`zbekistonda yangidan shakllanib bordi. SHu davrda “Asal”, “Qasam”, “Rovot qashqirlari”, Azamat” kabi fil'mlar yaratilib

ekranlarga chiqarildi. Bu fil'mlarni o'zbek kino ustalari K.Yormatov, N.G'aniev, S.Xo'jaev, Y.A'zamov, R.Pirmuhammedov yaratdi. Respublika 20-20 yillarda ko'plab madaniy inshootlar qurildi, 1932 yil 707 ta kutubxona, 3087 ta klub, 409 ta kinoqurilma, 32 ta teatr, 13 ta muzey faoliyat ko'rsatdi.

Sovetlar insonlarni tarbiyalashda *adabiyot va san'atning* ahamiyatini hisobga olib adabiyotni sosializm qurilish xizmatiga faol jalb etishga, yangi tuzumni mustahkamlashga xizmat qildirishga intildi. VKP(b) MQ 1925 yil 18 iyunda qabul qilgan "Partiyaning adabiyot sohasidagi siyosati to'g'risida" qarorida Sovet mafkurasiga zid adabiyot "burjua mafkurasi xizmatkori" - deb e'lon qilindi.

Bu yillarda A.Qodiriy "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon", Cho'lpon "Kecha va kunduz", S.Ayniy "Odina", "Sudxo'rning o'limi", Fitrat "Abulfayzxon", Oybek "Qutlug' qon, G'.G'ulom "Ko'kan", "Yodgor" kabi badiiy g'oyasi yuksak asarlarini yaratdi.

Qatag'onlik siyosati

Totalitar tuzumning kuchayishi. XX asr 20-yillari ikkinchi yarmida Sovetlar hokimiyatining boshqaruv-idora tizimida ham keskin o'zgarish yuz berdi. Stalin o'zining yakkahokimligini qaror toptirishga harakat qildi. Stalin tomonidan 20-yillar oxirida yangi nazariy qarash sifatida ilgari surilgan "Sosializm mustahkamlanib borgan sari sinfiy dushman qarshiligi ham kuchayib boradi" - degan g'oya g'ayriqonuniy harakatlarning avj olishiga olib keldi.

Lenin asos solgan totalitar boshqaruv (ma'muriy-buyruqbozlik) tizimini Stalin yanada kuchaytirdi. Bu tizimning mohiyati: boshqaruv markazlashgan va buyruqbozlik tarzida bo'ladi, barcha sohalar nazorat qilinadi, turli fikr, muxolifatchilik va siyosiy erkinlik taqiqlanadi, demokratiya buziladi, ilg'or kuchlar qatag'on qilinadi, hukmron partiya (KPSS) zo'ravon bo'ladi.

Milliy kuchlarni bo'lib tashlanishi. O'z millatining istiqbolini ko'zlab haqiqatni aytishga jur'at qilgan millat vakillarini og'machilik, buzg'unchilikda ayblab, millatchi, xalq dushmani, aksilinqilobchi, burjua malaylari kabi asossiz ayb

qo'yildi. Sovet mafkurachilari o'zbek milliy kadrlari shanini bulg'ash uchun "18 lar guruhi", "inog'omovchilik", "qosimovchilik" degan siyosiy ishlarni to'qib chiqardi. Ularning "yagona" gunohi o'z millati tashvishini ko'zlab muhim muammolarni hal etishga yuqorining e'tiborini jalb etganligi edi.

"18 lar guruhi" respublikaning taniqli arboblari: I.Xidiraliev, M.Saidjonov, U.Ashirov, R.Rahimboboev, R.Rafiqovdan iborat bo'lgan. "18 lar guruhi" a'zolari ko'p masalalarda noto'g'ri yo'l tutganlikda ayblandi. Aslida ular Markazning ulug'davlatchilik va shovinistik, milliy kadrlarga bepisadlik siyosatiga qarshi chiqib, adolatni himoya qilgan.

"Inog'omchilik" guruhiga ham ayblar to'qib chiqarilgan. R.Inog'omov O'zKP(b) MQ Matbuot bo'limi mudiri va O'zSSR Maorif xalq komissari vazifasida ishlagan. R.Inog'omov 1926 yil e'lon qilgan "O'zbekiston ziyolilari" degan risolada Oktyabr o'zgarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan voqea bo'ldi va unga o'zbek mehnatkashlari tayyor emas, degan gaplarni yozgan. Risolada ziyolilar haqida Oktyabrgacha bo'lgan davrda "Rus istibdodiga qarshi mustaqillik harakatida tarixiy rolni ziyolilar o'ynagan" - degan haqqoniy fikrlar ilgari surilgan.

R.Inog'omov o'zining bir qator nutqlarida O'zKP mustaqil faoliyat yurita olmayotganiga, Markazning nazarotchi organlarining o'lka hayotidagi zo'ravonligiga ham alohida e'tibor qaratgan. Inog'omov qarashlarini mahalliy partiya, sovet organlari mas'ul xodimlaridan: N.Mavlonbekov, I.Isamuhammedov, M.Aliev qo'llagan. Inog'omov va uning tarafdorlari partiya tashkilotlarida 1926-1927 yy. bir necha bor muhokama qilindi. Ular og'machi guruhbozlikda ayblanib, vazifalaridan olindi, nomlari qoralandi, tavba qilishga majbur etildi.

"Qosimovchilik" guruhini sovet rejimi 1929-1930 yy. milliy kadrlarni, ziyolilarni qatag'on qilish maqsadida aybladi. "Qosimovchilik" guruhi 1929 yil ikkinchi yarmida qamoqqa olindi va ular O'zSSR Oliy Sudi raisi S.Qosimov va uning maslakdoshlari deb topilgan N.Alimov, B.Sharipov kabi 7 kishi edi. Bu guruhning "ayblov ishi"ga siyosiy tus berilib, ular respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa bog'laganlikda ayblandi. SHuningdek "bosmachilik"

harakatiga yon bosganlikda qoralanib 4 kishi otishga, 3 kishi ko'p yillik qamoq jazosiga hukm qilindi.

O'zbekiston istiqboli uchun fidoyilik ko'rsatgan F.Xo'jaev, T.Risqulov, A.Rahimboev, A.Ikromov, I.Ortiqov, A.Karimov kabi mahalliy rahbarlarning qismati ham fojiali yakun topdi. Sovet hukumati 1937-1938 yy. O'zbekistonda yirik aksilinqilobiy tuzilmalar borligini to'qib chiqardi.

A.Ikramov va F.Xo'jaev boshchiligidagi "Burjua-millatchilik aksilinqilobiy tashkiloti markazi"ni, A.Qoriev rahbar bo'lgan "Musulmon ruhoniylarining millatchi-isyonchilar tashkiloti", "Aksilinqilobiy o'ng troskiychi josuslar tashkiloti markazi", "Buxoro va Turkiston baxt-saodati", I.Ortiqov boshliq "YOshlarning aksilinqilobiy burjua-millatchilik tashkiloti", "Ingliz josuslik rezidenturasi", "YApon josuslik-qo'poruvchilik rezidenturasi" nomli aksilinqilobiy tashkilotlar to'qib chiqarildi. O'zbekistonda 1937-1939 yy. 43 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan, 6920 tasi otilgan, 37 ming nafari qamoq va surgunga hukm etilgan.

Ziyolilarning quvg'in qilinishi. Davlat siyosiy boshqarmasi (GPU) va Ichki ishlar xalq komissarligi (NKVD) hibsga olish va yo'q ayblarni to'qish bilan shug'ullangan. Qatag'on davrida tuzilgan "Uchlik" har qanday kishini ayblab, jazoga mahkum eta olardi, bu guruh siyosiy boshqarma, ichki ishlar va mahalliy hokimiyat vakillaridan iborat bo'lgan. "Uchlik" – siyosiy boshqarma (GPU), ichki ishlar (NKVD) va mahalliy hokimiyat vakilidan tuzilgan.

"Milliy ittihad" va «Milliy istiqlob» tashkiloti Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligidagi xalqqa ziyo tarqatib kelgan. Tashkilotning 87 a'zosidan 15 nafari Moskvada otib tashlandi, qolganlari qamoq jazosiga hukm qilindi. O'zbek adabiyotining vakillari A.Qodiriy, A.Fitrat, A.Cho'lpon, U.Nosir, Elbek (Mashriq Yunusov), M.Botu, G'.Yunus "xalq dushmani" sifatida qatag'on qilindi.

Professor G'ozir Olim Yunusov 50 dan ziyod asarlar muallifi, arab, fors, nemis, ingliz va barcha turkiy tillarni puxta bilgan, rus, arab va nemis tillarida Samarqand universiteti, Toshkent pedagogika instituti, Til va adabiyot ilmiy tadqiqot institutida ma'ruzalar o'qigan.

Asarlari dunyoga mashhur qomusiy olim Said Rizo Alizoda 30-yillar qatag'oniga uchrab Vladimir turmasida azobda olamdan o'tdi. Lahorda 1923-1934 yy. 10 dan ziyod asari, xususan "Axborot" kitobi chop etilgan. U 1919 yildan nashr qilgan "Inqilob shu'las" jurnal Turkiston, Turkiya, Eron, Afg'oniston va Hindistonga tarqalgan.

Yaxshi mutaxassis va fan arboblari bo'lib etishgan, 20-yillarda Buxoro va Turkiston respublikalari tashabbusi bilan xorijga o'qishga yuborilganlar atayin qatag'on qurbonlari bo'ldilar. Germaniya yoki Turkiyada ta'lim olganlarga o'sha mamlakatning josuslari degan ayb qo'yildi. Buning uchun ularning uyidan chet elda bosilgan kitob topilsa etarli dalil edi. Germaniya va Turkiyada o'qigan yosh mutaxassislar S.Jabbor, S.Muhammad, M.Sultonova "xalq dushmani", "chet el josusi" sifatida qatag'on etildi.

O'zbeklardan chiqqan dastlabki fotograf va kinomatograflardan biri X.Devonov 1938 yil 60 yoshida asossis ayb bilan otildi. 1936 yil "Pravda Vostoka" gazetasi taqdim qilgan "Leyka" fotoapparati uning boshiga balo bo'ldi. Go'yoki uni "xalq dushmani" F.Xo'jaev taqdim qilgan va F.Xo'jaevning "dumi" sifatida ayb qo'yilgan.

Xorazm viloyati Gurlan tumanidagi Begovul qishlog'ida ayollarni o'qitgan 80 yoshli onaxon Bibijon Ismoilova "Axloqi Muhsinin" (Yaxshi xulqlar) kitobini o'qib o'tirgani uchun ayblangan. Momo diniy kitob o'qishda ayblanib qamoqqa olinadi va qiynoqlar oqibatida olamdan o'tadi. Fuqarolarning huquqlari oyoqosti qilinayotgan paytda SSSRning "g'olib sosializm" Konstitusiyasi va unga muvofiq qabul qilingan O'zbekistonning Asosiy qonunida inson huquqlari, sovet demokratiyasi haqida lof urdi.

Prezident tashabbusi bilan qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish uchun Toshkentda 2000-2002 yy. "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmui va "Qatag'on qurbonlar xotirasi" muzeyi barpo etildi. Prezidentning 2001 yil 1 maydagi farmoni bilan 31-avgust kuni "*Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni*" deb e'lon qilindi.

Tayanch soʻzlar: “Hujum, Qatagʻon, “Uchlik”, GPU, NKVD, “18 lar guruhi”, “Inogʻomchilik”, “Qosimovchilik”, “Milliy ittihad”,

XVII-bob: Oʻzbekiston ikkinchi jahon urushi yillarida (1939-1945)

1-§. Oʻzbekistonning urushga tortilishi.

Oʻzbekiston sanoati va qishloq xoʻjaligi front xizmatida

Urushning boshlanish sabablari. Germaniya 1939 yil 1 sentyabrda Polshaga bostirib kirishi bilan ikkinchi jahon urushi boshlangan. Bu urush 61 mamlakatni, er shari aholisining 80 %ini, yaʼni 1,7 mlrd. kishini oʻz domiga tortdi. Ikkinchi jahon urushini yirik davlatlar oʻrtasidagi ixtiloflar, tajovuzkor kuchlarning dunyoga hukmron boʻlish uchun intilishlari keltirib chiqardi. Ikkinchi jahon urushini asosiy bosqinchi davlatlar: fashistlar Germaniyasi va Italiya hamda YAponiya boshladi. Germaniya uyushtiruvchi, etakchi rol oʻynadi.

Fashizm agressiv, urushqoq siyosiy kuch va siyosiy partiya sifatida birinchi jahon urushi tugashi bilan Italiya va Germaniyada vujudga keldi. Fashistik kuchlarni birinchi jahon urushi yakunlaridan norozi boʻlgan, dunyoni qaytadan boʻlishga va dunyoda hukmron boʻlishga intiluvchi yirik moliya-sanoat korxonalari egalari, harbiylar har tomonlama qoʻlladi.

Fashistlar ikkita jahon urushi orasida kuchayib: Germaniya, Italiya va boshqa mamlakatlarda siyosiy hokimiyatni egallab, Germaniya va Italiya fashistlari harbiy-siyosiy ittifoq tuzib, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralasha boshladi. Shu tariqa Gʻarbda, Sharqda, Oʻrta er dengizida urush oʻchoqlari vujudga keldi. Fashistlar bloki mamlakatlari birinchi jahon urushida magʻlubiyatga uchragani uchun xalqaro munosabatlarni oʻzgartirish, dunyoni qurol bilan qaytadan boʻlish maqsadida urushga tayyorlandi.

Fashistlar blokiga Angliya, Fransiya va AQSHdan iborat *ikkinchi guruh* qarshi turadi. Birinchi jahon urushida gʻolib chiqqan bu guruh egallagan erlarni

saqlab qolishga, hukmron mavqeini mustahkamlashga, o'z raqobatchilarini zaiflashtirishga intildi.

Ikkinchi jahon urushining **1-davri** 1939 yil 1 sentyabrdan – 1941 yil 22 iyungacha. Germaniya bu davrda G'arbiy va Markaziy Evropada hukmronlik o'rnatdi. Germaniya va Italiya bu davrda 10 ta davlatni: Polsha, Chexoslovakiya, YUgoslaviya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniya, Norvegiya, Avstriya, Fransiya bosib oldi. Millatlar ligasi to'xtadi.

Germaniya G'arbiy Evropaning harbiy, iqtisodiy resurslarini qo'lga kiritgach, hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani buzib, urush e'lon qilmasdan 1941 yil 22 iyunda **SSSR** ga xoinona hujum boshladi. Bu bosqinchilik urushi edi. SSSRga hujum xarakter jihatidan bosqinchilik, adolatsiz urush bo'lib, Germaniya bilan uning ittifoqchilari: Italiya, Finlandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya urushga kirdi.

1941 yil 22 iyunda sovet hukumati radio orqali xalqqa e'lon qilgan murojaatnomada: “Bizning ishimiz haq ish! Dushman tor-mor keltirilajak! Biz g'alaba qilamiz!” - deb aytili. VKP (b) MQ Siyosiy byurosi 1941 yil 23 iyunda partiya va sovet organlarini urushga moslab qayta qurish to'g'risida qaror qabul qilib: partiya va sovet hukumatining harbiy holat to'g'risida; harbiy xizmatga majbur bo'lganlarni armiyaga safarbar etish to'g'risida; qurol-aslaha ishlab chiqarish bo'yicha safarbarlik rejasini joriy etish to'g'risida qarorlari e'lon qilindi.

SSSR XKS va VKP(b) MQ 1941 yil 29-iyunda mamlakatni urush talabiga moslab qayta qurish dasturi - Front yoni viloyatlari partiya va sovet tashkilotlariga yo'l-yo'riqlarini tasdiqladi. Bu yo'l-yo'riqning asosiy talabi “Hamma narsa front uchun! Hamma narsa g'alaba uchun” edi. Mamlakat hayotining barcha sohalariga rahbarlik qilish 1941 yil 30 iyunda tuzilgan Stalin boshchiligida Davlat Mudofa Qo'mitasi (DMQ) qo'lida to'plandi. Uning qarorini bajarish barcha tashkilotlar uchun majburiy edi. Sovet rahbariyati Oliy Bosh Qo'mondonlik tuzishi, Stalin SSSR Qurolli kuchlari Oliy Bosh Qo'mondoni va SSSR Mudofa xalq komissari qilib tayinlanishi barcha sohalarni harbiy izga tushirdi va mamlakatni yagona harbiy lagerga aylantirdi.

O'zbekistonning urushga tortilishi. Urushning birinchi oyidayoq O'zbekistondan 32 mingdan ko'p ishchilar, xizmatchilar, kolxozchilar, yoshlar frontga jo'natishni so'rab ariza berdi. 1941 yil iyundan 1942 yil oxirigacha O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiga va Oliy Bosh Qo'mondonlik zahirasi 86 diviziya va brigada jo'natdi.

O'zbekiston hukumati va vatanparvar kuchlar milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdi. 1941 yil 13 noyabrdan 1942 yil martgacha 14 ta milliy harbiy qo'shilmalar, jumladan 9 ta o'qchi brigada 5 ta otliq askarlar dviziyasi tuzilib frontga jo'natildi. Milliy qo'shilma askarlariga harbiy ta'lim berishda O'zbekistonda tuzilgan zaxiradagi 24-o'qchi dviziya katta rol o'ynadi. Uning boshliqlari va zobitlari tarkibida 178 o'zbek xizmat qildi, bu dviziya 390 ming kishidan ziyod jangovar kuchlarni frontga jo'natdi.

I.Karimov 1996 yil "Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir" asarida "O'zbekiston aholisi 1941 yil 6,5 mln. kishini tashkil etgan, ularning yarmini bolalar va keksalar tashkil etgan bo'lsa, yaroqli odamlarning 50-60 %, aniqrog'i 1433230 kishi urushga safarbar bo'lgan" - deb yozgan edi.

Mehnat safarbarligi. O'zbekiston front orqasini mustahkamlash, xo'jalikni harbiy izga tushirishida VKP(b) MQ va DMQ topshirig'iga binoan ishlab chiqilgan va 1941 yil 16 avgustda tasdiqlangan 1941 yil 4-kvartali va 1942 yil uchun harbiy xo'jalik ishlar rejasi asos bo'ldi. Bu rejada O'zbekistonda yangi zavodlar, shaxtalar qurish, qurol, o'q-dori, tank, samolyot, to'p va zambaraklar ishlab chiqarish dasturi belgilab berildi. O'zbekistonda bu tadbirlarni amalga oshirishga 1941 yil 25 avgustda tashkil etilgan U.Yusupov boshliq maxsus hukumat komissiyasi rahbarlik qildi.

1941 yil oxirigacha 300 ga yaqin korxona harbiy ishlab chiqarishga moslashtirildi. Urushning dastlabki paytlaridayoq 20 mingga yaqin Toshkentlik xotin-qizlar sanoat korxonalari va qurilishlarda, 1700 ga yaqin respublika xotin-qizlari ko'mir shaxtalarida ishlashga yo'l oldilar. 1941 yil iyuldan "Tashselmash" zavodida 220 ta xotin-qizlar frontga ketgan otalari, akalari, erlarining o'rniga ishga kirib mehnat qildilar.

Kolxozchi va sovxoz ishchisi 2-3 ish normasini bajarish uchun ishladi. Ishlab chiqarishni ishchi va mutaxassislar bilan ta'minlash uchun o'quv yurtlari faoliyati urush davri talablariga mos kadrlar tayyorlashga yo'naltirildi; yakka va brigada tartibida hunar o'rgatish ishlari yo'lga qo'yildi.

O'zbeklarning insonparvarlik fazilatlari. Urush bo'layotgan hududlardan O'zbekistonga muhim sanoat korxonalari, kolxoz, sovxoz va MTSlarning mulklari, madaniy boyliklar va o'quv yurtlari ko'chirildi. O'zbekistonga million-million kishilar oqib kela boshladi. Ular fashistlar vayron qilgan shahar va qishloqlarning aholisi, etim bolalar edi.

Tarixda bunday katta voqea birinchi marta sodir bo'ldi. O'zbekistonga 100 ga yaqin sanoat korxonasi: jumladan 48 ta mashinasozlik, metal ishlash, kimyo, harbiy texnika va mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yirik zavodlarning asbob-uskunalarini ko'chirib keltirildi. O'zbek xalqi urushning dastlabki yillarida ko'chirib keltirilgan Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalaridan 1 mln.dan ko'proq kishini, 200 mingdan ko'proq bolalarni qabul qildi.

O'zKP MQ 1941 yil 3 dekabrda ko'chirib keltirilganlarni joylashtirish yuzasidan qaror chiqardi. Ko'chirib keltirilganlarni hisobga olish va joylashtirish bilan XKS huzurida 1941 yil 10 iyulda tuzilgan maxsus Respublika komissiyasi va mahalliy sovetlarning ijroiya qo'mitalari qoshida tuzilgan alohida bo'limlar shug'ullandi. Ko'chirib keltirilganlar qisqa muddat ichida Andijon viloyatiga 100 ming, Samarqand viloyatiga 165 ming, Namangan viloyatiga 53600 kishi joylashtirildi. O'zbekiston bo'yicha 1942 yil bahorigacha 716 ming kishi, shu jumladan 200000 dan ko'proq etim bolalar qabul qilib olindi.

O'zSSR XKS qoshida bolalarga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus komissiya tuzildi. Uning ishida 30 ta xotin-qizlar faoliyat ko'rsatdi. O'zbekiston Xalq maorifi komissarligi tashabbusi bilan bolalarni qabul qilish-taqsimlash markazi tuzilib viloyat, shahar va tumanlarda qabul qilish punktlari ochilib, o'qituvchilar navbatchilik qildi. Milisiya bo'limlarida 30 dan ortiq bolalar xonalari tashkil etildi. Ko'chirib keltirilgan bolalar turlicha yoshda bo'lgani uchun 15

yoshgacha boʻlganlari bolalar uylari va maktab-internatlarga, 15 yoshdan katta bolalar ishlab chiqarishga joylashtirildi.

Respublika zavod-fabrika taʼlimi maktablarida oʻqishga fabrika-zavod taʼlimi maktablari, hunar va temiryoʻl bilim yurtlarining sobiq talabalari jalb etildi. 1942 yil 2 yanvarda Toshkent shahrida xotin-qizlarning yigʻilishida etim bolalarni oʻz tarbiyasiga olishga daʼvat etilgan respublika ayollariga murojaat qabul qilindi. Oʻzbekiston rahbarlaridan U.YUsupov va Y.Oxunboboevlar oilasi ham etim bolalarni oʻz tarbiyasiga oldi.

Toshkentlik temirchi usta *Sh.Shomahmudov* va *B.Akramovalar oilasi* turli millatga mansub 14 bolani farzandlikka oldi. Urushdan nogiron boʻlib kelgan Kattaqoʻrgʻonlik *H.Samatov* oilasi 13 bolani farzandlikka oldi. Samarqandlik kolxozchi ayol *F.Qosimova* oilasi 10 bolani farzandlikka oldi. *I.Karimov* 1996 yil “Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir” degan asarida: “Oʻsha ogʻir, bir burda non tansiq boʻlgan yillarda Oʻzbekiston minglab oilalarga boshpana, non berdi” - deb yozgan.

Oʻzbekiston – jangchilarni sogʻlomlashtirish markazi. Oʻzbekistonga joʻnatilgan yarador bemorlar uchun 1941 yil 1 oktyabrgacha 14950 oʻringa ega boʻlgan 47 gospital barpo etildi. Moskva, Kalinin va Rostovdan 15900 oʻringa ega boʻlgan 48 gospital koʻchirib keltirildi. Oʻzbekistonda 39140 oʻringa ega boʻlgan 113 ta gospitalda yarodar jangchilarga tibbiy xizmat koʻrsatildi. Oʻzbekistondagi gospitallarga urush yillarida 164382 ta yarador joylashtirildi, ularning 87 %i, yaʼni 143101 tasi davolanib chiqdi. Yaradorlarga 18482 nafar donor qon berib turdi.

Gospitallarga xoʻjaliklar tashkil etish uchun 1941 yil 385,5 gektar er maydoni ajratildi, 1943 yil 656 gektarni tashkil qildi. 1942 yil 1513 mehnat jamoalari, shu jumladan 750 korxona, kolxoz va sovxozlar gospitallarni otaliqqa olib yoqilgʻi, oziq-ovqat, qishloq xoʻjalik mahsulotlari bilan taʼminladi. Buxoro viloyatidagi gospitallarga 1943 yil yoqilgʻining 80%ini otaliq korxonalar etkazib berdi.

Mudofaa fondi uchun ishchi, kolxozchi va ziyolilar issiq kiyim, shaxsiy jamgʻarmalarini, qimmatbaho buyumlarini topshirdilar. Oʻzbekiston 1941 yil

ikkinchi yarmida 59 ming ot to'plab berdi. O'zbek raqqosasi Tamaraxonim 50 ming so'm topshirdi. Mudofaa fondiga 650 mln. so'm pul, 22 mln. so'mlik qimmatbaho buyumlar, 55 kg.ga yaqin oltin, kumush va qimmatbaho metallar to'plandi. Aholiga zayom, pul-buyum lotoreyasi sotish hisobiga 4,2 mlrd. so'm mablag' yig'ildi.

O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi front xizmatida

Sanoat tarmoqlarining yo'nalishi O'zbekistonda o'zgarib, korxonalarda yangi mehnat rejimi joriy qilindi. Ish kuni uzaytirildi, ishdan keyin qolib ishlash joriy etildi, mehnat ta'tillari, dam olish kunlari bekor qilindi. Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi harbiy qurollar ishlab chiqara boshladi. Andijondagi "Kommunar" va "Stroy mashina" zavodlari samolyot va tanklarga kerakli mahsulotlar ishlab chiqaradigan bo'ldi. Qo'qondagi Oxunbobev nomli tikuvchilik fabrikasi harbiy kiyimlar ishlab chiqaradigan bo'ldi.

Toshkentdagi 137 sanoat korxonalarining 64 tasi 1941 yil dekabrgacha qurol-yarog'lar, front uchun zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga kirishdi. O'zbekiston bo'yicha 1941 yil oxiriga kelib 300 ta sanoat korxonasi faqat harbiy mahsulot bera boshladi. O'zbekiston rahbari U.Yusupov "O'zbekiston – bu front orqasi emas, jang maydoni" - degan edi.

O'zbekiston sanoatini harbiy izga solish, ko'chirib keltirilgan asbob-uskunalarni joylashtirish ishlariga 1941 yil 5-7 dekabrda bo'lgan O'zKP MQ 5-plenumida yakun yasaldi. Toshkentga keltirib joylashtirilgan "Rostselmash" zavodi "Katyusha" va minomyot snaryadlari, Aviasiya zavodi samolyotlar, Kolchuginskdan keltirilgan Kabel zavodi harbiy aloqa mahsulotlarini etkazib bera boshladi.

O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan korxonalar 4-5 oyda, ayrimlari 1-2 oyda qurib bitkazilib, mahsulot bera boshladi. Ularning eng yiriklari: Chkalov nomli 84-aviasiya zavodi, Moskva kabel zavodi, Xarkov elektrostanok zavodi, Ko'tarma

kranlar zavodli, Rostov “Krasniy Aksay”, Sulsk nasos zavodi, Vagon-remont zavodi, “Krasniy put” zavodi, Kiev “Transsignal” zavodi edi.

O`zbekistondagi harbiy izga tushirilgan “Tashsel’mash” zavodi boshqa korxonalardan keltirilgan 438 stanok, 200 dan ortiq yuqori malakali ishchilar hisobiga kengaydi. Qodirov, Hakimov, Yusupov, Ismoilov kabi ustalar kunlik normalarini 200-300 %ga oshirib bajardi. O`zbekiston sanoatida urushning 1,5 yili mobaynida xotin-qizlar salmog’i 29 %dan ziyod oshdi va 1943 yil 63,5 %ni tashkil qildi.

Elektr energiyasi va yoqilg’i ishlab chiqarishni O`zbekiston sanoat korxonalari quvvatining kengayishi, ko`chirib keltirilgan zavodlarning ishga tushirilishi talab qildi. Bu muammoni hal etish uchun VKP(b) MQ va SSSR XKS 1942 yil 18 noyabrda “O`zSSRda 5 ta gidroeletrstansiya (GES) qurish to`g`risida” qaror qabul qildi. Yana metallurgiya zavodi qurish, ko`mir va neft qazib olishni ko`paytirish tadbirlari ham belgilandi. Yangi sanoat korxonalari va energetika tarmoqlari qurilishi uchun 1 mlrd. so`m ajratildi.

Eng yirik gidroelektrostansiya - Farhod GESi qurilishi 1943 yil boshlandi. Umumxalq qurilishiga aylangan Farhod qurilishi hashar yo`li bilan bajarilib, 10 oyda Sirdaryo jilovlandi. Urush yillarida Bo`zsuv daryosida: Tovoqsoy, Oqqovoq, Salor, Quyibo`zsuv, Oqtepa, Qibray GESlari; Samarqan viloyatida Taligulyan GESi, 30 ga yaqin kichik kolxoz GESlari qurilib ishga tushirildi. O`zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish 2,5 baravarga ko`paydi, ya`ni 1940 yil 482 mln. kv/s. dan 1945 yil 1187 mln. kv/s. ga ko`paydi.

**Ko`mir** qazib oladigan dastlabki shaxta 1940 yil oxirida Ohangaron daryosi oqimidagi Qurama tog’ tizmasida qurilgan edi. Urush davrida “Angrenugol” ko`mir konida yana 3 ta shaxta va ochiq usulda ko`mir qazib oladigan karer bunyod etildi. O`zbekiston va Qirg’iziston chegarasida Qizilqiya ko`mir koni ishga tushirilgach o`ta issiqlik quvvatiga ega bo`lgan qo`ng’ir ko`mir qazib olindi. 1940 yil atigi 3,4 ming tonna ko`mir qazib olingan bo`lsa, 1945 yil 103 ming tonna ko`mir qazib olinishi natijasida O`zbekiston sanoatining yangi tarmog’i – *ko`mir sanoati* barpo qilindi.

Andijon, Polvontosh, Changartosh, Chimyon **neft** konlarida mahsulot ishlab chiqarish ko`paytirildi. Urush yillarida Chuqurlangar, Tolmozor, Nayman, Shahrixon, Xo`jaobod, Janubiy Olamushuk yangi neft konlari ishga tushirildi. Neft tozalash zavodi, ozokerit ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi. O`zbekistonda urush yillarida neft ishlab chiqarish 4 marta ko`paydi va 1945 yil 478 ming tonnadan ortdi.

Mashinasozlik sanoatining rivojlanishiga energetika va yoqilg`i sanoatining o`sishi qulay baza yaratdi. G`arbdan ko`chirib keltirilgan zavodlar bazasida 16 ta stanoksozlik, to`qimachilik va mashinasozlik korxonalari tashkil etildi. **Metalga** talab oshib bordi. Bekobodda **metallurgiya zavodi** qurish haqida O`zbekiston XKS 1942 yil 17 inyunda qaror qabul qildi.

Rossiya va Qozog`iston sanoat korxonalaridan asbob-uskunalar keltirildi; zavod qurilishida 30 mingdan ko`proq kishi ishtirok etdi. Beloresk, Dobryanka, Gurev, Makeyevka zavodlaridan po`lat erituvchi mutaxassislar keldi. O`zbekistonliklar Ural va Sibirda marten, prokat ishlarini o`rganib keldi.

O`zbekistonning *1-metallurgiya* (Bekobod) zavodi 1944 yil 5 mart kuni dastlabki metall mahsulotlarini bera boshladi. Tez kunda zavodning 1-navbati, 1945 yil fevraldan 2-navbati ishga tushirildi.

Qora va rangli metall konlarini urush yillarida o`zlashtirish boshlandi. Langar, Ingichka, Qo`ytosh, G`o`rtepa, Olmaliq rangli metall konlari, Oqtosh boksit koni o`zlashtirildi.

Gorkiy va Stalinogorsk **kimyo kombinatlaridan** ko`chirib keltirilgan uskunalar asosida 1944 yil yanvarda Chirchiq elektrokimyo kombinatining 2-navbati qurilib, ammiak ishlab chiqara boshladi. Quvasoy kimyo zavodi, Qo`qon superfosfat zavodi, Farg`ona gidroliz zavodi 1943 yil qurilib ishga tushirildi. Kimyo sanoati mahsulotlari salmog`i 1940 yilga nisbatan 1945 yilda 6,5 baravarga ko`paydi. Yana 1943 yil 12 ta yog` zavodi, 3 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta qand va 4 ta konserva zavodlari qurilib ishga tushirildi. Hunar va temiryo`l bilim yurtlari, fabrika-zavod ta`lim maktablari 57 mingdan ziyod yosh ishchi kadrlarni tayyorlab berdi. Respublikada 100 mingdan ko`proq malakali ishchilar tayyorlandi.

280 ta yangi sanoat korxonalari O`zbekistonda urush yillarida qurib ishga tushirildi. Sanoatning yangi tarmoqlari: aviasiya, stanoksozlik, og`ir mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya vujudga keldi. YAlpi sanoat mahsulotida og`ir sanoatning hissasi 1940 yil 13,9 %ni tashkil etgan bo`lsa, 1945 yil 47,5 %ni tashkil etdi.

CCCRning eng katta sanoat markazlaridan biri Toshkent shahari bo`lib qoldi. Bekobod *sanoat shahri* sifatida vujudga keldi. Yangiyo`l, Chirchiq kabi yosh shaharlar rivoj topdi. O`zbekiston sanoatchilari frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318 ming aviabomba, 1,7 ming minomyot, 22 mln. mina, 560 ming snaryad, 1 mln. granata, 330 ming parashyut, 100 ming km. maxsus sim, 125 ming km. telefon kabellari etkazib berdi.

“Toshkent **temiryo`li** ishi to`g`risida” maxsus qaror 1943 yil 25 yanvarda qabul qilindi. Temiryo`l harbiy holatga o`tkazildi, unda ishlovchilar safarbar etilgan deb hisoblandi. O`zbekiston temiryo`lchilari 1941-1942 yy. 2700 sostavdagi passajir poezdlarini, ko`chirilgan korxonalarining asbob-uskunalari ortilgan 17600 vagonlarni mo`ljalga etkazishdi. O`zbekistonda 1941-1945 yy. temiryo`l liniyalari ikki baravar uzaydi. Toshkent-“Angren-ugol”, Boysun-Otquloq-Turangli-Toshkent tovar stansiyasi temiryo`llari qurildi.

O`zbekistonda urush yillarida Toshkent-Samarqand-Ashxobod, Toshkent-Samarqand-Boku, Toshkent-Samarqand-Krasnavodsk **telefon** liniyasi; 2 ta Toshkent-Samarqand-Buxor telefon aloqa yo`llari qurildi. 1943 yil qurilgan 500 km. telefon yo`li Toshkentni Xorazm va Qoraqalpog`iston bilan bog`ladi. Yirik korxonalarda ham 50-100 o`rinli telefon stansiyalari qurildi. Urush yillarida **pochta** xodimlarining xizmati o`sdi. 1941 yil 1 ta pochta xodimi 50 ming xat-xabar jo`natgan bo`lsa, 1942 yil 74,5 mingga, 1943 yil 77,5 mingga etdi.

**Qishloq xo`jaligining** barcha bo`g`inlarida urush davrida qat`iy ish tartibi belgilandi. Eng kam miqdordagi majburiy mehnat kunlari 1,5 baravarga oshirildi. O`smirlar uchun ham 12 yoshdan mehnat kunlari belgilandi. Belgilangan miqdordagi mehnat kunlarini bajarish majburiy qilib qo`yildi. Respublika dehqonchiligining strukturasi keskin o`zgarib, paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida

saqlab qolgan holda don, qand lavlagi, kanop, pilla, sabzavot, poliz mahsulotlarini ko`paytirish tadbirlari ko`rildi.

Urush yillarida Kattaqo`rg`on, Kosonsoy, Rudasoy suv omborlari; Yuqori Chirchiq, Shimoliy Farg`ona, So`x-Shohimardon, Uchqo`rg`on kanallari qurildi. 1942 yil fevral-martda barpo etilgan Shimoliy Toshkent kanali 15 ming gektar erni sug`orish imkonini berdi. Respublikaning sug`oriladigan er maydonlari 454,7 ming gektarga kengaydi.

O`zKP(b) MQning 1941 yil dekabrda bo`lgan 5-plenumida U.Yusupov O`zbekistonda g`alla masalasini hal qilish, o`zimizni o`zimiz un-non bilan ta`minlashimiz kerak degan vazifani ilgari surdi. 1942 yil 1408,1 ming gektar, 1943 y. 2090,2 ming gektar erga g`alla va dukkakli ekinlar ekilgach don mahsulotlari etishtirish ko`payib, respublika ehtiyojlari qondirildi, natijada 1941 yil 4,8 mln. so`m o`rniga 1943 yil 5,3 mln. so`m olindi.

O`zbekiston uchun yangi tarmoq – *qand lavlagi* etishtirish yo`lga qo`yilib Samarqand, Farg`ona, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari lavlagi etishtiriga ixtisoslashtirildi. 1942 yil 65 ming gektarga, keyingi yillarda 70 ming gektar lavlagi ekildi. Jizzax va Pstdarg`om tumanlarida har gektardan 400-800 senterdan lavlagi hosili olindi. Qand lavlagini qayta ishlash, shakar, qand ishlab chiqarish uchun Zirabuloq, Qo`qon, Yangiyo`l qand zavodlari qurildi.

O`zbekiston urush yillarida butun Ittifoq (SSSR)da ishlab chiqarilgan qandning 1/4 qismini berdi. Respublika bo`yicha 1944 yil 1 mln. 373 ming so`mlik, 1945 yil 1 mln. 646 ming so`mlik qand lavlagi topshirildi. O`zbekiston qishloq xo`jaligi xodimlari urush yillarida davlatga 1262 ming tonna don, 54,1 ming t. pilla, 482 ming t. sabzavot, 57,5 ming t. meva, 36 ming t. quruq meva, 159 m.t. go`sht, 22,3 m.t. jun mahsulotlar etkazib berdi.

Paxtachilik urush yillarida ham qishloq xo`jaligining muhim sohasi bo`lib, 1942-1943-yy. paxta tayyorlash rejasi bajarilmay qoldi, davlatga 1 mln. tonna paxta kam topshirildi. Bunga sabab: 1941-1943 yy. paxta maydoni 927650 gektardan 625343 gektarga kamaydi, mexanizasiya etishmadi; mineral o`g`itlar,

yoqilg'i kamaygan edi; erni ishlash, sug'orish tarmoqlarini tozalash uchun ishchi kuchi etishmaganidan agrotexnika yomonlashdi.

Paxta maydonlarini qisqartirish hisobiga don, qand lavlagi, oziq-ovqat mahsulotlari etishtiriladigan ekin maydonlari ko'paytirilgan edi. Respublika rahbarlari Moskvaga chaqirilib, ularni paxta tayyorlashni o'z holiga tashlab qo'yishda, layoqatsizlikda aybladi. Paxta rejasini bajarish, paxtani yanada ko'paytirish talab qilindi.

Boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik zug'umi VKP MQning 1944 yil 6 martda qabul qilingan "O'zKP MQning ishi to'g'risida"gi qarorida o'z ifodasini topdi. O'zKP MQning 1944 yil aprelda bo'lgan X-plenumida bu qarorni bajarishga doir tadbirlar ishlab chiqildi: kolxozlar mustahkamlandi, brigada va zvenolar qayta tiklandi, donli ekinga o'tgan ko'p xo'jaliklar paxtachilikka qaytarildi, kolxozchilar uchun majburiy mehnat kunlari yana oshirildi.

Ittifoq (SSSR) hukumati O'zbekiston paxtakorlari uchun 2300 yangi traktor, 300 yuk avtomobili, 375 ming tonna mineral o'g'it va qishloq xo'jalik uskunalari ajratdi. O'zbekistonda paxta tayyorlash rejasi 1944 yil bajarildi. 1943 yilga nisbatan 325 ming tonna ko'p paxta topshirildi, 1945 yil ham paxta tayyorlash rejasi bajarildi. Urush yillarida 4 mln. 806 ming t. paxta xomashyosi etkazib berildi.

Urush yillarida ishchilar bilan dehqonlar o'rtasidagi jipslik, o'zaro yordam yanada kuchaydi. Farhod GESi qurilishida 70 mingga yaqin koxozchi qatnashdi. Front orqasidagi mehnati uchun 160 mingga yaqin kishi "Shuhrat" medali bilan mukofotlandi.

Aholi turmushi. Hamma narsa frontga safarbar etilishi natijasida oziq-ovqat tanqisligi vujudga kelib shaharlarda oziq-ovqat, sanoat mollarini *kartochka* asosida taqsimlash joriy etildi. Ishchi va xizmatchilarga kuniga 400-500 gr., oila a'zolariga 300 gr. non berish belgilandi.

Oziq-ovqat va sanoat mollarini me'yorlangan tarzda taqsimlash qishloq aholisiga joriy etilmadi. Ularning turmushi yanada og'irlashdi, chunki ular ishlagan mehnat kunlari uchun deyarli haq ololmasdi. Qishloq aholisiga oziq-ovqat

mollari matlubot kooperasiyasi do`konlarida topshirgan qishloq xo`jalik mahsulotlari miqdoriga qarab qat'iy me'yorlangan miqdorda berilardi.

Aholini oziq-ovqatlar bilan ta'minlashni yaxshilash maqsadida sanoat korxonalari qoshida yordamchi xo`jaliklar tashkil etildi. Ularga vaqtincha foydalanish uchun 53 ming gektar er ajratildi. Oziq-ovqat tanqisligi sharoitida pul qadsizlanib, chayqovchilik avj oldi.

I.Karimov 1996 yil "Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir" asarida: "Mamlakat ichkarisida urush yillarida yuz minglab vatandoshlarimiz chekkan zahmatlarni.. esdan chiqarib bo`ladimi" - degan edi.

Tayanch so`zlar: Ikkinchi jahon urushi, Germaniya, Italiya, Yaponiya, fashizm, front, Sh.Shomahmudov, B.Akramova, H.Samatov, F.Qosimova, mudofaa fondi, front orqasi, qand lavlagi.

2-§. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat.

O`zbekistonning qardosh xalqlarga yordami

Ilm-fan g'alaba uchun. Urushning dastlabki kunidan SSSR Fanlar Akademiyasining (FA) O`zbekiston filiali, 75 ta ilmiy muassasalar, 25 ta ilmiy-tadqiqot institutlari, 23 ta ilmiy stansiya xo`jalik hayotini harbiy izga solishga jalb etildi. Olimlarning tadqiqotlarini muvofiqlashtirish maqsadida 1941 yil 29 noyabrda O`zbekiston Ilmiy muhandis-texnika jamiyati tuzildi.

G'arbiy hududlardagi yirik shaharlardan SSSR FAning tarix, iqtisodiyot va huquq, jahon xo`jaligi va siyosati, sharqshunoslik, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat, tuproqshunoslik, seysmologiya institutlari, muzey va kutubxonalar O`zbekistonga ko`chirib keltirildi. SSSR FAning 375 ta olim va xodimlari ko`chib keldi. Olimlar e'tiborini mudofaa sanoati uchun zarur bo`lgan tabiiy resurslarni izlab topishga qaratdi.

Geolog olim H.Abdullaev tadqiqotlari natijasida qalay, volfram, molibden, o`tga chidamli minerallar, nodir metallar va boshqa xomashyo konlari topildi.

A.Ukionskiy boshchiligida geologlar guruhi temir konini topishi O'zbek metallurgiya kombinati qurilishida katta voqea bo'ldi. D.Bogdanov va muhandis G.CHikrizov Angrenda ko'mir konining boy zahiralarini topib yangi shaxtalar qurishga ko'maklashdi.

Sirdaryodagi Farhod GESi loyihasini ishlab chiqishda irrigatorlar A.Askochenskiy, V.Poslaviskiy faol ishtirok etdi. Loyihachilarga akademiklar G.Grafito va V.Vedeneev qimmatli maslahat berdi. Kimyogar olimlar neftning suvini ketkazish, oltingugurtdan tozalash, ko'mirni kokslash, paxta chiqindilaridan foydalanish, etil spirti, soda, kislota olishning yangi usullarini yaratdi. Kimyogarlar tadqiqoti natijasida turli dori ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Toshkentda famasevtika zavodi ishga tushirildi.

Butunittifoq *paxtachilik* ilmiy-tadqiqot instituti paxtaning yangi navlarini yaratishda izlanishlar olib bordi. Seleksionerlar S.Kanash va A.Avtonomov boshchiligida vilt kasalligini yuqtirmaydigan yangi navni yaratdi. S.Kanash yaratgan S-460, L.Rumshevich yaratgan F-108 yuqori hosilli navlar hamda boshqa uzun tolali navlar paxtachilikning rivojida ulkan hissa bo'ldi.

O'zbekistonda ekib kelingan amerika paxta navlarini yangi navlar bilan almashtirish 1944 yil tugallandi. Samarqandda joylashtirilgan Timiriyazov nomli *qishloq xo'jalik akademiyasi* xodimlari bilan respublika olimlari hamkorlikda g'o'za, bug'doy va qand lavlagini almashlab ekish usulini joriy qildi va qand lavlagidan mo'l hosil olishga ko'maklashdi.

V.Struve, V.Shishkin, E.Bertels, I.Dodonov, V.Zohidov, N.Inoyatov, A.Yakubovskiy, M.Masson, S.Tolstov, Ya.G'ulomov O'zbekistonning eng qadimgi va o'rta asrlar tarixi, madaniyati, etnogenezi bo'yicha asarlar tayyorladi. Ikki jildlik "O'zbekiston xalqlari tarixi"ni tayyorlashga kirishdi. "O'zbek adabiyoti tarixi" asarini yozuvchi A.Tolstoy rahbarligida rus va o'zbek olimlari yaratdi.

1943 yil 4 noyabrda **O'zbekiston Fanlar Akademiyasi** (O'zFA) ochildi. Uning 1-prezidenti etib T.N.Qori Niyoziy saylandi. Tez orada Til, adabiyot va tarix instituti bazasida yangi ilmiy muassasalar: Tarix va arxeologiya, Til va adabiyot,

SHarqshunoslik, Iqtisodiyot, Matematika va mexanika, Tuproqshunoslik, Fizika-texnika institutlari va laboratoriyalar tashkil etildi.

O'zbekiston FA tarkibida 1945 yil 23 ta ilmiy muassasa, shu jumladan 2 ta ilmiy tadqiqot instituti, 2 ta laboratoriya va tajriba stansiyalari faoliyat ko'rsatdi. O'zFAning 3 faxriy a'zosi, 15 haqiqiy a'zosi, 20 muxbir a'zosi va 1265 ilmiy xodimi, 54 ta fan doktori, 172 ta fan nomzodi ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi. Ular orasida fizika-matematika fanlari doktorlari T.Sarimsoqov va V.Romanovskiy, geolog olim H.Abdullaev, fizik S.Umarov, faylasuf I.Mo'minov, adib S.Ayniy, yozuvchi Oybek, shoir G'.G'ulom bor edi.

Sharqshunoslik instituti olimlari SHarq qo'lyozmalari asosida tayyorlagan fors, arab va turkiy tillarda yozilgan qo'lyozmalar to'plami 3 jildidan iborat bo'lib, ularda 300 ga yaqin qo'lyozma tavsiflab berildi. O'zFA Prezidiumida 1944 yil aspiantura tashkil etilib, o'sha yili 60 kishi, shu jumladan 41 nafar o'zbek qabul qilindi. Akademiya institutlarida 1944 yil 2 ta doktorlik, 17 ta nomzodlik dissertasiyalari yoqlandi. Urush yillarida o'zbekistonlik olimlar 1000 dan ortiq ilmiy ishlarni bajardi. Ularning ko'pchiligi xalq xo'jalik va mudofaa ahamiyatiga ega bo'ldi.

Maorif va oliy ta'lim. Ko'pchilik professor-o'qituvchilar, talabalar frontga safarbar etilgach Samarqand kooperativ instituti va Toshkent moliya-iqtisodiyot instituti, Toshkent va Samarqand tibbiyot institutlari, O'zbek va O'rta Osiyo davlat universitetlari birlashtirildi. O'zbekistonga 1941-1943 yy. Moskva, Leningrad, Kiev, Xarkov, Voronej, Odessa shaharlaridan 35 oliy o'quv yurti va 7 harbiy akademiya ko'chirib keltirildi. Ular o'zaro yoki O'zbekiston oliy o'quv yurtlari bilan birlashtirildi.

Moskva va Leningradlik olimlar talabalarga yangi kurslar bo'yicha ma'ruzalar o'qidi, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga ko'maklashdi. Toshkent industriya instituti ilmiy jamoasi Bekobod metallurgiya zavodini qurish, mis va rudalarni eritish usullarini ishlab chiqish, metal korroziyasiga qarshi yo'llarni topish, yangi zavodlar qurishda qatnashdi.

1943-1944 yy. ko`chib kelgan pedagog-olimlar o`z shaharlariga qayta boshladi. Vaqtincha yopilgan institutlar qayta tiklanishi, yangidan CHimboy va Urganch pedinstitutlari, Namangan va Marg`ilon o`qituvchilar institutlari, Toshkent teatr san`ati instituti ochilgach ilmiy-pedagogik kadrlarga muhtojlik yana orta boshladi. Oliy o`quv yurtlari soni 1945 yilda 1940 yilga nisbatan 3 taga ko`payib 33 taga etdi, talabalar soni 19,1 mingdan 21,2 ming kishiga ortdi. Urush yillarida 10 mingdan ko`p oliy malakali va 3,7 mingga yaqin o`rta maxsus ma`lumotli mutaxassislar tayyorlandi.

Maktablarda urushgacha erkak o`qituvchilar respublikada 74,6 %ni tashkil etardi. 1944 yil o`qituvchilar armiyadan maktablarga qaytarildi. Maktablarda ta`lim-tarbiya sifatini yaxshilash maqsadida o`quvchilar bilimni baholashning 5 balli tartibi joriy etildi. Boshlang`ich va 7 yillikni tugatganlar uchun bitiruv imtihonlari, o`rta maktabni bitiruvchilarga attestat uchun imtihon topshirish, a`lo ko`rsatgich uchun oltin va kumush medallar berish joriy etildi. Umumta`lim maktablarida 1940/41 yy. 5504 ta maktablarda 1368,9 ming o`quvchi, 1945/46 yy. 4976 ta maktablarda 989,2 ming o`quvchi ta`lim oldi.

**Adabiyot g`alaba uchun.** O`zbek yozuvchi-shoirlari urush yillarida ko`chirib keltirilgan rus, ukrain, belorus, moldavan yozuvi-shoirlari bilan hamkorlik qildi. Ular hamkorlikda “Biz engamiz” degan almanax, “O`zbekiston shoirlari-frontda” degan antologiya chop etdilar. H.Olimjon, Uyg`un, S.Abdulla, N.Pogodin birgalikda “O`zbekiston qilichi” musiqali dramasini yaratdi.

Urush yillarida Oybekning “Navoiy” va “Qutlug` qon” romanlari, A.Qahhorning “Oltin yulduz” qissasi va “Xotinlar” asarlari yaratildi, she`riyat yuksaldi. H.Olimjon “Qo`lingga qurol ol”, “Sharqdan g`arbga ketayotgan do`stga”, “Jangchi Tursun”, “Roksananing ko`z yoshlari” asarlarini yaratdi. G`.G`ulom “Sen etim emassan”, “Men-yahudiyman”, “Bizning ko`chada ham bayram bo`lajak” asarlarini yozdi. Uyg`un “Qasam”, “Bir qadam ham orqaga chekinilmasin”, “Maktub” asarlarini yozdi. M.Shayxzodaning “Ona kuzatmoqda”, “Kapitan Gastello” she`rlari; S.Jo`raning “Pulemyotchi ovozi”, “Nayzamiz” she`rlari; Sh.Rashidovning “Qahrim” she`rlar to`plami chop etildi.

Ommaviy axborot vositalaridan urush yillarida O`zbekistonda 200 ga yaqin gazeta, shundan 124 tasi o`zbek tilida, 52 ta jurnal, shundan 19 tasi o`zbek tilida nashr etilar edi. Gazetalarning bir galik adadi 900 ming edi, shundan 600 ming nusxasi o`zbek tilida chiqar edi.

O`zbekistonlik yozuvchi va jurnalistlardan T.Rustamov va R.Muhammadiy sovet armiyasi bosh boshqarmasida inspektor bo`lib xizmat qildi. J.Azizxonov, R.Abdurahmonov, A.Rahmat, Sh.Bo`latov, M.Murodov, Y.Bilolov front gazetalarida muharrir o`rinbosarlari bo`lib xizmat qildi. N.Safarov, M.Ismoilov, Z.Fatxullin, M.Jo`ra, S.Jo`ra, T.Ernazarov harbiy muxbir sifatida va jurnalistikaning jangavor sohalarida faoliyat ko`rsatdi.

Urush yillarida o`zbek tilida 14 ta front va 12 ta dviziya gazetasi, “Front haqiqati”, “Qizil askar haqiqati”, “Qizil armiya”, “Vatan sharafiga uchun”, “Dushmanga qarshi o`lg`a” kabi gazetalar nashr etilgan. Madaniy-ma`rifiy muassasalardan: 754 ta kino qurilma, 11 ta muzey, 360 ta qiroatxona, 1044 ta klub, 433 ta kutubxona, 2800 ta qizil choyxona omma orasida siyosiy, ma`rifiy, tarbiyaviy ishlarni olib borish markazi edi.

**San`at front xizmatida.** Urush yillarida *teatr san`ati* rivojlanib, 36 ta teatr ishlab turdi. Toshkent va Andijonda yangi teatrlar ochildi, ko`chirib keltirilgan 14 ta teatr ham faoliyat ko`rsatdi. Teatrlarda urush mavzusidagi “Davron ota”, “SHerali”, “O`zbekiston qilichi” musiqali dramalari, “Ulug`bek” va “M.Torobiy” operalari, mardlik mavzusida K.Yashinning “Bosqinchilarga o`lim”, M.SHayxzodaning “Jaloliddin” p`esalari ko`rsatildi.

Urush yillarida O`zbek davlat opera va balet teatri 10 ta, Hamza teatri 16 ta, Gor`kiy nomli rus drama teatri 32 ta yangi spektaklni sahnalashtirdi. Respublika teatr jamoalari 1942-1944 yy. 203 ta yangi asarni sahnalashtirdi, 187568 marta spektakl va konsert namoyish etdi. *Xalq musiqa san`ati* an`analariga tayanib T.Jalilov va YU.Rajabiy xalqchil asarlar yaratdi. M.Ashrafiy, T.Sodiqov, M.Burhonov musiqa madaniyatini yuksak darajaga ko`tardi.

Toshkent badiiy fil'mlar studiyasi ko'chib kelgan kinomatograflar bilan hamkorlikda "Ikki jangchi", "Nasriddin Buxoroda", "217-raqamli odam", "Vatanga sovg'a", "5 respublikaning fil'm-konserti" nomli kinofil'mlarni yaratdi.

Urush yillarida O'zbekiston *rassomlaridan* L.Abdullaev "Qizil armiyaga kuzatuv", "Mukofot bilan tabriklash", O'.Tansiqboev "Otliqlar hujumi", "Partizan qiz", Ch.Ahmarov "O'zbekiston-frontda", V.Kaydalov "Fashist gazandasi yo'q qilindi", "Dushmanga qaqshatqich zarba" asarlarini yaratdi. O'zbekiston rassomlari urush yillarida 39 ta ko'rgazma tashkil etdi, 5 mingdan ko'proq badiiy-siyosiy plakatlar yaratdi.

San'atkorlardan tuzilgan 30 dan ortiq konsert brigadalari frontdagi harbiy qismlarda 400 dan ko'proq, respublikadagi harbiy qismlarda 15 mingta, gospitallarda 10 mingta konsert berdi. Frontda, ishchilar va paxtakorlar huzurida san'atkorlardan H.Nosirova, Tamaraxonim, A.Hidoyatov, L.Sarimsoqova, S.Eshonto'raeva, A.Bakirov, K.Ismoilovalar xizmatda bo'lgan.

O'zbekistonning baynalmilallik yordami. SSSRning g'arbiy hududini bosib olgan fashist bosqinchilari Moskva ostonalarida, Stalingrad, Kursk, Oryol, Belgrad shaharlarida tor-mor etildi. Ozod etilgan shahar va qishloqlarni tiklash ishlariga Sherobod MTSining brigadir-mexanigi O.Cheximov 10 ming so'm, traktorchi Ro'ziev 15 ming so'm, Samarqand viloyati 170 mln. so'm yordam berdi, 80 mingta kitob va darslik yubordi.

O'zbekiston 1943 yil bahorida ozod etilgan tumanlarga 2 ming traktor, avtomobil va qishloq xo'jalik mashinalari, 8 ming ot va ho'kiz, 170 ming bosh qo'y va echki jo'natdi. O'zbekistonlik yoshlar 1943 yil oktyabrda Leningradlik bolalarga 250 tonna oziq-ovqat, 10 ming juft poyabzal va kiyim, 2 mln. so'mdan ko'proq pul yubordi.

Toshkent tovar stansiyasi temiryo'lchilari G'arbdagi stansiyalarning birini tiklash uchun 35 ta ko'targich asboblarni jamlanmasi, 350 dona slesarlik asboblari, 2 mingdan ortiq ehtiyot qismlarni jo'natdi. Toshkent temiryo'lchilari 1943 yil 30 martda asbob-uskuna orilgan butun bir eshelonni Stalingrad temiryo'l tarmog'ini

tiklash uchun jo`natdi. Unda ko`chib yuradigan maxsus ustaxona, 2 ta paravoz, jihozlangan 33 ta vagon va platforma, dori va ichki kiyimlar bor edi.

O`zbekistonlik 60 mingga yaqin kishi 1943 yil Sverdlovsk, Chelyabinsk, Moskva, Ivanov viloyatlarida ishladi. 540 aloqachi Rossiya va Ukrainada aloqa vositalarini tiklashda qatnashdi. O`zbekiston mehnat rezervlari maktablarining 15 ming talabasi 1943-1945 yy. Donbass, Kiev, Leningrad va Ural korxonalari, qurilishlari va temiryo`llarida ishlash uchun jo`natildi.

O`zbek xalqining g'amxo`rligi. Stalin va uning amaldorlari urushning dastlabki yillari kichik xalqlar va etnik guruhlariga adolatsizlik qildi. Volgabo`yi nemislar avtonom respublikasi tugatildi, 300 mingdan ortiq aholisidan "bosqinchilar yordam olishi mumkin" degan gumon bilan ularni Sibir va Qozog'istonga ko`chirdi.

Sibir va O`rta Osiyoga 1943 yil oxiri - 1944 yil boshida Volga quyi oqimi va Kaspiy bo`ylarida yashovchi qalmoqlar, Shimoliy Kavkazda yashovchi qorachoylar, chechenlar, ingushlar, bolqarlar ko`chirildi. 1944 yil iyunida Sibir va O`rta Osiyoga qrim tatarlari, greklar, keyinroq mesxeti turklari badarg'a qilindi. Bu xalqlar "fashistlar bilan hamkorlik qilish"da ayblandi. O`zbekistonga 175 mingdan ortiq chechen, 157 ming ingush, 150 mingdan ortiq qrim tatarlari, 4500 bolqar, o`n minglab mesxeti turklari, greklar ko`chirib keltirildi.

*Tayanch so`zlar:* Timiriyazov nomli qishloq xo`jalik akademiyasi, O`zbekiston Fanlar Akademiyasi, konsert brigadalari, qalmoq, qorachoy, chechen, ingush, bolqar, qrim tatarlari, greklar, mesxeti turklari.

3-§. O`zbekistonliklarning frontdagi jasoratlari

Dastlabki janglar. Chegaradagi **Brest** qal'asining 50 dan ortiq millatga mansub jangchilari orasida o`zbekistonliklardan D.Abdullaev, B.Kashanov, A.Aliev, N.Siddiqov, U.O`taev bor edi. Ular qariyb 1 oy qal'ani himoya qildi.

Brest qal'asi devoriga qon bilan "O'layotgan bo'lsam ham taslim bo'lmayman, alvido Vatanim" - degan so'zlar yozilgan.

G'arbiy chegaralardagi dastlabki janglarda Toshkentlik Z.Karimov jasorat ko'rsatdi; u Qrim va Kavkazdagi jasorati uchun 1 va 2 darajali "Shuhrat" ordeni, "Jasorati uchun" medali bilan taqdirlandi. O'zbekistonlik jangchilar *Smolensk, Kiev, Odessa, Sevostopol* shaharlari mudofaasida qatnashdi

Odessa himoyasida O.Umarov dushmanning 40 avtomobildan iborat kolonnasiga hujum qilib, 3 avtomashinani safdan chiqardi, 9 nemis askarini er tishlatdi. O.Umarovning harbiy bo'limi *Odessa* yonidagi dushman aerodromiga hujum qilib dushmanning 16 samolyoti va 30 avtomashinasini yondirib yubordi. O.Umarov 12 fashistni yo'q qildi, biroq u *Kerch* uchun bo'lgan jangda halok bo'ldi. *Odessa* himoyasida komandir H.Zaripovning sapyorlar rotasi dushmanning 27 tanki va 13 bronetransportyorini portlatdi.

O'zbekistonlik jangchilar qatnashgan *Brest, Smolensk, Kiev, Odessa, Sevostopol, Leningradning* qahramonona himoyasi Germaniyaning "Yashindek tez urush qilish" rejasiga dastlabki zarba bo'ldi.

Moskva uchun janglar. 1941 yil kuz-qish oylarida tarixda misli ko'rilmagan katta harbiy qo'shinlar *Moskva ostonalarida* to'qnashdi. Janubiy G'arbiy front tarkibidagi 353-tog' o'qchi polkining jangchisi Q.Turdiev 1941 yil 25 oktyabrda Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi. U "til" olib kelish uchun razvedkaga yuborildi. O'rtoqlari halok bo'lgach bir o'zi dushmanning 1 dzot, 9 askar va zobitini yo'q qilib, 3 tasini asirga olib front qo'mondoni S.Timoshenkoga xabar berdi.

Toshkentda xizmat qilgan g'eneral I. Panfilov *Almati* shahrida Turkistonliklardan diviziya tuzdi. Uning komandirlari tarkibida Toshkent piyoda bilim yurti va O'rta Osiyo harbiy okrugi harbiy-siyosiy bilim yurtida ta'lim olgan 180 ta zobit bor edi. General Panfilov diviziyasi Moskva ostonalaridagi *Volokolamsk* yo'nalishidagi jangda ommaviy qahramonlik ko'rsatdi. Panfilov halok bo'ldi, ammo diviziya 8-gvardiyachi Panfilovchi diviziya nomi bilan jang

qildi. Janglarda vzvod komandirlari I.Xalilov, Z.Ibrohimov, M.Madaminov, A.To`g`aev, jarroh G'.Abdurahimov jasorat ko`rsatdi.

Moskva ostonalarida 1 va 2-otliq askarlar korpuslari safida O`zbekistonda tuzilgan 21 va 44-otliq askarlar diviziyasi qahramonlik ko`rsatdi. O`zbekistonda tuzilgan 258-o`qchi diviziya *Kalugani* ozod etishda gvardiyachi diviziya unvoniga sazovor bo`ldi. Bu diviziya Moskva ostonalarida 9000 dan ko`p dushmani er tishlatib, 137 ta aholi manzilgohlarini ozod qildi, 1-bo`lib *Upa* daryosiga chiqdi. O`zSSR Oliy Kengashi Raisi Y.Oxunboboev boshchiligidagi o`zbek delegasiyasi 1941 yil dekabrda Moskva ostonalarida jang qilayotgan G`arbiy front jangchilari bilan 1942 yil 1 yanvar - Yangi yilni birga kutib olishdi. Ularga 29 vagon meva, 9 ming po`stin, 20 ming juft kigiz etik, 100 ming juft qo`lqop sovg`a qildi.

Moskvadagi Teatr san`ati institutida o`qiyotgan Andijonlik o`zbek qizi, mohir mergan va razvedkachi *Zebo G`anieva* Moskva mudofasida ishtirok etdi. Uning harbiy qismi Moskva-Volga kanali bo`ylab joylashgan edi. U 1942 yil 16 martda razvedkaga borib qimmatli ma`lumot olib keldi. 21 maygacha 23 ta fashistni er tishlatdi. Z.G`anieva 1943 yil avgustda Demyansk jangida og`ir yarador bo`lib, 33 marta jarrohlik operasiasiga bardosh berdi. Urushdan keyin u Bokuda institutni tamomlab, Moskva jahon adabiyoti institutida nomzodlik dissertasiyasini yoqladi.

Moskva ostonalarida jang qilgan o`zbekistonlik merganlar Ishoqov 354, Abubekov 229, YUsupov 132, Madaminov 123 fashistni er tishlatdi. "Moskva mudofaasi uchun" medali bilan o`zbekistonlik 1753 jangchi mukofotlandi. Ikkinchi jahon urushi boshlangandan beri o`tgan 2,5 yil orasidagi fashistlarning 1-yirik *mag`lubiyati* Moskva yonida bo`ldi. Fashistlarning "*yashindek tez urush*" rejasi butunlay barbod bo`ldi.

O`zbekistonlik jangchilar 1942 yil *Qrim, Donbass, Don, Kuban, SHimoliy Kavkazdagi* og`ir janglarda ham qatnashdi. *Sevastopolda* 8 oylik mudofaa janglarining boshliqlaridan biri general I.Petrov Toshkentda xizmat qilgan edi, uning adyutanti Toshkentlik Z.Qahharov edi. I.Petrov Shimoliy Kavkaz, 4-Ukraina

frontlarida qo`mondonlik qildi, Berlin operasiasida qatnashdi, urushdan keyin Toshkentga kelib Turkiston harbiy okrugiga qo`mondonlik qildi.

Stalingard jangida O`zbekistonliklar 62 va 64- armiyalar safida xizmat qildi. Shuningdek Farg`ona va Samarqandda o`zbeklardan tuzilgan 90 va 94-o`qchi brigadalar ham etib keldi. 21-otliq askarlar diviziyasi baland ruhda jang qilgan, uning komissari general-mayor M.Uzoqov edi. Volga bo`ylarida dahshatli janglar bo`layotganda o`zbekistonlik jangchilar o`zbek xalqidan olgan xatda: “Farzandlarimiz, erlarimiz.. fashistlarni hamma joyda to`xtatib qolingiz” - deb yozilgan edi.

128-gvardiyachi Turkiston tog`-o`qchi diviziyasi shiddatli zarbalari bilan shuhrat qozondi. M.Kabirov vzvodining 40 jangchisi Perelazovsk xutoridagi tepalikni ishg`ol qilishda 11 jangchisi tirik qolib, tepalik yonida 300 ta dushmani 12 kun to`xtatib qoldi. Tirik qolgan 11 jangchidan 9 tasi o`zbek, 1 tasi qozoq, 1 tasi tatar edi. Jangda faqat A.Erdonov va M.Kabirov tirik qoldi. Bu tepalik hozirgacha “Sharqning 11 qahramoni tepaligi” deb ataladi.

Stalingard jangida 1942 yil noyabrda namanganlik zobit M.Jabborov o`zining motoo`qchilar rotasi bilan dushmanning 2 ta polkini qirib tashladi. Buxoro viloyatidan mergan H.Xo`jamatov, Qorako`l tumanidan Haitov, Toshkent Pedagogika instituti talabasi E.Sempkovskaya kabi o`zbekistonliklar jasorati Stalingrad jangi solnomasidan munosib o`rin egalladi. Mashhur Pavlov uyini mudofaa qilganlar orasida o`zbek K.Turg`unov ham bor edi. O`zbekistonlik 2738 jangchi “Stalingrad mudofaasi uchun” medali bilan mukofotlandi.

Urushda tub burulish. O`zbekistonda tuzilgan 62 va 69-o`qchi diviziyalar, 162-O`rta Osiyo-Novgorod-SHimol diviziyasi 1943 yil yozida **Kursk yoyida** bo`lgan qattiq janglarda alohida jasorat ko`rsatdi. Shuningdek o`zbekistonliklar 5 va 15-o`qchi diviziyalar hamda 5 va 62-gvardiyachi o`qchi diviziyalar tarkibida ham jang qildi.

“Oryol” diviziyasi faxriy nomini olgan 5-o`qchi diviziyaga Zolotaryovka qishlog`ini ozod qilish topshirildi, unda Farg`onalik A.Shukurov bor edi. Unga jasorati uchun Qahramon unvoni berildi va bu qishloq Shukurovka deb ataldi.

Z.Hasanov o`zini ham dushmani ham portlatib yubordi. Shifokor-jarroh M.Ashrapova namunali xizmati uchun 1-gvardiyachi armiya jangchilari hurmatiga sazovor bo`ldi. U Pragagacha jangovar yo`lni bosib o`tdi. Urushdan keyin Toshkent Tibbiyot institutida ishlab, professor bo`ldi.

Kurskdagi g'alabadan so`ng qizil armiyaning 2000 km. uzunlikdagi qudratli strategik frontlarda hujumi boshlandi. Shimoliy Don, Desna, Soj daryolari ham, dushmanning mudofaa pozisiyalari ham qizil armiyani to`xtatib qololmadi.

Dneprni kechib o`tishda Toshkent viloyatida tuzilgan 441-o`qchi diviziya jasorat ko`rsatdi. Ozerov otryadi Dneprni kechib o`tib Dnepr va Soj daryolari burilish joyidagi kichik istehkomni egalladi. Ular rota komandiri J.Usmonov kelguncha 2 kun marrani egallab turdi. J.Usmonovga Qahramon unvoni berildi. Dneprni birinchi bo`lib kechib o`tganlar orasida G'ijduvonlik V.Nabiev, SHofirkonlik X.Aminov, Romitanlik Sh.Ergashev, Buxorolik T.Tixonov, Andijonlik Q.Do`smatov, Qoraqalpoq X.Shoniyozov bor edi. Dneprni kechib o`tishda jasorati uchun 26 nafar o`zbek yigitiga, jami 2348 jangchiga Qaxramon unvoni berildi.

Kursk va Dneprdagi g'alaba jahon urushining borishida *tub burulish* yasadi. Harbiy strategik tashabbus dushmandan tortib olindi, nemis-fashist qo`shinlarini halokatga mahkum etdi. **Stalingraddagi** g'alaba Gitler Germaniyasining engilishi muqarrarligini ko`rsatdi. O`zbekistonlik jangchilar *Leningrad qamalida, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo`yi* respublikalarini ozod qilishda qahramonlik namunalarini ko`rsatdi. Dushman 1944 *yil kuzida* mamlakatdan butunlay haydab chiqarildi, SSSR chegaralari tiklandi.

**O`zbekistonlik partizanlar.** Dushmani tor-mor etishda partizanlar harakatining o`rni katta bo`ldi. Urushning dastlabki davrida harbiy qismlar qurshovda qolib, asirga tushib qoldi. Asirlar orasida o`zbekistonliklar ham bo`lib, asirlar soni 5 mln.dan ortiq edi. Komissarlar, kommunistlar surishtirilmasdan otilar edi, qolganlar harbiy lagerga tashlanardi. Fashistlar dastlab harbiy asirlarni o`ldirar edi. Keyinchalik urush dushman o`ylaganidek bo`lib chiqmagach, harbiy asirlardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalana boshladi.

Germaniyaga olib ketilgan sovet fuqarolari soni 4 mln.dan ortiq edi. Ularning ko'pi *Osvensim, Mautxauzen, Buxinvald* kabi o'nlab o'lim lagerlarida o'ldirildi. Partizancha kurashga aholining qamaldan chiqqan qismi yoki harbiy asirlikdan qochgan jangchilar o'tdi. Partizanlar harakati Markaziy shtabi yuborgan harbiy mutaxassislar, razvedkachilar partizanlarni yirik otryadlarga birlashtirib, uyushgan holda dushmanga qarshi kurashdilar. Qurshovdan chiqqan o'zbekistonlik jangchilar *Rossiyaning g'arbi, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya* respublikalarida partizan qo'shinlarida ishtirok etdi.

Belorussiyada mashhur bo'lgan "Chekist" partizan otryadining razvedkachisi M.Topiboldievga Qahramon unvoni berildi va Pisarevo qishlog'i Topiboldievka deb ataldi. *Gomel* atrofidagi «Temir yo'l urushi»da urushda J.Otaboev ishtirok etdi. Bryansk atrofida I.Musaev, A.Hakimov, I.Qosimov dushmanga to'satdan zarba berdi. **Ukrainada** S.Kovpak, A.Sobirov, A.Feodorov, M.Naumovlarning partizan qo'shinlari safida yuzlab o'zbekistonliklar ham qatnashdi.

O'zbekistonliklar - Evropa xaloskori. O'zbekistonlik jangchilar Evropani ozod qilishda faol qatnashib, **Polshada** shonli xotira qoldirgan 1-o'zbek generali 57-gvardiyachi diviziya qo'mondoni *Sobir Rahimov* edi. Uning diviziyasi Kavkazdan Sharqiy Prussiyagacha bo'lgan janglarni bosib o'tdi, unga 1943 yil martda general-mayor unvoni berildi.

S.Rahimov 1943 yil maydan 1944 yil aprelgacha Moskvadagi Oliy harbiy akademiyada ta'lim oldi. U Belorussiyani, Polshaning Grudzyandz, Gnev, Starograd, Dzyaddovo shaharlarini ozod qildi. S.Rahimov 1945 yil 26 martda Gdansk shahrini ozod qilishda xalok bo'ldi. Ulimidan so'ng Qahramon unvoni berildi. Polsha xalqi S.Rahimov nomini e'zozlab kelmoqda.

Maxsus lagerlardan qochgan o'zbekistonliklar *Chexoslovakiya, Polsha, Yugoslaviya, Gresiya, Fransiya*dagi Qarshilik harakatiga qo'shilib jang qildi. Polshada Samarqandlik G.Bulatov otryadi ko'prik va temiryo'llarni portlatib dushmanning eshelonlarini ag'dardi.

Slovakiyada 1944 yil o'rtalarida fashistlarga qashi milliy qo'zg'olonda o'zbekistonliklardan partizan otryadi komandiri V.Melnikov, R.Allamov, A.Narzullaev, R.Hamroevlar ishtirok etdi. **Yugoslaviya**da Farg'onalik U.Xolmatov jasorat ko'rsatib 3 marta YUgoslaviya mukofatlariga sazovor bo'ldi.

Fransiyada 37 millatga mansub 2200 sovet harbiy asirlaridan tuzilgan partizanlar polki A.Kozaryan qo'mondonligida fransuz partizanlari bilan Ales, Viltor, Sen-Sheli shaharlarini, Gar va Lozer departamentini ozod qildi. Bu janglarda Samarqandlik A.Rahmatov, Bulung'urdan S.Shomurodov, Toshkentdan R.Rahimov va N.Amirov faol qatnashdi. Fransiya janubini ozod etishda jasaroni uchun Qo'qonlik H.Ismoilov, Toshkentlik T.Ziyaev Fransiyaning "Janna d'Ark kresti" ordeni bilan mukofotlandi.

Italiyaning Karraro konlarida ishlatish uchun olib borilgan harbiy asirlar Andijonlik T.Qo'chqorov va A.Mamajonov Italiyada Garibaldiyachi partizanlar otryadiga qo'shilib dushmanga qarshi kurashdi.

"Turkiston legioni". Fashistlar partizanlarga qarshi kurashda harbiy asirlardan tuzgan "Rus ozodlik armiyasi", "Turkiston legioni", "Volga-Ural legioni" kabi harbiy tuzilmalardan ham foydalandi. Harbiy asirlar dushman bilan "hamkorlik" yo'liga kirishiga Stalinning asirga tushganlarni vatan xoinlari deb hisoblagani ham sabab bo'ldi, ular 1 mln. kishi edi. Legionlarga ko'p harbiy asirlar majburan kiritilgani uchun, ular yashirin guruhlar tuzib partizanlar bilan aloqa bog'lash yo'lini qidirgan.

"Turkiston legioni" otryadini gitlerchilar 1944 yil yanvarda **Chernogoriya**da Yugoslaviyalik partizanlarga qarshi jangga soladi. Otryadlarning birida 28 o'zbek yigitlari: S.Fayziev, A.Ahmedov, Z.Husanov bor edi. S.Fayziev ko'rsatmasi bilan 28 o'zbekistonlik legionchilar fashist komandirlarini otib tashlab 1944 yil 25 mayda YUgoslaviyada harakat qilayotgan bolgarlar bataloniga qo'shilib ketadi.

Ular orasida Toshkentlik Z.Husanovning taqdiri hayratomuz edi. U 1941 yil Smolenskda, 1943 yil 5 iyulda 228-o'qchi polkda og'ir yaralanadi. Halok bo'ldi deb unga Qahramon unvoni beriladi. Z.Husanovni dushman asirga olib "Turkiston

legioni”ga kiritadi, u partizanlar tomoniga o`tib Priepol shahrida jang qildi. Yarador bo`lgach bir ayol harbiy kasalxonaga joylashtiradi, u sog`aygach o`z yurtiga keladi.

Urush so`nggida o`zbekistonliklar jasorati. Urush Qahramonlari B.Boboev, T.Boboev, S.Umarov, “Shuhrat” ordenining to`liq kavalerlari A.To`qmoqov va S.Niyazov **Berlinni** zabt etishda qahramonlarcha jang qildi. O`zbekistonlik 1706 jangchi «Berlinni olganligi uchun» medali bilan taqdirlandi. 109208 o`zbekistonlik jangchi “Germaniya ustidan g`alaba qozonilganligi uchun” medali bilan taqdirlandi.

**Yaponiyaga qarshi urushda ham o`zbekistonliklar qatnashib:** 22, 79, 275, 388, 221-diviziyalar tarkibida jang qiladi. Seysin port shahrini egallashda 335-o`qchi diviziyasi bataloni tarkibida leytenant F.Karimov, razvedkachi V.Sulaymonov alohida jasorat ko`rsatdi. Desantchilar orasida pulemyotchi N.Bozorov jangovar medal bilan mukofotlandi. Shuningdek A.Karimov, U.Doniyorov, S.Qo`chqorov ham jasorat ko`rsatdi. Shimoli-sharqiy Xitoy va Koreyani egallab turgan 1 mln.liik *Kvantun armiyasi* tor-mor qilindi. Janubiy Saxalin, Kuril orollari ozod qilindi, Yaponiya tor-mor etildi.

Ikkinchi jahon urushi 6 yil davom etib 50 mln.dan ortiq kishi halok bo`ldi, 90 mln.dan ortiq kishi nogiron bo`lib qoldi. moddiy talofat 4 trillion dollardan oshib ketdi. Urush Evropa, Afrika, Osiyo va Okeaniyada turli frontlarda bo`ldi, biroq asosiy og`irlik SSSR zimmasiga tushdi. SSSRdan 27 mln.ga yaqin kishi halok bo`ldi, 18 mln.dan ortiq kishi nogiron bo`lib qoldi.

Fashizm ustidan g`alabaning olamshumul *tarixiy ahamiyati* shundaki: ko`plab xalqlarni zulmdan ozod etdi, demokratik, iqtisodiy-ma`naviy taraqqiyotga yo`l ochib berdi. Ikkinchi jahon urushi butun insoniyatga katta saboq bo`ldi, eng muhim saboq - urushning oldini olishdan iborat bo`ldi. Shu maqsadda ko`pchilik mamlakatlar 1945 yil xalqaro tashkilot - BMTni tuzdilar. BMT urushdan keyingi yarim asrdan ortiqroq davr davomida tinchlikni mustahkamlash, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta`minlash masalalari bilan shug`ullanib kelmoqda.

O'zbekistondan 263.005 kishi urushda halok bo'ldi, 132.670 kishi bedarak yo'qoldi, 60.452 kishi nogiron bo'lib qaytdi, 400.000 oila ayriliq azobiga duchor bo'ldi. O'zbekistonlik 120 ming jangchi orden va medallar bilan mukofotlandi, ulardan 70 mingi o'zbeklar edi. 300 ga yaqini Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi, ulardan 75 tasi o'zbeklar edi. O'zbekistonlik 32 nafar jangchi uchala darajadagi "SHuhrat" ordeni bilan mukofotlandi.

O'zbekiston faxriylar uyushmasi tashabbusi bilan fashizm ustidan g'alabaning 50 yilligi munosabati bilan halok bo'lgan 400 mingga yaqin vatandoshlarimiz haqida arxiv ma'lumotlari asosida "Xotira" turkumida 30 dan ziyod kitob nashr etildi. Fashizm ustidan g'alaba qozonilgan 9 may O'zbekistonda "Xotira va Qadrlash kuni" sifatida nishonlanmoqda. I.Karimov: "Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin.. jangda halok bo'lganlarni doimo yodda saqlaymiz" - deb yozgan edi. (1996 y. "Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir" asarida, 3-t.)

Tayanch so'zlar: Brest, Smolensk, Kiev, Odessa, Sevostopol, Kursk, Kerch, Leningrad, Kvantun armiyasi, razvedka, partizan, S.Raximov, Z.G'anieva, "Turkiston legioni", Qarshilik harakati, Kvantun armiyasi, "Xotira va Qadrlash kuni".

XVIII-bob. O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti (1946-1990)

1-§. Urushdan keyin O'zbekiston xalq xo'jaligi.

Ma'muriyatchilikning kuchayishi

Xalq xo'jaligining tinch qurilishga o'tishi. O'zbekiston urushdan keyin SSSRning g'arbiy viloyatlariga xo'jalikni tiklash uchun Dnepropetrovsk viloyatiga 300 aloqachi mutaxassis, Toshkent temiryo'lchilari 230 kishi yubordi. O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston respublikalari Rossiyaning sharqiy viloyatlari, Chuvashiston, Tatariston va Boshqirdiston avtonom respublikalari, *Ukrainaga 5000 traktor, 300 ta avtomashina, 500 ta plug etkazib berdi. Donbass*

shaxtlarini qayta tiklashga O`zbekiston nasos, kompressor, ko`targich kran, elektr kabellari va usunalar yubordi.

O`zbekistondagi mashinasozlik zavodlari qurol-aslaha ishlab chiqarishdan **qishloq xo`jalik mashinalari** ishlab chiqarishga moslab qayta jihozlandi. Chunki Markazning maqsadi O`zbekistonni *paxta bazasi* sifatida qoldirish edi. “Tashsel’mash”, “O`zbeksel’mash”, “Krasniy dvigatel”, “Pod’yomnik” zavodlari **paxtachilik hamda irrigasiya qurilishi** uchun mashina va uskunalar ishlab chiqarishga moslashtirildi. Kimyo sanoati, Engil va oziq-ovqat sanoati korxonalari ham qayta qurildi va ishlab chiqarishni kengaytirdi. Urush yillarida boshlangan yirik inshootlar Farhod GESi, O`zbek metallurgiya kombinatining yangi korxonalari qurilishi davom etdi.

SSSR Oliy Kengashi 1946 yil 18 martda “SSSR xalq xo`jaligini tiklash va yanada rivojlantirishning 1946-1950 yillarga mo`ljallangan rejasi haqida qonun” qabul qildi. Markaz oshirib belgilagan vazifalar O`zSSR Oliy Kengashi 1946 yil avgustda tasdiqlagan “O`zSSR xalq xo`jaligini tiklash va rivojlantirishning 1946-1950 yillarga mo`ljallangan 5 yillik rejasi haqida qonun”da o`z ifodasini topdi. Rejada respublika uchun sanoat mahsulotlarini 52 % ga ko`paytirish, paxtachilikni *kompleks mexanizasiyalashni tugallash* kabi noreal vazifalar qo`yilgan edi, rejalar bajarilmadi.

O`zbekistonda 1946-1950 yillarda 150 dan ortiq yangi sanoat korxonalari qurildi. “Tashsel’mash”, “O`zbeksel’mash”, “Chirchiksel’mash”, Samarqanddagi “Krasniy dvigatel” zavodlari **paxtachilik mashinalari** ishlab chiqarishni kengaytirdi. Quvvatiga ko`ra SSSRda 3-o`rinda turuvchi Farxod GESining 1-va 2-navbatlari, 1-Oqqovoq, 1-va 2-Bo`zsuv gidroelektr stansiyalari qurildi. Elektroenergiya ishlab chiqarish 1945 yil 1187 mln. kv/s.; 1950 yil 2681 mln. kv/s o`tdi.

**O`zbek metallurgiya kombinatining** “300” va “700” prokat stani qurildi, marten va prokat sexlari loyihadagi ishlab chiqarish quvvatiga etdi, issiqlik elektr markazi ishga tushirildi. O`zbek metallurgiya kombinati 1950 yil 119 ming tonna

po'lat ishlab chiqardi. Bu kombinat O'zbekiston va boshqa respublikalar uchun sifatli po'lat etkazib beruvchi korxona bo'lib qoldi.

Farg'ona vodiysida Moyli va Shahrixon, Surxandaryoda Kokaydi va Lalmikor *neft konlari* ochilib foydalanishga topshirildi. Oltiariq neftni haydash zavodi kengaytirildi. Neft ishlab chiqarish 1950 yil 1,3 mln. tonnadan oshdi. Polvontosh-Asaka gaz quvuri qurildi, gaz ishlab chiqarish ortib 1950 yil 52 mln. kubometrni tashkil etdi.

Farg'ona va Qo'qonda yangi to'qimachilik kombinatlari, Toshkentda trikotaj fabrikasi, Buxoro, Samarqand va Namanganda ip yigirish fabrikalari qurildi. Ip gazlama va trikotaj buyumlari 1941 yil 107 mln metr, 1945 yil 85 mln metr ishlab chiqarildi. 1950 yil 161 mln metr ip gazlama tayyorlandi. 1950 yil 552 ming ustki kiyim, 8427 ming ichki kiyim va trikotaj buyumlari ishlab chiqarildi.

Xorazm, Turkmaniston va Qoraqalpog'istnni bog'lovchi Chorjo'y-Qo'ng'irot temiryo'l magistrali qurildi. Toshkentda dastlabki 29 km. trolleybus yo'li ishga tushirildi. Respublikada 1950 yil 2070 km temiryo'l, 28,7 ming km avtomobil yo'li, 814 ta pochta, telegraf va telfon korxonalari xizmat ko'rsatdi.

Hunar bilim yurtlari va korxonalarda tashkil etilgan kurslar orqali 1945-1950 yy. 216,7 ming ishchi kadrlar etishtirildi. Oliy texnika o'quv yurtlari korxonalar uchun 2372 muhandis, O'rta maxsus o'quv yurtlari 5719 texnik kadrlar tayyorladi.

O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish bo'yicha majburiy ko'rsatmalar SSSR XKSning 1945 yil 15 iyulda "O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida" va 1946 yil 2 fevralda "1946-1953 yy. O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada yuksaltirish rejasi va tadbirlari to'g'risida" ketma-ket qabul qilgan qarorlarida belgilab berildi.

Bu qarorlar O'zSSR KP MQning 1945 yil sentyabrda bo'lgan 13-plenumida muhokama qilinib, bajarish yuzasidan tadbirlar ishlab chiqildi. Paxta maydonlarini ko'paytirish asosiy vazifa bo'lib qoldi. Paxta va beda almashlab ekiladigan maydonlar 1945 yil - 947 ming gektar, 1947 yil - 1287 ming ga., 1953 yil - 1500 ming ga. Ko'paydi. G'alla, qand lavlagi, poliz, sabzavot ekinlari maydoni qisqardi. Kolxozlarga texnik xizmat ko'rsatuvchi MTSlar soni 245 taga ko'paydi. Undagi

traktorlar 1950 yil 29,5 mingtani, paxta terish mashinalari 3617 tani, yuk avtomobillari 7934 tani tashkil etdi.

Hukumat 1949 yil 4 fevralda paxtaga davlat tayyorlov bahosini oshirish haqida qaror e'lon qildi. Ilgari 1 tonna paxta xomashyosiga 1047 so'm to'langan bo'lsa, 1949 yildan 2200 so'mga ko'tarildi. 1 t paxta xomashyosi 3 t bug'doyga teng bo'ldi, 1 t paxta etishtirish 1 t bug'doyga nisbatan 10-15 marta ko'p mehnat talab qiladi.

O'zKP MQ 1950 yil avgustda bo'lgan 6-plenumida kolxozlar yiriklashtirildi. O'zbekistonda 1777 ta kolxoz o'rniga 1950 yil avgustda 752 ta kolxoz vujudga keldi. 1947 yil Toshkent va Samarqandda ochilgan 2 yillik kurslar kolxoz raislari va brigadirlarni tayyorlab berdi. Samarqand Qishloq xo'jaligi institutida MTS direktorlari va tuman qishloq xo'jalik bo'limi mudirlari malakasini oshirish 1 yillik kurslari ochildi.

Toshkent Irrigasiya va qishoq xo'jaligini mexanizasiyalash muhandislari instituti qoshida MTSlarning katta mexaniklari malakasini oshirish 1 yillik kurslari ochildi. 1947 yil kuzida Toshkentda Agranomlar tayyorlaydigan 3 yillik maktab tashkil etildi. MTS direktorlari orasida Oliy va o'rta ma'lumotlilar 1944 yil 36%ni, 1949 yil 57,9 %ni tashkil etdi.

Respublika komsomolining 1949 yil yanvarda bo'lgan 12-s'ezdi 20 ming komsomolni doimiy ishlash uchun Mirzacho'lga safarbar qildi. 1949 yil 15 martgacha Sirdaryo, Mirzacho'l, Bekobod, Bo'kaga 14,5 ming kishi, shulardan 10,5 ming komsomol keldi. Paxta hosildorligi oshdi, gektaridan 1940 yil - 14,9 s., 1945 yil - 10,9 s., 1950 yil - 20,1 s. paxta olindi. 1950 yil respublikada 2282,4 ming tonna paxta etishtirildi.

Chorva mollari urush yillarida 1 mln boshdan ziyod kamaydi. Urushdan so'ng chorvani ko'paytirish uchun chorvachi bo'lmagan kolxozlarga jamoat chorvasini vujudga keltirishga yordamlashildi. Biroq urushdan oldingi darajaga etmadi. Moddiy-texnika bazasi nochorligi, mollar zotini yaxshilash yo'lga qo'yilmadi. Chorvadorlar o'z mehnatidan manfaatdor emasligi tufayli respublika chorvachiligida jiddiy o'zgarish bo'lmadi.

Bug'doy, arpa, guruch, kartoshka, sabzavot, poliz mahsulotlari etishtirish 1950 yilda ham urushdan oldingi darajadan ancha past bo'ldi. 1940 yil 280,1 ming tonna, 1950 yil 200,7 ming tonna bug'doy tayyorlandi. Bu mahsulotlarni etishtirish kamayib ketishining asosiy sababi sug'oriladigan ekin maydonlarining qisqarishi, etarli moliyaviy va texnik vositalarning ajratilmasligida edi.

Respublikada 1950 yil 37 oliy o'quv yurtida 40 ming talaba o'qidi. O'zFA tarkibidagi 23 ta ilmiy-tadqiqot muassasalari xo'jalikni tiklashga ko'maklashuvchi ilmiy izlanishlar olib bordi.

Ma'muriyatchilikning kuchayishi

Ma'muriyatchilik urushdan keyin iqtisodiyotda, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotda kuchaydi. Mamlakatni boshqarish Stalin e'lon qilgan farmonlar orqali amalga oshiriladigan bo'ldi. O'zbekistonning huquqlari cheklanib bordi. Stalinning g'alabani ta'minlashda rus xalqi asosiy rol o'ynadi, degan g'oyasi butun mamlakatni ruslashtirish siyosatiga aylandi. Ruslar "katta", "ulug' og'amiz" deb targ'ib qilindi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida boshlangan qishloq aholisini erdan mahrum qilish jarayoni urushdan keyin ham davom etdi.

VKP(b) MQ va SSSR hukumati 1946 yil senyabrda "Kolxozlarda qishloq xo'jalik ustavining buzilishini tugatish choralari to'g'risida"gi qarorni e'lon qildi. Kolxozlar manfaatini himoya qilish bahonasida qishloqdagi 50 ming kolxozchi tomorqa erlaridan 25 ming gektari belgilanganidan "ortiqcha" deb tortib olindi. Kolxozda yashagan, ammo unga a'zo bo'lmagan 20 ming xo'jalikning 2,5 ming gektar erlari go'yo "qonunga xilof" ravishda egallangan deyilib tortib olindi.

Ijodkor ziyolilarni qatag'on qilishning yangi bosqichini VKP(b) MQ 1946 yil fevralda qabul qilgan "Zvezda" va "Leningrad" jurnali, "Katta hayot" fil'mi, V.Muradelining "Buyuk do'stlik" operasi to'g'risidagi qarorlari boshlab berdi. Bu qarorlar olimlar, adabiyot va san'at xodimlarini qatag'on qilish uchun mafkuraviy asos bo'ldi va ular "o'tmishni ideallashtirish, feodal madaniyat oldida

qullarcha tiz cho`kish, sovet turmush tarzini buzib ko`rsatish, millatchilik”da ayblandi.

O`zKP MQning 1949 yil 25 iyundagi “*O`zbekiston yozuvchilar soyuzining ishi to`g`risida*”gi qarorida A.Qahhorning “Qo`shchinor chiroqlari” romani tanqid qilindi. Yozuvchilardan Oybek, Mirtemir, H.G`ulom, M.Shayxzoda, M.Boboiev, A.Qayumov badnom qilindi. “SHarq yulduzi”, “Zvezda Vostoka” jurnallariga “yaramas” asarlar chop etgan degan ayblar qo`yildi. 1948-1949 yillar 20 dan ortiq yirik olimlar, yozuvchi va shoirlar millatchilikda ayblanib 15-20 yilga ozodlikdan mahrum etilib, surgun qilindi.

O`zKP MQ 1950 yil 1 sentyabrda qabul qilgan “O`zFAning ishi to`g`risida”gi qarorida bir qator iqtisod, til va adabiyot sohasidagi olimlar millatchilikda ayblandi. O`zKP MQning 1951 yil 8 aprelda “*O`zSSRda musiqa san`atini rivojlantirish to`g`risida*”gi qarorida Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Tohir va Zuhra”, “Alpomish” xalq dostonlariga asoslangan opera, balet va musiqali drama spektakllarini sahnalashtirganlar tanqid qilindi. Ko`pgina konsert tashkilotlari va musiqali teatr xodimlari “eski, arxaik musiqani va g`amgin maqom namunalarini”ni tarqatganligi uchun qoralandi. Bu qarorda “O`zbekistonning musiqali san`ati hayotdan orqada qolmoqda, o`zbek xalqini kommunistik ruhda tarbiyalashga to`la xizmat qilmayotir” deyildi.

Respublika matbuotida 1951 yil 10 avgustda “*Ba`zi shoirlarning ijodidagi mafkuraviy buzg`unliklar to`g`risida*” degan maqola e`lon qilindi. Unda T.To`la, K.Otaboiev, Mirtemir, S.Abdulla, Habibiy millatchilikda ayblandi. 1951 yil 24 avgustda e`lon qilingan “O`zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda” nomli maqolada Oybek, H.Zaripov, H.Yoqubov, I.Sultonov mafkuraviy og`ishlarda qoralandi. 1951 yil M.Shayxzoda, Shukrullo Yusupov, S.Ahmad, G`.Alimov (SHuhrat) “sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati”da ayblanib qamoqqa olindi, ular 25 yilga ozodlikdan mahrum etildi.

O`zKP MQning 1952 yil fevraldagi 10-plenumi Ilmiy va ijodiy ziyolilarni quvg`in va ta`qib ostiga olishda yana bir turtki bo`ldi. Unda «*Respublikada mafkuraviy ishlarning axvoli va uni yaxshilash choralari*» muhokama qilindi. Bu

plenumda faylasuf V.Zohidovning ilmiy ishlariga burjua-millatchilik xatolari yuklandi. Tarixchi A.Boboxo`jaev va iqtisodchi O.Aminov panturkizmni targ`ib qilishda ayblandi. Ular “siyosiy va ishchanlik jihatidan lavozimlariga to`g`ri kelmaydi” deb ishdan bo`shatildi. T.To`la va M.Shayxzodaning sh`er va qo`shiqlari “g`oyasiz va axloqsiz asarlar” deb baholandi.

Stalin vafotidan keyin shaxsga sig`inish oqibatlarini tugatish tadbirlari ko`rildi. Qatag`on qilinganlar ishini qaytadan ko`rib chiqishga kirishildi. Nohaq ayblanib qamalgan adib va olimlardan A.Qodiriy, Cho`lpon, Fitrat, Shukrullo, Shuhrat, H.Sulaymon, M.Shayxzoda hamda minglab partiya, sovet, komsomol xodimlari oqlandi. 50-yillar boshida shubha ostiga olingan 60 dan ortiq olim va adiblar zimmasidan “millatchi, sovetlar dushmani” degan yorliqlar olib tashlandi.

*Tayanch so`zlar:* kompleks mexanizasiyalash, paxtachilik mashinalari, ma`muriyatchilik kuchayishi, qatog`on, “Tashsel`mash”, “O`zbeksel`mash”, “Krasniy dvigatel”, “Pod`yomnik”, Farxod GES, Oqqovoq GES, Bo`zsuv GES.

2-§. O`zbekiston sanoatining bir tomonlama rivojlanishi. O`zbekiston qishloq xo`jaligi. Paxta yakkahokimligi fojiasi (1950-1990)

XX asrning 50-80 - yillari O`zbekiston tarixidagi murakkab davrlardan biridir: 1) respublika iqtisodiyoti anchagina rivojlandi; 2) totalitar tuzum, ma`muriy buyuruqbozlik tufayli bir qator muammolar inqirozli holatni keltirib chiqardi. 50-80 - yillardr sanoat, qurilish kengaydi.

**Energetika va yoqilg`i** sanoati xalq xo`jaligini rivojlantirishda muhim o`rin tutdi. Shu boisdan birinchi navbatda elektr energiyasi tarmoqlari kengaytirildi. 50-80 – yillarda 7-Shahrixon GESi, 2 ta Namangan GESlari, 2 ta Bo`zsuv GESlari, Chorvoq GESi, Xo`jakent GESi qurildi. O`zbek va tojik xalqlari birgalikda O`rta Osiyoda eng yirik Qayraqqum GESini qurdi, Xisrav GESini ishga tushirdi. Gaz

bilan ishlaydigan Angren, 2-Angren, Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo GRESlari ishga tushirildi.

O`zbekiston elektrostansiyalarining umumiy quvvati 9,9 mln kv.dan 1985 yil 47,9 mlrd kv/s. ortdi, ya`ni 1940 yildan 100 baravar, 1950 yildan 18 baravar ko`p elektr energiya ishlab chiqarildi. Respublikaning barcha elektr stansiyalari O`zbekiston yagona energosistemasiga ulandi. O`zbekiston, Qozog`iston, Qirg`iziston, Tojikiston va Turkmanistonning yirik elektr stansiyalari *Markaziy Osiyo yagona elektr sistemasiga* ulandi.

Qo`ng`ir ko`mir** 50-yillarda Surxondaryodagi Sharg`un toshko`mir koni o`zlashtirilib qazib chiqarildi. Yangi **neft konlari 60-yillarda Buxoro va Xorazmagi Gazli, Jarqoq, Sho`rtepa, Sho`rchi, Qarantay; 70-yillarda Farg`ona vodiysida o`zlashtirildi. 1959 yil qurilgan Farg`ona neftni qayta ishlash zavodi kengaytirildi. Zavodda 35 xil mahsulotlar ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi

Gaz sanoati Buzoro va Qashqadaryoda yirik gaz konlari o`zlashtirilishi bilan yuksaldi. 50-yillar ikkinchi yarmida “O`zbekneftegazrazvedka” tresti qidiruv ishlari natijasida 1956 yil gaz zahiralari 500 mlrd m³ bo`lgan Gazli koni ochildi. SHuningdek Muborak, O`rtabuloq, Qultak, Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Taxiatosh, Qorovulbozor neft va gaz konlari topildi. O`zbekistonda jami 100 dan ortiq neft va gaz konlari topildi. Ularda 2 trln m³ gaz, 250 mln t. neft zahiralari borligi aniqlandi.

1959 yil “Buxoroneftgaz” boshqarmasi tuzildi. 1958-1960 yy. “Jarqoq-Buxoro-Samarqan-Toshkent” gaz quvurini qurish ishlari olib borildi. 1960 yil 2-dekabrda 767 km gaz quvuri qurildi, uning yillik quvvati 4,5 mlrd m³ gazga teng edi. 1960 yil Shimoliy So`x-Farg`ona, Shimoliy So`x-Qo`qon gaz quvurlari ishga tushirildi. 1959-1965 yy. O`zbekistondagi 37 shahar, 71 tuman markazi, 20 ta posyolka gazlashtirildi. 320 ta sanoat korxonasi, 3500 dan ortik kommunal-maishiy korxonalar, 400 ga yaqin isitish qozonlari gaz bilan ishlashga tushirildi.

1964-1966 yy. uzunligi 1317 km, diametri 720 mm. bo`lgan Muborak-Toshkent-Chimkent-Bishkek-Almati gaz quvuri yo`li qurildi. Qashqadaryo gazi O`zbekiston shaharlari, Qozog`iston va Qirg`izistonga etib bordi. Keyingi yillarda Toshkent-Bishkek-Almati oralig`ida ikkinchi gaz quvuri qurildi. 1958-1980 yy.

Buxoro, Gazli va Qarshidan Toshkent-Bishkek-Almatigacha yotqizilgan gaz quvuri uzunligi 5686 km.ni tashkil etdi (uning 3618 kilometri O'zbekistonda yotqizilgan). Uning yillik quvvati 23 mlrd m³ gaz yoqilg'isini tashkil etadi.

Muborakda 70-yillarda qurilgan eng yirik gazni qayta ishlash zavodi yiliga 10 mlrd m³ gazni tozalab berdi va yiliga 160 ming tonna oltingugurt ishlab chiqarishni ta'minladi. 1970-1972 yy. 234 km Qo`qon-Namangan-Andijon gaz quvuri qurildi. 1974-1978 yy. Xovos-Farg'ona quvuri yotqizilgach, Qashqadaryo va Buxoro gazidan Tojikiston ham bahramand bo`ldi. Bu gaz yo`li 677,8 km, uning 425,8 km O'zbekistondan, qolgani Tojikistondan o`tdi.

1961-1963 yy. Buxoro-Ural orasida 2000 km, 1020 mm.li gaz quvuri qurildi. Gazlining gazi Uralning Chelyabinsk shahrigacha etib bordi. Buxoro-Ural gaz quvurining 2-3 – navbatlari qurilishi 1965 yil nihoyasiga etdi. 6100 km. Buxoro-Ural gaz transport sistemasining yillik o`tkazuvchanlik quvvati 21 mlrd m³ gazga teng edi.

O'zbekiston va Turkmaniston gazini G'arbiy viloyatlarga uzatish rejasi O`rta Osiyo - Markaz gaz quvuri degan nom oldi. 2750 km. bu gaz yo`li 1965-1975 yy. qurildi. Ikki yo`llik gaz quvurining uzunligi 5500 km bo`lib, yiliga 80 mlrd m³ yoqilg'i uzatish quvvatiga ega. O'zbekistonda 1985 yil atigi 2,8 mln xonadon, jumladan qishloqlardagi 1,3 mln xonadon gazlashtirilgan edi xolos.

Kimyo sanoatida mineral o`g'it ishlab chiqarish etakchi o`rinda turar edi. SHu maqsadda 50-yillarda Samarqand superfosfat, 1962 yil Farg'ona azot o`g'iti, 1969 yil Olmaliq kimyo zavodlari, 1965 yil Navoiy kimyo kombinati qurildi. 70-yillarda Olmaliq va Samarqand zavodlarda mineral o`g'itlar ishlab chiqaruvchi yangi quvvatlar qurildi. 1985 yil 7,8 mln t. mineral o`g'it ishlab chiqarildi. Bu 1960 yildan 7 marta, 1950 yildan 15 marta ortiq edi.

Farg'ona kimyo tolalari zavodida kimyo tolalari ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi. Plastmassalar ishlab chiqarish Ohangaron "Santexnika", Jizzax plastmassa trubalari zavodlarida yo`lga qo`yildi. Maishiy kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish 1971 yil qurilgan Olmaliq maishiy kimyo zavodida, Quvasoy,

Namangan kimyo zavodida, Toshkent yog'-moy zavodi tarkibida 1971 yil qurilgan sintetik yuvish vositalari zavodida yo'lga qo'yildi.

Kimyo sanoatida zararli vositalar, kislotalar ishlab chiqarish katta o'rin tutib, Andijon gidroliz zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodi, Yangiyo'l bioximiya zavodi paxta va sholidan spirt, oqsil achitqilari, furan tayyorladi. Farg'onada triasetilsellyuloza, Navoiyda kotaran, Chirchiqda kaprolaktam ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1960 yil 235,4 ming t., 1985 yil 2,3 mln t. sulfat kislota ishlab chiqarildi. Markaziy hokimiyat 60-70-yillarda respublikaga zaharli kimyo vositalarini ishlab chiqarishni tiqishtirdi. 1985 yil 47,9 ming tonna turli zaharli ximikatlar ishlab chiqarildi.

O'zbekiston metallurgiya sanoati kombinatida 1962 yil uzliksiz po'lat quyuv qurilmasi ishga tushirildi. 1970-1980 yy. elektr yordamida po'lat eritish kompleksi va 2 ta pechi qurildi va po'lat idishlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. 1985 yil po'lat eritish 1,2 mln tonnaga etdi. Rangli metallurgiya sanoatning etakchi tarmog'i bo'lib, 50-yillarda Olmaliq-Angren tog' sanoati rayonida nodir metallar koni topilib, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati bunyod etildi.

Jizzax viloyati Forish tumanida Uchquloch rangli metallar koni kompleks usullar yordamida o'rganilib 1951 yil Pistali, Qo'shqura, Uzoq, Markaziy, Sharqiy qo'rg'oshin, rux, mis konlari topildi. Uchquloch va Band posyolkalari qurildi. Respublikada yana 50 ga yaqin simob va surma konlari topildi. Angrenda zaxirasi 10 mlrd t. bo'lgan kaolin gili topildi.

Oltin qazib olish sanoati 60-yillarda bunyod etildi. Respublikada 30 ta oltin koni aniqlandi. Oltin qazib oluvchi Muruntov va Marjonbuloq kombinatlarini qurildi. O'zbekistonda Muruntov, Chodak, Konbuloq konlari; Farg'onadagi daryo o'zanlarida sochma oltin; Nurota, Qurama, Zarafshon, Hisor, Pomir tog'larida oltin tarkibli kvars rudalar aniqlandi. "O'zbekoltin" birlashmasi tuzilgach, uning tarkibida Chodak boyitish kombinati (1965), Angrenda oltin saralash fabrikasi qurildi.

Mashinasozlik sanoati O'zbekistonda 50-80 yillarda ko'p tarmoqli sohaga aylandi. Respublikada 1985 yil sanoatda 1549 ta korxonalarning 100 dan ortig'i

mashinasozlik tarmog'iga tegishli bo'lib, ularda tayyorlangan mashinalar sanot mahsulotlarining 16 %ini tashkil etdi. Dastlab Paxtachilikka xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog'ini rivojlantirish amalga oshirildi.

Toshkent qishloq xo'jaligi zavodi (Tashsel'mash) qishloq xo'jaligi mashinasozligining bosh korxonasi edi. Birinchi Prezident I.Karimovning mehnat faoliyati dastlabki yillari Tashsel'mash zavodida o'tgan. U zavodda usta yordamchisi, usta-texnolog bo'lib ishlagan. Tashsel'mash zavodida 1960 yil 3184 ta, 1985 yil 9425 ta paxta terish mashinalari ishlab chiqarildi. Bu mashinalar Ittifoqdosh respublikalarga, shuningdek Bolgariya, Yugoslaviya kabi 38 ta xorijiy mamlakatlarga eksport qilindi. Tashsel'mash zavodining filiallari Sirdaryo, CHirchiq, Asaka shaharlarida qurildi, ularda paxta terish mashinalarining turli qismlari tayyorlandi.

50-yillarda qishloq xo'jalik mashinalari uchun reduktor, traktor moslamalari ishlab chiqaruvchi zavod qurildi. Bu zavodga 1963 yil O'zbekiston traktor yig'uv zavodi, 1971 yil Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi agregat zavodi nomi berildi.

“Tashxlopkomash” zavodi bazasida 1957 yil Paxta tozalash sanoati uchun mashinalar ishlab chiqaruvchi “Tashavtomash” zavodi barpo etildi. Zavodda 1967-1971 yy. traktor ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi va “Toshkent traktor zavodi” (TTZ) nomi berildi. TTZda paxta tashuvchi transport vositalari, “GAZ-51” yuk avtomobili uchun ehtiyot qismlar, 1970 yil 21,1 ming ta traktor, 38,5 mingta prise; 1985 yil 26,4 ming ta traktor, 38,1 mingta prise ishlab chiqarildi. TTZ mahsulotlari Kuba, Eron, Afg'oniston, Pokiston kabi 30 dan ortiq xorijiy mamlakatlarga eksport qilinar edi.

Qishloq xo'jaligini mexanizasiyalashda O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi muhim o'rinni egallaydi. 1948 yildan “O'zbekshel'mash” deb atalgan bu zavodda 1960 yil ko'rak chuvish mashinasi, 1965 yil to'kilgan paxtani teruvchi, g'o'zapoya yuladigan mashinalar ishlab chiqarildi. 1976 yil O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashmaga “Uzbeksel'mash” zavodi, Toshkent kimyo qishloq xo'jaligi

mashinasozligi zavodi, Paxtakor qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi birlashtirildi. Birlashma mahsulotlari Ittifoqdosh respublikalar, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Gretsiya kabi 28 ta xorijiy mamlakatga eksport qilindi.

Mashinasozlikning paxtachilik kompleksi tarkibiga kiruvchi yana bir yo'nalishi - irrigasiya mashinasozlik tarmog'idir. Uning markazi Andijon bo'lib, 1965 yil Andijon irrigasiya mashinasozligi zavodi qurildi. Paxtachilik kompleksi bilan bog'liq mashinasozlikning yana bir yo'nalishi paxta tozalash sanoati va to'qimachilik mashinalari ishlab chiqarishdir. Bu tarmoqning etakchi korxonalari 50-60 yillarda qurilgan Toshkent mashinasozlik zavodi, Andijon "Kommunar" zavodi hisoblanadi.

To'qimachilik sanoati tarmog'ida 1946 yildan to'qimachilik mashinalari ishlab chiqarayotgan Toshkent to'qimachilik mashinasozligi zavodi etakchi o'rinni egallaydi. Bu zavod 1948-1966 yy. to'qimachilik mashinalarining 48 ta yangi turini ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydi. 1966 yil PK-100 markali yigirish-eshish va shisha tolalariga ishlov beruvchi PL-666 markali mashinalar ishlab chiqarish o'zlashtirildi.

Aviasiya zavodi 1941 yil Ximki shahridan keltirilgan zavod asosida Toshkentda barpo etildi. Dastlab PS-84 va IL-2 samolyotlarini ishlab chiqardi. Toshkent aviasiya zavodida 1953 yil IL-14, 1958 yil transport samolyotlari, 1966 yil AN-22 samolyotlari ishlab chiqarildi.

1972 yil Chkalov nomidagi Toshkent aviasiya ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etilgach, bu uyushmaga Toshkent aviasiya zavodi (bosh korxona), Andijon va Farg'onadagi mexanika zavodlari, Toshkent kislorod zavodi birlashtirildi. Toshkent aviasiya zavodida 1961 yildan boshlab I.Karimov 5 yil davomida etakchi muhandis-konstruktor bo'lib ishladi.

Qurilish materiallari sanoati O'zbekistonda 50-80 yillarda rivojlanib, urushgacha g'isht zavodlari, Bekobodda 1926 yil Xilkovo sement zavodi, 1932 yil Quvasoy sement zavodi qurildi. 1985 yil qurilish materiallari sanoatining: Bekobod, Quvasoy, Angren, Ohangaron, Navoiy, Qumqo'rg'on sement zavodlari; Toshkent, CHirchiq, YAngiyo'l, Angren, Ohangaron, Bekobod, Bektemir, Jizzax,

Samarqand, Andijon, Farg'ona, Qarshi, Nukus, jami 11 ta yirik panelli uysozlik kombinatlari bor edi.

Angren uysozlik buyumlari zavodida Cho`yan quvur va vannalar, rakovinalar ishlab chiqarildi. Angren keramika kombinatida quvurlar, Xovosda sopol quvurlar ishlab chiqarildi. Mahalliy sanoat korxonalarida alibaster, ganch, cherepisa, chiy, qamish, plitalar ishlab chiqarildi. O`zbekistonda 34 ta marmar koni bo`lib, marmarni qayta ishlash zavodlari Toshkent, G`azalkent, Ohangaron, Kitob, Nukus va G`azg`onda bor.

Engil sanoatni ustun darajada rivojlantirishga imkon beruvchi omillar O`zbekistonda mavjud. Bular: ko`plab paxta, pilla, kanop xomashyosi etishtirilishi; yoqilg`i-energetikasi va to`qimachilik mashinasozligiga egaligi; aholi o`shining yuqoriligi engil sanoatni ishchi kuchi bilan ta`minlash imkoniyatiga egaligi; aholining tez ko`payishi engil sanoat mahsulotlarining iste`molchisi ekanligidir.

O`zbekistonda 50-80 yillarda engil sanoat bir tomonlama rivojlandi. Bunda asosiy e`tibor paxta qabul qilish va tozalash, pillakashlik, qorako`l teri va kanop tolasiga dastlabki ishlov berish, jun yuvishga qaratildi. O`zbekistonda 80-yillarda 107 ta paxta tozalash zavodi, 490 ta paxta punktlari ishladi. Buxoro, Namangan, Juma paxta tozalash zavodlarining har biri yiliga 100 ming t. paxtani qayta ishladi, yiliga 1,5 mln t. paxta tolasini etishtirildi.

**To`qimachilik sanoati** Respublikada paxta tolasining atigi 10 %ini qabul qilish va tayyor mahsulotga aylantirish imkoniyatiga ega edi. 70-80 yillar boshida to`qimachilik sanoatining yirik korxonalari: Buxoro to`qimachilik (1973) va Andijon ip-gazlama (1979) kombinatlari, Nukus ip-gazlama kombinati (1983)ning Jizzax paxta yigiruv fabrikasi; Qo`rg`ontepa, Marhamat, Yangiqo`rg`on, Beshariq, Rishton, Vobkent, G`ijduvon filiallari qurildi. Ip-gazlama ishlab chiqarish 1960 yil 234,7 mln m., 1985 yil 395,7 mln metrga ko`paydi.

Oziq-ovqat sanoati kompleksining yog`-moy, konserva, non, un yormasi, qandolat, go`sht, sut, baliq, choy, tamaki, vino etishtiruvchi tarmoqlari barpo etildi. Oziq-ovqat sanoati kompleksida 1985 yil 271 korxona ishladi. Bu tarmoqning sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi salmog`i 14 %ni tashkil etdi. Bu tarmoqda

yog'-moy sanoati etakchi o`rin egallaydi. Respublikada 1970-yillarda 17 ta yog'-moy korxonasi 2,2 mln t. chigitni qayta ishlab 294 ming t. paxta yog'i, 1985 yil 451 ming t. paxta yog'i ishlab chiqardi.

Qandolat sanoatida 50-yillarda Namangan va Buxoro konditer-makaron fabrikalari, Yangiyo`lda konditer (1964), drojji-achitqi (1968) korxonalari ishga tushirildi. 20-yillarda qurilgan Toshkent "O`rtoq" konditer fabrikasi 1965 yil tubdan rekonstruksiya qilindi. Respublikada 1985 yil 60 ta korxonada 165 ming t. qandolat mahsulotlari ishlab chiqarildi.

Transport tarmog'i 50-80 yillarda ancha rivojlandi. 50-yillarda 627 km CHorjo'y-Qo`ng'irot temiryo`li qurildi, Quyi Amudaryo O`zbekistonning boshqa hududlari va Ittifoq markazi bilan bog'landi. 1962 yil qurilgan 280 km Navoiy-Uchquduq temiryo`li yangi konlarni sanoat markazi bilan bog'ladi. Mirzacho'l, Jizzax, Qarshi cho'llarini o`zlashtirish bilan bog'liq ravishda 1962 yil Jizzax-Mehnat (133 km), 1970 yil Samarqand-Qarshi (144 km), 1974 yil Termiz-Qo`rg'ontepa (218 km) temiryo`llari qurildi. 1975 yil Taxiatosh-Nukus temiryo`li qurilgach Qoraqalpog'iston poytaxti (Nukus) respublika temiryo`l tarmog'i bilan bog'landi.

*Avtomobil yo`llari* tez o`sdi va 50-70 yillarda zamonaviy avtomobil yo`llari qurildi. Katta O`zbekiston trakti (Toshkent-Termiz) ta'mirlandi. Toshent-Olmaliq, Toshkent-Buxoro-Nukus, Mo`ynoq-Zarafshon, Samarqand-Chorjo'y, Farg'ona va Toshkent halqa yo`llari qurildi. To`rtko`ldan Amudaryo bo`ylab Nukus orqali Taxtako`pirga olib boradigan Qoraqalpog'iston trakti qurildi. Yana Buxoro-Gazli-Sazakino avtomagistrali, Toshkent-Angren-Qo`qon yo`li qurildi.

Respublikada 70 dan ortiq avtobus-taksamotor parklari barpo etildi. Avtomobil yo`llari uzunligi 80,4 ming km.ni, qattiq qoplamali yo`llar 66,7 ming km.ni tashkil etdi. Avtomobil transporti 1985 yil 1960 yilga nisbatan 5,5 marta ko`p yoki 1,1 mlrd tonna xalq xo`jalik yuklarini tashidi. Avtobuslarda 1985 yil 2,5 mlrd passajir tashildi, bu 1960 yilga nisbatan 7 marta ortiq edi.

Havo yo`llari respublikaning 120 dan ortiq shaharlarini bog'ladi. Uzunligi 60 ming km.ga etdi. 1985 yil 5,5 mln passajir, 63,4 ming tonna yuk tashildi.

Toshkent metrosi 1972 yildan qurila boshladi. Uning 12,1 km. 1-yo`nalishi 1977 yil, 2-yo`nalishi 80-yillarda foydalanishga topshirildi.

Aloqa vositalari tarmog'i urushdan keyin kengaydi. Shaharlararo telefon, telegraf aloqalari vujudga keldi. Kabel va radiorele liniyalari qurildi. Toshkent 1965 yil Moskva va Ittifoq (SSSR)ning boshqa shaharlari bilan koaksial kabeli orqali bog'landi.

Toshkentda 1971 yil shaharlararo kuchli avtomatik telefon stansiyasi ishga tushirildi. AMTS-IM tipidagi shaharlararo avtomatik stansiyalar 1972 yil Samarqand, Buxoro, Termiz, keyinroq Namangan, Qarshi, Farg'onada ishga tushirildi. 160 ming abonent kod orqali shaharlararo avtomatik telefon aloqasi bilan bog'lanish imkoniga ega bo'ldi. Shaharlardagi telefon stansiyalarining abonent telefonlari soni 1985 yil 953,9 mingtaga etdi. Respublikada 4166 ta pochta, telegraf, telefon aloqa bo'limlari ishladi. Kolxoz va sovxozlar telefonlashtirildi.

O'zbekistonda 1-marta 1956 yil 5 noyabrda *Toshkent televizion markazi* ishlay boshladi. 60-yillar oxirigacha Farg'ona vodiysi, Samarqand viloyati televizion ko'rsatuvlar bilan ta'minlandi. Toshkent televideniesining ikki programmasi 1977 yil rangli tasvirda Samarqand va Andijonga uzatildi. Toshkentda 1978-1979 yy. 350 m teleminora qurildi. Urganch va Nukusda telemarkaz ishga tushdi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi. Paxta yakkahokimligi fojiasi (1950-1990)

YAngi erlarni o'zlashtirish. KPSS Markaziy Qo'mitasi va SSSR Ministrlar Sovetining 1956 yil "Paxta etishtirishni ko'paytirish uchun O'zSSR va QozSSRdagi Mirzacho'lni sug'orish to'g'risida" va 1958 yil "O'zSSR, QozSSR, TojSSRdagi Mirzacho'lni o'zlashtirishni jadallashtirish to'g'risida" qarorlarga asosan **Mirzacho'lda irrigasiya tarixida 1-bo'lib** katta madonlarda qo'riq erlar o'zlashtirildi.

1956 yil qo`riq erlarni o`zlashtirish bosh boshqarmasi “Glavgolodnostep’sroy”, 1963 yil irrigasiya va sovxozlar qurilishi bo`yicha O`rta Osiyo bosh boshqarmasi - “Glavsredazsovxozstroy”, ularning hududiy boshqarmalari tizimi tashkil etildi. Mirzacho`lda 1956-1965 yy. 84 ming gektar yangi er o`zlashtirilib, 16 ta paxtachilik, 1 ta bog`dorchilik sovxozlari tashkil etildi. 456 ming m<sup>3</sup> turar joy, 170 km temir va 759 km avtomobil yo`llari, 637 km elektr liniyalari qurildi.

Sirdaryo viloyati 1963 yil 16 fevralda tashkil etildi, markazi Guliston shahri bo`ldi. 1957 yil Yangier, 1961 yil Guliston shaharlar vujudga keldi. Sirdaryo viloyatida paxta maydonlari 1956-1965 yy. 120 ming ga.dan, 211 ming ga.ga; paxta xomashyosi 243 ming t.dan 441 ming t.ga ko`paydi. Janubiy Mirzacho`l kanali qurildi. Sirdaryo viloyatida 1966-1975 yy. 181 ming gektar yangi erlar o`zlashtirildi. 50-yillar ikkinchi yarmi 70-yillar o`rtalarigacha yangi erlar 280 ming gektarni tashkil etdi, 55 ta sovxoz tuzildi.

Jizzax viloyati 1973 yil tashkil etildi. Posyolkalar bazasida 1974 yil Paxtakor, Do`stlik, Gagarin shaharlari vujudga keldi. Jizzax cho`lida 70 ming gektardan ko`proq yangi erlar o`zlashtirilib, Mirzacho`l (1967), Do`stlik (1970), Zafarobod (1973), Arnasoy (1977) tumanlari tashkil etildi. Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida 1985 yil 731 ming tonna paxta xomashyosi etishtirildi.

Buxoro viloyatida 1963 yil Amu-Qorako`l, 1965 yil Amu-Buxoro kanallari qurildi. 90 ming gektar er, 26 ming gektar yangi er sug`orildi, Qizilqumda 300 ming gektar yaylovga suv bordi. Yana Markaziy Farg`ona, Qoraqalpog`iston, Surxandaryo, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ham sug`oriladigan dehqonchilikni kengaytirish, irrigasiya-qurilish ishlari olib borildi. Qoraqalpog`istonda sholikorlik sovxozlari ishga tushirildi. Jizzax va Qarshi cho`li, Mirzacho`l, Surxon-Sherobod, Markaziy Farg`ona, Quyi Amudaryo erlarini o`zlashtirish, suv chiqarish ishlari avj oldi.

Amudaryo hisobiga 70-yillarda eng yirik Tuyamo`yin, Kampirrovot daryosida Andijon, Namanganda Chortoq va Eskar, Samarqandda Qoratepa, Surxandaryoda Surxon suv omborlari; Katta Namangan, Parkent kanallari qurildi.

O'zbekistonda 1946-1965 yy. 600 ming gektar va 1966-1985 yy. 1,6 mln gektar yangi erlar o'zlashtirildi. 1985 yil 10 mlrd m³ suvni to'plovchi 23 ta suv ombori, 197 ming km. kanallar, 900 ta sug'orish sistemasi, 92 ming gidrouzellar ishlab turdi. O'zlashtirilgan qo'riq erlarda 160 ta sovxoz, 7,7 mln m² turar joy, 37 ming o'rinli maktabgacha bolalar muassasasi, 102 ming o'rinli umumta'lim maktablari tashkil etildi.

Paxta monokultura sifatida respublika qishloq xo'jaligida rivojlantirildi. 1950 yil 1,1 mln gektar, 1985 yil 2 mln. ga. g'o'za ekildi. Paxta xomashyosi 2,3 mln tonnadan 5,4 mln. t.ga oshdi. Hosildorlik gektariga 20,1 sentnerdan 27 s.ga oshdi. O'zbekistonda paxta monokulturaga, ya'ni hukmron tarmoqqa aylandi. Chunki Ittifoq (SSSR) mehnat taqsimotida, yagona xalq xo'jaligi kompleksida O'zbekistonning o'zni paxtachilik ekanligi belgilab qo'yilgan. SSSRning xalqaro maydonda paxta mustaqilligini ta'minlash vazifasi O'zbekistonga yuklatilgan. O'zbekiston paxta maydonlari 1985 yil barcha ekin maydonlarining 2/3 qismini egallar edi. Andijon, Farg'ona, Sirdaryo, Jizzax, Buxoro viloyatlarida uning salmog'i 70-75 %ga etardi.

Qishloq xo'jaligida makkajo'xori, bug'doy ham etishtirildi. 1970-yillarda barcha viloyatlarda 18 ta ixtisoslashgan makkajo'xori uchililik sovxozlari tashkil etildi. Makkajo'xori ekin maydonlari 80-yillar o'rtalarida keskin kamaytirildi. Makkajo'xori etishtirish 1985 yil atigi 443,1 ming tonnaga tushib qoldi. Sersuv va issiq joylarda sholi etishtirilar edi. Sholi asosan Chirchiq, Ohangaron, Sirdaryo bo'ylarida etishtirilar edi.

O'zbekiston Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo'mitasi va Ministrlar Kengashi 1978 yil noyabrda sholi etishtirishni ko'paytirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unga ko'ra Amudaryo quyi qismida – Qoraqalpog'iston va Xorazmla sholikorlik sovxozlari tashkil etildi. Bug'doy va arpa uchun sug'oriladigan er ajratilmadi. Bug'doy va arpa bahorikor (lalmikor) erlarga ekildi. Hosildorlik gektariga 5-8 sentnerdan oshmasdi, bug'doy boshqa mintaqalardan keltirildi.

Chorvachilikda 60-yillarda qoramolchilikka ixtisoslashtirilgan 30 ta sovxoz tashkil etildi. 70-yillar ikkinchi yarmida 45 ming sigir boqiladigan sutchilik

komplekslari, 65 ming buzoq boqiladigan go'shtchilik komplekslari, ochiq maydonda 190 ming qoramol boqiladigan 13 ta komplekslar qurildi. Chorvachilik, cho'chqachilik va sutchilik komplekslari soni 1982 yil 82 taga etdi. 1985 yil xo'jaliklar 4,1 mln. qoramol, shu jumladan 1,6 mln. sigir boqdi. Buxoro, Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog'iston ASSRda 90 ta qorako'lchilik sovxozlarida 5 mln.dan ortiq qorako'l qo'ylar boqildi, 3 mln. hisori va jaydari qo'ylar boqildi.

O'zbekistonda 60-70 yillarda 20 dan ortiq *parrandachilik* komplekslari qurildi. 1985 yil 33,5 mln. tovuqdan 2 mlrd. dona tuxum olindi, bu 1960 yilga nisbatan 4 marta ortiq edi. Amudaryo, Sirdaryo va Orol dengizi qirg'oqlarida andatra, nutriya, norka urchitilib, mo'ynalar tayyorlandi. 1985 yil 26 ming tonna baliq etishtirildi. Ittifoq (SSSR) bo'yicha etishtirilgan pillaning 2/3 qismi O'zbekistonda etishtirildi. 1985 yil 32,2 ming tonna pilla tayyorlandi, 4 ming tonna asal tayyorlandi.

Orol fojiasini - cho'l va sahrolarni o'zlashtirish, paxta monokulturasini kuchayishi, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida sug'orish tizimlarini qurish keltirib chiqardi. Orol dengizi sathi 20 metrga pasaydi, sohillari 60-80 km ga chekindi. 4 mln. gektar sho'rxok sahro paydo bo'ldi. Dengiz o'rnida 2 ta qoldiq ko'l qoldi. Orolning qurishi ekologik kulfat darajasiga aylandi. Uning atrofidagi 35 mln. kishi xavf ostida qoldi. Yiliga 90 kun davom etadigan bo'ron 15-75 mln. tonna tuzni 300-500 km.ga yoymoqda.

Tayanch so'zlar: "O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi ishlab chiqarish birlashmasi", "Markaziy Osiyo yagona elektr sistemasi", Mirzacho'l, Sirdaryo viloyati, Jizzax viloyati, Orol fojiasi, ekologik kulfat, Toshkent televizion markazi, Toshkent teleminorasi.

3-§. O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz vujudga kelishi. Madaniy va ma'naviy sohadagi mafkuraviy tazyiqlar

Ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz. Vatanimiz taridagi 50-80 yillarning birinchi yarmi eng murakkab davrlaridan biridir: 1) mehnatkashlar mehnati tufayli respublika iqtisodiyoti rivojlandi; 2) barcha sohalarda muammolar to'planib, inqirozli vaziyatni keltirib chiqardi. Xo'jalik yuritish tizimida boshqaruvning *ma'muriy-buyruqbozlik usuli* 20-yillar oxiri - 30-yillarda shakllangan. Bu usul 30-yillarda, urush va tiklash davrlarida samara bergan bo'lsada, 50-yillardan taraqqiyotga to'siq bo'la boshladi.

1956 yil *iqtisodiyotni qayta qurish, boshqaruvni demokratiyalashtirishga* urinishlar bo'ldi. Markazda hal etilgan mahalliy masalalarni respublikalarga berish, ijtimoiy hayotni demokratlashtirish, boshqaruvni joylarga yaqinlashtirish, xo'jalikni boshqarishning hududiy tartibiga o'tish tadbirlari ko'rildi, biroq amalga oshmadi.

Iqtisodiy islohatlar qilishga 60-yillar o'rtalarida kirishildi va 1965 yilgi islohatda sanoat, qurilish va qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik hisobiga o'tkazish, rag'batlantirish tizimini takomillashtirish mo'ljallandi. Islohatlar 60-yillar 2-yarmida biroz samara bergan bo'lsada, ko'zlangan natijani bermadi. 60-yillar iqtisodiy islohati jamiyat rivojiga, ishlab chiqarish munosabatlari mohiyatiga daxl qilmadi, shu sababli muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi keyingi yillarda ham ijtimoiy-iqtisodiy hayotda progressiv qayta o'zgarishlarni, 1979 yilgi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni barbod qildi.

KPSSning 70-80 yillarda bo'lgan s'ezlarida rivojlanishning **intensiv** shakliga o'tish ta'kidlangan edi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, rahbarlikda iqtisodiy usullarga o'tish vazifalari qo'yildi. Biroq so'z bilan ish o'rtasida uzilish ro'y berdi, taraqqiyotda deysinish, inqirozli holatlar yuz berdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini aniqlashda 60-yillar oxirida ilmiy va siyosiy hayotga kirib kelgan "*rivojlangan sosializm*" tushunchasi nazariy xatoga

yo'l qo'yilganligining oqibati bo'ldi. Yutuqlarni ulug'lash, miqdor ketidan quvish, kamchiliklarni payqamaslik kabi illatlar mustahkam o'rnatish bordi. Iqtisodiyotda inqirozli vaziyat vujudga kelib, milliy daromad 1960-1965 yillardan 1981-1985 yillargacha 7,8 %dan 3,3 %ga tushib qoldi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sof daromad 1965-1985 yy. 7 marta kamaydi.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarishning intensiv usullariga o'tish, moddiy xomashyo va energetika boyliklaridan foydalanish sohasida *katta xatoliklarga* yo'l qo'yildi. Moddiy boyliklarni saqlash o'rniga, ulardan ayovsiz foydalanish tufayli mehnat unumdorligi pasayib ketdi.

Ijtimoiy sohaga ham *iqtisodiyotdagi inqiroz* o'z ta'sirini o'tkazib, ijtimoiy ehtiyojlar uchun mablag' taqsimlashning qoldiq prinsipi va taqsimotda tekislik qoidasining ustun bo'lishi tufayli ijtimoiy adolatsizlikning avj olishiga olib keldi. Ijtimoiy munosabatlarda mehnatni rag'batlantirish tizimining buzulishi oqibatida murakkab vaziyat vujudga keldi. Yuqori malakali mehnat haq to'lashda kamsitildi. Injener va ishchi, vrach va sanitariya xodimi bir xil maosh olishi aholining mehnatga qiziqishi susayib, mehnat unumining pasayishiga olib keldi; bu holat mahsulot tanqisligini yuzaga keltirdi.

Davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag' kamayib borishi tufayli ta'lim va aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish sifati yomonlashib, moddiy-texnik bazasi eskirishiga olib keldi. Umumta'lim maktablarida 1985 yil bino etishmasligi sababli o'quvchilarning $\frac{3}{4}$ qismi 2-3-smenada o'qidi. Maktablarning 32 %i vodoprovod, 60 %i markaziy isitish tarmog'i bilan ta'minlanmagan edi.

Bir qancha joylarda ortiqcha ishchi kuchlari paydo bo'lib, ishsizlik kuchaydi. Birgina Farg'ona vodiysida 200 ming yigit va qiz ishsiz edi. Qishloq oilasining har bir a'zosiga to'g'ri keladigan oylik daromad Rossiyada 98,1 so'mni tashkil qildi. O'zbekistonda tomorqasidan tushadigan daromad bilan birga 58,9 so'mga teng bo'ldi, turmush darajasi SSSR miqiyosida oxirgi o'rinlarga tushib qoldi.

70-80 yillarda partiyaviy rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik uslubi tendensiyasi kuchaydi. Hamma sohalarda boshqarish funksiyalari partiya

tashkilotlari qo`lida to`plangan edi. SSSR Konstitutsiyasiga binoan davlatning hokimiyat organlari xalq deputatlari sovetlari hisoblangan. Biroq amalda ular partiya tashkilotlarining ijrochilariga aylanib qolgan edi.

Sovetlar obro`sining pasayishi qonunlarning bajarilishiga o`zining salbiy ta`sirini o`tkazdi. Qonunlar turli hujjatlar bilan almashtirildi. 70-yillar oxiri – 80-yillar boshida xalq xo`jaligini boshqarishda 200 mingga yaqin buyruq va ko`rsatmalar to`planib qolishi, xo`jaliklar faoliyatini chalkashtirib tashlagan edi. O`zbekiston partiya va hukumat rahbariyatida Markaz va KPSS rahbariyati, xususan L.Brejnev oldida “yuzni yorug` qilish”ga intilish kuchaydi. Partiya, sovet va davlat xo`jalik organlaridagi xatolik va qonunbuzarlik haqida O`zKP MQning 1984 yil iyunda bo`lgan 16-plenumida ochiq gapirildi.

Madaniy va ma`naviy sohadagi mafkuraviy tazyiqlar

**Xalq ta`limi.** Maktab qurilishida 50-yillarda *7 yillik umumiy majburiy ta`lim* amalga oshirildi, biroq xalq ta`limida jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Maktab ta`limning mazmuni hayotdan orqada qolayotgan edi: 1) o`quvchilarning bilim saviyasi past edi; 2) o`n yil o`qib maktabni bitiruvchilarning kasbi, mehnat malakasi yo`q edi.

SSSR Oliy Soveti 1958 yil dekabrda “SSSRdagi maktabning turmush bilan aloqasini mustahkamlash va xalq maorifi tizimini yanada rivojlantirish to`g`risida” qonun qabul qildi. Bu qonunda o`qitishni turmush bilan bog`lab olib borish, yoshlarni aqliy, ma`naviy, jismoniy jihatdan etuk qilib shakllantirish, ularga umumiy politexnik bilim berish vazifalari qo`yildi.

O`zbekiston SSR Oliy Kengashi ham 1959 yil shunday qonun qabul qildi. 10 yillik o`rta maktablar *11 yillik* maktablarga aylantirildi. Maktablarda o`quv rejalari va darsliklar, tajriba uchastkalari vujudga keldi, fizika va matematika fanlari soati ko`paytirildi. O`quvchilarga mashinasozlik, sanoat, qurilish va qishloq xo`jaligi bo`yicha amaliy mashg`ulotlar o`tish yo`lga qo`yildi.

1962 yil umumiy majburiy *8 yillik* ta'limga o'tildi, barcha 7 yillik maktablar 8 yillik maktablarga aylantirildi. Sanoat, qurilish va qishloq xo'jaligida band bo'lgan yoshlarga ta'lim berish maqsadida *kechki va sirtqi* maktablar tashkil etildi. 1958-1965 yy. 1000 ga yaqin shunday maktablar ochildi, ularda 1965 yil 134,5 ming yoshlar o'qidi.

O'zbekiston Kommunistik Partiyasi (O'zKP) va hukumati 1966 yil "Respublika umumta'lim maktablari ishini yanada yaxshilash" va 1969 yil "Respublika umumiy o'rta ta'limga o'tish munosabati bilan xalq maorifini yaxshilash" to'g'risida qarorlar qabul qildi. Bu qarorlarga asosan respublikada *Umumiy o'rta ta'limga o'tish*, yangi maktab binolari, laboratoriya va ustaxonalar barpo etish ishlari bajarildi. *70-yillar o'rtalarida* Umumiy o'rta ta'limga o'tish yakunlandi.

Maktab-internatlar, badiiy iste'dodni rivojlantiruvchi maktablar ko'paydi. Glier nomidagi o'rta maktab-internat, milliy musiqa va amaliy san'at, sport maktab-internatlari, musiqa maktablari ochildi. O'rta umumta'lim maktablari 1970 yildagi nizomga muvofiq alohida boshlang'ich (1-3 sinlar), 8 yillik (1-8 sinflar) va o'rta (1-10 sinflar) maktablariga aylantirildi.

Ishlab chiqarish ta'limi berish maqsadida maktablararo o'quv-ishlab chiqarish kombinatlari, kasb-hunar bilim yurtlari tuzildi. Shuningdek, kuni uzaytirilgan, alohida fanlarni chuqur o'rgatuvchi, aqliy va jismoniy zaif bolalar maktablari tashkil etildi. Barcha turdagi umumta'lim maktablari 20 yil (1965-1985)da 8716 tadan 9188 taga; o'quvchilar 3055,8 mingdan 6519,6 mingga ko'paydi. O'rta ma'lumot olganlar 5,7 mln dan oshdi.

Sovet hokimiyati ta'lim va tarbiya berish mazmunini yaxshilash maqsadida 1984 yil maktab va hunar-texnika bilim yurtlarini isloh qilishga qaror qildi. Maktablarda "Informatika va hisoblash texnikasi asoslari" kursini o'qitish, mikro-kalkulator, EHM, kompyuterlar bilan ta'minlash vazifasi qo'yildi. Respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bu vazifani bajarishni ta'minlay olmadi. Maktab islohati tangliklar orasida qolib ketdi va ta'lim-tarbiyani jahon darajasiga ko'tarish samarasiz tugadi.

Oliy va o`rta maxsus ta`lim urushdan keyin ancha o`sdi va 50-yillarda 3 ta oliy o`quv yurti: Andijonda medisina, Toshkentda Elektrotexnik aloqa va Fizkultura institutlari ochildi. 60-yillarda 8 ta yangi oliy o`quv yurti: Andijon paxtachilik, Farg`ona politexnika, Samarqand arxitektura-qurilish institutlari; Termiz, Sirdaryo, Toshkent viloyat pedagogika institutlari; Andijon tillar, Toshkent rus tili va adabiyoti pedagogika institutlari ochildi. 70-yillarda 5 ta oliy o`quv yurti: Nukus davlat universiteti; Toshkent avtomobil yo`llar va Pediatriya institutlari ochildi. Yangi mutaxassisliklar bo`yicha kadrlar tayyorlash yo`lga qo`yilib, yangi fakultetlar, viloyatlarda yirik oliy o`quv yurtlarining fililallari ochildi.

Oliy o`quv yurtlari soni 1960 yil 30 tani, 1985 yil 42 tani tashkil etdi. Ularda 828 mingga yaqin turli mutaxassislar tayyorlandi. O`rta maxsus o`quv yurtlari soni 1960 yil 75 taga va 1985 yil 249 taga etdi. Ularda 1 mln 135 mingga yaqin o`rta maxsus ma`lumotli mutaxassis kadrlar tayyorlandi. Mutaxassis kadrlarni tayyorlashda kamchiliklarga yo`l qo`yildi. *Ekstensiv metod*, ya`ni son jihatdan ko`p kadrlar tayyorlash 1-o`rinda bordi.

**O`zbekiston Fanlar akademiyasi** (O`zFA) urush yillarida (1943) tashkil etilgan. 1946-1990 yy. yangi ilmiy-tadqiqot institutlari, laboratoriyalar, ilmiy stansiyalar tashkil etildi. Akademiya tarkibida 80-yillar boshida Qoraqalpog`iston ASSR fililali va 35 ilmiy tadqiqot muassasalari faoliyat ko`rsatdi. 38 ming ilmiy xodim, 1215 fan doktori, 15664 fan nomzodi tadqiqot ishlari olib bordi.

**Paxtachilik va sug`orishga** doir O`zbekistonda kompleks tadqiqotlar olib borildi. Tuproqlarning klassifikasiyasi tuzildi, u iqlimiy rayonlashtirildi, kartalashtirildi. Akademik S.Rijov *sug`oriladigan tuproqlarning* unumdorlik darajasi haqidagi tushunchani ishlab chiqdi hamda sug`oriladigan tuproqlar tip sifatida belgilandi.

A.Askomchenskiy, V.Pavlovskiy, R.Alimovlar *suv to`g`onining* yangi konstruksiyasi, gorizontal va vertikal zovurlar sistemasi, g`o`za o`stirishning takomillashgan texnologiyasini ishlab chiqdilar. Bu tadqiqotlar Mirzacho`l,

Dalvarzin, Sherobod, Qarshi cho'llari, Markaziy Farg'onada katta maydonlarni o'zlashtirish va qishloq xo'jaligida foydalanishga ko'maklashdi.

Akademik A.Sodiqov *g'o'zadan o'stiruvchi moddalar* va boshqa preparatlar sintez qildi. N.Rahmatullin, U.Oripov chigitni tuksizlantirishning mexanik va aerokimyoviy usullarini ishlab chiqdi. Seleksioner olim S.Mirahmedov va boshqalar paxtaning "Toshkent – 1,2,3,4" singari hosildor, tezpishar, tolasi sifatli yangi navlarini etishtirdi. Yana sholining 20, sabzavot va poliz ekinlarining 50, meva va uzumning 60 dan ortiq navlari; tut, ipak qurtining mahsuldor zotlari etishtirildi.

O'zbekiston *geologiyasini o'rganish*, foydali qazilmalarni topish borasida 1946-1959 yy. er po'sti yadro taraqqiyoti, rudalarning intruziyalar bilan bog'liqligi haqidagi ilmiy konsepsiyalar ishlab chiqildi. O'zbekiston olimlarining er po'sti va yuqori mantiyasini o'rganish, zilzilalarning geoximik darakchilarini aniqlash sohasidagi tadqiqotlari xalqaro maydonda e'tirof etildi.

H.Abdullaev, I.Hamraboev, I.Isomuhamedov, X.Boymuhamedov, K.Boboev, A.Akramxo'jaev, X.To'laganov, G'.Mavlonovlar dunyo rudali-petrografik provinsiyalari klassifikatsiyasi, elementlarning geoximik klassifikatsiyasi, O'rta Osiyo litosferasining geologik-geofizik modellarini ishlab chiqdi.

M.O'rozboev, H.Rahmatullin, V.Qobulov, H.Usmonxo'jaev, G.Kojevnikov O'zbekistonda mashina va mexanizmlar nazariyasi ilmiy maktabiga asos soldi. Paxta terish mashinalari unumdorligini oshirish va stabiligi nazariyasi, richagli mexanizmlarni sintez qilishning ilmiy yo'nalishi ishlab chiqildi.

Kibernetika instituti O'zbekistonda 1966 yil tashkil etilgach, akademik V.Qobulov etakchiligida sanoat korxonalarida kibernetika va hisoblash texnikasi asosida boshqarishning avtomatlashtirilgan sistemalari yaratildi. Akademik H.Usmonov rahbarligida kimyogarlar paxta tolasining pishib etilish jarayoni, texnologik xususiyatlar paxta navlariga bog'liqligi, mashina terimining qulay muddatini aniqladi. H.Usmonov jahonda eng yaxshi standartli paxta selliyulozasini

olish texnologiyasini ishlab chiqdi. G'ijimlanmaydigan gazlamalar olish usulini, polimer dorilarni yaratdi.

Akademik O.Sodiqov va S.Yunusov etakchiligidagi *kimyogarlar* o'simlik moddalari (alkoloidlar, yurak glikozidlari, yog'lar, oqsillar, uglevodlar), tabiiy birikma va sintetik moddalar ustida kompleks tadqiqotlar olib bordi. Ular 400 ta dorivor o'simliklar turini, 300 dan ortiq alkoloidni, shundan 164 ta yangilarini aniqladilar. G'o'zadan 80 dan ortiq moddalar olindi. O.Sodiqov bioorganik kimyo fanining vujudga kelishiga ma'lum hissa qo'shdi. U ixtiro qilgan limon va olma kislotalari olish texnologiyasi *oltin medalga* sazovor bo'ldi.

Kardiolog olimlar yurak qon-tomir kasalliklari ustida ilmiy tadqiqotlar qilib gipertoniya, ateroskleroz, miokard infarkti, stenokardiya, revmatizm kasalliklarining iqlimga bog'liq xususiyatlarini ochib berdilar. N.Majidov, M.Qoriev, R.Po'latova asab sistemasi, qon tomirlari, insult, o'tkinchi miya qon aylanishining buzilishi kabi kasalliklarni davolash metodlarini ishlab chiqdi.

Arxeolog, etnograf, antropolog olimlar o'zbek xalqining etnik tarkibi, etnogenezi shakllanishi tarixiga oid asarlar yaratdi. O'zbekistonda qadimgi davrdan odamlar yashab kelayotganligi, bundan 3000-2500 yillar ilgari shaharlar bunyod etilgani isbotlandi.

Adabiyotda 50-80 yillarda roman va povest janrlari rivojlandi. Urush davri haqida Oybek "Nur qidirib", Sh.Rashidov "Qudratli to'lqin", Shuhrat "Shinelli yillar", S.Ahmad "Ufq", O.Yoqubov "Er boshiga ish tushsa", H. G'ulom "Toshkentliklar" romanlarini yozdi.

Tiklash va tinch qurilish davri haqida Oybek "Oltin vodiyan shabadalar", A.Qahhor "Qo'shchinor chiroqlari" va "Sinchalak", Sh.Rashidov "G'oliblar" va "Bo'rondan kuchli", I.Rahim "Ixlos" kabi roman va povestlarni yaratdilar. Parda Tursunning "O'qituvchi" romani qishloq ziyolilarining faoliyatini ochib berdi.

Yosh zamondoshlarning ma'naviy qiyofasi va hayoti haqida P.Qodirov "Uch ildiz" va "Qora ko'zlar", O.Yoqubov "Muqaddas" va "Diyonat", Mirmuhsin "Umid" asarlarini yozdi. Odob-axloq, tarbiyaviy masalalar haqida R.Fayziy

“Hazrati inson”, O`Umarbekov “Qiyomat qarz”, O`Hoshimov “Nur borki, soya bor” romanlarini yozdi.

Tarixiy mavzuda Uyg'un “Abu Rayhon Beruniy”, O.Yoqubov «Ulug'bek xazinasini», M.SHayxzoda “Mirzo Ulug'bek” asarlarini yaratdi.

*O`zbek she'riyatini* G'.G'ulom, Zulfiya, Uyg'un, H.G'ulom T.To`la, Q.Muhammadiy, M.Shayxzoda, S.Akbariy, S.Zunnunova yangi bosqichga ko`tardi. O`zbek qo`shiqchiligini Habibiy, S.Abdulla, P.Mo`min, A.Po`lat zamonaviy mavzular bilan boyitdi. O`zbek she'riyatining 60-80 yillardagi taraqqiyoti A.Oripov, E.Vohidov, J.Kamol, N.Narzullaev, B.Boyqobilov, G.Jo`raeva, O.Hojieva, H.Xudoyberdieva, O.Matjon, Y.Eshbek ijodi bilan bog'liq.

Teatr va musiqa san'ati O`zbekistonda birmuncha o`sdi. Hamza nomidagi o`zbek drama teatri Otello” va “Yuliy Sezar” (Shekspir), “Navbahor” (Uyg'un), “Shohi so`zana” (A.Qahhor), “Bir sevgi afsonasi” (N.Hikmat), “Gang daryosining qizi” (R.Tagor), “A.Navoiy” (Uyg'un va I.Sulton), “M.Ulug'bek (M.Shayxzoda) asarlarni sahnalashtirdi.

T.Jalilov nomidagi O`zbek davlat orkestri repertuaridan 1300 ga yaqin asarlar o`rin oldi. «Lazgi», «Shodlik», «Go`zal» xoreografik ansambllari; «Bahor» xalq raqs ansambli, «Yalla» vokal-cholg'u ansambllari konsertlari xalqqa manzur bo`ldi.

Teatr jamoalari 60-70 yillarda “Noma'lum kishi” (I.Sulton), “Qonli sarob” (S.Azimov), “Qutlug' qon” (Oybek), “Qotil” (Uyg'un), “Ayajonlarim” (A.Qahhor), “Kelinlar qo`zg'oloni” (S.Ahmad), “Shoshma quyosh” (O`Umarbekov) asarlarini sahnalashtirdi. O`zbek akademik teatri jahon klassikasining shoh asarlari - V.Shekspirning “Qirol Lir”, “Hamlet” dramatik asarlarini sahnalashtirdi.

O`zbek teatri rivojiga rejissyorlar: M.Uyg'ur, Ya.Bobojonov, A.Ginzburg, T.Xo`jaev hissa qo`shdi. O`zbek sahnasida aktyorlar: A.Hidoyatov, O.Xo`jaev, A.Bakirov, S.Eshonto`raeva, Sh.Burhonov, N.Rahimov, R.Hamroev, Z.Muhammadjonov, B.Qorieva, Ya.Abdullaeva, G'.A'zamov, Yo.Ahmedov, T.Oripov, T.Azizov, Q.Xo`jaev, P.Saidqosimov samarali xizmat qildi.

San'atkorlar: Yu.Rajabiy, H.Nosirova, M.Turg'unboeva, Tamaraxonim, G.Izmaylova, S.Qobulova o'zbek san'atini baland ko'tardi.

Kino san'ati 1946-1985 yillarda yuksalib, N.G'aniev "Tohir va Zuhra" (1945), "X.Nasriddinning sarguzashtlari", "Farg'ona qizi" kino fil'mlarini yaratdi. K.YOrmatov yaratgan "A.Navoiy" (1947) biografik-tarixiy fil'mi shuhrat qozondi. 50-60 yillarda yaratilgan K.Yormatovning "Ibn Sino" (1957), "Osiyo ustida bo'ron" (1965), "Qora konsulning halokati" (1970); L.Fayzievning "Ulug'bek yulduzi" (1965) fil'mlarida o'zbek xalqining tarixiy o'tmishi aks ettirildi.

O'zbek kino san'atiga 60-70 yillarda Sh.Abbosov, A.Hamroev, R.Botirov, E.Eshmuhammedov, H.Ahmarov kabi yosh rejissyor va aktyorlar kirib keldi. Sh.Abbosov «Mahallada duv-duv gap» (1961), "Sen etim emassan" (1963), «Toshkent – non shahri» (1970), "Abu Rayhon Beruniy" (1974) fil'mlarini yaratdi. A.Hamraevning "Shiddat" (1971), R.Botirovning "Seni kutamiz yigit" (1972), E.Eshmuhammedovning "Nafosat" (1967), "Umid qushi" (1975) fil'mlarida davr farzandlarining hayoti, izlanishlari tasvirlandi. M.Qayumovning "Bahordan bahorgacha" (1963), "Mirzacho'l" (1975), "Paranji" (1977) lentlari Butunittifoq va jahon kinofestivallarida birinchi mukofotga sazovor bo'ldi.

Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining xalqaro kinofestivali 1968 yildan boshlab Toshkentda 2 yilda 1 marta "Tinchlik, sosial taraqqiyot va xalqlar ozodligi uchun" shiori ostida o'tkazilib turildi.

Tasviriy san'atda Ch.Ahmarov va O'.Tansiqboev devoriy rasm, mozaika va manzara janrlarida; V.Kaydalov va M.Nabiev portret janrida; M.Usmonov ganch o'ymakorligi, Q.Haydarov va O.Fayzullaev yog'och o'ymakorligi bo'yicha asarlar yaratdi. Toshkentda zamonaviy **sirk** binosi 1976 yil qurildi. Sirk ustalari Toshkenboevlar, Zaripovlar, Xo'jaevlar, Madalievlar; masxaroboz-qiziqchi A.YUsupov ijod qildi.

Madaniy hayotga va ijodiy ishlarga partiyaviylik, sinfiylik tamoyillar asosida yondoshish inqirozga olib keldi. Kommunistik mafkuralashtirish, ma'muriy-buyruqbozlik madaniy hayotga zarar etkazdi.

Sh.R.Rashidov (1917-1983) davlat va jamoat arbobi, adib sifatida faoliyat olib borgan. Ikkinchi jahon urushida qatnashib, urush haqida asarlar yozgan. U 1949-1950 yy. Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvi raisi bo'lib ishladi. "Bo'rondan kuchli", "Qudratli to'lqin", "G'oliblar" romanlarini yozdi. Sh.Rashidov faoliyatida 50-yillardan boshlab mas'uliyatli davr boshlandi. U 1950-1959 yy. O'zbekiston Oliy Kengashi Rayosati Raisi, 1959-1983 yy. O'zbekiston Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo'mitasi (O'zKP MQ) birinchi kotibi lavozimida ishladi.

60-80 yillarda qurilgan sanoat korxonalari, yirik inshootlar Sh.Rashidov nomi bilan bog'liq bo'lib, Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Yozyovon, Surxon-Sherobod cho'llari o'zlashtirildi. Sh.Rashidov rahbarligi davrida Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Yangier, Guliston kabi yirik shaharlar barpo etildi. Toshkentda metropoliten qurilishining tashkilotchisi bo'ldi.

Jahonda "Toshkent ruhi" sifatida 1966 yil vujudga kelgan mashhur tushuncha Sh.Rashidov nomi bilan bevosita bog'liq, bu Toshkentda tuzilgan xalqaro harakatdir. Sh.Rashidov Osiyo va Afrika yozuvchilari hamkorligi harakatining; Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi xalqaro kinofestivalining; Hindiston va Pokiston o'rtasida tinchlik sulhi imzolanishining tashabbuskori bo'ldi. Sh.Rashidov vafot etgach uning xotirasi oyoqosti qilindi va "sharof rashidovchilik" atamasi o'ylab topildi.

I.Karimovning jasorati tufayli Sh.Rashidovning nomi oqlandi, o'zbek xalqining milliy g'ururi ham himoya qilib qolindi. I.Karimov 1992 yil "Xalqimizning otashqalb farzandi" asarida: "Bu murakkab shaxs, bir tarafdin, milliy manfaatlarni o'ylashga, ikkinchi tarafdin Markazdan kelgan, tub manfaatlarga zid buyruqlarni hayotga tadbiiq etishga majbur bo'lganini unutmasligimiz zarur" - deb aytgan edi..

Tayanch so'zlar: ma'muriy buyruqbozlik, "rivojlangan sosializm", ekstensiv metod, Sh.R.Rashidov, 7 yillik umumiiy majburiy ta'lim, 11 yillik maktablar, 8 yillik ta'lim, Umumiiy o'rta ta'limga o'tish, Toshkentda zamonaviy sirk binosi, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining xalqaro kinofestivali.

4-§. “Qayta qurish” siyosatining barbod bo`lishi.

O`zbekiston mustaqillik tomon yo`l tutishi

**“Qayta qurish” siyosatining barbod bo`lishi.** SSSRda XX asrning 70-80 yillarida iqtisodiyotning rivojlanish sur`ati pasayib, xarajatlari ortib bordi. Imkoniyatlarni hisobga olmasdan qabul qilingan ijtimoiy, oziq-ovqat, agrar, energetika, ekologiya sohalaridagi dasturlar samara bermadi. Mamlakat katta tabiiy resurslarga ega bo`lsada, xo`jaliklar ularning etishmovchiligiga duch keldi.

Iqtisodiyot *ekstensiv* yo`lda ko`p qo`shimcha mehnat va moddiy resurslarni ishlab chiqarishga jalb etish yo`lida deqsiniyotgan edi. Dunyodagi ko`p mamlakatlar fan-texnika inqilobi tufayli xalq turmushida ijobiy burulishlarga erishayotgan edi. SSSR ushbu jarayondan orqada qolib ketdi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi eskirgan, mahsulotlarning sifati past bo`lgani uchun mahsulotlar sotilmasdan to`planib qolayotgan edi. Ma`muriy-buyruqbozlik tizimi, iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlik va uning mafkuralashtirilishi iqtisodiy islohatlarni yo`qqa chiqarar edi. Ijtimoiy ehtiyojlarga mablag` ajratishda qoldiq tamoyili va taqsimotda tekischiilik hukmron edi. Odamlar mulkdan begonalashtirilgani uchun loqayd edi.

Iqtisodiyotning o`z qonunlari va vositalari asosida rivojlanishiga buyruqbozlik boshqaruv usuli, sansalorlik, qog`ozbozlik, majlisbozlik to`squinlik qildi. Huquq va qonuniylik puturdan ketgan edi. Xo`jalikni boshqarishda 200 mingta turli buyruqlar, qonunsimon hujjatlar hukmron bo`lib, xo`jalik xodimlarini nazorat qilib, tashabbuskorlikni bo`g`ar edi. Dunyoda eng kuchli ikki davlatdan biri deb kelingan SSSRda inqiroz etildi.

KPSS MQning 1985 yil Aprelda bo`lgan Plenumi noxush tendensiyalar yig`ilib, SSSR tanglik vaziyaitga tushib qolganini ilk bor e`tirof etdi. Mazkur plenum jamiyatni “Qayta qurish” orqali iqtisodiyotni ko`tarish, turmushni yaxshilash siyosatini belgiladi. Markaziy rahbariyat tomonidan 1985-1986 yy. jiddiy o`zgarishlar qilish zarurligi anglandi. Biroq ahvolning murakkabligi hali

to'la idrok etilmagan edi. 1987 yildagi siyosiy tizimni va iqtisodiyotdagi partiyaviy rahbarlikni saqlab qolgan holda xo'jalik mexanizmini isloh qilishga urinish ham samara bermadi, iqtisodiy islohatlar barbod bo'ldi.

80-yillar oxirida siyosiy sistemani, birinchi navbatda KPSSning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini cheklashga, davlat va xo'jalik organlarini Kompartiya hukmronligidan chiqarishga, xalq deputatlari sovetining to'la hukmronligini ta'minlashga urinish ham behuda ketdi.

“Qayta qurish” siyosati davrida iqtisodiyotda kuchli buzilishlar ro'y berdi. Markaz “qayta qurish”ning ilmiy va nazariy jihatdan aniq dasturini ishlab chiqolmadi. Iqtisodiy siyosat sinov va eksperimentlarga asoslangan edi. Mamlakat sinovlar va xatolar bilan siljib bordi. Mamlakat imkoniyatlarini hisobga olmasdan xalq xo'jaligining barcha sohalarini bir vaqta rivojlantirishdan iborat noto'g'ri yo'l tutildi. I.Karimov “bu hol cheklangan mablag'larning parokanda bo'lishiga, moliya va ta'minot tizimining izdan chiqishiga olib keldi” degan edi.

Sovet rahbariyati inqirozdan chiqish uchun ma'muriy-buyruqbozlik tizimini, resurslarni markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo'lidan tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish kerakligini kech tushundi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish zaruriyati 1990 yilga kelganda anglandi va dastur va qararlar qabul qilindi. Biroq vaqt boy berilgan, iqtisodiyot barbod bo'lgan, moliyaviy va narx tizimi izdan chiqqan, boshqaruv tizimi falaj bo'lib qolgan, SSSR tanazzulga yuz tutgan edi.

O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti. O'zbekistonliklar qayta qurish, islohatlarni katta umid bilan kutib oldi. Biroq tezda aholining hafsalasi pir bo'ldi. O'z xalqini himoya qilishga qodir bo'lmagan, siyosiy irodasi bo'sh kishilar respublika rahbariyatiga kelib qoldi. Bu rahbarlarning ojizligi tufayli “Kadrlar to'dasi” deb nom olgan Markazdan yuborilgan 400 ga yaqin kelgindilar O'zbekistonni o'z bilganicha boshqardi. O'zKP MQda Moskva vakillari Mogilnichenko, Bessarabov, Ponomaryov uya qurib olgan edi. Plenum va yig'ilishlar “kadrlar to'dasi”ning boshliqlari Anishev, Ogaryok, Satin va ularning hamtovoqlari nazorati ostiga olindi.

O'zbekistonda «O'zbeklar ishi», «Paxta ishi» deyilgan jinoiy ishlar to'qib chiqarilib, Moskvadan yuborilgan **Gdlyan va Ivanov** guruhi qamash bilan shug'ullandi. Ular hibsga olgan rahbarlar Moskva qamoqxonalariga tashlanib, 30-yillarda ishlatilgan qiynoq usullaridan foydalandi.

Norozilik ayniqsa xotin-qizlar orasida ko'paydi. 1986-1987 yy. respublikada 270 nafar ayol o'zini yondirib yubordi. Kelgindilar va ularga laganbardorlik qilgan ayrim mahalliy rahbarlar xalqni hafsalasini pir qildi. Xalqning an'analarini, diniy qadriyatlarini, tilini kamsitdi, to'y yoki dafnda qatnashganlar jazolandi.

Dastlabki norasmiy harakatlar. Jamoatchilik paxta yakkahokimligini tugatish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, ekologik holatni sog'lomlashtirish masalalarini ko'tara boshladi. Norasmiy guruh va tashkilotlar paydo bo'lib, siyosiy tusga kira boshladi. Ular dastlab norasmiy deyildi, chunki tashkilotlarni ro'yxatga olish va ularga qonuniy maqom berishga asos bo'ladigan qonun, huquqiy hujjatlar hali yo'q edi.

Respublikadagi dastlabki norasmiy harakat 1989 yil tashkil topgan "Birlik" xalq harakati edi. Yana "O'zbekiston erkin yoshlar ittifoqi", "To'maris" xotin-qizlar tashkiloti, rusiyabon ziyolilarning "Intersoyuz" harakati tuzildi. Biroq bu harakatlar g'oyaviy, siyosiy, tashkiliy jihatdan etarli darajada uyusha olmadi.

Bu harakatlar dastlabki paytda ma'naviy qadriyatlarni tiklash, Orol fojiasining oldini olish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usulidan voz kechish kabi dolzarb masalalarni ko'tardi. "Birlik" xalq harakati rahbarlari dasturlar ishlab chiqish va siyosiy kurash olib borish o'rniga namoyish va mitinglar uyushtirish, olomonni ehtiroslarini avj oldirish bilan shug'ullandi, oqibatda "Birlik" bo'linib ketdi.

"Birlik" harakati faollarining M.Solih boshliq bir guruhi 1990-yil boshida siyosiy partiya tuzishga kirishdi. 1990 yil 30 aprelda «Erk» demokratik partiyasining ta'sis qurultoyi bo'ldi, partiyaning dasturi va nizomi qabul qilindi. "Erk" partiyasi rahbarlari jamiyatni yangilash uchun bir tuzumdan ikkinchi

tuzumga o'tish, islohatlar o'tkazish, odamlar ongini o'zgartirish, o'tish davrini bosib o'tish zarurligini tushunib etolmadilar.

Ijtimoiy inqiroz. Iqtisodiy rivojlanishning negizi sifatida 1985 yil qabul qilingan *jadallashtirish konsepsiyasi* asossiz ekanligi ma'lum bo'lib qoldi. Xo'jalik va korxonalarni *xo'jalik hisobiga yoki brigada (jamo'a) pudratiga* o'tkazish samara bermadi. Iqtisodiy tuzilmalarni qayta qurish, xo'jalikni boshqarish va xo'jalik mexanizmini isloh qilish, ma'muriy rahbarlikdan iqtisodiy rahbarlikka o'tish tadbirlari ham 1987 yil natija bermadi.

O'zbekistonda aholi jon boshiga hisoblaganda daromadi 75 so'mdan oshmaydigan 8,8 mln kishi yashardi. Bular aholining 45 %ini tashkil etardi, kun kechirish uchun 1 kishiga oyida 85 so'm zarur edi. Qishloq aholisining atigi 50 %i normal ichimlik suvi bilan ta'minlangan edi. 240 ming oilaning tomorqa eri, besh xonadonning birida chorva moli, 37 % xonadonda sigir, yarmida qo'y yo'q edi.

O'zbekistondagi 9000 ga yaqin maktablarning atigi 40 %i maktab uchun mo'ljallab qurilgan binolarda ishlardi. Qolganlari moslashtirilgan maktablarda ishlardi, ko'plari avariya holatida edi. O'quvchilarning katta qismi 2-yoki 3-smenada o'qir edi. O'quvchilar yiliga 2-3 oylab qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi o'quv ishlarini izdan chiqargan edi.

Fojiali voqealar Farg'onada 1989 yil may-iyunda sodir bo'ldi. 45 yil oldin Stalin o'z eridan badarg'a qilgan mesxeti turklari bilan tub erli aholi o'rtasida 1989 yil 20 mayda Quvasoyda mushtlashuv bo'ldi. Favqulodda vaziyatda hukumat komissiyasi tuzilib 1989 yil 4 iyundan komendantlik soati joriy etildi. Farg'onaga SSSR ichki ishlar vazirligi ichki qo'shinlarining 13 ming kishilik bo'linmasi keltirildi.

Ur-yiqit 7 iyunda yana takrorlanib Qo'qon shahriga, Rishton va O'zbekiston tumanlariga tarqaldi. Qo'qonda 8 iyunda aholining tinch namoyishi o'qqa tutildi. Mesxeti turklari Farg'onadagi harbiy poligonidagi lagerga va Tojikistonning Leninobod viloyati Asht tumanidagi Novgarzon posyolkasiga ko'chirildi. Lagerlarda odamlarni uzoq saqlab bo'lmagani uchun Farg'onadan 16282 kishi

Rossiyaning Smolensk, Orlovsk, Kursk, Belgorod va Voronej viloyatlariga ko`chirildi.

O`zKP MQning 1989 yil 23 iyunda bo`lgan XIV-Plenumida Farg`ona fojiasini o`rganish uchun maxsus komissiya tuzildi. O`zKP MQning 1989 yil 29 iyulda bo`lgan XV-Plenumida komissiya axboroti ma`qullandi. Farg`onadagi fojiali voqealarga Farg`ona viloyati, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarining, huquqni himoya qilish organlarining tashkilotchilik, siyosiy ishidagi xatolar ham sabab bo`ldi.

Ana shunday keskinlikdan, respublikada beqarorlikni keltirib chiqarishdan manfaatdor bo`lgan siyosiy kuchlar, ekstremistlar foydalandi. Ular oldindan ishlab chiqqan reja asosida harakat qildilar, varaqalar tarqatdilar. Farg`onada sodir bo`lgan siyosiy ig`vogarlik Tbilisi, Tog`li Qorabog`, Bokuda tashkil etilgan ig`vogarliklardan biri edi. Keyinchalik Bo`ka, Parkent, O`sh, Andijonda ham shunday urinishlar bo`ldi.

O`zbekiston mustaqillik tomon yo`l tutishi

**I.Karimov O`zKP MQning birinchi kotibi** etib 1989 yil 23 iyunda bo`lgan O`zKP MQning XIV-Plenumida saylandi. Yangi rahbariyat milliy o`zlikni anglash kuchayotganiga e`tibor qaratib, mustaqillik tomon yo`l tutildi. Farg`ona, Bo`ka, Parkent voqealarining asl sabablari ochib tashlandi. Respublikada kadrlar masalasida milliy manfaatlar ustuvorligi ta`minlandi. Markazdan yuborilgan “kadrlar to`dasi” o`z mavqeini yo`qotdi. Anishchev, Ogaryok, Satin chiqarib yuborildi. O`zbekistonda adolatni tiklash uchun tadbirlar ko`rildi, to`qib chiqarilgan “o`zbek ishi”, “paxta ishi”ning sharmandasi chiqdi. Bu bilan bog`liq ishlar qayta ko`rildi, aybsiz qamalgan o`n minglab kishilar oqlandi.

Jamoatchilik ko`targan o`zbek tiliga davlat tili maqomi berish masalasiga O`zbekistonning sobiq rahbariyati avval millatchilik, mahalliychilik deb qaradi. Keyinchalik o`zbek va rus tilini teng mavqega ko`tarishga urinib, ikki tillik haqidagi qonun loyihasini o`tkazishga harakat qildi.

Respublikaning yangi rahbari O`zSSR Oliy Kengashining 1989 yil 21 oktyabrda bo`lgan 11-sessiyasida “O`zSSRning davlat tili haqida” Qonunni qabul qildi. 1990 yil 19 fevralda “O`zSSRning davlat tili haqida”gi qonunni amalga oshirish davlat Dasturi qabul qilindi. Ish yuritish rus tilidan o`zbek tiliga o`tkazila boshlandi. Qishloq aholisining shaxsiy tomorqalari uchun er ajratildi. 381 ming oilaga tomorqa erlari berildi, 372 ming oila o`z tomorqalarini kengaytirib oldi, jami 150 ming gektar er ajratildi.

Oliy Kengashga 1990 yil 18 fevralda bo`lgan *saylovning yangiligi* shundaki, 500 saylov okrugining 326 tasida muqobil nomzodlar ko`rsatildi, deputatlik mandatiga bir nechtadan nomzodlar ko`rsatildi. Oldingi saylovlarda barcha nomzodlar birinchi turdayoq deyarli 100 % ovoz bilan saylangan bo`lsa, bu safar birinchi turda 368 nomzod zarur ovozlarni to`play oldi, qolgan 132 okrugda qayta saylovlar bo`lib o`tdi.

Moskvaning tazyiqiga qaramasdan respublikalar ichida birinchi bo`lib 1990 yil 24-30 martda 12-chaqiriq O`zSSR Oliy Kengashining 1-sessiyasida “O`zSSR Prezidenti lavozimini ta`sis etish to`g`risida” Qonun qabul qilindi, 24 martda Oliy Kengashda yashirin ovoz berish yo`li bilan I.Karimov O`zbekiston Prezidenti etib saylandi. I.Karimov sessiyada nutq so`zlab: “O`zbekistonning siyosiy mustaqilligini, o`zini o`zi idora qilish va pul bilan ta`minlashga o`tishni o`zimning asosiy vazifam” deb ta`kidladi.

**O`zSSR Mustaqilligi to`g`risida Deklorasiya** 1990 yil 20 iyunda Oliy Kengashning 2-sessiyasi qabul qildi. Mustaqillik Deklorasiyasi 12 moddadan iborat. Deklorasiya har bir millatning o`z taqdirini o`zi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlarga va demokratiya tamoyillariga asoslanib O`zSSRning davlat suverenitetini e`lon qildi.

O`zbekiston siyosiy mustaqilligini qo`lga kiritishga tomon tutilgan yo`l iqtisodiy mustaqillik masalasi bilan qo`shib olib borildi. “Prezident boshqaruvining muhim vazifalaridan biri respublikaning iqtisodiy mustaqilligini, o`zini o`zi idora qilish va o`zini o`zi pul bilan ta`minlashga o`tishni hal qilishdir” - degan edi I.Karimov.

O`zbekiston rahbariyati xalq xo`jaligini bozor iqtisodiyotiga o`tkazish yo`lini mustaqil belgilashga kirishib “O`zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini shakllantirish Konsepsiyasi” ishlab chiqildi. Konsepsiyada xalq xo`jaligini sog`lomlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o`tish yo`llari belgilab berildi. Mazkur masala yuzasidan 1990 yil oktyabrda Oliy Kengashning IV-sessiyasida *hukumat Dasturi* ma`qullandi.

O`zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida sodir bo`lgan voqealar davlat mustaqilligini qo`lga kiritish tomon amaliy qadamlar tashlaganligini yaqqol ko`rsatadi. I.Karimov 1999 yil “O`zbekiston XXI asrga intilmoqda” asarida “Bugun o`sha davrdagi haqiqatni aytsak, O`zbekiston Markazga qaram, yarim mustamlaka mamlakatga aylangan” - deb aytgan edi.

*Tayanch so`zlar:* Ijtimoiy inqiroz, “Qayta qurish”, “kadrlar to`dasi”, “o`zbek ishi”, “paxta ishi”, Gdlyan, Ivanov, Farg`ona fojiasi, norasmiy harakatlar, I.Karimov, “O`zSSRning davlat tili haqida” Qonun, Mustaqillik Deklorasiyasi, muqobil nomzodlar, “O`zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini shakllantirish Konsepsiyasi”.

VI-bo`lim. MILLIY ISTIQLOL DAVRI

XIX-bob. Mustaqil O`zbekiston davlatining tashkil topishi.

1-§. O`zbekiston Respublikasi mustaqilligi e`lon qilinishi.

Siyosiy islohotlar. Milliy davlat boshqaruv hokimiyati tizimining shakllantirilishi

Mustaqillik - mustamlakachilikning har qanday shaklini, to`siq va zo`ravonliklarni inkor etadi. Mustaqillik - tenglik sari qo`yilgan birinchi qadam. Mustaqillik o`zaro hurmat, bir-birini tan olish va qadrlash asosida o`zaro hamda davlatlar o`rtasidagi aloqalarda umuminsoniy qadriyat va mezonlar asosida yashash demakdir.

80-yillar oxirida O`zbekiston ijtimoiy hayotida jonlanish boshlanib, mustaqillik uchun yangi to`lqin boshlandi. To`qib chiqarilgan «paxta ishi» bahonasi bilan qadriyatlarimizga yana qatag'onlik uyushtirilib, o`n minglab kishilar jinoiy javobgarlikka tortildi. I.Karimov 1989 yil iyunda O`zbekistonning birinchi rahbari bo`lgach, bu sohadagi adolatsizlikka barham berilib, adolat tiklandi.

1989 yil 21 oktyabrda Oliy Kengashning 11-chaqiriq 11-sessiyasida «Davlat tili haqida»gi qonun qabul qilindi. I.Karimov markazdan yuborilgan «kadrlar to`dasi»ga zarba berib, bu «tajriba»ga chek qo`ygach O`zbekiston rahbar kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo`yish ishini o`z tasarrufiga oldi.

M.S.Gorbachov boshchiligida 1985 yil apreldan boshlangan qayta qurish siyosati sho`ro saltanatini saqlab qolishga qaratilgan so`nggi samarasiz va makkorona urinish edi. Qayta qurish Ittifoqdosh respublikalarning milliy mustaqillikka erishuvlariga yo`l qo`ymaslikni maqsad qilib qo`ygan edi. 1991 yil 19-21 avgustda G.Yanaev boshchiligida davlat to`ntarishiga urinish zo`ravonlik siyosatini chuqurlashtirib, diktatorlik tuzumini o`rnatishga intildi. XX asrning 90-yillariga kelib socialistik mamlakatlarda inson huquqlarini himoya qilish va ozodlikka intilishning yangi bosqichi boshlandi.

Yangi Ittifoq Shartnomasi. 80-yillar oxiri – 90 yillar boshida markaz va ittifoqdosh respublikalar oʻrtasidagi munosabatlar keskinlashib, markazning obroʻyi pasaydi. 90-yillarga kelib totalitar buyruqbozlik boshqaruvining istiqbolsiz ekanligini hayotning oʻzi koʻrsata boshladi. 1990 yil 6 avgustda Prezident M.Gorbachevning «YAngi Ittifoq Shartnomasining asosi sifatida bozor iqtisodiyotiga oʻtishning Ittifoq Dasturi Konsepsiyasini tayyorlash haqida» Farmoni eʼlon qilindi. SSSR va RSFSR rahbarlaridan tuzilgan komissiyaga 1990 yil sentyabrdan kechikmasdan Hukumat Dasturini ishlab chiqish topshirildi

1990 yil 4 sentyabrda Ministrlar Soveti raisi N.Rijkov SSSR Oliy Kengash 4-sessiyasida «Boshqariladigan bozor iqtisodiga tayyorgarlik va xalq xoʻjaligida barqarorlikni vujudga keltirish» haqida maʼruza qildi. Maʼruzada deputatlarning fikrlari inobatga olinsada deputatlarda Hukumatga ishonch yoʻqola borishi sababli sessiya Hukumat Dasturini qabul qilmadi. Hukumat Dasturi sobiq Ittifoqni saqlab qolishni va iqtisodiyotni socialistik yoʻldan rivojlantirishni koʻzda tutar edi.

1990 yil 11 sentyabrda RSFSR Oliy Sovetining 2-sessiyasi S.SHatalinning «500 kun» Dasturini qabul qildi. SSSR Oliy Sovetining 4-sessiyasi (1990, 21 sentyabr) ikkala Dasturni ham qabul qilmay, Hukumat va SHatalin Dasturlaridan iborat Yagona Dastur ishlab chiqish (24 sentyabr) vazifasini berdi. Sessiya 1990 yil 18 oktyabrda «bozor iqtisodiyotiga oʻtish zarurat, ammo u socialistik yoʻnalishiga ziyon etkazmaydi» degan xulosa berdi.

Hayot xalq xoʻjaligini bozor iqtisodiyotiga oʻtkazishni 80-yillar oxiriga kelib kun tartibiga qoʻya boshladi (uning huquqiy asoslarini yaratishni zaruratga aylantirdi). Ijtimoiy iqtisodiy tanazzulni SSSR ijtimoiy-siyosiy hayotida vujudga kelgan 3 ta yoʻnalishdagi kuchlar manfaatining toʻqnashuvi yanada chuqurlashtirmoqda edi:

1-kuchlar: N.Rijkov va V.Pavlov Dasturi tarafdorlari boʻlib, ular: SSSRni saqlab qolish, markazdan boshqarish, socialistik yoʻldan voz kechmaslikni talab qilar edi. 2-kuchlar: S.SHatalin guruhi tarafdorlari boʻlib, ular: sosializmdan voz kechish, SSSRni tarqatib mustaqil davlatlar tuzish, xususiylashtirish, fermerlik tuzishni koʻzda tutar edilar. 3-kuchlar: M.Gorbachev Dasturini quvvatlovchilar

bo`lib, ular: muros, ikki dasturni uyg'unlashtirish, SSSRni saqlab qolish, buyruqbozlik; yangi Ittifoq Shartnomasida mamlakat nomini «Mustaqil Sovet Respublikalari», «Mustaqil Davlatlar Ittifoqi» deb atash g'oyasini ilgari surar edilar. SSSRning ijtimoiy taraqqiyotida 3 ta kuch: burjuacha transformasiya; totalitarizmga qaytish; socialistik yo`nalishdagi demokratik kuchlar to`qnashib qolgan edi.

O`zbekiston rahbariyati bu yo`nalishlarning nomaqbul ekanligini bilib, «O`zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini shakllantirish konsepsiyasi»ni tayyorlashga kirishildi. Konsepsiya Reja Davlat qo`mitasi, Moliya va boshqa vazirliklar, idoralar, ilmiy institutlar, viloyatlar va Toshkent shahar ijroiya qo`mitalari bilan hamkorlikda tayyorlandi. Konsepsiyaga ko`ra «O`zbekiston xalq xo`jaligini sog'lomlashtirish va bozor iqtisodiyotigaga o`tishning asosiy prinsiplari» ishlab chiqilib 1990 yil 17 oktyabrda umumxalq muhokamasi uchun e`lon qilindi. Hukumat Dasturi 1990 yil 29 oktyabrda Oliy Kengashning 3-sessiyasida ma`qullandi.

O`zbekiston Ministrlar Sovetiga O`zSSR mulkiga egalik qilish, uni tasarruf etish yuzasidan respublikaning suveren huquqlarini amalga oshirish mexanizmini yaratish bo`yicha takliflar tayyorlashni topshirdi. O`zbekiston Oliy Sovetiga 1991 yil 1 iyungacha iqtisodiy tizim, er osti va boshqa tabiiy boyliklarni, korxonalarni O`zSSR mulkiga o`tkazish bo`yicha O`zSSR Konstitusiyasiga o`zgartirishlar to`g`risida Qonun loyihasini kiritish vazifasi qo`yildi.

O`zSSR Oliy Kengashi Rayosati 1990 yil 29 avgustda «Ittifoqning yangi shartnomasi va bozorga o`tish Dasturiga respublikaning tutgan o`rni» masalasini ko`rib chiqib, shoshilmaslikni ta`kidladi. Oliy Kengash Rayosati Ittifoqning yangi SHartnomasini tuzish va bozorga o`tish dasturi bo`yicha tayyorlangan takliflarning birinchi turkumini o`rganish va muhokama qilish uchun O`zbekiston Oliy Kengashi, Kompartiya Markaziy Qo`mitasi, O`zSSR FA va boshqa tashkilotlarga yubordi.

O`zbekiston 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida iqtisodiy mustaqillik va suverenitet uchun harakat qila boshladi. «O`zSSR Konstitusiyasiga o`zgartirish va

qo'shimchalar kiritish» to'g'risidagi masala 1989 yil 20 oktyabrda 11-chaqiriq O'zSSR Oliy Kengashining 11-sessiyasida maxsus muhokama qilindi. O'zSSR Konstitusiyasiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqidagi Qonunda davlat mexanizmining hamma bo'g'inlari Oliy Kengashga bo'ysunishini nazarda tutishi ta'kidlandi.

Oliy Kengashga eng oliy nazorat qiluvchi idora sifatida yuqori mansabdorlarni, Oliy Kengash raisini saylash, Ministrlar Sovetining raisini, hukumat a'zolari va boshqa rahbarlarni tasdiqlash va tayinlash, yoki muddatidan oldin lavozimidan chaqirib olish huquqi berildi. Hukumat bir yilda kamida bir marta Oliy Kengash oldida hisob berishi majburiy qilib qo'yildi. Oliy Kengash yana byudjetni nazorat qilish, ministrlik va idoralar ishini tekshirish, deputatlar so'rovini muhokama qilishni ham ko'rib chiqadigan bo'ldi.

I.Karimov tomonidan 80-yillar oxiridan boshlab Siyosiy suverenitet bir necha marta ko'ndalang qilib qo'yildi. KPSS MKning 1989 yil 20 sentyabrdagi Plenumida I.Karimov: «biz ittifoq va respublikalarning vazifalarini va o'zaro majburiyatlarini aniq belgilab qo'yish, respublikalar mustaqilligini har jihatdan mustahkamlash tarafdorimiz» - deb ta'kidladi. O'zKP MKning 1990 yil 23 martdagi Plenumida I.Karimov: «siyosiy sistemani yangilash masalalarini O'zbekistonning iqtisodiy mustaqilligidan ajralgan holda qarash mumkin emas. Bizda bunday mustaqillik uchun sharoit bor» - deb aytdi.

Respublikada 80-yillarning oxiridan boshlab iqtisodiy va siyosiy suverenitet uchun choralar ko'rildi. O'zSSR Oliy Kengashi 1989 yil 25 noyabrda «O'zSSRni iqtisodiy va sosial rivojlantirishning 1990 yil Davlat plani to'g'risida» masala muhokamasida iqtisodiy mustaqillikka oid muhim tadbirlarni belgiladi. 1990 yil 23 martda bo'lgan O'zKP MKning Plenumida siyosiy suverenitetni tahlil etishga va konsepsiyalarini ishlab chiqishga jiddiy e'tibor berildi.

1990 yil 24 martda bo'lgan Oliy Kengashning 12-chaqiriq 1-sessiyasida tarixda birinchi marta Prezidentlik lavozimi ta'sis etildi va Prezidentni sayladi. 1990 yil 20 iyunda Oliy Kengashning 12-chaqiriq 2-sessiyasida «O'zbekistonning

Mustaqillik Deklorasiyasi» qabul qilindi. Oliy Kengash 1991 yil 15 fevralda «O'zbekistonning davlat ramzlari to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi.

O'zbekistonning mustaqil teng huquqli respublika sifatida yangilangan Ittifoq (Federasiya) tarkibida bo'lishini qo'llab 1991 yil 17 martda o'tkazilgan umumxalq referendumida qo'shimcha byulletin bo'yicha 9,2 mln. kishi yoki qatnashganlarning 94 %i ovoz berdi. Oliy Kengash Rayosati 1991 yil 22 iyulda «O'zSSRda joylashgan Ittifoqqa bo'shunuvchi korxonalarni O'zSSR tobeligiga o'tkazish» to'g'risida tarixiy qaror qabul qildi.

1991 yil 19-21 avgustda Moskvada davlat to'ntarishi bo'ldi, «Favqulodda Holat Davlat Komiteti» tuzilib, Prezident M.Gorbachev vakolati vise-prezident G.Yanaevga o'tganini e'lon qildi. I.Karimov 1991 yil 19 avgust kechqurin Hindiston safaridan qaytishi bilan Toshkent shahar faollari bilan uchrashib O'zbekistonning nuqtai nazarini qat'iy ma'lum qildi. O'zbekistonning mustaqillikka erishish yo'li o'zgarmasligi haqida 1991 yil 20 avgustda Bayonat qabul qilindi, shu kuni I.Karimov respublika aholisiga murojaat bilan chiqdi.

«Favqulodda Holat Davlat Komiteti»ning O'zbekistonga zid qarorlari 1991 yil 21 avgustda Prezident I.Karimov farmoni bilan noqonuniy deb e'lon qilindi. Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizligi Qo'mitasi 1991 yil 25 avgustda I.Karimov Farmoniga binoan O'zbekiston tasarrufiga olindi. Ichki ishlar vazirligi, Davlat Xavfsizlik qo'mitasi, prokuraturasi, adliya organlari, ichki qo'shinlar, Turkiston harbiy okrugi partiyadan butunlay xoli qilindi.

Oliy Kengash Rayosati 1991 yil 26 avgustda Mustaqillik to'g'risida qonun loyihasini tayyorlash va 31 avgusta Oliy Kengash sesiyasini chaqirish haqida qaror qildi. O'zKP MK va Partiya nazorat komissiyasining 1991 yil 28 avgustdagi qo'shma Plenumi O'zKPning KPSS MK bilan aloqasini to'xtatish, KPSSning barcha tashkilotlaridan chiqish, uning Markaziy organlaridan o'z vakillarini chaqirib olish haqida qaror qildi. O'zbekiston Oliy Kengashining 12-chaqiriq navbatdan tashqari 6-sessiyasi 1991 yil 31 avgustda o'z ishini boshladi.

O'zbekiston Davlat mustaqilligi. Sessiyada «Davlat mustaqilligi» va «Davlat bayrog'i» to'g'risidagi masalalar kun tartibiga qo'yilib, qizg'in muhokama

qilindi. Oliy Kengash 1991 yil 31 avgustda «Davlat mustaqilligi to'g'risida» Qonun va Bayonat qabul qildi. O'zSSR nomi «O'zbekiston Respublikasi» deb o'zgartirildi. O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganligini xalqaro huquqiy hujjatlarga asoslangan «Davlat mustaqilligi to'g'risida»gi Oliy Kengash Bayonati e'lon qildi.

Mustaqillik kuni - 1 sentyabr belgilanib, 1991 yildan boshlab bu kun bayram va dam olish kuni deb e'lon qilindi. Mutaqillikka erishish uchun 1991 yil o'rtalarida SSSRning emirilishi, Ittifoq hukumati boshqaruvni qo'ldan chiqargani tufayli qulay tarixiy shart-sharoit paydo bo'lgan edi.

17 moddadan iborat «Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonun O'zbekistonning asosiy belgilarini belgilab berdi va vaqtincha Konstitutsiya rolini bajardi. «Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonunga 1991 yil 30 sentyabrda Oliy Kengashning 7-sessiyasida Konstitutsiyaviy Qonun maqomi berildi.

O'zbekiston Respublikasi referendumini 1991 yil 29 dekabrda o'tkazish to'g'risida 1991 yil 1 noyabrda Oliy Kengashning 8-sessiyasida qaror qabul qilindi. O'zbekistonni mustaqil davlat deb e'lon qilinishini Referendum (1991, 29 dekabr)da 10 mln. - 94 % kishi qatnashib 9,7 mln. - 98 % kishi yoqlab ovoz berdi. Referendumda AQSH, Turkiya, Malayziyadan kelgan kuzatuvchilar qatnashdi. O'zbekiston mustaqilligini 4 oy mobaynida 60 dan ortiq davlat tan oldi. Hozir 170 dan ortiq davlat bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va davlat ramzlarining qabul qilinishi

Yangi Konstitutsiyani ishlab chiqarish g'oyasi Oliy Kengashning 1990 yil 20 iyunda bo'lgan 2-sessiyasida ilgari surilgan. Konstitutsiya loyihasining 149 ta moddadan iborat yangi varianti 1992 yil bahorda ishlab chiqildi, 26 sentyabrda umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi. Loyiha taklif va mulohazalar asosida qayta tuzatilib 1992 yil 21 noyabrda ikkinchi marotaba

matbuotda e'lon qilindi. 1992 yil 8 dekabrda Oliy Kengashning 12-chaqiriq, 11-sessiyasida muqaddima, 6 bo'lim, 26 bob, 128 moddadan iborat Konstitutsiya qabul qilindi.

«Konstitutsiyaga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» Qonun 2003 yil 24-25 aprelda bo'lgan 2-chaqiriq Oliy Majlisning 11-sessiyasida qabul qilindi. Jamiyatni yanada erkinlashtirish va demokratiyalash, ikki palatali parlament tuzish zaruriyatidan Konstitutsiyaga o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.

Konstitutsiyaning Oliy Majlis vakolatlariga doir 76-88-moddalarga; Prezident vakolatlari va vazifalariga doir 89, 90, 93, 95, 96, 97 - moddalariga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritildi. 2007 yil 11 aprelda qabul qilingan Qonunga binoan Konstitutsiyaning ayrim moddalariga, xususan Prezident vakolatlariga doir 89, 93-modda 15-bandi, 102-modda 2-qismi o'zgartildi.

Konstitutsiyaviy tizimning prinsiplari quyidagilardan iborat: I) Davlat hokimiyatini tashkil qilish asoslarining prinsiplari. II) Ijtimoiy hokimiyatni tashkil qilish asoslarining prinsiplari. III) Fuqarolik jamiyati turmushini tashkil qilish asoslarining prinsiplari.

I. Davlat hokimiyatini tashkil qilish asoslarining prinsiplari: 1) Xalq hokimiyatchiligi. 2) Huquqning ustunligi. 3) Hokimiyat vakolatlarining bo'linishi. 4) Davlat suvereniteti. 5) Jahon hamjamiyatiga uning bir a'zosi sifatida kirish.

II. Ijtimoiy hokimiyatni tashkil qilish asoslarining prinsiplari: 1) Inson huquqlari va erkinliklarini oliy qadriyat sifatida tan olish. 2) Davlatning asosiy vazifasi – inson va fuqaro huquqlari va erkinliklarini himoya qilish hamda ularga rioya etish.

III. Fuqarolik jamiyati turmushini tashkil qilish asoslarining prinsiplari: 1) Mafkuraviy va siyosiy ko'pfikrlik (plyuralizm). 2) Davlatning dunyoviy xususiyati. 3) Iqtisodiy faoliyat erkinligi. 4) Mulk shakllarining xilma-xilligi va teng huquqliligi. 5) Siyosatning ijtimoiy yo'nalganligi.

Konstitutsiya normalari: 1) Konstitutsiyaviy tuzim asoslarini. 2) Inson va fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va burchlarini. 3) Fuqarolik jamiyati tarkibiy

qismlarini. 4) O'zbekistonning davlat tuzilishini. 5) Davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish tizimini belgilab beradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining o'ziga xos belgilari: 1) Konstitutsiyasiga ega. 2) Respublika parlamenti mavjud. 3) Respublikaning maqomi O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Konstitutsiyalari tomonidan belgilanadi.

Davlat ramzlari. 1991 yil 18 noyabrda Oliy Kengash 8-sessiyasida «Davlat bayrog'i to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. 1992 yil 2 iyulda Oliy Kengash 10-sessiyasida «Davlat gerbi to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. 1992 yil 10 dekabrda Oliy Kengash 11-sessiyasida «Davlat madhiyasi to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Prezident Farmoniga muvofiq 1994 yil 1 iyuldan milliy valyuta - so'm muomolaga kiritildi.

Davlat mukofotlaridan - birinchi orden – birinchi va ikkinchi darajali “Sog'lom avlod uchun” ordeni 1993 yil 7 mayda Oliy Kengash tomonidan birinchi ta'sis etildi. 1994 yil 5 mayda “O'zbekiston Qahramoni” unvoni, “Oltin Yulduz” medali; “Mustaqillik”, “Do'stlik” ordenlari; “Jasorat”, “Shuhrat” medallari ta'sis etildi. 1995 yil 30 avgustda “Mehnat shuhrati” va 1 va 2-darajali “Shon-sharaf” ordenlari ta'sis etildi. 1996 yil 26 aprelda “Amir Temur”, 1996 yil 29 avgustda “Buyuk xizmatlari uchun”, 1998 yil 28 avgustda “El-yurt hurmati”, 2000 yil 30 avgustda “Jaloliddin Manguberdi” ordenlari ta'sis etildi.

Faxriy unvonlar: O'zbekiston Respublikasi san'at, fan arbobi; O'zbekiston Respublikasi xalq shoiri, yozuvchisi, artisti, rassomi, o'qituvchisi, hofizi, ustasi, baxshisi (2000 y.); O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist, jurnalist, irrigator, ixtirochi, quruvchi, me'mor, paxtakor, pillachi, chorvador, yurist, sportchi, sport ustози, yoshlar murabbiysi, ixtirochi va rasionalizator; aloqa, sanoat, transport, madaniyat, qishloq xo'jalik, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, fuqaro aviasiyasi (1996, 27 dekabr) xodimlari; O'zbekiston Respublikasida kommunal, maishiy, savdo sohasida xizmat ko'rsatgan xodim; “O'zbekiston iftixori” (1998, 25 avgust) 1996 yil 26 aprelda ta'sis etilgan.

Bayram – dam olish kunlari 1992 yil 2 iyunda qabul qilingan “Bayram kunlari haqida”gi qonunga va 1995 yil 21 dekabrda qabul qilingan “Mehnat kodeksi”ning 137-moddasiga muvofiq belgilanadi.

Tayanch soʻzlar: 1991 yil 19-21 avgust, «Favqulodda Holat Davlat Komiteti», 1991 yil 31 avgust, «Davlat mustaqilligi toʻgʻrisida» Qonun, Yangi Konstitutsiya, Davlat mukofotlari, Faxriy unvonlar.

Oʻzbekistonning maʼmuriy-hudududiy tuzilishi va moddiy imkoniyatlari

Oʻzbekistonning maʼmuriy-hududiy maqomi Konstitutsiyaning 68-69 moddalarida belgilab qoʻyilgan. Oʻzbekiston - viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, ovullar va Qoraqalpogʻistondan iborat. Ularning chegaralarini oʻzgartirish; viloyat, shahar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish Oliy Majlis roziligi bilan amalga oshiriladi, deyilgan. Oʻzbekiston poytaxti Toshkent shahri boʻlib, Oʻzbekiston tarkibiga Qoraqalpogʻiston va 12 ta maʼmuriy viloyat, 120 ta shahar, 159 ta qishloq tumanlari kiradi. Tumanlar tasarrufida 116 shaharcha, 1470 qishloq va ovullar bor.

Oʻzbekiston hududi shimoli-gʻarbda Turon pasttekistligi, janubi-sharqda Tyanshan va Olay togʻlari, janubi-gʻarbda Qizilqum choʻllarining bir qismini egallaydi. Oʻzbekiston hududi 448,9 ming kv.km., sharqdan gʻarbgacha 1425 km., janubdan shimolgacha 930 km. choʻzilgan.

Qoraqalpogʻiston 1990 yil 14 dekabrda suveren respublika deb eʼlon qilingan. Bu holat 1991 yil 31 avgustda “Oʻzbekiston davlat mustaqilligi asoslari toʻgʻrisida” qonunda oʻz aksini topgan. Qoraqalpogʻiston poytaxti *Nukus* shahri boʻlib, maydoni 166,6 ming kv.km., aholisi 1569,9 ming kishi. Tarkibida 14 ta qishloq tumani, 12 ta shahar, 17 ta shaharcha kiradi, Nukus shahrida 236700 kishi yashaydi.

Andijon viloyati markazi Andijon shahri bo`lib, viloyat 1941 yil 6 martda tashkil etilgan. Maydoni 4,2 ming kv.km., aholisi 2342,7 ming kishi (2005). Tarkibida 14 ta qishloq tumani, 11 ta shahar, 5 ta shaharcha mavjud.

Buxoro viloyati markazi Buxoro shahri bo`lib, viloyat 1938 yil 15 aprelda tashkil etilgan. Maydoni 40,3 ming kv.km., aholisi 1507,6 ming kishi. Tarkibida 11 ta qishloq tumani, 11 shahar, 3 ta shaharcha bor.

Jizzax viloyati markazi Jizzax shahri bo`lib, viloyat 1973 yil 28 dekabrda tashkil etilgan. Maydoni 21,2 ming kv.km., aholisi 1043,3 ming kishi. Viloyat tarkibida 12 ta qishloq tumani, 7 ta shahar, 8 ta shaharcha mavjud.

Navoiy viloyati markazi Navoiy shahri bo`lib, viloyat 1982 yil 20 aprelda tashkil etilgan, 1988 yil 6 sentyabrda tugatilib, 1992 yil 28 iyunda qayta tiklandi. Maydoni 111,0 ming kv.km., aholisi 810,2 ming kishi, 8 ta qishloq tumani, 7 ta shahar, 8 ta shaharcha bor.

Namangan viloyati markazi Namangan shahri bo`lib, viloyat 1941 yil 11 martda tashkil etilgan, 1960 yil 25 yanvarda tugatilib, 1967 yil 18 dekabrda qayta tiklangan. Maydoni 7,4 ming kv.km., aholisi 2073,2 ming kishi, 11 ta qishloq tumani, 8 ta shahar, 12 ta shaharcha bor.

Samarqand viloyati markazi Samarqand shahri bo`lib, viloyat 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 16,8 ming kv.km., aholisi 2862,1 ming kishi, 14 ta qishloq tumani, 11 ta shahar, 12 ta shaharcha bor.

Sirdaryo viloyati markazi Guliston shahri bo`lib, viloyat 1963 yil 16 fevralda tashkil etilgan. Maydoni 4,3 ming kv.km., aholisi 672,2 ming kishi, 8 ta qishloq tumani, 5 ta shahar, 6 ta shaharcha bor.

Surxandaryo viloyati markazi Termiz shahri bo`lib, viloyat 1941 yil 6 martda tashkil etilgan. Maydoni 20,1 ming kv.km., aholisi 1894,9 ming kishi, 14 qishloq tumani, 8 ta shahar, 7 ta shaharcha bor.

Toshkent viloyati markazi Toshkent shahrida joylashgan, viloyat 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 15,6 ming kv.km., aholisi 4520,4 ming kishi, 15 ta qishloq tumani, 16 ta shahar bor. *Toshkent shahri* aholisi 2135,7 ming kishi, 11 ta tumani bor.

Farg'ona viloyati markazi Farg'ona shahri bo'lib, viloyat 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 6,7 ming kv.km., aholisi 2840,9 ming kishi, 15 ta qishloq tumani, 9 ta shahar, 10 ta shaharcha bor.

Xorazm viloyati markazi Urganch shahri bo'lib, viloyat 1938 yil 15 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 6,1 ming kv.km., aholisi 1432,8 ming kishi, 10 ta qishloq tumani, 3 ta shahar, 7 ta shaharcha bor.

Qashqadaryo viloyati markazi Qarshi shahri bo'lib, viloyat 1943 yil 20 yanvarda tashkil etilgan. Maydoni 28,6 ming kv.km., aholisi 2378,5 ming kishi, 13 ta qishloq tumani, 12 ta shahar, 4 ta shaharcha bor.

O'zbekiston aholisi 1991 yil 20,7 mln. kishini tashkil etgan bo'lsa, mustaqillik davrida 125, 6 % ga o'sdi va 2016 yil 1 yanvarda 32 mln.dan oshdi. O'zbekistonda 120 dan ortiq millat va elatlarning vakillari yashaydi. 1989 yil o'zbeklar 71,4 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yil 80 % ga etdi, aholining 64 % 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar.

O'zbekistonning mehnat zahiralarini aholining 50 %ini tashkil etadi, mehnatga yaroqli aholi har yili 210-220 ming kishiga ko'paymoqda. Aholining savodxonlik darajasi 90,06 % ni tashkil etadi. 15 va undan katta yoshdagi har 1000 kishiga oliy va to'liqsiz oliy ma'lumotlilar soni 143 kishini, o'rta maxsus ma'lumotlilar soni 200 kishini tashkil etadi.

O'zbekiston – boy imkoniyatlar mamlakati. O'zbekiston hududida muhim strategik manbalar qidirib topilgan: *neft va gaz* kondensati, tabiiy gaz bo'yicha 155 ta kon; qimmatbaho metallar bo'yicha 40 dan ortiq kon; rangli, nodir va radioaktiv metallar bo'yicha 40 ta kon; konchilik-kimyo xomashyosi bo'yicha 15 ta kon mavjud.

Gaz zaxiralari 2 trln. m.3, ko'mir 2 mlrd. t. Eng yirik gaz va neft konlari Ustyurt, Buxoro-Xiva, janubi-g'arbiy Hisor, Surxandaryo, Farg'onada joylashgan. Farg'ona, Oltiariq va Buxoro neftni qayta ishlash zavodlarida turli xil neft va gaz mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda. *Ko'mir* Angren, Sharg'un va Boysun konlarida qazib chiqarilmoqda. *Energiya* manbalaridan Chorvoq, G'azalkent, Farhod

GESlari, jami 28 gidroelektroenergetik stansiya; Sirdaryo, Navoiy, Angren issiqlik elektrostansiyasi bor.

Oltinning asosiy zaxiralari, konlari Markaziy Qizilqumda joylashgan. Eng yirik kon Muruntov oltin koni. O`zbekistonda 40 dan ortiq oltin konlari topilgan, ulardagi zaxiralar bo`yicha O`zbekiston dunyoda 4-o`rinda turadi. *Kumush* konlarining eng yirigi Namangan viloyatidagi Oqtepa kumush konidir.

Rangli metallar zaxiralari Olmaliq ruda konlarida ko`proq jamlangan. O`zbekistondagi eng yirik Olmaliq kon metallurgiya kombinatida Qalmoqqir va boshqa konlardan olingan rangli metallar qayta ishlanadi. *Qo`rg`oshin-rux* asosan Jizzaxning Uchquloch va Surxondaryoning Xondiza konlarida qazib olinadi. Respublikada yana 20 ta marmar, 15 ta granit va gabbro koni topilgan. Eng yirigi G`ozg`on, Nurota, Forish, Zarband konlaridir.

Kimyo korxonalarida qimmatli yarim tayyor mahsulot - *kaprolaktam* ishlab chiqarish yo`lga qo`yilgan. *Superfosfat* va *soda* ishlab chiqaruvchi Qizilqum fosfarit kombinati va Qo`ng`irot soda zavodi eng yirik korxonalardir. O`zbekistonda hozirga qadar 2700 dan ziyod qazilma *konlari* va *ma`dan* mavjud bo`lgan joylar aniqlangan. Umumiy mineral xomashyo potentsiali 3,3 trln. AQSH dollaridan ortiq baholangan.

O`zbekistonning **er fondi** 44,74 mln. gektarni tashkil etadi; shundan 32 mln. gektari qishloq xo`jaligida foydalaniladi, qishloq xo`jalik erlarining katta qismi – 83,5 % o`tloq va yaylovlardan iborat. Sug`oriladigan erlarning umumiy maydoni 4,3 mln. gektar bo`lib, asosan Farg`ona va Zarafshon vodiylari, Qashqadaryo, Surxandaryo, Xorazm vohalari va Mirzacho`lda joylashgan.

O`zbekistonda tashqi bozorda talab katta bo`lgan *paxta tolasi* etishtiriladi. Buxoro, Andijon, Farg`ona to`qimachilik kombinatlari, 30 dan ortiq ip yigiruv-to`quv fabrikalari, ko`plab paxtani qayta ishlash va yog` zavodlari ishlamoqda. O`zbekiston paxta tolasi *ishlab chiqarish* bo`yicha dunyoda 4-o`rinda turadi. Paxta tolasini *eksport* qilish bo`yicha 2-o`rinda turadi. O`zbekistonda har yili 16,5 mln. dekalitr hajmda 30 xildagi vino, shampän, konyak ishlab chiqariladi. O`zbek vinolari tanlovlarda 92 ta medal bilan taqdirlangan.

Mineral-xomashyo va qishloq xo'jalik resurslari xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik qilish, respublika iqtisodini rivojlantirishning muhim omilidir.

O'zbekiston tarkibidagi suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi

Qoraqalpog'iston muxtor (avtonom) viloyati 1924 yil Qozog'iston ASSR tarkibida tashkil qilindi. To'rtko'lda 1925 yil 12-19 fevralda Muxtor viloyat Sho'rolarining 1-Ta'sis qurultoyida Qoraqalpog'iston Muxtor viloyatining Qozog'iston ASSR tarkibiga «O'z ixtiyori bilan kirganligi» qonuniylashtirildi. Muxtor viloyat volostlarga bo'linadigan To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayli, Qo'ng'iro't okruglardan iborat edi. Muxtor viloyat aholisi 38,5 % qoraqalpoq, 28,7 % o'zbek, 28,6 % qozoq, 1 % ruslardan tashkil topgan edi. 8 yil o'tgach RSFSR tarkibida (1932) Qoraqalpog'iston Muxtor Sho'ro Socialistik Respublikasi (QQASSR)ga aylantirish zarurati tug'ildi.

1932 yil 5 martda Qoraqalpog'iston viloyati Ijroya Qo'mitasining navbatdan tashqari 4-plenumida «Qoraqalpog'istonning Moskva va sanoat Markazlaridan uzoqligini, madaniy-iqtisodiy qoloqligini, rivojlanish istiqbollari hisobga olib Butunittifoq MIQ Prezidiumidan Qoraqalpog'iston Muxtor viloyatini RSFSRga kiradigan Muxtor SHO'ro Socialistik Respublikasiga aylantirish so'ralsin» - deb asoslandi. Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati Butunittifoq MIQ Prezidiumining 1932 yil 20 martdagi qarori bilan Qoraqalpog'iston Muxtor Sho'ro Socialistik Respublikasi (QQASSR)ga aylantirilib RSFSR tarkibiga kiritildi

QQASSR 4 yil o'tgach (1936) RSFSRdan O'zSSR tarkibiga o'tishiga RSFSR bilan QQASSR o'rtasida umumiy chegaraning yo'qligi «asos» bo'ldi. 1936 yil mayda tayyorlangan SSSRning yangi Konstitusiyasi loyihasida QQASSRni RSFSRdan chiqib O'zSSRga kirishi ko'zda tutilgan edi. Butunittifoq SHO'rolarining 1936 yil 5 dekabrda bo'lgan favqulodda 8-qurultoyida SSSRning yangi Konstitusiyasi qabul qilindi. SSSR Konstitusiyasi asosida tayyorlanib 1937

yil 12 fevralda tasdiqlangan O`zSSR Konstitusiyasida QQASSRning O`zSSR tarkibiga kirganligi qonun bilan mustahkamlandi.

Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'iston davlatchiligi. 1990 yil 14 dekabrda «O`zbekiston Respublikasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat suvereniti to`g`risida»gi Deklorasiya qabul qilindi. Mazkur Deklorasiya 1991 yil 31 avgustda qabul qilingan «O`zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to`g`risida»gi Qonunda o`zining huquqiy asosini topdi.

O`zbekiston va Qoraqalpog'iston o`rtasidagi siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlar O`zbekiston Konstitusiyasining 70-75 moddalarida o`z aksini topdi. Konstitusiyaning 21-moddasida «Qoraqalpog'iston fuqarosi ayni paytda O`zbekiston fuqarosi hisoblanadi» - deyilgan. O`zbekiston Konstitusiyasining 115-moddasida «Sud hujjatlari o`zbek tili bilan birga qoraqalpoq tilida ham olib boriladi» - deyilgan. O`zbekiston Konstitusiyasining 71-moddasida Qoraqalpog'iston o`z Konstitusiyasiga ega bo`lmog`i kerak, deyilgan.

1993 yil 9 aprelda Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy Kengashi 12-sessiyasida Qoraqalpog'iston Konstitusiyasini qabul qildi (Davlat gerbi ham tasdiqlandi). 1992 yil 14 dekabrda Qoraqalpog'iston Oliy Kengashining 11-sessiyasida Qoraqalpog'iston Davlat bayrog`i qabul qilindi. Qoraqalpog'iston Oliy Kengashining 14-sessiyasida 1993 yil 4 dekabrda Davlat madhiyasi tasdiqlandi.

1994 yil 25 dekabrda Oliy Kengashning 75 deputatdan iborat yangi tarkibi muqobillik asosida saylandi, Respublika parlamenti Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo`qarg`i Kenesi deb ataldi. 1995 yil 11 yanvarda Jo`qarg`i Kengesning Nukusda bo`lgan 1-chaqiriq 1-sessiyasida Jo`qarg`i Kenges Raisi, uning o`rinbosarlari, mandat komissiyasi, 8 ta qo`mita raislari va uning a`zolari saylandi. Qoraqalpog'iston Respublikasi ijroiya hokimiyat organi Vazirlar Kengashi hisoblanadi.

Qoraqalpog'istonda hukumatga qarashli bo`lmagan xalqaro tashkilotlarning bo`limlari: «Orol va Amudaryoni himoya qilish uyushmasi», «EKOSAN», «Aralsos», «Sog'lom avlod uchun» ish olib bormoqda. J.Kengesning 1997 yil 17

iyulda bo'lgan navbatdan tashqari sessiyasi qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyatdagi kamchiliklarni tahlil qildi.

Qoraqalpog'istonning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti. O'zbekiston 1996 yil Qoraqalpog'iston uchun 10 mlrd. so'm ajratdi, bu Qoraqalpoq milliy daromadining 55 % ini tashkil qiladi, (moliyaviy yordam miqdori 1994 yilga nisbatan 18 barobar ko'paydi). Qoraqalpog'istonga bugungi kunda berilayotgan subvensiya-moliyaviy yordam miqdori 9 mlrd.dan oshiq so'mni, butun Qoraqalpoq byudjeti xarajatlarining 75 % ini tashkil etmoqda. Sanoat, qishloq xo'jaligi va savdoda nodavlat sektorning hissasi 80-90 % ni tashkil etmoqda.

To'rtko'l tumanida 2000 yil 6 martdan Rossiyaning Savvinovo yigiruv fabrikasi bilan hamkorlikda yiliga 2750 t. ip-kalava ishlab chiqaradigan qo'shma korxona qurila boshladi. O'zbekistondagi eng katta neftgaz maydoni (90 ming kv.km.) Ustyurt-Orolbo'yi mintaqasi (Kaspiybo'yi, To'qay, Amudaryo tekisligi) hisoblanadi. Qo'ng'irotdagi 37,4 mlrd. m.kub gaz va 739 ming t. gaz kondensati zaxirasiga ega «Urga» koni 1995 yil ishga tushdi. «Sharq Berdaq» koni 2002 yil noyabrda foydalanishga topshirildi. Ustyurt-Orolbo'yidagi konlardan 2002 yil 1,2 mlrd.m.kub gaz va 10,4 ming t. gaz kondensati qazib olindi.

«Qoraqalpoqqurilish» aksionerlik jamiyatida Italiyaning sifatli jihozlari bilan qurilgan yangi marmar sex ochildi. «Nukusun» zavodida spirt ishlab chiqaradigan yangi sex qurildi. Engil sanoat ishlab chiqarish bazasi kengayib, 1993 yil Nukusda «Kateks», 1995 yil Ellikqal'ada «Elteks» to'qimachilik majmuasi qurildi.

Qoraqalpog'istonning 1996 yildagi tashqi savdo oboroti 228,4 mln. dollarni tashkil etib, asosiy sheriklari AQSH - 14,1 %, Rossiya - 11,4 %, J.Koreya - 11,1 %, Shvesariya - 9,4%, Niderlandiya - 7,2 % davlatlaridir. 2002 yil Qoraqalpog'istonda ishlab chiqarilgan 26,1 mln. dollar miqdorida tovarlar eksport qilindi.

I.Karimov tashabbusi bilan 1992 yil Nukusda Orol muammosiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy konferensiya o'tkazildi. O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi 1992 yil 2 sentyabrda «Qoraqalpoqdagi tabiiy ofatlar oqibatlarini

bartaraf etish, ijtimoiy va ekologik muammolarni echish tadbirlari to'g'risida» qaror qabul qildi.

I.Karimov tashabbusi bilan 1995 yil sentyabrda Nukusda o'tkazilgan xalqaro konferensiya tarixiy voqea bo'ldi, unda asosiy hujjat-Nukus Deklorasiyasi bo'lib, butun dunyo jamoatchiligi e'tibori Orol muammosiga qaratildi. I.Karimov tashabbusi bilan 1997 yil martda Almatida Markaziy Osiyo Respublikalari Kengashi yig'ilishida Orolbo'yi xalqlariga ijtimoiy muammolarni echishda amaliy yordam berish to'g'risida qaror qabul qilindi.

Xalq ta'limi, fan va madaniyat. Qoraqalpoq xalq qahramonlari Ernazar Olako'z, Ollayor Do'stnazarov adolat va tenglik uchun kurashgan. Qoraqalpok klassik shoirlaridan Berdaq va Ajiniyozning ijodiy merosi to'la tiklandi. Bugungi kunda qoraqalpoq yozuvchi-shoirlari Ibroyim YUsupov, To'lepbergen Qaipbergenov, Tilovbergen Jumamuratov asarlari ma'naviyat xazinasidan o'rin oldi. Qoraqalpoqlarning yirik olimlari Sobir Kamolov, Charjau Abdirov fan rivojiga katta hissa qo'shdi.

Uzliksiz ta'limni tubdan isloh qilishda I.Karimov tashabbusi bilan qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» asosida 2003 yilga kelib samarali natijalarga erishildi. Qoraqalpog'istonda 1998-2002 yy. 3 ta akademik lisey va 33 ta kasb-hunar kollejlari qurildi. Hozirgi paytda Qoraqalpog'istonda 763 ta umumta'lim, 405 ta maktabgacha, 91 ta maktabdan tashqari ta'lim muassasasi, 28 ta sport maktabi faoliyat ko'rsatmoqda.

O'rta bo'g'indagi kadrlarni tayyorlashda 2003 y. 71 ta o'quv yurti: 68 ta kasb-hunar kolleji, 3 ta akademik lisey faoliyat ko'rsatdi (51 ming o'quvchi ta'lim olmoqda). Berdaq nomidagi Qoraqalpog'iston Davlat Universitetida 33 ta mutaxassislik bo'yicha bakalavrlar, 15 ta mutaxassislik bo'yicha magistrlar tayyorlanmoqda. Ajiniyoz nomli Nukus Davlat pedagogika institutida 15 ta fakul'tetida 4 ming 402 ta talaba o'qiydi. Nukusda 1991 yil Toshkent Pediatriya tibbiyot institutining Qoraqalpog'iston filiali tashkil etildi.

Fan sohasida ham 1991-2003 yy. sezilarli o'zgarishlar bo'ldi. O'zR Fanlar Akademiyasining Qoraqalpoq filialiga 1992 yil O'zR FA Qoraqalpoq bo'limi

maqomi berildi. Ilgari FAning Qoraqalpoq filialida 3 ta institut bo`lsa, yana 2 ta institut: 1) Tarix, arxeologiya va etnografiya; 2) Bioekologiya institutlari qo`shildi. FA tarkibiga 1994 yil O`zbekiston Sog`liqni saqlash vazirligiga qarashli tajriba instituti va tibbiyot klinikasi ham kiritildi.

FAning 4 ilmiy xodimi: M.Qalandarov, R.Esemuratova, A.To`raboiev, D.Qozoqboev 1996 yil Qoraqalpoq fanida erishilgan yutuqlar va 4 jildlik «Qoraqalpoq tilining izohli lug`ati»ni yaratgani uchun Beruniy nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlandi.

O`zR Qishloq xo`jaligi FAning Qoraqalpoq bo`limi 1992 yil tashkil etildi. Qoraqalpog`istonda 60 ta fan doktori va 600 ta fan nomzodidan 30 %i mustaqillik yillarida ilmiy daraja oldi. «Bioekologiya» instituti xodimlari 1993 yildan beri Germaniya olimlari bilan birga Orolbo`yi ekologiyasi muammolari bo`yicha tadqiqotlar olib bormoqda. GFR yordamida «Bioekologiya» institutining xalqaro ekologiya stansiyasi 1995 yil Mo`ynoqda ochildi. «Tarix, arxeologiya va etnografiya» instituti Avstraliyaning Sidney universiteti olimlari va fransuz arxeologlari bilan birgalikda ish olib bormoqdalar.

Davlatmurod Karimov «Qur`oni karim»ni o`zbek tilidan qoraqalpoq tiliga tarjima qilgan. 1999 yil 4 mayda T.Qaipbergenov va I.YUsupov «El-yurt hurmati» ordeni bilan taqdirlandi. Qoraqalpoq xoreografiyasi tarixida birinchi marta 1996 yil «Oyjamol» baleti (N.Muhammedinova musiqasi, T.Xodjaev asari) sahnalashtirildi.

Qoraqalpog`iston Jo`qarg`i Kengesi va Vazirlar Kengashining «Erkin Qoraqalpog`iston», «Qoraqalpog`iston xabarlari» gazetlari chiqadi. Yozuvchilar uyushmasining «Amudaryo» jurnali chop etiladi. Hukumatga qarashli bo`lmagan 1991 yildan «Orol qizlari» jurnali chop etila boshladi. Mustaqillik yillarida Nukus shahrining 60, To`rtko`l shahrining 120 yilligi; Ajiniyozning 170, A.Temurning 660 yilligi nishonlandi. Nukus shahrining 60 yilligi bayramida I.Karimov «O`zbekiston taqdiri, bu - Qoraqalpog`iston taqdiridir, o`zbek xalqining taqdiri, bu - qoraqalpoq xalqining kelajagidir» - deb aytgan edi.

Tayanch soʻzlar: Turon pasttekistligi, Tyanshan va Olay togʻlari, Qizilqum choʻllari, Muruntov oltin koni, Oqtepa kumush koni, Olmaliq ruda konlari, Qoraqalpogʻiston Joʻqargʻi Kengesi, «Bioekologiya» instituti, T.Qaipbergenov, I.YUsupov.

Islom Karimov – Oʻzbekistonning Birinchi Prezidenti

Prezident saylovi. Oʻzbekistonda davlat boshqaruvining Prezidentlik shakli zamonaviy tizim oʻzagini tashkil etdi. Oʻzbekiston hayotida 1991 yil oxirida tom maʼnoda ulkan tarixiy voqea sodir boʻldi. 1991 yil 18 noyabrda Oliy Kengash VIII-sessiyasida «Prezident saylovlari toʻgʻrisida» Qonun va «Prezident saylovini tayinlash toʻgʻrisida» Qaror qabul qilindi.

Bu qonunga koʻra Prezident lavozimiga 35 yoshga toʻlgan, davlat tilini biladigan, saylovgacha kamida 10 yil Oʻzbekistonda muqim yashayotgan Oʻzbekiston fuqarosi saylanishi mumkin. Prezident 7 (5) yil muddatga saylanadi, bir shaxs surunkasiga ikki muddatdan ortiq Prezident boʻlishi mumkin emas. Prezident saylashning asosiy prinsiplari: umumiy, teng, toʻgʻridan toʻgʻri, yashirin ovoz berish bilan, fuqarolarning saylovda ixtiyoriy qatnashishi, saylov kunigacha 18 yoshga toʻlgan fuqarolarning saylovda qatnashishidir.

Prezidentning Konstitusiyaviy maqomi Konstitusiyaning 19-bobida aniq belgilab qoʻyilgan. Konstitusiyaning 89-moddasida Prezident davlat boshligʻidir va davlat organlarining faoliyatini taʼminlaydi. Prezidentning shaxsi daxlsizdir va qonun bilan muhofaza etiladi deb belgilab qoʻyilgan. Konstitusiyaning 93-moddasida Prezidentning vazifalari, uning vakolatiga kiradigan masalalar doirasi belgilab berilgan.

Prezident: Davlat boshligʻi; Konstitusiya, inson va fuqaro huquqlarining kafili; Davlat hokimiyat organlari faoliyatini taʼminlaydi; Qonunlar ishlab chiqishda qatnashadi; Qurolli kuchlar Oliy bosh qoʻmondoni; Xavfsizlik kengashini tuzadi va rahbarlik qiladi; Shaxsning huquqiy masalalarini, mukofot va

unvonlarni belgilaydi. Vakolati tugagach, iste'foga chiqqan Prezident umrbod senat a'zosi lavozimini egallaydi.

Prezident saylovini o'tkazish xalq deputatlari saylovini o'tkazuvchi Markaziy saylov komissiyasining zimmasiga yuklandi. 13 ta okrug va 7 mingta uchastka saylov komissiyalari tuzildi. Saylov komissiyalari tarkibiga XDPdan, Kasaba uyushmalari Federasiyasidan, Yozuvchilar uyushmasi va jamoat tashkilotlaridan vakillar kiritildi.

Prezident lavozimiga 1991 yil 29 dekabrda XDP va Kasaba uyushmalari Federasiyasidan I.Karimov nomzodi; «Erk» DPdan Saloy Madaminov (M.Solih) nomzodi qo'yildi. MDH, AQSH, Turkiya, Malayziya va xalqaro tashkilotlar vakillari kuzatuvda o'tgan saylovda 8,5 mln (86 %) kishi I.Karimov nomzodini qo'llab; 1,2 mln. (12,3 %) saylovchi S.Madaminovga ovoz berdi.

Tarixda birinchi marta O'zbekiston Prezidentiga muqobillik asosida saylov bo'ldi. «Prezident saylovlari to'g'risida»gi Qonunning 35-moddasiga asosan I.Karimov Prezident lavozimiga 1991 yil 29 dekabrda saylangan deb hisoblandi. I.Karimov 1992 yil 4 yanvarda Oliy Kengashning navbatdan tashqari 9-sessiyasida qasamyod qildi. I.Karimov O'zbekistonning umumxalq saylagan Birinchi Prezidentidir.

2000 yil 9 yanvarda bo'lgan Prezident saylovi O'zbekiston tarixida asrlar tutashgan paytda sodir bo'lib, XXI-asrdagi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan siyosiy voqea sifatida muhrlanib qoldi. Saylovda 12,7 mln. saylovchidan 12,1 mln. (95,1 %) kishi ishtirok etib Fidokorlar MDPdan nomzod I.Karimovga 91,9 %; XDPdan nomzod Abdulhafiz Jalolovga 4,2 % ovoz berdi. Prezidentning vakolat muddati 2002 yil 27 yanvardagi referendumda (Oliy Majlisning 2-chaqiriq 8-sessiyasida) 5 yildan 7 yil qilib o'zgartirildi.

Prezident vakolat muddati 2007 yil dekabrda tugashi munosabati bilan 2007 yil 23 dekabrda navbatdagi Prezident saylovi bo'ldi. XDPdan A.Rustamov, Adolat SDPdan D.Toshmuhammedova, saylovchilar tashabbuskor guruhi (STG)dan A.Saidov, LDP dan I.Karimov nomzodi ko'rsatildi. Saylovda ro'yxatga olingan 16.297.000 saylovchidan 90,6 %i qatnashdi. I.Karimov uchun saylovchilarning

88,1 %i ovoz berdi. 2007 yil 27 dekabrda bo'lgan Markaziy saylov komissiyasi majlisi I.Karimov Prezident lavozimiga saylandi deb qaror qilindi.

2015 yil 29 mart kuni muqobilik asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'lib o'tdi. Uning natijalariga ko'ra Konstitusiyaga kiritilgan o'zgarishlarga muvofiq Islom Karimov 5 yillik muddatga mamlakatning oliy lavozimiga saylandi.

Islom Abdug'anievich Karimov 1938 yil 30 yanvarda Samarqand shahrida xizmatchi oilasida tug'ilgan. Millati – o'zbek. Ma'lumoti - oliy. O'rta Osiyo Politehnika va Toshkent Xalq xo'jaligi institutlarini tugatgan. Muhandis-mexanik va iqtisodchi mutaxassisliklariga ega. Iqtisod fanlari nomzodi.

Mehnat faoliyatini 1960 yilda Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodida boshlagan. 1961 yildan 1966 yilgacha V.P.Chkalov nomidagi Toshkent Aviasiya ishlab chiqarish birlashmasida muhandis, etakchi muhandis-konstruktor bo'lib ishladi.

1966 yilda O'zbekiston SSR Davlat plan komitetiga ishga o'tib, bosh mutaxassislikdan respublika Davlat plan komiteti raisining birinchi o'rinbosarigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

1983 yilda I.Karimov O'zbekiston SSR Moliya ministri, 1986 yilda O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti Raisining o'rinbosari, respublika Davlat plan komitetining raisi etib tayinlandi.

1986-1989 yillar mobaynida Qashqadaryo viloyat partiya komitetining birinchi kotibi, 1989 yilning iyunidan boshlab O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi lavozimlarida ishladi.

1990 yil 24 mart kuni O'zbekiston SSR Oliy Kengashining sessiyasida I.Karimov O'zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi.

1991 yil 31 avgust kuni I.Karimov tarixiy voqea – O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qildi.

I.Karimov oilali, uch nafar farzandi, olti nafar nabirasi bor. Rafiqasi T.A.Karimova – mutaxassisligi iqtisodchi, iqtisod fanlari nomzodi, O'zbekiston

Fanlar Akademiyasi Iqtisodiyot institutida katta ilmiy xodim bo`lib ishlagan, ayni paytda – nafaqada.

I.Karimov suveren va mustaqil O`zbekistonni barpo etish, xalqparvar demokratik huquqiy davlat yaratish, fuqarolar tinchligi va milliy totuvlikni ta`minlash ishiga qo`shgan ulkan hissasi hamda bu borada matonat va jasorat ko`rsatganligi uchun «O`zbekiston Qahramoni» unvoni, «Mustaqillik» va «Amir Temur» ordenlari bilan taqdirlangan. SHuningdek, u bir qancha xorijiy davlatlar va nufuzli xalqaro tashkilotlarning orden-medallari bilan ham mukofotlangan. I.Karimov O`zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a`zosi. Ayni vaqtda u iqtisod, fan, ta`limni rivojlantirishga qo`shgan ulkan hissasi uchun ko`pgina xorijiy mamlakatlar universitet va akademiyalarining faxriy fan doktori hamda akademikligiga saylangan.

O`zbekiston xalqi istiqlol yillarida erishilgan salmoqli yutuqlarni haqli ravishda I.Karimov nomi va faoliyati bilan bog`laydi. I.Karimov mamlakatda amalga oshirilgan ulkan ishlar, tarixiy o`zgarishlarning tashabbuskori va rahnamosidir:

- O`zbekiston mustaqilligining asoschisi, mamlakat mustaqil taraqqiyot dasturini ishlab chiqqan va milliy taraqqiyot yo`lini belgilab bergan atoqli davlat arbobidir;
- demokratik talablar va xalqaro mezonlarga to`la javob beradigan O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining asosiy muallifi va uni hayotga tatbiq etishning kafolatidir;
- markaziy hokimiyat va uning joylardagi bo`g`inlarini isloh qilish, davlat, jamiyat va inson munosabatlarini uyg'unlashtirishga qaratilgan yangi siyosiy-ijtimoiy tizim tamoyillarini ishlab chiqdi va amalga oshirdi;
- xalqning o`ziga xos xususiyatlari hamda ilg`or jahon tajribalarini mujassamlashtirgan iqtisodiy islohotlarning yangi modelini ishlab chiqdi. Bu rivojlanish yo`li iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi, qonun ustuvorligi, o`tish davrida davlatning boshqaruvchilik roli, islohotlarni bosqichma-bosqich amalga

oshirish, kuchli ijtimoiy himoya kabi mashhur besh tamoyilni o'z ichiga oladi va u dunyoda «O'zbek modeli» deb e'tirof etilgan;

- O'zbekiston davlatining hududiy yaxlitligini, sarhadlarimiz daxlsizligini himoya qilishga qodir Qurolli Kuchlar, Chegara va Ichki qo'shnlarni zamonaviy islohotlar asosida tashkil etish ishiga boshchilik qildi.

Islom Karimov O'zbekiston davlati va davlatchiligini barpo qilish, demokratik fuqarolik jamiyati qurish asoslarini yaratdi, mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqdi, yurtimizning yorug' istiqboli yo'lida ko'pmillatli xalqimizni birlashtirib, uni ulug' maqsadlar sari boshlab bordi. Mana shunday buyuk ishlarni amalga oshirgan O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug'anievich Karimov 2016 yil 2 sentyabr' kuni 78 yoshida Toshkent shahrida vafot etdi. U 2016 yil 3 sentyabr' kuni Samarqand shahrida dafn etildi.

Tayanch so'zlar: 1938 yil 30 yanvar', mustaqillik asoschisi, «O'zbek modeli», 1989 yil iyun, 1990 yil 24 mart, 1991 yil 31 avgust, 1991 yil 18 noyabr', 1991 yil 29 dekabr', 1995 yil 26 mart, 2000 yil 9 yanvar', 2007 yil 23 dekabr', 2015 yil 29 mart, 2016 yil 2 sentyabr'.

O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li

I.Karimov mustaqillikning bir yilligi arafasida «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» asarida istiqlolning nazariy-amaliy muammolari ilmiy o'rganilib, jamiyat rivojining siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy yo'llari yangicha yondashuv bilan ko'rsatib berildi. I.Karimov «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» (1992) asarida yangilangan jamiyatda yashovchi kishining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy turmush tarzini kafolatlovchi yo'llarni ko'rsatib berdi. I.Karimov “Farovon turmushga erishishning ham albatta o'z tosh-torozisi bor” - deb aytgan edi. (Asarlar, 7-jild).

I.Karimov 1992 yil 4 yanvarda 12 chaqiriq Oliy Kengashning navbatdan tashqari 9-sessiyasida soʻzlagan dasturiy nutqida hamda 1992 yil avgustda nashr etilgan «Oʻzbekistonning oʻz istiqlol va taraqqiyot yoʻli» asarida Oʻzbekistonning taraqqiyot yoʻlini har tomonlama puxta asoslab berdi. I.Karimov 1992 yil 4 yanvarda Oliy Kengash sessiyasida soʻzlagan nutqida “Huquqiy davlatning quroli ham, himoyasi ham, koʻzi ham, soʻzi ham qonundir” - deb aytgan edi. I.Karimov «Oʻzbekistonning oʻz istiqlol va taraqqiyot yoʻli» asarida: “Oʻzbekiston - kelajagi buyuk davlat. Bu - mustaqil, demokratik, huquqiy davlatdir” - deb aytgan edi.

I.Karimov 1993 yil nashr etilgan «Oʻzbekiston – bozor munosabatlariga oʻtishning oʻziga xos yoʻli» asarida davlat qurilishi va iqtisodiyotni isloh qilish dasturining oʻzagi sifatida, yangi jamiyat qurishning 5 tamoilini asoslab berdi: 1) Iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish, iqtisodning siyosatdan ustunligi. 2) davlat bosh islohatchi boʻlishi. 3) qonun ustuvorligi. 4) bozorga oʻtishda kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, muhtoj tabaqalarni himoyalash. 5) bozor iqtisodiyotiga «inqilobiy sakrash»siz, evolyusion, bosqima-bosqich oʻtishdan iborat.

I.Karimov «Oʻzbekiston – bozor munosabatlariga oʻtishning oʻziga xos yoʻli» risolasida: «Oʻzbekiston tanlagan yoʻl ijtimoiy sohaga yoʻnaltirilgan, respublika manfaatlariga mos keladigan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan» - deb koʻrsatgan edi. Oʻzbekistonning oʻziga xos taraqqiyot yoʻli “oʻzbek modeli” deb qabul qilindi.

Qonun chiqaruvchi hokimiyat shakllanishi

Huquqiy demokratik davlat barpo etish - Oʻzbekistonning bosh maqsadidir. Huquqiy demokratik davlatning *asosiy belgilari*: qonunlar jahon standartlari darajasida boʻlmogʻi va demokratik tamoyillarga javob bermogʻi kerak; Konstitutsiya va qonun ustuvorligi taʼminlangan boʻlishi, qonun barchaga barobar daxldor boʻlmogʻi darkor; Huquqiy demokratik jamiyatda Konstitutsiya va qonun amaliy kuchga ega boʻladi.

Huquqiy demokratik davlat yaratishning nazariy-ilmiy asoslari va amaliy muammolari: Konstitusiyada va I.Karimovning: «O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li», «O`zbekiston bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos yo`li», «O`zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo`lida», «O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida:» kabi asarlarida hamda nutq va maqolalarida ilgari surilgan.

Oliy Kengash faoliyati. Davlat hokimiyati oliy organlarining tuzilishi, hokimiyatlarning bo`linish tamoyili Konstitusiyada keltirilgan. Davlat hokimiyatining har biri mustaqil faoliyat yurituvchi 3 hokimiyatga: qonun chiqaruvchi; ijro etuvchi; sud hokimiyatiga bo`linishi qonunlashtirilgan. Konstitusiyaning 76-moddasiga ko`ra Oliy davlat vakillik organi bo`lgan – Oliy Majlis qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Bu vazifani bajaruvchi vakillik organlari parlament deb ham yuritiladi.

BMTga a`zo davlatlarning 185 tasidan 160 tasida Parlament instituti bo`lib, AQSHda 535 deputatdan iborat Kongress, Rossiyada - Federal Majlis (626 deputat), Turkiyada - Buyuk Millat Majlisi (550 deputat), SHvesiyada – RIKS (349 deputat), Misrda - Xalq Majlisi (454 deputat), Isroilda – Knesset (120 deputat), O`zbekistonda 120 deputat va 100 senat a`zosidan iborat Oliy Majlis faoliyat ko`rsatadi.

O`zbekiston mustaqilligi e`lon qilingan paytda *qonun chiqaruvchi hokimiyat* organi - 1990 y. fevralda saylangan **Oliy Kengash** faoliyat ko`rsatmoqda edi. U 1990-1994 yy. faoliyat ko`rsatib 200 ga yaqin qonun va 500 dan ziyod qaror qabul qildi. Oliy Kengash tarixda birinchi bor Prezidentni sayladi, Mustaqillik Deklorasiyasini va Davlat mustaqilligi asoslari to`g`risidagi Konstitusiyaviy qonunni qabul qildi.

«**Oliy Majlis** to`g`risida»gi Konstitusiyaviy Qonun 1994 yil 22 sentyabrda qabul qilindi. Konstitusiyaning 76-moddasi mazmuni yanada rivojlantirildi. Konstitusiyaning 77-moddasi bo`yicha Oliy Majlisga saylanish tartibi hududiy saylov okruglari bo`yicha ko`p partiyaviylik asosida 5 yil muddatga saylanadi. O`zbekistonning 25 yoshga etgan har bir fuqarosi Oliy Majlisga saylanish huquqiga ega.

1994 yil 25 dekabrda Oliy Majlis va mahalliy kengashlarga saylov o'tkazish uchun 250 okrug va 7192 uchastka sayloa komissiyasi tuzildi. Oliy Majlisning 1-chaqirig'i deputatligiga XDPdan 247, Vatan taraqqiyoti partiyasi (VTP)dan 146, hokimiyat vakillik organlari (HVO)dan 250 nomzod ko'rsatildi. Saylovlar qonun talablari asosida umumiy, teng, to'g'ridan to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazildi. Oliy Majlis deputatligiga 139 saylov okrugidan 3 tadan, 106 saylov okrugida 2 tadan nomzod ovozga qo'yildi. Saylovda ro'yxatga olingan 11,2 mln. saylovchining 93,6 %, ya'ni 10,5 mln.dan ortiq kishi o'z konstitusion huquqidan foydalandi. Qayta saylovlar 1995 yil 8 va 25 yanvarda bo'lib o'tdi, Oliy Majlisga 250 deputat saylandi.

Oliy Majlisning 1995 yil 23 fevralda bo'lgan 1-chaqiriq 1-sessiyasi tarixda istiqbolli sahifa ochdi, I.Karimov «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari» to'g'risida keng qamrovli ma'ruza qildi. Sessiyada parlamentchilikning demokratik asoslarini rivojlantirishga e'tibor berilib, rahbariyat kengaytirilib Rais va 4 ta rais o'rinbosari saylandi. Konstitusiyaning 84-moddasiga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi vakili-Qoraqalpog'iston Jo'qarg'i Kengesi Raisi ham Oliy Majlis Raisi o'rinbosari etib saylandi.

Qonunlarni ishlab chiqarishning asosiy yo'nalishlarini hisobga olgan holda Mandat Komissiyasi va 12 ta qo'mita tashkil etildi. Sessiya Parlamentda faoliyat ko'rsatuvchi HVOdan 120 kishilik deputatlar blokini; 69 deputatdan iborat XDP, Adolat SDP (47), VTP (14) fraksiyalarini ro'yxatga oldi. 1-chaqiriq 1-sessiya qarori bilan Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha Vakili instituti (1995 y. 23 fevral) joriy etildi.

Sessiyada «Oliy Majlis to'g'risida»gi Konstitusiyaviy Qonun, «Deputatlarning maqomi to'g'risida»gi Qonun, Oliy Majlis qo'mitalari va komissiyalari to'g'risidagi Nizom tasdiqlandi. Oliy Majlis Raisi rahbarligida Oliy Majlis Rayosati tuzilib, uning tarkibiga Rais o'rinbosarlari, qo'mitalar raislari, mandat komissiyasi raisi, blok va fraksiyalar rahbarlari kiritildi.

Oliy Majlis 1995-1999 yy. 1-chaqiriq 15 ta sessiya o'tkazdi, sessiyalarda: 10 ta kodeks, 2 ta milliy dastur, 145 qonun, 452 qaror qabul qilindi; qonunlarga 216 ta qo'shimcha va o'zgarishlar kiritildi; 70 ta xalqaro shartnomani ratifikatsiya qildi, xalqaro konvensiyalarga qo'shilish to'g'risida 58 ta qaror qabul qildi.

Oliy Majlisning 2-chaqirig'iga deputatlar saylovi 1999 yil 5 dekabrda ko'ppartiyaviylik va demokratik tamoyillar asosida o'tdi. 1999 yil dekabr va 2000 yil yanvarda bo'lgan asosiy va qayta saylovlar natijasida 250 deputatdan iborat Parlamentning yangi tarkibi shakllandi.

Oliy Majlisning 2-chaqiriq 1-sessiyasi 2000 yil 11 fevralda o'z ishini boshladi. Qonunlarni ishlab chiqish jarayonida Oliy Majlis qo'mitalarining butun tarkibi ishtirok etadi. Qonun loyihalarini tayyorlashda maxsus ishchi guruhlari tuzilib, unda olimlar va mutaxassislarni kengroq jalb etish kabi xalqaro tajribadan foydalanildi. Inson huquqlari bo'yicha Vakil instituti Oliy Majlis Kengashi tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat olib bormoqda.

1996 yil 29 avgustda Oliy Majlisning 1-chaqiriq 6-sessiyasida I.Karimov «Hozirgi bosqichda demokratik islohatlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari» mavzusida nutq so'zladi. 1996 yil 26 dekabrda parlamentning 7-sessiyasida birinchi o'qishda kiritilgan va ma'qullangan Oliy Majlisning faoliyat dasturiga mo'ljallangan hujjatlardan biri «Inson huquqlari bo'yicha vakil (Ombudsman) to'g'risida»gi Qonun loyihasi edi. 1995-2003 yy. Oliy Majlis 200 dan ortiq qonun va 300 dan ortiq qarorlar qabul qildi.

«O'zbekistonning Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishi Konstitutsiyaviy sud, Oliy va Xo'jalik sudlari tarkibini saylab, sud tizimini vujudga keltirish jarayonini nihoyasiga etkazdi. Konstitutsiyaning 8-bob, 34-moddasida fuqarolarning siyosiy partiyalarga uyushish huquqi kafolatlangan. «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi Qonun 1996 yil 26 dekabrda, 7-sessiyada qabul qilindi.

Iqtisodiy islohatlarni huquqiy jihatdan ta'minlashda: «Konsessiyalar to'g'risida»(1995, avgust), «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida» (1995, dekabr), «Erkin iqtisodiy zonalar» (1996, aprel), «Aksionerlik

jamiyatlari hamda aksionerlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1986, aprel) qonunlar va «Ayrim korxonalar va mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ba'zi ma'salalari to'g'risida»gi qarorlar qabul qilindi.

Oliy Majlis «Mulk to'g'risida», «Chet el investisiyalari va chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida» (1994, may), «Garov to'g'risida» (1998, may) qonunlarga o'zgartishlar kiritdi. Pul-kredit, soliq, milliy valyuta tizimini takomillashtirish, pul va narxni barqarorlashtirish uchun «Markaziy bank to'g'risida», «Muddatida to'lanmagan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni undirib olish to'g'risida» (1995, dekabr) qonunlar qabul qilindi. Qishloqdagi iqtisodiy islohatlarni hal qilishga bog'liq bo'lgan «Er to'g'risida»gi qonunga (1992, yanvar) o'zgartish kiritildi, «O'simliklarning karantini to'g'risida» (1995, avgust) va «Naslchilik to'g'risida» (1995, dekabr) yangi qonunlar qabul qilindi.

1995 yil 22 dekabrda Oliy Majlisning 1-chaqiriq 4-sessiyasida «Davlat mukofotlari to'g'risida» Qonun qabul qilindi. 1995 yil mayda Oliy darajadagi mukofot – «O'zbekiston Qahramoni» unvoni va «Oltin Yulduz» medali ta'sis etildi (birinchi bo'lib I.Karimov sazovor bo'ldi). Jasurligi, qahramonligi, fidoiyligi va mehnatdagi faolligi uchun «Mustaqillik», «A.Temur», «Buyuk xizmatlari uchun», «El-yurt hurmati», 1-2 darajali «Sog'lom avlod uchun», «Mehnat shuhrati», 1-2 darajali «Shon-shuhrat», «Do'stlik», «J.Manguberdi» ordenlari; «Jasorat», «Shuhrat» medallari beriladi.

Oliy Majlisning 1996 yil 26 apreldagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasining faxriy unvonlari ta'sis etildi. 25 yoshgacha bo'lgan iqtidorli qizlarni taqdirlash uchun Prezidentning 1999 yil 10 iyundagi maxsus farmoni bilan Zulfiya nomidagi davlat mukofoti ta'sis etildi.

Oliy Majlisning qonun ijodkorligi. Mustaqil taraqqiyot davrida 1-palatali parlament 446 ta dan ortiq qonun, 10 ta kodeks, 2 ta milliy dastur, 1000 dan ortiq qarorlar qabul qildi.

Qabul qilingan qonunlar turkumini mazmuniga ko'ra 5 yo'nalishga bo'lish mumkin. 1-yo'nalishga: davlat mustaqilligini mustahkamlash, demokratik-huquqiy davlat asoslarini yaratish, davlat boshqaruv tizimini yangilashga doir qonunlar

kiradi. 2-yo`nalishga: fuqarolar huquqlari va erkinliklari, siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari va ommaviy axborot vositalariga doir qonunlar kiradi. 3-yo`nalishga: bozor iqtisodiyotiga o`tish va shakllantirish, mulkchilik, xo`jalik yuritishning yangi mexanizmini yaratishga doir qonunlar kiradi. 4-yo`nalishga: odamlarning ma`naviy, ijodiy imkoniyatlarini ro`yobga chiqarishga, madaniyat, ta`lim va sog`liqni saqlashga, aholini ijtimoiy himoyalashga doir qonunlar kiradi. 5-yo`nalishga: xalqaro munosabatlarga, tashqi siyosiy va iqtisodiy faoliyatga, chet ellik sarmoyadorlar bilan hamkorlik qilishga doir qonunlar kiradi.

Ikki palatali parlament zarurati. I.Karimov 2000 yil 25 mayda 2-chaqiriq 2-sessiyada Oliy majlis (parlament) faoliyatini takomillashtirish g`oyasini ilgari surdi, ikki palatali qonun chiqaruvchi organ tuzishni taklif etdi. Ikki palatali parlament zaruratini hal etish masalasi 2001 yil 6 dekabrda Oliy Majlisning 2-chaqiriq 7-sessiyasida ko`rib chiqildi va Referendum o`tkazish to`g`risida qaror qabul qilindi. 2002 yil 27 yanvarda Parlament ikki palatali qilib saylanishi haqida Referendum o`tkazildi, 93,6 % yoqlab ovoz berdi.

2002 yil 12 dekabrda Oliy Majlisning 2-chaqiriq 10-sessiyada «Oliy Majlisning Senati» va «Qonunchilik palatasi to`g`risida»gi Konstitutsiyaviy Qonunlar qabul qilindi. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining takibi, vakolatlari Konstitutsiyaning 18 bob 77-80 moddalarida berilgan. 2003 yil 24 aprelda Oliy Majlisning 8-sessiyasida «Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy prinsiplari to`g`risida»gi Konstitutsiyaviy Qonun qabul qilindi.

8-sessiyada Konstitutsiyaning 18 bob - Oliy Majlis, 19 - Prezident, 20 - Vazirlar Mahkamasi, 23 - Saylov tizimi boblariga tuzatish va qo`shimchalar kiritildi. Tuzatish kiritilgan Konstitutsiyaning 18-bob 76-moddasiga ko`ra: Oliy Majlis oliy davlat vakillik organi bo`lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi; Oliy Majlis ikki palatadan - Qonunchilik (quyi) palata va Senat (yuqori palata)dan iborat bo`ladi; Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi va Senat vakolat muddati - 5 yil.

Ilk bor ikki palatali parlamentga saylovlar 2004 yil dekabr – 2005 yil yanvarda bo'ldi. Quyi (qonunchilik) palatasiga ko'ppartiyaviylik asosida 120 ta deputat saylandi. Senat (yuqori palata)ga Qoraqalpog'iston, viloyatlar va Toshkent shahrining har biridan teng miqdorda – 6 nafardan, jami 84 kishi saylandi. Senatning 16 nafar a'zosi fan, san'at, adabiyot, ishlab chiqarish, jamiyat va davlat faoliyatida xizmat ko'rsatganlar orasidan Prezident tomonidan tayinlandi. Qonunchilik palatasining Spikeri etib Qonunchilik palatasining 2005 yil 27 yanvarda bo'lgan 1-majlisida E.H.Xalilov saylandi. Senat raisi etib Senatning 2005 yil 27 yanvarda bo'lgan 1-majlisida M.Sharifxo'jaev saylandi.

Qonun loyihalari dastlab Qonunchilik palatasida ko'rib chiqiladi va qabul qilinadi, so'ng Senatda ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Prezident imzolab, matbuotda e'lon qilingan kundan qonun kuchga kiradi. Prezident vakolatlarining bir qismi Senat vakolatiga o'tkazildi, bular: davlat, sud tizimi va maxsus xizmatlarning rahbarlarini, chet ellar xalqaro tashkilotlardagi diplomatik vakillarni tayinlash va tasdiqlashdir. 2 palatali Oliy Majlis 2005-2009 yy. 250 dan ziyod qonun qabul qildi.

Oliy Majlisga 2009 yil 27 dekabrda saylovda – 2010 yil 10 yanvarda takroriy saylovda Qonunchilik palatasida 135 deputat, Ekologik harakat konferensiyasida 15 deputat, jami 150 deputat saylandi. Senatga Qoraqalpog'iston, viloyatlar va Toshkent shahrining har biridan teng miqdorda 6 nafardan, jami 84 senator saylandi. Senatning 16 a'zosi Prezident tomonidan tayinlandi.

D.Toshmuhammedova 2010 yil 22 yanvarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasining 1-majlisida Qonunchilik palatasi Spikeri etib saylandi. I.M.Sobirov 2010 yil 26 yanvarda Oliy Majlis Senatining 1-majlisida Senat Raisi etib saylandi. Oliy Majlis Prezident taqdimiga Sh.M.Mirziyoevni Bosh vazir etib tasdiqladi. Oliy Majlisning vakolatlari: Parlamentlararo aloqalar, Qonun chiqarish vakolatlari, Nazorat vazifalari, Davlat organlarini tashkil qilish, Mansabdor shaxslarni tayinlashdir.

Tayanch soʻzlar: Oliy Kengash, Oliy Majlis, Ikki palatali parlament, Senator, Spiker, Senat raisi, demokratik, huquqiy davlat, yangi jamiyat, bozor munosabatlari, 5 tamoiil: iqtisodning siyosatdan ustunligi, davlat bosh islohatchi, qonun ustuvorligi, kuchli ijtimoiy siyosat, bozor iqtisodiyotiga bosqima-bosqich oʻtish.

Milliy davlat boshqaruv hokimiyati tizimining shakllantirilishi

Vazirlar Mahkamasi. Sobiq Ittifoq (SSSR) davridagi ijro qiluvchi va boshqaruvchi oliy organ – Ministrlar Sovetining maqomi tubdan oʻzgartirildi. *Prezidenti lavozimini* taʼsis etish va OʻzSSR Konstitusiyasiga oʻzgartish kiritish toʻgʻrisida 1990 yil 24 martda OʻzSSR Oliy Kengashining 12-chaqiriq 1-sessiyasida Qonun qabul qilindi. Konstitusiya Prezident haqidagi yangi - 12 bob bilan toʻldirildi.

I.Karimov 1990 yil 15 noyabrda «OʻzSSR Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining tarkibini tasdiqlash toʻgʻrisida» Farmon chiqardi. Bu Farmon asosida xalq xoʻjaligi: 1) dehqonchilik sanoati; 2) xalq isteʼmol mollari; 3) qurilish-naqliyot; 4) mashinasozlik; 5) yoqilgʻi-energetika; 6) umumiy iqtisodiyot; 7) moddiy-texnika; 8) madaniyat ishlari komplekslariga ajratilib Vazirlar Mahkamasi tarkibiga kiritildi.

Prezident va hukumat apparati birlashib Prezident endi ayni paytda Vazirlar Mahkamasi Raisi ham boʻldi. Prezident ikkinchi bosqichda respublikada oliy ijroiya va boshqaruv hokimiyatini amalga oshiruvchi oliy martabali shaxs, ayni paytda davlat boshligʻi ham hisoblanib, endilikda faqat farmonlar emas, balki qaror va farmoyishlar ham qabul qiladigan boʻldi. Vazirlar Mahkamasiga rahbarlik qiluvchi Vise-Prezident (1990, 15 noyabr) lavozimi 1992 yil 4 yanvarda tugatildi, oʻrniga Bosh Vazir lavozimi taʼsis etildi.

Konstitusiyaning 120-moddasi birinchi qismiga kiritilgan qoidada Oʻzbekiston Hukumati: Bosh Vazirdan, uning birinchi oʻrinbosari va

o`rinbosarlaridan, vazirlardan, davlat qo`mitalarining raislaridan, yirik konsern va birlashmalarning rahbarlaridan iborat deyiladi. 1991 yil 18 noyabrda «Prezident saylovi to`g`risida»gi Qonun Prezidentlik Institutining shakllanishida katta ahamiyatga ega bo`ldi.

Oliy Kengash 1992 yil 8 dekabrda qabul qilgan Konstitutsiyaning 89-moddasida «Prezident davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig`idir, ayni vaqtda Vazirlar Mahkamasi Raisi hisoblanadi» deyiladi. Referendum asosida 2003 yil 24 aprelda Oliy Majlis Konstitutsiyaning boblariga tuzatish kiritilib: 19-bobda Prezident vakolatlari takomillashtirildi, 20-bobida Vazirlar Mahkamasi tarkibi va vakolatlari bayon etilgan.

I.Karimov taraqqiyotning hozirgi o`tish bosqichida *kuchli markazlashgan davlat hokimiyatini* zarur va hayot taqozasi deb hisoblaydi. Boshqaruvning Prezidentlik-respublika shaklida hokimiyat bo`linishini adolatli amalga oshirish imkoniyati bor (qonun chiqaruvchi, ijro va sud hokimiyati bir-biriga daxlsiz bo`ladi). Prezidentlik-respublika boshqaruvida ijro hokimiyati Prezident qo`lida bo`ladi.

Boshqaruvning Parlamentar-respublika usulida Prezident Parlament a`zolari tomonidan saylanadi. Parlamentar-respublika yoki Monarxiya o`rnatilgan Germaniya, Italiya, Yaponiyada ham hukumat - oliy ijro idorasi asosiy o`rinni egallamoqda. Davlatchilikdagi qat`iy intizomni Konstitutsiyaviy sud nazorat qilib boradi. Dastlab Konstitutsiyaviy nazorat qo`mitasi tashkil etilib, keyin Konstitutsiyaviy sudga aylantirildi.

Boshqaruv tizimidagi islohatlar. Davlat reja qo`mitasi o`rniga Iqtisodiyot vazirligi tuzildi, Davlat ta`minot qo`mitasi tugatilib Respublika ulgurji va birja savdosi aksiyadorlik uyushmasi tuzildi, Davlat narx qo`mitasi tugatilib Moliya vazirligi tarkibida narxlarni nazorat qiluvchi maxsus boshqarma tuzildi. Respublikada moliya va bank tizimi tubdan o`zgardi, Moliya vazirligi respublika byudjetini shakllantirish bilan bir qatorda, davlat soliq va moliya siyosatini belgilamoqda, valyuta ishlarini boshqarmoqda.

Bank tizimi isloh etildi, Davlat banki va uning bo'limlari tugatilib Markaziy bank, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki; Ixtisoslashtirilgan aksiyadorlik-tijorat banklari – “O'zsanoatqurilishbank”, “Paxtabank” (Agrobank), “O'zjamg'armabank”, “G'allabank”, “Tadbirkorbank”, “Savdogarbank”, xususiy banklar tuzildi.

Davlat nazorati tizimi tartibga solindi: Davlat nazorati qo'mitasi, uning joylardagi organlari tugatilib, Davlat Soliq va Bojxona qo'mitalari; Prezident devonida nazorat inspeksiyasi, Hokimiyatlarda tegishli nazorat inspeksiyalari tuzildi. Davlat suverenitetini amalga oshiruvchi tuzilmalar: Tashqi ishlar vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Oliy attestasiya komissiyasi va boshqa hukumat organlari tashkil etildi. Islohatlarni chuqurlashtirish va muvofiqlashtirish maqsadida Prezident huzurida Iqtisodiy islohat, tadbirkorlik va chet el investisiyalari bo'yicha idoralararo *Kengash* tuzildi. Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat *Qo'mitasi* tashkil etilib, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish va ko'p ukkladli iqtisodiyotni shakllantirishda muhim tadbirlarni amalga oshirdi.

O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan aloqasini yo'lga qo'yish maqsadida tarixda 1-marta Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tuzildi. Ishlab chiqarish va transport bo'yicha tarmoq vazirliklari tugatilib, ular o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlaydigan *uyushmalarga, konsernlarga, korporasiyalarga* va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirildi. Avtomobil transporti va Qurilishda *boshqaruv tizimi* qayta tuzildi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Madaniyat ishlari vazirligining strukturasi, faoliyati va ish yuritish *usullari* tubdan o'zgardi. *Umummilliy* ahamiyatga molik bo'lgan tarmoqlar: sayyohlik, transport, madaniyat, kino, televidenie va radio tizimida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan milliy *kompaniyalar* tashkil etildi. Hozir 14 ta vazirlik, 8 ta davlat qo'mitasi, 8 ta agentlik faoliyat ko'rsatmoqda.

Mahalliy hokimiyat organlari tarkibiga: viloyat, shahar, tuman, shaharlar tarkibidagi tuman, qishoq, ovul, posyolka doirasidagi hokimiyat muassasalari kiradi. Konstitutsiya (1992), «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»,

«Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish idoralari to`g`risida» (1993,sentyabr), «Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylovlar to`g`risida» (1994,may)gi Qonunlarda mahalliy hokimiyat organlarining jamiyatdagi o`rni belgilab berildi. Konstitusiyaning 99-moddasiga ko`ra viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo`ysunadigan shaharlardan va shahar tarkibidagi tumanlardan tashqari) hokimiyatning vakillik organlari **hokimlar** boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hisoblanadi. Xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning vakolatlari muddati 5 yil.

Konstitusiyaning 100-moddasida mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga berilgan vakolatli huquqlar: qonuniylikni, huquqiy tartibotni va fuqarolarning xavfsizligini ta`minlash; hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish; atrof-muhitni muhofaza qilish; mahalliy kommunal xo`jalikka rahbarlik qilish; fuqarolik holati aktlarini qayd etishni ta`minlash; normativ hujjatlarni qabul qilish va qonunlariga zid kelmaydigan boshqa vakolatlarni amalga oshirish; mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig`imlarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg`armalarni hosil qilishdir.

Prezident 1994 yil 24 noyabrda «Erdan foydalanish samaradorligini oshirish to`g`risida»gi Farmoni bilan tuman va shahar hokimiyatlariga uy-joy qurish va shaxsiy xo`jalik yuritish uchun sotish vakolatini berdi. Viloyat, tuman va shahar hokimlari o`z vakolatlarini yakkaboshchilik tamoyili asosida amalga oshiradilar.

Viloyatlar hokimlari va Toshkent shahar hokimi Prezident tomonidan tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi. Tuman va shaharlarning hokimlari tegishli viloyat hokimlari tomonidan tayinlanadi va ishdan olinadi. Shaharlardagi tumanlarning hokimlari tegishli shahar hokimlari tomonidan tayinlanadi va ishdan ozod qilinadi. Viloyat, tuman va shahar hokimlarining qarorlari Xalq deputatlari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi.

Xalq deputatlari mahalliy Kengashlari davlat hokimiyatining vakillik idorasi bo`lib, hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga rahbarlik qiladi. Xalq deputatlari mahalliy Kengashlari deputatlari saylovini o`tkazish tartibi «Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylovlar to`g`risida»gi Qonun bilan

belgilanadi. Xalq deputatlari mahalliy Kengashlariga: shaharlardagi tuman, shahar va viloyat Kengashlari kiradi. Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda vakillik organlari-Xalq deputatlari Kengashlariga 1994 yil 25 dekabrda va 1999 yil 5 dekabrda saylovlar bo`ldi.

O`zbekistonning mustaqillik yillarida qo`lga kiritgan muvaffaqiyatlaridan bittasi hokimlik institutining tashkil qilinishi bo`ldi. 1993 yil 2 sentyabrdagi «O`zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to`g`risida»gi Qonunga ko`ra viloyat, tuman, shahar hokimi mahalliy hududning oliy mansabdor shaxsi sifatida tegishli hudud ijroya hokimiyatini boshqaradigan bo`ldi. Toshkent shahri va 12 ta viloyatda Prezident tayinlaydigan va tegishli Xalq deputatlari Kengashlari sessiyasida tasdiqlanadigan hokimlar boshchiligidagi hokimliklar tashkil qilindi. Qoraqalpog`iston Respublikasida xalq deputatlari tuman, shahar Kengashlari va tegishli hokimlarning faoliyati O`zbekiston Konstitusiyasi, «Mahalliy davlat hokimiyati to`g`risida»gi Qonun va Qoraqalpog`iston Qonunlari bilan tartibga solinadigan bo`ldi.

Ayrim hokimliklar eskicha usul bilan ishlaganini I.Karimov Samarqand, Jizzax, Sirdaryo, Surxandaryo viloyatlar kengashlari sessiyalarida, Vazirlar Mahkamasi yig`inida ochiq tanqid qildi. Prezident siyosatining bosh yo`li huquqiy, demokratik davlatni vujudga keltirish, qonunni ustun qo`yish, «fuqaro-jamiat-davlat» tamoyilini joriy etish yo`li bilan fuqarolar jamiyatini vujudga keltirishdan iborat.

Kadrlar siyosati. O`zbekistonga 1987 yil Moskva, Leningrad va Rossiyaning boshqa mintaqalaridan 400 dan ortiq kishi ma`muriy organlarda ishlash uchun yuborildi. I.Karimov O`zbekistonning birinchi rahbari etib saylangach Respublikada kadrlar masalasida milliy manfaatlar ustuvorligi ta`minlandi. Markazdan yuborilgan “kadrlar to`dasi” o`z mavqeini yo`qotdi.

1994 yil 4 yanvarda Oliy Kengash 9-sessiyasida «O`zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to`g`risida»gi Qonun qabul qilindi. Toshkent shahri va 12 viloyatda 1992 yil davomida Prezident tavsiyasi asosida birinchi marta hokimlar tayinlandilar. 212 shahar va tumanda

ham shunday lavozim ta'sis etildi. 50 dan ortiq hokimlar birinchi marta tuman va shahar rahbarligiga kelgan kishilar edi (7 millat vakili hokim qilib tasdiqlandi). Toshkentda 1992 yil 3 aprelda I.Karimovning Viloyat, shahar va tuman hokimlari bilan birinchi uchrashuvi bo'ldi.

I.Karimov kadrlarni 3 toifaga bo'ladi: 1-toifa: og'ir vaziyatdan foydalanuvchi, faqat o'z manfaatini o'ylaydigan, xalq tashvishidan begona kishilar; 2-toifa: befarq, loqayd odamlar bo'lib, ular hech kimga qarshi gapirishni, dushman orttirishni xohlamaydigan; 3-toifa: yosh, tashabbuskor, kuch-g'ayratga to'la, Vatan ravnaqi uchun fidoyilik bilan xizmat qiluvchi kadrlar.

Kadrlar bilan ishlashdagi kamchiliklar haqida 1996-2003 yy. Qoraqalpog'iston Jo'qarg'i Kengesi, Jizzax, Sirdaryo, Namangan, Farg'ona, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari xalq deputatlari sessiyalarida ro'yi-rost gapirildi. 1995 yil sentyabrda Prezident huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi Akademiyasi tashkil qilindi. Akademiya faoliyati davomida 1500 dan ortiq yosh mutaxassis boshqaruv sirlarini egalladi.

Tayanch so'zlar: Sobiq Ittifoq (SSSR), Ministrlar Soveti, Vazirlar Mahkamasi, Vise-Prezident, Kadrlar siyosati, Mahalliy hokimiyat organlari: hokim, viloyat, tuman, shahar kengashlari, «fuqaro-jamiyat-davlat».

2-§. Fuqarolik jamiyati asoslarining shakllantirilishi.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarishning tashkil etilishi.

Inson huquqlari

Jamiyatni demokratlashtirish, adolatli, ochiq fuqarolik jamiyati qurish - O'zbekiston taraqqiyotining bosh yo'lidir. Demokratik jamiyatning xalqaro miqyosda e'tirof etilgan *tamoyillari*: insonning o'z xohish-irodasini erkin bildirishi va uni amalga oshirishi; ozchilikning ko'pchilikka bo'ysunishi; davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi; davlat boshqaruv organlarining saylab qo'yilishi va ularning saylovchilar oldida hisob berib turishidir.

O'zbekistonga demokratik jarayonning *individulizm* falsafasiga tayanuvchi, inqilobiy o'zgarishlarga moyil G'arb namunasi unchalik to'g'ri kelavermaydi. O'zbekiston uchun Sharq falsafasi va islom dini ta'limotlarini aks ettiruvchi *hamjihatlik* g'oyasi va jamoatchilik fikrining ustuvorligiga tayanuvchi Sharqona demokratik qadriyatlar asos qilib olindi. O'zbekiston yangi jamiyat qurishda adolat va haqiqat g'oyasiga asoslandi. Odamlar o'z qobiliyati va ehtiyojlarini to'la namoyon qilish va amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan teng imkoniyatlarni, shu jarayonni vujudga keltiradigan *huquqiy mexanizmni* yaratishga e'tibor berildi, busiz adolatli jamiyat qurib bo'lmaydi.

«**Mahalla**» - arabcha joy, o'rin, makon manosini bildiradi. Konstitutsiyaning 105-moddasida «Shaharcha, qishloq va ovullardagi mahallalarda Fuqarolarning yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organi bo'lib, raisni (oqsoqolni) va uning maslahatchilarini 2,5 yil muddatga saylaydi» deyiladi. 1995 yil 23-24 fevralda bo'lgan Oliy Majlisning 1-sessiyasida I.Karimov «Boshqaruv vazifalarining asosiy qismini markazdan viloyatlarga, viloyatlardan tumanlardagi davlat va boshqaruv idoralariga o'tishini ta'minlash darkor» - deb aytgan edi.

O'zini o'zi boshqarish organlarini tashkil qilishda 1993 yil sentyabrda Oliy Kengash 12-sessiyasida qabul qilingan «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi Qonun alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Prezidentning 1992 yil 12 sentyabrda «Mahalla» xayriya jamg'armasini tashkil etish va 1992 yil 8 oktyabrda xayriya jamg'armasiga mablag' ajratish to'g'risidagi Farmonlari mahallalarga homiylikni tashkil etishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Yirik shaharlarda ko'p qavatli uylar joylashgan kvartallarga 1992 yil boshlaridan mahalla maqomi berilib, tarixiy nomlar berildi, fuqarolar yig'ini o'tkazilib, mahalla oqsoqoli va mas'ul kotiblar saylandi. Sovet davrida tuzilgan qishloq va posyolka (shaharcha)larda vakillik boshqaruv organlari qishloq yoki posyolka sovetlari deb atalgan, ular mustaqil hokimiyat organi bo'lmay, xalq deputatlari tuman yoki shahar kengashlari, ularning ijroiya qo'mitalariga bo'ysunar edi. Mustaqil bo'lgach mahalliy o'zini o'zi boshqarish tizimi tubdan isloh qilindi,

fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari tizimi davlat hokimiyati tizimidan ajratish tomon yo`l tutildi.

O`zini-o`zi boshqarishning huquqiy asoslari. 1993 yil 2-sentyabrda qabul qilingan «*Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari to`g`risida*»gi Qonunga binoan: qishloq, posyolka (shaharcha)larda davlat hokimiyati vakillik organlari - qishloq, posyolka *sovetlari* tuzilmaydigan bo`ldi, ularning o`rniga o`zini o`zi boshqarish organlari – *mahalla qo`mitalari* tuzildi va fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari mahalliy hokimiyat tizimidan ajratildi. Biroq ular bir-biriga bog`liq, ular orasidagi munosabatlarning huquqiy asoslari «*Mahalliy davlat hokimiyati to`g`risida*»gi Qonunda belgilab qo`yilgan.

1994 yil 12 mingdan ortiq o`zini o`zi boshqarish organlari shakllantirildi, 2001 yil ularning soni 7847 tani tashkil etdi. 1999 yil 14 aprelda qabul qilingan «*Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari to`g`risida*»gi yangi tahrirdagi Qonunda o`zini o`zi boshqarish organlarining vakolatlari va huquqi kengaytirildi. Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlariga 1998 yil noyabr-dekabrda bo`lgan saylovlarda fuqarolar yig`inlarida 8,4 mln. kishi yoki katta yoshdagi aholining 70 % i kishi ishtirok etdi. 7574 ta rais, 71034 ta maslahatchi saylandi, rais (oqsoqol)larning 65,5 %i oliy ma`lumotli mutaxassislar edi.

Aholining kam ta`minlangan qismiga 2000 yil Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari orqali 54,2 mlrd. so`m miqdorida nafaqa, ko`mak va boshqa yordam berildi. I.Karimov tashabbusi bilan 2003 yil “*Obod mahalla yili*” deb e`lon qilindi; “*Obod mahalla yili*” dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish bo`yicha komissiya tuzildi. Vazirlar Mahkamasining “*Obod mahalla yili*” dasturi to`g`risida qarori 2003 yil 7 fevralda e`lon qilindi. “*Obod mahalla yili*” dasturini to`la amalga oshirish uchun davlat buyudjeti, byudjetdan tashqari jamg`armalar, nodavlat tashkilotlari, xalqaro tashkilotlar grantlari va kredit mablag`lari hisobiga 375,9 mlrd. so`m jalb etilishi nazarda tutilgan.

Mahallalarni yanada obod qilish maqsadida 1,7 mlrd. so`m sarflanib 310 ta mahalla guzari bunyod qilindi, 1000 km. suv va 1322 km. gaz tarmoqlari ishga tushirildi, mahallalarda 36,2 mlrd. so`mlik kredit mablag`i hisobiga kichik biznes

va xususiy tadbirkorlik korxonalari tashkil etilib, 155 mingta yangi ish o`rinlari yaratildi; 1,2 mlrd. so`mlik xayriya yordami berildi. 2010 yil fuqarolar yig`inlari va o`zini o`zi boshqarish organlari – mahallalar soni 10 mingdan ortiqni tashkil etdi.

*Tayanch so`zlar:* fuqarolik jamiyati, demokratik jamiyat, individulizm, hamjihatlik g`oyasi, posyolka sovetlari, mahalla qo`mitalari, mahalliy o`zini o`zi boshqarish, mahalla, rais (oqsoqol).

Inson huquqlari, erkinliklari kafolatlarining va demokratik saylov tizimining yaratilishi

**Demokratik jamiyat qurish yo`li.** O`zbekiston o`zining bosh strategik maqsadi sifatida bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik jamiyat barpo etish yo`lini tanlaganini oshkora dunyoga e`lon qildi. Bu yo`lning mohiyati I.Karimovning «O`zbekistonning o`z taraqqiyot va istiqlol yo`li» (1992), «O`zbekiston XXI asrga intilmoqda» (1999) kabi asarlarida nazariy-ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Strategik maqsad amalga oshishi uchun ro`yobga chiqarish kerak bo`lgan vazifalar: Siyosiy sohada - jamiyatni quyidan yuqorigacha demokratlashtirish, uning izchilligini ta`minlash; Ijtimoiy sohada - taraqqiyotning asosiy tamoyillaridan bo`lgan kuchli ijtimoiy siyosat yuritish; Iqtisodiy sohada - islohatlarni chuqurlashtirish, barcha sohalarini erkinlashtirish; xo`jalik yurituvchi sub`ektlar mustaqilligini oshirish; tadbirkorlik yo`lidagi to`siqlarni bartaraf etish; Ma`naviyat sohasida - ma`naviy qadriyatlarni fan va taraqqiyot yutuqlari bilan boyitish; milliy ongni uyg`otish asosida milliy g`oyani shakllantirish; Islom madaniyatini tiklash, siyosiy maqsadda foydalanmaslik edi.

O`zbekistonda 130 dan ortiq millat va elat vakillari yashaydi. Maktablarda ta`lim 7 tilda olib borilmoqda. Millatlarning madaniyatini ifoda etuvchi 100 dan ortiq madaniy milliy markazlar bor. 18 ta diniy konfessiya faoliyat ko`rsatmoqda.

Sud islohatlari. Sud hokimiyatini tashkiliy jihatdan shakllantirishda keng ko'lamli ishlarga 1991 yil 31 avgustda qabul qilingan «Davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida»gi Konstitutsiyaviy Qonun tamal toshini qo'ydi. 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Konstitutsiyasi demokratik huquqiy davlatchilik zaminini barpo etishning poydevori bo'lib tarixga kirdi. Oliy Majlisning 1995 yil 21 dekabrda 4-sessiyasida va 1996 yil 28 avgustda 6-sessiyasida sud hokimiyati uchinchi mustaqil tarmoq ekanligiga e'tibor berildi.

Konstitutsiyaning 107-moddasiga ko'ra sud tizimi: 5 yil muddatga saylanadigan - Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha oliy sudlari, Qoraqalpog'iston xo'jalik sudidan; 5 yil muddatga tayinlanadigan: fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha viloyat va Toshkent shahar sudlari, fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari, harbiy va xo'jalik sudlaridan iborat.

Huquq tarmoqlarini birlashtirish va uyg'unlashtirish uchun yangi tizim - Konstitutsiyaviy Sud yuzaga keldi. Konstitutsiyaning 106- va 116-moddalarida sud hokimiyatining asoslari aniq belgilanib, sud hokimiyati va sudlarning mustaqilligi mustahkamlangan. Mustaqil sud hokimiyatini amalga oshirish mexanizmlari va sud ishlarini ko'rishda adolatsizlik va qonunbuzarliklarga qarshi qo'llanilgan javobgarlik choralari 1992 yil 10 dekabrda Oliy Kengash 11-sessiyasida qabul qilingan «Prokuratura to'g'risida»gi va 1993 yil 2 sentyabrda 13-sessiyada qabul qilingan «Sudlar to'g'risida»gi Qonunlarda belgilab berilgan.

Qurolli kuchlarning harbiy sudlari, harbiy garnizon sudlarini nazorat qilish uchun Oliy sudda harbiy hay'at tashkil etildi. Harbiy hay'at raisi lavozimi bo'yicha Oliy sud Raisining o'rinbosari hisoblanadi.

Inson huquqi va erkinliklariga doir: «Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi», «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida Xalqaro Pakt», «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida Xalqaro Pakt va fakul'tativ Bayonnoma» kabi xalqaro hujjatlar O'zbekiston tomonidan tan olindi.

Fuqarolar huquqini aks ettiruvchi, himoya qiluvchi, faoliyatini tartibga soluvchi 500 dan ortiq qonun va Parlamentning qonunga tenglashtirilgan qarorlar

tizimi, 2000 dan ortiq Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari qabul qilindi. Fuqarolarning dinga munosabati «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi (1998) Qonun bilan tartibga solinib, daxlsizligi ta'minlangan.

O'zbekiston inson huquqlariga oid 30 dan ortiq Xalqaro Pakt va Konvensiyaga qo'shilgan. O'zbekiston 1996 yil aprelda BMT komissiyasiga siyosiy va inson huquqlari bo'yicha Xalqaro Pakt normalarini bajarish borasida milliy ma'ruza matnini taqdim etdi. «Inson huquqlari umumjahon Deklorasiyasi» va xalqaro hujjatlar asosida 1991 yil 4-sessiyada «Jamoat birlashmalari to'g'risida», 1996 yil «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi qonunlar qabul qilindi.

Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili 1995 yil 23 fevralda Oliy Majlis 1-sessiyasida saylandi. Inson huquqlari bo'yicha vakilning maqomi va faoliyat doirasi 1997 yil 26 apreldagi «Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman) to'g'risida»gi Qonun bilan belgilab berildi. Jahonda inson huquqlari sohasida 70 ta standart qabul qilingan, bu hujjatlarda hokimiyatning o'z fuqarolari oldidagi majburiyatlari belgilab berilgan. O'zbekiston bu standartlardan 25 tasiga qo'shilgan.

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazi Prezidentning 1996 yil oktyabrdagi Farmoni bilan tashkil etildi. Milliy Markaz o'z faoliyatini Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 13 noyabrdagi qarori bilan tasdiqlangan Nizomga ko'ra faoliyat olib bormoqda.

Milliy Markaz tomonidan 1997-2002 yy. O'quv-ma'rifiy yo'nalish bo'yicha 200 dan ortiq risola nashr etildi. K.Adenauer jamg'armasi va BMT Taraqqiyot Dasturi bilan hamkorlikda huquqni muhofaza etish idoralari xodimlari uchun Andijon, Farg'ona, Buxoro, Samarqand, Navoiy, Jizzax, Namanganda shaharlarida ixtisoslashgan o'quv seminarlari o'tkazildi.

Tahliliy yo'nalish bo'yicha Milliy Markaz «Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman) to'g'risida», «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida», «Jurnalistning kasbiy faoliyatiga doir faoliyatini himoya qilish to'g'risida», «Axborot olish erkinligi kafolatlari to'g'risida», «Ta'lim to'g'risida»

qonunlarni muhokama qilishda ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazdi. Milliy Markaz 2002 yil fuqarolarni qabul qilish masalasida 6 mingdan ortiq shikoyat va arizalarni ko'rib chiqdi.

Inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashda 1997 yil 26 apreldagi «Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman) to'g'risida»gi Qonun alohida ahamiyatga ega. Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman) mansabdorlar, tadbirkorlar va davlat organlarining inson huquqi, erki va qonuniy manfaatlarini davlat tomonidan himoya qilish maqsadida faoliyat ko'rsatadi.

Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha Vakili BMTning Inson huquqlari bo'yicha markazi, EXHTning Demokratik institutlar va inson huquqlari byurosi kabi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'ygan. CHet el delegatlari bilan 2002 yilgacha 100 dan ortiqchrashuv o'tkazildi. 2003 yilga kelib Ombudsmanning barcha viloyatlar va Toshkent shahrida vakillari faoliyat ko'rsatmoqda.

Saylov tizimining huquqiy asosi bo'lib 1991 yil 18 noyabrdagi «Prezident saylovlari», 1993 yil 28 dekabrda «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashiga saylov» to'g'risidagi qonunlar xizmat qilmoqda. Oliy Majlis 2003 yil avgustda 2-chaqiriq 12-sessiyasida «Oliy Majlisga saylov to'g'risi»dagi Qonunni yangi tahrirda qabul qildi. Bu qonun 2 palatali parlament saylovining huquqiy asosi bo'ldi.

Konstitusiya va qonunlarda saylov kunigacha 18 yoshga to'lgan har bir fuqaroning saylovda ishtirok etish huquqiga ega ekanligi belgilab qo'yilgan. Sud tomonidan huquqiy muomolaga layoqatsiz deb topilgan yoki sud ozodlikdan mahrum etgan shaxslar saylovlarda qatnasha olmaydilar. O'zbekistonda saylovlar umumiy va tenglikka asoslanadi, har bir saylovchi 1 ta ovozga ega. Ijtimoiy kelib chiqishi, irqiy va milliy mansubligi, jinsi, ma'lumoti, tili, dini, faoliyat turi va harakati, ijtimoiy va moddiy ahvolidan qat'iy nazar fuqarolar teng saylov huquqiga ega.

Saylovlar nomzodni to`g`ridan to`g`ri, bevosita saylashga qaratilgan. Buning ma`nosi Prezident, Oliy Majlis, mahalliy hokimiyat organlariga saylovlarda har bir saylovchi bevosita o`zi ishtirok etadi, yashirin ovoz berish ta`minlanadi, degani. O`zbekiston saylov tizimining muhim tamoyillaridan biri saylovlarning ko`ppartiyaviylik asosida o`tkazilishidir.

Adliya vazirligi tomonidan ro`yxatga olingan siyosiy partiyalar saylov belgilangan kundan kamida 6 oy burun deputatlikka nomzod ko`rsatish huquqiga ega. Oliy Majlis deputatligiga nomzod ko`rsatish huquqi Qoraqalpoq Jo`qarg`i Kengesi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashiga berilgan. Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari tuman va shahar kengashi deputatligiga nomzodlar ko`rsatish huquqiga ega.

«Oliy Majlisga saylov to`g`risida»gi Qonunga muvofiq faqat siyosiy partiyalar va kamida 100 ta saylovchidan iborat tashabbuskor guruh 2 palatali parlamentning Qonunchilik palatasiga deputatlikka nomzod ko`rsatishi mumkin. Fuqarolar 35 yoshdan - Prezidentlikka, 25 yoshdan - Oliy Majlisga, 21 yoshdan - viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylanish huquqiga ega. Saylovchilar umumxalq ovozigacha qo`yilgan masalalarni, Prezidentlikka va hokimiyatning vakillik organlariga ko`rsatilgan nomzodlarni yoqlab yoki ularga qarshi tashviqot yuritish huquqiga ega.

Markaziy saylov komissiyasi Oliy Majlis tomonidan tuziladi. Okrug saylov komissiyalarini Markaziy saylov komissiyasi tuzadi. Saylov komissiyalari tarkibida siyosiy partiyalar a`zolarining bo`lishi man etiladi. Saylov natijasida saylovda qatnashganlarning 50 % idan 1 ta ortiq ovoz olgan nomzod saylangan hisoblanadi. Agar nomzodlardan birontasi ham etarli ovoz ololmasa ikkinchi tur saylovi o`tkaziladi.

Saylovda saylovchilar ro`yxatiga kiritilgan saylovchilarning yarmidan kamisi ishtirok etsa saylov o`tmagan deb topiladi. Ikkinchi turda saylov okrugida ishtirok etgan nomzodlar orasidan ko`proq ovoz olgan 2 tasi qaytadan saylovga qo`yilib, ulardan ko`p ovoz olgani yutib chiqadi. 1994 yil 5 mayda qabul qilingan

«Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi Qonun saylovchilar huquqlarini kafolatlovchi muhim huquqiy hujjat bo'ldi.

Tayanch so'zlar: Strategik maqsad, Inson huquqlari bo'yicha Vakili (Ombudsman), BMT, EXHT, Taraqqiyot Dasturi, Xalqaro Pakt, Konvensiya, «Inson huquqlari umumjahon Deklorasiyasi», Demokratik institutlar, Inson huquqlari byurosi, Saylov tizimi, Inson huquqlari bo'yicha Milliy Markaz.

Siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi

Siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari faoliyati uchun Konstitusiyaning tegishli moddalarida, saylov to'g'risidagi qonunlarda, 1996 yil dekabrda 7-sessiyada qabul qilingan «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi Qonunda huquqiy asoslar yaratildi. Ko'ppartiyaviylik, hurfikrlilik va oshkoralik muhitini yaratishda «Jamoat tashkilotlari to'g'risida»gi (1991, 15 fevral), «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi, «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi (1991, 14 iyun), «Kasaba uyushmalari faoliyatining huquqlari va kafolatlari to'g'risida»gi (1992, 2 iyul) qonunlar e'tiborga loyiq.

Bugungi kunda O'zbekistonda 4 ta siyosiy partiya mavjud: 1) Xalq demokratik partiyasi (XDP) - 1991 yil 1 noyabr; 2) «Adolat» sosial-demokratik partiyasi (ASDP) - 1995 yil 18 fevral; 3) Milliy tiklanish demokratik partiyasi (MTDP) - 1995 yil 3 iyun; «Fidokorlar» milliy demokratik partiyasi (FMDP) - 1998 yil 28 dekabr; 2008 y. 20 iyunda Milliy tiklanish demokratik partiyasiga birlashdi. 4) Liberal demokratik partiyasi (LDP) - 2003 yil 15 noyabrda tashkil topgan. «Xalq birligi» (1995) jamoatchilik harakati ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Arabcha «muxolifat» so'zi kelishmovchilik, teskarilashish, qarama-qarshilik, ziddiyat kabi ma'nolarni anglatadi. Muxolifat turli ko'rinishlarda sodir bo'ladi: a) Parlament doirasidagi muxolifat; b) Parlamentdan tashqaridagi muxolifat; d) Siyosiy partiyalar saflaridagi o'zaro ichki partiyaviy muxolifat.

1996 yil 25 dekabrda qabul qilingan «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi Qonunda ko'ppartiyaviylikning asosiy mezonlari, siyosiy partiyalar faoliyatining huquqiy asoslari har tomonlama ko'rsatib berilgan. Milliy istiqlol g'oyasiga zid dasturni (Konstitutsiya 12-57-moddalari) ilgari suruvchi partiyalar faoliyatiga yo'l qo'yish mumkin emas. «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi (1996, 25 dekabr) Qonunning 13-moddasida «Siyosiy partiyalar Oliy Majlisga saylangan o'z vakillari ishtirokida alohida fraksiyaga uyushish huquqiga ega» – deyilgan.

Partiyalar fraksiyalari har bir partiya fraksiyasi rahbarining bergan tegishli arizasi va ta'sis hujjatlariga asosan Oliy Majlis tomonidan ro'yxatga olinadi. Siyosiy partiya fraksiyasining rahbari Oliy Majlis Kengashi tarkibiga kiradi.

Xalq demokratik partiyasi (XDP) 1991 yil 15 noyabrda Adliya vazirligida ro'yxatga olingan parlament partiyasi, uning oliy organi - Qurultoy bo'lib, 5 yilda 1 marta chaqirilib partiyaning rahbar organlari saylanadi. XDPning 69 kishidan iborat Oliy Majlis deputatlari fraksiyasi Oliy Majlisning 1995 yil 24 fevraldagi qarori bilan ro'yxatga olindi. Oliy Majlisga 1999 yil 5- va 19 dekabrda saylangan deputatlardan 48 nafari XDP vakili (XDPning 420 mingga yaqin a'zosi bor).

XDPning «O'zbekiston ovozi», «Golos Uzbekistana» gazetalari va «Muloqot» jurnali mavjud. XDP o'z oldiga: adolatli jamiyat qurish, siyosiy-iqtisodiy mustaqillikni mustahkamlash, xalqlar orasida tinchlikni, fuqarolar totuvligini ta'minlash, moddiy-ma'naviy turmushni yaxshilash, fuqarolarning teng konstitutsiyaviy huquqlarini himoya qilishni maqsad qilib qo'ygan.

«*Vatan taraqqiyoti*» partiyasi (VTP) 1992 yil 24 mayda tuzilib, 1992 yil 10 iyulda ro'yxatga olindi, 2000 y. 14 aprelda FMDPga birlashdi. 1995 yil 24 fevralda bo'lgan Oliy Majlisning 1-sessiyasida VTPning 14 kishidan iborat Oliy Majlis deputatlari fraksiyasi ro'yxatga olindi. VTPning asosiy maqsadi: barcha millatlarning manfaatlariga mos keladigan, demokratiya prinsiplariga asoslangan, yangi ijtimoiy munosabatlar qaror topgan adolatli fuqarolik jamiyatini qurish edi.

«*Adolat*» *sosial-demokratik partiyasi* (ASDP) 1995 yil 18 fevralda tuzilgan va ro'yxatga olingan bo'lib, uning safida 30 mingdan ortiq a'zo bor. «Adolat» ijtimoiy-siyosiy haftalik gazetasi mavjud. ASDPning asosiy maqsadi: barcha

millatlarning manfaatiga mos keladigan, etuk, demakratiyaga asoslangan adolatli fuqarolik jamiyati qurishda faol ishtirok etishdan iborat.

O`zbekiston «*Milliy tiklanish*» demokratik partiyasi (O`zMTDP) 1995 yil 3 iyunda tuzilib, 9 iyunda ro`yxatga olingan. 6 mingga yaqin a`zosi, «Milliy tiklanish» haftalik gazetasi bor.

«*Fidokorlar*» milliy demokratik partiyasi (FMDP) 1998 yil 28 dekabrda tuzilgan va 1999 yil 14 yanvarda ro`yxatga olingandan boshlab bosh maqsadi: ko`p ukldli iqtisodiyotga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan fuqarolik jamiyatini qurishda unga xizmat qiladigan demokratik-huquqiy davlat barpo etishga hissa qo`shish. FMDPning «Fidokor» nomli ijtimoiy-siyosiy gazetasi mavjud. O`zMTDP va FMDP 2008 y. 20 iyunda, birlashuv qurultoyida birlashdi. Birlashgan partiyalarga “Milliy tiklanish” demokratik partiyasi nomi berildi.

O`zbekiston liberal demokratik partiyasi (O`zLiDeP) - Tadbirkorlar va ishbiarmonlar harakati 2003 yil 15 noyabrda tuzilgan, 3 dekabrda ro`yxatga olinib, davlat va jamiyat rivoji va yangilanishida, Vatan taraqqiyoti va islohatlarning amalga oshirilishida faol ishtirok etadigan yangi siyosiy kuch sifatida maydonga chiqdi. LDPning asosiy vazifasi: jamiyatning barcha sohalarini erkinlashtirish, davlat va jamiyatni demokratik asosda yangilash, islohatlarni chuqurlashtirish, inson huquq va erkinliklarini, tadbirkorlar va ishbiarmonlar manfaatlarini himoya qilish dasturini hayotga tadbiiq qilishdan iborat. LDPning « XXI asr» nomli ijtimoiy-siyosiy gazetasi mavjud.

«*Xalq birligi*» harakati 1995 yil iyundan faoliyat ko`rsatib, 9 iyunda ro`yxatga olingan, oliy organi Qurultoy, 4 yilda 1 marta chaqiriladi, «Birlik» va «Edinstvo» haftalik gazetalari mavjud. «Xalq birligi» harakatining asosiy maqsadi: millatlar birligini yanada mustahkamlash, fuqarolarning Konstitusiyaviy huquq va kafolatlarini to`la amalga oshirish, fuqarolik va vatanparvarlik tuyg`ularini rivojlantirishdan iborat.

”Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati dastlab Prezidentning 1996 yil 17 apreldagi farmoniga muvofiq respublika yoshlarining “Kamolot” jamg`armasi nodavlat xayriya jamot birlashmasi sifatida tashkil topgan edi. Ammo “Kamolot”

yoshlar jamg'armasi yoshlarning haqiqiy etakchisiga aylana olmadi, uning vazifasi yoshlarning manfaat va ehtiyojlarini o'rganish, dasturlar tuzish va davlat ko'magida hayotga tadbqiq etish edi, biroq bu vazifalarni bajara olmadi.

I.Karimov 2001 yil 24 yanvarda Toshkentda yoshlar masalasiga bag'ishlangan yig'ilishda yoshlarning chinakam suyanchi bo'la oladigan yangi tashkilot tuzish g'oyasini ilgari surdi. O'zini o'zi boshqaradigan nodavlat, notijorat tashkiloti - **"Kamolot"** *yoshlar ijtimoiy harakati* 2001 yil 25 aprelda Toshkentda bo'lgan yoshlar qurultoyida tuzildi. Uning Dastur va Nizomi ham shu kuni tasdiqlandi.

"Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining asosiy maqsadi - yoshlarni birlashtirish (14-28 yoshdagilarni), sog'lom turmush talablari asosida tarbiyalash, jamiyatda munosib o'rinni egallashga ko'maklashish, manfaatlarini himoya qilish, yoshning o'z aql-zakovatini namoyon etishi uchun sharoit yaratish va tayanchi bo'lishdan iborat edi. "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati 2017 yil 30 inda **Yoshlar ittifoqiga** aylantirildi.

Jamoat tashkilotlari ham O'zbekistonda faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston **kasaba uyushmalari** - turli kasb egalarining jinsi, diniy e'tiqodi, irqiy va milliy munosabatlaridan qat'iy nazar ixtiyoriy birlashtiruvchi mustaqil ommaviy jamoat tashkilotidir. Kasaba uyushmalarining tashkiliy tuzilishi jahon kasaba uyushmalari andazalariga mos keladigan *federalizm, demokratiya, mustaqillik, ixtiyoriylik* tamoyillari asosida isloh etildi.

1996 yil ma'lumotlariga ko'ra O'zbekiston Kasaba uyushmalarining 53 ming boshlang'ich tashkilotlarga birlashgan 7,5 mln.dan ziyod a'zosi bor edi. O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federasiyasi tarkibida 21 tarmoq kasaba uyushmalari, hududiy jihatdan esa Qoraqalpog'iston, 12 viloyat va Toshkent shahar kasaba uyushmalari Kengashlari mavjud.

Xotin-qizlar qo'mitasi Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 1 martdagi farmoyishi bilan tuzildi. O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlar qo'mitasi ayollarni, ko'p bolali onalarni muhofaza qilishni kuchaytirish, ayollarni bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq muammolarni hal etishga safarbar etish, ilm-fan

sohasidagi ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish va qo'llab-quvvatlash maqsadida tuzildi. Respublika Xotin-qizlar qo'mitasi tarkibida: Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 viloyat, Toshkent shahar, 38 shahar, 170 tuman, 14 mingdan ortiq mehnat jamoalari va turar joylarda tashkil etilgan Xotin-qizlar qo'mitalari faoliyat yuritmoqda.

Faxriylar kengashi 1996 yil Prezident farmoni bilan **“Nuroniy”** jamg'armasiga aylantirildi. Prezidentning 1994 yil 16 martdagi “1941-1945 yy. urushda fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning 50 yilligiga tayyorgarlik ko'rish va uni nishonlash to'g'risida”gi farmonida ko'p jildli “Xotira” kitobini nashr etish vazifasi qo'yildi. Halok bo'lgan va bedarak yo'qolgan 450 mingga yaqin o'zbekistonlik jangchilarning nomi zikr etilgan 34 jildlik “Xotira” kitobi 1995 yil g'alabaning 50 yilligi arafasida bepul etkazib berildi. “Xotira” kitobi Moskva, Sankt-Peterburg, Kiev, Minsk, Volgograd shaharlariga ham yuborildi.

Jamoat tashkilotlari, nodavlat va notijorat tashkilotlari soni 5 mingdan ortiq, jumladan: “Ma'naviyat va ma'rifat” jamoatchilik markazi; “Sog'lom avlod uchun” va “Ekosan” xalqaro jamg'armalari; “Mahalla” va “Navro'z” xayriya jamg'armalari; “Iste'dod” va “Ulug'bek” iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlash jamg'armalari; “Mehr-shafqat va salomatlik”, “Bolalar”, “Amir Temur”, “Alisher Navoiy”, “Abdulla Qodiriy” jamg'armalari.

Jamoat birlashmalarining huquqiy maqomlari Konstitutsiya va «Jamoat tashkilotlari to'g'risida»gi Qonunda belgilab berildi. Konstitutsiyaning 56-moddasiga muvofiq qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan: kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari; xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari; ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalar jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etilgan.

Jamoat tashkilotlari va nodavlat uyushmalar soni 2002 yil 2500 dan oshib ketdi. O'zbekistondagi eng ommaviy jamoat tashkilotlaridan biri O'zbekiston Respublikasi Kasaba uyushmasi. O'zbekiston kasaba uyushmalarining 53 ming boshlang'ich tashkilotga birlashgan 7,5 mln.dan ziyod a'zosi bor. O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi tarkibida 21 tarmoq kasaba uyushmalaridan

tashqari hududiy jihatdan Qoraqalpog'iston, 12 viloyat va Toshkent shahar kasaba uyushmalari kengashlari mavjud.

Soxta demokratlar va ekstremistik faoliyat. «Birlik» xalq harakati 1989 yil 28 mayda (raisi A.Po'latov) vujudga keldi. «Erk» demokratik partiyasi 1990 yil 30 aprelda (raisi M.Solih) tashkil topdi.»Birlik» xalq harakati va «Erk» DP mustaqillikdan keyin boshi berk ko'chaga kirib qoldi, chunki mustaqillik davri uchun harakt dasturi yo`q edi, kurashini asoslaydigan rasmiy hujjatga ega emas edi. «Birlik» harakatining 1990 yil dasturidagi vazifa O'zbekistonda SHo'ro hokimiyatini ag'darish bo'lib, uning o'rniga boshqa davlat tizimi barpo etish vazifasi yo`q edi.

«Erk» DPning 1990 yil qabul qilingan dasturi parchalanayotgan sobiq saltanat davrida partiya oldida turgan vazifalarni o'zida ifoda etgan edi. «Erk» DPning tajovuzkorona harakatlari va siyosiy qo'poruvchilik faoliyati ayniqsa 1991 yil 29 dekabrda Prezident saylovlarida M.Solih mag'lubiyatga uchragach eng yuqori cho'qqiga chiqdi. U deputatlik mandatini tashlab Oliy Kengash sessiyasidan chiqib ketdi va 1993 yil chet elga ketdi. «Erk» partiyasida ichki partiyaviy bo'hron vujudga kelib Markaziy Kengash a'zolarining bir qismi M.Solih tutgan yo'lga qarshi chiqdi.

Oliy Sudning jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'ati 2000 yil 30 oktyabrdan 17 noyabrgacha davlat hokimiyatini egallab olishga qaratilgan jinoiy guruhning 12 rahbari ustidan sud muhokamasini olib bordi. M.Solih ham sirtdan sud qilinib Oliy Sud hay'ati qarori bilan mol-mulki musodara qilinib, 15 yil 6 oy muddatga ozodlikdan mahrum qilindi.

1991 yilning oxirlari O'zbekiston mustaqilligining eng tahlikali, iztiroblar va og'ir kechinmalar jo'sh urgan davri edi. 1991 yil 18-21 noyabrda Oliy Kengashning 12-chaqiriq 8-sessiyasida bir guruh soxta demokratlar ochiq bosh ko'tardi va O'zbekiston tarixida alohida voqea sifatida muhrlandi. «Tashabbus» guruhi nomi bilan so'zga chiqqan bir guruh deputatlar «miting va namoyishlar o'tkazishni taqiqlash to'g'risida»gi qarorni bekor qilish, ma'muriy organlar va

Konstitusiyaviy Nazorat Qo'mitasiga ultimatum qo'yish talabi bilan chiqib boshladi.

«Vek» (Rossiya) gazetasining 1995 yil 21-27 iyul sonida «SSSR parchalangach eng dahshatli voqea O'zbekistonda yuz berishi lozim edi. Lekin I.Karimov xatoga yo'l qo'ymadi, uning mitinglarni taqiqlab qo'yishi qirg'izlar, tojiklar bilan o'zaro munosabatlardagi murakkab vazifalarni hal etish kabi to'g'ri ish edi»-deyiladi.

«Ommaviy axborot vositalari» Konstitusiyaning 67-moddasida: «erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi» - deyiladi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar. Senzuraga yo'l qo'yilmaydi» - deyilgan. 1996 yil 30 avgustda Oliy Majlisning 6-sessiyasida «Noshirlik faoliyati», «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar» to'g'risidagi qonunlar qabul qilindi.

Oliy Majlis 2-chaqiriq 8-sessiyasida (1997, 24 aprel) «Jurnalistik faoliyatni himoya qilish», «Axborot olish kafolatlari va erkinligi», «Ommaviy axborot vositalari» (yangi tahrirda) to'g'risidagi qonunlar qabul qilinishi va «Jurnalistlarni qayta tayyorlash markazi» tashkil etilishi so'z va fikr erkinligini kafolatlashga xizmat qiladi.

1999-2000 o'quv yilida Jahon tillari universitetida Xalqaro jurnalistika fakul'tetining tashkil etilishi o'zbek jurnalistikasi tarixida muhim voqea bo'ldi. O'zbekistonda 2004 yil 1 yanvargacha 12 tilda jami 866 ta ommaviy axborot vositalari faoliyat ko'rsatdi (611 ta gazeta, 165 ta jurnal, 43 ta xususiy va 29 ta kabelli televidenie, 4 ta axborot agentligi, 12 ta xususiy va 1 ta davlat G'M radiokanali, 1 ta teleradiokompaniya).

AQSHda joylashgan jahondagi yirik komp'ter tizimi - «Internet» bilan 1996 yil mayda aloqa o'rnatildi, uning 50 mln. abonenti bo'lib, jahondagi eng yirik axborot markazlari a'zodir. 1996 yil 7 mayda «O'zbekistonning ijtimoiy taraqqiyotida televidenie va radioning rolini oshirish chora tadbirlari to'g'risida» Farmon bilan O'zbekiston Davlat televidenie va radioeshittirish Qo'mitasi O'zteleradiokompaniyaga aylantirildi. 1996 yil mayda «O'zbekiston ommaviy

axborot vositalarini demokratlashtirish va qo'llab-quvvatlash ijtimoiy-siyosiy jamg'armasi» tashkil qilindi.

I.Karimov tomonidan 1996 yil 19 dekabrda «O'zbekiston ommaviy axborot vositalarini demokratlashtirish va qo'llab-quvvatlash ijtimoiy-siyosiy jamg'armasi» vakllari qabul qilindi. Uchrashuvda I.Karimov «Inson ozod va hur tug'iladi va shunday yashashi lozim» - degan edi. Uchrashuv chog'ida jamg'arma faoliyatini jonlantirish, uning «Hurriyat» nomli yangi gazetasini nashr etish, Milliy matbuot markazi faoliyatini yo'lga qo'yish masalalari ko'rib chiqildi.

O'zbekistonda 1990 yil 376 nomda gazeta va jurnallar chop etilgan bo'lsa, 2010 yil ommaviy axborot vositalari va elektron ommaviy axborot vositalari soni 1200 taga etdi, 4 ta axborot agentligi, 55 ta nashriyot, 100 ga yaqin davlat va nodavlat teleradiostudiyalari va uning hududiy bo'linmalari faoliyat ko'rsatdi. Ko'pmillatli O'zbekistonda gazetalar, jurnallar, teleradiostudiyasi 12 tilda: o'zbek, rus, qoraqalpoq, tojik, qozoq va boshqa tilda chop etiladi va eshittiriladi; 6 ta gazeta va 8 ta jurnalda o'zbek tili bilan birga ingliz, arab, turk, urdu, forsiy, hind tillaridan foydalaniladi.

Ommaviy axborot vositalari, ularning muassislari, mazmuni va yo'nalishiga qarab bir necha guruhlariga bo'linadi: davlat tomonidan nashr etiladigan; siyosiy partiya va jamoat tashkilotlari, tijorat va xususiy gazeta va jurnallar; shuningdek diniy tashkilotlarning gazeta va jurnallari, adabiy-badiiy, ixtisoslikka yo'naltirilgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy nashrlar mavjud.

O'zbekiston 1996 yil mayda AQSHda joylashgan «Internet» global tarmog'i bilan bog'landi. 2003 yil O'zbekistonning yarim mln. (500 ming) dan ortiq aholisi Internetdan foydalangan bo'lsa, 2010 y. ularning soni 6 mln.dan oshdi. «UZ» hududida ro'yxatga olingan WEB saytlar soni 2004 yil aprelda 2600 taga etdi; ayniqsa O'zbekiston Prezidenti Matbuot xizmatining WEB sayti (WWW.press-servise.uz) Internet tarmog'ida mashhur bo'lib ketdi, undan mamlakatimiz va jahondagi 80 dan ortiq mamlakat aholisi foydalanmoqda. Ommaviy axborot vositalarining «4-hokimiyat» darajasida faoliyat ko'rsatishida Prezident va

hukumat qabul qilgan farmon, qaror va farmoyishlar, Oliy Majlis qonunlari imkon yaratmoqda.

Tayanch soʻzlar: Siyosiy partiyalar, Xalq demokratik partiyasi, «Adolat» sosial-demokratik partiyasi, Milliy tiklanish demokratik partiyasi, Liberal demokratik partiyasi, «Xalq birligi», Jamoat birlashmalari, "Kamolat", YOshlar ittifoqi, Ommaviy axborot vositalari, Internet, federalizm, demokratiya, mustaqillik, ixtiyoriylik.

3-§. Iqtisodiy islohatlar. Bozor munosabatlariga oʻtish.

Aholini ijtimoiy himoyalash va milliy xavfsizlik

«Oʻzbekistonning oʻz istiqlol va taraqqiyot yoʻli» asarida I.Karimov mustaqillikning bir yilligi arafasida istiqlolning nazariy-amaliy muammolari ilmiy oʻrganilib, jamiyat rivojining siyosiy, iqtisodiy, maʼnaviy yoʻllari yangia yondashuv bilan koʻrsatib berildi. I.Karimov «Oʻzbekistonning oʻz istiqlol va taraqqiyot yoʻli» (1992) asarida yangilangan jamiyatda yashovchi kishining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy turmush tarzini kafolatlovchi yoʻllarni koʻrsatib berdi.

I.Karimov «Oʻzbekiston – bozor munosabatlariga oʻtishning oʻziga xos yoʻli» (1993) risolasida «Oʻzbekiston tanlagan yoʻl ijtimoiy sohaga yoʻnaltirilgan, respublika manfaatlariga mos keladigan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan» - deb koʻrsatgan. Mazkur asarda davlat qurilishi va iqtisodiyotni isloh qilish dasturining oʻzagi sifatida beshta tamoil bor: 1) iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi; 2) davlat bosh islohati boʻlishi; 3) qonun ustuvor boʻlishi; 4) aholini kuchli ijtimoiy himoyalash; 5) bozorga «inqilobiy sakrash»siz evolyusion, bosqima-bosqich oʻtish.

Bozor iqtisodiyotining asosida tovar-pul munosabatlari yotadi va ana shu munosabatlarga xos iqtisodiy qonunlar harakat qiladi. Bozor iqtisodiyoti jamiyatning barcha aʼzolarini ishlab chiqarish va isteʼmol orqali oʻzaro raqobatning ishtirokchilariga aylantiradi. Tarixan bozor munosabatlarining ikki turi

mavjud: 1) tartibsiz, o'zi bo'larchilik asosida, stixiyali rivojlanadigan bozor iqtisodiyoti munosabati; 2) tartibga solinadigan, boshqariladigan bozor iqtisodiyoti munosabati.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lining asosiy tamoyillari va qoidalari, huquqiy negizining nazariy asoslari I.Karimovning «O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li», «O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li», «O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida» nomli asarlarida, parlamentda qilgan ma'ruza va nutqlarida bayon qilib berildi. O'zbekiston bozorga o'tishning o'z yo'lini ishlab chiqishda: 1) dunyo davlatlarining bosib o'tgan tarixiy tajribalari; 2) O'zbekistonning xo'jalik imkoniyatlari, mustamlaka tizimdan meros qolgan muammolar hisobga olindi va asos qilib olindi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy *strategik maqsadlari* I.Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida asoslab berilgan. Islohatlarning birinchi bosqichida (1991-1995) Oliy Kengash tomonidan iqtisodiyotga oid 100 dan ortiq qonun qabul qilindi. Konstitusiyaning 12 bobi 53-55-moddalarida bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatning iqtisodiy negzlari huquqiy jihatdan asoslab berilgan.

Iqtisodiy islohatlar birinchi bosqichida Oliy Kengash qabul qilgan iqtisodiy sohaga oid qonunlarni beshta yo'nalishga bo'lish mumkin: birinchi yo'nalish - davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini ifodalovchi, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlardir; ikkinchi yo'nalishga - yangi iqtisodiy munosabatlarni, avvalo xususiy mulkchilikni va ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantiruvchi qonunlar majmuasi; uchinchi yo'nalish - xo'jalik yuritishni tartibga soluvchi qonunlar; to'rtinchi yo'nalish - O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini belgilab beruvchi huquqiy normalar; beshinchi yo'nalish - inson huquqlarini, aholining ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi va ijtimoiy kafolatini ta'minlaydigan qonunlar

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga asoslangan jamiyatni barpo etishning asosiy sharti: 1) davlat mulkini xususiylashtirish; 2) ko'p ukladli iqtisodiyotni

vujudga keltirish; 3) ishlab chiqarish korxonalari va mulkdorlar o`rtasida o`zaro raqobatlashish uchun zarur sharoit yaratish; 4) mulkdorlar sinfini shakllantirishdan iborat.

Xususiylashtirish jarayonini tashkil qilish va unga rahbarlik qilish maqsadida 1992 yil fevralda Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish Davlat qo`mitasi tuzildi. Bu qo`mita 1994 yil Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash Davlat qo`mitasiga aylantirildi.

Dastlabki bosqich xususiylashtirish jarayoni: umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko`rsatish korxonalarini, qishloq xo`jalik mahsulotlarini tayyorlash tizimini - xullas «kichik xususiylashtirish» jarayonini qamrab oldi. 1992-1993 yy. 1 mln. kvartira xususiylashtirildi va xususiy mulkka aylandi (28,8 ming yuridik shaxs 53,9 mingta xususiy ob`ekt egasi bo`ldi). 2002 yilga kelib aholining asosiy qismi qaysidir shakldagi mulk egasi bo`ldi. O`zbekistonda 2003 yil birinchi yarmiga kelib 698 korxona va ob`ekt davlat tasarrufidan chiqarildi, ushbu xususiylashtirishdan tushgan mablag` 22,5 mlrd. so`mni tashkil qildi.

1991 yil 18 noyabrda Oliy Kengash 12-chaqiriq 8-sessiyasida Mulkni «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»gi Qonun qabul qilindi. *Kichik xususiylashtirish* 1994 yildayoq tugallandi.

Mulkdorlar sinfini shakllantirishning huquqiy asoslarini yaratish maqsadida 1996 yil 25 aprelda Oliy Majlis 5-sessiyasida «Aksiyadorlar jamiyati va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish» va «Qimmatli qog`ozlar bozorining faoliyat ko`rsatish mexanizmi» to`g`risidagi qonunlarni qabul qildi. Prezidentning 1994 yil 21 yanvardagi «Iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari» va 1994 yil 16 martdagi «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo`nalishlari» to`g`risidagi Farmonlari xususiylashtirishni yana ham yangi pog`onaga ko`tarish, uni sifat jihatdan yaxshilash imkonini berdi.

Xususiy va kichik korxonalar soni 2003 yil boshiga kelib 120 mingdan oshib ketdi. Tadbirkorlikni rivojlantirish va uni qo`llab-quvvatlash maqsadida

Prezidentning 1996 yil 12 martda «O`zbekistonda tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasini tashkil etish to`g`risida» Farmoni e`lon qilindi.

Bozor infrastrukturasini yaratish - Bozor iqtisodiyoti munosabatlari o`tish uchun lozim. Bu - bozor munosabatlari harakatga keltiruvchi va uning ishlashi uchun zarur bo`lgan sharoitni yaratib beruvchi sohalarni shakllantirishdir. Bozor infrastrukturasini deyilganda: tovar va pul bozorida, mehnat resurslari bozorida xo`jalik yurituvchi sub`ektlar o`rtasida o`zaro aloqani ta`minlovchi iqtisodiy vositalar-tegishli moliya va bank-kredit tizimi, sug`urta, auditorlik, yuridik va xususiy firmalar tizimi tushuniladi.

Bozor infrastrukturasini shakllantirishning shartlaridan biri: - mahsulot etkazib berishning majburiy davlat byurtmasidan voz kechishdan iborat bo`ldi (davlat byurtmasi mahsulotlarni erkin (kelishilgan) narxda xarid qilish bilan almashtirildi). Markazlashgan ta`minot idora va tashkilotlar ham tugatilib, o`rniga tovarlar bozorini shakllantiruvchi birjalar tizimi tashkil etildi.

O`zbekistonda birinchi bo`lib 1991 yil «Toshkent» tovar-fond birjasi tuzildi va dastlabki kim oshdi savdosini o`tkazdi (1992 y. 30 dan ortiq birja ish olib bordi). Tovar resurslarini taqsimlashning birja tizimi bilan bog`liq tadbirkorlik bo`g`inlari: brokerlik va dillerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo`ldi.

Kredit resurslari bozori 1994 yildan boshlab faol ishlay boshladi. Bozor iqtisodiyoti munosabatlari o`tishning muhim shartlaridan biri - to`g`ri pul-kredit siyosatini olib borishdir. 1991 yil 15 fevraldagi «Banklar va bank faoliyati to`g`rsida» Qonun, keyin unga kiritilgan qo`shimcha va o`zgarishlar bank, bank muassasalarini tashkil etish yo`llarini belgilab berdi. Bu qonunga muvofiq SSSR Davlat Bankining mintaqaviy bo`limi O`zbekiston Respublikasi Markaziy Bankiga aylantirilib, unga oltin-valyuta zaxiralarini saqlash, banklar faoliyatini nazorat qilish, pul-kredit siyosatini amalga oshirish vazifalari topshirildi.

1995 yil 21 dekabrda Oliy Majlis 4-sessiyasida qabul qilingan «O`zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to`g`risida»gi Qonun Xalqaro Valyuta Fondi va Jahon Banki tomonidan yuqori baholandi. Bank tizimini takomillashtirish bo`yicha

Prezidentning «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi tadbirlar to`g`risida» 2000 yil 21 mart Farmoni va Vazirlar Mahkamasining «Bank tizimini isloh qilishga doir qo`shimcha tadbirlar to`g`risida»gi 2000 y. 24 mart qarori bilan tasdiqlangan «2000-2003 yy. O`zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish Dasturi» qabul qilindi.

2002 yil 5 aprelda Oliy Majlisning 2-chaqiriq 8-sessiyasida «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to`g`risida»gi Qonun qabul qilindi. Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 19 sentyabrdagi «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to`g`risida Qonunni amalga oshirish tadbirlari to`g`risida»gi Qaroriga asosan «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondi» tashkil etildi.

O`zbekiston banklarining Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Osiyo Taraqqiyot Banki, Evropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki kabi xorijiy banklar, xalqaro moliyaviy tashkilotlar, chet el markaziy va tijorat banklari bilan o`zaro foydali hamkorligi rivojlanib bordi. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlik asosan: makroiqtisodiy barqarorlikni ta`minlashga ko`maklashish; milliy valyutani mustahkamlash; kadrlar tayyorlash; xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish; kichik va o`rta biznesni rivojlantirish; yo`nalishlari bo`yicha amalga oshirilmoqda.

Xalqaro valyuta fondi bilan 2002 yil iqtisodiy va moliyaviy siyosat masalasida Memorandum imzolandi. Xalqaro valyuta fondi missiyasi Memorandum shartlarining bajarilishini tahlil qilish, o`rganish va baholash uchun 2002 yil 11-20 sentyabrda O`zbekistonga tashrif buyurdi. O`zbekiston bilan Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot Banki (XTTB) o`rtasidagi hamkorlik har 3 yilda qayta takrorlanadigan «Mamlakatga yordam berish strategiyasi» dasturi asosida amalga oshirilmoqda. Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) 2002 yil mayda O`zbekistonga bergan kredit Qoraqalpog`iston va Xorazm aholisini toza ichimlik suvi bilan ta`minlash tizimini takomillashtirish uchun mo`ljallangan.

Banklar tomonidan iqtisodiy dasturlarni amalga oshirish uchun Xalqaro moliya korporasiyasi, Markaziy Osiyo-Amerika tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash

jamg'armasi, Germaniya kredit agentligi, Yaponiya xalqaro hamkorlik banki kabi xorijiy tashkilotlar hamda banklarning kredit yo`nalishlarini ochish va ularga xizmat ko`rsatishga doir chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Amalga oshirilgan muhim tadbirlardan biri - iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qaratilgan pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solishdir.

O`zbekistonda pul birligi - so`m 1994 yil 1 iyuldan boshlab muomalaga kiritildi. Kreditlar birinchi navbatda iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini: Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, «UzDAEWOOavto», «SamKochavto» avtomobil zavodlarini rivojlantirishga qaratildi. 2002 yil 5 aprelda Oliy Majlis 2-chaqiriq 8-sessiyasida «Kredit uyushmalari to`g`risida»gi Qonun qabul qilindi. Ushbu Qonun muqobil moliyaviy institutlar sifatida kredit uyushmalarining tashkil etiliishiga va faoliyat yuritishiga zamin yaratdi.

Narxlar 1992 yil yanvardan boshlab bosqichma-bosqich erkinlashtirila boshlandi. 1992 yil 10 yanvardan boshlab Vazirlar Mahkamasining «Narxlarni erkinlashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi Qaroriga muvofiq keng doiradagi ishlab chiqarish mahsulotlari, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan (erkin) narxlari va tariflariga o`tildi.

Narxlarni erkinlashtirish jarayonida 1994 yil oktyabr-noyabr oylari jiddiy bosqich bo`ldi: xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo`yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. 1993 yil avgustda kuchga kirgan «Monopol faoliyatni cheklash to`g`risida»gi qonun asosida raqobatchilikni rivojlantirishga oid hujjatlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi.

Eng zamonaviy, yangi tipdagi *soliq tizimi* Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 12 avgustdagi «O`zbekiston Respublikasida Davlat Soliq organlari haqida»gi Qarori asosida yuzaga keldi. «*Soliqchilar kuni*» deb 12 avgust e`lon qilindi va kasb bayrami sifatida nishonlanadigan bo`ldi. Prezidentning 1994 yil yanvarda «Davlat Soliq Bosh Boshqarmasini Davlat Soliq qo`mitasiga aylantirish to`g`risida» Farmoni soliqchilar hayotida yangi bosqichni boshlab berdi.

Xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarning kengayishi Bosh Boshqarma xizmat doirasini kengaytirdi va u 1997 yil Davlat qo`mitasiga aylantirildi. Rivojlangan

davlatlar tajribasi asosida fuqarolarning yillik daromadini Deklorasiya qilish tartibi dastlab Chilonzor va SHayxontahur tumani soliq inspeksiyalarida tajriba qilindi, keyin respublika miqyosida joriy qilindi.

O'zbekiston soliqchilarining ish tajribasi MDHga a'zo mamlakatlarda qiziqish uyg'ota boshladi. O'zbekiston Davlat Soliq qo'mitasi ish faoliyati bilan 2000-2003 yy. Rossiya Soliq polisiyasi departamenti, YAponiya Moliya vazirligi delegasiyasi, BMTning O'zbekistondagi vakolatxonasi, Jahon banki tanishib yuqori baho berdi.

O'zbekiston soliq organlari «Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida»gi (1991) Qonun, 1995 yil 22 dekabrda ushbu Qonunga kiritilgan o'zgarishlar, «O'zbekiston Respublikasining soliq kodeksi» asosida ish yuritmoqda. Qonun hujjarlariga asosan soliqqa tortishning 4 tamoyili joriy etildi. Daromad manbalaridan qat'iy nazar hamma daromadlarni soliqqa tortishning majburiyligi birinchi tamoyilda aytilgan. Mahalliy hokimiyatlar hisobga olingan holda butun mamlakatda yagona umumdavlat soliq siyosatini olib borish ikkinchi tamoyilda nazarda tutilgan.

Korxonalar va tashkilotlar muhim ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik masalalarni hal etishini hisobga olib, ularni manfaatdor qilish maqsadida imtiyozlar berish orqali soliqlarning manfaat keltiruvchilik rolini ta'minlash uchinchi tamoyilda nazarda tutilgan. To'rtinchi tamoyilda soliq idoralarining bosh vazifasi soliq to'lovchilar majburiyatlarining bajarilishi ustidan moliyaviy nazorat o'rnatish ekanligi ta'kidlangan. Soliqqa tortishning beshinchi tamoyili jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichida g'oyat dolzarb hisoblandi. Bozor qaror topa borishi bilan og'irlikning bir qismi davlat zimmasidan korxona va tashkilotlarga o'tadi, chunki ishchilar salomatligi, atrof musaffoligi birinchi galda korxonalarga zarur edi.

Agrar sohadagi o'zgarish. Qishloq xo'jalik salmog'i O'zbekiston iqtisodiyotida sanoatdan so'ng **ikkinchi o'rinni** egallaydi. SHo'ro davridagi shovinistik va zo'ravonlik siyosati tufayli O'zbekistonda qishloq xo'jaligi bir tomonlama, faqat paxtachilikka moslab rivojlandi va O'zbekistonda paxta

yakkahokimligi vujudga keldi. Mustaqillikka erishilgach qishloq xo`jaligini milliy mustaqillik talablari asosida har tomonlama (kompleks) rivojlantirish imkoniyatini beradigan shart-sharoitlarni yaratishni ko`zlab tub islohatlarni amalga oshirish dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo`yildi.

*Qishloqda tub islohatlarni o`tkazishning asosiy omillari quyidagilardan iborat:* xalq xo`jaligining barcha sohalari, iqtisodiyotning qon tomiri bo`lgan sanoat taraqqiyoti ham qishloq xo`jaligining ishlab chiqarishiga bog`liq; aholining ovqat va kiyimga bo`lgan ehtiyojini ham yuksak darajada rivojlangan qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishsiz to`la qondirish mumkin emas; aholining asosiy qismi - 60 %dan ortiqrog`i qishloqda yashaydi, ularning 50 %idan ortig`ini 18 yoshga etmagan yoshlar tashkil etadi.

Dastlab Prezident Farmoni bilan 1992 yil Vazirlar Mahkamasida qishloq xo`jaligi bilan shug`ullanuvchi kompleks tashkil qilindi. Islohat yillarida Parlament qator qonunlar majmuasini qabul qildi: 1991 yil «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida», «Ijara to`g`risida»; 1992 yil «Dehqon xo`jaligi to`g`risida»; 1993 yil «Xo`jalik jamiyatlari va shirkatlari to`g`risida», «Suv va suvdan foydalanish to`g`risida»; 1995 yil «Er solig`i to`g`risida», «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to`g`risida», «Naslchilik to`g`risida»; 1998 yil «Qishloq xo`jaligi kooperativi (SHirkat xo`jaligi) to`g`risida», «Dehqon xo`jaligi to`g`risida», «Fermer xo`jaligi to`g`risida», «Er to`g`risida»; 2000 yil «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida» kabi qonunlar hamda 1998 yil «Er kodeksi» qabul qilindi.

Vazirlar Mahkamasi ham qishloq xo`jaligini isloh qilish masalalari bo`yicha 1991-2003 yy. davomida 10 dan ortiq qaror qabul qildi. Qabul qilingan m`yoriy-huquqiy hujjatlarda qishloqda ko`p ukladli xo`jalikni vujudga keltirish, paxta yakkahokimligiga barham berish, qishloq xo`jaligini kompleks rivojlantirish va qishloq xo`jalik mahsulotlariga bo`lgan ehtiyojni qondirish tadbirlarini amalga oshirish ilgari surildi.

Qishloq xo`jaligida amalga oshirilgan agrar islohatlar natijasida sho`rolar davrida hukm surgan «sosialistik mulk»ning 2 shakli: davlat va jamoa mulki

(amalda u ham davlat mulki edi) o`rniga ko`p ukkladli xo`jaliklar shakllandi. O`zbekistonda shakllantirilgan ko`p ukkladli xo`jaliklar: Kooperativ mulk sektori, Davlat mulki sektori, Xususiy mulk sektori, YOrdamchi xo`jalik sektori.

Kooperativ mulk sektori - jamoa xo`jaliklari, xo`jaliklararo korxonalar, shirkatlar, uyushmalar, davlat xo`jaliklari negizida tashkil etilgan xo`jaliklar, jamoa mulkiga aylantirilgan fermalar. *Davlat mulki sektori* - davlat xo`jaliklari, naslchilik zavodlari, o`quv-tajriba va tajriba xo`jaliklari. *Xususiy mulk sektori* - dehqon va fermer xo`jaliklari, xususiylashtirilgan korxonalar. *YOrdamchi xo`jalik sektori* - aholiga qarashli bo`lgan shaxsiy tomorqa.

1991-2003 yillarda qishloqda amalga oshirilgan tub agrar islohatlar qishloq hayotini mutlaqo yangi shakl va tizimga o`zgartirib yubordi. O`zbekiston qishloq va suv xo`jaligi vazirligi tizimida 2003 yilga kelib 1043 ta jamoa xo`jaligi, 80 ming fermer xo`jaligi, 3 mln. 300 ming dehqon xo`jaligi, 444 ta shirkatlar uyushmasi, 270 ta chorvachilik aksiyadorlik jamiyati, 87 ta ijarachilar uyushmasi, 155 ta xo`jaliklararo korxonalar, 764 ta xususiylashtirilgan fermalar, 751 ta qurilish tashkilotlari faoliyat ko`rsatdi.

Vazirlar Mahkamasi 1996 yil 21 mayda «2000-yilgacha qishloq infrastrukturasini rivojlantirish Dasturi to`g`risida» Qaror qabul qildi. Qishloqda turmushni yaxshilash maqsadida Vazirlar Mahkamasi Moliya, Sog`liqni saqlash, Xalq ta`limi vazirliklariga 2000 yilgacha qishloq infrastrukturasini rivojlantirishga doir ishlarni amalga oshirishni topshirdi. Xalq ta`limi vazirligi qishloqdagi ta`lim muassasalarini mebellar bilan ta`minlash uchun Toshkentdagi «Fayz» mebel ishlab chiqarish xolding kompaniyasi bilan 1996-2000 yillarga mo`ljallangan shartnoma tuzdi, bu ish 1996 yil birinchi choragidan boshlandi.

Mamlakat qishloq xo`jaligiga umumiy rahbarlikni Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi olib boradi. Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi Prezident va Oliy Majlis qabul qilgan qonun va qarorlarni hayotga tadbiq etishda o`zining viloyat va tuman boshqarmalari orqali qishloqda davlat siyosatini yo`lga qo`yadi. Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi «Qorako`l», «O`zbek ipagi», «O`zparrandasanoat», «Asal» ishlab chiqarish uyushmalari faoliyatini ham boshqarib boradi.

Qishloqda ishlab chiqarishga mutasaddi bo'lgan davlat va jamoa xo'jaliklari, shirkatlar uyushmalari va ijara xo'jaliklari faoliyat ko'rsatadi. Mustaqil «O'zmevasabzavotuzumsanoatxolding» kompaniyasi tashkil etilib, u ixtisoslashgan bog'dorchilik, uzumchilik, issiqxona xo'jaliklariga rahbarlikni amalga oshiradi.

Prezident qishloq infratuzilmasini o'zgartirish va agrar islohatlar bo'yicha 1991 yil 29 noyabrda «Respublikada dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahkamlash va tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida», 1992 yil 22 oktyabrda «Paxtaning xarid narxlarini oshirish to'g'risida», 1992 yil 7 yanvarda «Yaylov chorvachiligi (qorako'lchilik, yilqichilik, tuyachilik) xodimlarini ijtimoiy himoyalashning qo'shimcha tadbirlari to'g'risida», 1996 yil 3 aprelda «Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini davlat yo'li bilan qo'llash choralari to'g'risida» farmonlar e'lon qildi.

Prezident 1996 yil 3 apreldagi farmoni bilan qishloq xo'jaligini sifatli texnika, mineral o'g'it, ekinlarni kimyoviy vositalar bilan ta'minlash bo'yicha 2000 yilga qadar qishloq xo'jaligini rivojlantirishning kompleks dasturini ilgari surdi. Hukumat 2001-2002 yillarda yuz bergan qurg'oqchilikni nazarda tutib Xorazm va Qoraqalpog'istonda dehqonchilikni qo'llash maqsadida alohida qaror qabul qildi. «O'zqishloqxo'jalikta'minotta'mir» tizimida Qoraqalpog'iston va 12 ta viloyat birlashmasi, 166 ta tuman ishlab chiqarish korxonasi, 28 ta ta'mirlash zavodi, 64 ta kichik korxona, 13 ta korxona qishloq xo'jaligiga xizmat qiladi.

Hozirgi zamon qishloq xo'jaligi yutuqlarini mamlakat xo'jalik hayotiga olib kirish muammolari bilan qishloq va suv xo'jaligi tizimiga qarashli bo'lgan ilmiy markazning 17 ta ilmiy tadqiqot instituti va ularning 12 ta filiali, 15 ta punkti, 9 ta tajriba-sinov bazasi, 50 taga yaqin boshqa bo'limlari shug'ullanadi.

Qishloq xo'jaligi uchun yuqori malakali oliy va o'rta maxsus mutaxassislarni Toshkent Davlat Agrar universiteti, Andijon, Samarqand Qishloq xo'jaligi, Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot, Toshkent Irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash instituti va 40 dan ortiq texnikum va kollejlari

tayyorlamoqda. Qoraqalpog'istonda 2003 yildan Toshkent Agrar universitetining Nukus filiali ish boshlab, voha qishloq xo'jaligini kadrlar bilan ta'minlamoqda.

Tayanch so'zlar: Bozor infrastrukturasini, Kichik xususiy lashtirish, Mulkdorlar sinfini shakllantirish, Qishloq infratuzilmasi, Ko'p ukladli xo'jaliklar: Kooperativ mulk sektori, Davlat mulki sektori, Xususiy mulk sektori, Yordamchi xo'jalik sektori.

O'zbekiston iqtisodiyotining barqarorlashuvi va taraqqiyoti

Makroiqtisodiyotni barqarorlashtirishda sanoat ishlab chiqarishining o'zini beqiyos. Sho'ro davrida O'zbekistonda to'la ma'noda sanoat ishlab chiqarishi yo'lga qo'yilmay, sanoat bir tomonlama rivojlanib, faqat engil sanoat va markazga xomashyo etkazib berishga ixtisoslashgan sanoat tarmoqlarigina taraqqiy etdi. Mamlakat sanoat ishlab chiqarishni kompleks rivojlantirmasdan, xususan *og'ir sanoat* tarmog'ini yaratmasdan turib makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish, milliy mustaqillikni saqlab qolishning iloji yo'q.

Mustaqillikning qisqa davrida 100 dan ortiq tarmoq jadal sur'atlarda rivojlandi, asosiy fondlarning 40 % i sanoat hissasiga to'g'ri keladi. Iqtisodiyotga 1992-2003 yy. 10 milliarddan ziyod AQSH dollari hajmida xorijiy investisiyalar jalb etildi, birgina 2000 yil 810 mln. dollar xorijiy sarmoya kiritildi. Iqtisodiyotning mutlaqo yangi tizimlarini shakllantiruvchi yirik sanoat korxonalari barpo etilib, 162 mamlakat sarmoyadorlari ishtirokida tuzilgan 3287 dan ortiq qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatdi.

Energetika tizimida Sirdaryo GRES, Angren GRES, Yangi Angren GRES, Toshkent GRES, Navoiy GRES, Taxiato'sh GRES, Chirvoq GES, Xojakent GES, G'azalkent GES, Farhod GES kabi GES va issiqlik elektr markazlari katta o'rin tutadi. Yaqin kelgusida gidroenergetika tizimini yanada yuqori pog'onaga

ko'tarishda Pskom daryosi, To'palang, Hisorak, Ohangaron suv omborlarida GESlar quriladi.

O'zbekiston energetika tizimi 19 ming sanoat, 80 ming qishloq xo'jaligi, 19 ming kommunal va 3,5 mln. maishiy iste'molchilarga elektr energiya etkazib bermoqda. O'zbekistonda 1980 yildan 2002 yilgacha elektr energiyasi ishlab chiqarish 33,9 mlrd. kvt. soatdan 51,0 mlrd. kvt. soatga o'sdi.

Chetdan keltirilgan *neft* uchun O'zbekiston 90-yillar boshigacha Rossiya va boshqa mamlakatlarga 2 mln. tonna paxta xomashyosi (600 ming tonna paxta tolasi) bergan. O'zbekiston neft mustaqilligini ta'minlash birinchi darajali vazifaga qo'yilib, bu vazifa amalga oshdi 1996 yilga kelib neft mustaqilligi ta'minlandi, 1997 yildan neft eksport qila boshladi. O'zbekiston 1990 yil chetdan 5, 7 mln. tonna neft sotib olgan bo'lsa, 1995 yil 0,2 mln. tonnani tashkil qildi.

Mustaqillik yillarida neft sanoatini rivojlantirishga e'tibor kuchayib, Vorux, G'umxona, Chust-Pop, Mingbuloq, Ko'kdumaloq neft konlari topildi. Ko'kdumaloq neft koni bazasida 1993 yil avgustda qurila boshlagan Buxoro viloyati Qorovulbozor tumanida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi qurilishi O'zbekiston tarixida mislsiz voqea bo'ldi, 1997 yil zavodning 1 yilda 2,5 mln. tonna gaz kondensatini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan birinchi navbati ishga tushdi. Umumiy er maydoni 205 gektarni tashkil etgan bu korxona Fransiyaning «Teknii» firmasi bilan birgalikda qurilgan.

2003 yil «Sho'rtan» gaz-kondensat konida yuqori bosim beruvchi kompressor stansiyasi qurilib ishga tushirilgan. Endilikda neft sanoati korxonalarining 1 yillik quvvati 11 mln. tonna neftni qayta ishlash imkoniyatini beradi. Hozir 160 dan ortiq neft konlari bo'lib, 50 turdan ortiq neft mahsulotlari ishlab chiqaradi.

Yoqilg'i sanoati majmuiga: ko'mir, neft, tabiiy gaz sohalari kirib, O'zbekiston yoqilg'i sanoati balansida gaz etakchi o'rinni egallaydi va 87,3 % ni tashkil etadi. Sho'ro mustamlakachiligi davrida gaz Buxoro-Ural, O'rta Osiyo-Markaz gaz quvurlari orqali tashqariga oqizilardi. O'zbekistonda topilgan gaz zaxiralari 2 trln. kubometr, u 35 yil davomida O'zbekiston ehtiyojini qondira oladi.

O'zbekiston neft-gaz zahiralari **1 trln.** AQSH dollarida baholanib, bu zahiralar asosan 5 ta mintaqada: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G'arbiy Hisor, Surxondaryo va Farg'ona mintaqalarida mavjud. Eng yirik gaz konlari Janubiy-G'arbiy Hisor va Buxoro-Xivada joylashgan; bular asosan Sho`rtan va Muborak guruhlariga kiruvchi konlardir. O'zbekistonda 2 ta: Sho`rtan va Muborak gazni qayta ishlash zavodlari faoliyat ko`rsatmoqda.

Transport tarmog'i tizimi: temiryo`l, avtomobil yo`llari, havo yo`llari, suv transporti, shahar yo`lovchi tashish va truboprovod transportidan iborat. Transport tarmoqlari tizimini boshqarishni takomillashtirish maqsadida «O'zbekiston havo yo`llari» Milliy aviakompaniyasi (1992 y. 28-yanvar), «O'zavtotrans» (1993 y. 8-yanvar), «O'zbekiston temiryo`llari» (1997 y. 7-noyabr) davlat aksiyadorlik kompaniyalari tashkil etildi. Toshkent va Nukus shaharlarida hamda viloyalarning markazlarida zamonaviy va xalqaro standartlar darajasida temiryo`l va avtomobil vokzallari barpo etildi.

Yaponiya va Germaniya bilan hamkorlikda Toshkent, Samarqand, Buxoro, Urganch, Namangan, Termiz shaharlaridagi *aeroportlar* xalqaro standartlar darajasida qayta qurildi. Transport tarmoqlari tizimida *temiryo`l* transporti alohida o`rin tutadi. 2003 yil temiryo`llarning uzunligi 7 ming kilometrdan oshdi.

O'zbekiston O`rta Osiyo mamlakatlari bilan birga Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (EKO)ga kiruvchi Pokiston, Eron, Turkiya, Afg'oniston bilan Tarnsosiyo magistrali: Istanbul-Toshkent, Olmoniya-Pekin temiryo`lini qurishga qatnashish uchun hukumatlararo shartnoma tuzgan. O'zbekiston EKOga a'zo mamlakatlar bilan birgalikda «TRASEKA» loyihasini ro'yobga chiqarishda ishtirok etmoqda, bu loyiha O`rta Osiyo, Ozarboyjon, Gruziya orqali Qora dengizga boradigan Transkavkaz magistralini vujudga keltirishni nazarda tutadi.

O'zbekistonda yagona temiryo`l tarmog'ini vujudga keltirish uchun 2 ta yirik temiryo`l magistrali qurish kerak: 1) 2002 yil foydalanishga topshirilgan 342 km. Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvays-Nukus temiryo`li; 2) 223 km. G'uzor-Boysun-Qumqo`rg'on magistrali. Bu yo`llar elektr energiyasi vositasida ishlaydi. «O'zbekiston temiryo`llari» kompaniyasi Germaniya va boshqa xorijiy

mamlakatlardan 50 mingdan ortiq turli yuk vagonlari, 1450 yo'lovchi tashiydigan vagonlar va ko'plab refrejeratorlar oldi.

Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan Xitoy va Pokistonga olib boradigan Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar; Buxoro-Saraxs-Mashhad; Termiz-Hirot-Karochi *avtomobil yo'llari* qurilmoqda. 1997-2000 yy. Toshkent-O'sh avtomagistrali yo'lidagi Qamchiq-Rezak dovonlarida 2484 metrli tunnel qurish uchun 4500 kishi mehnat qildi va 27 mlrd. so'm sarf qilindi.

Mahalliy havo yo'llarida qatnayotgan AN-24, YAK-40, IL-114 samolyotlardan tashqari yana xalqaro havo yo'llarida qatnayotgan IL-76, IL-62, IL-86, TU-154, A-310, Boing-757, Boing-764 samolyotlar bor. «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi ixtiyorida MI-2, MI-8, KN-26 kabi zamonaviy vertolyotlar mavjud. AN-24 samolyoti, MI-2, MI-8, KA-26 vertolyotlaridan qishloq xo'jaligi, tibbiy sanitariya xizmati, meteorologiya, geologiya qidiruv, gaz sanoati sohalarida ham keng foydalanilmoqda.

Suv transportining umumiy uzunligi 1000 kilometrni tashkil etadi. Shahar yo'lovchilar tashish transporti CHexiyaning eng zamonaviy «Tatra» tramvaylari, «Shkoda» trolleybuslari bilan ta'minlangan. Shahar yo'lovchi tashish transporti ish faoliyatini qayta qurishda Oliy Majlisning 1997 yil 6-maydagi «Shahar yo'lovchilar ttansporti to'g'risida»gi Qonuni va Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 19 avgustda qabul qilgan «Toshkent shahri aholisiga transport xizmati ko'rsatishni yaxshilash to'g'ri» Qarori katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Aloqa xizmati 1992 yil 13 yanvarda qabul qilingan «Aloqa to'g'risida» Qonun asosida butunlay qayta isloh qilindi. O'zbekiston 1992 yil Xalqaro elektroaloqa ittifoqi a'zolicigiga qabul qilingach, aloqa tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi. O'zbekiston hozirgi paytda AQSH, Yaponiya, Germaniya, Italiya, Turkiya, Janubiy Koreya, Indoneziya bilan hamkorlik qilmoqda.

O'zbekistonning aloqa xo'jaligi: pochta, telegraf-telefon, radio, televizion aloqasi va matbuot tarqatish sohalarini o'z ichiga oladi. Pochta aloqasiga 1992 yil tashkil etilgan «O'zbekiston pochta» konserni rahbarlik qilib, tarkibida: 12 ta

viloyat, Qoraqalpog'iston davlat pochta korxonalari boshqarmalari, Toshkent xalqaro pochta, 198 ta aloqa uzeli va 3045 ta aloqa bo'limlari faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonda 1,5 mln.dan ortiq abonent telefon tarmog'i xizmatidan foydalanmoqda.

O'zbekistonda AQSHning «Motorolla», Germaniyaning «Simens», «Alkatel, Janubiy Koreyaning «DEU telekom» Yaponiyaning «Mitsun» firmalari bilan hamkorlikda telekommunikasiya tarmoqlarini qayta ta'mirlamoqda. Toshkentda 1992 yil Yaponiyaning «NEK» firmasi bilan hamkorlikda 150 kanalli raqamli xalqaro kosmik (fazoviy) telefon stansiyasi qurildi. Aloqa sohasida «Uzdunrobita», «Koskom», «UzmaKom», «Rubikom», «Buztel» «DEU», «Sentral-Peyshing» korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston orqali o'tuvchi Xitoy (Shanxay) va Germaniya (Frankfurt)ni bog'lovchi shisha kabelli Trans-Osiyo-Evropa magistralining 926 km. qismi 1997 yil qurildi. Turkiyaning «Netash», «Teletash», «Samko» firmalari Toshkentda 30 kanalli xalqaro kosmik telefon stansiyasini qurdi, natijada xalqaro telefon so'zlashuvlarining 80 % ini sun'iy yo'ldoshlar orqali chet ellarga uzatish va qabul qilish imkoniyati yaratildi.

Bo'zsuv kanali sohilida qurilgan O'rta Osiyoda yagona 375 m. Toshkent teleminorasi dunyoda Moskvadagi Ostankino, Kanadadagi Toronto, Yaponiyadagi Tokio teleminoralaridan keyin 4-o'rinda turadi. O'zbekistonda yana 30 ta mahalliy va tijorat studiyalari ham faoliyat ko'rsatadi.

O'zbekiston televideniesi orqali Rossiya, Turkiya, AQSH, Hindiston, Qozog'iston teledasturlari ham olib ko'rsatilmoqda. Bu borada 1994 yil O'zbekiston-AQSH qo'shma korxonasi «Kamalak TV-Peyjing» kabel televidenie tarmoqlarining tashkil etilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Matbuot tarqatish sohasida «Soyuzpechat» boshqarmasi o'rnida 1994 yildan «Matbuot tarqatish uyushmasi» ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati faoliyat ko'rsatmoqda

Avtomobil ishlab chiqaruvchi qo'shma korxona barpo etish to'g'risida 1992 yil avgustda Janubiy Koreya bilan kelishib olindi. O'zbekiston va Jan.Koreya

o`rtasida iqtisodiy hamkorlik to`g`risida dastlabki hujjatlar 1992 yil iyunda I.Karimovning Janubiy Koreyaga qilgan rasmiy tashrifi chog`ida imzolangan edi.

O`zbekiston Vazirlar Mahkamasi 1992 yil 5-noyabrda «Selxozmash» konserni va «DEU korporeyshn» korporasiyasi bilan hamkorlikda «O`zDEUavto» qo`shma korxonasi tashkil qilish to`g`risida Qaror qabul qildi. Qarorda «Selxozmash» konserniga 3 oy muddat ichida avtomobilsozlikni rivojlantirish Konsepsiyasini ishlab chiqish topshirildi. «O`zDEUavto» qo`shma korxona ta`sischilari etib Koreya tomonidan «DEU» korparasiyasi, O`zbekiston tomonidan «O`zavtosanoat» uyushmasi belgilandi.

Shartnomaga ko`ra ikki tarafning qo`shma korxonadagi ulushi miqdori «DEU» korporasiyasi uchun ham, «O`zavtosanoat» uyushmasi uchun ham 50 % - 100 mln. dollardan belgilandi. «O`zDEUavto» korxonasining joylashgan umumiy maydoni 476266 m², bino va inshootlar uchun 146266 m² tashkil etadi.

«O`zDEUavto» korxonasi 1993 yil fevraldan - 1996 yil 19 iyulgacha – 32 oy mobaynida qurildi. Loyiha ishlarini asosan «DEU injinering» va «O`zbektyajprom» firmalari amalga oshirdilar. Loyiha quvvatiga ko`ra bu ulkan inshootning umumiy qiymati yiliga 200 ming avtomobil ishlab chiqarib, umumiy qiymati 658 mln. dollarni tashkil etdi.

Korxona 1996 yil 29 ming 835 dona avtomil ishlab chiqardi, ular 11285 ta «Damas», 5030 ta «Tiko», 13520 ta «Neksiya» rusumdagi avtomobillar; ulardan 7000 tasi eksport qilindi. 1997 yil - 64883 ta avtomobil ishlab chiqarildi.

Korxonada mehnat qilayotgan yoshlarning 1000 dan ko`prog`i Janubiy Koreyada «DEU» korporpsiyasida tajriba orttirib keldi, keyinchalik yana 2000 kishi yuborildi. Qo`shma korxonada bajarilgan qurilish ishlari asosan, Andijon, Farg`ona va Namangan viloyati qurilish tashkilotlari tomonidan amalga oshirildi. Korxonada 2002 yildan boshlab «Matiz» va «Neksiya-2», 2003 yildan boshlab «Lasetti» rusumdagi yangi avtomobil ishlab chiqarishga kirishildi.

Dunyodagi eng kuchli mamlakatlar asosan, AQSH, G`arbiy Evropa, YAponiya, Rossiya va Jvubiy Osiyo mamlakatlaridan iborat 28 mamlakat avtomobil sanoatiga ega. Avtomobil sanoatining ishlab chiqarish bazasini

shakllantirish va rivojlantirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi 1995 yil 30 mayda «Avtomobillar uchun butlovchi buyumlar ishlab chiqaradigan O'zbekiston - Koreya qo'shma korxonalarini tashkil etish to'g'risida» Qaror qabul qildi.

«O'zDEUavto» avtomobillarini sotish va ularga xizmat ko'rsatishni tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi 1996 yil 3 sentyabrda «O'zDEUavto» qo'shma korxonasida avtomillar ishlab chiqarish, sotish va ularga xizmat ko'rsatish masalalari to'g'risida» Qaror qabul qildi. «O'zDEUavto»da 1996 yil 4000 ga yaqin ishchi ishlagan bo'lsa, yaqin kelajakda 55-65 ming kishi ishlaydigan avtomobilsozlik markaziga aylanadi.

Samarqanda 1999 yil 16 martda ish boshlagan «SamKochavto» qo'shma korxonasi qurilishiga 1995 yil «O'zavtosanoat» uyushmasi Turkiyaning «Koch xolding» kompaniyasi bilan imzolagan shartnomaga muvofiq kirishilgan edi.

Qishloq xo'jalik mashinasozligini Sho'ro davrida «Toshkent traktor zavodi» (TTZ), «Toshqishloqxo'jalikmash» qondirib kelgan. Mustaqillik yillarida 1993 yildan TTZ-30 taraktori, 1994 yil dizel dvigatelli TTZ-80/100 universal chopiq traktori ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. O'zbekiston-Italiya qo'shma korxonasi – «O'zItalmotor» aksionerlik tashkilotiga 1994 yil asos solindi, unda AQSHning «KEYS» firmasi bilan hamkorlikda traktor va kombaynlar yig'ilmoqda.

Qishloq xo'jalik mashinasozligining 15 ta korxonasi «O'zqishloqxo'jalik mashinasozlik xolding» kompaniyasiga aylantirildi. Bu kompaniya qishloq xo'jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlashni yo'lga qo'ydi, 1996 yildan AQSHning «KEYS» va MAGNUM» kompaniyalari bilan traktor va kombaynlarni yig'moqda.

Toshkent traktor zavodida 2002 yildan O'zbekiston-Xitoy qo'shma loyihasini amalga oshirish natijasida qishloq xo'jaligi korxonalari, dehqon fermer xo'jaliklari uchun ixcham traktorlar ishlab chiqarish texnologiyasi o'zlashtirildi.

2003 yildan Avtomobillar uchun oyna ishlab chiqaradigan «Avtooina» aksiyadorlik jamiyati ishga tushirildi. «O'zbekto'qimachilikmash» birlashmasida to'qimachilik mashinalari, apparatlari va avtomatlarining 50 dan ortiq namunasi

ishlab chiqarishga joriy qilingan. «Radioelektrontexasbob» davlat konserni 1990 yil tashkil etilgan edi, u 1994 yil «O`zeltexsanoat» uyushmasi shaklida qayta tashkil etildi, tarkibida 50 dan ortiq korxona bo`lib, 46 ming ishchi ishlaydi.

Ikkinchi jahon urushi tufayli Sho`rolar Moskva aviasiya zavodini 1941 yil Toshkentga ko`chirishga majbur bo`lgan edi, natijada O`zbekistonda *samolyotsozlik sanoatiga* asos solingan edi. V.P.Chkalov nomidagi Toshkent aviasiya zavodi 1996 yil «Toshkent aviasiya ishlab chiqarish birlashmasi» davlat aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilib ilgaridan tayyorlab kelinayotgan samolyotlar qatorida mahalliy havo yo`llariga mo`ljallangan 64 o`rinli IL-114 samolyotini ishlab chiqara boshladi.

*Tayanch so`zlar:* Makroiqtisodiyot, Energetika, YOqilg`i sanoati, Avtomobil ishlab chiqarish, «O`zDEUavto», «SamKochavto», «Uzdunrobota», «Koskom», «Uzmakom», «Rubikom», «Buztel» «DEU», «Sentral-Peyshing», Qishloq xo`jalik mashinasozligi, «KEYS», MAGNUM».

O`zbekistonda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikning ta'minlanishi. Aholini ijtimoiy himoyalash va millatlararo totuvlikning mustahkamlanishi

Aholini kuchli ijtimoiy himoyalash masalasini I.Karimov mustaqillikning birinchi kunidan boshlab davlat iqtisodiy siyosatining muhim tamoyili sifatida o`rtaga tashladi. Aholini kuchli himoyalash siyosati jamiyatning barcha a`zolarini emas, balki aholining kam ta'minlangan, moddiy va ijtimoiy himoyaga muhtoj bo`lgan qisminigina himoya qilishni ko`zda tutadi.

Aholini ijtimoiy himoyalashda: Davlat byudjeti; Ijtimoiy sug`urta jamg`armasi; Korxona va jamoat tashkilotlari ajratayotgan mablag`lardan; «Navro`z», «Mahalla», «Sog`lom avlod uchun», «Salomatlik va mehr-shafqat» xayriya jamg`armalari manbalaridan foydalanildi.

I.Karimov «aholining ijtimoiy jihatdan nochor tabaqalarini himoya qilish davlatning burchidir» - dedi, bular: pensionarlar, nogironlar, ko`p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o`quvchilar, qayd etilgan miqdorda nafaqa oluvchi kishilardir. Konstitusiyaning 45-moddasida voyaga etmaganlar, mehnatga layoqatsizlar va yolg'iz keksalarning huquqlari davlat himoyasidadir, deyiladi.

«Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to`g`risida»gi Qonuniga asosan aholini nafaqaga chiqarishning yagona tartibi joriy etildi. Erkaklar umumiy tartibda 60 yoshga kirgan va 25 yillik mehnat stajiga ega bo`lganda nafaqaga chiqariladi. Ayollar uchun bu o`lchov 1999 yil martdan 54 yosh va 20 yillik mehnat staji qilib belgilandi.

Nogironlik pensiyasi va boquvchisini yo`qotgan oila a`zolariga beriladigan pensiyalar 1992 yil 4 fevraldagi «O`zbekistonda nogironlarni ijtimoiy himoyalash to`g`risida»gi Qonunga asoslangan. Respublikada 1998 yil 27 mingdan ko`proq yolg'iz qariya bo`lgan. SHu toifadagi 25 ming kishi 2001-2003 yy. dam olish uylarida va sanatoriyalarda davolanib qaytdilar.

Aholini ijtimoiy himoyalash tizimi 1994 yildan boshlab tubdan o`zgartirildi, nafaqa va moddiy yordam faqat oila orqali beriladigan bo`ldi. Bu yangi tizimda farzand tug`ilganda bir yo`la beriladigan to`lovlar saqlangan holda ilgari bola boquvchi onalarga nafaqa 1,5 yilgacha to`langan bo`lsa, endi miqdori ham ko`payib 2 yilgacha uzaytirildi, ishlovchi va ishlamaydigan onlar ham nafaqa oladigan bo`ldi. Avval 5 ta va undan ko`p bolali oila uchun nafaqaning eng ko`p miqdori, eng kam ish haqining yarmi miqdorida bo`lsa 1996 yilga kelib eng kam ish haqining to`la stavkasi darajasida belgilandi.

Prezidentning «Kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga oid tadbirlar to`g`risida»gi Farmoni 1994 yil 24 avgustda chiqdi (1994 y. oktyabrdan kam daromadli oilalarga yordam bera boshladi). «Bolali oilalarni davlat tomonidan qo`llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish to`g`risida» Farmon 1996 yil 10 dekabrda chiqdi. Bu Farmonda 1997 yil 1 yanvardan boshlab fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish yig'inlari orqali yordamga muhtoj, bolali

oilalarga bolalarning soniga qarab eng oz ish haqining 50 % dan boshlab 175 % gacha nafaqa beriladigan bo`ldi.

1997 yil sentyabrdan boshlab har yili 1-sinf o`quvchilariga bepul o`quv anjomlari, darsliklarni berish joriy etildi. Kam ta`minlangan oilalarning boshlang`ich sinfda o`qiydigan bolalariga bepul qishki issiq kiyimlar berish yo`lga qo`yildi.

Bolalar, keksalar va kam daromadli oilalarga **Mahalla** orqali moddiy yordam beriladigan bo`ldi va kam ta`minlangan oilalarga moddiy yordam, bola 2 yoshga to`lguncha va 16 yoshgacha bolalari bo`lgan oilalarga yagona nafaqalar berish tizimi joriy etildi. Mahalla qo`mitalari orqali 1995 yil 500 mingga yaqin kam ta`minlangan oilalarga 6 mlrd so`m nafaqa berildi; 2000 yil 54,3 mlrd so`m nafaqa, ko`mak va yordam berildi.

Oilani mustahkamlash, ayolning mavqeini ko`tarish, qariyalarni e`zozlash, mahalla faoliyatini jonlantirish yo`lida 1997 yil - Inson manfaatlari, 1998 yil - Oila yili, 1999 yil - Ayollar yili, 2000 yil - Sog`lom avlod yili, 2001 yil - Onalar va bolalar yili, 2002 yil - Qariyalarni qadrlash yili, 2003 yil - Obod mahalla yili, 2004 yil - Mehr va muruvvat yili, 2005 yil - Sihat-salomatlik yili, 2006 yil - Homiyar va shifokorlar yili, 2007 yil - Ijtimoiy himoya yili, 2008 yil - Yoshlar yili, 2009 yil - Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili, 2010 yil - Barkamol avlod yili, 2011 yil - Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili, 2012 yil - Mustahkam oila yili deb e`lon qilindi.

*Ichki iste`mol bozorini himoya qilishda:* un va go`sht mahsulotlari, sut, shakar, o`simlik moyi, kir sovun, bolalarning ayrim mollari, kommunal va transport xizmatlari uchun 1992-1994 yy. davlat dotasiyalari qisman saqlab turildi. 1995 yildan boshlab, islohatlarning ikkinchi bosqichiga o`tilgach oziq-ovqat mahsulotlarini me`yorlangan tarzda sotishdan voz kechildi va erkin narxlarga o`tildi.

Iqtisodiy islohatdan bosh maqsad - xalq farovonligini oshirish tadbiri 1996 yildan e`tiboran ijobiy natija bera boshladi. Yalpi ichki mahsulot: 1997 y. - 1,6 %; 1998 y. - 5,2 %; 1999 y. - 4,4 %; 2000 y. - 1,4 % atrofida ko`paydi. Istiqlool

yillarida xalq iste'mol mollari ishlab chiqarishni 56,6 % ga ko'paytirishga erishildi.

Sog'likni saqlash sahasida «OITS» bilan kasallanishning oldini olish» (1991), «Davlat sanitariya nazorati» (1992), «Fuqarolar sog'lig'ini saqlash» (1996), «Dori vositalari va farmasevtika faoliyati» (1997), «Odamning immunitet tanqisligi virusi» (1999) to'g'risidagi qonunlar qabul qilindi. O'zbekistonning birinchi ordeni 1993 yil 4 martda Prezident farmoni bilan ta'sis etilgan «Sog'lom avlod uchun» ordenidir.

Konstitusiyaning 40-moddasida «Har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega» - deyilgan. Vazirlar Mahkamasi inson salomatligi to'g'risida «Sog'lom avlod uchun» jurnalini tashkil etish» (1995), «YOsh avlodni sog'lomlashtirish muammolarini kompleks hal etish», «O'zbekiston Respublikasida tibbiy va farmasevtika sanoatini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llash tadbirlari» (1996), «O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash tizimida boshqarishni takomillashtirish» (1999) to'g'risida qarorlar qabul qildi.

Kasalxona muassasalari soni 1991 yilga kelib 1370 taga, vrachlar soni 71,1 mingga etdi. Sog'liqni saqlash ehtiyojlari uchun milliy daromadning 1994 y. - 4,1 % i, 2000 y. - 7,5 % i miqdorida mablag' ajratildi. Prezident Farmoni bilan 1998 yil 10 noyabrda «2006 yilgacha sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish Davlat dasturi» qabul qilindi. Respublikada 2002 yil 3471 ta ambulatoriya-poliklinika, 1057 ta shifoxona tibbiy xizmat ko'rsatdi.

Xalq salomatligi yo'lida AQSH, Shvesariya, Vengriya, Rossiya, Boltiqbo'yi mamlakatlari, Yaponiya, Xitoy bilan o'zaro hamkorlik aloqalari o'rnatilgan. Namanganda 1993 yil iyunda ishga tushirilgan 120 o'rinli Kardiologiya markaziga Boltiqbo'yi, SHvesiya, Vengriya, Yaponiya davlatlari zamonaviy tibbiyot apparatlari olib kelib o'rnatdi (10 ming bemor salomatligini tikladi). Namanganda 1995 yil avgustda ishga tushirilgan 120 o'rinli «Oromgoh» dispanseriga Boltiqbo'yidan nur bilan davolovchi AGAT-R-1, YAponiyadan oshqozon-ichak, o'sma kasalliklarini aniqlovchi gastrofibraskop, Sankt-Peterburgdan Lazer-Yava-3 apparati olib kelindi.

«Sog'lom avlod uchun» jamg'armasi va «Amerilares» tashkiloti o`rtasida 1991 yil bitim imzolandi («Amerilares» tashkilotidan 12 mln. dollar qiymatga ega muruvvat yordami oldi). «Umid» deb nomlangan birinchi tadbirda AQSHning 5 ta xalqaro xayriya tashkiloti tibbiyot mutaxassislari vakillari katta miqdorda muruvvat yordami olib keldi. AQSH (Amerilares) bilan o`zaro hamkorlik «Sog'lom avlod yili»da (2000), «Onalar va bolalar yili»da (2001) yanada faollashdi.

Prezidentning 1998 yil 10 noyabrdagi «Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish Davlat dasturi to'g'risida»gi farmoni va Hukumat qarori aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 2001 yil martda 1-klinik shifoxona negizida Respublika *shoshilinch tibbiy yordam* ko'rsatish ilmiy markazi barpo etildi. Qurilishga 4 mlrd so'm sarflandi, markazda 760 o`rinli 8 ta jarrohlik markazi tibbiy xizmat ko'rsatmoqda. Davlat dasturiga binoan Qoraqalpog'iston va barcha viloyatlarda Respublika *shoshilinch tibbiy yordam* ko'rsatish markazining filiallari, 171 ta tuman markaziy shifoxonalarida bo'limlar tashkil etildi.

Markaz va uning filiallari zamonaviy uskunalar sotib olishi uchun Ispaniya 10 mln evro kredit, Yaponiya 7 mln dollar grant berdi. Germaniya, AQSH, Isroil grant va kredit ajratmoqda, AQSH, Germaniya tibbiyot uskunolari, dori bermoqda. Tibbiy xizmat ko'rsatishning rivojlangan tizimi bunyod etildi. 1991-2001 yy. 19,5 ming o`rinli shifoxonalar, 95,7 ming tashrifli poliklinikalar qurildi, 1991 yil 1300 ta shifoxona bo'lgan bo'lsa, 2001 yil 1500 tadan ortdi. Ambulatoriya-poliklinikalar soni 1990 yil 3139 ta bo'lgan bo'lsa, 2010 yil 2 baravar ko'payib, 5886 taga etdi. Qishloqlarda 2000-2010 yy. 3208 ta qishloq vrachlik punkti tashkil etildi.

Farmasevtika korxonalari 1994 yil 47,2 mln so'mlik 34 xil mahsulot ishlab chiqardi, 2001 yil 12 mlrd so'mlik 340 xil mahsulot ishlab chiqardi. Aholining dori-darmonga bo'lgan ehtiyojini 1994 yil respublikada ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga 4,5 % ga qondirildi xolos, 2001 yil 25 % gacha o'sdi, 50 dan ortiq davlatdan dori-darmon keltirildi, chetdan dori vositalari keltiruvchi tashkilotlar 2001 yildan qo'shimcha qiymat solig'idan ozod etilgan.

“Dori-darmon” davlat aksionerlik uyushmasi 1994 yil tashkil etildi, davlat tasarrufidagi 2525 ta dorixonalarning ko`pchiligi xususiylashtirildi, 2001 yil xususiy dorixonalar 2722 taga etdi. Dorixona muassasalari soni 1990 yil 835 ta bo`lgan bo`lsa, 2010 yil 4837 taga etdi, qariyb 6 baravar ko`paydi.

**Millatlararo totuvlikni ta`minlash.** O`zbekistonda 130 millat va elat vakillari istiqomat qiladi. «Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» risolasi «Muayyan mamlakatga nom (titul) bergan millat bilan unda yashaydigan boshqa xalqlar o`rtasidagi hamjihatlik ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim omillaridan biridir» - deyilgan.

Konstitutsiyaning 8-moddasida «O`zbekiston xalqini, millatidan qat`iy nazar, O`zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi» - deyilgan. Bu moddada ifodalangan fuqarolarning tengligi tamoyili inson huquqlariga oid O`zbekiston nomidan uning Prezidenti imzolagan «Yangi Evropa uchun Parij Xartiyasi» talablariga to`la mos keladi.

1989 yil oktyabrda o`zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan edi. 1995 yil 21 dekabrda Oliy Majlisning 1-chaqiriq 4-sessiyasida «Davlat tili haqida»gi Qonunga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida Qonun qabul qilindi. «Davlat tili haqidagi» Qonunning 4-moddasida «O`zbekiston Respublikasida davlat tilini o`rganish uchun fuqarolarga sharoit yaratish, barcha millatlarning tillariga hurmat bilan munosabatda bo`lish ta`kidlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun sharoit yaratiladi» - deb aytilgan.

Millatlariaro Madaniyat Markazi 1989 yil Madaniyat ishlari vazirligi qoshida tashkil etildi. Uning tarkibida 12 ta: qozoq, koreys, arman, ozarbayjon, tojik madaniyat markazlari faoliyat ko`rsata boshladi. 1995 yil Madaniyat markazlarining soni 80 tadan oshdi. Vazirlar Mahkamasi qarori bilan 1992 yil yanvarda O`zbekiston Respublikasi Baynalmilal madaniyat Markazi tashkil qilindi. 1996 yil Baynalmilal madaniyat markazi va milliy-madaniy markazlar “Bobur” ko`chasidagi saroyga ko`chib o`tdi va “Millatlar saroyi” degan nom oldi.

Milliy-madaniy markazlar faoliyatini muvofiqlashtirish va ko`maklashish Baynalmilal madaniyat Markazining asosiy vazifasi qilib belgilandi. Baynalmilal

madaniyat Markazi faoliyatidagi muhim yo`nalish umumxalq bayramlarini o`tkazish bo`lib, o`zbeklarning «Navro`z», ruslarning «Maslennisa», «Rojdestvo», tatarlarning «Sabanto`y» bayramlarida barcha millat vakillari qatnashdi. Baynalmilal madaniyat Markazi amalga oshirgan ishlardan yana bir yo`nalish 1994 yil boshlangan 1-«Xalq ijodiyoti» festivali bo`ldi (uni har 2 yilda 1 marta o`tkazishga qaror qilindi).

Madaniyat Markazlari O`zbekistondagi elchixonasi bilan hamkorlikda Rus madaniyat Markazi Eseninning 100 yilligini, Qozoq M.Markazi Abayning 150, T.Risqulov, S.Xo`janovning 100 yilligini, Qirg`iz madaniyat Markazi «Manas» eposining 1000 yillik yubileyini nishonladi.

O`zbekiston Respublikasi Mamlakat Baynalmilal madaniyat Markazi 1995 yil 10-11 mayda Toshkent shahar hokimiyati hamda «Ma`naviyat va ma`rifat» Markazi bilan hamkorlikda «Mustaqil O`zbekistonda millatlararo munosabatlar madaniyati» mavzusida ilmiy-amaliy konferensiya o`tkazdi. «Xalq birligi» harakati va Baynalmilal madaniyat Markazi 1996 yil «O`zbekiston millatlararo hamjihatlik yo`lida» nomli kitob nashr etdi.

*Tayanch so`zlar:* Ichki iste`mol bozori, Ijtimoiy himoyalash, Kam ta`minlangan oilalar, «Sog`lom avlod uchun», «Amerilares», «Sog`lom avlod yili», «Onalar va bolalar yili», Shoshilinch tibbiy yordam ko`rsatish ilmiy markazi, Baynalmilal madaniyat markazi.

Milliy xavfsizlik va mudofaa xavfsizligining mustahkamlanishi

**Milliy xavfsizlik va Mudofaani ta`minlash** hamda tashkil etishning ilk qadamlaridan biri 1991 yil 31 avgustda Oliy Kengash navbatdan tashqari 6-sessiyada qabul qilgan «Davlat mustaqilligi asoslari to`g`risida»gi va «Davlat mustaqilligi to`g`risidagi Boyonoti»da ilgari surilgan tadbirlardir. «O`zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to`g`risida»gi Qonunning 6-

moddasida «O`zbekiston Respublikasi Mudofaa ishlari vazirligini tuzish, milliy gvardiya va noharbiy (muqobil) xizmat tashkil etish huquqiga ega» - deyilgan. Konstitutsiyaning 26-bobida «Mudofaa va xavfsizlik» haqida berilgan.

Mudofaa ishlari vazirligi 1991 yil 6 sentyabrda Prezident Farmoni bilan tashkil etildi. Prezident Farmoni bilan O`zSSR Davlat Xavfsizlik Qo`mitasi (DXQ-KGB) tugatilib, o`rniga 1991 yil 26 sentyabrda O`zbekiston Respublikasi *Milliy Xavfsizlik Xizmati* tashkil etildi. 1992 yil 14 yanvarda O`zbekiston Respublikasi *Milliy gvardiyasi* tuzildi. Prezident Farmoni bilan Mudofaa ishlari vazirligi 1992 yil 3 iyulda *Mudofaa vazirligiga* aylantirildi.

Milliy xavfsizlik masalasining davlat siyosati va uning uzoq yillarga mo`ljallangan strategiyasi 1995 yil 24 fevralda Oliy Majlisning 1-chaqiriq 1-sessiyasida Prezident tomonidan aniq va batafsil yoritib berildi. Prezident Farmoni bilan 1995 yil 1 mayda Milliy xavfsizlik Kengashi tuzildi. 1996 yil 24 aprelda Oliy Majlisning 5-sessiyasida «Milliy xavfsizlik to`g`risida»gi Qonun loyihasi (4 bo`lim, 28 modda) muhokama qilindi. 1997 yil avgustda Oliy Majlisning 1-chaqiriq 9-sessiyasida «Milliy xavfsizlik konsepsiyasi to`g`risida»gi Qonuni qabul qilindi.

**O`zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlarining** vujudga kelishida 1992 yil 14 yanvardagi Oliy Kengashning 12-chaqiriq 9-sessiyasi qarori katta ahamiyatga ega bo`ldi. Ushbu qaror bilan O`zbekiston hududida joylashgan sobiq Ittifoq Qurolli Kuchlarining barcha qismlari, qo`shilmalari, harbiy o`quv yurtlari, muassasa va tashkilotlari O`zbekiston tasarrufiga olindi. Oliy Kengashning 1992 yil 3 iyulda bo`lgan 6-sessiyasida «Mudofaa to`g`risida»gi, «Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida»gi, Muqobil xizmat to`g`risida»gi qonunlar, harbiy qasamyodning yangi matni va qasamyod qilish tartibi qabul qilindi. Davlatimizning harbiy sohadagi tashqi siyosatining asosiy yo`nalishlari 1996 yil 26 dekabrda qabul qilingan «O`zbekiston Respublikasi tashqi siyosati faoliyatining asosiy tamoyillari» haqida Qonunda mujassamlashgan.

Davlatni himoyalashda mudofaa tizimining asosini Qurolli Kuchlar tashkil etib, tarkibiga: Quruqlikdagi qo`shinlar; Harbiy-havo va havo hujumidan mudofaa

qo`shinlari; Maxsus qo`shinlar; Milliy gvardiya brigadasi; CHegara va ichki qo`shinlar; Milliy xavfsizlik xizmati; Favqulodda vaziyatlar vazirliklari kiradi. Chegara qo`shinlari 1999 yilgacha Milliy Xavfsizlik xizmati tarkibida bo`lib, 1999 yil 13 yanvarda Prezident Farmoni bilan *Davlat chegaralarini himoya qiluvchi qo`mita* tashkil etildi. Qurolli Kuchlarga Oliy boshqaruvni Prezident amalga oshiradi. Konstitutsiyaning 93-moddasi 20-bandiga muvofiq Prezident Qurolli Kuchlarning Oliy Bosh qo`mondoni hisoblanadi, oliy qo`mondonlarni tayinlaydi va vazifasidan ozod qiladi, oliy harbiy unvonlar beradi. 2002 yil 12 dekabrda Oliy Majlis 2-chaqiriq 10-sessiyasida qabul qilingan «Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to`g`risida» va «Qurolli Kuchlar rezervidagi xizmat to`g`risida»gi Qonunlarga ko`ra Qurolli Kuchlar safidagi muddatli xizmat 1,5 yildan 1 yilga qisqartirildi. Bu qonunga ko`ra Oliy o`quv yurtlari bitiruvchilari xizmatga faqat 9 oyga chaqiriladigan bo`ldi.

Toshkent, Samarqand, Farg`ona va Urganch shaharlarida harbiy mutaxassisliklarga yo`naltiruvchi liseylar faoliyat ko`rsatmoqda. Toshkent umumqo`shin komondirlari harbiy bilim yurti, Samarqand avtomobilchi komandir-muhandislar harbiy bilim yurti, Chirchiq tankchi komandir-muhandislar harbiy bilim yurti, Jizzax aviasiya oliy harbiy bilim yurti, Toshkent Axborot texnologiyalari universitetining maxsus fakul'teti turli mutaxassisliklar bo`yicha yuqori malakali ofiser kadrlar tayyorlaydi. O`zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasi uchun oliy qo`mondonlik tarkibini tayyorlayotgan harbiy Akademiyaning ochilishi muhim voqea bo`ldi.

O`zbekiston bilan Rossiya, Germaniya, Fransiya, Turkiya, Ukraina va boshqa davlatlar o`rtasida *harbiy hamkorlik* yo`lga qo`yildi; O`zbekiston bilan Rossiya o`rtasida *harbiy-texnik* hamkorlik qilinmoqda. O`zbekiston 1994 yil iyulda NATOning "*Tinchlik yo`lida hamkorlik*" dasturiga qo`shildi; O`zbekiston harbiy qismlari 1997 yil Qozog'iston va O`zbekistonda uyushtirilgan harbiy mashqlarda ishtirok etdi. O`zbekistonlik askarlar Shimoliy Karolina (AQSH)dagi Kemp Lejyun dengiz piyodalari poligonida NATOning "*Tinchlik yo`lida hamkorlik*" dasturida 16 ishtirokchi mamlakat armiyalari vakillari hamkorligidagi mashqlarda

qatnashdi. O'zbekistonlik desantchilar O'zbekistonda amerikaliklar bilan hamkorlikda o'tkazilgan "Ultrabalans-96" tajriba mashqlarida yuksak mahoratlarini namoyish etdi. Toshkent, Chirchiq, Samarqand harbiy bilim yurtlari kursantlarining terma vzvodi 1997 yil may-iyunda Norvegiyada o'tkazilgan "Kooperativ bankers-97" mashqlarida qatnashdi.

Tayanch so'zlar: Milliy Xavfsizlik Xizmati, Milliy gvardiyasi, Mudofaa vazirligi, Qurolli Kuchlar, Davlat chegaralarini himoya qiluvchi qo'mita, Harbiy-texnik hamkorlik, "Tinchlik yo'lida hamkorlik".

4-§. O'zbekistonning ma'naviy va madaniy taraqqiyoti.

Ma'naviy meros, milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishi va rivojlanishi

Ma'naviy meros - qadimdan beri ota-bobolarimizdan bizga etib kelgan ma'naviy boyliklar: siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuyidir. YUNESKO bilan hamkorlikda mustaqillik yillarida buyuk allomalarimiz tavallud sanalari nishonlandi. Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi 1991 yil nishonlandi.

Toshkentda 1992 yil mayda Mashrabxonlik kunlari boshlandi, uning vatani Namanganda ham keng nishonlandi. 1993 yil Najmiddin Kubroning 850 yilligi, Bahouddin Naqshbandning 675 yilligi; Xo'ja Ahrorining 600 yilligi (2004) nishonlandi. 1994 yil Ulug'bekning 600 yilligi mamlakat va jahon miqyosida nishonlandi, shu yil Ulug'bek yili deb e'lon qilindi. 1995 yil Imom Abu Iso at-Termiziyning 1200 yilligi, Mahmud az-Zamahshariyning 920 yilligi nishonlandi.

YUNESKO ijroiya qo'mitasining maxsus qaroriga binoan 1997 yil Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi nishonlandi. 1998 yil 24 oktyabr kuni Farg'onada Ahmad al-Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi nishonlandi. 1999 yil 5 noyabrda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi Xorazmda nishonlandi. 1999 yil 17 dekabrda Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy tavalludining

190 yilligi Xorazmda nishonlandi. 1999 yil 18 dekabrda Ajiniyoz Qosiboy o'g'li tavalludining 175 yilligi Nukusda nishonlandi. Termizda «Alpomish» dostoni yaratilganligining 1000 yilligi 1999 yil 6 noyabrda nishonlandi.

2000 yil huquqshunos Burhoniddin Marg'iloniyning 1200 yilligi, alloma Mansur Moturidiyning 1130 yilligi nishonlandi. 2001 yil Alisher Navoiyning 560 yilligi munosabati bilan Navoiy viloyati markazida 100 gektar maydonda bog' yaratilib, bog'da Navoiyning haykali o'rnatildi. 2001 yil Xorazmda «Avesto»ning 2700 yilligi nishonlandi, «Avesto» kitobi birinchi marta o'zbek tiliga tarjima qilindi va nashr etildi. YUNESKO ishtirokida 2002 yil Termiz shahrining 2500 yilligi, Shahrisabzning 2700 yilligi keng bayram qilindi. 2003 yil Abduxoliq G'ijduvoni tavalludining 900 yilligi nishonlandi.

«**Ma'naviyat va ma'rifat**» jamoatchilik markazini tashkil etish haqida 1994 yil 23 aprelda Prezident Farmon e'lon qildi. 8 iyunda Vazirlar Mahkamasi mazkur Farmonning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan maxsus qaror qabul qildi. Vazirlar Mahkamasi 1994 yil sentyabrda «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi qoshidagi «Oltin Meros» Xalqaro xayriya jamg'armasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida» qaror qabul qildi.

1989 yil 21 oktyabrda «O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonuni qabul qilingan edi. Oliy Kengash 1993 yil 2 sentyabrda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alfbosini joriy etish to'g'risida» Qonun qabul qildi. 1995 yil mayda Oliy Majlisning 2-sessiyasida mazkur Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida Qonun qabul qilindi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini uzil-kesil joriy etishni 2005 yil 1 sentyabrgacha bosqichma-bosqich amalga oshirib borishga qaror qilindi.

Davlat hokimiyati va boshqaruvning rus tilida o'qigan barcha xodimlaridan Davlat tilini bilishni taqoza etadi, shuning uchun ulardan pensiyagacha foydalanish maqsadida Davlat tili haqidagi Qonunning 4-moddasini tahrir qilishni hayot nega talab qildi. «O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida»gi Qonun 1995 yil 22 dekabrda yangi tahrirda qabul qilindi.

Milliy va diniy qadriyatlar tiklanishi. *Milliy qadriyat* deganda millat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlari, an'analari, marosimlarini tushunamiz. Qadriyatlar dastlab mahalliy mazmunda Xorazm, Surxondaryo, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona hududlarida yashovchi elatlarga xos urf-odatlar, marosimlar tarzida shakllanadi. Mahalliy qadriyatlarning eng yaxshilari asrlar davomida saralanib, umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tariladi, turli mamlakatlarga xos eng yaxshi qadriyatlar saralanib umuminsoniy qadriyatlarga aylanadi.

O'zbek xalqiga xos: tug'ilgan makon va ona yurtiga ehtirom; avlodlar xotirasiga sadoqat; kattalarga hurmat, kichiklarga izzat; mehmondo'stlik; bolajonlik; ma'naviyat-axloq-odob-ma'rifat; muomalada mulozamat, hayo, andishalilik; og'ir kunlarda vazminlik, sabr-toqat kabi jihatlar uning milliy qadriyatlari sifatida boshqa xalqlar tomonidan e'tirof etilgan.

«Navro'z» Prezident Farmoni bilan umumxalq bayrami sifatida 1991 yildan boshlab har yili 21 mart kuni nishonlanadigan bo'ldi, bu kun dam olish kuni deb e'lon qilindi.

1992 yil 27 martda «Ro'za hayiti kunini dam olish kuni deb e'lon qilish to'g'risida» Prezident Farmoni e'lon qilindi. Qur'oni karimning izohli tarjimai 2002 yil shayx Abdulaziz Mansur tomonidan tayyorlandi va ommaviy nusxada nashr etildi.

Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 19 maydagi Qarori bilan Toshkentda Xalqaro islom tadqiqot markazi tashkil etildi. Har bir viloyatda kamida bittadan Madrasa; Toshkent shahrida: Islom Universiteti, Xalqaro Islom tadqiqotlar markazi, Imom Buxoriy nomidagi Islom mas'hadi, Eshon Boboxon nomidagi ayollar madrasasi, Abulqosim va Ko'kaldosh madrasalari faoliyat ko'rsatmoqda. Televideniya berilayotgan «Ma'rifatnoma», «Ziyo» ko'rsatuvlari diniy ma'rifatni o'tirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Har yili o'rtacha 4 mingga yaqin fuqarolar Makkai munavvara va Madinai mukarramaga safar qiladilar.

Amir Temurga suvoriy haykal 1993 yil Toshkent shahrining markazida o'rnatildi. 1995 yil dekabrda Prezident I.Karimov 1996 yilni Amir Temur yili deb

atash to'g'risida Farmon e'lon qildi. 1996 yil mustaqillikning 5 yilligiga va A.Temur tavalludining 660 yilligi ulanib ketdi. I.Karimov 1996 yil 24 oktyabrda Toshkentda A.Temurning 660 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjumanda nutq so'zladi.

A.Temur tavalludining 660 yilligi jahonning 50 dan ortiq davlatlarida nishonlandi, xalqaro ilmiy anjumanda 30 ga yaqin mamlakat olimlari ishtirok etgan.

A.Temurning 660 yillik yubileyi YUNESKO tashabbusi va rahbarligida 1996 yil 21-24 aprelda Parijda nishonlandi, unda I.Karimov katta nutq so'zladi. YUNESKO qarorgohida «Temuriylar davrida fan, madaniyat va maorifning gullab-yashnashi» mavzusida xalqaro konferensiya va ko'rgazma uyushtirildi. O'zbek san'at ustalari Parijdagi «Odson» teatri va YUNESKO qarorgohida katta konsert dasturlarini namoyish etishdi.

«Temuriylar davrida fan madaniyat va maorifning gullab-yashnashi» mavzuidagi ko'rgazmaga dasturda belgilanmagan holda shaxsiy qiziqishi tufayli Fransiya Prezidenti Jak Shirak rafiqasi bilan tashrif buyurdi.

O'zbekiston va YUNESKO o'rtasidagi aloqalarni rivjlantirish, Markaziy Osiyo madaniyatini qayta tiklash va targ'ib qilgani uchun mazkur marosimda I.Karimov YUNESKOning o'sha paytdagi bosh direktori F.Mayorga «Do'stlik» ordeni topshirdi. Temuriylar tarixi bilimdoni, O'zbekiston va Fransiya madaniyatini yaqinlashtirish jonkuyari fransiyalik olim L.Keren «Shuhrat» medali bilan mukofotlandi. Fransiya Prezidenti O'zbekiston Prezidentiga A.Temurning 1402 yil fransuz qiroli Sharl VI ga yo'llagan maktubini sovg'a qildi.

Temuriylar tarixi davlat muzeyining tantanali ochilish marosimi 1996 yil 18 oktyabrda bo'ldi, shu kuni I.Karimov Samarqand va SHahrisabzda A.Temur haykalini ochdi.

Milliy istiqlol g'oyasi. Oliy Kengashning 1992 yil 2 iyulda bo'lgan 10-sessiyasida chinakam mustaqil O'zbekiston davlatini barpo qilish yo'lida barchaning birlashishini ta'minlash kunning dolzarb vazifasi qilib qo'yildi. Bu vazifani Milliy istiqlol g'oyasi, mustaqillikni mustahkamlashga qaratilgan g'oyalar

orqali uddalash mumkin edi. Mustaqillikni ta'minlash g'oyasi haqida I.Karimov 10-sessiyada (1992, 2 iyul) «xalqni yakdil qiladigan g'oyalar ichida eng ulug'i - O'zbekistonning mustaqilligini ta'minlash. Shu g'oya atrofida birlashsak aslo xor bo'lmaymiz», - degan edi.

I.Karimovning 1992 yil 1 sentyabr arafasida nashrdan chiqqan «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» kitobi istiqlol mafkurasi uchun nazariy asos, ma'naviy hayot uchun yo'l-yo'riq bo'ldi. Bu asarda istiqlol mafkurasi uchun asos bo'lgan tamoyillar, O'zbekistonni yanada rivojlantirish yo'lining 4 ta negizi ko'rsatilgan, bular: 1) umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik; 2) xalqimizning ma'naviy me'rosini mustahkamlash va rivojlantirish; 3) inson o'z imkoniyatlarini erkin namoyish qilishi; 4) vatanparvarlik.

I.Karimov mamlakat qudratini xalqning ma'naviy kamolotida ko'radi va insoniy fazilatlarni takomillashtirish uchun zarur sharoit yaratishni asosiy vazifa qilib qo'yadi. Prezident O'zbekistonning ma'naviy rivoji negizlarini belgilab berar ekan, vatanparvarlik g'oyasiga alohida urg'u berdi, chunki Vatanni sevish xalqimizga xos azaliy qadriyat hisoblangan.

I.Karimov 1992 yil dastlabki tajribalarini umumlashtirib o'zining ikkinchi asari «O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat» asarini yaratdi. Kitobda keyingi yillarga xos xususiyat va qadriyatlar haqida fikr yuritiladi, xalq ongida keskin o'zgarish yuz bergani, istiqlol tufayli ona zaminga, Vatanga mehr shakllana boshlaganini aytadi.

Dastlabki yillardagi qiyinchiliklar odamlarga salbiy ta'sir ko'rsatdi, buni anglagan I.Karimov 1993 yil 23 aprelda bir guruh adiblar bilan uchrashdi. I.Karimov 1993 yil 6 mayda Oliy Kengashning 12-sessiyasida mafkurasiz va g'oyalarsiz taraqqiyot bo'lmasligini, milliy istiqlol mafkurasini yaratish eng muhim masala ekanligini ko'rsatib berdi. I.Karimov 1993 yil 7 dekabrda Konstitusiyaning 1 yilligiga bag'ishlangan yig'ilishda Milliy mafkura - milliy ehtiyoj ekanligini asoslab bergan edi.

Milliy istiqlol g'oyasi - O'zbekistonning mustaqillikka erishishi haqidagi siyosiy, ilmiy, nazariy, falsafiy, badiiy va diniy qarashlar majmuasi, xalqni

kelajakka ishonch, e'tiqod ruhida tarbiyalovchi g'oyaviy qurol, barchani shu maqsad yo'lida birlashtiruvchi qudratli ma'naviy omil hisoblanadi. 1995 yil 24 fevralda Oliy Majlis 1-sessiyasida I.Karimovning «O'zbekistonning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy istiqlolining asosiy tamoyillari» mavzusidagi ma'ruzasida Milliy istiqlol g'oyasining nazariy jihatlarini atroflicha yoritib berildi.

Milliy g'oya, milliy ong - milliy an'analar, urf-odatlar va turmush tarzi asosida shakllanadi. Umuminsoniy qadriyat darajasiga ko'tarilgan milliy manfaat atrofida ongli ravishda, aql-idrok yo'rig'i bilan jipslashgan g'oya milliy mafkuraga aylanadi va millionlab kishilarni ergashtiradi. I.Karimov «Men insonning insoniyligini uyg'otmoqchiman» degan edi.

I.Karimov jahon milliy mafkurasi masalasida falsafa fanida yangi iborani ishlatadi, begona g'oyalar o'z ta'sirini o'tkaza olmaydigan, unga qarshi kurasha oladigan immunitet zarurligini uqtiradi. I.Karimov 2000 yil «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblarida «farzandlarimiz yuragida ona Vatanga, boy tariximizga, dinga sog'lom munosabatni qaror toptirishimiz, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur» - deb aytgan edi.

I.Karimov turli g'oyaviy xurujlar avj olayotgan va eng muqaddas g'oyalarimizga tahdid solayotgan bir paytda begona va soxta g'oyalarga qarshi g'oyaviy immunitetni kuchaytirish lozimligini juda muhim va dolzarb vazifa qilib ko'tardi.

Tayanch so'zlar: YUNESKO, Ma'naviy meros, Milliy va diniy qadriyatlar, «Navro'z», «Ma'naviyat va ma'rifat», «Oltin Meros», Amir Temur yili, Milliy istiqlol g'oyasi, Mafkuraviy immunitet.

Ta'lim va madaniyat. Jismoniy tarbiya va sport

«Ta'lim to'g'risida»gi qonun 1992 yil qabul qilindi. Mustaqillikning dastlabki yillarida amalga oshirilgan islohatlarning eng muhim jihati-ta'lim mazmunini yangilashdan iborat bo'ldi. Mustaqillikdan avval umumta'lim

maktablarida O'zbekiston tarixi bor-yo'g'i 17 soat umumiy tarix tarkibida o'qitilar edi, mustaqillikka erishilgandan so'ng maktablarda alohida o'quv fani tariqasida joriy etilib 5-11 sinflarda jami 340 soat o'qitiladigan bo'ldi.

Mustaqillikning ilk yillarida 1994 yil 80 ming o'rinli 209 ta; 1995 yil 55 ming o'rinli 134 ta; 1996 yil 64 ming o'rinli 198 ta yangi maktablar qurilib foydalanishga topshirildi. Eng zamonaviy ixtisosliklar bo'yicha yangi oliy o'quv yurtlari tashkil etildi: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent aviasiya instituti, Navoiy kon-metallurgiya instituti; Harbiy, Ichki ishlar, Bank-moliya akademiyalari; Toshkent davlat elektrotexnika va aloqa texnikumi institutga aylantirildi.

Prezidentning 1992 yil 28 fevraldagi Farmoni bilan 8 ta viloyat pedagogika institutlariga Universitet maqomi berildi. Viloyatlarda oliy universal ta'limni joriy etishda AQSHning Kembrij shahridagi Garvard, Stenford, Priston; Buyuk Britaniyaning Oksford, Lid; Fransiyaning Strasburg, Lion, Dijon, Grenobl shaharlari nomi bilan ataluvchi universitetlari tajribasiga suyanib ish tutildi.

Xalq ta'limi xodimlari mustaqillikka erishilgach moddiy va ma'naviy rag'batlantirildi: 10 mingdan ortig'iga davlat uylari bepul xususiyashtirib berildi, 22 mingdan ortiq xodimga tashkilot va muassasa tasarrufidagi uylar xususiyashtirib berildi, 50 mingdan ortiq pedagog xodimga shaxsiy qurilish uchun er maydonlari ajratildi. Pedagog xodimlarga kommunal to'lovlar uchun imtiyozlar berildi, qishloqlarda istiqomat qiladigan pedagog xodimlarning hammasi to'lovlardan ozod etildi, shaharliklar uning 50 %i miqdorida to'lab bordilar, keyinchalik bu imtiyozlar oylik maoshlarga qo'shib beriladigan kompensasiya bilan almashtirildi.

Oliy Majlisning 1996 yil dekabrda Qarori bilan 1-oktyabr - «O'qituvchilar va murabbiylar kuni» deb belgilandi, bu kun bayram sifatida dam olish kuni deb e'lon qilindi.

«Ta'lim to'g'risida»gi (1992) Qonunga muvofiq umumiy o'rta ta'lim tarkib jihatdan 3 bosqichdan: boshlang'ich (1-4 sinflar); tayanch (5-9 sinflar; o'rta ta'lim (10-11 sinflar)dan tashkil topgan edi. Mazkur ta'lim tizimi bo'yicha eng asosiy

kamchilik o'sib kelayotgan avlodni mustaqil fikrlashga o'rgatish, mehnat faoliyatiga tayyorlash muammosi edi; aniq mutaxassislik yoki mehnat faoliyati ko'nikmalarini egallamagan 9-sinf (11-sinf ham) bitiruvchilari hayotda o'rin topolmayotgani kuzatildi. Mavjud ta'lim tizimining ikki joyida: tayanch (1-9 sinflar) va o'rta ta'lim (10-11 sinflar); umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim o'rtasida»uzilishlar» mavjudligi ma'lum bo'ldi.

Ta'lim to'g'risida»gi (1992) Qonun eski tuzum sarqitlarini ko'rsatib berishga, yangi tizimga o'tishga ko'prik vazifasini o'tadi. Ta'lim tizimini tubdan isloh qilish masalasini I.Karimov 1997 yil fevralda Vazirlar Mahkamasidagi yig'ilishda ko'tardi. I.Karimov tashabbusi bilan ishlab chiqilgan yangi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» 1997 yil 29 avgustda Oliy Majlis 1-chaqiriq 4-sessiyasida qabul qilindi. Yangi Qonun bo'yicha ta'lim turlari: maktabgacha (6-7 yoshgacha), umumiy o'rta (9 yillik), o'rta maxsus, kasb hunar (3 yilik), oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'limdan iborat qilib belgilandi.

Uzluksiz ta'lim - maktabgacha ta'limdan boshlanadi, eski tizimda u «Maktabgacha tarbiya» deyilar edi, yangi tizimda «Maktabgacha ta'lim» deb nomlanib, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» asosida «bog'cha» va 6-7 yoshgacha bolalarni tayyorlash ko'zda tutildi. Hozir respublikada maktabgacha ta'lim muassasasi soni 6899 ta, ularda 631 ming bola ta'lim-tarbiya olmoqda; ulardan 203 tasi «Maktab-bog'cha» majmuasi, 186 tasi sanatoriya tipidagi maktabgacha ta'lim muassasalaridir.

Maktabgacha ta'limning qanday noan'anaviy turlari-xonadon bog'chalari, shanba va yakshanbalik maktablari, turli markaz va guruhlar tashkil etishga e'tibor berilmoqda. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni ta'limning maktab bosqichiga tayyorlash bolalar bog'chalari, umumta'lim maktablari, mahalla guzarlari, maktabdan va sinfdan tashqari muassasalar qoshida tashkil etilgan qisqa muddatli guruhlarda «3-ming yillik bolasi» tayanch dasturi asosida amalga oshirildi.

Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 24 iyundagi Qaroriga muvofiq xususiy lashtirilgan maktabgacha ta'lim muassasalari soni oshib bormoqda: 2003

yil 96 tasi xususiylashtirilgan, 2004 yil 1 yanvargacha jami 145 tasi faoliyat ko'rsatdi.

Umumiy ta'lim uzluksiz ta'lim tizimida asosiy bo'g'in bo'lib, ta'lim oluvchilar uchun ilmiy bilimlar olishini, mehnat ta'limi, boshlang'ich kasbkor ko'nikmalari, ishbilarmonlik asoslarini egallashlarini, ijodiy qobiliyatlari va ma'naviy fazilatlarini rivojlantirishlarini ta'minlaydi. Ta'lim xarajatlari 2001 yil davlat byudjeti xarajatlarining 36 %ini tashkil etdi, 848398 o'quvchi o'rniga mo'ljallangan 2244 ta yangi umumta'lim maktablari qurildi. O'quv amaliyotiga "Vatan tuyg'usi", "Odobnoma", "Ma'naviyat asoslari", "Milliy istiqlol g'oyasi", "Dunyo dinlar tarixi", "Huquqshunoslik", "Sog'lom oila va nikoh", "Iqtisodiy bilim asoslari" kabi yangi fanlar kiritildi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalari (1-9 – sinflar)da 2002-2003 yildan o'qitish to'la lotin yozuvi asosida o'zbek alifbosida olib borildi; "Maktab kutubxona jamg'armasi" tashkil etilib, o'quvchilar ijara usulida darsliklar bilan ta'minlanmoqda. Davlat byudjeti hisobidan "Maktab kutubxona jamg'armasi"ga 2001 va 2002 yy. 1923 mln. so'm va 6520 mln. so'm mablag' ajratildi. Har yili 600 mingdan ziyod 1-sinf o'quvchilari Prezident sovg'asi sifatida darsliklar va o'quv qurollari bilan bepul ta'minlanadi.

Prezident farmoni (2004, 19 fevral) va Vazirlar Mahkamasi qarori (2004, 9 iyul) asosida Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy Dasturi ishlab chiqildi. Umumta'lim maktablari 2005-2010 yy. yangidan qurildi va kapital ta'mirlandi, bolalar sport inshootlari qurildi. Respublikada 2005-2010 o'quv yilida 9772 umumta'lim maktablarida 450 mingga yaqin o'qituvchi faoliyat ko'rsatdi, 6 mln.ga yaqin o'quvchi ta'lim-tarbiya oldi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining eng muhim O'zbekistonga xos xususiyati, yangi turdagi 3 yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi yaratildi. 1997-2010 yy. 1536 dan ortiq akademik lisey va kasb-hunar kolleji qurildi. 9 yillik umumta'lim maktab bosqichini va 3 yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim bosqichini o'z ichiga olgan uzluksiz ta'lim tizimi yaratildi.

Oliy ta'lim 2 bosqichdan: bakalavriat va magistraturadan iborat etib qayta tashkil etildi. 1999 yil Toshkent Islom Universiteti tashkil etildi. Respublikada 65 ta oliy o'quv yurtida 850 yo'nalish va mutaxassislik bo'yicha 300 mingga yaqin bakalavr va magistrant ta'lim olmoqda. Talabalarga 18486 professor-o'qituvchi (1462 fan doktori, 7201 fan nomzodi) ta'lim bermoqda. Davlat ta'lim standartlariga mos bakalavr va magistrantlar uchun 1998-2001 yy. 131 ta bakalavriat yo'nalishi va 664 ta magistratura mutaxassisliklari bo'yicha o'quv dasturlari va adabiyotlari yaratildi.

1997 yil tashkil etilgan "Umid" jamg'armasi yo'llanmasi bilan 1997-2001 yy. iqtidorli yoshlardan 785 yigit-qiz rivojlangan davlatlarning oliy o'quv yurtlariga o'qish uchun jo'natildi. 519 nafari o'qishni bitirib kelib Prezident farmoyishi bilan tashkil etilgan Maxsus ishchi guruhi yo'llanmasi bilan vazirlik va tashkilotlarda ishlamoqda. Toshkentda 2002 yil iyulda Xalqaro Vestminster universiteti, 2006 yil Moskva davlat universitetining filiali, 2007 yil Moskva neft-gaz universitetining filiali, 2008 yil Singapur menejmentni rivojlantirish instituti, 2009 yil Turin politexnika universiteti tashkil etildi.

Ta'lim vazirliklarining Evropadagi ta'lim jamg'armasi, Germaniyadagi Texnika hamkorlik tashkiloti, Yaponiyadagi JAIKA-Xalqaro hamkorlik agentligi, Koreyaning KOIKA - Xalqaro hamkorlik agentligi, UNESCO, Jahon banki, TESIS-TEMPUS ochiq jamiyat instituti, AQSH, Angliya, Fransiya, Yaponiya, Daniya, Xitoy, Gollandiya Oliy ta'lim vazirliklari bilan hamkorligi kengayib bormoqda. Yuzlab professor-o'qituvchilar "Ustoz" jamg'armasi yo'llanmasi bilan xorijiy oliy o'quv yurtlarida malaka oshib keldi; ta'lim ravnaqi uchun 150 mln AQSH dollari hajmida chet el investisiyalari jalb etildi.

I.Karimovga "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning tashabbuskori sifatida Moskvadagi Oliy ta'lim Xalqaro Fanlar akademiyasi Prezidenti V.Shukshinov tomonidan mazkur akademiyaning faxriy a'zosi diplomi berildi. O'zbekistonda yaratilgan ta'lim tizimi ko'pgina mamlakatlar tomonidan "Ta'limning o'zbek modeli" deb e'tirof etildi.

Ilm-fan taraqqiyotida Prezidentning 1992 yil 8 iyuldagi “Ilm-fan va innovasiya faoliyatini rivojlantirishni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash toʻgʻrisida”gi farmoni va Vazirlar Mahkamasining mazkur farmonning ijrosini taʼminlashga yoʻnaltirilgan qarori muhim ahamiyatga ega boʻldi. Respublika Fanlar akademiyasi qoshida Ilmiy ishlanmalarni ichki va tashqi bozorda targʻib etuvchi va tarqatuvchi innovasiya tijorat markazi tashkil etildi. Prezident farmoni bilan 1997 yil Xorazm Fanlar akademiyasi qayta tiklandi.

Respublika ilmiy-tadqiqot majmuasi 362 ta akademik, oliy oʻquv yurtlari va tarmoq muassasalaridan iborat. Uning 101 tasi ilmiy-tadqiqot instituti, 55 tasi oliy oʻquv yurtlari tasarrufidagi ilmiy-tadqiqot laboratoriya va boʻlimlari, 32 tasi ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi va eksperimental korxonalari, 30 tasi axborot-hisoblash markazlaridir. Fan sohasida 46 mingga yaqin kishi, jumladan 2,8 ming fan doktori va 16,1 ming fan nomzodi tadqiqot ishlari bilan shugʻullanmoqda.

Badiiy adabiyot mustaqillik tufayli sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkuraviylik, aqida hukmronligi kabi illatlardan ozod boʻldi. Milliy adabiyot rivojiga H.Karomatovning “Qurʻon va oʻzbek adabiyoti”, O.Sharafiddinovning “Choʻlponni anglash”, B.Qosimovning “Maslakdoshlar” asari ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

A.Oripov, O.Yoqubov, P.Qodirov, X.Davron, T.Mirzo kabi ijodkorlarning asarida A.Temur, M.Ulugʻbek, Bobur siymolari yangicha badiiy-falsafiy nuqtai nazardan yoritildi.

Shukrulloning “Kafansiz koʻmilganlar”, T.Qipbergenovning “U dunyoga, bobomga xat”, N.Eshonqulovning “Qora kitob”, Oʻ.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar”, X.Toʻxtaboevning “Qasoskorning oltin boshi”, O.Muhammad qizining “Jannat qushi”, T.Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida soved davridagi shovinistik siyosatning zoʻravonlikka asoslanganligi tasvirlangan.

T.Malikning “Shaytanat” (4 kitob), X.Shayxovning “Tutash olamlar” asarlarida insonni iymon va vijddondan ozdiruvchi yomonlik dunyosi, mafiya olami shaytonlari fosh qilinadi. O.Muxtorning “Toʻrt tomon qibla”, B.Boyqobilovning “Oʻzbeknoma”, A.Ibrohimovning “Biz kim, oʻzbeklar”, A.Suyunning “Oq va

qora”, Y.Eshbekning “Qizg’aldoqlar ochildi” A.Qutbiddinning “Izohsiz lug’at” asarlari zamonaviy o`zbek adabiyotining yorqin ifodasidir. A.Oripov, S.Ahmad, E.Vohidov, O.Sharafiddinov, T.Qaipbergenov oliy mukofot – “O`zbekiston Qahramoni” unvoni bilan taqdirlandi.

Teatr arboblarning sahna asarlarini namoyish etishda 1993 yil foydalanishga topshirilgan “Turkiston” saroyi muhim dargohga aylandi. Andijonda jamoatchilik asosida faoliyat ko`rsatayotgan yoshlar teatri davlat tasarrufiga olinib, A.Bakirov nomli yoshlar va bolalar teatriga aylantirildi.

Prezidentning 1995 yil 20 oktyabrdagi “O`zbekistonda teatr va musiqa san’atini yanada rivojlantirishni qo`llab-quvvatlash va rag’batlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi, 1998 yil 26 martdagi “O`zbekistonda teatr san’atini rivojlantirish to`g`risida”gi farmonlari asosida teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo`llab-quvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998 yil “O`zbekteatr” ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. “O`zbekteatr” birlashmasi va barcha teatrlar 5 yilga soliqdan ozod qilindi. Respublikada 36 ta professional teatr faoliyat ko`rsatmoqda. Har bir viloyatda qo`g`irchoq teatrlari bolalarga xizmat ko`rsatmoqda.

A.Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri YAponiya 1995 yil ajratgan 47 mln iyen (1500 ming dollar) qiymatiga teng yangi uskunalar bilan jihozlandi. Toshkentda 1996 yil Koreya drama va estrada milliy teatri qachon tashkil etildi va dekabrda o`z faoliyatini boshladi. Davlat akademik Rus drama teatri 1999 yil zamon talablari darajasida tubdan qayta qurilgan binoga ko`chirildi va o`zining 64-teatr mavsumini yangi binoda boshladi. Respublika teatr san’atida 2001 yil muhim tarixiy voqea sodir bo`ldi. Hamza nomidagi O`zbek akademik drama teatri binosi qayta qurildi, 2001 yil 21 sentyabrda Prezident farmoni bilan Milliy teatr maqomi berildi, O`zbekiston Milliy akademik drama teatri deb ataldi.

Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri “Sohibqiron”, Xorazm musiqali va komediya teatri “J.Manguberdi”, A.Hidoyatov nomli O`zbek davlat teatri “Buyuk ipak yo`li” kabi tarixiy dramalarni sahnaga qo`ydi. Markaziy Osiyo mamlakatlari teatrlarining eng yaxshi sahna asarlari 1992

yil mart-aprelda boʻlgan “Navroʻz” mintaqaviy festivalida namoyish etildi. 1997 yil oktyabrda Toshkentda boʻlgan “Teatr: Sharq-Gʻarb” xalqaro festivalida Yaponiya, Hindiston, Syangan, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr sanʼatkorlarining chiqishlari boʻldi.

A.Temur tavalludining 660 yilligiga bagʻishlangan festivalda Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Qirgʻiziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. Oʻzbekiston teatr ustalari Germaniya, Fransiya, Slovakiya, Hindiston, AQSH, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllar bilan ishtirok etdilar.

Teatr sanʼatining rivojiga, isteʼdodli aktyorlarni izlab topishiga talabalarning “Nihol” respublika festivali, “Aktyor mahorati” festivallari, yoshlar teatrlarining “Humo” festivallari ijobiy taʼsir koʻrsatmoqda.

Kino sanʼatining ijodkor ustalari: Sh.Abbosov, Y.Aʼzamov, E.Eshmuhamedov, A.Hamroev, R.Malikov, J.Fayziev, Sh.Boshbekov zamonaviy kinofilʼmlar yaratishda peshqadamlik qildilar. L.Fayzievning dastlabki xususiy kinostudiyasi “Fayzifilʼm” 1992 yil fevralda roʻyxatga olindi. “Oʻzbekfilʼm” tasarrufida 1996 yil 8 ta studiya, 30 ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi.

Prezidentning 1996 yil 29 apreldagi “Oʻzbekkino davlat aksionerlik kompaniyasini tuzish toʻgʻrisida”gi farmoni milliy kino sanʼatining rivojida muhim bosqich boʻldi. Farmonning ijrosini taʼminlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi “Oʻzbekkino” davlat aksionerlik kompaniyasini tashkil etish va uning faoliyati masalalari toʻgʻrisida” qaror qabul qildi.

Kinostudiyalarda 1991-2002 yy. 60 ga yaqin badiiy filmlar suratga olindi, bular: “Temir xotin”, “Koʻzlarim yoʻlingda”, “Dallol”, “Sharif va Maʼrif”, “Tilla bola”, “Buyuk Amir Temur”, “Yulduzingni ber osmon”, “Kenja singil”, “Voiz”, “Oʻtkan kunlar”, “Piyoda odam” kabi milliy va zamonaviy badiiy filmlardir.

1997 yil 22-29 mayda Toshkentda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotning sanʼat arboblari ishtirokida “Umuminsoniy qadriyatlar va milliy taraqqiyot” shiori ostida 12 Xalqaro Toshkent kinofestivali boʻldi. “Buyuk Amir Temur” filʼmini

yaratishdagi operatorlik mahorati uchun Rifqat Ibrohimovga Xalqaro jyurining maxsus mukofoti – “Neksiya” avtomashinasi berildi.

Mustaqillik yillarida “O`zbekiston bahori” (rej. Sh.Qurbonboev, E.Xachaturov), “Mustaqillikning 5 yilligi” (“O`zbekiston havo yo`llari” milliy kompaniyasi haqida), “Ulkan odim” (“O`zDEUavto” zavodi haqida) kabi hujjatli kinofil`mlar yaratildi. Milliy ma`naviyat, ma`rifat namoyondalariga bag`ishlangan “Istiqlol fidoyilari” ruknidagi, XX asrning 20-yillarida Germaniyada ta`lim olgan yoshlarimizga bag`ishlangan “Ular Germaniyada o`qigan edilar” film`lari yaratildi.

I.Karimovning “O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida..” asari asosida yaratilgan 5 ta videofil`m, “O`zbekiston Qahramonlari” ruknidagi kinoocherklar, “Umid qaldirg`ochlari” hujjatli fil`mi bugungi hayotimizni, istiqlol tufayli erishgan yutuqlarimizni anglab olishga ko`maklashmoqda.

**Tasviriy san`at** rivojida 1997 yil Prezident farmoniga muvofiq O`zbekiston badiiy akademiasining tuzilishi va “Tasviriy oyna” respublika ijodiy uyushmasining tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega bo`ldi. O`zbekiston xalq rassomlari M.Nabiev, B.Jalolov, mo`yqalam sohibi Z.Faxriddinov xalqimiz ongiga milliy g`urur, istqlol va Vatanga sadoqat tug`ularini uyg`otuvchi san`at asarlarini yaratdi.

AQSH, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreyada o`zbek rassomlarining ko`rgazmalari bo`lib o`tdi. Hindiston, Xitoy, Portugaliya, Bolgariya, Gresiya, Avstraliyada o`tkazilgan badiiy ko`rgazmada rassom-dizaynerlar – L.Sadriddinov, F.Toshmuhammedov, K.Tursunov, T.Turg`unov, T.Qo`ziev o`z asari bilan qatnashdi.

Badiiy akademiyada 1999 yil avgustda mustaqillikning 8 yilligiga bag`ishlab “Eng ulug`, eng aziz” mavzusida o`tkazilgan ko`rgazmada Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Farg`ona va boshqa viloyat san`atkorlarining 600 dan ortiq asarlari namoyish etildi.

**Sirk san`atining** rivojlanishida 1992 yil “O`zbekdavlatsirk” respublika birlashmasining tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega bo`ldi. Toshkent sirki zamonaviy ta`mirlanib, unga dorbozlar sulolasi asoschisi, O`zbekiston xalq artisti

Toshkenboy Egamberdiev nomi berildi. Respublikada 1990 yil 7 ta an'anaviy sirk guruhi faoliyat yuritgan bo'lsa, 2001 yil 20 tadan oshdi, 1996 yil estrada-sirk kolleji ochildi.

Respublikamiz sirk ustalari Misr, Iordaniya, Falastin, Pokiston, Malayziya, Hindiston, Xitoy, Suriya, Livan, Eron, Birlashgan Arab Amirligida gastrol safarida bo'ldi. O.Toshkenboev rahbarligidagi "O'zbekiston dorbozlari" guruhi 1996 yildan boshlab Evropa mamlakatlarida gastrol safarida bo'lib, 2000 dan ziyod tomosha ko'rsatdi. Parijdagi Buglion sirkida 1997 yil yanvarda bo'lgan yosh sirk artistlarining xalqaro festivalida 15 yoshli K.Zaripova qatnashib "Plastik etyud" (besuyak o'yini) janrida oliy mukofot – oltin medalni qo'lga kiritdi. 1998 yil Toshkent sirkida K.Zaripova rahbarligida iste'dodli yoshlarga ko'maklashuvchi bolalar studiyasi ochildi.

O'zbek sirkchilari 1999 yil BAAning Dubay shahrida va Saratovda, 2000 yil Xitoyning Uxan shahrida bo'lgan xalqaro festivallarda, 2001 yil Belgiyaning Lyej shahrida bo'lgan Evropa sirkclarining 10-festivalida qatnashib sovrinli o'rinlarni egalladi. Toshkentda 1993 yil yangi "Hayvonot bog'i" ochildi.

Musiqqa va qo'shiqchilik san'atini, havaskorlik va folklor jamoalarini rivojlantirish, xalq o'yinlarini tiklash maqsadida Madaniyat ishlari vazirligi, 1992 yil tashkil etilgan "Xalq ijodi va madaniy-ma'rifiy ishlar respublika markazi" va uning viloyatlardagi bo'limlari tanlov va festivallar tashkil etmoqda.

1992 yil Toshkentda "Asrlarga tengdosh navolar" va "Boqiy ovozlari", Xorazmda folklor jamoalari, askiya, qiziqchi va masxarabozlarning, Qo'qonda katta ashula, lapar va yalla ijrochilarining ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. M.Yo'lchieva va Sh.Mirzaevlar 1994 yil mayda Parijda bo'lgan "Sharq musiqasi" festivalida o'zbek milliy qo'shiqchilik san'atini jahonga namoyish etdilar.

1996 yil aprelda Turkiston saroyi, "Bahor" dastasi va boshqa konsert tashkilotlari negizida tashkil etilgan "O'zbeknavo" gastrol-konsert birlashmasi iste'dodli qo'shiqchilarni izlab topish va qo'shiqchilik bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirmoqda. Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 5 dekabrda "O'zbekiston – Vatanim manim" qo'shiqlar bayrami to'g'risida" farmoni

qo`shiqchilik san`atini rivojlantirishga ijobiy ta`sir ko`rsatdi. 1996 yil uning 1-bosqichida respublika bo`yicha 54 mingdan ziyod qo`shiqchilar qatnashdi, avgustda tanlovning yakunlovchi bosqichida 700 ta qo`shiqchi qatnashib, 10 tasi mukofotlandi. Prezidentning 1996 yil 27 avgustdagi farmoni bilan bunday ko`rik tanlov har yili avgustda o`tkaziladigan bo`ldi, avgustning 3-yakshanba kuni “O`zbekiston – Vatanim manim” qo`shiq bayrami kuni deb belgilandi.

Musika san`atining noyob namunalarini targ`ib qilishda hukumatning 1997 yil 11 martda qabul qilgan “Sharq taronalari” Xalqaro musika festivalini o`tkazish to`g`risida” Qarori dasturulamal bo`lib xizmat qildi. Samarqandda 1997 yil 25 avgust - 2 sentyabrda bo`lgan “Sharq taronalari” 1-Xalqaro festivalida 40 dan ortiq mamlakatdan sana`tkorlar ishtirok etdi. Ozarboyjonlik S.Imonova oliy mukofot - Granpriga sazovor bo`ldi, 1-o`rin M.Yo`lchieva va hindistonlik Sh.Khulanaga nasib etdi. Samarqandda har 2 yilda “Sharq taronalari” Xalqaro festivali o`tkaziladi.

Musika san`atiga har yili 31 avgust va 21 martdagi Mustaqillik va Navro`z bayramlari, 1995 yildan o`tkazilayotgan “Ilhom - XX va XXI” xalqaro musika, “Ofarin” respublika festivallari, xalqaro simfonik musika, katta ashula, maqom, to`y marosimi qo`shiqlari festivali ijobiy ta`sir ko`rsatmoqda.

Muzeylar tarixiy xotirani tiklashda muhim ahamiyatga ega. 1992 yil Namanganda Mashrab muzeyi, Xorazmda hofiz H.Boltaev nomli maqomchilar muzeyi, Urganchda amaliy sanat tarixi muzeyi, Buxoroda temirchilik muzeyi, Oqtosh shahrida (Samarqand) baxshi Islom shoirning uy-muzeyi, 1993 yil Toshkentda 1-huquqshunos olim ayol H.Sulaymonova muzeyi, raqqosa M.Turg'unboeva muzeyi, Tomdi (Navoiy)da cho`pon, 2 marta Mehnat Qahramoni J.Bashmanov muzeyi, 1994 yil Toshkentda xalq rassomi Usta Muhiddin Rahimov muzeyi ochildi.

1996-yil O`zbekiston Gidrometeorologiya muzeyi, Toshkentda 1996 yil 1 sentyabrda Osiyoda yagona Olimpiya shon-shuhrat muzeyi, 1996 yil 18 oktyabrda Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi. 1997 yil Buxoroda zarb

qiluvchi S.Hamidov muzeyi hamda oliy ta'lim muassasalarida ham ko'plab muzeylar ochildi.

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi yangi binoga ko'chirildi va yangi eksponatlar bilan qayta jihozlandi. O'zbekiston davlat san'at muzeyi Yaponiya ajratgan 38,8 mln iyen pul mablag'i hisobidan ta'mirlandi va yangi uskunalar bilan jihozlandi. Prezidentning 1998 yil 12 yanvardagi "Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni va hukumatning "Muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari to'g'risida"gi qarori muzey ishini rivojlantirish istiqbollarini belgilab berdi.

Muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, ilmiy-uslubiy yordam ko'rsatish, moddiy qo'llash maqsadida 1998 yil "O'zbekmuzey" Respublika jamg'armasi tuzildi. Aholining muzeyshunoslik madaniyatini oshirishga ko'maklashuvchi "Moziydan sa'do" jurnali ta'sis etildi, jurnal 1999 yildan o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etila boshlandi.

Muzeylarning asosiy fondi faqat 1999 yil 7544 ta tarixiy va madaniy yodgorliklar bilan boyidi. O'zbekistonda 90 dan ortiq davlat va 1200 dan ortiq jamoatchilik muzeylari faoliyat ko'rsatmoqda, ularda 1,3 mln.dan ortiq eksponatlar saqlanmoqda.

Me'moriy yodgorliklarga boy 10 ta shahar tarixiy shaharlar ro'yxatiga kiritilgan. 2500 ta me'moriy obida, 2700 ta arxeologik yodgorlik, 1800 monumental san'at asari davlat muhofazasiga olingan. Buxoro, Samarqand va Xivadagi 3 ta muzey-qo'riqxonalarida dunyoda eng nodir yodgorliklar davlat muhofazasida yangidan chiroy ochayotgan muzeylar sifatida e'tirof etilgan.

Me'moriy obidalar qatoriga yangidan barpo etilgan A.Temur, M.Ulug'bek, A.Navoiy, A.Farg'oniy, Alpomish, J.Manguberdi haykallari qo'shildi. 2002 yil Termiz shahrining 2500 yilligi munosabati bilan tarixiy ashyolar bilan jihozlangan arxeologiya muzeyi barpo etildi. O'zbekiston muzeylarining eksponatlari Fransiya, Turkiya, Eron, Pokiston, Koreya, Xitoyda namoyish etildi.

Shaharsozlik va arxitektura qurilishi mustaqillik yillarida avj olib Toshkent qiyofasi o'zgardi. Oliy Majlis, Oqsaroy qarorgohi, Temuriylar muzeyi,

“O‘zbekiston” xalqaro anjumanlar saroyi, Toshkent shahar hokimligi, Turkiston saroyi, Respublika birja markazi, Biznes markaz, Markaziy bank, Milliy bank, Banklararo moliyaviy markaz, Xalqaro savdo-ko‘rgazma majmuasi, Konservatoriya binosi, Tata, Interkontinental, Toshkent-Sheraton mehmonxonalari qurildi. Oloy, Chorsu, Otchopor, Yunusobod, Mirobod, Parkent, Quyliq bozor binolari barpo etildi.

Sportni ommaviy rivojlantirish uchun 1992 yil 5 fevralda qabul qilingan “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonun keng imkoniyat yaratdi. 46 mingdan ortiq sport inshootlari barpo etildi, ularda 7 mln. kishi shug‘ullanmoqda. O‘zbekiston Milliy Olimpiya qo‘mitasi 1992 yil yanvarda tuzildi va 1993 yil sentyabrda xalqaro olimpiya qo‘mitasining 101-sessiyasida rasmiy etirof etildi. Toshkentda 1996 yil 14 avgustda olimpiya muzeyi ochildi. Barselonada 1992 yil o‘tkazilgan Olimpiya o‘yinlarida o‘zbek sportchilari 3 ta oltin, 2 ta kumush, 1 ta bronza medallarini qo‘lga kiritdi.

O‘zbekiston boks komandasi 1999 yil avgustda Amerikaning Xyuston shahrida o‘tkazilgan X-Jahon chempionatida 83 mamlakat orasida AQSH va Kuba komandalaridan keyin faxrli 3-o‘rinni egalladi. M.Abdullaev va O‘.Haydarov oltin, T.Turg‘unov kumush medali sohibi bo‘ldi.

Avstraliyaning Sidney shahrida 2000 yil o‘tkazilgan 27-yozgi Olimpiada o‘yinlarida M.Abdullaev oltin, S.Mixaylov va R.Saidov bronza, kurashchi A.Taymazov kumush medalini qo‘lga kiritdi. R.Chagaev Germaniyaning SHtutgard shahrida 2007 yil 14 aprelda professional boksning VBA yo‘nalishi bo‘yicha jahon chempioni N.Valuev bilan bellashib g‘alaba qozondi va o‘ta og‘ir vazn toifasi bo‘yicha jahon chempioni unvonini qo‘lga kiritdi.

Tennis turi ham rivojlanib, 168 ta tennis korti barpo etildi, zamonaviy YUnusobod saroyida 1994-2002 yy. Prezident kubogi uchun 9 marta xalqaro tennis musobaqalari o‘tkazildi. I.To‘laganova 1999 yil iyulda Londonda o‘tgan tennis bo‘yicha yoshlar xalqaro turnirida uimblon turnirida g‘olib chiqib, kumush kubokning kuchaytirilgan nusxasini qo‘lga kiritdi. O‘zbek sportchilari 1994 yil Xirosimada o‘tkazilgan Osiyo o‘yinlarida jami 40 ta, jumladan 10 ta oltin medal

sohibi bo'ldi. Alpinistlarimiz 1998 yil mayda Himolay tog'ining eng baland "Everest" cho'qqisiga chiqdi.

Karate bo'yicha 1999 yil Germaniyada yoshlar o'rtasida bo'lgan xalqaro turnirda 200 mamlakatdan 900 nafar sportchi qatnashib, O'zbekiston komandasi faxrli 3-o'rinni egalladi. O'zbek sportchilari 2002 yil 29 sentyabr-14 oktyabrda Janubiy Koreyaning Pusan shahrida bo'lgan Osiyo o'yinlarida sportning 24 turi bo'yicha qatnashib 15 ta oltin, 12 ta kumush, 24 ta bronza medalini qo'lga kiritib, 40 dan ortiq mamlakat orasida faxrli 5-o'rinni egalladi.

Milliy o'zbek kurashi mustaqillik tufayli tiklanib 1992 yil Termiz va SHahrisabzda dastlabki xalqaro musobaqa o'tkazildi; milliy kurash xalqaro sport turlari qatoridan o'rin oldi. Toshkentda 1999 yil mayda 50 dan ortiq mamlakat sportchilari ishtirokida kurash bo'yicha 1-jahon chempionati bo'lib o'tdi. O'zbek kurashchilari 3 ta oltin, 3 ta kumush, 3 ta bronza medallarini qo'lga kiritdi, Akobir, Kamol, Toshtemir polvonlar jahonga mashhur bo'ldi.

Xalqaro kurash assosiasiyasi tuzildi, uning faxriy Prezidenti etib I.Karimov saylandi. 2000-2002 yy. Bedford shahrida 3 marta I.Karimov nomi bilan ataluvchi xalqaro turnir bo'lib o'tdi. 2002 yil oktyabrda Xalqaro kurash assosiasiyasi Xalqaro sport federasiyasi a'zoliciga qabul qilindi.

Shaxmat bo'yicha R.Qosimjonov 2004 yil Liviya poytaxti Tripolida bo'lgan jahon chempionatida jahon chempioni bo'ldi, unda 56 mamlakatdan 128 nafar shaxmatchi qatnashdi. O'zbekiston sportchilari 1991-2005 yy. xalqaro va turli musobaqalarda qatnashib 5457 ta oltin, kumush va bronza medallarini qo'lga kiritdi. Milliy futbol hakamlari maktabini rivojlantirishda O'zbekiston futbol federasiyasining xalqaro toifadagi hakami, FIFA referesi R.Ermatov "O'zbekiston iftixori" faxriy unvoni bilan mukofotlandi.

Tayanch so'zlar: «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», «O'qituvchilar va murabbiylar kuni», "Ta'limning o'zbek modeli", "O'zbekiston–Vatanim manim", "SHarq taronalari", Tarixiy shaharlar ro'yxati, Milliy o'zbek kurashi, R.Qosimjonov, R.Ermatov.

5-§. O`zbekistonning jahon hamjamiyatiga integrasiyalashuvi.

O`zbekistonning tinchliksevar tashqi siyosati va jahon hamjamiyatiga qo`shilishi

XXI asr bo`sag`asida jahon taraqqiyoti mazmuni tubdan o`zgardi, ilgari bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan SSSR va AQSH etakchilik qilgan ikki ijtimoiy-siyosiy tuzum, ikki harbiy-siyosiy blok mavjud edi. “Sovuq urush” siyosati hukmronlik qilardi. XX asr 90-yillarida socialistik dunyo etakchisi SSSR, socialistik sistema va “Sovuq urush” siyosati barham topdi. Varshava Shartnomasi bloki tarqalib ketdi, yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi, SSSR parchalangach 15 ta mustaqil davlat, jumladan O`zbekiston davlati bunyod etildi.

Xalqaro vaziyatda tub o`zgarishlar sodir bo`lsada dunyo tinchligiga tahdid soluvchi xavf va ziddiyatlar saqlanib qoldi. Mintaqaviy mojarolar tufayli 30 mln.ga yaqin odam boshqa mamlakatlarga qochoq sifatida ketishga majbur bo`ldi. Xalqaro terroristlarning O`zbekiston, AQSH, Rossiya va boshqa mamlakatlarda sodir etgan terrorchilik urinishlari dunyo ahlini tashvishlantirmoqda. Ommaviy qirg`in qurolining saqlanayotganligi, yadro quroliga ega bo`lgan davlatlarning ko`payishi (Hindiston, Pokiston) dunyo uzra umumiy xavfsizlikka jiddiy tahdid bo`lib qolmoqda.

Geografik-siyosiy jihatdan O`zbekiston Markaziy Osiyoning transport, energetika, suv tizimi markazida joylashgan. Geosiyosiy jihatdan O`zbekistonga qiyinchilik tug`diruvchi omillar ham mavjud. O`zbekiston Fors ko`rfazi, Kaspiy dengizi va Tarim havzalarining neft va gazga boy konlari joylashgan yarim halqaning strategik markazida joylashgani uchun energiya taqchilligi sharoitida ko`p davlatlarning bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlari bu hududda to`qnashmoqda.

Qora, Boltiq, Yapon, Shimoliy dengizlariga chiquvchi qisqa yo`l 3 ming km.ni tashkil etadi, bu O`zbekistonning iqtisodiy aloqalarini chegaralaydi va mahsulotlarning raqobatga bardosh berishiga salbiy ta`sir etadi.

Mustaqil tashqi siyosat yuritish qoidalarini I.Karimov “O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li” va boshqa asarlarida belgilab berdi. Tashqi siyosatning asosiy qoidalari Konstitusiyaning 17-moddasida aniq belgilandi va qonunlashtirildi. Tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarni tartibga soladigan “O`zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to`g`risida”, “Chet el investisiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to`g`risida”, “Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida” qonun va normativ hujjatlar faol hamkorlik uchun huquqiy kafolat yaratdi.

Tashqi aloqalarni ta`minlaydigan Tashqi ishlar vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, ixtisoslashtirilgan tashqi savdo firmalari tashkil etildi. Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti, O`zbekiston Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasida tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlash yo`lga qo`yildi.

O`zbekiston mustaqilligini dunyo davlatlari tan oldi va 120 tasi bilan diplomatik, siyosiy va madaniy aloqalar o`rnatildi. Toshkentda 43 mamlakatning elchixonasi ochildi, O`zbekistonda 88 xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning, 24 hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarning vakolatxonalari faoliyat ko`rsatmoqda. O`zbekiston elchixonalari va konsulliklari dunyoning 30 dan ortiq davlatda ishlab turibdi.

BMTga O`zbekiston 1992 yil 2 martda qabul qilindi. Toshkentda 1993 yil 24 oktyabrda BMTning vakolatxonasi ochildi va ish boshladi. I.Karimov 1993 yil 27 sentyabrda BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida ma`ruza qildi va unda O`zbekiston nomidan Markaziy Osiyoda xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlik masalalari bo`yicha BMTning Toshkentda doimiy ishlovchi seminarini chaqirish, narkobiznesga qarshi kurashish, Orol muammosini hal etish bo`yicha taklif kiritildi.

O`zbekiston BMTning ixtisoslashgan muassasalari: Xalqaro telekommunikasiya uyushmasi, Xalqaro taraqqiyot assosiasiyasi, Qochoqlar ishi bo`yicha oliy qo`mitasi, Jahon sog`liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro fuqaro

aviyasiyati tashkiloti, Xalqaro atom energiyasi agentligi, Aholi joylashish jamg'armasi, Narkotik moddalarni nazorat qilish dasturi, Sanoat taraqqiyoti tashkiloti, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkilotiga a'zo bo'ldi.

BMT vakolatxonasi yordamida 1994 yil oktyabr boshida Toshkentda bo'lgan jahon sayyohlik tashkilotining "Ipak yo'li" xalqaro yig'ilishi jahon sayyohlik va tijorat ishlarida O'zbekiston mavqeini yanada ko'tardi. O'zbekiston tashabbusi va BMT rahnamoligida 1995 yil 15-16 sentyabrda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik masalalariga bag'ishlangan Toshkent kengash-seminari bo'ldi, unda 31 davlat va 6 xalqaro tashkilotdan kelgan muxtor vakillar ishtirok etdi. I.Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida (1993 y. 27 sentyabr) Markaziy Osiyoni yadro qurolidan xoli zonaga aylantirish g'oyasini ilgari surgan edi.

Toshkentda 1997 yil 15-16 sentyabrda "Markaziy Osiyo – yadro qurolidan xoli zona" mavzusida xalqaro konferensiya bo'ldi. Unda 56 davlat va 16 xalqaro tashkilotdan vakillar ishtirok etdi. BMTga a'zo davlatlar ushbu masala yuzasidan 2006 yil imzolagan shartnoma 2009 yil martdan kuchga kirdi. I.Karimov BMT Bosh Assambleyasining 1995 yil oktyabr-noyabrda bo'lgan 50- yubiley sessiyasida BMT faoliyatini yaxshilashga doir takliflarni bayon etdi.

O'zbekistonning BMTga yo'llagan Afg'oniston muammosini tinch yo'l bilan hal qilish masalasida muloqot guruhi tashkil etish haqidagi taklifi asosida 1997 yil BMT homiyligida "6+2" guruhi tashkil etildi. BMT homiyligida Toshkentda 1999 yil 19-20 iyulda afg'on mojarosini hal etish bo'yicha "6+2" guruhining yig'ilishi bo'ldi, unda Toshkent deklarasiyasi qabul qilindi. I.Karimov 2010 yil 22 sentyabrda BMT sammiti Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisida Afg'onistonda tinchlik o'rnatish bo'yicha ilgari tanlangan yo'l kutilgan natija bermaganligini ta'kidladi.

O'zbekiston 2008 yil BMT shofeligida 6+3 muloqot guruhini tuzishni taklif etdi, uning mohiyati - afg'onistonliklar o'z muammolarini o'z manfaatlari va an'alaridan kelib chiqqan holda Afg'onistonga chegaradosh 6 mamlakat + AQSH, Rossiya, NATO ko'magida o'zlari hal etishi. Toshkentda 2000 yil

oktyabrda Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash, giyohvand moddalar tijorati, uyushgan jinoyatchilik va terrorizmga qarshi kurash mavzusida xalqaro konferensiya bo'ldi.

I.Karimov tashabbusi bilan 2001 yil BMT Xavfsizlik Kengashining terrorizmga qarshi kurash bo'yicha maxsus qo'mitasi ta'sis etildi. O'zbekistonga 2002 yil 18-20 oktyabrda BMT Bosh kotibi Kofe Annanning va 2010 yil aprelda BMT Bosh kotibi Pan Gi Munning tashriflari mamlakatimizning xalqaro hamjamiyatdagi obro'yi ortib borayotgani dalilidir.

YUNESKO bilan O'zbekistonning munsabatlari mustahkamlanib bormoqda. YUNESKO - BMT homiyligidagi ta'lim, fan va madaniyat bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilot. O'zbekistonning YUNESKOga a'zolikka qabul qilish marosimi 1993 yil 29 oktyabrda YUNESKOning Parijdagi qarorgohida bo'ldi. 29 oktyabrda Ulug'bek tavalludining 600 yilligini nishonlash YUNESKO dasturiga kiritildi. 1994 yil oktyabrda Parijda Ulug'bek haftaligi tantana bilan o'tdi. YUNESKOning jahon madaniy qadriyatlar ro'yxatiga Xiva va Buxoro kiritildi, bu ro'yxatda 411 ta ob'ekt bor.

YUNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston milliy komissiyasi 1994 yil dekabrda tashkil etildi. U idoralararo organ bo'lib, tarkibiga ta'lim, fan, madaniyat va axborot sohasidan 49 kishi a'zo bo'ldi. YUNESKO Markaziy Osiyo taraqqiyotini o'rganish va tiklashga ahamiyat bermoqda "Ipak yo'li – muloqot yo'li" deb nomlangan yirik tadqiqotda Markaziy Osiyoga 1-darajali ahamiyat berildi. YUNESKO qaroriga binoan 1995 yil iyulda YUNESKO Bosh direktori Federiko Mayorning O'zbekistonga tashrifi chog'ida Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro instituti tashkil etildi va ochildi.

YUNESKO Amir Temur tavalludining 660 yilligini 1996 yil oktyabrda nishonladi, Parijda 1 haftalik xalqaro anjuman bo'ldi. SHahrisabz YUNESKOning madaniy qadriyatlar ro'yxatiga kiritildi. BMT, YUNESKO, xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlar elchilari va vakillari 1997 yil 19-20 oktyabrda Buxoro va Xiva 2500 yilligi tantanalarida ishtirok etdilar.

O'zbekiston BMT doirasidagi: Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro mehnat tashkiloti, Jahon intellektual mulk tashkiloti, Xalqaro bolalar jamg'armasi (YUNISEF), Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro olimpiya qo'mitasi, Xalqaro avtomobilchilar ittifoqi kabi *ixtisoslashgan muassasalar* a'zosi va ular bilan hamkorlik qilmoqda.

O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integrasiyalashuvida Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporasiyasi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki ko'maklashmoqda. Xalqaro savdo markazi (YUNKTAD), Tariflar va savdo Bosh bitimi (GATT) bilan hamkorlik qilinmoqda.

EXHT – Evropa Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotiga O'zbekiston 1992 yil fevralda a'zo bo'lib kirdi. EXHT - dunyoda tinchlikni mustahkamlash, inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha katta tadbirlarni amalga oshirmoqda. I.Karimov 1992 yil 9-10 iyulda EXHTning majlisida nutq so'zladi. Kengashning 10 iyulda bo'lgan majlisiga raislik qildi. EXHT faoliyatining barcha qirralariga oid masalalar 1994 yil sentyabr oxirida Toshkentda EXHTning umumiy masalalarga bag'ishlangan xalqaro anjumanida ko'rib chiqildi. EXHT atrof-muhitni qayta tiklash bo'yicha Toshkentda va Urganchda seminarlar o'tkazdi va Orol muammosini hal qilishga ko'maklashmoqda. EXHTning aloqalar bo'yicha mintaqaviy byurosi 1995 yil iyulda Toshkentda ochildi.

EXHTning 1996 yil dekabrda Lissabon sammitida XXI asr arafasida yalpi xavfsizlik modelini yaratish xususida munozara bo'ldi. O'zbekistonning mojoro yuz berib turgan hududga yashirincha qurol etkazishni to'xtatish, EXHTning Markaziy Osiyoda faoliyatini kuchaytirishga oid takliflari ma'qullandi va Lissabon deklarasiyasida hujjatlashtirildi. I.Karimovning xalqaro terrorchilikka qarshi kurashuvchi xalqaro markaz tuzish haqidagi taklifi ham 1999 yil noyabrda bo'lgan Istanbul sammitida ma'qullandi. EXHT bilan O'zbekiston hamkorligi o'sib borayotganligiga 2002 yil 6-7 aprelda EXHT Bosh kotibi Y.Kubishning O'zbekistonga tashrifi yaqqol misol bo'ladi.

O'zbekiston ko'pgina mintaqaviy tashkilotlar va NATOning “Tinchlik dasturi”, Islom konferensiyasi tashkiloti, Qo'shilmaslik harakati bilan hamkorlik

qilmoqda. O'zbekiston ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha Vena konvensiyasiga, Monreal Protokoliga, atrof-muhitga ta'sir etuvchi vositalarni taqiqlovchi konvensiyaga, yadro qurolini tarqatmaslik haqidagi shartnomaga qo'shilgan.

“**Shanxay forumi**” yoki “SHanxay beshligi” tashkiloti 1996 yil Shanxayda, 1997 yil Mokvada bo'lgan Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston rahbarlari sammitida tuzilgan edi. “Shanxay forumi”ga O'zbekistonning to'la huquqli a'zo bo'lishi to'g'risida bayonot 2001 yil 14-15 iyunda Xitoyda bo'lgan Shanxay sammitida imzolandi, uning ishida I.Karimov qatnashdi. “Shanxay forumi”ga O'zbekistonning kirishi munosabati bilan uning nomi *Shanxay Hamkorlik tashkiloti* – ShHT deb o'zgartirildi, O'zbekiston uning asoschilaridan biri bo'ldi. Sammit yakunida (2001, iyun) Shanxay Hamkorlik tashkiloti tuzish to'g'risida deklarasiya hamda terrorchilik, ayirmachilik va ekstremizmga qarshi kurash borasidagi Shanxay konvensiyasi imzolandi.

ShHT doirasida a'zo mamlakatlar tuzgan Tashqi ishlar vazirlarining Kengashi, Mudofaa vazirliklarining Kengashi faoliyat yuritmoqda. Hamkorlik faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida a'zo davlatlarning Milliy muvofiqlashtiruvchilar Kengashi (MMK) tashkil etildi. MMK 2001 yil iyunda Tashqi ishlar vazirlari imzolagan nizom asosida ishlamoqda. CHegara xizmatlari - terrorchilik, g'ayriqonuniy muhojirlik, narkotik moddalar kontrabandasiga qarshi kurash bo'yicha harakatlarni muvofiqlashtirish masalalari 2002 yil 24 aprelda Almatida bo'lgan a'zo davlatlar chegara xizmatlari rahbarlarining uchrashuvida kelishib olindi.

ShHTga a'zo mamlakatlar davlat boshliqlarining Sankt-Peterburg sammiti yakunida ShHTga a'zo davlatlar rahbarlarining Deklorasiyasi, tashkilotning ta'sis hujjati – ShHT Xartiyasi, ShHTga a'zo davlatlar o'rtasida Mintaqaviy antiterror tuzilmasi haqidagi bitim imzolandi. ShHTning doimiy idoralari – Pekinda Kotibiyat va Toshkentda Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (MATT) ijroiya qo'mitasini ishga tushirishga 2003 yil 29 mayda Moskva sammitida qaror qilindi, bu tashkilotlar 2004 yil yanvardan ish boshladi. Ko'p tomonlama hamkorlikning

uzoq muddatli Dasturi 2003 yil sentyabrda Pekinda boʻlgan ShHT davlatlari hukumat boshliqlari (bosh vazirlar) Kengashining qarori bilan ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

ShHTga aʼzo davlatlar rahbarlarining 2004 yil 17 iyunda Toshkent Sammitida ikki asosiy masala – xavfsizlik va savdo-iqtisodiy hamkorlik boʻyicha muzokara boʻldi. Unda 2004 yil martda Oʻzbekistonda sodir etilgan terrorchilik harakati butun Markaziy Osiyo mintaqasida vaziyatni izdan chiqarishga qaratilgani qayd etildi. Sammit yakunida tashkilot va uning organlari faoliyatiga doir jami 10 ta hujjat: Toshkent deklarasiyasi, ShHTning vakolatlari va immunitetlari toʻgʻrisidagi konvensiya, Narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda hamkorlik toʻgʻrisidagi bitim imzolandi.

Toshkentda 2010 yil 11 iyunda ShHT Davlat rahbarlari kengashining 10-majlisida mehmon va kuzatuvchi maqomida Turkmaniston, Pokiston, Moʻgʻuliston Prezidentlari, hamda Eron va Hindiston tashqi ishlar vazirlari ishtirok etdi.

Tayanch soʻzlar: BMT, K.Annan, Pan Gi Mun, BMT Bosh Assambleyasi 48-sessiyasi, “6+2” guruhi, YUNESKO, F.Mayor, “Ipak yoʻli–muloqot yoʻli”, EXHT, Y.Kubish, “Tinchlik dasturi”, Shanxay Hamkorlik tashkiloti.

Oʻzbekistonning MDH va Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorligi

Sobiq Ittifoq (SSSR) 1991 yil 19-22 avgust voqealaridan keyin siyosiy inqirozga uchradi va parchalana boshladi, respublikalar birin-ketin oʻzlarini mustaqil davlat deb eʼlon qildilar. Minskda 1991 yil 8 dekabrda uch slavyan respublikasi – Rossiya, Ukraina, Belorus rahbarlari – B.Elsin, L.Kravchuk, S.SHushkevich Belovejskaya Pushchada *Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi (MDH)*ni tuzish toʻgʻrisida SHartnoma imzoladi.

Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston prezidentlari 1991 yil 13 dekabrda Ashgabatda uchrashdi. Uchrashuvda Minskda imzolangan MDH haqidagi shartnoma yuzasidan Bayonat qabul qilindi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi 1991 yil 21 dekabrda tashkil topdi. Almati kengashida 11 davlat: Rossiya (Elsin), Ukraina (Kravchuk), Belarus (SHushkevich), Qozog'iston (Nazarboev), O'zbekiston (Karimov), Qirg'iziston (Akaev), Tojikiston (Nabiev), Turkmaniston (Niyozov), Ozarbayjon (Musalibov), Armaniston (Ter-Petrosyan), Moldova (Snegur) boshliqlari Protokol imzolab MDH muassisi bo'ldi va Almati deklarasiyasi qabul qilindi.

Moskvada 1992 yil fevralda bo'lgan MDH davlatlari boshliqlarining kengashida: ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish sohasida o'zaro aloqalar haqida; hududlardan yuklarni soliqlarsiz o'tkazish haqida; gidrometeorologiya sohasidagi o'zaro aloqalar haqida bitimlar, temiryo'l transportida yo'lovchi va yuk tashishning yagona tarifi haqida ahdnoma imzolandi.

Kievda 1992 yil 20 martda MDH davlatlari boshliqlari Sobiq Ittifoq mulki, davlat banki, qarzlar, arxivi haqida muhokama qildi. Davlatlar chegaralarini va hamdo'stlikning dengiz iqtisodiy zonalarini qo'riqlash haqida bitim imzolandi.

Toshkentda 1992 yil 15 mayda bo'lgan MDH davlatlari rahbarlarining Kengashida moliyaviy hamkorlik, havo bo'shlig'idan foydalanish, kosmik dasturlarni bajarish, yagona byudjetni shakllantirish, chegara qo'shinlarini pul bilan ta'minlash tartibi, kollektiv xavfsizlik, yagona axborot makoni kabi masalalar muhokama qilindi.

Minskda 1993 yil yanvarda MDH davlatlari boshliqlarining Kengashida MDHning Nizomi imzolandi va MDHni huquqiy rasmiylashtirish jarayoni yakunlandi. MDH davlatlari boshliqlarining Ashgabatda 1993 yil 24 dekabrda bo'lgan Kengashida davlatlararo "Mir" telekompaniyasi faoliyatini ta'minlash va dolzarb masalalar haqida bitim imzolandi.

Moskvada 1994 yil 21 oktyabrda MDH davlatlari boshliqlarining 16-Kengashida 10 ga yaqin masalalar muhokama qilindi: asosiy e'tibor MDH mamlakatlarining iqtisodiy integrasiyasiga doir masalaga qaratildi, Kengashda

Iqtisodiy ittifoqning Davlatlararo iqtisodiy qo`mitasi (DIQ) tuzildi. 1991-1999 yy. MDH davlat boshliqlarining 25 ga yaqin kengashi bo`lib o`tdi; ularda hamma sohalarga oid 1300 ga yaqin masalalar muhokama etilib, hujjatlar imzolandi.

MDH davlatlari boshliqlarining 2000 yil 24-25 yanvarda Moskva Sammitida Rossiya davlat boshlig'i V.Putin hamdustlik davlatlari boshliqlari kengashining raisi etib saylandi, Ukraina Bosh vaziri V.Yushenko MDH mamlakatlari hukumat boshliqlari kengashining raisi etib saylandi. MDH davlatlari boshliqlarining 2000 yil 21 iyunda Moskva Sammitida MDH doirasida erkin savdo zonasi barpo etish va integrasiyani faollashtirish yuzasidan 2005 yilgacha Hamdo`stlikni rivojlantirish Dasturi muhokama qilindi. MDH tashkil etilgan kunning 10 yilligiga bag'ishlangan yubiley Sammiti Moskvada 2001 yil 29-30 noyabrda bo`ldi; sammit qatnashchilari Afg'onistondagi voqealar to`g`risida Bayonot qabul qildi.

Rossiya Federasiyasi va O`zbekiston 1992 yil 30 mayda I.Karimovning Rossiyaga tashrifi paytida davlatlararo munosabatlarning asoslari, do`stlik va hamkorlik to`g`risida shartnoma imzoladi. Shartnoma ikki davlat o`rtasida hamkorlikni rivojlantirishga huquqiy asos soldi, diplomatik aloqalar o`rnatildi, elchixonalar ochildi. Rossiya Prezidenti B.Elsinning 1993 yil martda O`zbekistonga tashrifi paytida ikki davlat o`rtasida aloqalarni yanada mustahkamlashga ahdlashildi; 19 martda madaniyat, fan va texnika, ta'lim, sog'liqni saqlash, axborot, sport va turizm sohasida hamkorlik qilish to`g`risida bitimlar imzolandi.

I.Karimovning 1994 yil martda Rossiyaga tashrifi yakunida O`zbekiston va Rossiya o`rtasida hamkorlikni rivojlantirish va chuqurlashtirish to`g`risida deklarasiya imzolandi. Shuningdek iqtisodiy integrasiyani chuqurlashtirish va harbiy hamkorlik to`g`risida shartnoma imzolandi.

Rossiya hukumati raisi V.Chernomirdinning 1995 yil 26-28 iyunda O`zbekistonga safari chog`ida ikki davlat o`rtasida hamkorlikni yanada kengaytirish to`g`risida memorandum; 1996-1997 yy. iqtisodiy hamkorlikning asosiy prinsiplari va yo`nalishlari to`g`risida; "Ilyushin" transnasional moliya-sanoat qo`shma guruhini barpo etish haqida; oliy ta'lim sohasida va ilmiy-texnik

hamkorlik, Zominda “Supa” xalqaro radioastronomik observatoriyasini tashkil etish, jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlikni kuchaytirish haqida bitimlar; tashqi ishlar vazirliklari o`rtasida hamkorlik dasturi imzolandi.

V.Putin Prezident bo`lgach Rossiya-O`zbekiston hamkorligini yangi bosqichga ko`tardi. U qisqa muddatda 2 marta - 1999 yil 10-11 dekabrda va 2000 yil 18-19 mayda O`zbekistonga keldi. O`zbekiston bilan Rossiya o`rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2000 yil 1 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi. O`zbekistonda 527 ta Rossiya qo`shma korxonasi, Rossiyada 293 ta O`zbekiston qo`shma korxonasi ishlamoqda.

I.Karimovning 2002 yil 3-5 mayda Rossiyaga tashrifi chog`ida O`zbekiston va Rossiya o`rtasida 2001-2003 yillarga mo`ljallangan hamkorlik to`g`risida hujjatlar qabul qilindi. I.Karimov va V.Putinning Qo`shma bayonati, chegara bo`yicha hamkorlik shartnomasi imzolandi. I.Karimovning 2004 yil aprelda Rossiyaga, V.Putinning 2004 yil iyunda O`zbekistonga tashrifi Rossiya-O`zbekiston o`rtasidagi hamkorlikni yangi pog`onaga ko`tardi. O`zbekiston va Rossiya o`rtasida 2004 yil 16 iyunda strategik sheriklik to`g`risida 15 moddadan iborat bitim imzolandi.

O`zbekiston-Rossiya o`rtasida 2005 yil 14 noyabrda Moskvada “Ittifoqchilik munosabatlari to`g`risida shartnoma” imzolandi va kuchga kirdi. Prezident D.Medvedovning taklifiga binoan I.Karimovning 2010 yil 19-20 aprelda Rossiyaga tashrifi jarayonida ikki davlat o`rtasidagi savdo-iqtisodiy va gumanitar hamkorlikni rivojlantirishga alohida e`tibor qaratildi. Ikki davlat munosabatlari 276 hujjatga tayangan holda rivojlanayotganligi qayd etildi. O`zbekistonda 843 ta, Rossiyada 385 ta O`zbek-Rossiya qo`shma korxonalari 2010 yil faoliyat ko`rsatdi.

Ukraina va O`zbekiston Respublikalari o`rtasida munosabatlarga asos solishda I.Karimovning 1992 yil avgustda Kievga tashrifi muhim ahamiyatga ega bo`ldi. 25 avgustda davlatlararo munosabatlarning asoslari, do`stlik va hamkorlik to`g`risida prezidentlar I.Karimov va L.Kravchuk shartnoma imzoladi. I.Karimovning 1994 yil 10-11 noyabrda Ukrainaga ikkinchi tashrifi, 1995 yil 20-

21 iyunda L.Kuchmaning O`zbekistonga tashrifi ikki davlat munosabatlarini yanada yuqori pog'onaga ko'tardi.

I.Karimovning 1999 yil oktyabrda Ukrainaga safari chog'ida O`zbekiston va Ukraina o`rtasida 1999-2008 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitim imzolandi. O`zbekiston va Ukraina o`rtasida 1992-2002 yy. barcha sohalar bo'yicha 130 dan ortiq hujjat imzolandi. O`zbekistonning Qora dengizdagi Ukraina bandargohlari orqali Evropa mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalari yo'lga qo'yildi. O`zbekistonda Ukraina sarmoyalari ishtirokida 20 ta qo'shma korxona barpo etildi.

Belorus va O`zbekiston Respublikalari o`rtasida davlatlararo aloqalarga Belarus Oliy Kengashi raisi S.SHushkevichning 1991 yil 6 noyabrda O`zbekistonga tashrifi asos soldi. Belarus prezident A.Lukoshenkoning 1994 yil 21-22 dekabrda Toshkentga tashrifi paytida davlatlararo, hukumatlararo hamda har ikki davlat muassasalari o`rtasida qachon 18 ta hujjat imzolandi.

Moldova va O`zbekiston Respublikalari 1995 yil 30-31 martda I.Karimovning Moldovaga safari chog'ida prezident M.Snegur bilan muzokaralar nihoyasida do'stona hamkorlik to'g'risida shartnoma imzoladi.

Gruziya va O`zbekiston o`rtasida qadimiy aloqalarni tiklashda 1995 yil 5 sentyabrda Gruziya davlat rahbari va parlament raisi E.SHevarnadzening O`zbekistonga tashrifi chog'ida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi. Hamkorlik to'g'risida 20 dan ziyod hujjatlar imzolandi. Mazkur bitimni ro'yobga chiqarishda I.Karimov Gruziyaga tashrifi chog'ida E.SHevarnadze bilan 1996 yil mayda hamkorlikni kengaytirish va chuqurlashtirish to'g'risida deklarasiya imzoladi. Ikki davlat o`rtasida 15 ga yaqin bitimlar imzolandi.

Ozarbayjon va O`zbekiston o`rtasida 1996 yil 27 mayda I.Karimov Ozarbayjonga tashrifi paytida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi hamda aloqalar yo'lga qo'yildi. 20 ga yaqin hujjatlar imzolandi.

Latviya va O`zbekiston o`rtasida I.Karimovning 1995 yil Latviya Respublikasiga tashrifi chog'ida I.Karimov va G.Ulmanis do'stlik va hamkorlik

to'g'risida shartnoma imzoladi; G.Ulmanisning 1996 yil 23 mayda O'zbekistonga safari ikki mamlakat o'rtasida aloqalarni yanada chuqurlashtirdi.

Litva va O'zbekiston o'rtasida 1995 yil iyunda I.Karimovning Litvaga tashrifi chog'ida A.Brazauskas bilan ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirish to'g'risida qo'shma deklarasiya imzolandi. I.Karimovning 2002 yil 23-25 sentyabrda Litvaga tashrifi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarni yangi bosqichga ko'tardi.

Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar: Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan hamkorlik, do'stlikni mustahkamlash O'zbekiston tashqi siyosatining ta'sirli yo'nalishlaridan biridir. Sobiq Ittifoq mavjudligi, uning ahvoli yomonlashib borayotgan sharoitda 1990 yil iyunda Almatida Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlarining **1-uchrashuvi** bo'ldi. Davlat boshlari har yili uchrashishga ahdlashdilar. Almatida 5 ta respublika davlat boshliqlari: I.Karimov, N.Nazarboev, A.Masaliev, Q.Mahkamov, S.Niyozov O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlariga *Murojaatnoma* hamda respublika rahbarlari *Bayonati*ni imzoladi.

Markaziy Osiyo davlatlari prezidentlarining navbatdagi uchrashuvi 1991 yil 13-15 avgustda Toshkentda bo'ldi. Unda uchrashuv yakunlari xususida *Axborot* va respublikalararo *Maslahat kengashi* tuzish haqida bitim imzolandi.

O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston davlat boshliqlarining 1991 yil 13 dekabrda Ashgabatda uchrashuvida *Tajan-Seraxs* temiryo'l qurilishi bo'yicha bitim imzolandi. Uni O'zbekiston (Karimov), Qozog'iston (Nazarboev), Qirg'iziston (Akaev), Turkmaniston (Niyozov) prezidentlari imzoladi. CHernobil va **Orol** fojiasini tugatish haqida qaror qabul qildi.

O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston prezidentlari yig'ilishi I.Karimov tashabbusi bilan 1993 yil 4 yanvarda Toshkentda bo'ldi. Unda **Markaziy Osiyo** atamasi tilga olindi va bundan keyin Markaziy Osiyo deganda O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'iston tushuniladigan bo'ldi. Toshkent uchrashuvida *Tojikistonda* 1992 yil boshlangan *urush* haqida fikr almashindi va bir-biriga *elchilar* yuborishga qaror qilindi. Uni 1993 yil 1 fevralgacha hal qilish tashqi ishlar vazirliklariga topshirildi. Uchrashuvda *Orolni saqlab qolish xalqaro*

jamg'armasini tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi va jamg'arma majlislarini Qizil O'rda, Nukus va Tashovuzda o'tkazish zarur deb topildi.

Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlarining anjumani 1993 yil martda Qizil O'rdada Rossiya delegatsiyasi ishtirokida bo'ldi. Orol dengizi bilan shug'ullanuvchi *Davlatlaro kengash* va Orolni qutqarish *xalqaro jamg'armasi* ta'sis etildi. Qatnashchilar Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston va Rossiya nomidan BMT Bosh kotibi Butros G'oliyga maktub yo'lladi. Unda Orolbo'yi muammolarini hal qilishga xalqaro hamjamiyatning e'tiborini jalb qilish haqida uni xabardor qildi.

Orol bilan shug'ullanuvchi Davlatlaro kengash va Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining qo'shma majlisi 1993 yil avgustda Nukusda bo'ldi. Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlarining 1994 yil 11 yanvarda Nukusda Rossiya delegatsiyasi (Yu.Yakovlev, Bosh vazir o'rinbosari) ishtirokida bo'lgan konferensiyada Orolni qutqarish bo'yicha Davlatlaro kengash *Nizomi* tasdiqlandi.

Yagona iqtisodiy makon to'g'risida shartnoma 1994 yil 16 yanvarda O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida imzolandi. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston o'rtasida 1994 yil 30 aprelda Cho'lponota shahrida yagona iqtisodiy makon to'g'risida uch tomonlama shartnoma imzolandi. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston prezidentlari 1994 yil iyul boshida Almati uchrashuvida o'zaro *integratsiyani kuchaytirish* bo'yicha bitim imzoladi. Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki (Sentraz bank) tashkil etildi, natijada *Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati (MOIH)* tashkil topdi.

O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston prezidentlari 1995 yil 14 aprelda Chimkentda uchrashuvida Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasini *jadallashtirish* bo'yicha hujjat (kommyunike) imzoladi, bu borada 2000 yilgacha dastur ma'qullandi. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston davlatlararo kengashining 1995 yil 15 dekabrda Janbulda bo'lgan majlisida integratsiya dasturida 53 ta loyihalar ishlab chiqildi, uch davlatning *tinchlikni saqlash kollektiv bataloni* shakllantirildi.

O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston davlat boshliqlari kengashi 1997 yil 9-10 yanvarda Bishkekda bo'ldi. Unda 3 qardosh davlatlar o'rtasida **abadiy do'stlik** haqida shartnoma imzolandi. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston prezidentlari 1997 yil 12 dekabrda Astanada bo'lgan kengashda *xalqaro konsorsiumlar* tuzish bo'yicha 3 mamlakat hamkorligi tamoyillari konsepsiyasini ma'qulladi.

Tojikiston Respublikasi Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyatiga 1998 yil a'zo bo'lib kirdi. Toshkentda 2000 yil 20-21 aprelda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston prezidentlari uchrashuvi bo'ldi. 4 davlat prezidentlari xalqaro terrorizm, siyosiy va diniy ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida shartnoma imzoladi. Markaziy Osiyo davlatlari hamkorlik sohasida 200 dan ortiq hujjat imzolagan bo'lsada, bu masalaga tegishli hujjat yo'q edi.

Markaziy Osiyo iqtisodiy hamjamiyati davlat boshliqlari 2000 yil 14 iyulda Dushanbeda bo'lgan kengashda Sirdaryo va Amudaryo suv-energetika zaxiralaridan foydalanish, MOIHning 2002 yilgacha muddatda yagona iqtisodiy makonni yaratish dasturi to'g'risida, 2005 yilgacha integrasiyani rivojlantirish strategiyasi haqida qarorlar qabul qildi.

MOIH davlatlari boshliqlari 2001 yil Toshkent kengashida MOIH tashkilotini to'xtatishga qaror qildi va I.Karimov taklifiga binoan MOIH negizida *Markaziy Osiyo Hamkorligi (MOH)* tashkilotini tuzishga kelishdi. Markaziy Osiyo davlatlari boshliqlari 2002 yil 28 fevralda Almati uchrashuvida MOHni ta'sis etish to'g'risida shartnoma imzoladi. MOH huquqiy jihatdan rasmiylashdi, uning raisi etib I.Karimov saylandi, unga 4 ta mamlakat a'zo bo'ldi.

MOH tashkilotiga a'zo davlatlar boshliqlarining 2002 yil 6-7 iyulda Oqtov (Qozog'iston), 5-6 oktyabrda Dushanbe, 27 dekabrda va 2004 yil 28 mayda Astana *Sammitlari*; 2002 yil noyabrda Toshkentda MOHga a'zo davlatlar parlamentlari rahbarlari va ishbiarmonlarining *Forumlari* bo'ldi.

MOH tashkiloti davlat rahbarlarining 2005 yil 6-7 oktyabrda Sankt-Peterburg kengashida qilingan ishlar sarhisob qilinib, Markaziy Osiyo umumiy bozorini barpo etish konsepsiyasi tasdiqlandi. MOHning bu galgi sammiti

Evrosiyoda integrasiyalashuv jarayonidagi burilish nuqtasi bo'lib I.Karimov tashabbusi bilan MOH va Evrosiyo iqtisodiy hamjamiyati negizida *Evrosiyo Iqtisodiy Hamjamiyati (EOIH)*ni tuzishga qaror qilindi. Rossiya, Belarus, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston 1995 yil tuzgan Bojxona ittifoqi negizida EOIH tashkil topgan edi. EOIHning 2006 yil 24-25 yanvarda Sankt-Peterburg Sammitida **O'zbekiston** EOIHga a'zo bo'ldi.

Qozog'iston va O'zbekistonning ikki tomonlama munosabatlari 1992 yil 24 iyunda Turkistonda I.Karimovning tashrifi paytida N.Nazarboev bilan imzolagan "O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma" asosida mustahkamlanib bormoqda. O'zbekiston va Qozog'iston prezidentlari 1993 yil 10 noyabrda I.Karimov Almatiga safari paytida ikki mamlakat integrasiyasiga oid, iqtisodiy siyosatini muhokama qildi.

N.Nazarboevning 1994 yil 10-12 yanvarda O'zbekistonga tashrifi chog'ida ikki davlat Milliy banklari Toshkent va Almatida "O'zbekiston-Qozog'iston-O'zbekiston" Kliring palatalarini ochish to'g'risida bitim tuzildi. O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida 1998 yil 31 oktyabrda *abadiy do'stlik* shartnomasi imzolagan. Toshkentda 2000 yil 20-21 aprelda chegaralarni belgilab olishga bag'ishlangan ikki prezident uchrashuvi bo'ldi.

I.Karimovning 2001 yil 16-17 noyabrda Qozog'istonga tashrifi chog'ida O'zbekiston-Qozog'iston chegarasi to'g'risida shartnomani ikki davlat prezidentlari imzoladi. 2440 km. uzunlikdagi chegaraning 96 %i belgilab olindi. I.Karimovning 2002 yil 9 sentyabrda Astanaga tashrifi chog'ida "O'zbekiston-Qozog'iston chegaralarining alohida uchastkalari to'g'risida bitim" imzolandi.

Qirg'iziston va O'zbekiston o'rtasida "do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqida shartnoma" 1992 yil 29 sentyabrda Toshkentda I.Karimov va A.Akaev tomonidan imzolandi. I.Karimovning 1993 yil avgustda O'sh shahrida tashrifi paytida ikki davlat 1994-2000 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy integrasiyani rivojlantirish to'g'risida Bayonot imzoladi.

1994 yil 16 yanvarda I.Karimov Qirg'izistonda bo'ldi. Qirg'izistonda 2010 yil iyunda Prezident hokimiyati ag'darilishi, ekstremistik kuchlar uyushtirgan

millarlararo qonli voqealar sharoitida I.Karimov oqilona yo'l tutib 100 mingdan ortiq qochoqlarni qabul qildi.

Tojikiston va O'zbekiston o'rtasida o'rnatilgan aloqalarga Tojikistondagi 1992-1996 yillarda davom etgan birodarkushlik urushi salbiy ta'sir etdi. Moskvada 1997 yil Tojikiston hokimiyati bilan muxolifat o'rtasida tuzilgan milliy murosa haqidagi shartnoma tufayli Tojikistonning qo'shni mamlakatlar bilan aloqalari jonlandi.

O'zbekiston va Tojikiston munosabatlari 1998 yil 4 yanvarda I.Rahmonovning O'zbekistonga tashrifidan so'ng o'zining yangi, taraqqiyot davriga o'tdi. Ikki mamlakat o'rtasida yuk tashish, gaz etkazib berish, Tojikistonning qarzi bo'yicha hisob-kitob to'g'risida bitimlar imzolandi, shu vaqtgacha 30 dan ortiq hujjatlar imzolangan.

Turkmaniston va O'zbekiston o'rtasida 1991 yil ikki davlat prezidentlari "do'stlik va, hamkorlik haqida" shartnomani imzoladi. I.Karimovning 1993 yil 14-15 aprelda Turkmanistonga safari ikki davlat o'rtasidagi aloqalarni yanada kengaytirdi. 1996 yil 16 yanvarda CHorjo'y shahrida S.Niyozov va I.Karimov "O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqida shartnoma" imzoladi. 20 dan ortiq bitimlar imzolandi.

I.Karimovning 2007, 2010 yy. Turkmanistonga tashrifi, G.Berdimuhammedovning 2008 yil O'zbekistonga tashrifi chog'ida O'zbekiston va Turkmaniston o'rtasida iqtisodiy va Do'stona hamkorlik to'g'risida shartnoma va bitimlar imzolandi.

"Turkiston – umumiy uyimiz" degan g'oyani I.Karimov o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, tojik, turkman va mintaqada yashovchi barcha xalqlar o'rtasidagi qadimiy do'stlik aloqalarini yangi sharoitda mustahkamlashni nazarda tutib ilgari surdi. "Turkiston-umumiy uyimiz" deb nom olgan jamoatchilik harakati tashkil topdi. Toshkentda 1995 yil 21 noyabrda Markaziy Osiyo ziyolilari ishtirokida "Qardosh xalqlar uchrashuvi" mavzusida xalqaro qurultoy bo'lib o'tdi.

Tayanch soʻzlar: SSSR, Belovejskaya Pushcha, MDH, Yagona iqtisodiy makon, Markaziy Osiyo Hamkorligi, Evroosiyo Iqtisodiy Hamjamiyati, N.Nazarboev, abadiy doʻstlik shartnomasi, A.Akaev, I.Rahmonov, S.Niyozov, “Turkiston-umumiy uyimiz”.

Oʻzbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan aloqalari

Yaqin va Oʻrta Sharq hamda Arab mamlakatlari bilan Oʻzbekiston birinchi navbatda munosabatlar oʻrnatishga kirishdi. Negaki Oʻzbekistonning ruhi, dini, urf-odatlar va anʼanalari Osiyodagi mamlakatlar bilan yaqindir.

Turkiya birinchi boʻlib Oʻzbekiston mustaqilligini tan olgan. I.Karimov boshliq delegasiya 1991 yil 16-19 dekabrda Turkiyada boʻldi. I.Karimov Prezident T.Oʻzol, bosh vazir S.Demirel bilan uchrashib Oʻzbekiston va Turkiya oʻrtasida munosabatlarning asoslari va maqsadlari toʻgʻrisida shartnoma imzoladi. 1992 yil 28 aprelda Oʻzbekistonda Turkiya elchixonasi, Turkiyada Oʻzbekiston elchixonasi ochildi. Oʻzbekistonda Turkiya sarmoyadorlari ishtirokida 200 dan ortiq qoʻshma korxona barpo etildi.

Turkiya rahbarlari: *T.Oʻzol, S.Demerel, T.CHiller, M.Yilmazar, A.Sezerning* Oʻzbekistonga tashrifi chogʻida imzolagan hujjatlar hamkorlikni yanada chuqurlashtirdi. “Oʻzavtosanoat” va Turkiyaning “KochXolding” koserni 1996 yil iyunda Samarqandda “SamKoʻchavto” oʻzbek-turk qoʻshma korxonasini barpo etish toʻgʻrisida shartnoma tuzdi; sigʻimi oʻrtacha avtobuslar va 8 tonnagacha yuk koʻtaradigan yuk avtomobillarini yigʻish yoʻlga qoʻyildi.

Pokiston va Oʻzbekiston oʻrtasida aloqalarga 1992 yil 27-28 iyunda Pokiston Islom Respublikasi Bosh vaziri N.SHarifning Oʻzbekistonga tashrifi asos soldi; “Oʻzbekiston bilan Pokiston oʻrtasida munosabatlar va hamkorlik prinsiplari toʻgʻrisida” shartnoma imzolandi. 1992 yil 13-14 avgustda I.Karimovning Pokistonga, 1995 yil may va noyabrda Bosh vazir **B.Bxuttoning** Oʻzbekistonga tashrifi ikki davlat oʻrtasidagi hamkorlikni yangi pogʻonaga koʻtardi va kengaytirdi. Oʻzbekistonda Pokiston sarmoyalari ishtirokida 120 ta qoʻshma

korxona tuzilgan. “Tabani”, “Merkuriy”, “Metro”, “Laksan Taraka” kabi 19 ta yirik firma va kompaniya faoliyat ko`rsatmoqda.

Eron va O`zbekiston o`rtasidagi aloqalarga I.Karimovning 1992 yil 24-25 noyabrda Eron Islom Jumhuryatiga tashrifi asos soldi. “O`zbekiston va Eron o`rtasida munosabatlarning asoslari to`g`risida” deklarasiya imzolandi. Eron prezidenti **A.H.Rafsanjoni**ning O`zbekistonga 1993 yil 18 oktyabrda tashrifi ikki davlat aloqalarini yanada kengaytirdi, tranzit aloqalarni tartibga solish va xalqaro avtomobil qatnovi to`g`risida bitim imzolandi. Eron prezidenti **S.M.Hotami**ning 2002 yil 26 aprelda O`zbekistonga tashrifi paytida imzolangan hujjatlar ikki davlat o`rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini yanada boyitdi.

Pokiston, Eron va Turkiya tomonidan tuzilgan *Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO)*ga O`zbekiston ham 1992 yil a`zo bo`lib kirdi. O`zbekiston, Qozog`iston, Qirg`iziston, Turkmaniston, Eron, Turkiya, Pokiston davlatlari rahbarlari uchrashuvi 1992 yil 10 mayda Ashgabatda bo`ldi. Unda Transosiyo temiryo`lini vujudga keltirish maqsadida Tajan-Seraxs-Mashxad temiryo`li qurish haqida bitim imzolandi. Uzunligi 295 km bo`lgan Tajan-Seraxs-Mashxad temiryo`li 1992-1996 yy. qurildi va 1996 yil 12 mayda ochilish tantanalari bo`ldi. Unda 50 mamlakat vakillari qatnashdi, temiryo`lning 132 kilometri Turkmaniston hududida qurildi, uni qurishda o`zbekistonlik yo`lsozlar faol qatnashdi.

Saudiya Arabistoni, Misr Respublikasi bilan O`zbekiston munosabatlarining asoslari to`g`risida shartnoma I.Karimovning tashrifi chog`ida imzolandi. Ummon, Qatar va boshqa Arab mamlakatlari bilan O`zbekiston aloqalari rivojlanmoqda. O`zbekiston yoshlari Qohira, “Al-Azxor” va “Ayn Shams”; misrliklar Toshkent Texnika va Agrar universitetlarida tahsil olmoqda.

Hindiston va O`zbekiston o`rtasida “munosabatlar va hamkorlik prinsiplari to`g`risida” shartnoma 1993 yil 23-25 mayda Bosh vazir N.Rao O`zbekistonga tashrifi paytida imzolandi. I.Karimovning 1993 yil 17-19 avgustda, 2000 yil 1-3 mayda Hindistonga safarlari ikki mamlakat hamkorligini yuqori pog`onaga ko`tardi. 10 ga yaqin, jami 40 hujjatlar imzolandi. Hindistonning “TATA Projekte LTD” firmasi tomonidan Toshkentda qurilgan 600 o`rinli mehmonxona 1995 yil

25 avgustda ochildi. Hindiston bilan hamkorlikda 30 ga yaqin qo'shma korxona 2000 yil O'zbekistonda faoliyat ko'rsatmoqda.

Xitoy va O'zbekiston o'rtasida 1992 yil 2-3 yanvarda XXR tashqi iqtisodiy aloqa va tashqi savdo vaziri Li Lanzin Toshkentda bo'lgan kunlari diplomatik munosabatlar o'rnatildi va elchixonalar ochishga qaror qilindi. I.Karimovning 1992 yil 12-14 martda XXRga tashrifi ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikka asos soldi, 20 ga yaqin hujjatlar imzolandi.

XXR davlat Kengashi raisi **Li Pen** 1994 yil 18-20 aprelda O'zbekistonga tashrifi paytida O'zbekistonda tayyorlanayotgan IL-76 TD va IL-114 samolyotlarini Xitoy xarid qiladigan bo'ldi. I.Karimov 1994 yil 24-25 oktyabrda Xitoyga ikkinchi marta qilgan safarida muhim ahamiyatga molik bo'lgan hujjatlar: "Xitoy va O'zbekiston munosabatlarining asosiy prinsiplari, hamkorlikni rivojlantirish to'g'risida bayonnoma", ikki davlat o'rtasida konsullik shartnomasi imzolandi. 1998 yil tuzilgan "O'zbekiston-Xitoy do'stlik jamiyati" gumanitar hamkorlikni rivojlantirishga faol hissa qo'shmoqda.

I.Karimovning 1999 yil 8-10 noyabrda XXRga uchinchi marta safari chog'ida siyosat, iqtisodiyot, madaniyat, telekommunikasiya sohasida hujjatlar imzolandi. O'zbekiston-Xitoy munosabatlariga doir masalalar XXR Raisi **Xu Szintao** 2004 yil 14 iyunda va 2010 yil 9 iyunda O'zbekistonga tashrifi chog'ida ikki davlat boshliqlari uchrashuvida muhokama qilindi. Toshkentda 2005 yil Konfusiylar nomidagi institutni tashkil etish bo'yicha bitim imzolandi, jami 10 ta hujjat imzolandi. O'zbekistonda 78 ta O'zbekiston-Xitoy qo'shma korxonasi faoliyat ko'rsatmoqda.

Janubiy Koreya va O'zbekiston o'rtasida 1992 yil martda diplomatik aloqa o'rnatildi. I.Karimov 1992 yil 19 iyunda Janubiy Koreyaga bordi. "O'zbekiston va J.Koreya o'rtasida munosabatlar va hamkorlik asoslari to'g'risida" deklarasiya imzolandi, DEU Korporatsiyasi rahbariyati bilan Asakada avtomobil zavodi qurishga kelishildi. "O'zDEUavto" O'zbekiston – Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodini loyihalash, qurish ishlari 1992-1996 yy amalga oshirildi.

Zavod 1995 yil 25 martda avtomobil ishlab chiqarishni boshladi, O'zbekiston jahondagi avtomobil ishlab chiqaruvchi 28-mamlakat bo'ldi.

I.Karimov 1999 yil 4-6 oktyabrda J.Koreyaga tashrifi paytida yangi prezident **K.D.Jung** bilan XXI asrda yangicha ruhdagi sheriklik to'g'risida qo'shma bayonot imzoladi. "O'zDEUavto" zavodida Neksiya-2, Matiz avtomobillar ishlab chiqarish, Toshkentda DEU avtodvigatel ishlab chiqaruvchi korxona qurish haqida hujjat imzolandi. Koreyaning "Kobul Tekstayl" kompaniyasi ishtirokida Toshkent va To'ytepada qo'shma korxonalar barpo etildi. O'zbekistonda 70 dan ortiq Koreya hamkorligida qo'shma korxona barpo etildi.

Yaponiya va O'zbekiston o'rtasida 1992 yil o'zaro diplomatik aloqalar o'rnatildi. Yaponiya 1991 yildayoq O'zbekiston mustaqilligini tan oldi. I.Karimovning 1994 yil 16-19 mayda Yaponiyaga tashrifi paytida "O'zbekiston va YAponiya o'rtasida munosabatlarning asosiy prinsiplari haqida" qo'shma bayonot imzolandi. O'zbek delegasiyasi "Panasonik" konsernida bo'lib, uning rahbariyati bilan O'zbekistonda filial ochishga kelishildi.

O'zbekistonda Yaponiyaning Misui, Misubisi, Itochu, Sumitoto, Tomen, Marubeni, Nishe Ivai kabi mashhur korporasiyalarining doimiy vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonga Yaponiya 156,1 mln. dollar beg'araz yordam berdi. O'zbekistonga 1999 yil aprel, 2001 yil mayda Yaponiyaning "Keydzay Doyukay" Korporativ rahbarlar uyushmasining prezidenti Koichi Minaguchi boshchiligidagi delegasiyasi tashrif buyurdi. Bu uyushma eng yirik korporasiya va kompaniyalarning 1600 ga yaqin rahbar xodimlaridan tashkil topgan.

I.Karimov 2002 yil 28-31 iyulda Yaponiyaga tashrifi paytida bosh vazir *Dzunitiro Koidzumi* va imperator **Akixito** bilan uchrashdi, jami 14 ta hujjat imzolandi. YAponiyaning "Isuzu Motors" kompaniyasi bilan hamkorlikda Samarqand avtomobil zavodida "Isuzu" rusumli avtobuslar, yuk, chiqindi tashish mashinalari, ko'tarma kranlar ishlab chiqarilmoqda. I.Karimov Tokiodagi "Vaseda" va "Soka" universitetlarida bo'ldi, unga mazkur universitetlarning faxriy doktori unvonlari berilgan. "Soka" universitetida A.Navoiy haykali o'rnatilgan.

I.Karimov O`zbekistonning “Do`stlik ordeni”ni “Vaseda” universiteti rektori *Takayasi Okushima* va arxeolog olim *Kyudzo Katoga* taqdim etdi.

I.Karimov 2011 yil 8-10 fevralda Yaponiyaga tashrifi chog`ida bosh vazir *N.Kan* va imperator *Akixito* bilan uchrashdi. O`zbekistonda 10 dan ortiq O`zbekiston-Yaponiya qo`shma korxonasi barpo etildi. Yaponiya granti asosida 2000-2010 yy. o`zbekistonlik 206 ta talaba Yaponiyada ta`lim oldi va magistr darajasiga ega bo`ldi.

Malayziya va Indoneziya – Tinch okeani havzasi mamlakatlari bilan O`zbekiston 1992 yil iyunda I.Karimovning Malayziya va Indoneziyaga safari kunlari diplomatik aloqalar o`rnatdi. Indoneziya Respublikasi prezidenti **Suxartoning** 1995 yil 8-10 aprelda O`zbekistonga tashrifi paytida Indoneziya va O`zbekiston o`rtasidagi munosabatlar va hamkorlik tamoyillari to`g`risida qo`shma bayonnoma imzolandi.

Osiyo va Okeaniya mintaqasidagi: Vetnam Sosialistik Respublikasi, Kombodja, Tailand, Avstraliya bilan O`zbekiston siyosiy-diplomatik aloqalarni yo`lga qo`ydi.

AQSH va O`zbekiston o`rtasida diplomatik aloqalar AQSH davlat kotibi *Jeyms Beykerning* 1992 yil 15-16 fevralda O`zbekistonga tashrifi chog`ida o`rnatildi. Toshkentda birinchi bo`lib 1992 yil 16 martda AQSH elchixonasi ochildi. AQSH davlat departamenining maxsus topshiriqlar bo`yicha elchisi *Strob Talbot* 1993 yil 14 sentyabrda Hamkorlik qilish masalalarida I.Karimov bilan suhbatlashdi. AQSH mudofaa vaziri *Uilyam Persi* 1995 yil 6 aprelda O`zbekistonga kelgan chog`ida O`zbekistonning NATO “Tinchlik yo`lida hamkorlik” dasturida ishtiroki muhokama qilindi.

I.Karimov 1995 yil BMT yubiley sessiyasi kunlarida AQSH vise-prezidenti *Albert Gor* bilan uchrashdi. I.Karimov 1996 yil 23-28 iyunda AQSHga tashrifi paytida AQSH Prezidenti Bill Klinton bilan uchrashdi. Uchrashuv ikki mamlakat o`rtasidagi munosabatlarga siyosiy zamin hozirladi. O`zbekistonning AQSHdagi elchixonasi 1996 yil 25 iyunda ochildi, marosimda I.Karimov, AQSH davlat departamentining MDH davlatlari bo`yicha vakili *J.Kollinz* qatnashdi. O`zbek

delegatsiyasi Texas shtati poytaxti Xyustonda neft va gaz sanoati bilan bog'liq bo'lgan yirik korporatsiya va kompaniyalar rahbarlari bilan uchrashdi.

O'zbekistonda "Gazomotors" va "Gazkompressor" qo'shma korxonalari tuzish to'g'risida I.Karimov Tennessi shtati gubernatori *T.Sandkvest* bilan hujjat imzoladi; Kolorado shtati gubernatori R.Romer bilan hamkorlik haqida bitim imzoladi. I.Karimov 1996 yil 28 iyunda "Nyumont Mayning" korporatsiyasi prezidenti *R.Kembri* bilan uchrashib O'zbekiston geologiya qo'mitasi bilan "Nyumont Mayning" va "Misui" korporatsiyalari birgalikda oltin konlarini ishga tushirish va qo'shma korxona tuzish to'g'risida bitim imzoladi.

O'zbekistonda 1996 yil boshigacha amerikalik sarmoyadorlar ishtirokida 200 ta qo'shma korxona tashkil topdi. Navoiy viloyatida tog' jinslaridan oltin va kumush ajratib oluvchi "Zarafshon-Nyumont" korxonasi 2002 yilgacha 83 tonna oltin tayyorladi, AQSHning 28 ta kompaniya, firma va banki o'z vakolatxonalarini ochgan. O'zbekiston va AQSH hamkorlikda 2001 yil 70 dar ortiq loyihani amalga oshirib, 305 ta qo'shma korxona barpo etilgan; "Zarafshon-Nyumont", "O'z-Teksako", "O'z-Keysmash", "O'z-Keystraktor", "O'z-Eksayd", "BiEyAy"ning Xo'jabod gaz ombori, "AVV Lummus Global" bilan hamkorlikda SHO'rtan gaz-kimyo majmuasi qurildi. AQSH va O'zbekiston o'rtasida 1991-2001 yy. sentyabrgacha davlat ahamiyati darajasida 28 ta tashrif qayd etilgan. 2001 yil sentyabrdan 2002 yil aprelgacha 20 ga yaqin tashrif amalga oshirildi.

AQSHda 2001 yil 11 sentyabrda xalqaro terroristlar sodir etgan fojiali voqealar paytida O'zbekiston birinchi bo'lib AQSHning Xalqaro terrorizmga qarshi aksilterror kaolisiya tuzish taklifi tarafdori bo'ldi. Prezident **J.Bush** taklifiga binoan 2002 yil 11-14 martda I.Karimovning AQSHga tashrifi chog'ida "AQSH va O'zbekiston o'rtasida o'zaro sheriklik va hamkorlik asoslari to'g'risida deklaratsiya" imzolandi. I.Karimov Amerika jamoatchiligi tomonidan "Xalqaro miqyosdagi lider" mukofoti bilan taqdirlandi.

Evropa Ittifoqi (EI) mamlakatlari bilan O'zbekiston o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yishi O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida alohida o'rin tutadi. Florensiyada 1996 yil 21 iyunda imzolangan Evropa Ittifoqi (EI) va

O'zbekiston o'rtasidagi "Sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim", uning 1999 yil 1 iyulda kuchga kirishi O'zbekistonning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlarining huquqiy negiziga aylandi.

O'zbekistonda 2005 yilgacha EIga a'zo mamlakatlarning 145 ta firma va kompaniyasi vakolatxonalari akkreditasiya qilindi. Evropalik sarmoyadorlar ishtirokida 491 ta korxona tashkil etildi, ulardan 111 tasi yuz foizlik Evropa kapitaliga ega.

I.Karimovning 2011 yil yanvarda Bryusselga tashrifi O'zbekistonning EI bilan NATO bilan munosabatlarining yangi sahifasini ochdi. I.Karimov EI Komissiyasi Prezidenti **J.M.Barrozo** va NATO Bosh kotibi **A.F.Rasmussen** bilan uchrashib xavfsizlik, energetikaga doir hujjatlar imzoladi

Germaniya bilan O'zbekistonning o'zaro manfaatli aloqalari kengayib borayotganining sababi, Germaniya - EIning a'zosi, ulkan iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy salohiyatga ega davlatdir. I.Karimovning 1993 yil 28 aprelda Germaniyaga boshlangan 5 kunlik tashrifi ikki davlat o'rtasida munosabatlarni yo'lga qo'yishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. I.Karimovning bu safari O'zbekistonga Evropa sari katta yo'lni ochdi. I.Karimov GFR Federal prezidenti **Rixard fon Vayzenker** va Federal kansleri **Gelmut Kol** bilan samimiy, o'zaro tenglik asosida, ishonch bilan suhbatlashdi va bo'lajak hamkorlik poydevori qo'yildi. Germaniya sanoatini o'rganishga O'zbek delegasiyasi katta e'tibor berishdi. Doychebank, Mercedes-Benz va Simens kompaniyalari bilan hamkorlik qilishga kelishdi; safar natijasiga ko'ra Toshkentda GFR elchixonasi ochildi.

O'zbekistonning Evropada birinchi elchixonasi GFR poytaxti Bonnda 1994 yil 1 sentyabrda ochildi. Hozir elchixona Germaniyaning yangi poytaxti Berlinda faoliyat yuritmoqda. O'zbekistonda 1995 yil aprelda bo'lgan prezident Roman Gersog O'zbekistonda yashayotgan 50 mingdan ortiq nemis millatiga mansub O'zbekiston fuqarolari hayoti bilan tanishdi, u nemislar uchun teng imkoniyatlar yaratilganidan mamnun bo'ldi. Germaniyaning "Geydelberg" firmasi O'zbekistonda nashriyot-matbaa sohasida hamkorlik qilayotgan yirik

kompaniyadir. O`zbekiston-Germaniya-Rossiya hamkorligida 2001 yil “Namangan qog’oz” qo`shma korxonasi qurildi.

I.Karimovning 2001 yil 2-5 aprelda GFRga, Germaniya kansleri Gerxard Shryodorning 2002 yil 9-10 mayda O`zbekistonga safari O`zbekiston-Germaniya o`rtasidagi o`zaro hamkorlikni yangi bosqichga ko`tardi. O`zbekistonda 1997 yil 55 ta Germaniya kompaniyasining vakolatxonalari faoliyat yuritgan, 2001 yil 80 taga etdi, ularning eng yiriklari “Xobas TARO”, “Xiva Karpet”dir. Germaniyalik sarmoyadorlar ishtirokida 2003 yil turli sohalarda tashkil etilgan 138 ta korxona faoliyat ko`rsatdi; ulardan 40 tasi 100 % lik Germaniya kapitaliga ega, GFR O`zbekistonning Evropadagi eng yirik iqtisodiy hamkoridir.

Niderlandiya (Gollandiya) va O`zbekiston o`rtasida munosabatlar prinsiplari haqida bayonot O`zbek delegatsiyasi 1994 yil 9-12 iyunda Gollandiyada bo`lib, qirolicha **Veatriks** va bosh vazir Rudolf Lyubbers bilan uchrashgach imzolandi.

Fransiya va O`zbekiston Respublikalari o`rtasida “do`stlik va hamkorlik to`g`risida shartnoma” I.Karimovning 1993 yil 28-30 oktyabrda Fransiyaga tashrifi chog`ida prezident **F.Mitteran** bilan uchrashgach imzolandi. F.Mitteran qabul marosimida nutq so`zlab: “Markaziy Osiyoda etakchi o`rinni egallab turgan O`zbekiston SHarq va G`arb o`rtasida ishonchli ko`prik bo`lishi mumkin” - dedi. I.Karimov Parij Xartiyasini imzolashi O`zbekistonda demokratiya rivojlanishi, O`zbekistonning Evropa va boshqa taraqqiy etgan mamlakatlar bilan yaqinlashuvi uchun muhim ahamiyatga ega bo`ldi.

Prezident F.Mitteranning 1994 yil 25-27 aprelda O`zbekistonga tashrifi chog`ida O`zbekiston va Fransiya o`rtasida fuqarolarning erkin harakati haqidagi bitim qachon imzolandi. I.Karimovning 1996 yil aprelda Fransiyaga tashrifi chog`ida ikki mamlakat o`rtasida ikki tomonlama soliq olmaslik to`g`risida konvesiya va moliyaviy protokol imzolandi.

Buyuk Britaniya bilan ham O`zbekiston hamkorlik qilmoqda. Buyuk Britaniya xalqaro ishlarda katta tajriba va nufuzga ega bo`lgan davlat. Qirolichaning qizi malika **Anna** 1993 yil 17-19 iyulda O`zbekiston bo`lib,

Samarqandni ziyorat qildi. Buyuk Britaniya tashqi ishlar va hamdo'stlik ishlari vaziri D.Xogning 1993 yil 15 oktyabrda O'zbekistonga safari chog'ida ikki davlat o'rtasida madaniyat va ta'lim sohasidagi hamkorlik, ikki yoqlama soliq olmaslik haqida bitimlar imzolandi.

I.Karimovning 1993 yil 22-25 noyabrda Buyuk Britaniya va SHimoliy Irlandiya birlashgan qirolligida bo'lishi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik tarixida buyuk voqea bo'ldi. I.Karimov qirolicha **Elizaveta II**, bosh vazir *J.Meyjor* bilan uchrashdi, O'zbekiston bilan Buyuk Britaniya qirolligi o'rtasida o'zaro iqtisodiy aloqalar to'g'risida shartnoma imzolandi. O'zbek vakillari mashhur Rotshildlar banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlik haqida bitimlar tuzildi. "Lonro" kompaniyasi bilan imzolangan oltin biznes haqidagi bitim amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. 1996 yil boshida O'zbekistonda – Britaniya Kengashi bo'limining ish boshlashi hamkorlikni mustahkamlashda yangi qadam bo'ldi.

Evropa mamlakatlari: Finlandiya, Avstriya, Belgiya, SHvesariya, Italiya, Ispaniya, Gresiya, Polsha, Vengriya, CHexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Bolgariya bilan O'zbekiston siyosiy, diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatdi. SHvesariyaning Altendorf shahrida ochilgan O'zbekiston Savdo uyi bugungi kunda Evropa va jahonda biznes va savdo markazi hisoblangan SHvesariyadagi O'zbekistonning vakolatxonasiga ham aylandi.

Jenevada 1995 yil oktyabrda "O'zbekistonda xususiylashtirish: hamkorlik uchun imkoniyatlar" mavzusida konferensiya bo'ldi. 1995 yil noyabrda Londonda bo'lgan "O'zbekistonda biznes" konferensiyasida iqtisodiy islohatlarning xususiyatlari muhokama qilindi. SHtutgartda bo'lgan "Buyuk ipak yo'li merosi: O'zbekiston" ko'rgazmasi O'zbekistonning aql-ziyo sohasida jahonda tutgan o'rniga berilgan katta baho bo'ldi.

Davosda har yili o'tadigan jahon iqtisodiy anjumanida I.Karimovning ishtirok etishi va so'zlagan nutqlari O'zbekistonga xorijiy sarmoyalarni jalb qilishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekistonda xorijiy sarmoya ishtirokida

barpo etilgan 2000 dan ortiq qo'shma korxona jahondagi 80 mamlakatdan kelgan sheriklari bilan birgalikda faoliyat ko'rsatadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonga kiritilgan chet el sarmoyalari 30 mlrd AQSH dollaridan oshdi. 80 dan ortiq xorijiy bank bilan munosabatlar o'rnatilgan, 140 mamlakat bilan savdo qilmoqda, har yilgi tovar ayirboshlash hajmi 6-8 mlrd AQSH dollarini tashkil etdi.

I.Karimov "Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida" asarida: "O'tgan davrning har bir yilini tariximizning o'n yilliklariga, hatto asrlariga tenglashtirish mumkin" - deb aytgan edi. (6-jild, 1998).

XX asrda ham qadimgi tarixiy jarayon takrorlandi: mazlum xalqlarning milliy-ozodlik harakati natijasida jahon mustamlakachilik tizimi barbod bo'ldi, imperiyalar quladi, yirik imperiya SSSR ham quladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin ham ichki va tashqi dushmanlar tomonidan xavfli xurujlar uyushtirildi: 1991 yil oktyabrda Oliy Kengashdagi va 1992 yil yanvarda Toshkentning talabalar shaharchasida uyushtirilgan tartibsizliklar; 1999 yil fevralda Toshkentda terrorchilar uyushtirgan portlashlar; 1999, 2000, 2001 yillarda Afg'onistondan terrorchilarning chegaramizga bostirib kirishi; 2004 yil Toshkent shahri, Buxoro va Toshkent viloyatlarida; 2005 yil Andijon shahrida terrorchilik harakatlari mustaqillikka zarba berishga urindi.

I.Karimov "O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari" nomli nutqida: "Jahon hamjamiyati xalqaro terrorizmga qarshi e'lon qilingan kurashda davlatimiz va jamiyatimiz ham qat'iy bel bog'laganini dunyo tan olmoqda va O'zbekistonga hurmat bilan qaramoqda", - degan edi. (Xalq so'zi, 2002 y. 30 avgust).

Tayanch so'zlar: Xu Szintao, K.D.Jung, Akixito, Suxarto, J.Bush, A.Gor, J.M.Barrozo, A.F.Rasmissen, G.Kol, Qirolicha Veatriks, F.Mitteran, Parij Xartiyasi, Qirolicha Elizaveta II, "Lonro", Altendorf, SHtutgart, "Buyuk ipak yo'li merosi: O'zbekiston".

XX-bob. Milliy taraqqiyotning yangi bosqichi.

1-§. Shavkat Miromonovich Mirziyoev – O`zbekiston Respublikasi Prezidenti

Prezident saylovi. O`zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug`anievich Karimov O`zbekiston davlati va davlatchiligini barpo qilish, demokratik fuqarolik jamiyati qurish asoslarini yaratdi, mamlakat taraqqiyotining asosiy yo`nalishlarini ishlab chiqdi, yurtning yorug' istiqboli yo`lida ko`pmillatli xalqni birlashtirib, uni ulug' maqsadlar sari boshlab bordi. Buyuk ishlarni amalga oshirgan Islom Karimov 2016 yil 2 sentyabr' kuni 78 yoshida Toshkent shahrida vafot etdi. U 2016 yil 3 sentyabr' kuni Samarqand shahrida dafn etildi.

2016 yil 8 sentyabr' kuni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisida parlament palatalarining qo`shma qaroriga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Prezidentining vazifa va vakolatlarini bajarish vaqtincha O`zbekiston Respublikasi Bosh vaziri Sh.M.Mirziyoev zimmasiga yuklandi.

15 sentyabr' kuni bo`lib o`tgan O`zbekiston Markaziy saylov komissiyasining majlisida 4 dekabrda o`tkaziladigan Prezident saylovini o`tkazuvchi saylov okruglari tuzish to`g`risida qaror qabul qilindi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri chegaralari doirasida 14 ta saylov okrugi tuzildi.

19 oktyabr' kuni Toshkentda Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati - O`zbekiston Liberal-demokratik partiyasining VIII s'ezdi bo`lib o`tdi. Unda partiya siyosiy kengashi a'zosi Shavkat Miromonovich Mirziyoev nomzodini Prezidentlikka tasdiqlash to`g`risidagi qaror qabul qilindi.

O`zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi okrug saylov komissiyalaridan kelgan bayonnomalarga asosan 2016 yil 4 dekabr' kuni bo`lib o`tgan ovoz berish jarayonida saylovchilar ro`yxatiga kiritilgan 20 million 461 ming 805 nafar saylovchidan 17 million 951 ming 667 nafari ishtirok etganini

aniqladi. Bu ro'yxatga kiritilgan saylovchilar umumiy sonining 87,73 foizini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovining natijalariga ko'ra, Sarvar Sadullaevich Otamuratovni yoqlab 421 ming 55 nafar saylovchi yoki ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilar umumiy sonining 2,35 foizi ovoz berdi, SHavkat Miromonovich Mirziyoevni yoqlab 15 million 906 ming 724 nafar saylovchi yoki ovoz berishda ishtirok etgan saylovchilar umumiy sonining 88,61 foizi ovoz berdi, Xatamjon Abduraxmonovich Ketmonovni yoqlab 669 ming 187 nafar saylovchi yoki 3,73 foizi, Narimon Majitovich Umarovni yoqlab 619 ming 972 nafar saylovchi yoki 3,46 foiz saylovchilar ovoz berdi.

Shavkat Miromonovich Mirziyoev O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 90, 117 - moddalariga, «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 14, 35, 36 - moddalariga, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 5, 9 - moddalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi Shavkat Miromonovich Mirziyoevni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylangan deb hisoblash to'g'risida qaror qabul qildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish jarayonini beshta xalqaro tashkilot – Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Butunjahon saylov organlari uyushmasi va Islom hamkorlik tashkilotidan hamda Amerika, Evropa, Osiyo va Afrikaning 46 ta davlatidan 600 nafarga yaqin kuzatuvchi kuzatib borgan siyosiy kompaniya demokratiya talablari asosida ochiq va oshkora o'tganining yorqin dalilidir. Saylov jarayonini monitoring qilishda siyosiy partiyalardan 37 mingdan ortiq kuzatuvchi ham faol ishtirok etdi.

Saylovning ochiqligi va oshkoraligini ta'minlashda ommaviy axborot vositalari nihoyatda muhim o'rin tutadi. Prezident saylovini 615 milliy va 272

xorijiy ommaviy axborot vositalari, shu jumladan 315 ta xorijiy va milliy internet nashrlari yoritib bordi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovini yoritish bo'yicha Respublika matbuot markazi va okrug saylov komissiyalarining matbuot markazlari tomonidan O'zbekiston va chet elning 1 ming 400 nafardan ortiq jurnalistlari ishtirokida saylov kampaniyasining muhim bosqichlariga bag'ishlangan 180 ta matbuot anjumani va onlayn brifinglar o'tkazildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sayloviga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish bilan bog'liq 22 ming 700 dan ziyod maqola va axborot materiallari e'lon qilindi, ko'rsatuv hamda eshittirishlar efirga uzatildi.

Majlisda qayd etilganidek, 4 dekabr' kuni bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi mamlakat o'z oldiga qo'ygan buyuk maqsadlar yo'lida – dunyodagi rivojlangan demokratik davlatlar qatoridan o'rin egallash, mamlakatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan modernizasiya qilish, xalq uchun erkin, tinch va farovon hayotni ta'minlash borasida yana bir ulkan qadam qo'yganini, ta'bir joiz bo'lsa, mustaqil taraqqiyotining yangi davriga kirib borayotganini yaqqol namoyish etdi.

«O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida»gi qonun 39-moddasiga muvofiq, Prezident MSK tomonidan saylov natijalari rasmiy tarzda e'lon qilingan kundan e'tiboran kechi bilan ikki oy ichida Oliy Majlis yig'ilishida qasamyod qilgan paytdan boshlab o'z lavozimiga kirishishi lozim.

O'zbekiston Konstitusiyasining 92-moddasiga ko'ra, Prezident Oliy Majlis yig'ilishida quyidagi qasamyodni qabul qilgan paytdan boshlab o'z lavozimiga kirishgan hisoblanadi: «O'zbekiston xalqiga sadoqat bilan xizmat qilishga, respublikaning Konstitusiyasi va qonunlariga qat'iy rioya etishga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti zimmasiga yuklatilgan vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman».

2016 yil 4 dekabr' kuni bo'lib o'tgan Prezident saylovi yakunlari bo'yicha saylovchilarning 88,61 foiz ovozi bilan Shavkat Miromonovich Mirziyoev

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi. 2016 yil 14 dekabrda rasman o'z vazifasini bajarishga kirishdi.

Shavkat Miromonovich Mirziyoev 1957 yil 24 iyulda Jizzax viloyatining Zomin tumanida shifokor oilasida tug'ilgan. Millati – o'zbek. Ma'lumot - oliy. 1981 yili Toshkent irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash muhandislari institutini tugatgan. Muhandis-mexanik mutaxassisligiga ega. Texnika fanlari nomzodi, dosent.

Mehnat faoliyatini 1981 yilda Toshkent irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash muhandislari institutida boshlab, kichik ilmiy xodim, katta o'qituvchi, dosent, o'quv ishlari bo'yicha prorektor lavozimlarida ishladi.

1990 yili Respublika Oliy Soveti deputatligiga saylanib, ayni vaqtda Mandat komissiyasining raisi sifatida ham faoliyat ko'rsatdi.

1992 yilda Toshkent shahrining Mirzo Ulug'bek tumani hokimi lavozimiga tayinlandi. 1996-2001 yillarda Jizzax viloyati hokimi, 2001-2003 yillar mobaynida Samarqand viloyati hokimi lavozimlarida ishlab, mazkur tuman va viloyatlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga katta hissa qo'shdi.

Ijro hokimiyatidagi faoliyati bilan bir paytda 1995-2003 yillarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining deputati sifatida ham mamlakatni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hamda demokratik islohotlarni amalga oshirish borasidagi muhim qonun hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish jarayonida faol ishtirok etib, samarali faoliyat olib bordi.

Sh.M.Mirziyoev 2003 yilda O'zbekiston Respublikasining Bosh vaziri etib tasdiqlandi va ushbu lavozimga yana uch marta – 2005, 2010, 2015 yillarda Oliy Majlis palatalari tomonidan qayta tasdiqlandi.

Sh.M.Mirziyoev mamlakatimiz mustaqillikka erishgan ilk yillardan boshlab O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning yuksak ishonchini qozonib, uning yaqin safdoshi va maslahatdoshi sifatida samarali faoliyat olib bormoqda.

Sh.M.Mirziyoev Hukumat boshlig'i sifatida keng ko'lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilash,

yirik va noyob loyihalarni hayotga joriy etish, xususiy mulkni ustuvor darajada rivojlantirish, iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushini keskin oshirish hamda ularning huquqiy himoyasini yanada mustahkamlashda o`zining yuksak salohiyati va mohir tashkilotchilik qobiliyatini namoyon etdi.

Mamlakat iqtisodiyotini industrial rivojlantirish, respublikaning eksport salohiyatini oshirish, agrar sohani tubdan isloh qilish, ayniqsa, fermerlik harakatini taraqqiy toptirish, qishloq xo`jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta`minlash va aholini kafolatlangan va arzon mahsulotlar bilan ta`minlash ishlariga ustuvor darajada e`tibor qaratdi.

Yurtimizning barcha hududlarida ulkan bunyodkorlik va obodonchilik ishlarini olib borish, aholiga sifatli kommunal xizmat ko`rsatish, respublikaning shahar va tumanlari, ayniqsa, uzoq qishloq tumanlarini kompleks rivojlantirish orqali aholining turmush va mehnat sharoitini tubdan yaxshilashga qaratilgan keng ko`lamli va samarali tadbirlarni amalga oshirdi.

Sh.M.Mirziyoevning faoliyatida sosial-iqtisodiy masalalar bilan bir qatorda ta`lim, fan, sog`liqni saqlash tizimlarini zamonaviy talablar asosida rivojlantirish, yoshlarning sog`lom va barkamol bo`lib voyaga etishlari uchun munosib shart-sharoitlar yaratish, onalik va bolalikni kuchli muhofaza qilish ustuvor vazifa sifatida muhim o`rin egalladi.

O`zini o`zi boshqarishning noyob instituti bo`lgan mahallaning nufuzi va obro`sini yanada oshirish, shuningdek, boshqa jamoat tashkilotlarini demokratik islohotlarga keng jalb etish orqali jamiyatda ularning mavqeini mustahkamlash, milliy, ma`naviy qadriyatlarni e`zozlash va izchil rivojlantirish ishlariga yuqori darajada e`tibor qaratdi.

Qayd etilganlar bilan bir qatorda, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni amalga oshirishda xorijiy davlatlar va xalqaro tuzilmalar, shuningdek, xalqaro moliya institutlari bilan har tomonlama o`zaro hamkorlikni kuchaytirish orqali mamlakatimizning milliy manfaatlariga va iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladigan kelishuvlarga erishishda bevosita rahbarlik qildi.

Sh.M.Mirziyoev oilali, ikki qiz, bir o'g'li, besh nafar nabirasi bor. Rafiqasi Z.M.Mirziyoeva – mutaxassisligi bo'yicha muhandis-iqtisodchi, ayni paytda uy bekasi.

Sh.M.Mirziyoev davlat va boshqaruv organlaridagi ko'p yillik samarali mehnati, yurtimiz ravnaqi, xalqimiz farovonligini yuksaltirish ishiga ulkan hissa qo'shgan uchun «Mehnat shuhrati» va «Fidokorona xizmatlari uchun» ordenlari bilan taqdirlangan.

Tayanch so'zlar: 1957 yil 24 iyul', Sh.M.Mirziyoev, 2016 yil 8 sentyabr', Prezident saylovi, S.S.Otamuratov, X.A.Ketmonov, N.M.Umarov, 2016 yil 4 dekabr', 2016 yil 14 dekabr'.

2-§. Harakatlar strategiyasi – xalqchil islohatlarning yangi bosqichi

*Xalq davlat organlariga emas, balki davlat
organlari xalqimizga xizmat qilishi kerak.*

Sh.Mirziyoev

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi 2017 yil 7 fevralda imzolangan Farmoniga muvofiq uni hayotga joriy etish bo'yicha qonuniy tamoyil va mexanizmlar tasdiqlandi.

Mazkur Farmonga berilgan sharhda Harakatlar strategiyasining ahamiyati alohida ta'kidlanib, bu boradagi loyihalarni tayyorlash davomida aholining keng qatlamlari orasida qizg'in muhokamalar olib borilgani, ular turli axborot maydonlariga joylashtirilgani, buning natijasida ko'plab taklif va mulohazalar kelib tushgani, xususan, “Qonun hujjatlari ta'sirini baholash tizimi” portalida yo'lga qo'yilgan muhokamalar tufayli kelib tushgan 1310 ta taklif-mulohaza

asosida “Xalq bilan muloqat va inson manfaatlarini yili” Davlat dasturining 41 ta bandi qayta koʻrib chiqilgani qayd etiladi.

2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasi mamlakatimizda ham, chet el ijtimoiy-siyosiy doiralari tomonidan ham katta qiziqish va eʼtibor bilan oʻrganilmoqda. Bu borada atoqli olimlar, nufuzli ekspert va kuzatuvchilar, turli darajadagi koʻzga koʻringan rahbarlar oʻz fikr-mulohazalarini bildirmoqdalar. Harakatlar strategiyasining har bir ustuvor yoʻnalishi mamlakatimiz taraqqiyoti uchun gʻoyat muhim ahamiyatga ega boʻlib, ular quyidagilardan iborat.

Birinchi yoʻnalishda davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yoʻnalishlari alohida belgilab beriladi. Unda demokratik islohatlarni chuqurlashtirish, mamlakatni modernizasiya qilishda Oliy Majlis va siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish, shu orqali qonun ustuvorligiga erishish asnosida jamiyatda boshqaruvning erkin va xalq hokimiyatchiligi tamoyillarini chuqurlashtirishga erishiladi.

Davlat boshqaruvi tizimini liberallashtirish, turli byurokratik toʻsiqlarni kamytirish, davlat boshqaruvida keng jamoatchilikning faol ishtirokini taʼminlash choralarini koʻrish boʻyicha aniq gʻoyalar ilgari suriladi. Ochiq jamiyat qurish, davlat va fuqaro munosabatlarini mustahkamlash va natijada Oʻzbekiston Respublikasining Konstitusiyasida muhrlab qoʻyilganidek, ***davlatning yagona va birdan-bir manbai xalq ekani, davlat xalq manfaatlarini himoya qilishi, ayni paytda xalq oʻz maqsad va intilishlarini, orzu-umidlarini davlat timsolida koʻrishi*** kabi prinsip va qoidalarni toʻliq amalga oshirish asosiy maqsad qilib qoʻyilgan. Ayni shu masalalar islohatlarning xalqilligini anglatadi.

Ikkinchi yoʻnalish – qonun ustuvorligini taʼminlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yoʻnalishlaridan iborat. Bunda sud hokimiyatining chinakam samaradorligini taʼminlash, sudning nufuzini oshirish, sud tizimini demokratlashtirish va takomillashtirish ustuvor vazifa qilib qoʻyiladi.

Mazkur yoʻnalishda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini taʼminlash, qonun ustuvorligiga erishish orqali inson

manfaatlarini himoya qilish, qabul qilingan barcha qonunlarning to'la va samarali ishlatish bo'yicha tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirishga jiddiy e'tibor beriladi.

Oliy sud faoliyatini isloh qilish, uning zamonaviy, hozirgi kun talablari asosida ishlaydigan tizimini vujudga keltirish borasida yangi g'oyalar ilgari suriladi. Jumladan, ma'muriy, jinoyat, fuqarolik va xo'jalik qonunchiligini takomillashtirish orqali adolatli, xalqchil, fuqarolar manfaatlarini to'la himoya qila oladigan, ularning muammolarini o'z vaqtida hal qilib beradigan sud tizimini vujudga keltirish talab etiladi.

Jinoyatchilikka qarshi kurashish, eng muhimi, turli huquqbuzarliklarning oldini olish, ularning sodir etilmasligi choralari ko'rish, profilaktika tizimini yanada chuqurlashtirish va samaradorligini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish, sud-huquq tizimida qonuniylikni yanada mustahkamlash, qonunga rioya qilish va qonun ustuvorligiga erishish orqali sud va sudlovning yuksak madaniyatiga erishish yo'l-yo'riqlari aniq-ravshan aks ettiriladi.

Yuridik yordam va xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish orqali sud-huquq organlarini "jazolovchi organdan fuqarolar manfaatini himoya qiladigan, ularning kundalik yumushlariga yordam beradigan, har qanday muammolarni qonun doirasida hal qilib beradigan xizmatlar organiga aylantirish" (I.Karimov) mexanizimining yuqori saviyada ishlashini ta'minlash bo'yicha amaliy echim va takliflar ilgari suriladi.

Uchinchi yo'nalish – iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlarini o'zida ifoda etadi. Bunda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizasiya va diversifikasiya qilish hisobidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, mamlakat eksport salohiyatini kuchaytirish bosh vazifa qilib qo'yilgan.

Qishloq xo'jaligini modernizasiya qilish, tuproq unumdorligini va ekinlar hosildorligini oshirish, yangi va xaridorgir mahsulotlar etishtirish orqali jahon bozoriga chiqishning yangi yo'nalishlarini joriy etish nazarda tutiladi.

Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish, mulkka egalik qilish va uning hajmini oshirish orqali yuqori samaradorlikka erishish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish, uni rag'batlantirish mo'ljallanmoqda. Viloyat, tuman va shaharlarni ularning tabiiy-geografik imkoniyatlari, er sharoiti va dehqonchilik madaniyatini nazarda tutgan holda, hududiy ehtiyoj va manfaatlar nuqtai nazaridan iqtisodiy rivojlantirish choralarini ko'rish belgilangan.

To'rtinchi yo'nalishda ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari o'z ifodasini topgan. Bunda aholi bandligi va uning real daromadlarini izchil oshirish, jumladan, mehnatga layoqatli aholi qatlami uchun yangi ish o'rinlari yaratish, mehnat faoliyatining yangi shakl va turlarini joriy etish nazarda tutilmoqda. Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faoliyatini oshirish orqali jamiyatda sog'lom turmush tarzini yanada chuqurlashtirish masalalariga alohida ahamiyat berilmoqda.

Shuningdek, aholini arzon uy-joylar bilan ta'minlash, hayot sharoitlarini yaxshilash, yo'l-transport, muhandislik-kommunikasiya va ijtimoiy infrotuzilmalarni modernizasiya qilish orqali uzoq istiqbolga mo'ljallangan va munosib turmush darajasini ta'minlaydigan yuksak madaniyatli yashash sharoitiga erishish chora-tadbirlarini ko'rish eng muhim vazifa qilib qo'yilgan.

Ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirishga, har tomonlama barkamol, etuk inson – yuqori malakali mutaxassisni tarbiyalashga alohida e'tibor beriladi. Bu esa yoshlarga oid davlat siyosatini butun choralar bilan takomillashtirishni taqozo etadi.

Beshinchi yo'nalish – xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor vazifalar bilan bog'liq bo'lib, bunda dunyo qalqib turgan, turli mintaqalarda urush davom etayotgan, qon to'kilayotgan bir sharoitda milliy xavfsizlikni ta'minlashga jiddiy e'tibor berish eng muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. O'ndan ortiq diniy konfessiyalar, 130 dan

ziyod millat va elat vakillari yashayotgan O`zbekistonda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash, o`zaro ishonch, bir-birini tushunish, turli e'tiqod va madaniyatlarni hurmat qilish singari bag'rikenglik fazilatlarini yanada chuqurlashtirishning ahamiyati beqiyos ekanligi ta'kidlanadi.

O`zbekiston deb atalgan umumiy xonadonimiz, 32 millionli oilamiz istiqboli uchun diniy e'tiqodi, milliy mansubligi, kasbu kori va yoshidan qat'i nazar, har bir fuqaro mas'ul ekanini anglash, farzandlarimizni shu ruhda tarbiyalash asosiy vazifa etib belgilangan.

O`zbekistonning tashqi siyosatida, O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida belgilanganidek, davlatlarning suverenitetini, hududiy yaxlitligini hurmat qilish, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligini saqlash, nizolarni tinch yo`l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan boshqa qoida va normalariga asoslanib, o`zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat olib borish bo'yicha ustuvor yo`nalishlarini ishlab chiqish muhim vazifa qilib qo'yilgan.

2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi o'tgan 25 yil davomida mamlakatimiz erishgan ulkan yutuqlar, tarixiy tajribalarni umumlashtirib, hozirgi kunda davrning o'zi oldimizga qo'yayotgan dolzarb masalalarni hisobga olib, keyingi besh yilga va undan keyingi davrga mo'ljallangan tarixiy taraqqiyotning yangi ufqlarini ochib berishga qaratilgan bo'lib, u o'zining mohiyat e'tibori bilan O`zbekistonni yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarishni ta'minlaydigan strategik dasturdir.

Xalqimiz o`rtasida "Harakatlar strategiyasi" degan nom bilan tobora mashhur bo'lib, uning hayotiga chuqur kirib borayotgan mazkur dasturning har bir yo`nalishi va bandi, uning ajralmas qismi bo'lgan "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili (2017)", "Faol tadbirkorlik, innovasion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili (2018)" Davlat dasturlarining samarali

amalg oshirilishi har birimizning mazkur jarayonda ongli va vatanparvar fuqaro, shu yurtning fidoyi farzandi sifatida faol ishtirok etishimizga bevosita bog'liqdir.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tashkil topgan kun butun dunyoda 1948 yildan buyon nishonlanadi. Ayni paytda O'zbekistonning Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lganligi bilan ham ahamiyatlidir. 2017 yil Toshkentdagi Xalqaro Press-klubda O'zbekiston bilan BMT o'rtasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti tashkil topgan kunga bag'ishlangan barqaror rivojlanish sohasidagi hamkorlik masalalari bo'yicha bo'lib o'tgan sessiyada Birlashgan Millatlar Tashkiloti va BMT Taraqqiyot dasturining O'zbekiston Respublikasidagi Doimiy vakili Xelena Freyzer O'zbekiston Respublikasi rivojlanishining beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Dasturiga ko'maklashish borasida to'xtalib o'tdi:

“BMTning O'zbekistondagi tizimi mamlakat tomonidan o'z oldiga qo'yilgan ahamiyatli vazifalarga erishish borasida yordam ko'rsatmoqda. Biz 1993 yildan buyon hukumatni milliy rivojlanish dasturlarini amalga oshirish borasida qo'llab-quvvatlamodamiz. Hozirgi paytda biz O'zbekiston hukumati bilan mamlakatdagi BMT agentliklari o'rtasida barqaror rivojlanish sohasidagi global kun tartibi va hukumatning Harakatlar Dasturi doirasida amalga oshirilayotgan yaqin hamkorlikni qayd etishdan mamnunmiz,” - dedi.

Tadbirda ta'kidlanganidek, Barqaror Rivojlanish maqsadlari respublika uchun alohida ahamiyatga ega, zero BMT tarixida ilk bor umumqamrovli global maslahatlashuv jarayonida 2030 yilgacha rivojlanish borasida yagona nuqtai nazar ishlab chiqildi. Ushbu kun tartibi BMT ning 193 ta a'zo davlatlari tomonidan tasdiqlandi va shu tarzda 2030 yilgacha dunyoga nisbatan umumiy nuqtai nazarni ifodalaydi.

Shuningdek, qayd etilgan ma'lumotlarga ko'ra, 1992 yildan boshlab BMT O'zbekistonga ko'rsatgan moliyaviy ko'magi qariyb 471 million AQSH dollariga teng bo'ldi. Ushbu moliyaviy yordam O'zbekistonni rivojlantirish maqsadida boshqa davlatlarning ilg'or tajribasini ommalashtirishda ifodalandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasi 2017 yil 22 dekabr kuni e'lon qilindi. Prezident kirib kelayotgan yangi - 2018 yilni O'zbekistonda *«Faol tadbirkorlik, innovasion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili»* deb e'lon qilishni taklif etdi.

«Bu masala bo'yicha ko'p o'yladik, ko'p maslahatlashdik. Yil davomida kelgan ko'plab murojaatlar, fikr-mulohazalar e'tiborga olindi. Ish o'rinlarini yaratmasak odamlar bizdan rozi bo'lmaydi, ko'p muammolar bor yo'l yo'q, svet, gaz yo'q, nogironlar qancha, hammasini yashirib yurdik-ku? Nom qo'yishda juda o'yladim, natija berishi kerak, chiroyli qilib ko'chaga yozib qo'yish emas bu. Men yangi - 2018 yilga yurtimizda Faol tadbirkorlik, innovasion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili, deb nom berishni taklif etaman. Yangi fikr, g'oya, innovasiya bo'lmasa, keyingi kunda yuta olmaymiz, har bir hokim buni bilishi kerak», - dedi prezident.

O'zbekistonda 1997 yildan boshlab har bir yilga shu davr ichida taraqqiyotning muhim yo'nalishlarini ifoda etadigan nom berish an'anaga aylangan. 1997-2019 yillar oralig'ida yillarga quyidagicha nom berilgan:

2019 yil -«Faol investisiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili».

2018 yil - «Faol tadbirkorlik, innovasion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili».

2017 yil - «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili».

2016 yil - Sog'lom ona va bola yili.

2015 yil - Keksalarni e'zozlash yili.

2014 yil - Sog'lom bola yili.

2013 yil - Obod turmush yili.

2012 yil - Mustahkam oila yili.

2011 yil - Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili.

2010 yil - Barkamol avlod yili.

2009 yil - Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili.

2008 yil - YOshlar yili.

2007 yil - Ijtimoiy himoya yili.
2006 yil - Homiylar va shifokorlar yili.
2005 yil - Sihat-salomatlik yili.
2004 yil - Mehr va muruvvat yili.
2003 yil - Obod mahalla yili.
2002 yil - Qariyalarni qadrlash yili.
2001 yil - Onalar va bolalar yili.
2000 yil - Sog'lom avlod yili.
1999 yil - Ayollar yili.
1998 yil - Oila yili.
1997 yil - Inson manfaatlari yili.

O'zbekistonning siyosiy hayotidagi muhim voqea - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan birinchi marta mamlakat parlamenti – Oliy Majlisga **Murojaatnoma** taqdim etildi. Ma'lumki, dunyodagi ko'pchilik taraqqiy topgan mamlakatlarda davlat rahbarining milliy parlament a'zolari huzurida eng asosiy va dolzarb siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy masalalar va jamiyatni demokratik rivojlantirish bo'yicha Murojaatnoma bilan chiqish tajribasi mavjud.

Davlat boshqaruvining bunday demokratik usuli O'zbekistonda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar, avvalambor, xalq bilan muloqot prinsipiga g'oyat uyg'un va hamohang bo'lib, ish faoliyatining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Anjumanda Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi a'zolari bilan birga, videokonferensiya aloqa tizimi orqali tuman, shahar va viloyatlardagi mahalliy Kengashlarga saylangan xalq noiblari hamda barcha bo'g'indagi ijro hokimiyati va xo'jalik boshqaruvi organlari rahbarlari, nodavlat tashkilotlar va jamoatchilik vakillari ishtirok etdi.

Murojaatnoma taraqqiyotning yangi bosqichi bo'lgan 2017 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O'zbekiston Respublikasini 2018 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan.

Avvalo, yil davomida mamlakatni yanada taraqqiy ettirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni bajarish uchun davlat va jamiyatning bor kuch va imkoniyatlari safarbar etilganini ta'kidlash joiz. Bu borada **“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”** Davlat dasturida belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim qadam bo'ldi.

Mamlakatda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar xalq tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bu o'zgarishlarning dastlabki natijalari aholi hayoti va kundalik turmushida o'zining yaqqol ifodasini topmoqda, el-yurtning ijtimoiy faolligi, ertangi kunga ishonchi o'sib bormoqda. Mamlakat hayotiga doir har bir qaror xalq bilan maslahatlashib, bevosita muloqot asosida qabul qilinmoqda.

“Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan g'oya bu borada faoliyat mezoniga aylanmoqda. Davlat xodimlari, avvalo, birinchi rahbarlar faqat kabinetda o'tirmasdan, joylarga borib, aholini bezovta qilayotgan eng dolzarb muammolarning amaliy echimi bilan shug'ullanmoqda.

Shu ma'noda 2017 yil xalq bilan yaqindan muloqot qilish, uning dardu tashvishlari, hayotiy muammolarini samarali hal etish bo'yicha yangi tizim yaratilgan yil bo'ldi, deb aytish mumkin. Bu tizimning asosi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonasi fuqarolarning murojaatlari bilan ishlashning o'ziga xos demokratik instituti sifatida amalda o'zini oqlamoqda.

Qisqa muddatda ana shu qabulxonalarga bir yarim milliondan ziyod fuqaro murojaat qilgani va qancha-qancha odamning yillar davomida hal etilmagan muammolari ijobiy echilgani O'zbekistonda xalq hokimiyati nomiga emas, amalda joriy etilayotganini ko'rsatmoqda. Joylarda rahbarlarning yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tezlik bilan bartaraf etish yuzasidan shaxsiy javobgarligi kuchaygani mazkur tizimning muhim natijasi bo'ldi.

Aynan xalq manfaatlarini hisobga olib, ijtimoiy adolatni ta'minlash bo'yicha eng muhim institut bo'lgan sud-huquq sohasida, prokuratura va ichki ishlar organlari tizimida ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Bu haqda

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda atroflicha so'z yuritildi.

2017 yilda O'zbekiston yoshlar ittifoqini tashkil etish, Xotin-qizlar qo'mitasi, "Mahalla" va "Nuroni" jamg'armalari ishini yanada faollashtirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekistonda yashab kelayotgan, lekin fuqaroligi bo'lmagan 1100 dan ortiq shaxsga O'zbekiston fuqaroligi berildi. Bu inson huquq va erkinliklarini amalda ta'minlashga qaratilgan ishlarning yana bir tasdig'idir.

2017 yilda iqtisodiyot sohasida zamon talablariga javob beradigan, yangicha ma'no-mazmundagi va samarali islohotlarni amalga oshirish yo'lida birinchi qadamlar qo'yildi. Iqtisodiyotni mutlaqo yangi asosda tashkil etish va yanada erkinlashtirish, uning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni modernizasiya va diversifikasiya qilish bo'yicha qator qonunlar, farmon va qarorlar, puxta o'ylangan dasturlar qabul qilindi va ular izchil amalga oshirilmoqda.

Mamlakatda qisqa muddatda 161 ta yirik sanoat ob'ekti ishga tushirildi. Bu 2018 yilda qo'shimcha 1,5 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Masalan, Toshkent issiqlik elektr stansiyasida bug'-gaz qurilmasi barpo etildi. Bu esa qo'shimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini berdi. Shuningdek, Navoiy issiqlik elektr stansiyasida ikkinchi bug'-gaz qurilmasi, Qizilqum bag'ridagi Avminzo-Amantoy oltin konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish bo'yicha ishlar davom etmoqda. Olmaliq kon-metallurgiya kombinati tomonidan "Yoshlik - 1", "YOshlik - 2" konlarini o'zlashtirishga kirishildi.

Sardoba, Markaziy Farg'ona va To'palang suv omborlarini qurish bo'yicha ishlar jadal olib borilmoqda. Bu yirik inshootlar ham, hech shubhasiz, mamlakat iqtisodiy hayotida muhim voqea bo'ladi.

Farg'ona - Marg'ilon yo'nalishidagi temir yo'l tarmog'i ayni paytda elektrlashtirilmoqda. Yana bir yirik ob'ekt – Qandim gazni qayta ishlash kompleksi ishga tushirilishi hisobidan 2018 yilda qo'shimcha ravishda 4 milliard

100 million kub metr tabiiy gazni qayta ishlash, 67 ming tonnadan ziyod kondensat, 106 ming tonnadan ortiq oltingugurt ishlab chiqarish imkonini yaratildi.

O'zbekiston iqtisodiyotining lokomotivlaridan biri bo'lgan Muborak gazni qayta ishlash zavodida 2018 yili qo'shimcha ravishda 6 milliard kub metr tabiiy gazni oltingugurtdan tozalaydigan bloklar to'liq faoliyat boshlaydi. SHular qatorida "O'zagrotex-sanoatxolding" aksiyadorlik jamiyatida 2018 yilda 5 mingdan ko'proq zamonaviy traktorlar, mingdan ziyod paxta terish mashinasi va 2 mingdan ortiq priseplar ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi.

Eng muhimi, mamlakat iqtisodiy siyosatida noreal raqamlar ortidan quvish, amalga oshmaydigan xomxayollarni haqiqat sifatida taqdim etishdek noma'qul ish uslubi tanqidiy qayta ko'rib chiqildi. Amaliy natijadorlik, inson manfaati va yana bir bor inson manfaati islohotlarning bosh maqsadi etib belgilandi. Ayni shu asosda amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida 2017 yilda barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlari 5,5 foizni tashkil etdi, eksport hajmi qariyb 15 foizga ko'paydi. Tashqi savdo aylanmasining ijobiy sal'dosi 854 million dollarga etdi.

Milliy valyutani erkin konvertasiya qilishga kirishildi. YUridik va jismoniy shaxslar xorijiy valyutani tijorat banklaridan cheklovsiz sotib olish va erkin sotish imkoniga ega bo'ldi. Chet el valyutasining oldi-sotdi operatsiyalari hajmi liberalizasiya davriga nisbatan 1,5 barobar oshib, o'rtacha 1,3 milliard dollarni tashkil etdi. Shu bilan birga, davlatning oltin-valyuta zaxiralari yil davomida 1,1 milliard dollarga ko'paydi.

2017 yilda mamlakatda 12 ta erkin iqtisodiy va 45 ta sanoat zonasi faoliyati yo'lga qo'yildi va bu tashkiliy choralar hududlarni jadal rivojlantirish imkonini bermoqda. Yaqin vaqt ichida yana 50 ta yangi sanoat zonasini tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar olib borilmoqda.

Yil davomida g'oyat muhim bo'lgan **yangi ish o'rinlarini tashkil etish** masalasi doimiy e'tibor markazida bo'ldi. 2017 yilda yangi sanoat korxonalarini qurish, xizmat ko'rsatish ob'ektlarini ishga tushirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hisobidan 336 mingdan ziyod yangi ish o'rinlari tashkil etildi. O'z-o'zidan ayonki, aholi bandligini ta'minlashni ustuvor vazifa qilib

qo'yilgan ekan, bu masalaga nafaqat son, balki sifat jihatidan ham alohida ahamiyat berilishi zarur.

O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining g'oyat muhim yo'nalishi bo'lgan **ijtimoiy sohani** isloh qilish bo'yicha qabul qilingan dasturlar ijrosi ham bosqichma-bosqich ta'minlanmoqda. Ma'lumki, aholini, ayniqsa, byudjet sohasi xodimlarini, kam ta'minlangan oilalarni uy-joy muammosi ko'pdan buyon qiynab kelardi. Bu og'ir ijtimoiy muammoga deyarli e'tibor berilmay kelgan edi.

Xalqning talab va istaklarini inobatga olib, 2017 yilda imtiyozli ipoteka kreditlari asosida **arzon uy-joylar qurish** loyihasini amalga oshirishga kirishildi. Shahar va qishloqlarda jami 3,5 million kvadrat metrdan ziyod namunaviy uylar va ko'p qavatli uy-joylar barpo etildi. Bu raqamni avvalgi yillarga taqqoslaydigan bo'lsak, 2007 yilga nisbatan 20 barobar, namunaviy uy-joylar qurish dasturi boshlangan 2010 yilga nisbatan 3,5 barobar, 2014 yilga nisbatan esa 2 barobar ko'p uy-joy qurildi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, keyingi 25 yil davomida birinchi marta aholi uchun arzon, barcha qulayliklarga ega bo'lgan ko'ppqavatli uy-joylar qurish boshlandi. 2017 yilning o'zida 800 ming kvadrat metrdan ziyod ana shunday uy-joylar qurib foydalanishga topshirildi. Birgina Toshkent shahrining o'zida joriy yilda 420 ming kvadrat metr ko'ppqavatli uy-joy fondi foydalanishga topshirildi. Bu 2016 yilga nisbatan qariyb 3 barobar ko'pdir.

Odamlarning hayotiy ehtiyoj va manfaatlarini ta'minlashda bu muhim masalaning naqadar o'tkir va dolzarb muammo bo'lib turganini hisobga olib, bu ishlarning hajmini oshirgan holda, 2018 yilda ham davom ettirildi. **“Chunki, xalq ertaga emas, uzoq kelajakda emas, aynan bugun o'z hayotida ijobiy o'zgarishlarni ko'rishni istaydi”** – deb ta'kidladi Prezident.

Orolbo'yida ekologik vaziyatni yaxshilash yuzasidan aniq choralar ko'rildi. Moliya vazirligi huzurida Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish jamg'armasi tuzildi va unga 200 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirildi. Ana shu mablag'lar hisobidan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati aholisining suv

ta'minoti, turmush sharoiti yaxshilanmoqda. Shu bilan birga, mazkur hududlarda 3 ming kilometrdan ortiq ichki yo'llar kapital ta'mirlandi va rekonstruksiya qilindi.

2017 yilda yangi **ta'lim muassasalarini** qurish, mavjudlarini ta'mirlashga alohida e'tibor qaratildi. 12 ta umumta'lim maktabi yangitdan barpo etildi, 320 tasi rekonstruksiya qilindi, 152 ta maktab kapital ta'mirlandi. Shuningdek, 107 ta maktabgacha ta'lim muassasasi rekonstruksiya qilindi va qurildi, 195 ta bog'cha kapital ta'mirlandi. Farzandlar tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining jamiyat hayotidagi katta o'rne va ahamiyatini e'tiborga olib, Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi. Ushbu sohaning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, jumladan, yaqin 3-4 yilda barcha hududlarda minglab yangi bog'chalar qurish, ta'lim-tarbiya sifati va darajasini yangi bosqichga ko'tarish lozim.

Ko'plab ota-onalar, o'qituvchi va o'quvchilar hamda keng jamoatchilik tomonidan bildirilgan takliflar asosida 11 yillik ta'lim qayta tiklandi. Joylardagi o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyojni qoplash uchun Toshkent viloyatida Chirchiq davlat pedagogika instituti tashkil etildi. Bundan tashqari, 15 ta oliy ta'lim muassasasida tashkil etilgan maxsus sirtqi bo'limlarda o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan 5 mingdan ortiq pedagoglar uchun oliy ma'lumot olish imkoniyati yaratildi. Ta'lim tizimidagi innovasiya va kreativ yondashuvlar asosida Muhammad Xorazmiy va Mirzo Ulug'bek nomlari bilan ataladigan, aniq fanlar chuqur o'qitiladigan maxsus maktablar tashkil etildi.

Oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish borasida ham ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2017-2021 yillarda oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish dasturi qabul qilindi. Yangi tashkil etilgan institut va filiallar hisobidan yurtimizdagi oliy ta'lim muassasalari soni 81 taga, hududlardagi filiallar 15 taga, xorijiy universitetlar filiallari 7 taga etdi. Shular qatorida Olmaliq shahrida Moskva po'lat va qotishmalar institutining, Toshkent shahrida esa AQSHning Vebster universitetining filiallarini tashkil etish bo'yicha kelishuvlarga erishilganini ta'kidlash lozim. Oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiyotning real sektoridagi talab va ehtiyojdan kelib chiqib, sirtqi va kechki bo'limlar ochildi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi tizimi takomillashtirildi, moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi, uning tarkibida bir qator ilmiy-tadqiqot institutlari va markazlar faoliyati tiklandi. Ko'p yillik tanaffusdan so'ng Fanlar akademiyasiga saylov o'tkazilib, o'zining ilmiy ishlari bilan mamlakat va xalqaro miqyosda nom qozongan iste'dodli olimlar akademik degan yuksak sharafiga sazovor bo'ldilar. Endi Fanlar akademiyasidan yangi ilmiy ishlanmalar, istiqbolli tadqiqotlar yaratish bo'yicha amaliy natijalar kutilmoqda. Bularning barchasidan yagona bir maqsad ko'zda tutilmoqda. Ya'ni O'zbekiston ilm-fan, intellektual salohiyat sohasida, zamonaviy kadrlar, yuksak texnologiyalar borasida dunyo miqyosida raqobatbardosh bo'lishi shart.

2017 yilda **madaniy-gumanitar sohalarni rivojlantirish bo'yicha, avvalo, madaniyat, adabiyot va san'at, ommaviy axborot vositalari sohasiga** taalluqli 12 ta muhim hujjat qabul qilindi. Ijodiy uyushmalarning ijtimoiy hayotimizdagi o'rni va nufuzini oshirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston ijodkorlarini qo'llab-quvvatlash "Ilhom" jamoat fondi, shuningdek, madaniyat va san'at muassasalari hamda yirik kompaniya va banklar hamkorligida "Do'stlar klublari" tashkil etildi.

Toshkent shahridagi Milliy bog' hududida muhtasham Adiblar xiyoboni, Yozuvchilar uyushmasining yangi binosi, Qoraqalpog'istonda va bir qator viloyatlarda ulug' adiblarning nomlari bilan atalgan ijod maktablari barpo etildi. Shuningdek, Qo'qon shahri, Xorazm va Jizzax viloyat drama teatrlari qayta rekonstruksiya qilindi, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining Farg'ona mintaqaviy filiali tashkil etildi.

Ma'naviy hayotda muhim voqea bo'lgan ana shunday loyihalar haqida gapirganda, O'zbekistondagi Islom sivilizasiyasi markazi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy nomlaridagi xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, Islom akademiyasi kabi ilmiy-ma'rifiy muassasalar faoliyatini yo'lga qo'yish ishlari boshlanganini alohida qayd etish zarur. SHular qatorida buyuk allomalarning yodgorlik majmualari qoshida hadisshunoslik, islom huquqshunosligi, tasavvuf, kalom va aqida ilmi kabi

diniy-ma'rifiy yo`nalishlarni o`rganish bo'yicha maxsus maktablar tashkil etildi. Albatta, bu ishlar chuqur ilmiy va amaliy asoslarga ega.

Ma'lumki, qadimiy madaniyat va sivilizasiyalar chorrahasi bo'lgan bu zaminidan o`rta asrlarda minglab olimu ulamolar, buyuk mutafakkir va shoirlar, aziz-avliyolar etishib chiqqan. Ularning aniq fanlar va diniy ilmlar sohasida qoldirgan bebaho merosi, butun insoniyatning ma'naviy mulki hisoblanadi. Hozirgi kunda O'zbekistonning kitob fondlarida 100 mingdan ziyod qo'lyozma asarlar saqlanmoqda. Afsuski, bu nodir kitoblar hali to'liq o`rganilmagan, ular olimlar va o'z o`quvchilarini kutib turibdi. Ushbu noyob asarlarda bugungi davr o`rtaga qo'yayotgan juda ko'p dolzarb muammolarga javob topish mumkin.

Xususan, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib beradigan, barcha odamlarni ezgulik, mehr-oqibat va hamjihatlik yo'lida birlashishga da'vat etadigan teran ma'noli fikr va g'oyalar bugun ham o'z qimmatini va ahamiyatini yo`qotgan emas.

“Biz ana shunday noyob meros vorislari, shunday boylik egalari bo`laturib, ularni har tomonlama o`qish-o`rganish, xalqimiz, avvalo, unib-o`sib kelayotgan yoshlarimizga, jahon hamjamiyatiga etkazish bo'yicha, etarli ish qilmaganimizni ham ochiq tan olish kerak. Biz diniy jaholatga, zararli oqimlarga qarshi ma'rifat bilan kurashish kerakligi haqida ko'p gapiramiz. Bu to`g'ri, albatta. Lekin ma'rifat, ma'rifiy bilimlar qayerda – avvalo ota-bobolarimiz bizga qoldirib ketgan mana shunday mo``tabar kitoblarda emasmi? Bizning ushbu yo`nalishdagi barcha amaliy harakatlarimiz aynan mana shunday ezgu maqsadga qaratilgan bo`lib, nafaqat mamlakatimiz va musulmon dunyosida, balki jahon miqyosida ham katta qiziqish va e'tibor uyg'otmoqda. Ana shunday bebaho boylikka, minglab bilimdon ulamolar, faol ziyolilarga ega bo'lgan, bu sohada katta tashabbuslar bilan chiqayotgan xalq va davlat sifatida yurtimizdan qandaydir aqidaparast, diniy oqimlarga berilgan kimsalarning chiqishi albatta bizga yarashmaydi,” – dedi Sh.Mirziyoev.

2017 yil **jismoniy tarbiya va sport sohasi** bo'yicha ham katta ishlar qilindi. Yoshlarning sport sohasidagi yutuqlari barchani quvontirmoqda. Jahon va qit'a

miqyosida yangi-yangi chempionlar, shaxmat bo'yicha xalqaro grossmeysterlar etishib chiqmoqda. 2017 yilda o'zbekistonlik sportchilar boks, dzyudo, taekvando, og'ir atletika, erkin kurash, sambo bo'yicha o'tkazilgan turli xalqaro musobaqalarda salmoqli yutuqlarga erishdilar.

2017 yil ayniqsa o'zbek milliy kurashi tarixida yorqin sahifa bo'ldi. Sentyabr oyida Turkmanistonda bo'lib o'tgan Osiyo olimpiya kengashi Bosh assambleyasi yig'ilishida ushbu milliy sport turini Osiyo o'yinlari dasturiga kiritish haqida qaror qabul qilindi. Ya'ni 2018 yil Indoneziyada bo'lib o'tadigan 18-Osiyo o'yinlarida qit'a sportchilari o'zbek milliy kurashi bo'yicha ham o'zaro bellashdilar. Endi jahon sport maydonlarida **“halol”, “g'irrom”, “chala”, “yonbosh”** degan so'zlar jaranglab, o'zbek nomini, O'zbekiston nomini dunyoga tarannum etadi. Ayni vaqtda O'zbekiston Milliy Olimpiya qo'mitasining faoliyatini takomillashtirish ustida ish olib borilmoqda. Bo'lg'usi xalqaro olimpiada o'yinlari va boshqa nufuzli musobaqalarga tayyorgarlik ishlari endi butunlay yangicha asosda yo'lga qo'yiladi.

O'tgan davr mobaynida **tashqi siyosat sohasida** xorijiy davlatlar, birinchi navbatda, qo'shni mamlakatlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirish borasida sezilarli natijalarga erishildi. 2017 yilda 21 ta oliy darajadagi tashriflar amalga oshirildi, 60 dan ortiq davlat va xalqaro tashkilotlar rahbarlari va vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazildi. Natijada 400 dan ortiq bitim va kelishuvlarga erishildi, qariyb 60 milliard AQSH dollari hajmidagi savdo va sarmoyaviy shartnomalar imzolandi. Qabul qilingan hujjat va kelishuvlarni o'z vaqtida to'liq bajarish maqsadida 40 ta “yo'l xaritasi” ishlab chiqildi va xorijiy hamkorlarimiz bilan birgalikda amalga oshirilmoqda.

“O'zbekistonning tashqi siyosatida Markaziy Osiyo – bosh ustuvor yo'nalish” tamoyilini amalda tatbiq etishga kirishildi. Natijada mintaqada mutlaqo yangi siyosiy muhit yaratildi, o'zaro ishonch va yaxshi qo'shnichilik asosidagi aloqalar mustahkamlanmoqda. Turkmaniston va Qirg'iziston bilan strategik hamkorlik o'rnatildi. Qozog'iston bilan strategik hamkorlikni yanada

chuqurlashtirish borasida bir qator muhim hujjatlar imzolandi, 2 milliard dollar miqdorida iqtisodiy bitimlar tuzildi.

Tojikiston bilan hamkorlik har tomonlama mustahkamlanmoqda. Toshkent va Dushanbe shaharlari o`rtasida aviaqatnov yo`lga qo`yildi. Qirg`iziston bilan davlat chegaralari to`g`risidagi bitimning imzolanishi Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta`minlashga qaratilgan katta qadam bo`ldi.

Qo`shni Afg`oniston Islom Respublikasi bilan o`zaro manfaatli hamkorlik yo`lida muhim kelishuvlarga erishildi, yangi iqtisodiy loyihalar bo`yicha amaliy ishlar boshlandi. Shuningdek, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, AQSH va Evropa Ittifoqi davlatlari, musulmon mamlakatlari bilan ham samarali bitim va kelishuvlarga erishildi.

O`zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti, SHanxay hamkorlik tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo`stligi kabi xalqaro tuzilmalar bilan aloqalarni yangi bosqichda davom ettirmoqda. Evropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlik tiklandi, Evropa investisiya banki bilan sheriklik aloqalari o`rnatildi. Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg`armasi, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilma investisiyalar banki bilan o`zaro hamkorlik samarali tus olmoqda.

Mamlakatdagi ijobiy o`zgarishlar dunyo hamjamiyatida O`zbekistonga bo`lgan qiziqishni oshirib, uning xalqaro maydondagi nufuzini yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda. “Xalq bilan muloqot va inson manfaatleri yili” Davlat dasturini amalga oshirishda davlat va nodavlat tashkilotlar, xo`jalik birlashmalari va kompaniyalar munosib ishtirok etgan, bu ezgu ishga barcha insonlar hissa qo`shgan.

Mamlakatda shakllangan ijobiy an`anaga muvofiq, kirib kelayotgan yangi – 2018 yilga qanday nom berish haqida yil davomida fuqarolardan Prezidentning Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonasiga, davlat idoralariga kelgan ko`plab murojaat va xatlar, joylarda bo`lib o`tgan uchrashuvlarda bildirilgan fikr-mulohazalar ham hisobga olindi. Bildirilgan taklif va tavsiyalarning barchasini inobatga olib, Prezident yangi – 2018 yilga **Faol tadbirkorlik, innovasion**

g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili, deb nom berishni taklif etdi.

Faol tadbirkorlik - biznes faoliyatini innovasion, ya'ni zamonaviy yondashuvlar, ilg'or texnologiya va boshqaruv usullari asosida tashkil etadigan iqtisodiy yo'nalishdir. Faol tadbirkor - raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga qodir, eng muhimi, yangi ish o'rinlari yaratib, nafaqat o'zini va oilasini boqadigan, balki butun jamiyatga naf keltiradigan ishbilarmon insonlardir.

Bunday tadbirkorlar safini kengaytirish, jumladan, yuqori texnologiyalar, ilm-fanning eng so'nggi yutuqlariga asoslangan texnika va asbob-uskunalarni mamlakatga olib kelish va joriy etish uchun ularga munosib sharoitlar yaratish birinchi galdagi vazifa qilib belgilandi. Xorijdagi etakchi kompaniya va tashkilotlarda tajriba orttirishi, o'zaro manfaatli hamkorlik qilishi uchun ularga har tomonlama imkoniyat tug'dirib berish lozim bo'ladi.

Bugun davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan **innovasion rivojlanish yo'liga o'tilmoqda**. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda yangi fikr, yangi g'oyaga, innovasiyaga tayangan davlat yutadi. **Innovasiya** – bu kelajak degani.

“Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovasion g'oyalar, innovasion yondashuv asosida boshlashimiz kerak. SHuning uchun biz Innovasion rivojlanish vazirligini tashkil etdik va uning oldiga aniq vazifalarni qo'ydik. Bu vazirlik nafaqat iqtisodiyot sohasida, balki butun jamiyat hayotida eng muhim loyihalarni amalga oshirishda o'ziga xos lokomotiv rolini bajaradi, deb ishonamiz. 2018 yilda ilmiy tadqiqot va innovasion faoliyatni rivojlantirish, buning uchun zarur moliyaviy resurslarni safarbar etish, ushbu jarayonda iqtidorli yoshlar ishtirokini, ijodiy g'oya va ishlanmalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash vazifasi e'tiborimiz markazida bo'ladi,” – dedi Murojaatnomada Sh.Mirziyoev.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Murojaatnomasi, uning saylanganiga bor-yo'g'i bir yil bo'lishiga qaramasdan, yaqin o'tmishdagi vaziyatni teran tahlil qilib, yaqin kelajakka aniq vazifalarni belgilab beruvchi, chuqur

mushohadali nutq bo`ldi, desak to`g`ri bo`ladi. Bunday murojaatlar odatda boshqa davlatlarda doimiy o`tkazib kelinadi. Lekin bugun ilk bor bunday amaliyot O`zbekistonda qo`llandi. O`zbekiston rahbari 4 soat davomida tik turgan holda, to`g`ridan-to`g`ri mamlakat Parlamenti, hukumati va xalqiga murojaat qildi. Bu Murojaat qaysi jihatlari bilan e`tiborga molik bo`ldi:

Birinchidan, murakkab masalalarning echimiga tanqidiy mulohaza orqali yondashuv bo`ldi.

Ikkinchidan, Parlament deputatlari va senatorlari oldiga yangi vazifalar belgilash va ularning faoliyati doirasini kengaytirish, jamiyatda bo`layotgan siyosiy-iqtisodiy jarayonlardagi ishtirokini kuchaytirishda yangi «yo`l xaritasi» belgilandi.

Uchinchidan, haqiqiy demokratiyani eng quyi tuzilma – tumanlardan boshlab eng yuqori Respublika idoralarida o`rnatish va uning ajralmas mexanizmi – o`zaro cheklovlar va muvozanat tizimini nihoyat ishlatish zarurligi ta`kidlandi.

To`rtinchidan, Prezident 13 yil mamlakat Bosh vaziri, 10 yil ikki viloyat hokimi sifatidagi kuzatuv va xulosalarini aniq, tartibli tizimga solib, davlat boshqaruvida muhim institusional o`zgarishlarga asos yaratib berdi.

Beshinchidan, so`nggi yillarda o`z funksional vazifalarini bajarishdan ancha nariga chiqib ketgan huquqni muhofaza qilish organlariga Konstitusiyaviy normaga asoslanib ish yuritishga chaqirdi. Xususan, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Prokuratura, Davlat soliq qo`mitasi. Bu organlar faqat yuklatilgan vazifalari bilan shug`ullanishga chaqirildi. Tadbirkorlik faoliyatiga aralashuv, manfaatli «tekshir-tekshir»larni to`xtatmasalar, korrupsion holatlar davom etsa, shaxsan Prezidentning o`zi bu tashkilot mutasaddilariga jinoiy ish qo`zg`atishi ta`kidlab o`tildi. «Biz 37-yilni ko`rganmiz. U hali ham esimizda. Har xil «dedi-dedi»lar kishi taqdirini hal qilmasligi kerak. Bu odatni bas qilaylik», - deya ta`kidladi Prezident.

Oltinchidan, mamlakat iqtisodiyoti va statistikasidan «rassomlar»ni chetlashtirish, real hayot bilan yashash lozimligiga alohida urg`u qaratdi SHavkat Mirziyoev. Xalqaro valyuta fondi ma`lumotlariga ko`ra, O`zbekiston yalpi ichki

mahsulotning daromad qismi kishi boshiga hajmi bo'yicha 187 davlat o'rtasida 134-o'rinni egallagan. Vaholanki, bunday holat O'zbekistonning boy salohiyati va resurslariga to'g'ri kelmaydi.

Prezident bu sohada kadrlar keskin etishmasligini ta'kidlab, jurnalistika va ommaviy kommunikasiya vositalari sohasida alohida universitet tashkil etish taklifini ilgari surdilar. Undan tashqari, nodavlat ommaviy axborot vositalarga, xususan, veb-saytlar faoliyatini qo'llab-quvvatlaydigan Davlat jamg'armasini ta'sis etishni taklif qildi.

Yana bir muhim yangilik – Davlat rahbari taraqqiyotda muhim innovasiya – hokimiyatni nomarkazlashtirish, ya'ni markaz vakolatlarining ko'p qismini viloyatlarga berishni taklif qildilar. Bu degani, ko'plab ruxsatnomalar, lisenziyalarni olish Toshkent bilan bog'liq bo'lmay, viloyatlarning o'zida amalga oshiriladi. Shuningdek, viloyatlar va tuman hokimlariga ko'proq erkinlik berish va ularga Prezidentning joylardagi vakili sifatida qarash lozimligini uqtirdilar.

Prezident Shavkat Mirziyoevning nutqi esa O'zbekistonning ichki siyosatida, ijtimoiy-iqtisodiy muhitida muhim o'zgarishlar hamda yangi va ilg'or rivojlanish g'oyalarining eskilik sarqitiga qarshi tizimli kurashini boshlab berdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. O'zbekiston lideri loqaydlik, beparvolik, poraxo'rlik, korrupsiya, soxtakorlik, vakolatni suiiste'mol qilishga qarshi kurashni e'lon qildi. Umuman olganda, Prezidentning Murojaati nafaqat ichki, balki yaqin va uzoqdagi qo'shnilar bilan hamkorlikni jadallashtirishga qaratilgan «yo'l xaritasi» ham bo'ldi, desak to'g'ri bo'ladi.

Prezidentning virtual qabulxonasiga bir yilda bir yarim million murojaat kelib tushdi. Bu to'planib qolgan muammolar, masalalar bo'yicha jiddiy ko'rsatkich. Prezident taklifiga binoan yangi interaktiv innovasiya – «Mening fikrim» portali ish boshladi. Endi maishiy muammolarni aytishdan taklif berishga o'tildi.

O'zbekiston rahbari Shavkat Mirziyoevning 2017 yil 22 dekabr kuni Parlamentga qilgan murojaati nafaqat O'zbekiston xalqi, balki chet el davlat rahbarlari va fuqarolari tomonidan katta qiziqish bilan qarshi olindi. "O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaati asosiy qismlari Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 72-sessiyasining rasmiy hujjati sifatida “2030 yilgacha davr uchun barqaror rivojlanish sohasidagi kun tartibini amaliy tadbiq etilishi bo'yicha O'zbekiston hukumati chora-tadbirlari to'g'risida” sarlavhasi ostida tarqatildi. Hujjat tashkilotning oltita rasmiy tiliga (arab, fransuz, ingliz, ispan, rus va xitoy) tarjima qilindi va BMTda akkreditasiya qilingan barcha diplomatik vakolatxonalar orasida tarqatildi, shuningdek, BMT Rasmiy hujjatlari tizimida joylashtirildi.

Tayanch so'zlar: faol tadbirkorlik, innovasion g'oyalar va texnologiyalar, «yo'l xaritasi», arzon uy-joy, diversifikasiya, korrupsiya, YOshlar ittifoqi, maktabgacha ta'lim, Xelena Freyzer, BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasi.

3-§. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari.

O'zbekiston Respublikasi istiqlool yillarida erishgan yutuqlarga tayanib, **milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari** dadil qadam qo'ymoqda. Mamlakat taraqqiyotini yanada yuksak bosqichga ko'tarish maqsadida Harakatlar strategiyasi qabul qilindi. Bu noyob hujjatda belgilangan ulug'vor vazifalarni ro'yobga chiqarishga qat'iy kirishilgani yangi ufq va imkoniyatlar ochib bermoqda. Dunyo miqyosida raqobat keskinlashib borayotgan hozirgi murakkab davrda mamlakatni ilm-fan yutuqlari, yuqori texnologiyalar asosida modernizasiya qilish va yangilash eng muhim vazifaga aylanmoqda.

Ana shunday o'tkir talabni chuqur anglagan holda, 2018 yil **Faol tadbirkorlik, innovasion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili**, deb e'lon qilindi. Bu borada qabul qilingan Davlat dasturida 11 trillion 200 milliard so'm va 1 milliard 300 million AQSH dollari hajmidagi ishlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Dastur ijrosini ta'minlash uchun keng ko'lamdagi ulkan ishlar olib borilmoqda.

Mamlakatda faol investisiya siyosati yuritilmoqda, zamonaviy korxonalar barpo etilmoqda, soliq tizimi tubdan isloh qilinib, tadbirkorlik va xususiy mulkni rivojlantirish, barcha soha va tarmoqlarda innovasiya, ilm-fan yutuqlari, yangicha va ijodiy yondashuvlarni joriy etishga alohida e'tibor berilmoqda. Qishloq xo'jaligida zamonaviy, istiqbolli tarmoqlarga asos solish, klaster tizimini yo'lga qo'yish, fermer xo'jaliklarining natijadorligini kuchaytirish bo'yicha amaliy ishlar olib borilmoqda.

Mamlakatda **makroiqtisodiy barqarorlik ta'minlanmoqda**. Eng ustuvor vazifa bo'lgan aholining hayot darajasi va sifatini yuksaltirish bo'yicha katta hajmdagi ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, **“Obod qishloq”** va **“Obod mahalla”** dasturlari mamlakatning eng chekka hududlariga ham yangilanish nafasini, bunyodkorlik ruhini olib kirmoqda. Odamlarning fikri, dunyoqarashi o'zgarmiqda, qishloqda turmush madaniyati oshib bormoqda. Butun mamlakatni qamrab olgan mazkur dasturlar doirasida 416 ta qishloq va 105 ta mahallada qurilish va obodonlashtirish ishlari jadal davom etmoqda. Bularning barchasi O'zbekistonning yangi, obod qiyofasini yaratish, xalq farovonligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Aholining **zamonaviy uy-joyga** bo'lgan talab va ehtiyojlarini ta'minlash maqsadida joriy yilda 13 ming 900 dan ziyod oilaga mo'ljallangan 335 ta ko'p qavatli turar joy foydalanishga topshirildi. 2018 yil oxirigacha bu raqam 2017 yilga nisbatan 2 barobar ko'payadi. Ana shu yo'nalishdagi ishlar qishloq joylarda ham yangilangan loyihalar asosida olib borilmoqda.

Hozirgi kunga qadar qishloqlarda 40 mingta oila yangi xonadonlarga ko'chib kirdi. Bu borada biz ilgari etarlicha e'tibor bermagan muhim masala – ya'ni, kam ta'minlangan, nogironligi bo'lgan insonlarga alohida g'amxo'rlik ko'rsatilmoqda. Buning tasdig'ini o'tgan 2 yilda 1000 nafardan ortiq shu toifaga mansub insonlar uy-joy bilan ta'minlangani misolida ko'rish mumkin. Albatta, bunday o'zgarishlar ming-minglab oilalar hayotiga shodlik va baxt olib kelmoqda.

Aholi bandligini ta'minlash, har bir oilada tadbirkorlik muhitini yaratish bo'yicha zarur chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Keyingi ikki yilda

mamlakatimiz bo'yicha 700 mingdan ortiq yurtdoshlarimiz ish bilan ta'minlangani, tijorat banklari tomonidan tadbirkorlarga 25 trillion so'm miqdorida kredit mablag'lari ajratilgani ana shunday sa'y-harakatlar natijasidir.

Mamlakatda qabul qilinayotgan dastur va rejalarning barchasida **yoshlar manfaatlari** alohida hisobga olinmoqda. Bu haqda so'z yuritganda, mamlakatda yangi oliy o'quv yurtlari, xorijdagi nufuzli universitetlarning filiallari tashkil etilayotgani, qabul kvotalari oshirilgani, ko'pgina yo'nalishlar bo'yicha sirtqi bo'limlar ochilganini alohida qayd etish lozim. Ayni vaqtda buyuk allomalar nomidagi maxsus maktablar, hududlarimizda atoqli adiblari nomidagi ijod maktablari ish boshlagani, yoshlar o'rtasida turli tanlov va festivallar, sport musobaqalari muntazam o'tkazib kelinayotgani ularning ilmiy va ijodiy kamolotida katta rol' o'ynamoqda.

Jamiyatda **“Qonun va adolat – ustuvor”, “Jinoyatga jazo muqarrar”** degan muhim prinsiplarni ta'minlash, sud, prokuratura, ichki ishlar organlari, advokatura tizimi faoliyatini takomillashtirish, ularni tom ma'noda inson huquq va manfaatlari himoyachisiga aylantirish bo'yicha ham salmoqli ishlar qilinmoqda. Ana shunday o'zgarishlar tufayli yillar davomida deyarli unutib qo'ygan tartib-intizom, qonun-qoida, odamlarning haqli talablari bilan hisoblashish kabi eng muhim tamoyillar hayotda tobora chuqur o'rin egallamoqda.

Xalqimizga xos kechirimli, rahm-shafqatli bo'lish, bag'rikenglik va olijanoblik fazilatlarini asosida jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhit mustahkamlanib bormoqda. Bilib-bilmay noto'g'ri yo'lga kirib qolgan, o'z qilmishidan chin dildan pushaymon bo'lgan fuqarolarni kechirish, ularni oilasi bag'riga, foydali mehnatga qaytarishga qaratilgan tadbirlar yaxshi natija bermoqda.

2018 yil 31 avgustda qabul qilingan Prezident farmoniga binoan qilmishiga chin dildan pushaymon bo'lgan va tuzalish yo'liga qat'iy o'tgan, ozodlikdan mahrum etish jazosini o'tayotgan 261 nafar shaxs Mustaqillik bayrami munosabati bilan afv etilgani shu ezgu ishlarning davomi bo'ldi. 261 inson taqdiridagi bunday o'zgarish – bu avvalo ularning oilasi, farzandlari, ota-onalari, yaqinlari hayotiga nur olib kirdi, quvonch olib kirdi, deganidir.

Bugun bir fikrni to'la ishonch bilan aytish mumkin: *butun jamiyatni qamrab olayotgan ana shunday ezgu ishlar tufayli hayotda fayzu baraka, millatlararo do'stlik va mehr-oqibat tuyg'ulari kuchayib bormoqda*. Eng muhimi, mamlakatni yanada taraqqiy ettirish yo'lida olib borayotgan ichki va tashqi siyosat el-yurt tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda.

Agar xalq rozi bo'lsa, Yaratgan ham albatta rozi bo'ladi. Vatan mustaqilligining 27 yilligi munosabati bilan davlatning yuksak unvonlari, orden va medallari bilan taqdirlanganlarga ana shu mukofotlar markazda va joylarda tantanali ravishda topshirildi.

“Bugun milliy taraqqiyotimizning yangi bosqichiga qadam qo'yar ekanmiz, biz yutuqlarimiz bilan birga xato va kamchiliklarimizni ham chuqur tahlil qilib, ularni bartaraf etish haqida o'ylashimiz tabiiydir. Chunki bu ishlarni o'zimiz qilmasak, hech kim chetdan kelib muammolarimizni hal qilib bermaydi”, - dedi Shavkat Mirziyoev mustaqillikning 27 yilligiga bag'ishlangan bayram tantanasida.

Bu haqda so'z borganda, xalq bilan muloqotning mutlaqo yangi va samarali tizimi joriy qilinganini aytish o'rinlidir. Bugungi kunda xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqqa xizmat qila boshlagani uchun ham odamlarning fikri, dunyoqarashi o'zgarmoqda, el-yurti o'z kuchi va imkoniyatlariga, ertangi kunga ishonch bilan qaramoqda.

“*Shuning uchun bir haqiqatni ta'kidlab aytmoqchiman: xalq bilan bevosita muloqot olib borish, uning dardu tashvishlari bilan yashash, el-yurtimizni rozi qilish – bu vaqtinchalik kompaniya emas. Bu – xalqimizning farovon hayotini, yurtimiz ravnaqini ta'minlashga qaratilgan uzoq muddatli strategiyadir*”, - dedi Shavkat Mirziyoev.

Bugungi tahlikali zamonda tinch-osoyishta, erkin va obod hayotni har tomonlama asrab-avaylash va mustahkamlash eng asosiy vazifa bo'lib qolmoqda. SHu maqsadda Qurolli Kuchlarning jangovar salohiyatini oshirishga bundan buyon ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Dunyo miqyosidagi keskin va beshafqat raqobatga bardosh berish uchun iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, jahon

bozoridan munosib o`rin egallash, mamlakatning eksport salohiyatini yanada oshirishga erishmoq zarur bo`ladi.

**Tadbirkorlik faoliyati erkinligini, xususiy mulk daxlsizligini yanada kengroq ta`minlash** – muhim vazifadir. Bu borada yirik ishlab chiqarish korxonalari bilan birga, turizm, kichik biznes, oilaviy tadbirkorlik, dehqon va tomorqa xo`jaliklarini, hunarmandchilik va kasanachilikni rivojlantirishga alohida ahamiyatqaratilmoqda. Ayniqsa, aholi salomatligini mustahkamlash, xalq hayotini yanada yaxshilash, kam ta`minlangan qatlamlarni ijtimoiy muhofaza qilish, ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdorini oshirish doimiy e`tiborda bo`lmoqda.

Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish maqsadida **“Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturi** qabul qilindi. Ushbu dastur ijrosi uchun 2018 yilning o`zida 786 milliard so`m mablag` yo`naltirildi. Buning natijasida, jumladan, 100 mingdan ortiq yoshlarning bandligi ta`minlanadi. Yosh oilalarni zamonaviy uy-joylar bilan ta`minlash, yoshlarni ishga joylashtirish, kasb-hunarga tayyorlash va qayta tayyorlash bo`yicha belgilangan katta ishlar izchil davom ettiriladi.

2018 yil avgustda Indoneziyada 45 ta mamlakat vakillari o`rtasida bo`lib o`tagan yozgi Osiyo o`yinlarida O`zbekiston **sport**chilari shijoat va mahorat ko`rsatib, 15 ta oltin, 19 ta kumush, 23 ta bronza medalni qo`lga kiritdi.

O`zbekiston jahon hamjamiyati bilan, barcha uzoq-yaqin davlatlar, birinchi navbatda, qo`shni mamlakatlar bilan do`stona aloqalarni yanada kuchaytirmoqda. Turli xalqaro tashkilotlar, nufuzli moliya institutlari bilan keng tarmoqli hamkorlikni rivojlantirish O`zbekistonning milliy manfaatlariga to`la javob beradi va bu yo`lni qat`iy davom ettiradi.

**O`zbekiston Respublikasining oltin-valyuta zaxiralari.** Markaziy bank matbuot xizmati xabariga ko`ra 2017 yil yakunlari bo`yicha O`zbekiston oltin-valyuta zaxirasi bir yil ichida 1,4 mlrd. dollarga oshib, 26,6 mlrd. dollarni tashkil etdi. Ilk bor oltin-valyuta zaxirasi hajmi haqidagi ma`lumot 2017 yil noyabrda

rasman e'lon qilingan edi. Oltin-valyuta zaxirasi hajmi faqatgina kuz boshidan 750 mln. dollarga ko'payib, 26 mlrd. dollarni tashkil etganini ma'lum qilgan edi¹.

Oltin-valyuta zaxiralarini samarali boshqarish maqsadida Markaziy bank tomonidan zaxiralarning yalpi va sof qiymatlari hisobi yuritiladi. Sof oltin-valyuta zaxiralari tijorat banklari va davlat boshqaruvi organlarining (Moliya vazirligi, Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi bundan mustasno) Markaziy bankda ochilgan hisob varaqlaridagi valyuta mablag'larini, ya'ni Markaziy bankning ushbu tashkilotlar oldidagi majburiyatlarini hisobga olmaydi.

2018 yilning iyul' oyida yalpi oltin-valyuta zaxiralarning 270,6 mln. AQSH dollariga pasayishi kuzatildi. Mazkur holat hisobot davrida asosan oltin narxining 1250,55 dan 1219,20 doll./tr.unsiyaga pasayishi hisobiga yuzaga keldi. (narxning oltin-valyuta zaxiralarning kamayishiga ta'siri – 347,0 mln. doll.).

O'zbekiston Respublikasining oltin-valyuta zaxiralari.

mln.AQSH dollarida

Ko'rsatkichl ar	01. 01.2017	01. 01.2018	01. 04.2018	01. 07.2018	01. 08.2018
I. YAlpi oltin-valyuta zaxiralari	26 428,8	28 076,9	28 494,0	27 660,5	27 389,9
1. Xorijiy valyutadagi aktivlar	14 172,3	14 042,8	14 517,2	13 818,3	13 597,6
2. Monetar oltin	12 256,6	14 034,1	13 976,8	13 842,2	13 792,3
II. Sof oltin- valyuta zaxiralari	25 188,3	26 567,5	27 086,7	26 648,9	26 365,1

¹ «Gazeta.uz», 16 yanvar 2018 yil.

O'zbekistonda naqd pul hajmi ortmoqda. Banklarga naqd pul tushumi oshdi. Jumladan, 2017 yilning birinchi yarmida bank kassalari orqali naqd pul aylanmasi bir oyda o'rtacha 4,8 trln. so'mni tashkil etib, 900 mlrd. so'm miqdordagi naqd pul emissiya qilingan bo'lsa, yilning ikkinchi yarmida bu ko'rsatkich qariyb 2 barobarga ortib, 9,4 trln. so'mga etdi, jumladan 2017 yilning dekabrda 2,3 barobarga ko'tarilib, 11 trln. so'mgacha etdi. Bunda naqd puldagi daromad va xarajatlar o'rtasidagi muvozanat ta'minlangan.

Pul-kredit sohasidagi islohotlar ham tijoriy banklar faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, bank aktivlari va kredit qo'yilmalari hajmi 2 barobarga oshib, mos ravishda 166,6 trln. so'm va 110,6 trln. so'mni tashkil etdi. 2017 yil yakunlari bo'yicha tijoriy banklarda jami depozitlar hajmi 58,7 trln. so'mga etib, 2016 yil bilan taqqoslanganda 61 foizga ko'paydi.

2018 yilning yanvar'-iyun' oylarida muomaladagi naqd pullar miqdori, pul aylanmasi tarkibidagi o'zgarishlar hamda mavsumiy omillar ta'sirida shakllanib bordi. 2018 yilning I choragida muomaladagi naqd pullar hajmi 1,2 trln. so'mga qisqargan bo'lsa, II choragida 3,4 trln. so'mgacha ortishi kuzatildi. Natijada, 2018 yilning I yarim yilligida naqd pul massasi 2,2 trln. so'mga oshdi.

Naqd pulga bo'lgan talabning o'zgarishi asosan mavsumiy omillar bilan izohlanadi. Bunda mamlakatga xalqaro pul o'tkazmalari hajmlarining asosan yilning ikkinchi va uchinchi choraklarida boshqa choraklarga nisbatan ko'proq bo'lishi va natijada, aholi tomonidan tijorat banklariga xorijiy valyutani sotish hajmlarining oshishi mos ravishda naqd pulga bo'lgan talabning ortishiga olib kelmoqda.

Xususan, agar 2018 yilning I choragida mamlakatimizga xalqaro pul o'tkazmalari orqali 950 mln. dollar miqdoridagi valyuta mablag'lari kirib kelgan bo'lsa, II chorakda ushbu ko'rsatkich 1,4 barobarga oshib 1 335 mln. dollarni tashkil etdi. O'z navbatida, tijorat banklari tomonidan I chorakda aholidan 420 mln. dollar miqdoridagi (3,4 trln. so'm) xorijiy valyuta sotib olingan bo'lsa, II chorakda ushbu ko'rsatkich 2 barobarga oshib 868 mln. dollarni (6,9 trln. so'm) tashkil etdi.

Mazkur holat naqd pulga boʻlgan 3,5 trln. soʻmlik qoʻshimcha talabni yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, aholi tomonidan chet el valyutasini milliy valyutaga ayirboshlashga boʻlgan talabning oshishi milliy valyuta kursining joriy yil boshidan mustahkamlanib borishi bilan ham izohlanishi mumkin. SHuningdek, aholining naqd pulga boʻlgan talabini toʻliq qondirish maqsadida bankomatlar va terminallar tarmogʻi kengaytirilishi hisobiga plastik kartalardan naqd pullar echib olish hajmlari oshdi.

Xususan, 2018 yilning II choragida aholi tomonidan plastik kartadagi mablagʻlar hisobidan naqd pul echib olish hajmi I chorakdagi koʻrsatkichdan 1,4 barobarga ortib, 2,2 trln. soʻmni tashkil qildi. Bu esa, aholi tomonidan savdo va pullik xizmatlar uchun toʻlovlarda naqd pullardan foydalanish darajasini oshishiga olib keldi.

2018 yilning yanvarʼ-iyunʼ oylarida naqd pullarning bank kassalari orqali oʻrtacha oylik aylanmasi hajmi 11,7 trln. soʻmni tashkil etib, 2017 yilning mos davriga nisbatan (4,7 trln. soʻm) 2,5 barobarga oshishi kuzatildi.

Umuman olganda, bank plastik kartalaridan naqd pulni echib olish hajmlarining oshib borishi hamda savdo va xizmat koʻrsatishdan tushgan tushumlar tarkibida naqd pullar ulushining koʻpayishi aholi uchun naqd pullarning qulay toʻlov vositasi boʻlib qolayotganligidan dalolat beradi. Jismoniy shaxslar plastik kartalaridagi mablagʻlari qoldigʻi 2018 yilning yanvarʼ oyidagi 1,6 trln. soʻmdan 16 foizga oshib iyunʼ oyida 1,8 trln. soʻmni tashkil etdi.

Bu oʻz navbatida, aholi tomonidan plastik kartochkalardagi mablagʻlarni istalgan paytda bank xizmatlaridan foydalangan holda naqd shaklda hech qanday toʻsiqlarsiz echib olishga boʻlgan ishonchining ortib borayotganligini va plastik karta hisobvaraqlarida boʻsh pul mablagʻlarini saqlashga qiziqishning ortayotganligi bilan izohlanishi mumkin.

Shu bilan birgalikda, pul-kredit sohasidagi amalga oshirilayotgan tarkibiy oʻzgarishlar taʼsirida bank kassalari orqali naqd pullar aylanmasi hajmining ortib borishi kuzatilmoqda.

Aholi va tadbirkorlik sub'ektlarining naqd puldagi hisob-kitoblarini amalga oshirishlarida qulayliklar yaratish maqsadida yirik naqd pullarni muomalaga chiqarish asosan yirik nominaldagi banknotlar orqali amalga oshirilib, kichik nominaldagi banknotlar esa muomaladan bosqichma-bosqich bilan qaytarib olinmoqda. Jumladan, ushbu davrda muomalaga chiqarilgan naqd pullar (banklar kassalaridagi naqd pullarni hisobga olgan holda) hajmi 2,7 trln. so'mga yoki 13,5 foizga oshgan bo'lsa, muomaladagi banknotlar soni 568 mln. donaga yoki 7,5 foizga kamaydi.

2018 yilning I yarmida muomalada 1000 so'mlik va undan kichik qiymatdagi banknotlar miqdori 582 mlrd. so'mga kamaygan bo'lsa, 5000 so'mlik, 10 000 so'mlik, 50 000 so'mlik banknotlar miqdori 3,3 trln. so'mga oshdi. Ushbu davrda, muomalaga chiqarilgan banknotlar jami sonida 500 so'mgacha bo'lgan banknotlar ulushi 3,7 foiz bandga va 1000 so'mlik banknotlar 1,0 foiz bandga kamaygan bo'lsa, 5000 so'mlik banknotlar – 2,6 foiz bandga, 10 000 so'mlik – 1,4 foiz bandga va 50 000 so'mlik – 0,7 foiz bandga oshdi.

Naqd puldagi hisob-kitoblarni amalga oshirishda aholi uchun qulayliklar yaratish maqsadida, Markaziy bank kelgusida ham iqtisodiyotning naqd pulga bo'lgan talabini to'liq ta'minlagan holda, banknotlar nominal qatorini maqbullashtirish va yirik nominaldagi banknotlarni muomalaga chiqarish borasida tegishli chora-tadbirlar amalga oshirib boradi.

O'zbekiston respublika tovar xomashyo birjasi (O'zRTXB) AJ da 2018 yilning I choragida 5,87 trln so'mlik bitimlar tuzilib, o'tgan yilning mos davri bilan solishtirganda 78% ga o'sdi. Shu jumladan, birja savdo bitimlarining hajmi ikki marotabaga, ya'ni 5,5 trln so'mgacha ko'tarildi.

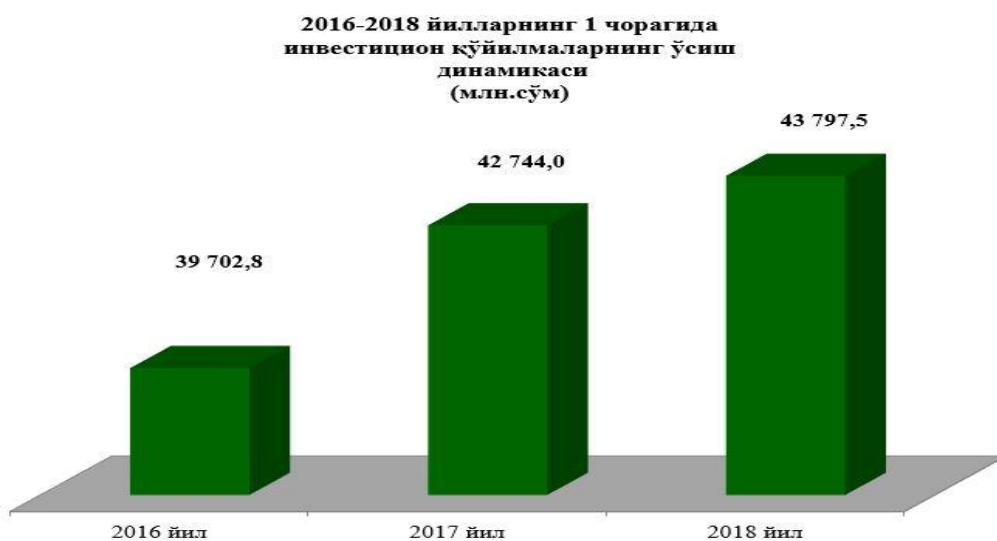
Sug'urta kompaniyasi tomonidan o'tgan hisobot davrida 10,6 mlrd. so'mdan ortiq sug'urta qoplamalari to'landi. O'tgan yilga nisbatan o'sish 139,5% dan oshdi. To'lovlarning asosiy qismi ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish, transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish hamda ixtiyoriy tibbiy sug'urta turlariga to'g'ri keldi. Kompaniya tomonidan o'tgan hisobot davrida 10,6 mlrd. so'mdan ortiq sug'urta qoplamalari

to`landi. O`tgan yilga nisbatan o`shish 139,5% dan oshdi. To`lovlarning asosiy qismi ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug`urta qilish, transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug`urta qilish hamda ixtiyoriy tibbiy sug`urta turlariga to`g`ri keldi.

2018 yil 1 chorak yakunlari bo'yicha kompaniya faoliyatining natijalari:

№	Кўрсаткичлар	01.04.2017	01.04.2018	Ўсиш (фоиз)
1	Сўғурта мукофотлари (млрд.сўм)	19,6	24,6	125,5
2	шу жумладан, ихтиёрий сўғурта турлари бўйича сўғурта мукофотлари (млрд.сўм)	5	14	280,0
3	Мажбурий сўғурта турлари бўйича сўғурта мукофотлари (млрд.сўм)	14,6	10,6	72,6
4	Сўғурта жавобгарлиги (млрд.сўм)	11036	22192,8	201,1
5	Сўғурта тўловлари (млрд.сўм)	7,6	10,6	139,5
6	Компания активлари (млрд.сўм)	93,9	110,3	117,5
7	Инвестициялар (млрд.сўм)	42,7	43,8	102,6
8	Сўғурта захиралари (млрд.сўм)	59,6	58,6	98,3

График 4

Kompaniyaning investision 2017 yil 1 choragi kursatkichlariga nisbatan 2018 yil 1 chorak yakunlari bo'yicha 102,6 % o'sishga erishildi va bu 43 797,5 mln. so'mni tashkil etdi.

Tashqi siyosat sohasida O'zbekiston barcha uzoq va yaqin davlatlar, avvalo, qo'shni mamlakatlar, xalqaro tashkilotlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli hamkorlik aloqalarini har tomonlama rivojlantirish siyosatini izchil davom ettiradi. O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va xalqaro moliya institutlari bilan siyosiy, savdo-iqtisodiy, madaniy-gumanitar sohalarda tuzilgan shartnoma va kelishuvlarni o'z vaqtida, to'liq va sifatli bajarish bo'yicha barcha zarur chora-tadbirlarni ko'rmoqda. Xalqaro tashkilotlar vakillari, xorijiy davlatlarning elchilari O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarga xayrixoh bo'lib, qo'llab-quvvatlamoda.

Tayanch so'zlar: harakatlar strategiyasi, milliy yuksalish, makroiqtisodiy barqarorlik, tadbirkorlik faoliyati erkinligi, xususiy mulk daxlsizligi, fermerlik, tadbirkorlik, jamoatchilik nazorati, elektron hukumat, "Obod qishloq", "Obod mahalla".

XULOSA

XX asr jahon tarixida alohida o`rin egallaydi. Bu davrda hayot turli yo`nalishlarda kechdi:

Birinchidan, dunyoda fan-texnika rivojlanib, taraqqiyot yuqori bosqichga ko`tarildi.

Ikkinchidan, dahshatli voqealar ro`y berib 100 millionlab kishining yostig`i quridi, misli ko`rilmagan vayrongarchilik va talofatlar ko`rildi. Avvalambor birinchi jahon urushi, sovet davlatining o`rnatilishi va ikkinchi jahon urushi insoniyat boshiga juda katta ofat va kulfatlar keltirdi.

Uchinchidan, er yuzining turli mintaqalarida milliy ozodlik va mustaqillik harakatlari kuchayib, o`zga davlatlarga tobe bo`lib kelgan mamlakatlar birin-ketin ozodlikka erishdi.

To`rtinchidan, SSSR deb atalgan imperiya emirilib, uning o`rnida bir qator yosh mustaqil davlatlar tashkil topdi.

Mustaqillikka erishgan xalqlar o`z taqdirini o`zi hal etish, istiqbolini o`zi belgilash, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga asoslangan jamiyat qurish, o`z millatining buyuk davlatchilik tarixi asoslari bilan mustahkamlangan davlatga asos solish hamda uning ichki va tashqi siyosatini daxlsiz olib borish huquqiga ega bo`ldilar.

Mustaqillikka erishish g`oyasi xalqimiz uchun azal-azaldan meros. SHu maqsad xalqimizga ajdodlar orqali ming yilliklar qa`ridan bizgacha etib kelmoqda. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov, “O`zbek millati azaldan o`z fikr-zikri o`z istiqloli uchun kurashib yashagan, bunga moziy guvoh. Millatimiz tarixi haqidagi haqiqat, yurtimizning fidoyi, o`z yo`lidan, maslagidan, so`zidan qaytmaydigan farzandlariga ochilishi lozim. Bilishimiz shart bo`lgan tarix sahifalarini qunt bilan varaqlash hammamiz uchun ham qarz, ham farz” - deganlarida ana shu holatni nazarda tutadi. Xalqimizning uzoq tarixi u o`z o`tmishida ozodlik, istiqlol uchun tinimsiz kurash olib borganidan guvohlik beradi.

Turkiston o`zining 2 ming yillik tarixi davomida 800 yildan ortiq vaqtini mustamlakachilik zulmi ostida o`tkazgan. Xususan, Ahmoniylar-200 yil, Grek-Makedoniyaliklar-180 yil, Arab xalifaligi salkam-200 yil, CHingizxon bosqinchilari-150 yil, CHor Rossiyasi va Sovet davlati-130 yil o`lkamizni o`z panjalarida ushlab turdilar. Bu g`oyatda dahshatli va fojiali davrlarda yuz minglab odamlar o`ldirildi va yo`q qilindi. Ko`p boyliklar talandi, shahar va qishloqlar xarobaga aylantirildi. Biroq, hech qanday qirg`inlar va vayronagarchiliklar qanchalik vahshiylarcha amalga oshirilmasin, o`zbek xalqini millat sifatida yo`q qila olmadi. Xalqimiz bosqinchilarga qarshi kurashni tinimsiz davom ettiraverdi.

Xalqimizning ozodlik uchun kurashlari mag`lubiyatga uchrashiga ko`pincha taxtning merosxo`rligi va uning uchun olib borilgan o`zaro urushlar sabab bo`lgan. Taxt talashishlar juda og`ir oqibatlariga olib kelgan. Avvalambor, u mamlakatda parokandalik va tarqoqlikni, xavotirlik notinchlikni yuzaga keltirib, hokimiyat boshqaruviga katta zarba berdi. Qo`shin orasida tarafkashlik va o`zboshimchalik kuchayib, mamlakat mudofaasi juda zaiflashgan. Taxt uchun kurashlar qudratli temuriylar davlatini emirganligiga tarix guvoh.

Mustamlaka davrida Turkiston xalqi chet el bosqinchilariga qarshi doimiy goh pinhona, goh oshkora ravishda kurashib kelgan. Milliy mustaqillik uchun kurash ayniqsa, Chor Rossiyasi o`lkamizni bosib olgandan keyin avj oldi. SHuni alohida qayd etish lozimki, Turkistonning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi, o`lkamiz tarixidagi eng qora, eng qonli sahifalardan biridir. XIX asrning o`rtalaridan o`lkamizga nisbatan Rossiya bosqinchilik harakatlarini boshladi. Uzoq jangu jadallardan so`ng 1852-1876 yillarda Qo`qon xonligi, 1865-1868 yillarda Buxoro amirligi, 1873 yilda esa Xiva xonligi ishg`ol qilindi.

Xalqimiz 130 yil mobaynida cheksiz yovuzliklarni boshidan kechirdi. Bunday yovuzliklarga nisbatan xalq ommasining ozodlik milliy mustaqillik uchun kurashi kuchaya bordi. Chor Rossiyasi bos-qinchiligi davrida Turkiston xalqlari tomonidan mustamlakachilik zulmiga qarshi isyon, qurolli qo`zg`olon, qarshiliklar va boshqa shakllardagi 4600 dan ortiq xalq harakatlari bo`lib o`tdi.

Chorizmning mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashda ayniqsa XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati katta o`rin tutadi. Jadidchilik harakati namoyondalari mustamlakachilik va milliy zulmga qarshi kurashda mollarini ham, jonlarini ham ayashmadi. Jadidlar o`lkamizni qoloqlik va zulmdan qutqarmoq uchun avvalo ma`rifiy madaniy ishlarni tomir orttirib, keyinchalik xalqni katta kurashga etaklamoqchi bo`ldilar. Jadidlarning faoliyati chor hukumatining nazorati va ta`qibi uchiga chiqib, ozodlik g`oyasi va kurashlari bo`g`ib tashlangan sharoitda kechdi. Shunga qaramay ular o`zining vatani ozodligi uchun mardonavor kurashdilar, bu yo`lda jonlarini ham ayashmadi.

Mahalliy xalqlar bol'sheviklarning bergan va'dalariga ishonib ko`p marotaba aldandilar. Natijada ularning sho`rolar hukumatiga u yurgizayotgan siyosatga ishonchlari qolmadi. Mahalliy musulmon vakillari har qadamda bol'sheviklar tomonidan o`ziga nisbatan ishonchsizlikni, dushmanlikni ko`rdilar. Ular faqatgina kurash yo`li bilan o`z taqdirларini o`zlari hal qilishlari mumkinligiga ishonidilar va bu yo`lda qat'iy harakatlar boshlandi. Millatparvarlarning bu harakatiga qarshi 20-30 yillarda ommaviy qatag'onlar olib borilganligi hech kimga sir emas.

Umuman, 20-30 yillarda milliy mustaqillik uchun kurashgan millatparvarlarning 80 mingdan ortig'i siyosiy qatag'onga uchragan. 1939-53 yillar oralig'ida esa 61799 kishiga siyosiy ayb quyilib, tergov ishlari olib borilgan, ulardan 56112 kishi javobgarlikka tortilgan. Aybdor deb topilganlarning 7100 tasi o`limga hukm qilingan. Stalindan so`ng ommaviy qatag'onga barham berilgan bo`lsada, baribir demokratiya va oshkoralikka yo`l berilmadi. Mustamlakachilik va milliy zulm yana bir necha o`n yillarga cho`zildi va oxir oqibat ijtimoiy hayotning turli sohalarida inqirozlarning kelib chiqishiga sabab bo`ldi. XX asrning 80-yillariga kelib xalqning e'tiqodini yo`qotib bo`lmasligi ravshan bo`lib qoldi va milliylik asta-sekin yuzaga chiqa boshladi. SHuningdek, bu davrga kelib ijtimoiy hayotning turli sohalarida inqirozlar kuchayib ketgan edi.

Sosializm tuzumi o`zining g`ayri tabiiyligi va samarasizligini namoyish etib, mamlakatni halokat yoqasiga keltirdi. Odatdagidek kompartiya qatag'onlar

o'tkazish yo'li bilan chetdan "aybdorlar"ni topib va xalqni chalg'itib inqirozni xaspo'shlash va niqoblashga o'tdi. Qayta qurish davrida ham 1920-30 va 1939-53 yillardagi terrorchilik siyosati qaytarildi, chunonchi, O'zbekistonda "paxta ishi" yoki "o'zbek ishi" nomidan qatag'on o'tkazildi. Bu davrda shuni hisobga olish kerakki, "o'zbek ishi" aslida niqoblangan siyosiy kurash bo'lib, maqsad mustamlakachilik va ulug' millatchilik siyosatini yanada avjiga mindirish, xalqni og'ir ahvoldan chalg'itishdan iborat edi. Bu siyosiy nayranglarning iqtisodiy tomoni ham bor edi. Markazga O'zbekistondan daryo kabi oqib borayotgan turli tuman boyliklarni yanada ko'paytirish va ularning zarrachasini tub aholiga yuqtirmaslik ko'zlangan.

Bundan tashqari "o'zbek ishi" vositasida mamlakatda O'zbekistonni ishonchni yo'qotgan xavfli zona sifatida gavdalantirib, Rossiyadan kadrlarni - o'z odamlarini keltirishni va respublika hokimiyat tarmoqlarini tamomila egallashni maqsad qilib qo'ydi. Ayni paytda bir jomadon bilan keladigan "ustoz"larning katta boylik to'plashlari uchun sharoit yaratish nazarda tutiladi. Bu respublika boyliklarini navbatdagi o'zlashtirishning bir turi edi. Umr bo'yi dahshatli fojialarga to'ymagan markaz 1984 yil 6-iyundan 1988 yil 6-iyunga qadar Gdlyan va Ivanovlar boshchiligida tergov ishlarini o'tkazdi. "O'zbek ishi" bo'yicha 58 ming kishi har xil uydirma, bo'htonlar bilan ishdan olib tashlandi. Ulardan ko'pchiligi rahbar kadrlar edi. SHuningdek, 4,5 ming kishi qamoqqa tashlandi, xo'rlandi, mol-mulki talandi. Gdlyanchilar hech narsadan tap tortmay ish olib bordilar. Ular qonunga bo'ysunmaganlar, aksincha qonun ularga bo'ysundirilgan. Ruhiy ta'sir o'tkazish maqsadida mahbuslar uzoq muddat va hech narsadan xabarsiz holda saqlangan, hatto oylab so'roq qilinmagan. Ba'zilarini o'lim jazosini beramiz, - deb qo'rqitib, zo'ravonlik bilan tergov qilinayotgan boshqa yurtdoshlariga qalbaki guvohlik berishga ko'ndirganlar.

Umuman, 80-yillarga kelib kommunistik mafkuraning kelajagi yo'qligi, uzoqqa bora olmasligi aniq bo'lib qoldi. Kommunistik partiya istasa-istamasa mavjud mafkura va g'oyalarning qisman o'zgartirishi, shu uslubning yangi shakllarini izlab topishi kerak edi. Ana shu harakatlarning mahsuli sifatida M. V.

Gorbachyovning “qayta qurish” siyosati dunyoga keldi. Ammo u ijobiy natijalar bermadi. Xullas, 90 yillarning boshiga kelib markaz va ittifoqdosh respublikalar oʻrtasidagi munosabatlar keskinlashib markaziy hokimiyatning obroʻyi pasayib ketdi. Siyosiy, iqtisodiy va xoʻjalik hayoti boshqarilmay qoldi. Oqibatda turmushning barcha sohalaridagi salbiy ahvoldan xalqning kun sayin noroziligi ortib turmush darajasi yomonlasha boshladi. Ishlab chiqarish va mehnat intizomi izdan chiqdi. Bu hol tabiiy ravishda xalqlarning koʻzini ochdi, endilikda ular eskicha buyruqbozlik usulini qabul qila olmay qoldi. Qisqa qilib aytganda, shu vaqtga kelib respublikalar suverenitetini va inson huquqlarini poymol qilgan maʼmuriy buyruqbozlik boshqaruvining istiqbolsiz ekanligini hayotning oʻzi koʻrsata boshladi.

Bu yoʻlda “qayta qurish” siyosati ham, Ittifoq SHartnomasini tuzishga boʻlgan harakatlar ham hech qanday ijobiy natija bermadi. Va nihoyat markaziy hokimiyatni saqlab qolish va respublikalarga mustaqillik berishga jon jahdi bilan qarshilik qiluvchi kishilar tomonidan 1991 yil 18 avgust kuni SSSR Vise prezidenti G.I. Yanaev boshchiligida favqulodda holat davlat qoʻmitasi (GKCHP) tuzildiki, bu vaziyatni yanada chigallashtirdi. Fitna oʻz vaqtida bostirilgan boʻlsada, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat taranglashdi. Markaz hokimiyati falaj boʻlib qoldi. Shu tariqa KPSS halokatga uchradi. Respublikalar birin-ketin SSSR tarkibidan chiqib ketib, oʻz mustaqilliklarini eʼlon qildilar. Hamma respublikalar qatori Oʻzbekiston ham 1991 yil 31 avgust kuni oʻz mustaqilligini eʼlon qildi. Mustaqillikka erishgan davlatlar oʻz istiqlol va taraqqiyot yoʻllarini belgilab olishga kirishdilar.

Oʻzbekiston mustaqillik yillarida milliy tiklanish va milliy taraqqiyot yoʻlida ulkan yutuqlarga erishdi. 2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishlari boʻyicha Harakatlar Strategiyasida xalqchil islohotlarning yoʻnalishlari belgilab berildi. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari ulkan vazifalarni amalga oshirishga kirishildi.

2018 yil 28 dekabrʼ kuni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2019 yilda mamlakatini rivojlantirishning eng muhim ustuvor

vazifalari to'g'risidagi Parlamentga Murojaatnomasida shunday deyiladi: "Oldimizga qo'ygan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbai bo'ladigan milliy g'oyani rivojlantirishimiz zarur. Xususan, milliy o'zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o'rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlashimiz lozim. O'tmishga berilgan baho albatta xolisona, eng muhimi, turli mafkuraviy qarashlardan xoli bo'lishi zarur. Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz-avliyolarimizning bebaho merosi, engilmas sarkarda va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak".

**2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasini
rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishlari bo`yicha
HARAKATLAR STRATEGIYASI**

**I. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning
ustuvor yo`nalishlari**

- 1.1. Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizasiya qilishda Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish:
- 1.2. Davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish:
- 1.3. Jamoatchilik boshqaruvi tizimini takomillashtirish:

**II. Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada
isloh qilishning ustuvor yo`nalishlari**

- 2.1. Sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlash, sudning nufuzini oshirish, sud tizimini demokratlashtirish
- 2.2. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini ta'minlash:
- 2.3. Ma'muriy, jinoyat, fuqarolik va xo`jalik qonunchiligini takomillashtirish:
- 2.4. Jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklarning oldini olish tizimini takomillashtirish:
- 2.5. Sud-huquq tizimida qonuniylikni yanada mustahkamlash:
- 2.6. YUridik yordam va xizmat ko`rsatish tizimini takomillashtirish:

**III. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning
ustuvor yo`nalishari**

- 3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o`sish sur`atlarini saqlab qolish:

3.2. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizasiya va difersifikasiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish:

3.3. Qishloq xo'jaligini modernizasiya qilish va jadal rivojlantirish:

3.4. Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulkning huquqlarini himoya qilish va uning istiqbolli rolini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xusuiy tadbirkorlik rivojlanishini rag'batlantirishga qaratilgan institusional va tarkibiy islohotlarni davom etish:

3.5. Viloyatlar, tumanlar va shaharlarning kompleks va muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning salohiyatidan samarali va optimal foydalanish:

3.6. Turizm sohasini rivojlantirish:

IV. Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari

4.1. Aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish:

4.2. Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish:

4.3. Arzon uy-joylar qurish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta'minlovchi yo'l-transport, muhandislik-kommunikasiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizasiya qilish:

4.4. Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish:

4.5. YOshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish:

V. Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar

5.1. Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasidagi ustuvor yo'nalishlar:

5.2. Chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar.

Asosiy va qo`shimcha o`quv adabiyotlar hamda axborot manbaalari

I. Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. -T.: O`zbekiston, 2015.
2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak. -T.: “O`zbekiston”, 2017.
3. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo`limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko`taramiz. -T.: “O`zbekiston” NMIU, 2017.
4. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O`zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakat Konstitusiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. “Xalq so`zi”, 2016 yil 8 dekabr'.
5. Mirziyoev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili//“Xalq so`zi”, 2016 yil 31 dekabr'.
6. Karimov I.A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. -T.: O`zbekiston, 1996.
7. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. -T.: O`zbekiston, 1996.
8. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. -T.: O`zbekiston, 1996.
9. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo`lidan. T.4. -T.: O`zbekiston, 1996.
10. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. T.5. -T.: O`zbekiston, 1997.
11. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T.5. -T.: O`zbekiston, 1997.
12. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo`lida. T.6. -T.: O`zbekiston, 1998.
13. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. T.7. -T.: O`zbekiston, 1999.

14. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon turmush-pirovard maqsadimiz. T.8.. -T.: O`zbekiston, 2000.
15. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. -T.: O`zbekiston, 2001.
16. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. -T.: O`zbekiston. 2002.
17. Karimov I.A. Biz tanlagan yo`l-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo`li. T.11. -T.: O`zbekiston, 2003.
18. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o`z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12. -T.: O`zbekiston, 2004.
19. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari - oliy qadriyat. Tom. 14. - T.: O`zbekiston, 2006.
20. Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish - barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. Tom. 15. - T.: O`zbekiston, 2007.
21. Karimov I.A. Mamlakatni modernizasiya qilish va iqtisodiy timizni barqaror rivojlantirish yo`lida. Tom 16. - T.: O`zbekiston, 2009.
22. Karimov I.A. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash - bizning oliy maqsadimizdir. Tom 17.T.: O`zbekiston, 2009.
23. Karimov I.A. YUksak ma'naviyat - engilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008.
24. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz - Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T.: O`zbekiston, 2010.
25. Karimov I.A. O`zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. -T.: O`zbekiston, 2011.
26. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O`zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son.

27. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola (Matn). -T.: Ma'naviyat, 2017.

II. Darslik va o'quv qo'llanmalar:

1. Oblomurodov N., va boshqalar. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. -T.: Yangi asr avlodi, 2011.
2. Usmovov Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. -T.: Sharq, 2007.
3. Bobojonova D. O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. -T.: SHarq, 1999.
4. Murtazaeva R.X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. -T.: Akademiya, 2010.
5. Murtazaeva R.X., Doroshenko T.I i dr. Istoriya Uzbekistana. Elektronnyy uchebnik dlya vuzov. – Tashkent, 2010.
6. Murtazaeva R.X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik.-T.: 2003.
7. Murtazaeva R.X. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag'rikenglik. O'quv qo'llanma -T., Universitet, 2007.
8. Rajabov Q.K., Qandov B.M., SHoyimardonov I.E. O'zbekiston tarixining muhim sanalari (Eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha). O'quv qo'llanma. – T.: «O'zbekiston», 2012.
9. Rajabov Q.K., Hasanov F., Qandov B.M. O'zbekiston Respublikasining mustaqillik solnomasi. O'quv qo'llanma. – T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2011.
10. Rahimov J. O'zbekiston tarixi: (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlari). Darslik. -T.: "O'qituvchi", 2000.
11. Sa'dullaev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. O'quv qo'llanma -T.: Akademiya, 2000.
12. Sa'dullaev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. O'quv qo'llanma -T.:

Universitet, 2004.

13. O`zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O`zbekiston tarixi. -T.: Sharq, 2000.
14. O`zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. -T.: Sharq, 2000.
15. O`zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O`zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. -T.: Sharq, 2000.
16. Eshov B.J. O`rta Osiyo qadimgi shaharlari tarixi. O`quv qo`llanma.- Toshkent, 2006.
17. Eshov B.J. O`zbekiston davlatchiligi tarixi. O`quv qo`llanma.- Toshkent, Ma`rifat, 2009.
18. Eshov B.J. Qadimgi O`rta Osiyo shaharlari tarixi. Darslik. -T., Fan va texnologiya, 2008.

III. Qo`shimcha adabiyotlar:

1. «Avesto». «Yasht» kitobi. O`zbek tiliga M. Ishoqov ilmiy-izohli tarjimasi. -T.: Sharq, 2001.
2. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. -T.: Sharq, 1998.
3. Ziyoev H. O`zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi - T., Sharq, 2001.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Fan, 1993.
5. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. 1 jild. -T.: Fan, 1968.
6. Abulg`oziy. SHajarayi turk. -T.: CHo`lpon, 1992.
7. Abulqosim Firdavsiy. SHohnoma. Uch jildlik. -T.: G`afur G`ulom, 1984.
8. Azamat Ziyov. O`zbek davlatchiligi tarixi.-T.: SHarq, 2000.
9. Aliev A. Mahmudxo`ja Behbudiy. -T.: YOzuvchi, 1994.
10. Alimova D.A. Istoriya kak istoriya, istoriya kak nauka. Tom. 1, 2. -

T.: Uzbekistan, 2008, 2009.

11. Amir Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. -T.: Fan, 1991.
12. Amir Temur Ko`ragon. Zafar yo`li. -T.: Nur, 1992.
13. Asqarov A. Eng qadimiy shahar. -T.: Ma`naviyat, 2001.
14. Ata-Mirzaev O.B., Gentshke V.L., Murtazaeva R.X. Istoriko-demograficheskie ocherki urbanizatsii Uzbekistana. -T.: Universitet, 2002.
15. Ata-Mirzaev O.B., Gentshke V.L., Murtazaeva R.X. Uzbekistan mnogonatsional`nyy: istoriko-demograficheskiy aspekt. -T.: Yangi asr avlodi, 2011.
16. Ata-Mirzaev O.B., Gentshke V.L., Murtazaeva R.X. Mejnatsional`naya tolerantnost` v Uzbekistane: istoriya i sovremennost`. 2004. 18,9 p.l. V soavtorstve.
17. Ahmedov B. Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). -T.: Fan, 1996.
18. Ahmedov B. O`zbek ulusi. -T.: Meros, 1992.
19. Axmedov E. O`zbekiston shaharlari. T.: O`zbekiston. 1998.
20. A`zamxo`jaev S. Turkiston muhtoriyati. -T.: Ma`naviyat, 2000.
21. Bobobekov H.N. Qo`qon tarixi. -T.: Fan, 1996.
22. Bobur Z.M. Boburnoma. -T.: Fan, 1960.
23. Buniyotov 3. Anushtegin Xorazmshohlar davlati (1097-1231). -T.: G`afur G`ulom, 1998.
24. Valixo`jaev B. Xo`ja Ahror tarixi. -T.: YOzuvchi, 1994.
25. Vatan tuyg`usi. -T.: O`zbekiston, 1996.
26. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. - T.: Universitet, 1999.
27. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ikki jildlik. -T.: Mehnat, 1992.
28. Ibrohimov A. Biz kim o`zbeklar -T.: SHarq, 2000.
29. Ipak yo`li afsonalari. -T.: Fan, 1993.
30. Yo`ldoshev N. Bahovuddin Naqshband. Buxoro, 1993.

31. Qoraqalpog'iston tarixi (1917-1994 yy.). Nukus, 1995.
32. Qurbonov I. Qatag'on qurbonlari. -T.: O'zbekiston, 1992.
33. Levitin L. O'zbekiston tarixiy burilish pallasida. -T.: O'zbekiston, 2001.
34. Maxkamova N. Sosial'naya struktura obshchestva na territorii Uzbekistana: traditsii i transformatsii (kones XIX v. - 30-e godы XX v.). -T.: Aloqachi, 2009. -S 236.
35. Ma'naviyat yulduzlari. -T.: Meros, 2001.
36. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. -T.: CHo'lpon, 1994.
37. Murtazaeva R.X. Tolerantnost' kak integriruyushiy faktor v mnogonasional'nom Uzbekistane. T.: Uzbekistan, 2010.
38. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'ati. -T.: SHarq, 2009.
39. Muhammadjonov A. Qadimgi Buxoro. -T.: Fan, 1991.
40. Muhammadjonov A. Qadimgi Toshkent. -T.: Fan, 1988.
41. Muhammadjonov A. Temur va temuriylar davri. -T.: Fan, 1996.
42. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. -T.: Fan, 1993.
43. Nasimxon R. Turk xoqonligi. -T.: Meros, 1993.
44. Nizomul mulk. Siyosatnoma. -T.: Adolat, 1997.
45. Ogaxiy Muxammadrizo. SHoxid ul-iqbol. -T., 2009.
46. Polvonov N.T. Istoriya sosial'nyx dvijeniy i politicheskix partiy Xorezma (1900-1924). -T.: Akademnashr, 2011. -S.105.
47. Polvonov N.T. O'zbekistonda ijtimoiy harakatlar va siyosiy partiya tarixi (Xorazm misolida). -T., Universitet, 2007, 5,75 b.t.
48. Polvonov N.T. Xorazmdagi ijtimoiy harakatlar va siyosiy partiyalar tarixi (1900-1924). -T.: Akademnashr, 2011. -B.108.
49. Polvonov N., Qo'shjonov O. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar. -T., Abu matbuot consalt, 2007. 24 b.t.
50. Rasulov A. Turkiston va Volgabo'yi, Uraloldi xalqlari o'rtasidagi munosabatlar (1917-1924 yy.). - Toshkent. Universitet, 2005. - B. 199.

51. Rahimov J. Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi. "O`ZPFITI", T., 1990.
52. Sobirov Q. Xorazm qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari (mil.avv. VI asrdan miloddii IX asrgacha). -T., Fan, 2009.
53. Sulaymonova F. SHarq va G'arb. -T.: O`zbekiston, 1997.
54. Temur va Ulug'bek davri tarixi. -T.: Qomuslar bosh taxririya, 1996.
55. Temur tuzuklari. -T.: G'afur G'ulom, 1991.
56. Usmonov Q. O`zbekistonning jahon hamjamiyatiga integrasiyalashuvi. - T.: Moliya, 2003.
57. O`zbekiston Respublikasi: Mustaqil davlatning bunyod bo`lishi. -T.: O`zbekiston, 1992.
58. O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. T.1-12. -T.: O`zME davlat ilmiy nashriyoti, 2000-2006.
59. O`zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari -T.: SHarq, 2001.
60. Hayitov Sh. O`zbek muhojirligi tarixi (1917-1991 yy.). -T.: Abu-MATBUOT KONSALT. 2008. -B. 208.
61. Hasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. -T.: CHo`lpon, 1993.
62. Hasaniy M. Turkiston bosqini. -T.: Nur, 1992.
63. Xojaniyozov G'. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari (mil.avv. VI asrdan IV asrgacha). -T., 2007.
64. Xoliqova R. Rossiya-Buxoro: tarix chorrahasida (XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlari). - Toshkent. 2005. - B. 240.
65. Xudoyberganov Q. Xiva xonlari tarixidan. -T., 2007.
66. Sharafiddinov O. Istiqlol fidoiylari. -T.: Cho`lpon, 1993.
67. Sharifxo`jaev M., Rahimov F. Davrni belgilar bergan inson. -T.: Sharq, 2004.
68. Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsilotlari. -T.: YOZuvchi, 1999.
69. Shomiy Nizomiddin. Zafarnoma. -T.: O`zbekiston, 1996.
70. Shoniyozov K. O`zbek xalqining shakllanish jarayoni. -T., Fan, 2001.

71. Eshov B. Qadimgi davlatchilik va urbanizasiya (tarixiy lavhalar). -T.: Mumtoz so'z, 2010. -B.108.
72. Eshov B.J. Sivilizasiya tizimida ilk shaharlar. Toshkent, Zar qalam, 2004.
73. Yunusova X.E. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va ma'naviy jarayonlar (XX asr 80-yillari misolida). -T., Abu matbuot-konsalt, 2009.
74. Yunusova X.E. O'zbekistonda sovet davlatining milliy siyosati va uning oqibatlari (XX asr 80-yillari misolida). -T., Zar qalam, 2005.
75. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. -T.: YUlduzcha, 1990.
76. Yazdiy Sh. Zafarnoma. -T.: SHarq, 1997.

IV. Elektron ta'lim resurslari:

1. «Xalq so'zi» gazetasi - [www info XS. Uz](http://www.infoXS.Uz).
2. «Turkiston» gazetasi - [www turkiston sarkor. uz](http://www.turkiston.sarkor.uz).
3. «Ma'rifat» jurnali - [www ma'rifat - inform](http://www.ma'rifat - inform).
4. «Jamiyat va boshqaruv» jurnali - [www rzult academy freenet uz](http://www.rzult.academy.freenet.uz).
5. «Moziydan sado» jurnali - [www moziy dostlink. Net](http://www.moziy.dostlink.Net)
6. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz).

MUNDARIJA (26 soat)

KIRISH. O`zbekiston tarixi fanining nazariy-metodologik asoslari (2 soat)

1-§. O`zbekiston tarixi fanining predmeti va vazifalari	6
2-§. O`zbekiston tarixini o`rganishning ilmiy-nazariy va uslubiy asoslari	8
3-§. O`zbekiston tarixini o`rganishning asosiy manbalari va uni davrlashtirish	12
4-§. O`zbekiston tarixini o`rganishning talabalar faoliyatidagi o`rni	14

I-bo`lim. QADIMGI DUNYO (4 soat)

(Mil. avv. 1 million yilliklardan – milodiy III asrgacha)

I-bob. Qadimgi tarix - taraqqiyotning boshlanishi

1-§. Qadimgi tuzum. Eng qadimgi odamlar. Urug`chilik jamiyati	17
2-§. O`zbekiston hududidagi ilk davlatlar. Zardushtiylik	27

II-bob. O`rta Osiyo miloddan avvalgi VI – milodiy III asrlarda

1-§. Ahamoniylar va Yunon-makedonlar bosqini. Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlati	31
2-§. Qadimgi Xorazm, Qang`, Dovon, Kushon davlatlari. Buyuk Ipak yo`li	37

II-bo`lim. O`RTA ASRLAR (4 soat)

(III asrdan XVI asr boshlarigacha)

III-bob. O`rta asrlarda erga egalik munosabatlari

1-§. Ilk o`rta asrlar davlatlari. Ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlar	44
2-§. Turk xoqonligi. Mahalliy hokimliklar. Madaniyat (VI-VII)	52
3-§. Arab xalifaligi O`rta Osiyoni fath etishi. Xalq qo`zg`olonlari (VII-VIII asrlar)	61

IV-bob. Movarounnahrda mustaqil davlatlarning tashkil topishi

1-§. Markazlashgan davlatlar: Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar davlati	71
2-§. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot. O`zbek xalqining shakllanishi (IX-XII)	86

V-bob. Mo`g`yillar istilosiga qarshi ozodlik kurashi

1-§. Xorazmshohlar davlati va Mo`g`yillar bosqini	97
2-§. Chig`atoy ulusi. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot	104

VI-bob. Amir Temur va temuriylar davlati

1-§. Amir Temur markazlashgan davlat asoschisi, uning harbiy yurishlari	109
2-§. Amir Temur saltanatining ma`muriy-harbiy tuzilishi. G`arbiy Evropa davlatlari bilan aloqalar	116
3-§. Temuriylarning taxt uchun kurash. Ulug`bek ma`rifatparvar davlat arbobi	122

4-§. Dehqonchilik, er egaligi munosabatlari. Madaniyat.	128

III-bo`lim. O`ZBEK XONLIKLARI (4 soat)

(XVI – XIX asrning 1-yarmi)

VII-bob. Buxoro xonligi tashkil topishi

1-§. Movarounnahrda SHayboniylar hukmronligi. Buxoro xonligi tashkil topishi	138
2-§. Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi	149
3-§. Buxoro Amirligi tashkil topishi, mang'itlar sulolasi hukmronligi	172

VIII-bob. Xiva xonligi XVI – XIX asr 1-yarmida

1-§. Xiva xonligi tashkil topishi. Shayboniylar hukmronligi	187
2-§. Xiva xonligida Qo`ng'irotlar hukmronligi. Iqtisodiy-madaniy hayot	194
3-§. Qoraqalpoqlar XVI - XIX asrning 1-yarmida	206

IX-bob. Qo`qon xonligi (XVIII - XIX asr 1-yarmida)

1-§. Qo`qon xonligining tashkil topishi. Toshkent bekligi (XVIII asr 2-yarmi – XIX asr boshlarida)	215
2-§. Qo`qon xonligining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti	222

X-bob. O`zbek xonliklarining xalqaro munosabatlari

1-§. XVI–XVIII asrlarda xalqaro munosabatlar. O`rta Osiyoda Rossiya - Buyuk Britaniya raqobati	229
2-§. O`zbek xonliklarining taraqqiyotdan orqada qolish sabablari	235

IV-bo`lim. CHOR ROSSIYASI MUSTAMLAKACHILIGI (4 soat)

(XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlari)

XI-bob. XIX asr o`rtalarida O`zbek xonliklarining ijtimoiy-siyosiy hayoti

1-§. O`zbek xonliklarining ma`muriy boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti	241
2-§. XIX asr o`rtalarida qoraqalpoqlar	251

XII-bob. Rossiya imperiyasining O`rta Osiyoni bosib olishi

1-§. Toshkent bosib olinishi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi	253
2-§. Buxoro amirligi va Xiva xonligida protektorat o`rnatilishi. Qo`qon xonligi tugatilishi	261

XIII-bob. Rossiya imperiyaning Turkistondagi mustamlakachilik siyosati

1-§. Mustamlakachilik idora usulining joriy etilishi	275
2-§. Toshkent shahar Dumasi. Qishloqlarni boshqarish	281
3-§. XIX asr oxirida Turkistonda milliy-ozodlik harakatlari	287
4-§. Toshkentda “vabo isyoni”. Andijon qo`zg`oloni	291

XIV-bob. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida O`rta Osiyoda

ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar shakllanishi

1-§. Turkistonda demokratik g'oyalar tarqalishi. Jadidlar harakati. Dumaga saylov	299
2-§. Turkistonga birinchi jahon urushining taʼsiri. 1916 yilgi qo'zg'olonlar	315
3-§. Buxoro amirligi va Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli	319
4-§. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida qoraqalpoqlar	328
5-§. Mustamlaka sharoitida Turkiston madaniyati	336

V-bo`lim. SOVETLAR DAVRI (1917-1991) (4 soat)

XV-bob. Turkistonda sovetlar istibdodining o`rnatilishi

Sovet hokimiyatiga qarshi harakatlar

1-§. Turkistonda Sovet hokimiyati o`rnatilishi. Turkiston Muxtoriyati. TASSR tashkil topishi	349
3-§. Xorazm va Buxoro Xalq Sovet Respublikalari tuzilishi. Sovet hokimiyatiga qarshi ozodlik harakatlari	371

XVI-bob. O`zbekiston 1920 - 1930-yillarda

1-§. Milliy siyosat va davlat qurilishi. Iqtisodiy siyosat, er-suv islohotlari	380
2-§. Sanoatlashtirish siyosatining mustamlakachilik mohiyati. Qishloq xo`jaligini jamoalashtirish	393
3-§. O`zbekistonda Sovet hokimiyatining madaniy-maʼrifiy va qatag'onlik siyosati	400

XVII-bob: O`zbekiston 2-jahon urushi yillarida (1939-1945)

1-§. O`zbekistonning urushga tortilishi. Sanoat va qishloq xo`jaligi front xizmatida	410
2-§. Urush yillarida madaniyat. O`zbekistonning qardosh xalqlarga yordami	422
3-§. O`zbekistonliklarning frontdagi jasoratlari	429

XVIII-bob. O`zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti (1946-1990)

1-§. Urushdan keyin O`zbekiston xalq xo`jaligi. Maʼmuriyatchilikning kuchayishi	437
2-§. Sanoatining bir tomonlama rivojlanishi. Qishloq xo`jaligi va paxta yakkahokimligi (1950-1990)	444
3-§. Ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz. Madaniy-maʼnaviy sohadagi mafkuraviy tazyiqlar	456
4-§. "Qayta qurish" siyosati. O`zbekiston mustaqillik tomon yo`l tutishi	467

VI-bo`lim. MILLIY ISTIQLOL DAVRI (4 soat)

XIX-bob: Mustaqil O`zbekiston davlatining tashkil topishi

1-§. O`zbekiston Respublikasi mustaqilligi. Milliy davlat hokimiyat organlarining barpo etilishi	475
2-§. Siyosiy va iqtisodiy islohatlar. Fuqarolik jamiyati asoslarining shakllantirilishi	512
3-§. O`zbekistonning maʼnaviy va madaniy taraqqiyoti	558
4-§. O`zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi	578

XX-bob. Milliy taraqqiyotning yangi bosqichi

1-§. Shavkat Miromonovich Mirziyoev O`zbekiston Respublikasi Prezidenti	607
2-§. Harakatlar strategiyasi – xalqchil islohatlar davri	613
3-§. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari	639
Xulosa	651
Adabiyotlar ro`yxati	650